

Ernest Mandel

Het laatkapitalisme

Proeve van een marxistische verklaring

Geschreven: 1972

Bron: Van Gennep Amsterdam 1976

Eerste versie: *Der Spätkapitalismus*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1972

Vertaling: Geautoriseerde vertaling: Willy van Wichelen

Deze versie: Spelling aangepast

Transcriptie/HTML: Adrien Verlee voor het Marxists Internet Archive, juli 2006

Inhoud

Bewegingswetten en geschiedenis van het kapitaal

De structuur van de kapitalistische wereldeconomie

De drie voornaamste bronnen van surpluswinst in de ontwikkeling van het moderne kapitalisme

De 'lange golven' in de geschiedenis van het kapitalisme

Valorisering, klassenstrijd en meerwaardevoet in het laatkapitalisme

De specifieke kenmerken van de derde technologische revolutie

De verkorte rotatietijd van het vaste kapitaal en de dwang tot bedrijfsplanning en economische programmering

De versnelde technologische vernieuwing

Permanente bewapeningseconomie en laatkapitalisme

De internationale concentratie en centralisatie van het kapitaal

Neokolonialisme en ongelijke ruil

Expansie van de dienstensector, 'consumptiemaatschappij' en realisering van de meerwaarde

De permanente inflatie

De industriële cyclus in het laatkapitalisme

De staat in het laatkapitalisme

Ideologie en laatkapitalisme

Het laatkapitalisme in zijn totaliteit

De crisis van de kapitalistische productieverhoudingen

Bibliografie

Voorwoord

Toen ik in 1961 het manuscript van mijn *Traité d'économie marxiste* aan de Franse uitgever gaf, was ik niet tevreden met de uiteindelijke versie van hoofdstuk 14, dat gewijd is aan het tijdperk van het neergaande kapitalisme, d.w.z. aan de huidige periode. Dit hoofdstuk bevat naar mijn mening weliswaar geen beoordelingsfouten, maar de zwakte ervan ligt in het overdreven beschrijvende karakter, d.w.z. het ontbreekt de verklarende analyse aan systematiek en ik had me met name te weinig ingespannen om de huidige geschiedenis van het kapitalisme af te leiden uit de immanente bewegingswetten van het kapitaal.

In de jaren daarna heb ik verschillende gelegenheden benut om de analyse van het laatkapitalisme te systematiseren en de theoretische plooien glad te strijken. De minder omvangrijke geschriften, die ik tussen 1963 en 1967 over dit onderwerp heb gepubliceerd, vatten de beslissende punten van de theorie van het laatkapitalisme samen. Het ging er in feite alleen nog om, deze analyse theoretisch en empirisch te staven en er een gesloten vorm aan te geven. Daartoe ontbrak het mij in deze jaren aan tijd.

In het verloop van deze deelonderzoeken ben ik tot de conclusie gekomen, dat de geschiedenis van de kapitalistische productiewijze slechts te verklaren is door een mediatie tussen de bewegingswetten van het 'kapitaal in het algemeen' en de concrete verschijningsvormen van de 'vele kapitalen'. Iedere poging om zich tot het eerste te beperken of dat direct tot het tweede te reduceren, is methodisch niet te rechtvaardigen en in de praktijk tot mislukken gedoemd. Zo bleek het o.a. noodzakelijk om de klassenstrijd tussen kapitaal en arbeid, de rol van de burgerlijke staat en de laatkapitalistische ideologie, de concrete en in iedere fase van het kapitalisme veranderende structuur van de wereldhandel, d.w.z. van de wereldmarkt, in de analyse van de opeenvolgende stadia van het kapitalisme en in die van de huidige laatkapitalistische fase te betrekken. Dit boek is daarom opgebouwd op een manier die enige verwantschap heeft met het plan dat Karl Marx oorspronkelijk voor *Das Kapital* ontwikkelde: het kapitaal in het algemeen, de concurrentie, het kredietwezen, het aandelenkapitaal, het grondeigendom, de staat, de buitenlandse handel, de wereldmarkt (bij dit laatste deel wilde Marx ook de crises op de wereldmarkt betrekken). Door de concrete indeling van dit plan, waarvan de uiteindelijke versie van Marx' *Kapital* al afweek, heb ik mij overigens niet laten leiden.

De eerste vier hoofdstukken van dit boek plaatsen de analyse in haar algemene kader. Zij behandelen het probleem van de methode (hoofdstuk 1), de verhouding tussen de ontplooiing van de kapitalistische productiewijze plus haar innerlijke tegenspraken en de ontplooiing van het daarmee corresponderende

sociaalgeografische milieu, d.w.z. de wereldmarkt (hoofdstuk 2 en 3), de samenhang tussen de ontwikkeling van de kapitalistische techniek en de ontwikkeling van de kapitaalvalorisering (hoofdstukken 3 en 4). Theoretisch minder bedreven of geïnteresseerde lezers zouden hoofdstuk 1 kunnen overslaan.

De negen volgende analytische hoofdstukken behandelen de voornaamste kenmerken van het laatkapitalisme in een logisch-historische volgorde: het *uitgangspunt*, een radicale verbetering van de valoriseringsvoorwaarden van het kapitaal als resultaat van de historische nederlagen van de arbeidersklasse door fascisme en wereldoorlog (hoofdstuk 5); de *ontplooiing* door de derde technologische revolutie (hoofdstuk 6); de *specifieke kenmerken* van de nieuwe fase van de kapitaalontwikkeling (hoofdstuk 7, 8 en 9); de *bijzondere verbinding van laatkapitalisme en wereldmarkt* (hoofdstuk 10 en 11); de *nieuwe verschijningsvormen van en oplossingen voor het realiseringsprobleem* (hoofdstuk 12 en 13).

De vier laatste hoofdstukken zijn synthetisch van aard en proberen de resultaten van de analyse samen te vatten; zij laten zien, hoezeer de fundamentele bewegingswetten en immanente tegenspraken van het kapitaal niet alleen doorwerken in het laatkapitalisme, maar ook op de spits gedreven worden (hoofdstuk 14 tot 18). Twee waarschuwingen zijn hier op hun plaats. In de eerste plaats gebruiken wij het begrip 'laatkapitalisme' niet in de zin van een 'wezenlijk nieuw soort' kapitalisme dat de analytische resultaten van Marx' *Kapital* en Lenins *Imperialismus* achterhaald zou doen lijken. Net zoals voor Lenin de analyse van het imperialisme slechts mogelijk was op basis van *Das Kapital* en als bevestiging van de algemene, door Marx uiteengezette wetmatigheid van de kapitalistische productiewijze, is voor ons de poging tot een marxistische analyse van het laatkapitalisme slechts mogelijk als bevestiging van Lenins imperialisme-analyse. De periode van het laatkapitalisme is geen nieuw tijdperk in de kapitalistische ontwikkeling, maar slechts een verdere ontwikkeling van het imperialistische, monopoliekapitalistische tijdperk. Dat houdt in, dat de door Lenin beschreven kenmerken van het imperialistische tijdperk in het laatkapitalisme hun geldigheid behouden. Ten tweede moeten wij met spijt vaststellen, dat wij voor deze historische periode geen betere naam hebben kunnen vinden dan de — onbevredigende, want chronologische en niet synthetische — term 'laatkapitalisme'. In een van de laatste hoofdstukken van dit boek zullen wij verduidelijken, waarom wij de voorkeur geven aan deze term boven het begrip 'staatsmonopolistisch kapitalisme'. Dat deze term verre te verkiezen is boven het begrip 'neokapitalisme' (dat dubbelzinnig is, omdat men het zowel in de zin van een radicale continuïteit als in de zin van een radicale discontinuïteit met het traditionele kapitalisme kan interpreteren), is duidelijk. Misschien zal de discussie in de nabije toekomst een beter, synthetisch begrip opleveren. Voorlopig blijven wij de term 'laatkapitalisme' als hulpmiddel hanteren, in de overtuiging dat niet de naam maar de verklaring van de feitelijke ontwikkeling doorslaggevend is.

Mijn vrienden en verwanten prof. dr. Elmar Altvater, Perry Anderson, Robin Blackburn, Gisela Mandel, Doremarië Mauz, Jakob Moneta, Michele Salvati, dr. Ulrich Scholtz en Bob Sutcliff hebben het manuscript aandachtig gelezen en mij vele belangrijke suggesties gedaan voor formele en inhoudelijke verbeteringen.

Daarvoor wil ik hen hartelijk danken.

Wat dit boek het meest benadeeld heeft is het feit, dat Roman Rosdolsky, de marxistische econoom die mij politiek en theoretisch het meest verwant was, stierf vóór ik met de redactie van de tekst kon beginnen. De herinnering aan onze gemeenschappelijke discussies en de studie van zijn belangrijke, postuum gepubliceerde boek *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'* moesten daarom zoveel als mogelijk was de constructieve kritiek van deze zeer begaafde theoreticus vervangen.

De socialistische studenten en assistenten van de faculteit der politieke wetenschappen aan de Freie Universität in West-Berlijn, die mij in het wintersemester van 1970-1971 als gasthoogleraar hebben uitgenodigd, hebben de zo vaak noodzakelijke 'druk van buitenaf' uitgeoefend, om mij mijn gedachten over de theorie van het laatkapitalisme te doen ordenen en daaraan de gesloten vorm van dit boek te geven. Zij hebben mij ook de daartoe vereiste tijd gegeven.

Ik draag dit boek daarom op aan mijn gestorven vriend en kameraad *Roman Rosdolsky*, medestichter van de CP van de West-Oekraïne, medestichter van de trotskistische beweging in de West-Oekraïne, die de zaak van de bevrijding van de arbeidersklasse en de socialistische wereldrevolutie zijn leven lang trouw is gebleven, die in de donkerste tijd van onze bewogen eeuw de continuïteit van de theoretische traditie van het revolutionaire marxisme veilig heeft gesteld; en aan de *socialistische studenten en assistenten van de Freie Universität van West-Berlijn*, die deze continuïteit en theoretische traditie kritisch-creatief zullen bewaren en uitbreiden.

Voorwoord bij de Nederlandse uitgave

Eén van de belangrijkste functies van dit boek was om op basis van Marx' theorie de lange naoorlogse periode van versnelde groei van de internationale kapitalistische economie te verklaren en tegelijkertijd aan te tonen dat deze periode niet onbeperkt kon blijven voortduren en door een nieuwe 'lange golf'

van groeiende maatschappelijke en economische spanningen en crises, met een veel lagere gemiddelde groeivoet van de internationale kapitalistische economie, zou worden opgevolgd.

Toen dit boek geschreven werd, tussen 1970 en 1972, gold deze stelling in brede kring, ondanks de Franse mei van 1968 en de ineenstorting van het internationale valutastelsel, als empirisch onbewezen en twijfelachtig, en stuitte zij op veel scepsis. Tegenwoordig twijfelt bijna niemand nog serieus aan het feit, dat het keerpunt van de naoorlogse economische ontwikkeling achter ons ligt, en niet vóór ons. De langdurige *boom* van na de oorlog hoort tot het verleden. De illusie, als zou de 'gemengde economie', het 'georganiseerde kapitalisme', de 'macht van de monopolies' of het 'staatsmonopolistische kapitalisme' in staat zijn om voor onbeperkte tijd volledige werkgelegenheid en een hoge groeivoet te verzekeren, is begraven. De interne tegenspraken van de kapitalistische productiewijze zijn in het laatkapitalisme net zo werkzaam als in het verleden, zij het ook in andere verschijningsvormen en in andere tijdsafstanden. Dat dit alles onvermijdelijk was, probeerden wij in dit boek aan te tonen.

Wij hebben ons zoveel mogelijk verzet tegen de verleiding om in deze uitgave veel extra materiaal toe te voegen. Wij hebben ons beperkt tot het wezenlijke en tot de correctie van enkele minder belangrijke formuleringen die aanleiding kunnen geven tot misverstand, waarop verschillende critici ons hebben gewezen. Wij danken hen daarvoor, zonder hen afzonderlijk te noemen. Bovendien hebben wij enkele statistieken bijgewerkt met de nieuwste gegevens, hebben wij enkele belangrijke, na 1970 verschenen boeken in de beschouwing betrokken, en hebben wij tenslotte het hoofdstuk 'Staat en ideologie' in twee zelfstandige delen gesplitst om vooral dat over de staat te kunnen uitbreiden.

Aanvullend commentaar blijft bewaard voor de steeds meer op gang komende internationale discussie over het hedendaagse kapitalisme met zijn tegenspraken en ontwikkelingstendensen op lange termijn. Met dit boek hebben wij een bijdrage proberen te leveren tot het begrip van deze problematiek. Of dit begrip voldoende is en een samenhangend gesloten geheel vormt, daarover zal de geschiedenis oordelen. Wij hebben geen reden om haar oordeel te vrezen.

31 december 1974

Bewegingswetten en geschiedenis van het kapitaal

De verhouding tussen de algemene bewegingswetten van het kapitaal, zoals Marx die bloot heeft gelegd, en de geschiedenis van de kapitalistische productiewijze is één van de meest complexe problemen van de marxistische theorie. Het feit, dat deze verhouding nog steeds niet bevredigend is opgehelderd, geeft de complexiteit van het probleem aan.

Het is inmiddels al een gemeenplaats geworden, dat de door Marx ontdekte ontwikkelingswetten van het kapitalisme het resultaat zijn van een van het abstracte naar het concrete opstijgende, dialectische analyse: 'De economen van de 17de eeuw bijv. beginnen steeds met het levende geheel, de bevolking, de natie, de staat, verscheidene staten, enz.; aan het eind van hun analyse ontdekken ze enkele bepalingen, algemene betrekkingen, zoals arbeidsdeling, geld, waarde enz. Zodra die afzonderlijke momenten min of meer gefixeerd en geabstraheerd waren, kwamen economische systemen op die van eenvoudige begrippen zoals arbeid, arbeidsdeling, behoefte, ruilwaarde opstegen tot de staat, ruil tussen naties en wereldmarkt. Dit laatste is klaarblijkelijk de wetenschappelijk juiste methode. Het concrete is concreet, omdat het de samenvatting van vele bepalingen is, eenheid dus van het menigvuldige. In het denken doet het zich derhalve voor als samenvattingsproces, als resultaat, niet als uitgangspunt, hoewel het toch het werkelijke uitgangspunt is en vandaar ook het uitgangspunt van de waarneming en de voorstelling. Langs de eerste weg vervluchtigde de volledige voorstelling tot abstracte bepaling; langs de tweede leiden de abstracte bepalingen tot de reproductie van het concrete via het denken. Vandaar Hegels misvatting, het reële als resultaat van het zich in zichzelf samenvattende, in zichzelf verdiepende en vanuit zichzelf bewegende denken op te vatten, terwijl de methode die van het abstracte naar het concrete opstijgt voor het denken slechts de manier is om zich het concrete toe te eigenen en als een geestelijk concreetum te reproduceren.'^[1]

De rijkdom van Marx' methode wordt echter volledig miskend, als men deze *reducert* tot het 'opstijgen van het abstracte naar het concrete'. Ten eerste ziet men dan over het hoofd, dat het concrete

voor Marx zowel het 'werkelijke uitgangspunt' als het doel van het kennisproces vormt, dat als een actief, praktisch proces wordt beschouwd: als de 'reproductie van het concrete via het denken'. Ten tweede vergeet men dan, dat het 'opstijgen van het abstracte naar het concrete', zoals Lenin dat beschreven heeft, vooraf is gegaan door een opstijgen van het concrete naar het abstracte.^[2] Het abstracte is immers zelf al het resultaat van analytische arbeid, die het concrete in zijn 'determinerende relaties' probeerde te ontleden. Ten derde wordt daarmee de eenheid van beide processen, het analytische en het synthetische, verbroken. Het abstracte is slechts dan waar als het erin slaagt de 'eenheid van het menigvuldige', die in het concrete gegeven is, te reproduceren. Het ware is het geheel, zei Hegel; en het geheel is de eenheid van het abstracte en het concrete - een eenheid van tegenstellingen, geen identiteit. En ten vierde kan slechts de praktische toepassing bewijzen, dat de reproductie van de concrete totaliteit geslaagd is; dat betekent o.a. — zoals Lenin met nadruk stelt — dat bij elke stap van de analyse 'de controle door de feiten, resp. door de praktijk' moet plaatsvinden.^[3] De 'abstracte meest eenvoudige bepalingen' (categorieën) zijn op hun beurt niet alleen producten van het 'pure verstand', maar weerspiegelen het begin van de werkelijke historische ontwikkeling: 'Wat dit betreft kan men dus zeggen, dat de eenvoudiger categorie heersende verhoudingen van een onontwikkeld geheel of ondergeschikte verhoudingen van een meer ontwikkeld geheel kan uitdrukken, verhoudingen die historisch al bestonden vóór het geheel zich ontwikkeld had tot het niveau dat in een meer concrete categorie wordt uitgedrukt. In zoverre kan men zeggen dat de gang van het abstracte denken, dat opstijgt van het eenvoudigste naar het gecombineerde, overeenstemt met het werkelijke historische proces.'^[4]

De marxistische dialectiek impliceert dus, om nogmaals Lenin te citeren, 'een tweevoudige analyse, een deductieve en een inductieve, een logische en een historische',^[5] de *eenheid van* die twee methoden. En omdat de inductieve analyse niets anders kan zijn dan een historisch-inductieve analyse, omdat voor Marx alle betrekkingen steeds historisch bepaalde betrekkingen zijn, gaat het bij die dialectiek om een eenheid van theorie en historische empirie.^[6] Zoals bekend leidt Marx de noodzaak van de wetenschap af uit het feit, dat wezen en verschijningsvorm niet direct samenvallen.^[7] Maar naar zijn mening heeft de wetenschap niet alleen tot taak, het door de oppervlakte-verschijnselen verholde wezen van de betrekkingen bloot te leggen, maar ook de verschijnselen zelf te verklaren, d.w.z. ook de tussenschakels, de mediaties, te ontdekken die het mogelijk maken om wezen en verschijnsel weer tot een eenheid te integreren.^[8] Het gaat er eveneens om te ontdekken, waarom het wezen juist tot deze bepaalde verschijningsvormen leidt, en niet tot andere. Als dat niet lukt, als de theorie gereduceerd wordt tot de speculatieve constructie van abstracte 'modellen' zonder samenhang met de empirische werkelijkheid, dan vervalt ze van de materialistische in de idealistische dialectiek. Otto Morf constateert daarom terecht:

‘Het proces, waarin de mediatie van wezen en verschijnsel zich als in de eenheid van identieke en tegenstrijdige tweevoudigheid voordoet, is een dialectisch proces.’[\[9\]](#)

Het lijkt ook geen twijfel, dat de *empirische toe-eigening van de stof* voor Marx voorafgaat aan het analytische kennisproces, net zoals de praktische empirische verifiëring het (voorlopig) afsluit, d.w.z. op een hoger niveau brengt. Zo schreef hij in zijn nawoord bij de tweede druk van *Das Kapital* I: ‘Overigens moet de wijze van uiteenzetten qua vorm verschillen van de wijze van onderzoek. Het onderzoek moet zich de materie gedetailleerd toe-eigenen, de verschillende ontwikkelingsvormen analyseren en hun interne samenhang opsporen. *Pas als dit voltooid is* kan de werkelijke beweging adequaat worden beschreven. Slaagt men hierin en weerspiegelt het leven van de materie zich nu ideëel, dan kan het lijken alsof men met een *a priori* constructie te maken heeft.’[\[10\]](#) Engels had dit een paar jaar eerder al op een soortgelijke manier uitgedrukt: ‘Het ligt voor de hand, dat we hier niets kunnen beginnen met holle frasen, en dat men alleen met een grote hoeveelheid kritisch geschift en volledig verwerkt historisch materiaal deze taak kan vervullen.’[\[11\]](#) En in een brief aan Kugelmann herhaalde Marx: ‘Lange is zo naïef te beweren, dat ik me in het empirische materiaal “met zeldzame vrijheid beweeg”. Hij heeft er geen benul van, dat die “vrije beweging in het materiaal” slechts een parafrase is van de *methode* om de materie te behandelen, nl. de *dialectische methode*.’[\[12\]](#) Karel Kosik benadrukt daarom terecht: ‘Het opstijgen van het abstracte naar het concrete is een beweging waarvan het begin steeds abstract is, en de dialectiek daarvan ligt in het overwinnen van die abstractheid. Het is dus, zeer algemeen, een beweging van de delen naar het geheel en van het geheel naar de delen, van het verschijnsel naar het wezen en van het wezen naar het verschijnsel, van de totaliteit naar de tegenstelling en van de tegenstelling naar de totaliteit, van het object naar het subject en van het subject naar het object.’[\[13\]](#) Samenvattend kunnen we hier een zesvoudige geleiding van Marx’ dialectische methode voorstellen, die er ongeveer als volgt uitziet:

1. Omvattende toe-eigening van het empirische materiaal, verwerking van het materiaal (oppervlakteverschijnselen) in zijn historisch relevante details.
2. Ontleding van het materiaal in constituerende abstracte elementen (opstijgen van het concrete naar het abstracte).[\[14\]](#)
3. Onderzoek naar de beslissende verbanden tussen deze elementen, die de abstracte bewegingswetten van de stof, zijn wezen, moet verduidelijken.
4. Ontdekking van de beslissende tussenschakels, zodat daarmee de mediatie tussen het wezen en de oppervlakteverschijnselen gerealiseerd kan worden (opstijgen van het abstracte naar het concrete, ideële reproductie van het concrete als eenheid van menigvuldige bepalingen).
5. Praktisch-empirische verifiëring van de analyse (2, 3, 4) aan de concrete historische ontwikkeling.

6. Ontdekking van nieuwe, empirisch relevante gegevens en verbanden — dikwijls zelfs van nieuwe abstract-elementaire bepalingen — dank zij de toepassing van de resultaten van het kennisproces en de daarop berustende praktijk op de oneindig complexe werkelijkheid.[\[15\]](#)

Deze etappes in het kennisproces zijn niet streng gescheiden: een aantal momenten hangen nauw samen en een heen-en-weergaande beweging tussen afzonderlijke momenten is onvermijdelijk. De marxistische methode is dus veel rijker dan de ook door de academische wetenschap gebruikte methode van ‘successieve concretisering’ of ‘approximatie’. ‘Omdat (hier) de individuele en bijzondere karakteristieken slechts uiterlijk, d.w.z. zonder enige dialectische mediatie, uitgeschakeld en weer ingevoerd worden, kan gemakkelijk de illusie ontstaan dat er geen kwalitatieve “brug” tussen het “abstracte” en het “concrete” bestaat. Men kan dan gemakkelijk gaan menen, dat het theoretische model inderdaad (hoewel in vereenvoudigde vorm) alle wezenlijke elementen van het onderzochte concrete object bevat — bijv. een van grote hoogte genomen foto alle fundamentele elementen van een landschap toont, ofschoon slechts bergketens, grote rivieren, bossen enz. zichtbaar zijn.’[\[16\]](#) Het verschil tussen de methode van de materialistische dialectiek en de vulgair-materialistische reductiemethode, waarin de concrete specificiteit van het individuele verdwijnt, komt eveneens duidelijk tot uiting.[\[17\]](#) Jindřich Zelený wijst erop, dat de ideële reproductie van de werkelijkheid — de ‘theoretische praktijk’, om met Althusser te spreken — steeds de werkelijke historische beweging moet beroeren: ‘Het onophoudelijk schommelen tussen de abstracte dialectische ontwikkeling en de zintuigelijk-concrete historische werkelijkheid doordringt het hele *Kapital* van Marx. Maar tegelijkertijd moet benadrukt worden, dat Marx’ analyse zich steeds opnieuw van het verloop en de oppervlakte van de historische werkelijkheid *losmaakt* en ideëel de noodzakelijke interne betrekkingen van die werkelijkheid uitdrukt. Slechts op die manier kon Marx de historische werkelijkheid *begrijpen*, slechts door deze wetenschappelijk te beschrijven als de licht geïdealiseerde en getypifieerde interne organisatie van de historisch werkelijke kapitalistische verhoudingen. Deze “losmaking” gebeurt niet om zich te verwijderen van de historische werkelijkheid en er is geen idealistische vlucht uit de werkelijkheid, maar gebeurt juist in het belang van de rationele benadering en toe-eigening van de werkelijkheid.’[\[18\]](#)

Het verschil met de opvattingen van Althusser en zijn school treedt hier duidelijk aan het licht. Het gaat er niet om, het marxisme ‘historiserend’ te wijzigen, noch het specifieke object van *Das Kapital* — de structuur en ontwikkelingswetten van de kapitalistische productiewijze en geenszins de ‘algemene wetten van de menselijke economische activiteit’ — te betwisten, maar veeleer om de dialectiek van het abstracte en concrete ook als een dialectiek van de reële geschiedenis te begrijpen en deze niet te beperken tot het niveau van de ‘theoretische productie’. Verder is het van belang, de dialectiek van het ab-

stracte en concrete met die van theorie en empirie te verbinden, de ‘theoretische productie’ dus niet te isoleren van de ‘verifiëring door de feiten’ (d.w.z. door de reële historische beweging). Dit verschil in opvatting tussen Marx en Althusser wordt duidelijk wanneer Marx in zijn *Randglossen zu Wagner* schrijft: ‘De prime abord *ga ik niet van “begrippen” uit*, dus ook niet van het begrip “waarde”, en hoef ze daarom ook niet “in te delen”. Waar ik van uitga is *de eenvoudigste maatschappelijke vorm, waarin het arbeidsproduct zich in de huidige maatschappij voordoet*, en dat is de “waar”. Die waar analyseer ik, en wel eerst in de vorm waarin ze verschijnt.’ [19] Daarentegen meent Althusser: ‘Marx maakt duidelijk een fundamenteel verschil tussen het kennisobject en het reële object, tussen de *“ontwikkeling van de vormen” van het concept in het kennisproces* en de ontwikkeling van de reële categorieën in de concrete geschiedenis. Miskennen daarvan leidt tot een empiristische ideologie van de kennis en tot identificatie van het logische en het historische in *Das Kapital* zelf. Als het waar is dat alle problemen inzake het verband tussen het logische en het historische in *Das Kapital* een verband veronderstellen *dat er niet is*, dan mag het geen verbazing wekken, dat zoveel interpretatoren geen raad weten met het probleem dat met deze identificatie samenhangt.’ [20]

Althusser legitimeert de verhouding tussen economische theorie en geschiedenistheorie. Maar de verhouding tussen de economische theorie en de concrete geschiedenis acht hij een ‘vals probleem’, dat ‘onbestaand’ en ‘uitgevonden’ is. Hij schijnt niet te begrijpen dat hij op die manier in tegenspraak komt met Marx’ methode zoals Marx die zelf uiteengezet heeft, en dat hij, in zijn poging het door hem bezworen spookbeeld van het empirisme, de empiristische kennistheorie, te ontwijken, gevaar loopt een in wezen idealistisch dualisme tussen ‘kennisobjecten’ en ‘reële objecten’ te construeren. [21]

De noodzaak van een re-integratie van theorie en geschiedenis is soms bestreden met het argument, dat het specifieke van de bewegingswetten in iedere productiewijze, en met name in de kapitalistische, een dergelijke eenheid met het empirische materiaal juist uitsluit. De ontwikkelingswetten, heet het dan, zijn slechts ‘tendensen’ in de breed-historische zin van het woord; causule verbanden met gebeurtenissen op korte of middellange termijn zijn niet aan te tonen en zelfs op lange termijn niet op een materieel isoleerbare, empirische manier te staven. Verder zou iedere tendens tegentendensen oproepen die de uitwerking daarvan lang kunnen neutraliseren. [22]

De manier waarop Marx in de hoofdstukken 13, 14 en 15 van *Das Kapital* III tendentiële daling van de winstvoet behandeld heeft, is het klassieke, steeds opnieuw aangehaalde voorbeeld van tendens en tegentendens, dat zogenaamd geen uitspraak over het uiteindelijke resultaat toelaat. Daaruit wordt dan de conclusie getrokken, dat het nauwelijks mogelijk is, een empirische ‘bevestiging’ van de door Marx

uiteengezette ontwikkelingswetten te vinden. Zelfs zou de poging om dergelijke ‘empirische bevestigingen’ op te sporen voortkomen uit een ‘positivistisch wanbegrip’ van Marx’ methode en doelstelling, daar beide abstractieniveaus, dat van de ‘zuivere’ productiewijze en dat van het ‘concrete’ historische proces, zó ver uiteen liggen dat er nauwelijks raakpunten zijn.

Het is vrij makkelijk aan te tonen, dat Marx zelf deze quasi-totale breuk tussen theoretische analyse en empirische gegevens categorisch heeft afgewezen. Want die scheiding betekent in feite de terugkeer van de materialistische naar de idealistische dialectiek. Zodra ‘ontwikkelingswetten’ zó abstract worden opgevat, dat ze het werkelijke, concrete historische proces niet meer kunnen verduidelijken, is de ontdekking daarvan niet langer een instrument om dit proces revolutionair te veranderen. Dan rest nog slechts een speculatief, sociaaleconomisch soort filosofie, een constructie van abstracte systemen waarin de abstractie inderdaad ‘leeg’ is, of — om Engels’ scherpere formulering te herhalen — een holle frase. Daarom gaat de ontkenning van de gemedieerde eenheid van theorie en geschiedenis, van theorie en empirie in de ontwikkeling van het marxisme steeds gepaard met herziening daarvan, d.w.z. met mechanisch-fatalistisch determinisme of puur voluntarisme. Het onvermogen tot re-integratie van theorie en geschiedenis leidt noodzakelijk tot het onvermogen om theorie en praktijk te verenigen.

Zo verwijt Peter Jeffries ons, dat wij de marxistische categorieën empirisch proberen te verifiëren, want — zegt hij — de categorieën ‘kapitaal’, ‘maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd’ enz. zijn in het kapitalistische systeem niet empirisch aanwijsbaar. Maar zijn er geen mediaties die het mogelijk maken, de oppervlakteverschijnselen (winsten, productieprijzen, gemiddelde warentijden over bepaalde periodes enz.) met de fundamentele marxistische categorieën ook kwantitatief te verbinden? Marx en Engels vonden in ieder geval van wel. [23] Wat schuilgaat achter Jeffries’ terugval in de idealistische dialectiek is een *reductie van het concrete tot het oppervlakteverschijnsel*. [24] Een onbegrip voor het feit dat het wezen met zijn mediaties een eenheid van het abstracte en concrete is, dat het object van de dialectiek om met Hegel te spreken, ‘niet alleen het abstract algemene is, maar het algemene dat ook de rijkdom van het bijzondere omvat’ [25] De volgende opmerking van Engels moet Jeffries dan ook onbegrijpelijk zijn: ‘Bij het begin van de ruil, toen de producten langzamerhand in waren veranderden, werd er ongeveer in *verhouding tot de waarde* geruild. De voor twee voorwerpen verbruikte arbeid was immers het enige criterium om ze kwantitatief te vergelijken. Toen had de waarde dus een *direct reëel bestaan*. Dat die rechtstreekse realisering van de waarde in de ruil niet meer bestaat, weten we. En ik geloof dat het U niet bijzonder moeilijk zal vallen om (tenminste in grote trekken) de tussenleden aan te wijzen die van die direct-reële waarde leiden tot de waarde in de kapitalistische productievorm, die zó grondig verborgen is, dat onze economen het bestaan ervan rustig kunnen loochenen. *Een werkelijk his-*

torische uiteenzetting van dit proces vereist duchtige studie, maar belooft ook rijkelijk lonende resultaten en zou een zeer waardevolle vervollediging van *Das Kapital* zijn. [26]

De dubbele problematiek kan dus als volgt geformuleerd worden:

1. Hoe kan de werkelijke geschiedenis van de kapitalistische productiewijze van de laatste 100 jaar beschreven worden als de geschiedenis van de voortschrijdende ontplooiing van de interne tegenspraken van die productiewijze, d.w.z. als in laatste instantie door haar ‘abstracte’ bewegingswetten bepaald? Welke ‘tussenstappen’ zijn hierbij operatief om de eenheid van het abstracte en concrete in de analyse te verwezenlijken?
2. Hoe kan de werkelijke geschiedenis van de laatste 100 jaar tot die van de kapitalistische productiewijze herleid worden, d.w.z. hoe kan men de combinatie van het expanderende kapitaal en de door dit kapitaal veroverde pre- of halfkapitalistische ruimte in haar verschijnselen analyseren en in haar wezen verklaren?

De kapitalistische productiewijze is ontstaan in een specifiek sociaaleconomisch kader, dat in West-Europa, Oost-Europa, continentaal Azië, Noord-Amerika, Latijns-Amerika en Japan zeer aanzienlijk verschilde. [27] De sociaaleconomische formaties — ‘burgerlijke samenlevingen’ en kapitalistische economieën - die zich daar in de loop van de 18de, 19de en 20ste eeuw ontwikkelden en in hun complexe eenheid (samen met de maatschappijen van Afrika en Oceanië) het ‘concrete’ kapitalisme vormen, reproduceren in verschillende vormen en verhoudingen een *combinatie* van vroegere en huidige productiewijzen of, juister gezegd, van verschillende vroegere en opeenvolgende stadia van de huidige productiewijze. [28] In de organische eenheid van het kapitalistische wereldsysteem hebben deze specifieke combinaties niet slechts een ‘secundaire’ betekenis tegenover het primaat van de gemeenschappelijke kapitalistische kenmerken. Integendeel: het kapitalistische wereldsysteem is in hoge mate een *functie* van de universele geldigheid van de wet van de ongelijke en gecombineerde ontwikkeling. [29] We lopen hier vooruit op een grondiger analyse van het verschijnsel imperialisme, waarin dit bevestigd zal worden.

Zonder de rol, die niet- of maar halfkapitalistische maatschappijen en economieën in de wereld spelen en gespeeld hebben, zijn de specifieke kenmerken van ieder stadium van de kapitalistische productiewijze — zoals bijv. het Engelse kapitalisme van de vrije concurrentie tussen Waterloo en Sedan, het klassieke imperialisme vóór en tussen de twee wereldoorlogen, en het hedendaagse laatkapitalisme — niet te begrijpen. Maar waarom werd de mediatie van theorie en geschiedenis, zoals Marx die bedreef in de *Grundrisse* en het *Kapital*, sindsdien niet met succes gereproduceerd om de opeenvolgende stadia

van de kapitalistische productiewijze te verklaren? Waarom is er nog altijd geen bevredigende geschiedenis van het kapitalisme als functie van de interne bewegingswetten van het kapitaal — met alle genoemde beperkingen — en al helemaal geen bevredigende verklaring van de nieuwe fase in de geschiedenis van het kapitalisme die klaarblijkelijk sinds de Tweede Wereldoorlog begonnen is?

Het achterblijven van het bewustzijn op het zijn kan — althans gedeeltelijk — worden verklaard uit de tijdelijke verlamming die de apologetische vervorming van het marxisme door de stalinistische bureaucratie aan de theorie heeft opgedrongen, en die de ontplooiingsmogelijkheden van de marxistische methode meer dan een kwart eeuw tot een minimum heeft teruggebracht. De gevolgen van deze misvorming van het marxisme zijn ook vandaag nog niet verdwenen.

Los van deze direct sociaal bepaalde factoren, die de ontwikkeling van de marxistische economische theorie in de 20ste eeuw belemmerd hebben, bestaat er o.i. een interne logica in de geschiedenis van het marxisme, die minstens gedeeltelijk verklaart waarom talrijke en aanzienlijke inspanningen geen succes hebben gehad. Twee aspecten van die logica verdienen hier bijzonder de aandacht: het ene betreft de analytische instrumenten van de marxistische economische theorie, het andere de analytische methode van Marx’ voornaamste leerlingen.

Bijna alle pogingen om de specifieke fasen van de kapitalistische productiewijze — of specifieke problemen die daaruit voortvloeiden — te verklaren vanuit de in *Das Kapital* blootgelegde bewegingswetten van die productiewijze zijn uitgegaan van de reproductieschema’s die Marx in het tweede deel van *Das Kapital* heeft gebruikt. Wij menen dat de reproductieschema’s voor dat doel niet geschikt zijn en voor het onderzoek naar de bewegingswetten van het kapitaal of de geschiedenis van het kapitalisme onbruikbaar zijn. Iedere poging om uit die schema’s de onmogelijkheid van een ‘zuivere’ kapitalistische economie, de onvermijdelijke ineenstorting van de kapitalistische productiewijze, de noodzakelijke ontwikkeling tot het monopolie kapitalisme of de essentie van het laatkapitalisme af te leiden is daarom tot mislukken gedoemd.

Roman Rosdolsky heeft deze visie gefundeerd in zijn boek *Zur Entstehungsgeschichte des Marxismen ‘Kapital’*. We kunnen ons hier tot een korte samenvatting beperken. [30] Rosdolsky maakt duidelijk, waarom vier van de belangrijkste pogingen tot re-integratie van theorie en geschiedenis door de leerlingen van Marx — Rudolf Hilferding, Rosa Luxemburg, Henryk Grossmann en Nikolai Boecharin zonder resultaat zijn gebleven. Hetzelfde geldt voor de werken van Otto Bauer, die zich een groot deel van zijn leven met dit probleem bezighield, zonder een bevredigende oplossing te vinden.

Marx' reproductieschema's spelen in zijn analyse van het kapitalisme een duidelijk omschreven rol. Voor dit en voor geen ander doel zijn ze ontworpen. Ze moeten verklaren, waarom een op 'zuivere' marktanarchie gebaseerd economisch systeem, waarin miljoenen onafhankelijke koop- en verkoopbeslissingen het economische leven schijnen te bepalen, niet tot een permanente chaos en voortdurende onderbreking van het sociale en economische reproductieproces leidt, maar in grote trekken 'normaal' functioneert — met een periodieke 'krach', die in Marx' tijd om de 7 à 10 jaar als economische crisis uitbrak. Of anders gezegd: hoe kan een systeem dat slechts omwille van de winst functioneert, op ruilwaarde gefundeerd is en onverschillig staat tegenover de specifieke gebruikswaarde van de voortgebrachte waren, de materiële elementen van het reproductieproces, die juist door die gebruikswaarde bepaald worden, garanderen, d.w.z. de tegenstelling tussen ruil- en gebruikswaarde althans tijdelijk 'spontaan' overwinnen? De functie van de reproductieschema's is dus, de *bestaansmogelijkheid* van de kapitalistische productiewijze te bewijzen.

Daartoe bedient Marx zich van een reeks bekende abstracties. Hij groepeerde alle bedrijven in twee categorieën, waarvan de ene productiemiddelen (afdeling I) en de andere consumptiegoederen (afdeling II) voortbrengt. De hele producentenmassa waarover de maatschappij beschikt en die gedwongen is haar arbeidskracht te verkopen, wordt eveneens in die twee afdelingen ondergebracht. Hetzelfde geldt voor de massa vaste (machines, gebouwen enz.) en circulerende productiemiddelen (grondstoffen, energiebronnen, hulpmiddelen enz.) waarover de maatschappij beschikt. Met dit analytische instrumentarium komt Marx tot de slotsom, dat de maatschappelijke productie in evenwicht is, zolang en voor zover de door hem ontdekte evenwichtsformule wordt nageleefd. In het systeem van eenvoudige reproductie luidt die formule: $Iv + Im = IIc$. Dat betekent dat het economische evenwicht afhangt van het feit of de warenproductie in afdeling I een effectieve vraag doet ontstaan naar de in afdeling II voortgebrachte waren, die even groot is als de waarde van de waren die afdeling I aan afdeling II moet leveren, en omgekeerd. Een analoge evenwichtsformule kan gemakkelijk uit Marx' schema's van de uitgebreide reproductie worden afgeleid; voor zover wij weten werd deze het eerst door Otto Bauer geformuleerd.[\[31\]](#)

Om zijn argumentatie zo streng mogelijk op te bouwen, heeft Marx de niet-kapitalistische sector bewust buiten zijn schema's gehouden. Eenvoudige warenproducenten als boeren en ambachtsslui komen daar bijv. niet ter sprake. Maar men kan gemakkelijk een schema opstellen waarin zij wel als afzonderlijke sector voorkomen, bijv. zelf vaste productiemiddelen van afdeling I kopen en tegelijk aan die afdeling grondstoffen en consumptiegoederen leveren. Om Marx' evenwichtsformules aan te passen zou

men de omvang van de productie van afdeling II moeten verminderen met de waarde van de door de eenvoudige warenproducenten voortgebrachte consumptiegoederen.

Klaarblijkelijk is het begrip 'evenwicht' echter *niet* van toepassing op de totale ontwikkeling van het kapitalisme, die eerder een dialectische eenheid is van periodiek evenwicht en periodieke verstoring daarvan, waarbij ieder van de twee elementen zijn eigen negatie produceert. Het evenwicht leidt noodzakelijk tot verstoring daarvan, de verstoring maakt na verloop van tijd een nieuw evenwicht mogelijk. Zelfs wordt de kapitalistische economie o.a. gekenmerkt door het feit, dat niet alleen de crisis maar ook de versnelde groei van de productie, niet alleen de *onderbroken* maar ook de *uitgebreide* reproductie door evenwichtsstorings beheerst worden. Het lijdt evenmin twijfel, dat de bewegingswetten van de kapitalistische productiewijze evenwichtsstorings uitdrukken. De verhoging van de organische samenstelling van het kapitaal — om het bij dit voorbeeld te laten — zorgt er o.a. voor, dat afdeling I sneller groeit dan afdeling II. Men kan deze vaststelling zelfs nog toespitsen en zeggen, dat de verstoring van het evenwicht, d.w.z. ongelijke ontwikkeling, tot het wezen van het kapitaal behoort, voor zover dit op concurrentie of, om met Marx te spreken, op het bestaan van 'vele kapitalen' berust. Gegeven de concurrentie is de 'rusteloze drang tot verrijking' die het kapitaal kenmerkt, in werkelijkheid de jacht op surpluswinst, op winst boven de gemiddelde winst. Dit vereist een permanente omwenteling van de techniek, lagere productiekosten dan bij de concurrenten, een combinatie van surpluswinst met een hogere organische samenstelling van het kapitaal, terwijl de meerwaardevoet tegelijkertijd stijgt. Alles wat het kapitalisme als economisch systeem kenmerkt is in die beschrijving vervat en gebaseerd op tendentiële verstoring van het evenwicht. En alle bewegingswetten van de kapitalistische productiewijze vloeien voort uit die tendentiële verstoring van het evenwicht.

Het ligt voor de hand dat schema's, die moeten bewijzen dat een *periodiek* economisch evenwicht mogelijk is, ondanks de anarchie van de productie en ondanks de splitsing van het kapitaal in elkaar beconcurrerende individuele firma's, geen geschikte analytische instrumenten zijn om te bewijzen, dat de kapitalistische productiewijze periodiek tot evenwichtsstorings *moet* leiden, dat economische groei in het kapitalisme *steeds* neerkomt op evenwichtsstoring en ook steeds het gevolg is van evenwichtsstoring. Daarom moeten andere schema's ontworpen worden die van meet af aan rekening houden met de tendens tot ongelijke ontwikkeling der beide afdelingen (en alles wat daaruit voortvloeit). Deze algemenere schema's moeten zó zijn opgebouwd, dat Marx' reproductieschema's er slechts een bijzonder geval van vormen — juist zoals het economisch evenwicht slechts een bijzonder geval is van de voor het kapitalisme kenmerkende tendens tot ongelijke ontwikkeling tussen de verschillende sectoren, afdelingen en elementen van het systeem.

Een ongelijke groeivoet in de twee afdelingen zou met een ongelijke winstvoet gepaard moeten gaan. Een ongelijke groei zou tot uiting moeten komen in een ongelijke accumulatiegraad en een ongelijk groeitempo van de organische samenstelling van het kapitaal, hetgeen op zijn beurt periodiek teniet wordt gedaan door een in beide afdelingen ongelijke heftigheid waarmee de crisis woedt. Met deze factoren zou men Marx' schema's als het ware moeten 'dynamiseren'. (Marx' schema's blijven belangrijke arbeidsinstrumenten om mogelijkheden en varianten van periodiek evenwicht en het tijdelijk te boven komen van evenwichtsstorings te onderzoeken.) Omdat ze *de problemen van de ontwikkelingswetten van het kapitalisme, dus problemen van evenwichtsstoornissen, probeerden te onderzoeken met het instrumentarium van de evenwichtsanalyse*, waren de pogingen van Rudolf Hilferding, Henryk Grossmann, Nikolai Boecharin, Otto Bauer en vele anderen tot mislukken gedoemd. Hier slechts enkele voorbeelden.

Volgens Hilferdings *Finanzkapital* openbaren Marx' reproductieschema's, 'dat in de kapitalistische productie zowel de eenvoudige als de uitgebreide reproductie ongestoord voortgang kunnen vinden, als deze verhoudingen maar bewaard blijven. (...) Hieruit volgt dus helemaal niet, dat de crisis veroorzaakt moet zijn door de aan de kapitalistische productie inherente onderconsumptie van de massa's. (...) Op zichzelf volgt uit die schema's evenmin de mogelijkheid van een algemene overproductie van waren, maar eerder de mogelijkheid van iedere productie uitbreiding die bij de gegeven ontwikkeling van de productiekrachten maar mogelijk is.' [32]

In werkelijkheid wil Marx met zijn reproductieschema's helemaal geen uitspraak doen over de vermeende mogelijkheid tot 'ongestoorde reproductie' in het kapitalisme: hij was er integendeel van overtuigd dat het kapitalisme fundamenteel aan crises onderhevig is, die hij beslist niet alleen herleidde tot de uit de *anarchie van de productie* voortspruitende onevenwichtigheid tussen de afdelingen I en II, maar ook tot de karakteristieke discrepantie tussen de ontwikkeling van de productiekrachten en de consumptie van de massa's: 'De voorwaarden voor de directe uitbuiting en die voor de realisering daarvan zijn niet identiek. Ze verschillen niet alleen qua tijd en ruimte, maar ook begripsmatig. De eersten zijn slechts beperkt door de productiekracht van de maatschappij, de laatsten door de *verhouding tussen de verschillende productietakken en de consumptiekracht van de maatschappij*, die echter niet door het absolute productie- of consumptievermogen bepaald wordt, maar door het consumptievermogen op basis van antagonistische distributieverhoudingen, die de consumptie van de grote massa van de samenleving beperkt tot een slechts binnen min of meer nauwe grenzen veranderlijk minimum. Het consumptievermogen wordt verder beperkt door de accumulatie-drang, de drang tot kapitaalvergroting en een hoger niveau van meerwaardeproductie.' [33] Hij zegt dus *het tegendeel* van wat Hilferding in de repro-

ductieschema's wil zien. Dat is des te verwonderlijker als we weten, dat Hilferding zelf bij het begin van zijn beschouwingen over de crises en de reproductieschema's schreef: 'Ook in de kapitalistische productiewijze blijft er een algemene samenhang bestaan tussen productie en consumptie, die alle maatschappijvormen als natuurlijke voorwaarde gemeen hebben.' En nog duidelijker: 'De smalle basis, die de consumptieverhoudingen aan de kapitalistische productieverhoudingen bieden, is echter algemene voorwaarde voor de crisis, omdat de onmogelijkheid tot uitbreiding van de consumptie een algemene voorwaarde is voor de stremming van de afzet. Indien de consumptie willekeurig uitgebreid kon worden zou overproductie onmogelijk zijn. Maar onder kapitalistische verhoudingen betekent uitbreiding van de consumptie verlaging van de winstvoet. Want een grotere consumptie van de brede massa's is gebonden aan de stijging van het arbeidsloon.' [34] Ondanks deze juiste inzichten verleidden de reproductieschema's Hilferding ertoe, de crises te verklaren vanuit een 'zuivere' disproportionaliteit.

In *Die Akkumulation des Kapitals* verwijt Rosa Luxemburg Karl Marx, dat hij de schema's zó heeft opgesteld, dat een snellere groei van 'afdeling I in vergelijking met afdeling II (...) absoluut onbereikbaar' is. Een paar bladzijden verder verklaart ze, dat 'het schema (...) de sprongsgewijze uitbreiding van de productie' uitsluit." [35] Maar ze leidt deze schijnbare tegenspraken in de reproductieschema's uitsluitend af uit de in afdeling II voortgebrachte en onverkoopbare consumptiegoederen, d.w.z. uit de afwezigheid van een 'niet-kapitalistische afzetmarkt' die voor de realisering van de totale voortgebrachte meerwaarde noodzakelijk zou zijn. In feite vloeit haar kritiek voort uit het boven beschreven onbegrip voor zin en functie van de schema's. Deze zijn immers helemaal niet bedoeld om de in het kapitalisme onvermijdelijke hogere groeivoet van afdeling I tegenover afdeling II, dus de tot evenwichtsstorings leidende 'sprongsgewijze uitbreiding van de productie' tot uiting te brengen. Integendeel: de schema's moeten bewijzen, dat ondanks die 'sprongsgewijze uitbreiding' en ondanks de periodieke evenwichtsstoring, een periodiek evenwicht hersteld kan worden.

Het is dus duidelijk waarom Marx geen 'sprongsgewijze reproductie' heeft ingebouwd. En het is eveneens duidelijk dat, afgezien van de evenwichtshypothese, de oplossing van de 'interne tegenspraken' van het schema geenszins bij 'niet-kapitalistische kopers' gezocht moet worden, maar in een meerwaardeoverdracht van afdeling II naar afdeling I in het kader van de nivellering van de winstvoet wegens de lagere organische samenstelling van het kapitaal in afdeling II. Daardoor wordt een deel van de in afdeling II geproduceerde meerwaarde in afdeling I geaccumuleerd — hetgeen historisch de gangbare oplossing is, die ook Rosa Luxemburg aanvankelijk logisch achtte maar ter wille van de 'interne coherentie' van de reproductieschema's uitsloot, omdat deze niet overeenstemmen met de door Marx voor de uitwerking ervan opgestelde voorwaarden (o.a. verkoop van de waren tegen hun waarde).

Ze zag daarbij over het hoofd, dat het hele groeiproces van de kapitalistische productie met de toenemende ongelijkheid van zijn ontwikkeling aan deze voorwaarden helemaal niet *hoeft* te beantwoorden.

Wat voor Rosa Luxemburg geldt, geldt nog sterker voor Henryk Grossmann. Overigens lijkt deze auteur op het eerste gezicht de reproductieschema's beter te begrijpen dan zij. In zijn boek *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems* stelt hij met nadruk, dat de berekening van die schema's gebaseerd is op de hypothese van de evenwichtstoestand.^[36] Het enige evenwicht waarover hij het heeft, blijkt echter al direct het evenwicht van vraag en aanbod van waren te zijn, dat leidt tot het ontbreken van *prijsschommelingen* op de markt. Maar deze schommelingen spelen noch bij de behandeling van de reproductieschema's in *Das Kapital* II, noch in heel Marx' analyse van het kapitalisme een rol en worden alleen in hoofdstuk 10 van het deel III cursorsch behandeld.

Heel anders is het gesteld met de schommelingen van de productieprijsen, resp. winstvoeten. Deze hebben in Marx' systeem een centrale betekenis, en daarmee, d.w.z. met de drang naar surpluswinsten, wordt fundamenteel de hele investerings- en accumulatieactiviteit van de kapitalisten verklaard. Maar daarmee zijn we bij de concurrentie beland. Terwijl Marx, als hij de mogelijkheid van evenwicht in de kapitalistische productiewijze wil bewijzen, begrijpelijk genoeg de concurrentie buiten beschouwing laat en niet alleen een evenwicht tussen vraag en aanbod maar ook een *gelijmatige* ontwikkeling van beide sectoren, d.w.z. van alle kapitalen, vooronderstelt, draagt Grossmann diezelfde vooronderstellingen over op zijn onderzoek naar de accumulatie-, groei- en ineenstortingstendensen van het kapitalisme. Hij begrijpt niet, dat dergelijke vooronderstellingen voor dit onderzoek eenvoudig absurd zijn en negeren wat juist onderzocht moet worden.

Anders dan bij Rosa Luxemburg schuilt er, terloops gezegd, in Grossmanns behandeling van de reproductieschema's een fundamenteel misverstand omtrent de centrale rol, die de concurrentie in Marx' argumentatie speelt. Grossmann haalt een passage van Marx over schijnconcurrentie uit zijn verband — schijnconcurrentie wat betreft het waardeprobleem — en trekt daaruit de conclusie dat deze bij Marx geen belangrijk bestanddeel vormt in zijn verklaring van de interne logica van de kapitalistische productiewijze, en dit ofschoon hij zelf een passage uit *Das Kapital* III citeert,^[37] die hem duidelijk had moeten maken dat een kapitalisme zonder concurrentie een kapitalisme zonder groei zou zijn: 'Zodra de kapitaalvorming uitsluitend in de handen van een klein aantal volgroeide grootkapitalen zou vallen, voor welke de winstmassa opweegt tegen de winstvoet, zou het opwekkende vuur van de productie oeven. De productie zou insluimeren.'^[38]

Grossmann gebruikt de schema's die Otto Bauer rond 1913 als antwoord op *Die Akkumulation des Kapitals* van Rosa Luxemburg had opgesteld en schijnbaar rekening houden met de ontwikkelingswetten van het kapitalisme, want volgens deze schema's stijgt de organische samenstelling van het kapitaal en daarmee de accumulatievoet, terwijl omgekeerd de winstvoet daalt. Maar Bauers schema's ontkennen al direct wat ze vooronderstellen: met een stijging van de organische samenstelling van het kapitaal impliceren ze een identieke meerwaarde- en accumulatievoet in beide afdelingen, hetgeen zowel logisch als historisch onhoudbaar is.^[39] Zo helpen die schema's Grossmann aan zijn 'wiskundige bewijs' voor het feit, dat de accumulatie bij gebrek aan meerwaarde moet stokken, omdat er anders niet genoeg voor de consumptie van de kapitalisten afvalt. Maar deze 'stokt' pas in de 34ste cyclus, en als men de reproductieschema's, overeenkomstig hun doel, beschouwt als door crises gelouterde evenwichtstoestanden die zich slechts om de 5, 7 of 10 jaar voordoen, dan heeft Grossmann zijns ondanks juist het tegendeel 'bewezen' van wat hij bedoelde, nl. dat het kapitalisme nog ettelijke tientallen, zo niet honderden jaren zal blijven voortbestaan.

Ook Boecharin heeft in zijn kritiek op Rosa Luxemburg Marx' schema's gebruikt. Hij probeerde een 'algemene markt- en crisistheorie' op te stellen, die eveneens van de evenwichtsvoorwaarden uitgaat en hoogstens door 'tegenstrijdige tendensen van het kapitalisme' (de poging om de productie op te drijven en het arbeidsloon te drukken) tot een disproportionaliteit komt, maar niet door de immanente ontwikkelings-tendensen van het kapitaal, de bewegingswetten van de kapitalistische productiewijze zelf. Boecharin schijnt in die poging zo gefascineerd te zijn door de 'evenwichtsvoorwaarden' die uit Marx' schema's voortvloeien, dat hij, net als Hilferding, tot de stelling komt dat er geen overproductiecrises meer bestaan als men de anarchie in de productie, bijv. in een 'staatskapitalisme' met planeconomie, uitschakelt.^[40] Hierbij beroept hij zich op een passage in de *Theorien über den Mehrwert* waarin Marx juist het omgekeerde zegt: 'Hier wordt dus verondersteld: 1. *kapitalistische productie*, waarin de productie in iedere bijzondere productietak en de groei daarvan niet rechtstreeks door de behoeften van de maatschappij geregeld en bepaald worden, maar door de productiekrachten waarover iedere individuele kapitalist onafhankelijk van de maatschappelijke behoeften beschikt; 2. wordt verondersteld dat er *in zulke proporties* geproduceerd wordt alsof de maatschappij het kapitaal in de verschillende productietakken rechtstreeks overeenkomstig haar behoeften benut. In deze veronderstelling (contradictio in adjecto), indien dus de kapitalistische productie volledig socialistische productie was, zou inderdaad geen overproductie mogelijk zijn.'^[41] Boecharin voegt er triomfantelijk aan toe: 'Als er een planmatige economie zou zijn zou er ook geen overproductiecrisis kunnen voorkomen. Hier formuleert Marx zeer duidelijk, dat het overwinnen van de anarchie, d.w.z. het planmatige karakter van de economie, geen

afzonderlijk moment is naast de opheffing van de tegenspraak tussen productie en consumptie, maar de opheffing daarvan als element omvat.' [42]

Boecharin ziet hier over het hoofd, dat Marx tot de voorwaarden waaronder kapitalistische productie ook 'volledig socialistische productie' zou zijn, uitdrukkelijk niet alleen de proportionaliteit tussen de afzonderlijke productietakken rekent, maar ook het *rechtstreekse gebruik van het 'kapitaal' door de samenleving overeenkomstig haar behoeften* (dus geen productie van waren, geen productie van ruilwaarden, maar productie van gebruikswaarden).

Uit de alinea's voor en na Boecharins citaat blijkt duidelijk, dat voor Marx de proportionele groei van de *waardevoortbrengst* in de verschillende industrietakken het probleem van de warencirculatie, de verkoop, *niet* oplost, en alleen in een 'volledig socialistische productie' opgelost kan worden door de *aanpassing van de productie van gebruikswaarden aan de behoeften van de maatschappij*: 'Als alle kapitalisten in dezelfde verhouding vergroot worden, volgt daaruit geenszins dat hun productie in dezelfde verhouding toeneemt. Maar ook als dit het geval zou zijn, volgt daar niet uit dat ze ook maar één procent meer messen nodig hebben, want vraag naar messen hangt in het geheel niet samen met de toename van hun eigen product, noch met hun grotere vermogen om messen te kopen.' En verder: 'Als overigens in de verschillende productietakken dezelfde *accumulatie* van kapitaal plaatsvindt (ook dit is een slechte veronderstelling, nl. dat het kapitaal in de verschillende industrietakken in dezelfde verhouding accumuleert), zal de massa van het product, die aan de toename beantwoordt, zeer uiteenlopen, omdat de productiekraft in de verschillende takken van industrie of de massa van de geproduceerde gebruikswaarden in verhouding tonde verbruikte arbeid sterk uiteenloopt. Aan beide zijden wordt dezelfde waarde geproduceerd, maar de hoeveelheid waren waarin die tot uiting komt is heel verschillend. Wanneer in industrietak A door een stijging van de waarde met 1 % de warenmassa met 20 % is toegenomen, valt het dus absoluut niet in te zien waarom deze een markt zou moeten vinden in industrietak B, waar de waarde eveneens met 1 % gestegen is, maar de warenmassa slechts met 5 %. Hier wordt het verschil tussen ruil- en gebruikswaarde over het hoofd gezien.' [43]

Met andere woorden: volgens Marx worden crises niet alleen veroorzaakt door een disproportionaliteit tussen de waarde van de voortbrengst in de verschillende productietakken, maar ook door die tussen de ontwikkeling van de ruilwaarde en de gebruikswaarde, d.w.z. door een disproportionaliteit tussen valorisering en consumptie. Boecharins staatskapitalisme, dat geen crises meer kent, zou ook die tweede 'disproportionaliteit' moeten uitschakelen, en dus geen kapitalisme meer zijn, want het zou niet meer

gebaseerd zijn op de dwang tot kapitaalvalorisering en de tegenstelling tussen ruil- en gebruikswaarde overwonnen hebben.

Tot zover de ontoereikendheid van Marx' reproductieschema's als hulpmiddel bij de analyse van de kapitalistische ontwikkelingswetten. Proberen wij nu de ontoereikendheid van de tot dusver gevolgde analytische methode te bepalen, dan valt vooral één ding op: de discussie over de ontwikkelingstendenzen op lange termijn en de ineenstorting van de kapitalistische productiewijze wordt al meer dan een halve eeuw beheerst door de poging, dit probleem tot één enkele factor te reduceren. [44]

Voor Rosa Luxemburg is die factor de moeilijkheid om de meerwaarde te realiseren en de inspanning om steeds meer terreinen van de niet-kapitalistische wereld in de kapitalistische warencirculatie te betrekken; alleen zo zou het residu onverkoopbare consumptiegoederen een afzet kunnen vinden. Zowel de ontwikkeling van het kapitalisme van de vrije concurrentie naar het imperialisme als de aangekondigde onvermijdelijke economische ineenstorting van het kapitalisme worden uit die fundamentele factor verklaard. [45]

In Hilferdings *Finanzkapital* is de concurrentie — de anarchie in de productie — de achilleshiel van het kapitaal. Maar omdat Hilferding dit ongetwijfeld beslissende kenmerk van de kapitalistische productiewijze uit zijn totale samenhang losmaakte en als enige oorzaak van kapitalistische crises en evenwichtsstoornissen is gaan opvatten, kwam hij onvermijdelijk tot zijn opvatting van het 'georganiseerde kapitalisme', waarin een 'algemeen kartel' de crises uitschakelt, en verwierp hij het idee van een uiteindelijke economische ineenstorting van het kapitalisme. [46]

Otto Bauer probeerde steeds opnieuw, de 'ene', beslissende interne economische tegenspraak van de kapitalistische productiewijze te fixeren. Geleidelijk verliet hij zijn oorspronkelijke opvatting, dat de periodieke vrijmaking van niet-geaccumuleerd geldkapitaal de belangrijkste evenwichtsverstorende factor in het kapitalisme is, en kwam tot een nieuwe, geraffineerdere versie van Luxemburgs onderconsumptietheorie. [47] Dit blijkt in zijn laatste werk dat aan de economische analyse is gewijd, *Zwischen zwei Weltkriegen?*, waarin hij stelt dat de fundamentele tegenspraak ligt in het feit dat de productie van constant kapitaal (afdeling I) sneller groeit dan de behoefte aan constant kapitaal voor de productie van consumptiegoederen. Dit zou een onvermijdelijk gevolg zijn van de stijging van de meerwaardevoet. [48] Met kleine variaties hebben Fritz Sternberg, Léon Sartre en Paul M. Sweezy Bauers stelling ofwel zelfstandig ontwikkeld, ofwel overgenomen; [49] ze komen dan ook allemaal uiteindelijk tot dezelfde slotsom als Rosa Luxemburg: de immanente kwaal van het kapitalisme is, zo niet een

onverkoopbaar residu aan consumptiegoederen, dan toch een onderbezetting van de productiecapaciteit voor consumptiegoederen (of, wat op hetzelfde neerkomt, een onverkoopbare massa van in afdeling II af te zetten, maar door deze niet aangekochte productiemiddelen). Wij hebben in onze *Traité d'économie marxiste* al gewezen op de denkfout — een duidelijke *petitio principii* — die aan deze redenering ten grondslag ligt. Alle genoemde auteurs gaan er principieel van uit, dat de waarde van de productie of de productiecapaciteit tussen beide afdelingen proportioneel niet verandert, terwijl de vraag naar waren uit afdeling II door de stijging van de meerwaardevoet en de groeiende organische samenstelling van het kapitaal natuurlijk trager groeit dan de vraag naar waren uit afdeling I. Daardoor wordt de crisis onvermijdelijk. Maar de constante 'technische proportie' (Bauer spreekt van een 'technische coëfficiënt') tussen de productiegroei in afdeling I en de productiecapaciteit van afdeling II (Sweezy) of van de voor de voortbrengst van aanvullende consumptiegoederen nodige productiemiddelen (Bauer), is hoegenaamd niet bewezen.

Dat de versnelde ontwikkeling van afdeling I via de algemeen-economische stijging van de organische samenstelling van het kapitaal uiteindelijk ook de productiecapaciteit van afdeling II moet vergroten, bewijst nog niet dat de productiecapaciteit van de twee afdelingen *in dezelfde verhouding* moet stijgen. Maar als de wederzijdse capaciteitsverhouding verandert, dan kan bij een sterke stijging van de totale warenproductie een grotere vraag naar waren uit afdeling I zonder meer samengaan met een absolute, zij het geringere stijging van de productiecapaciteit in afdeling II en een volledige benutting van de capaciteit, zonder tot overproductie of overcapaciteit te leiden.

Henry Grossmann beschouwt de groeiende valoriseringsmoeilijkheden van het kapitaal als de voornaamste zwakte van het kapitalistische systeem, dat noodzakelijk tot 'overaccumulatie' moet leiden, d.w.z. tot een toestand waarin de totale beschikbare meerwaarde niet meer voldoende is om het aanwezige kapitaal rendabel te valoriseren. Zijn argumentatie, al te zeer gebaseerd op willekeurige cijfers, pendelt tussen twee hoofdargumenten: het argument dat valoriseringsmoeilijkheden een absolute limiet vormen wanneer deze een daling van de door de kapitalisten onproductief verbruikte meerwaarde tot gevolg hebben, en het argument dat het onvermogen om het *totale* geaccumuleerde kapitaal 'rendabel' te valoriseren het *hele* valoriseringsproces tot stilstand brengt.^[50] Het eerste argument houdt geen steek, omdat het geen rekening houdt met het feit, dat het geconsumeerde deel van de meerwaarde over een steeds *kleiner* aantal kapitalisten verdeeld zou kunnen worden (in Grossmanns schema nog meer dan in werkelijkheid, omdat de veronderstelde realiseringsmoeilijkheden de concurrentie tussen de kapitalisten ten zeerste zouden moeten toespitsen). Een dalend consumptief *aandeel* in de voortgebrachte meerwaarde kan dus zeker samengaan met een stijgende consumptie van ieder kapitalistisch gezin (in

hoeverre Grossmann gelijk heeft, wanneer hij de consumptieve behoeften van de kapitalisten als 'einddoel' van de kapitalistische productie beschouwt, laten we hier buiten beschouwing). Het tweede argument bevat een duidelijke denkfout: als de totale aanwezige meerwaardemassa niet meer voldoende is om het *totale* geaccumuleerde kapitaal te valoriseren, dan is het resultaat daarvan niet de ineenstorting van de hele economie, maar slechts de vernietiging (ontwaarding) van het 'overtollige' kapitaal door concurrentie en crisis. Het enige wat Grossmann hiermee bewijst, is dat de ongetwijfeld aan het kapitalisme inherente tendens tot overaccumulatie door de eveneens daaraan inherente tendens tot kapitaalontwaarding geneutraliseerd moet worden, wil men een langduriger stremming van het valoriseringsproces vermijden. Dit is nu juist de al door Marx onderstreepte functie van de overproductiecrises. Grossmann heeft dus niet bewezen, dat dit proces de valorisering van het geaccumuleerde kapitaal op den duur zonder meer onmogelijk maakt.^[51]

De Pools-Amerikaanse econoom Michal Kalecki, die tot dusver de verst gaande poging heeft ondernomen om de onderzoeksmethoden van het marxisme met die van de moderne econometrie te verbinden — zijn werk liep op talrijke keynesiaanse resultaten vooruit —, kwam tot een variant van de stelling van Grossmann, nl. dat de 'strategische variabele' in Marx' concept de accumulatievoet van de nieuw voortgebrachte meerwaarde is, d.w.z. de verdeling van die meerwaarde tussen niet-productieve consumptie en accumulatie. Het losmaken van die factor uit de totale samenhang geeft echter geen antwoord op de vraag, *waarom* er een opeenvolging bestaat van lange perioden met een lagere en lange perioden met een hogere accumulatievoet (of omgekeerd, perioden met een hoger en perioden met een lager niveau van onproductieve consumptie).^[52]

Een andere versie van diezelfde theorie verdedigen de theoretici van de 'permanente bewapenings-economie', van wie de Engelse marxist Michael Kidron^[53] een vertegenwoordiger is. Volgens hem kan de accumulatie haar interne grenzen overschrijden, wanneer door onproductieve consumptie meerwaarde 'uit het systeem' wordt verwijderd (in hoofdstuk 9 wijzen we op de fundamentele tegenspraken van die theorie). Het uitblijven van de ineenstorting van het kapitalisme wordt hier verklaard door onproductief gebruik van meerwaarde, d.w.z. door verkwisting. Hoe de *productie* van wapens, dus de productie van waren, dus de productie van waarden, gelijkgesteld kan worden met verkwisting van meerwaarde, en waarom verkwisting van meerwaarde tot een versnelde economische groei kan leiden, blijft in nevelen gehuld.

Alleen Boecharin^[54] heeft er in zijn kritiek op Rosa Luxemburg zeer terloops op gewezen, dat men verschillende fundamentele tegenspraken van het systeem in de beschouwing moet betrekken om de

ineenstorting ervan te kunnen voorspellen.[55] Maar hij heeft, zoals Grossmann hem terecht verwijt, noch de dynamiek van die tegenspraken ontleed, noch verklaard in hoeverre en waarom ze — of een aantal ervan — zich tendentieel toespitsen.[56]

We kunnen dus vaststellen dat al deze theorieën (met uitzondering van Boecharin, ofschoon deze op dit punt geen gesloten theorie ontwikkeld heeft) aan het fundamentele gebrek leiden, dat ze de hele dynamiek van de kapitalistische productiewijze als het ware *uit één enkele variabele van het systeem willen afleiden*. Alle andere door Marx ontdekte ontwikkelingswetten van die productiewijze werken dan min of meer automatisch slechts in functie van die éne variabele. Maar Marx zelf spreekt die veronderstelling op verschillende plaatsen duidelijk tegen, bijv. waar hij schrijft: ‘De crises op de wereldmarkt moet men zien als de reële samenvatting en gewelddadige nivellering van *alle tegenspraken* van de burgerlijke economie. De afzonderlijke momenten, die in deze crises worden samengevat, moeten dus in iedere sfeer van de burgerlijke economie aan het licht treden en tot ontwikkeling komen, en naarmate we er dieper in doordringen, moeten enerzijds nieuwe bepalingen van die tegenspraak ontwikkeld worden en moet anderzijds worden aangetoond dat hun abstracte vormen in de meer concrete terugkeren en vervat zijn.’ [57]

De hypothese van de boven aangehaalde auteurs is dus duidelijk in tegenspraak met het concept van de kapitalistische productiewijze als een dynamische totaliteit, waarin het samenspel van *alle* fundamentele ontwikkelingswetten noodzakelijk is om een bepaald ontwikkelingsresultaat tot stand te brengen. In dit concept kunnen tot een gegeven punt *alle* fundamentele variabelen van die productiewijze gedeeltelijk en periodiek de rol van onafhankelijke variabele spelen, natuurlijk niet volledig autonoom en onderling onafhankelijk, maar in een voortdurend door de ontwikkelingswetten van de kapitalistische productiewijze gearticuleerd samenspel. De fundamentele variabelen die we bedoelen zijn: de organische samenstelling van het kapitaal in het algemeen en in beide afdelingen in het bijzonder (hetgeen o.a. ook de omvang van het kapitaal en de verdeling ervan tussen de afdelingen inhoudt); de verdeling van het constante kapitaal in een vast en een circulerend deel (in het algemeen en in iedere hoofdafdeling; van nu af aan herhalen we die vanzelfsprekende formule niet meer); de ontwikkeling van de meerwaardevoet; de ontwikkeling van de accumulatievoet (verhouding tussen productief en onproductief geconsumeerde meerwaarde); de ontwikkeling van de rotatietijd van het kapitaal; de ruilverhoudingen tussen beide afdelingen (die hoofdzakelijk, maar niet uitsluitend een functie zijn van de op een bepaald ogenblik bereikte organische samenstelling van het kapitaal in beide afdelingen).

Een groot deel van dit boek is gewijd aan het onderzoek naar de ontwikkeling van en de correlatie tussen deze zes fundamentele variabelen van de kapitalistische productiewijze. Onze stelling luidt, dat de geschiedenis van het kapitalisme, zowel geschiedenis van de ontplooiing van zijn tegenspraken als van zijn innerlijke wetmatigheid, slechts als functie van het samenspel van die zes variabelen opgevat en begrepen kan worden. De schommelingen van de winstvoet zijn de seismograaf van die geschiedenis, omdat deze het resultaat van dit samenspel, overeenkomstig de logica van een op winst, d.w.z. valorisering van het kapitaal gerichte productiewijze, het duidelijkst tot uitdrukking brengen. Maar die schommelingen zijn slechts *resultaten*, die op hun beurt uit het samenspel van de variabelen verklaard moeten worden.

Vooruitlopend op de verdere resultaten van het onderzoek geven we hier slechts enkele voorbeelden, die o.i. de juistheid van onze stelling bevestigen. De meerwaardevoet — d.w.z. de uitbuitingsgraad van de arbeidersklasse — is o.a. een functie van de klassenstrijd [58] en van zijn voorlopige resultaat in iedere specifieke periode. Wie deze ziet als een mechanische functie van de accumulatievoet (bijv. in de vereenvoudigde vorm: hogere accumulatiegraad = lagere werkloosheid = stabilisering of zelfs daling van de meerwaardevoet) verwisselt de objectieve voorwaarden, die tot een bepaald resultaat *kunnen* leiden of dit resultaat begunstigen, met het resultaat zelf. Of de meerwaardevoet inderdaad stijgt hangt o.a. af van de weerstandsgraad van de arbeidersklasse tegen de pogingen van het kapitaal om de uitbuitingsgraad te verhogen. Hoeveel variaties hier mogelijk zijn en hoe verschillend de resultaten, blijkt uit de geschiedenis van de arbeidersklasse en de arbeidersbeweging van de laatste 150 jaar. In ieder geval onjuist is een mechanistische verhouding, zoals bijv. Grossmann die construeerde: lage arbeidsproductiviteit = lage meerwaardevoet; hoge arbeidsproductiviteit = hoge meerwaardevoet. Marx heeft dikwijls gewezen op de Verenigde Staten, waar de van meet af aan hoge lonen geen functie waren van de hoge arbeidsproductiviteit, maar van het door de *frontier* veroorzaakte chronische *gebrek aan arbeidskrachten*, waar de hoge arbeidsproductiviteit dus niet *oorzaak* maar *gevolg* was van de hoge lonen en daarom zeer lang gepaard ging met een lagere meerwaardevoet dan in Europa.

Maar niet alleen de weerstandsgraad van de arbeidersklasse, de tendens ontplooiing van de klassenstrijd, maakt de ontwikkeling van de meerwaarde tot een van de accumulatievoet gedeeltelijk onafhankelijke variabele. Ook het *historische vertrekpunt* van het industriële reserveleger speelt hierbij een beslissende rol. Al naar gelang de omvang van dit reserveleger kan een groeiende accumulatievoet gepaard gaan met een stijgende, een gelijkblijvende of een dalende meerwaardevoet. Met een reusachtig reserveleger heeft een groeiende accumulatievoet geen noemenswaardige invloed op de verhouding tussen vraag en aanbod van de waar arbeidskracht (met de mogelijke uitzondering van enkele hooggekwa-

lificeerde beroepen). Dit verklaart de snelle stijging van de meerwaardevoet ondanks de stijgende accumulatie in bijv. Groot-Brittannië tussen 1750 en 1830 of in India na de Eerste Wereldoorlog. En omgekeerd geldt: als het industriële reserveleger tendentieel krimpt, o.a. door massale emigratie van overtoollige arbeidskrachten, kan een snelle stijging van de accumulatievoet zeker gepaard gaan met een gelijkblijvende of dalende meerwaardevoet: zie het voorbeeld van West-Europa tussen 1880 en 1900 of van Italië tegen het eind van de jaren '50 van deze eeuw.

Zo kan ook de groeivoet van de organische samenstelling van het kapitaal niet eenvoudig als een functie van de door de concurrentie bepaalde technische vooruitgang gedefinieerd worden. De technische vooruitgang leidt weliswaar tot vervanging van levende door dode arbeid met het doel de kosten te drukken, en betekent dus dat de uitgaven voor *vast kapitaal* sneller stijgen dan de lonen. In de geschiedenis van het kapitalisme kan dit gemakkelijk bevestigd worden. Maar het constante kapitaal bestaat zoals bekend uit twee delen: een vast (machines, gebouwen enz.) en een circulerend deel (grondstoffen, energiebronnen, hulpstoffen enz.). Een snelle groei van het vaste kapitaal en de daardoor bepaalde snelle toename van de maatschappelijke arbeidsproductiviteit zeggen dus niets definitiefs over de ontwikkelingstendensen van de organische samenstelling van het kapitaal. Wanneer nl. de arbeidsproductiviteit in de grondstoffenproducerende sector sneller stijgt dan in de sector van de consumptiegoederen, kan een relatieve prijsdaling van het circulerende constante kapitaal ten opzichte van het variabele plaatsvinden *zodat de organische samenstelling van het kapitaal, ondanks de versnelde technische vooruitgang en een versnelde accumulatie van de meerwaarde in vast kapitaal, langzamer stijgt dan tevoren.*

Ter illustratie van de gebruikte methode liepen we vooruit op de resultaten van ons verdere onderzoek. Het komt erop aan, alle fundamentele proporties van de kapitalistische productiewijze tegelijk als gedeeltelijk zelfstandige variabelen te beschouwen om langlopende ontwikkelingswetten van die productiewijze te kunnen formuleren. Het komt erop aan, de werking van die gedeeltelijk zelfstandige variabelen in het concrete historische kader te plaatsen om de opeenvolgende fasen in de geschiedenis van het kapitalisme te kunnen verklaren en analyseren. Dan zal blijken dat het samenspel van die variabelen en ontwikkelingswetten tussen beide afdelingen slechts het vertrekpunt is van dit proces, dat als geheel geenszins tot die ene beweging herleid kan worden. We zullen dus gelijktijdig moeten onderzoeken, in hoeverre de innerlijke logica van de kapitalistische productiewijze niet alleen leidt tot een ongelijke ontwikkeling van beide afdelingen, maar ook tot een ongelijke ontwikkeling van de accumulatie- en meerwaardevoet in beide afdelingen en in de economie als geheel, tot een ongelijke ontwikkeling van vast en circulerend constant kapitaal, tot een ongelijke ontwikkeling van accumulatiegraad en industri-

eel reserveleger en tot een ongelijke ontwikkeling van onproductieve meerwaarde verkwisting en stijging van de organische samenstelling van het kapitaal.

De *combinatie* van al die ongelijkmatige ontwikkelingstendensen van de fundamentele proporties van de kapitalistische productiewijze — van al die gedeeltelijk zelfstandige variaties van de grote marxistische variabelen — zal ons in staat stellen, de geschiedenis van deze productiewijze en vooral die van haar derde fase, die wij als 'laatkapitalisme' hebben gekenmerkt, vanuit de bewegingswetten van het kapitaal zelf te begrijpen, en niet vanuit allerlei exogene factoren die vreemd zijn aan de marxistische analyse van het kapitaal. Zo komt door het samenspel van alle bewegingswetten van het kapitaal 'de materie tot leven'. Kortom, via deze totaalsamenhang komt de mediatie tot stand tussen de oppervlakteverschijnselen en het wezen van het kapitaal, tussen de 'vele kapitalen' en het 'kapitaal in het algemeen'.

In zijn polemiek met Arghiri Emmanuel heeft Charles Bettelheim het gebruik van het woord 'onafhankelijke variabele' in het kader van de marxistische analyse ter discussie gesteld. Hoewel we het in grote trekken met Bettelheim eens zijn, kunnen we hem op dit punt niet zonder meer volgen. Bettelheim schrijft: 'Wie met Marx' schema's geconfronteerd wordt en daarmee, rekening houdend met hun functie, gaat werken, heeft niet het recht de daarin vervatte "grootheden", te wijzigen zonder dat dit gerechtvaardigd wordt door variaties die de verschillende structurelementen (...) wetmatig beïnvloeden. Alleen theoretisch gerechtvaardigde variaties kunnen deze grootheden wijzigen, niet willekeurig, maar conform de structuurwetten zelf.' [59] Hij ziet hier twee fundamentele moeilijkheden over het hoofd. Ten eerste het feit dat de reproductieschema's geen instrumenten zijn om groeiproblemen en evenwichtsverstoringen te analyseren en dus ook geen 'wetten' zijn die variaties van hun elementen *kunnen* regelen (gelijkmatige groei of gelijkmatige accumulatiegraad in beide afdelingen zijn geen 'wetten' van de kapitalistische productiewijze, maar alleen methodologische abstracties die de functie van de schema's vervullen, nl. de mogelijkheid bewijzen van een periodiek algemeen-economisch evenwicht). En ten tweede ziet hij over het hoofd dat de door Marx ontdekte ontwikkelingswetten van het kapitalisme weliswaar *eindresultaten op lange termijn* (groei van de organische samenstelling van het kapitaal; stijging van de meerwaardevoet; daling van de winstvoet), maar geen exacte, wetmatige proporties tussen deze ontwikkelingstendensen aangeven. Het is daarom niet alleen gewettigd, maar zelfs onontkoombaar, de bovengenoemde variabelen als *gedeeltelijk* onafhankelijk en *gedeeltelijk* onderling functioneel verbonden te behandelen. Men begrijpe mij goed: niet willekeurig onafhankelijk, maar binnen de interne logica van de specifieke productiewijze en haar algemene ontwikkelingswetten op lange termijn. [60] Maar juist de integratie van die algemene ontwikkelingstendensen en de schommelingen van die varia-

belen op korte en middellange termijn maakt de mediatie mogelijk tussen het abstracte ‘kapitaal in het algemeen’ en de concrete ‘vele kapitalen’, d.w.z. de reconstructie van het werkelijke historische proces van de ontwikkeling van de kapitalistische productiewijze in haar opeenvolgende stadia. Op die manier wordt de geschiedenis van die productiewijze de geschiedenis van de ontplooiing van haar interne tegenstanden, gecombineerd met de zich ontplooiende tegenstelling tussen kapitaal enerzijds en de voor- en halfkapitalistische verhoudingen, die voortdurend in de kapitalistische wereldmarkt worden ingelijfd, anderzijds.

[1] Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie*, inleiding, Berlijn 1953, p. 21 e.v.

[2] W.I. Lenin, *Aus dem philosophischen Nachlass*, Berlin 1949, p. 89-90.

[3] Idem, p. 249 e.v.

[4] Karl Marx, *Grundrisse*, p. 23.

[5] W.I. Lenin, *Aus dem philosophischen Nachlass*, p. 249-250.

[6] Otto Morf, *Geschichte und Dialektik in der politischen ökonomie*, Frankfurt 1970, p. 146. — Zie hierover Karl Marx: Als totaliteit heeft dit organische systeem zelf zijn voorwaarden en de ontwikkeling van dit systeem tot totaliteit bestaat juist hierin, alle elementen van de maatschappij aan zich ondergeschikt te maken, of de hem nog ontbrekende organen vanuit die maatschappij te scheppen. *Aldus wordt het historisch tot totaliteit*. Het worden tot die totaliteit vormt een moment van zijn proces, van zijn ontwikkeling’ (*Grundrisse*, p. 189 — wij cursiveren).

[7] ‘(...) alle wetenschap zou overbodig zijn, indien de verschijningsvorm en het wezen onmiddellijk samenvielen’ (Karl Marx, *Das Kapital* III, in: Marx/Engels, *Werke* (verder geciteerd als MEW), deel 25, Berlijn 1969, p. 825).

[8] K. Marx: ‘De gedaanten van het kapitaal, zoals we die in dit boek ontwikkelen, benaderen dus stap voor stap de vorm, waarin ze aan de oppervlakte van de maatschappij, in de manier waarop de verschillende kapitalen elkaar beïnvloeden, de concurrentie, en in het gewone bewustzijn van de productie-agenten zelf optreden’ (*Das Kapital* III, p. 33).

[9] Otto Morf, p. 111.

[10] Karl Marx, *Das Kapital* I, MEW 23, Berlijn 1969, p. 27 (wij cursiveren).

[11] Friedrich Engels, *Rezension von Karl Marx: ‘Zur Kritik der politischen ökonomie’*, MEW 13, p. 471.

[12] Karl Marx, brief aan Ludwig Kugelmann van 27 juni 1870, MEW 32, p. 686.

[13] Karel Kosik, *Die Dialektik des Konkreten*, Frankfurt 1967, p. 31. De Sovjetauteur E.V. Iljenkov heeft aan het probleem van de verhouding (en de eenheid) van het abstracte en het concrete in Marx’

Kapital een interessant boek gewijd (*La dialettica dell’ astratto e del concreto nel Capitale di Marx*, Milaan 1961).

[14] In aansluiting bij Iljenkov benadrukte Erich Hahn, dat ‘de ontleding van het reële concrete in abstracte bepalingen’ geenszins gelijkgesteld mag worden aan de beweging van de empirie naar de theorie. De empirische etappe in het kennisproces dient ter voorbereiding van die ontleding’ (*Historischer Materialismus und marxistische Soziologie*, Berlijn 1968, p. 199-200).

[15] Hahn (p. 185-187) beschrijft een door de Sovjettheoreticus V.A. Smirnow opgebouwd zeven-fasenschema van de wetenschappelijke kennis. Dit schema scheidt aanvankelijk de ‘waarneming’ van de ‘analyse van de waarnemingsprotocollen’, maar laat de essentiële mediatie tussen wezen en verschijning buiten beschouwing en reduceert het probleem tot de confrontatie van theorie en empirie.

[16] Roman Rosdolsky, *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen ‘Kapital’*, Frankfurt 1968, deel 2, p. 533. Zie ook G.W.F. Hegel: ‘Aan de geleidelijkheid van het ontstaan ligt de stelling ten grondslag, dat het *ontstaande* reeds zintuiglijk of zonder meer *werkelijk voorhanden*, maar wegens zijn kleinheid nog niet waarneembaar is, zoals aan de geleidelijkheid van het verdwijnen de voorstelling ten grondslag ligt, dat het *niet-zijn* of het vervangende *andere* eveneens *voorhanden*, maar alleen *nog niet op te merken is*. (...) Daarmee wordt ieder ontstaan en vergaan opgeheven’ (*Wissenschaft der Logik*, deel 1, Leipzig 1948, p. 383).

[17] Karel Kosik, p. 27.

[18] Jindrich Zelený, *Die Wissenschaftslogik und das ‘Kapital’*, Frankfurt 1969, p. 59.

[19] K. Marx, *Randglossen zu A. Wagners ‘Lehrbuch der politischen ökonomie’*, MEW 19, p. 369 (wij cursiveren).

[20] Louis Althusser, ‘L’Objet du Capital’, p. 145, in: Louis Althusser en Etienne Balibar, *Lire le Capital*, deel 1, Parijs 1965 (wij cursiveren).

[21] Dit schrikbeeld van het ‘empirisme’, waarover Althusser op p. 38 e.v. van zijn boek spreekt, reduceert hij tot het gevaar van de ‘splitsing’ van het kennisobject, daar de ‘illusie’ van de ‘theoretische toe-eigening van de werkelijkheid’ immers gepaard gaat met het onvermijdelijke abstraheringsproces dat die werkelijkheid slechts ten dele vat. We hebben er al op gewezen, hoe de actieve geestelijke *reproductie* van de werkelijkheid juist gekenmerkt moet zijn door een proces van toenemende re-integratie van het abstracte en het concrete, van het algemene en het bijzondere, d.w.z. door een steeds verdere overwinning van die ‘splitsing’. Een *volkomen* identiteit van denken en zijn is overigens onmogelijk; de materialistische dialectiek kan slechts pogen, de realiteit steeds nauwkeuriger te reproduceren: ‘Marx merkt zeer treffend op dat, zoals in de dialectiek de totaliteit als samenvatting van de rijkste beweging van de werkelijkheid tenslotte uitsluitend verschijnt als “product van het denkende hoofd, dat zich de

wereld op de enig mogelijke manier toeiegent”, in werkelijkheid het denken de realiteit slechts weerspiegelt. Ze wordt des te juister en dieper weerspiegeld, naarmate de door het denken uitgewerkte bepalingen rijker zijn. Hegels illusie was, zegt Marx, dat hij dit niet begreep en daarom het denkproces op een idealistische wijze *absoluut* identificeerde met het werkelijke proces’ (Leo Kofler, *Geschiede und Dialektik*, Hamburg 1955, p. 69).

[22] Zie bijv. Paul Mattick, ‘Werttheorie und Kapitalakkumulation’, p. 13-18, in: Claus Rolshausen (ed.), *Kapitalismus und Krise. Eine Kontroverse um das Gesetz des tendenzielle der Profitrate*, Frankfurt 1970. Tom Kemp, *Theories of Imperialism*, Londen 1967, p. 27-28, enz. Zie ook Althusser’s stelling, dat de meerwaarde niet meetbaar zou zijn.

[23] ‘Marx and Classical Political Economy’, II, *Workers Press*, 30 mei 1972. Hier slechts een voorbeeld. In *Das Kapital* I berekent Marx de meerwaardemassa en de meerwaardevoet van een Engelse spinnerij, waarbij hij steunt op de exacte gegevens (aangiften) van een fabrikant uit Manchester, die hem door Fr. Engels geleverd werden (MEW 23, p. 233). In het door hem geredigeerde hoofdstuk 4 van *Das Kapital* III haalt Engels dit voorbeeld opnieuw aan en voegt eraan toe: ‘Terloops hebben we hier een voorbeeld van de feitelijke samenstelling van het kapitaal in de moderne grootindustrie. Het totale kapitaal is verdeeld in £ 12.182 constant en £ 318 variabel kapitaal, samen £ 12.500’ (p. 86). De moeilijkheid is voor Engels niet, dat het kapitaal ‘empirisch niet verschijnt’ of ‘niet meetbaar’ is, maar dat de kapitalisten de maatschappij de toegang tot hun boekhouding versperren, d.w.z. de benodigde en toereikende elementen voor die meting niet vrijgeven: ‘Omdat er slechts weinig kapitalisten aan denken, met dergelijke berekeningen over hun eigen zaak voor de dag te komen, zwijgen de statistieken vrijwel absoluut over de verhouding van het constante deel van het maatschappelijk kapitaal tot het variabele deel. Alleen de Amerikaanse fiscus geeft hetgeen onder de huidige verhoudingen mogelijk is: de som van de in elke productietak betaalde arbeidslonen en de geboekte winsten. Hoe betwistbaar die gegevens ook zijn, omdat ze alleen berusten op oncontroleerbare aangiften van de industriëlen zelf, zijn ze toch uiterst waardevol en het enige dat we over dit onderwerp bezitten’ (p. 86).

[24] ‘Marx verklaart hier, dat het bewegingsproces van het abstracte naar het concrete, van het wezen naar het verschijnsel, geen onmiddellijk proces kan zijn’ (Peter Jeffries, ‘Marx and Classical Political Economy’, III, *Workers Press*, 31 mei 1972). In het citaat van Marx uit *Das Kapital* III, p. 33, waarop die stelling van Jeffries betrekking heeft, is er geen sprake van een dergelijke reductie van het concrete tot het ‘verschijnsel’ (dat minder ‘reëel’ is dan het abstracte ‘wezen’). Marx zegt daar integendeel: ‘In hun *werkelijke* beweging komen de kapitalen in zulke concrete vormen tegenover elkaar staan, waartegenover de vorm van het kapitaal in het directe productieproces evenals zijn vorm in het circulatieproces zich slechts voordoen als *bijzondere momenten*’ (wij cursiveren). Marx was het er juist om te doen,

die werkelijke beweging te verklaren. Voor hem, zoals voor Hegel, was het ware het geheel, d.w.z. de eenheid en de mediatie van wezen en verschijnsel.

[25] G.W.F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, I, p. 40. — Lucien Goldmann (*Immanuel Kant* Londen 1971, p. 134) heeft erop gewezen, dat het begrip van de onoverbrugbare tegenstelling tussen empirie en ‘essentie’ (‘Ding an sich’) ten grondslag ligt aan Kants *Kritik der reinen Vernunft*. Jeffries doet dus feitelijk een stap terug van Hegel (om nog te zwijgen van Marx!) naar Kant, waar hij het wezen tot het abstracte reduceert en daarmee zijn onbegrip voor de dialectische *eenheid* van het abstracte en het concrete duidelijk maakt.

[26] Friedrich Engels, brief aan Werner Sombart van 11 maart 1895, MEW 39, p. 428-429.

[27] ‘Dit verhindert niet, dat dezelfde economische basis — wat de voornaamste voorwaarden betreft — door een talloze verscheidenheid aan empirische omstandigheden, natuurlijke voorwaarden, rassenverhoudingen, van buitenaf werkzame historische invloeden enz., oneindige variëteiten en schakeringen kan vertonen, die slechts door een analyse van die empirisch gegeven omstandigheden te begrijpen zijn’ (Karl Marx, *Das Kapital* III, p. 800).

[28] ‘Koloniaal en halfkoloniaal landen zijn uit de aard der zaak achtergebleven. Maar achtergebleven landen maken deel uit van een wereld die door het imperialisme beheerst wordt. Daarom heeft hun ontwikkeling een *gecombineerd* karakter: de primitiefste economische vormen worden gecombineerd met het laatste snuffje van de kapitalistische techniek en cultuur. (...) Het relatieve gewicht van de individuele democratische eisen en van de overgangseisen in de strijd van het proletariaat, hun onderlinge samenhang en de volgorde waarin ze naar voren worden gebracht worden bepaald door de bijzonderheden en specifieke voorwaarden van ieder achtergebleven land en in hoge mate door de *graad* van achterlijkheid’ (Leon Trotsky, ‘The Death Agony of Capitalism and the Tasks of the Fourth International’, in: *The Founding Conference of the Fourth International*, New York 1939, p. 40-41).

[29] ‘Het kapitalisme treft de verschillende delen der mensheid aan in verschillende ontwikkelingsstadia, elk met zijn diepe innerlijke tegenspraken. De uiterste verscheidenheid in het bereikte niveau en de buitengewone ongelijkmatigheid in het ontwikkelingsritme van de verschillende delen der mensheid in de loop van de verschillende tijdperken, dienen als *vertrekpunt* voor het kapitalisme. Slechts geleidelijk krijgt het kapitalisme greep op de overgeërfde ongelijkmatigheid, breekt en wijzigt met zijn eigen middelen en methodes. (...) Hierbij verwezenlijkt het hun toenadering en nivelleert het economische en culturele peil van de meest gevorderde en de meest achtergebleven landen. (...) Door de landen economisch nauwer bijeen te halen en hun ontwikkelingsstadia te nivelleren handelt het kapitalisme echter met zijn *eigen* methodes, d.w.z. met anarchistische methodes die voortdurend zijn eigen werk ondermijnen, het ene land tegen het andere en de ene industrietak tegen de andere opzetten, door sommige

delen van de wereldeconomie te ontwikkelen en de ontwikkeling van andere delen te remmen en terug te schroeven. Alleen het onderlinge verband tussen die twee fundamentele tendensen — die beide uit de aard van het kapitalisme voortvloeien — verklaart ons het levende samenstel van het historisch proces' (Leon Trotsky, *The Third International after Lenin*, p. 19-20, New York 1970). Zie ook Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, Berlijn 1923, p. 353-354): '(...) de Egyptische boereconomie is op reusachtige schaal door het Europese kapitaal verteerd (...); enorme stukken land, talloze arbeidskrachten en een massa arbeidsproducten, die als belastingen aan de staat betaald werden, zijn in laatste instantie in Europees kapitaal omgezet en als zodanig geaccumuleerd. Het is duidelijk (...), dat juist het primitieve karakter van de maatschappelijke verhoudingen in Egypte deze onvergelykelijke operatiebasis voor de kapitaalaccumulatie geschapen had.'

[30] Rosdolsky, p. 534-537, 583-586.

[31] Otto Bauer, 'Marx' Theorie der Wirtschaftskrisen', in: *Die Neue Zeit*, 23ste jaargang, deel 1, p. 167. Dezelfde formule is in een eenvoudiger en eleganter vorm door Boecharin omschreven (*Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals*, Wenen 1926, p. 11).

[32] Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, Wenen 1923, p. 310.

[33] Karl Marx, *Das Kapital* III, p. 252 (wij cursiveren).

[34] Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, p. 299.

[35] Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, p. 264-265.

[36] *Ibid.*, p. 264.

[37] Henryk Grossmann, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, Frankfurt 1967, p. 90-92.

[38] Karl Marx, *Das Kapital* III, p. 269.

[39] Otto Bauer, 'Die Akkumulation des Kapitals', in: *Die Neue Zeit*, 31ste jaargang, deel 1, 1913, p. 83.

[40] N. Bucharin, *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals*, p. 86.

[41] Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert* III, p. 137. Stuttgart 1919.

[42] N. Bucharin, p. 83.

[43] Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert* III, p. 137.

[44] Het scherpst — en het naïefst — heeft Natalie Moszkowska zich voor een 'monocausale' verklaring van de kapitalistische ontwikkeling uitgesproken: 'Dezelfde factor (!) die de conjunctuurcurve bepaalt, bepaalt ook de totale curve van de kapitalistische economie. Als men afziet van de nevenfactoren en oorzaken en zich slechts op de hoofdoorzaak richt, kunnen er twee diametraal tegengestelde richtingen in de economische theorie onderscheiden worden. De vertegenwoordigers van de ene richting zien

de oorzaak van de economische storingen in het te grote verbruik en de te geringe besparingen (onderaccumulatie), die van de andere richting omgekeerd in het ontoereikende verbruik en overmatig sparen (overaccumulatie).' En ze voegt er de volgende voetnoot aan toe: 'Vele economen verwerpen weliswaar de monocausale crisistheorieën wegens "de complexiteit van de crisisverschijnselen" en spreken van een "menigvuldigheid van de ontstaansbronnen". Bij nadere beschouwing blijkt echter, dat ook in de theorieën van die onderzoekers meestal één oorzaak domineert' (N. Moszkowska, *Zur Dynamik des Spätkapitalismus*, Zürich 1943, p. 9).

[45] De eersten, die deze ideeën systematisch ontwikkeld hebben, waren Heinrich Cunow ('Die Zusammenbruchstheorie', in: *Die Neue Zeit*, 1898, p. 424-430), Parvus (*Die Handelskrisis und die Gewerkschaften*, München 1901), Karl Kautsky ('Krisentheorien', in: *Die Neue Zeit*, 1902, 20ste jaargang, deel 2, p. 80) en de Amerikaanse marxist Louis B. Boudin (*The Theoretical System of Karl Marx*, 1907, p. 163-169, 243-244).

[46] Zie Henryk Grossmann, p. 57-59.

[47] De opeenvolgende stellingnamen van Otto Bauer zijn voornamelijk te vinden in zijn artikelen in *Die Neue Zeit* van 1904 ('Marx' Theorie der Wirtschaftskrisen'), in zijn boek *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (Wenen 1907, p. 461-474), in zijn artikelen in *Die Neue Zeit* van 1913 ('Die Akkumulation des Kapitals') en in zijn in 1936 verschenen boek *Zwischen zwei Weltkriegen?* (Prager Verlag, Bratislava). De doorslaggevende momenten zijn daarbij achtereenvolgens de schommelingen in de reconstitutie van het vaste kapitaal (1904), het braakliggend kapitaal dat een uitweg zoekt in buitenlandse investeringen (1907), de discrepantie tussen de accumulatie van het kapitaal en de bevolkingsgroei (1913) en tenslotte de discrepantie tussen de ontwikkeling van afdeling I en de vraag naar productiemiddelen in afdeling II(1936).

[48] Otto Bauer, *Zwischen zwei Weltkriegen?*, p. 351-353.

[49] Paul M. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, New York 1942, p. 180-184; Léon Sartre, *Esquisse d'une théorie marxiste des crises périodiques*, Parijs 1937, p. 28-40, 62-67; Fritz Sternberg, *Der Imperialismus und Seine Kritiker*, Berlijn 1929, p. 163 e.v.

[50] Henryk Grossman, p. 118-123, 129-135, 137-141.

[51] Een scherpe en gedetailleerde kritiek op Grossmanns stellingen leverde Fritz Sternberg: *Eine Umwälzung der Wissenschaft?*, Berlijn 1930.

[52] Michal Kalecki, *Theorie der wirtschaftlichen Dynamik*, Wenen 1966, p. 61 e.v., 189-190.

[53] Michael Kidron, *Western Capitalism since the war*, Londen 1962.

[54] We laten Lenin buiten beschouwing, omdat hij ons geen gesloten theorie over de tegenspraken van de kapitalistische ontwikkeling heeft nagelaten. Maar zijn brochure *Het imperialisme als hoogste stadi-*

um van het kapitalisme lijdt zeker niet aan de ‘monocausale’ kwaal.

[55] N. Bucharin, p. 92, 120-124.

[56] Henryk Grossmann, p. 44-48. Het is juist, dat Boecharin (p. 120) in één zin de ineenstorting van het kapitalisme wil afleiden uit de vernietiging van de productiekrachten en de onmogelijkheid van de reproductie van de arbeidskracht, volledig overeenkomstig het schema van zijn boek *Zur ökonomik der Transformationsperiode*. In het verdere verloop van dit boek zullen we gelegenheid vinden om ons grondiger met deze opvattingen bezig te houden.

[57] Karl Marx, *Theorien* II, tweede deel, p. 282. Zie ook p. 318: ‘Alle tegenspraken van de burgerlijke productie komen collectief tot uiting in de algemene wereldmarktcrises.’

[58] Karl Marx: ‘Het maximum van de winst wordt dan ook begrensd door het fysieke minimum van het arbeidsloon en het fysieke maximum van de arbeidsdag. Het is duidelijk, dat tussen beide begrenzings van deze maximumwinstvoet een eindeloze scala van variaties mogelijk is. Op welk niveau de winstvoet in feite gefixeerd wordt hangt slechts af van de onophoudelijke strijd tussen kapitaal en arbeid’ (K. Marx, *Lohn, Preis und Profit*, MEW 16, p. 149 — wij cursiveren).

[59] Charles Bettelheim, in: A. Emmanuel, *L'échange inégal*, Parijs 1969, p. 309.

[60] Bettelheim geeft later zelf toe, dat de betrekkingen, die Marx ontdekt en vastgelegd heeft, een ‘relatieve onbepaaldheid’ hebben (p. 313).

De structuur van de kapitalistische wereld-economie

De werkelijke beweging van het kapitaal gaat vanzelfsprekend uit van niet-kapitalistische verhoudingen en speelt zich af in een voortdurende, op uitbuiting gebaseerde stofwisseling met dit niet-kapitalistische milieu. Dit is geenszins een stelling of ontdekking van Rosa Luxemburg, maar werd door Marx zelf benadrukt. Zo schrijft hij bijv.: ‘De plotselinge uitbreiding van de wereldmarkt, de vermenigvuldiging van de circulerende waren, de wedijver tussen Europese naties om de Aziatische producten en de Amerikaanse schatten te bemachtigen, en het koloniale systeem hebben een wezenlijke bijdrage geleverd om de feodale productie te doorbreken. *Intussen ontwikkelde zich de moderne productiewijze, in haar eerste periode, de periode van de manufactuur, slechts daar, waar de voorwaarden daartoe al in de Middeleeuwen waren gerijpt.* [1] Men vergelijkte bijv. Holland met Portugal. (...) De hindernissen, die de interne soliditeit en geleiding van prekapitalistische, nationale productiewijze tegen de ontbindende werking van de handel opwerpen, blijken treffend in het verkeer van de Engelsen met India en China. (...) Als hun handel hier revolutionair op de productiewijze inwerkt, geschiedt dit slechts voor zover zij de spinnerij en weverij, die een oeroud integrerend deel zijn van die eenheid van industrieel-agrarische productie, door de lage prijzen van hun waren vernietigen en aldus de volksgemeenschappen uiteenrukken. *Zelfs hier slagen ze slechts zeer geleidelijk in dit ontbindingswerk. (...) In tegenstelling tot de Engelse handel laat de Russische daarentegen de economische basis van de Aziatische productie onaangetaast.*’ [2]

Twintig jaar later stelde Friedrich Engels in een brief aan Conrad Schmidt nuchter vast: ‘Op precies dezelfde manier gaat het met de waardewet en de verdeling van de meerwaarde via de winstvoet. (...) Beide worden pas bij volledige benadering gerealiseerd op voorwaarde *dat de kapitalistische productie overal volledig doorgevoerd is*, d.w.z. dat de maatschappij is teruggebracht tot de moderne klassen van grondbezitters, (industriële en handels-) kapitalisten en arbeiders, en dat alle tussenlagen uitgeschakeld zijn. *Dat bestaat nog niet eens in Engeland en zal er nooit bestaan*, zover laten we het niet komen.’ [3]

Van Marx is ook de eenvoudige theoretische formule afkomstig, volgens welke het *ontstaan* van het kapitaal niet met de *zelfontwikkeling* daarvan gelijkgesteld mag worden: ‘De voorwaarden en vereisten voor de wording, het ontstaan van het kapitaal veronderstellen juist dat het kapitaal nog niet bestaat, maar dat het pas *wordt*; ze verdwijnen dus met het werkelijke kapitaal, met het kapitaal dat zelf, van zijn werkelijkheid vertrekkend, de voorwaarden voor zijn realisering poneert. Zo bijv., wanneer bij de oorspronkelijke wording van het geld of de voor zichzelf bestaande waarde tot kapitaal van de kant van de kapitalist een accumulatie (door besparing van de door eigen arbeid geschapen producten en waarden enz.) verondersteld wordt die hij als *niet-kapitalist* volbracht heeft — wanneer dus de *voorwaarden* voor het ontstaan van het kapitaal aanwezig zijn, schept het kapitaal, zodra het als zodanig geworden is, zijn eigen vereisten, nl. het bezit van de reële voorwaarden voor de schepping van nieuwe waarden *zonder ruil* — door zijn eigen productieproces.’[4]

Nu gaat het hier echter om een dubbel proces, waarvan we beiden zijden met elkaar moeten verbinden om het ontstaan en de zelfontwikkeling van het kapitaal te begrijpen. Oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal en accumulatie van het kapitaal door productie van meerwaarde zijn nl. niet alleen *op-eenvolgende* fasen in de economische geschiedenis, maar ook *gelijktijdige* economische processen. In de hele geschiedenis van het kapitaal tot op heden spelen zich doorlopend processen van oorspronkelijke accumulatie af — naast de overheersende accumulatie van kapitaal door waardeschepping in het productieproces. Boeren, handelaars, ambachtslui, soms zelf employés, ambtenaren en hooggekwalificeerde arbeiders proberen kleine ondernemers te worden die zelf arbeidskracht uitbuiten, door op één of andere manier (uitzonderlijke beperking van de consumptie, woeker, diefstal, bedrog, erfenis, winnen in de loterij enz.) de hand op een beginkapitaal te leggen. Hoewel dit proces van oorspronkelijke accumulatie het bestaan van de kapitalistische productiewijze al veronderstelt (in tegenstelling tot het bij Marx geschilderde proces van de historisch oorspronkelijke accumulatie) en slechts een geringe rol speelt in de ontwikkeling van de al geïndustrialiseerde kapitalistische landen, is het van groter gewicht in de koloniale en halfkoloniale landen, de zgn. ontwikkelingslanden, waar het meestal voor maatschappijstructuur en economische ontwikkeling kwalitatief en kwantitatief belangrijker is dan de schepping van meerwaarde in het productieproces zelf.

Beide van elkaar gescheiden momenten moeten structureel met elkaar verbonden worden. De oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal die historisch aan het ontstaan van de kapitalistische productiewijze voorafging, putte haar bijzondere dynamiek juist uit haar *monopolie* karakter. Buiten de weinige geografische zones, waar de eerste moderne, met machines werkende fabrieken ontstonden, bestond er nergens ter wereld een kapitalistische grote industrie. Wel werd er meerwaarde geschapen in de kapi-

talistische manufacturen. Maar omdat die zowel in West-Europa als in Latijns-Amerika, zowel in Rusland als in China of Japan een min of meer gelijk productiviteitsniveau bezaten, kwam er amper een internationaal winstverschil tot stand dat enige groeidynamiek tot stand had kunnen brengen.[5]

Anders is het gesteld met de hedendaagse processen van oorspronkelijke accumulatie. Deze spelen zich af binnen een al gevestigde internationale kapitalistische productiewijze, een kapitalistische wereldmarkt, en dus in permanente concurrentie resp. in een permanent stofwisselingsproces met de al gevestigde kapitalistische productie zelf. De internationale groei en uitbreiding van de kapitalistische productiewijze vormen sinds twee eeuwen *een dialectische eenheid van drie momenten*:

1. permanente accumulatie van kapitaal binnen het al kapitalistische productieproces;
2. permanente oorspronkelijke accumulatie van kapitaal buiten het al kapitalistische productieproces;
3. bepaling en begrenzing van het tweede door het eerste, d.w.z. strijd en concurrentie tussen het tweede en het eerste.

Wat is nu de interne logica van dit derde moment, bepaling en begrenzing van de lopende oorspronkelijke accumulatie van kapitaal door de kapitaalaccumulatie binnen het kapitalistische productieproces? Zowel in ieder land afzonderlijk als internationaal stuwt het kapitaal onophoudelijk van het centrum (d.w.z. zijn historische geboorteplaats) naar de periferie. Het probeert zich uit te breiden, probeert nieuwe sectoren van eenvoudige warenproductie om te vormen tot gebieden van kapitalistische warenproductie, probeert sectoren die zich tot dan toe beperkten tot de productie van gebruikswaarden te vervangen door warenproductie.[6] Hoe dit proces zich zelfs nu nog in de hooggeïndustrialiseerde landen afspeelt blijkt o.a. uit de groei van de industrie van voorbereid voedsel, drankautomaten enz. in de laatste 20 jaar.

Maar het binnendringen van de kapitalistische productiewijze in deze gebieden wordt door twee doorslaggevende factoren beperkt. Ten eerste moet die productiewijze concurrerend zijn, d.w.z. de verkoopprijs moet lager liggen dan de kostprijs van de producten die in de sector van de eenvoudige warenproductie of de gezinsproductie zijn voortgebracht, of in ieder geval zó laag dat de oorspronkelijke producenten hun eigen, goedkopere productie niet meer als rendabel beschouwen door de besparing van tijd en arbeid.[7] Ten tweede moet er overtollig kapitaal voorhanden zijn, waarvan de investering in die gebieden een hogere winstvoet belooft dan de belegging ervan in al bestaande investeringsgebieden (niet noodzakelijk een absoluut hogere winstvoet, maar wel een winstvoet die hoger is dan de *marginale*, d.w.z. hoger dan de winstvoet, die een extra investering in de al gekapitaliseerde sectoren zou afwerpen). Slechts als aan die twee voorwaarden niet of slechts gedeeltelijk, of met al te sterke beperkingen

wordt voldaan, laat de zich reproducerende accumulatie van kapitaal ruimte voor oorspronkelijke accumulatie. Klein en middelgroot kapitaal dringt deze ruimte binnen, knapt daar het ‘vuile werk’ op dat bestaat in de vernietiging van de oorspronkelijke, traditionele productieverhoudingen.[8] en gaat hierbij ten gronde of eefft de weg voor een ‘normale’ meerwaardeproductie, waaraan het dan zelf kan deelnemen. In het laatste geval verandert het in ‘normaal’ industrieel, agrarisch, bank- of handelskapitaal.

Boecharin heeft de wereldeconomie terecht ‘als een systeem van productieverhoudingen en overeenkomstige ruilverhoudingen op internationaal vlak’ gedefinieerd.[9] Maar in zijn boek *Imperialismus und Weltwirtschaft* komt een doorslaggevend aspect van dit systeem niet voldoende aan de orde: nl. het feit, dat de kapitalistische wereldeconomie *een geleed systeem is van kapitalistische, halfkapitalistische en prekapitalistische productieverhoudingen, onderling verbonden door kapitalistische ruilverhoudingen en beheerst door de kapitalistische wereldmarkt*. Slechts op die manier kan het tot stand komen van die wereldmarkt als product van de ontplooiing van de kapitalistische productiewijze — niet te verwarren met de door het handelskapitaal gecreëerde wereldmarkt, die een voorwaarde was voor het ontstaan van die kapitalistische productiewijze[10] —, als combinatie van kapitalistisch ontwikkelde en kapitalistisch onderontwikkelde economieën en naties tot een systeem van alzijdige wisselwerking begrepen worden. In de loop van onze uiteenzetting en bij de analyse van de ongelijke ruil en het neokolonialisme komen we op dit onderwerp terug.

Oliver C. Cox heeft een, zij het vage, voorstelling van een dergelijk geleed systeem ontwikkeld. Maar onder invloed van zijn voorbereidende studies over het Venetiaanse handelskapitalisme meent hij dat de ‘hiërarchie van de economieën en naties’ alleen bepaald wordt door een ‘gedifferentieerde marktsituatie’ en laat hij het probleem van de onderscheiden productieverhoudingen volledig buiten beschouwing.[11] Dit is een fout die auteurs als A. Emmanuel, Samir Amin en Andre Gunder Frank min of meer met hem gemeen hebben. We zullen dit probleem in hoofdstuk 11 uitvoeriger behandelen.

De geschiedenis van de kapitalistische wereldeconomie sinds de industriële revolutie, d.w.z. van de laatste tweehonderd jaar, overziende, kunnen we de volgende etappes in die specifieke geleiding van kapitalistische, halfkapitalistische en prekapitalistische productieverhoudingen onderscheiden:

In het tijdperk van het kapitalisme van de vrije concurrentie is de directe industriële meerwaardeproductie vrijwel beperkt tot West-Europa en Noord-Amerika. Het proces van oorspronkelijke accumulatie speelt zich echter tegelijk — alhoewel in een ongelijk tempo — in vele andere gebieden van de wereld af, en leidt daar zowel tot vernietiging van de ambachtelijke en traditioneel-agrarische textielproductie

als tot de combinatie van de opkomende huisnijverheid met fabrieksindustrie. Er stroomt wel buitenlands kapitaal naar de zich industrialiserende landen, maar het kan daar de accumulatieprocessen niet beheersen.[12] Twee belangrijke hinderpalen voor de beheersing van de ontluikende kapitalistische economieën door het vreemde kapitaal kunnen worden vastgesteld. Ten eerste was de kapitaalaccumulatie in Groot-Brittannië, Frankrijk en België te gering om de oprichting van fabrieken in de rest van de wereld mogelijk te maken. De jaarlijkse buitenlandse kapitaalinvestering van Groot-Brittannië bedroeg tussen 1860 en 1869 gemiddeld slechts £ 29 miljoen; van 1870 tot 1879 steeg deze met 75 % tot 51 miljoen per jaar, en dan tot 68 miljoen per jaar tussen 1880 en 1889.[13] Ten tweede: de ontoereikendheid van de communicatie- en transportmiddelen — de ongelijke ontwikkeling van de industriële revolutie in de verwerkende nijverheid en de transportindustrie[14] —, die een beslissende hinderpaal was voor het binnendringen van de in de Westerse grootindustrie vervaardigde goedkope massaproductie in de dorpen en kleine steden niet alleen van Azië en Latijns-Amerika, maar zelfs van Zuid- en Oost-Europa.

Men kan zelfs stellen, dat de gebreken van het communicatiesysteem de vorming van nationale markten op het Europese vasteland aanzienlijk bemoeilijkten. In 1838 schommelde bijvoorbeeld in Frankrijk de prijs van een ton kolen tussen 6,90 franc in het mijnbouwgebied St. Etienne en 36-45 franc in Parijs, om in de meest afgelegen gebieden (de uiterste punt van Bretagne en het Baskenland rond Bayonne) in de buurt van de 50 franc te komen.[15] Het is derhalve geen toeval, dat de langzaam stijgende buitenlandse investeringen van Groot-Brittannië, Frankrijk, België en Nederland zich hoofdzakelijk concentreerden, op de *aanleg van buitenlandse spoorwegnetten*, omdat de uitbouw van dit communicatienet een voorwaarde was voor de beheersing van de binnenlandse markt van de minder ontwikkelde naties.[16]

Maar juist die concentratie op de aanleg van spoorwegen veroorzaakte een aanzienlijke *time-lag*, ongeveer van de revolutie van 1848 tot de jaren '80 van de 19e eeuw; in die periode lieten de naar een kapitalistische productiewijze stuwende economieën de oorspronkelijke accumulatie van het binnenlandse kapitaal in grote trekken vrij. Ook internationale verschillen in loon bevorderden dit proces.[17] Doordat de transportkosten voor goedkope en bederfelijke waren ook door die eerste revolutie in het transportwezen niet drastisch lager werden, was het lokale kapitaal in minder ontwikkelde landen verzekerd van een onbedreigde afzetmarkt, bijv. in de voedingsindustrie, voor brouwerijproducten, voor garen en band (allemaal met uitzondering van luxegoederen) enz. Treffende voorbeelden in dit verband zijn Italië, Oostenrijk-Hongarije, Rusland, Japan en Spanje, waar, afgezien van buitenlandse investeringen in de aanleg van spoorwegen en buitenlandse leningen, de ontwikkeling van de binnenlandse markt en het accumulatieproces van het kapitaal door het binnenlandse kapitaal beheerst werden.

In Italië is de textielindustrie rond 1850 nog hoofdzakelijk gebaseerd op handarbeid op het platteland en in de huisindustrie: ca. 300.000 boerinnen vinden ongeveer 150 arbeidsdagen per jaar werk met het spinnen van vlas en hennep. Van de ongeveer 1,2 miljoen kwintalen van die grondstoffen worden er 300.000 geëxporteerd en 900.000 in Italië zelf verbruikt, waarvan niet meer dan $\frac{1}{3}$ door de al gemechaniseerde en $\frac{2}{3}$ door de huisindustrie. Nog in 1880 overtreft de huisweverij de industriële weverij op het gebied van de vlas- en linnenproductie. In de zijdenijverheid begint de industriële doorbraak rond 1870 en eindigt pas vlak voor de eeuwwisseling. In de katoenindustrie overweegt de huisnijverheid in de jaren '50 en '60; de grootindustrie breekt rond 1870 door in de spinnerij, in de weverij pas tien jaar later.[18] In dit hele industrialiseringsproces speelt het buitenlandse kapitaal geen rol.

Hetzelfde geldt voor Rusland, waar de eerste industrialisering tussen 1840 en 1870 weliswaar op basis van de invoer van buitenlandse machines — in 1848 was Rusland de afnemer van niet minder dan 26 % van de Engelse machine-export —, maar zonder noemenswaardige deelname van buitenlands kapitaal plaatsvond. In 1845 bedroeg de totale invoer en binnenlandse productie van machines slechts weinig meer dan 1 miljoen roebel; in 1870 was dat al 65 miljoen roebel. De totale waarde van de in de Russische industrie gebruikte machines bedroeg in 1861 100 miljoen en in 1870 350 miljoen roebel. De waarde van de jaarlijkse productie in de belangrijkste industrieën (buiten Polen en Finland) steeg van ongeveer 100 miljoen roebel in 1847 tot meer dan 280 miljoen roebel in 1870.[19] Het was bijna uitsluitend de nationale kapitaalaccumulatie die aan deze beweging ten grondslag lag.[20]

In Japan deed zich een soortgelijke ontwikkeling voor. Het totale bankkapitaal groeide van 2,5 miljoen yen in 1875 tot 43 miljoen in 1880. In 1880 beheerste de huisnijverheid nog de katoenweverij en spinnerij. In 1890 was de heerschappij van de grootindustrie op die terreinen al gevestigd.[21]

De concrete band tussen de toenmalige kapitalistische 'ontwikkelingslanden' en de kapitalistische wereldmarkt was tweeledig. Enerzijds was de invoer van goedkope machinaal geproduceerde waren uit het buitenland met zijn 'artillerie van lage prijzen' de grote vernietiger van de traditionele huisindustrie. In Italië bestond aan het begin van de jaren '80 nog de helft van de import uit producten van de verwerkende industrie en halffabricaten.[22] En in Japan had de vrije invoer van goedkoop katoengaren (gemiddelde prijs: 29,6 yen in 1874 en 25,5 yen in 1878) verwoestende gevolgen voor de landelijke huisindustrie (gemiddelde prijs: 42,7 yen in 1874 en 45 yen in 1878; dit is de prijs per *kin*, een Japanse gewichtseenheid van ongeveer 1,32 pond).[23] Maar in beide gevallen kwam de *binnenlandse machinale industrie* na ongeveer tien jaar in de plaats van de binnenlandse huisnijverheid; de invoer uit het buitenland had m.a.w. het terrein voorbereid voor de ontwikkeling van het 'nationale' kapitalisme. Anderzijds

verzekerde een snelle specialisering van de buitenlandse handel (landbouwproducten in het geval van Rusland, later ook petroleum; ruwe zijde en linnen in het geval van Italië; ruwe zijde en garen in het geval van Japan) deze opkomende kapitalistische economieën van aanzienlijke afzetgebieden op de wereldmarkt. De aldus gerealiseerde winsten werden op hun beurt één van de voornaamste bronnen van de binnenlandse kapitaalaccumulatie.

Ongetwijfeld had de integratie in de wereldmarkt onder voorwaarden van relatieve onderontwikkeling al in deze fase ook sterk negatieve gevolgen voor de oorspronkelijke accumulatie van kapitaal in die landen. De ruil van waren, die met een hogere arbeidsproductiviteit geproduceerd werden, tegen waren, die met een lagere arbeidsproductiviteit werden voortgebracht, was een ongelijke ruil, d.w.z. een ruil van minder tegen meer arbeid, die onvermijdelijk moest leiden tot een *drain*, een wegvloei van waarde en kapitaal uit die landen naar West-Europa.[24] Ook moest de aanwezigheid van grote voorraden goedkope arbeidskracht en goedkope grond in deze landen van begin af aan leiden tot een kapitaalaccumulatie met een veel lagere organische samenstelling dan in de het eerst geïndustrialiseerde landen.[25]

Maar de omvang van die *drain* en deze verschillen in de organische samenstelling van het kapitaal waren niet zodanig, dat zij de zelfstandige binnenlandse kapitaalaccumulatie ernstig bedreigden — althans niet in die landen waar al maatschappelijke en klasse-krachten aan het werk waren om de vernietiging van het ambacht op te vangen door de ontwikkeling van een binnenlandse grootindustrie. Waar die voorwaarden — zoals in Turkije — niet of onvoldoende aanwezig waren, omdat de staatsmacht haar rol van vroedvrouw van een modern kapitalisme niet kon of wilde spelen (bijv. omdat zij beheerst werd door buitenlands kapitaal, zoals India door de East India Company) of omdat het proces van oorspronkelijke accumulatie van geldkapitaal niet door een inheemse bourgeoisie maar door buitenlanders gecontroleerd werd enz., waren de binnenlandse pogingen tot industrialisatie tot mislukken gedoemd, hoewel de voorwaarden er zuiver economisch gezien niet ongunstiger waren dan bijv. in Rusland, Spanje of Japan.[26]

In het tijdperk van het imperialisme wordt die structuur radicaal gewijzigd. Nu wordt ook het proces van oorspronkelijke kapitaalaccumulatie in de voorheen niet gekapitaliseerde economieën aan de reproductie van het Westerse grootkapitaal onderworpen. De export van kapitaal uit de imperialistische landen (en niet het proces van oorspronkelijke accumulatie door de binnenlandse heersende klassen) bepaalt voortaan de economische ontwikkeling van de 'Derde Wereld'. Deze economische ontwikkeling krijgt vorm overeenkomstig de behoeften van de kapitalistische productie in de metropolen, niet als in-

direct gevolg van de concurrentie van goedkope waren uit die metropolen, maar vooral als direct gevolg van het feit dat de kapitaalinvestering zelf van de metropolen uitgaat en alleen bedrijven vestigt, die stroken met de belangen van de imperialistische bourgeoisie.

Het proces van de imperialistische kapitaalexport verstikt de economische ontwikkeling van de zgn. ‘Derde Wereld’, doordat het ten eerste de aanwezige bronnen voor een oorspronkelijke accumulatie van kapitaal in een kwalitatief toegenomen *drain* afroomt. Dit proces is niets anders dan een permanente onteigening — vanuit het standpunt van de nationale economie — van het binnenlandse maatschappelijke meerproduct ten voordele van het buitenlandse kapitaal, waarvoor vanzelfsprekend de bronnen die ter beschikking staan van een binnenlandse kapitaalaccumulatie aanzienlijk afnemen.[\[27\]](#) Ten tweede concentreert dit proces de resterende rijkdommen in die sectoren, die voor de ‘ontwikkeling van de onderontwikkeling’ (om met Andre Gunder Frank te spreken) of de ‘ontwikkeling van de afhankelijkheid’ (om een term van Theotonio Dos Santos te gebruiken)[\[28\]](#) van beslissend belang worden: buitenlandse handel, bemiddelingsdiensten voor de imperialistische firma’s, grondspeculatie en onroerend goed, woeker, lompenbourgeoisie en lompenkleinburgerij in de ‘dienstensector’ (loterij, corruptie, gangsterdom, kansspelen, ten dele toerisme enz.). Ten derde beperkt het de oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal, doordat het op het platteland de oude heersende klassen consolideert en een aanzienlijk deel van de dorpsbevolking buiten de sfeer van de eigenlijke warenproductie en monetaire economie houdt.[\[29\]](#)

Daaruit komt een op het eerste gezicht paradoxaal beeld naar voren: de uitgebreide reproductie van het kapitaal, die in de metropolen het proces van de gelijktijdige oorspronkelijke accumulatie van kapitaal bevordert, verhindert ditzelfde proces in de niet-geïndustrialiseerde landen. Juist daar, waar kapitaal overvloedig voorhanden is, wordt het snel geaccumuleerd; waar het ‘schaars’ is, geschiedt de mobilisering en accumulatie ervan langzaam en vol tegenstrijdigheden. Dit beeld dat de spelregels van de markteconomie en de liberale economische theorie schijnbaar tegenspreekt, wordt begrijpelijk zodra we de relatieve winstvoet beschouwen. De eenzijdige ‘onderontwikkeling’ van de ‘Derde Wereld’ wordt noch door de kwade wil van de imperialisten, noch door de maatschappelijke onbekwaamheid van de binnenlandse heersende klassen veroorzaakt, maar door een complex van economische en sociale voorwaarden, dat weliswaar de oorspronkelijke accumulatie van geldkapitaal bevordert, maar de oorspronkelijke accumulatie van industriekapitaal minder renderend — en in ieder geval twijfelachtiger — maakt dan de bovengenoemde investeringsterreinen of de samenwerking met het imperialisme in de uitgebreide reproductie van diens eigen kapitaal.[\[30\]](#)

Het is dus de specifieke vorm van productie- en ruilverhoudingen tussen de metropolen en de onderontwikkelde landen, die tijdens de overgang van het kapitalisme van de vrije concurrentie naar het klassieke imperialisme gewijzigd wordt. De beheersing van de lokale kapitaalaccumulatie door het buitenlandse kapitaal (meestal gepaard met politieke overheersing) heeft nu tot gevolg dat de lokale economische ontwikkeling onderworpen wordt aan de belangen van de bourgeoisie uit de metropolen. Het is niet meer de ‘lichte artillerie’ van de goedkope waren, maar de ‘zware artillerie’ van de controle op de kapitaalbronnen, die de onderontwikkelde landen ‘beschieet’. Anderzijds was in het pre-imperialistische tijdperk de concentratie op grondstoffenproductie en export *onder controle van de plaatselijke bourgeoisie* slechts een voorspel tot de vernietiging van de prekapitalistische productieverhoudingen op het platteland in het belang van die bourgeoisie. In het klassieke imperialisme komt echter het duurzame sociale en politieke bondgenootschap tot stand tussen imperialistische en binnenlandse oligarchie, die de prekapitalistische productieverhoudingen op het platteland invriest, daardoor de uitbreiding van de ‘binnenlandse markt’ ingrijpend beperkt[\[31\]](#) en zo een cumulatieve industrialisering van het land verhindert, resp. de processen van oorspronkelijke kapitaalaccumulatie die desondanks plaatsvinden in niet-industriële banen leidt.

Chili is een zeer klassiek voorbeeld voor die structurele omwenteling van de wereldeconomie, die tot de overgang van het tijdperk van de vrije concurrentie naar dat van het klassieke imperialisme leidde. De eerste inschakeling van Chili in de kapitalistische wereldmarkt in de 19de eeuw vond plaats op het gebied van de koperwinning, die echter voor het grootste deel in Chileense handen was.[\[32\]](#) De tweede fase, die begon met de ontwikkeling van de salpeterindustrie nadat Chili de oorlog tegen Peru gewonnen had, werd afgesloten met de volledige beheersing van de Chileense mijnbouw door het Britse kapitaal. In 1880 bedroegen de totale Britse investeringen in Chili ongeveer £ 7,5 miljoen, waarvan meer dan 6 miljoen in de vorm van staatspapieren. In 1890 was die som tot £ 24 miljoen gestegen, waarvan voor 16 miljoen directe privé-investeringen (vooral in de salpetergroeven en de mijnbouw).[\[33\]](#) Het is kenmerkend, dat de doorslaggevende exportproducten nog steeds grondstoffen waren (eerst koper, daarna salpeter). Wat wél veranderde, waren de overheersende accumulatieprocessen van het kapitaal en de overheersende productieverhoudingen.[\[34\]](#)

De beheersing van de kapitaalaccumulatie in de onderontwikkelde landen door het buitenlandse kapitaal leidt tot een economische ontwikkeling die, zoals gezegd, die landen complementair maakt aan de economische ontwikkeling van de imperialistische metropolen. Dit betekent vooral concentratie op de productie van plantaardige en minerale grondstoffen. De jacht op goedkope grondstoffen gaat om zo te zeggen hand in hand met de imperialistische kapitaalexport en wordt daar zelfs verregaand door be-

paald. De groei van een relatief kapitaaloverschot in de metropolen, het streven naar een hogere winstvoet en het zoeken naar goedkopere grondstoffen vormen derhalve een eenheid.

De jacht op goedkope grondstoffen is op zijn beurt geen toeval, maar vloeit voort uit een interne logica van de kapitalistische productiewijze. Uit die logica volgt, dat de warenmassa, die door een bepaalde hoeveelheid machines en arbeidskracht kan worden voortgebracht, door de stijging van de arbeidsproductiviteit voortdurend toeneemt. Dit leidt op zijn beurt tot een tendentiële daling van het aandeel van het vaste constante en van het variabele deel van het kapitaal in de gemiddelde warenwaarde, d.w.z. tot een tendentiële stijging van het aandeel der kosten voor grondstoffen in de productieprijs van de gemiddelde waar: 'Naarmate de productiekraft van de arbeid zich dus ontwikkelt, wordt de waarde van de grondstoffen een steeds groter bestanddeel van de waarde van het warenproduct (...) omdat, in ieder evenredig deel van het totaalproduct, dat deel dat de slijtage van de machines en dat deel dat de nieuw toegevoegde arbeid vormt allebei voortdurend afnemen. Door die dalende beweging neemt het andere waardedeel, dat door de grondstoffen gevormd wordt, proportioneel toe, *als die toename niet opgeheven wordt door een overeenkomstige waardedaling van de grondstoffen als gevolg van de productiviteitsstijging van de arbeid die gebruikt wordt voor de voortbrengst daarvan.*'[35] De grondstoffenproductie in de overzeese gebieden, die met primitieve, prekapitalistische middelen bedreven werd — en waarvoor de slaveneconomie in de zuidelijke staten van de Verenigde Staten karakteristiek was — versterkte de tendens tot relatieve prijsstijging van de grondstoffen; vandaar de pogingen van het kapitaal uit de metropolen om een goedkopere, d.w.z. *kapitalistische* grondstoffenproductie te scheppen.[36] De door de Amerikaanse burgeroorlog veroorzaakte prijsstijging van katoen was hiervoor een bepalend, maar geenszins het enige element. De tendens tot verhoging van niet alleen de relatieve, maar ook van de absolute grondstoffenprijzen, die kenmerkend was voor het midden van de 19de eeuw, is geheel voldoende om dit verschijnsel te bewijzen.[37] *De directe ingreep van het Westerse kapitaal in het proces van oorspronkelijke kapitaalaccumulatie in de onderontwikkelde landen wordt sterk bepaald door de dwang om op grote schaal een kapitalistische grondstoffenproductie te organiseren.*

De kapitalistische grondstoffenproductie in de onderontwikkelde landen was echter een kapitalistische productie onder zeer bepaalde maatschappelijke of, beter gezegd, sociaaleconomische productievoorwaarden. De geweldige massa goedkope arbeidskracht maakte een massale toepassing van vast kapitaal niet rendabel. De moderne machine kon vrijwel niet concurreren met de goedkope arbeidskracht. Kapitalistische grondstoffenproductie betekent derhalve op agrarisch gebied vooral plantage-economie, d.w.z. *pre-industrieel kapitalisme*, manufactuurkapitalisme, waarbij de voordelen tegenover de prekapitalistische plantage-economie lagen in de invoering van een elementaire arbeidsdeling tussen handar-

beiders, in de grotere arbeidsdiscipline en in de rationelere organisatie en boekhouding.[38] In de mijnbouw betekende kapitalistische grondstoffenproductie in de onderontwikkelde landen overigens invoering van de kapitalistische machinale productie, het begin dus van een industrieel kapitalisme. Maar ook hier werd door de lage prijs van de waar arbeidskracht, het reusachtige industriële reserveleger en de betrekkelijke hulpeloosheid van het proletariaat het zwaartepunt van de druk van het kapitaal verschoven van de (in het Westen al overheersende) productie van *relatieve* naar de productie van *absolute* meerwaarde.[39]

We krijgen dus het beeld van een imperialistisch wereldsysteem, dat is opgebouwd op een algemene ongelijke ontwikkeling van de kapitaalaccumulatie, de organische samenstelling van het kapitaal, de meerwaardevoet en de arbeidsproductiviteit.

De industriële revolutie is in het Westen begonnen met en voorafgegaan door 300 jaar internationale concentratie van geldkapitaal en geldschatten — door systematische plundering van de rest van de wereld door koloniale veroveringen en koloniale handel.[40] Zo ontstond er een concentratie van industrieel kapitaal op enkele punten van de aardbol, de overheersende industrie centra van West-Europa (en kort daarop in Noord-Amerika). Dit industriekapitaal kon het interne proces van oorspronkelijke kapitaalaccumulatie door de heersende klassen in de achtergebleven landen niet verhinderen, hoogstens vertragen. Met een zeker tijds- en productiviteitsverschil, bepaald door het monopolie van de hoogste industriële productiviteit in handen van het Britse kapitaal, breidde de industrialisering zich dus in het tijdperk van het kapitalisme van de vrije concurrentie tot steeds meer landen uit. Met de massale kapitaalexport naar de onderontwikkelde landen om daar een kapitalistische grondstoffenproductie te organiseren, sloeg het kwantitatieve verschil in accumulatie- en productiviteitsniveau tussen de metropolen en de economisch achtergebleven landen spoedig om in een kwalitatief verschil. Die landen waren voortaan niet alleen achtergebleven, maar ook afhankelijk. De beheersing van de kapitaalaccumulatie door het buitenlandse kapitaal verstikte daar het proces van oorspronkelijke accumulatie van industriekapitaal. Het verschil in industrialiseringsniveau groeide voortdurend. En omdat de grondstoffenproductie op een pre-industriële of slechts primitief industriële basis geschiedde, waarbij de goedkope arbeidskracht hoegenaamd geen prikkel bood voor een bestendige modernisering van de machines, ontstond er ook een toenemend productiviteitsverschil, dat de reële *onderontwikkeling* uitdrukt en tegelijkertijd vereeuwigd. *Vanuit marxistisch standpunt, d.w.z. vanuit het standpunt van de consequente arbeidswaardetheorie, is onderontwikkeling in laatste instantie steeds een kwantitatief (massale werkloosheid) en kwalitatief (lage arbeidsproductiviteit) gebrek aan werk.*[41]

Deze voor de laatste honderd jaar van de kapitalistische wereldeconomie zo beslissende omstandigheid kan alleen uit een essentieel moment van de internationale expansie van het kapitaal verklaard worden: de kapitalistische warenproductie heeft wel de kapitalistische *wereldmarkt* geschapen en oververd, d.w.z. de heerschappij van de kapitalistische warencirculatie en het overwicht van de in moderne kapitalistische grootindustrie voortgebrachte waren tot in de verste streken van de wereld uitgedragen; maar ze heeft de kapitalistische *productiewijze* niet overal kunnen doorzetten. Ze heeft intengedeel in de landen van de Derde Wereld een specifieke mengeling van prekapitalistische productie- en distributieverhoudingen geschapen en geconsolideerd, die de veralgemening van de kapitalistische productiewijze en vooral van de kapitalistische grootindustrie in die landen *verhindert*. Hier ligt de voornaamste oorzaak van de permanente prerevolutionaire crisis in de afhankelijke landen sinds meer dan een halve eeuw, de voornaamste oorzaak van het feit dat die landen de zwakste schakels in het imperialistische wereldsysteem gebleken zijn.

Door het massale binnendringen van kapitaal in de grondstoffenproductie kon vanaf 1873 de duurzame tendens tot verhoging van de grondstoffenprijzen gestopt worden. Het kwam niet alleen tot de beruchte prijsdaling van landbouwproducten en de grote Europese landbouwcrisis, maar ook voor minerale producten daalde de relatieve prijs snel — vergeleken met de prijs voor eindproducten uit de kapitalistische industrie.^[42] Maar de door het gebrek aan werk en de geringe arbeidsproductiviteit bepaalde lage reproductiekosten van de arbeidskracht in de onderontwikkelde landen, die het productiviteitsverschil met de geïndustrialiseerde metropolen voortdurend vergrootten, moesten die tendens op den duur omkeren. Bij de stagnerende arbeidsproductiviteit in de afhankelijke landen en de gelijktijdige snelle stijging van de arbeidsproductiviteit in de geïndustrialiseerde landen, was het slechts een kwestie van tijd voordat de relatieve grondstoffenprijzen weer gingen stijgen. Deze ontwikkeling begon met de Eerste Wereldoorlog, zette zich bij enkele grondstoffen voort in de jaren '20 tot de grote economische wereldcrisis van 1929-1932, werd door de gevolgen van die crisis plotseling onderbroken, brak echter opnieuw door met de nieuwe internationale bewapeningsconjunctuur in de jaren '40 en bereikte haar hoogtepunt in 1950 bij het begin van de oorlog in Korea.^[43] De specifieke structuur van de imperialistische wereldeconomie, zoals die aan het einde van de 19de eeuw vorm had gekregen, werd nu een hinderpaal voor de valorisering van het kapitaal of, preciezer uitgedrukt, een extra factor bij de daling van de gemiddelde winstvoet.

En hier herhaalde zich, wat al na de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw was gebeurd. Evenals toen de grondstoffenproductie op basis van prekapitalistische arbeidsmethoden en productieverhoudingen veranderde van een bron van surpluswinsten door uitbuiting van goedkope arbeidskracht in een hinder-

nis voor de verdere expansie van het kapitaal zodra de relatieve grondstoffenprijzen snel begonnen te stijgen, veranderde nu de productie van grondstoffen op basis van manufactuur-kapitalistische of vroegindustriële arbeidsmethoden en productieverhoudingen van een bron van koloniale surpluswinsten in een rem op de kapitaalaccumulatie. En net zoals het kapitaal der metropolen bij de overgang van het kapitalisme van de vrije concurrentie naar het tijdperk van het imperialisme die uitdaging beantwoord had met een massale penetratie van de grondstoffensector, reageerde het bij de overgang van 'klassiek' imperialisme naar laatkapitalisme met dezelfde methoden en principes. Net als in het laatste kwart van de 19de eeuw forceerde het binnendringen van het kapitaal in de grondstoffensector sinds de jaren '30 en vooral '40 van de 20ste eeuw een fundamentele omwenteling in de arbeidstechniek, de arbeidsorganisatie en de productiebetrekkingen. In het eerste geval ging het erom, de primitieve prekapitalistische arbeidsorganisatie te vervangen door manufactuurkapitalistische en vroegindustriële arbeidsorganisatie; in het tweede geval om de manufactuurkapitalistische en vroegkapitalistische arbeidsorganisatie te veranderen in een hoogindustriële arbeidsorganisatie. Daardoor verdween echter een van de belangrijkste prikkels om die strategie tot de onderontwikkelde landen te beperken. Dure machines werden in de metropolen met een geringer risico aangewend dan in de overzeese gebieden, en de daling van het loonkostenaandeel in de totale warenwaarde van de grondstoffen maakte het gebruik van goedkope arbeidskracht in de kolonies vergeleken met de dure in de metropolen steeds minder aantrekkelijk. Zo kwam het tot een verplaatsing van de productie van grondstoffen naar de metropolen (synthetische rubber, kunstvezels enz.). En waar dit om fysieke redenen niet onmiddellijk mogelijk was (bijv. in de oliesector), ontstond een toenemende druk om zo'n verplaatsing op lange termijn voor te bereiden, waarvan de eerste gevolgen al zichtbaar zijn (massale uitgaven voor olieboringen in West-Europa en in de Noordzee en voor de exploratie van Europees aardgas), en dit gelijktijdig met een gestadige verfijning van de productietechniek.

De resultaten van deze verschuiving in de structuur van de wereldeconomie tussen het 'klassieke' imperialisme en het laatkapitalisme waren veelvuldig, maar zeer tegenstrijdig van aard. Het verschil in accumulatie- en inkomensniveau tussen de metropolen en de 'Derde Wereld' werd opnieuw groter, omdat zelfs het klassieke afzetgebied van de door de arme landen uitgevoerde grondstoffen relatief kleiner werd en hun productie dus niet in hetzelfde tempo kon stijgen als in de imperialistische landen.^[44] Dit versterkte de sociaaleconomische crisis in die landen en, begunstigd door de politieke verzwakking van het imperialisme tijdens en aan het einde van de Tweede Wereldoorlog, de bevrijdingsbewegingen van de volkeren van de 'Derde Wereld'. De opstanden vergrootten de verlieskansen voor de in die landen geïnvesteerde kapitalen aanzienlijk en leidden, samen met de nieuw ontstane industrietakken in de metropolen, tot een plotselinge richtingsverandering van de langlopende kapitaalexport. Die ging nu niet

meer, zoals tussen 1880 en 1940, vooral van de metropolen naar de onderontwikkelde landen, maar van een deel van de metropolen naar andere imperialistische landen.[\[45\]](#)

De daling van de relatieve en absolute grondstoffprijzen, die sinds de oorlog in Korea veroorzaakt is door de concurrentie met moderne, grootindustriële en met een hoge productiviteit voortgebrachte producten, versnelde de relatieve (en in enkele gevallen zelfs absolute) verarming van de onderontwikkelde landen. Deze prijsdaling leidde echter ook tot een toenemend gebrek aan belangstelling bij het imperialistische kapitaal, dat in de grondstoffensector geïnvesteerd was en zich in het verleden zowel koloniale als monopolistische surpluswinsten toeëigende, voor een vooral in de halfkolonies plaatsvindende grondstoffenproductie. Het werd voor het internationale monopoliekapitaal niet alleen interessant om hoogindustriële vervaardigde, dus goedkopere grondstoffen voort te brengen in plaats van de door koloniale slaven geproduceerde grondstoffen, maar ook om in de onderontwikkelde landen zelf in plaats van de goedkoop geworden grondstoffen eindproducten voort te brengen die tegen monopolieprijzen verkocht kunnen worden.[\[46\]](#)

Zo stort de reproductie van de in de 19de eeuw geschapen arbeidsdeling geleidelijk ineen door de plotselinge uitbreiding van de grondstoffenproductie en door de wijziging van het winstverschil tussen de productie van grondstoffen en die van eindproducten. Dit wordt nog versneld doordat ondertussen de structuur van het monopoliekapitaal in de imperialistische landen zelf wijzigingen heeft ondergaan. Terwijl de uitvoer van de metropolen in de 19de en aan het begin van de 20ste eeuw geconcentreerd was op consumptiegoederen, kolen en staal, verschoof het zwaartepunt van de exportindustrie na de economische wereldcrisis van 1929 en vooral na de Tweede Wereldoorlog steeds meer naar het gebied van de machines, voertuigen en outillage. Het aandeel van die warencategorie in de export van een land is zelfs een index geworden voor zijn industriële ontwikkelingsniveau.[\[47\]](#)

Met de uitvoer van elementen van vast kapitaal groeit trouwens tegelijkertijd het belang van doorslaggevende monopolistische groepen bij de industrialisering van de Derde Wereld. Dit — en niet in hoofdzaak filantropische of politieke overwegingen — is de oorzaak van de in de metropolen op gang gebrachte ‘ontwikkelingsideologie’.

Betekent deze structurele verandering van de wereldeconomie een tendens tot uiteindelijke doorindustrialisering van de Derde Wereld, tot veralgemening van de kapitalistische productiewijze en tot homogenisering van de wereldeconomie? Geenszins. Het betekent eenvoudig, dat de vorm waarin ontwikkeling en onderontwikkeling naast elkaar bestaan verandert of, juister gezegd, dat er een nieuw ni-

veauverschil in kapitaalaccumulatie, productiviteit en meerwaardevoet tot stand komt dat, hoewel anders geaard, nog geprononcerder is dan in het ‘klassieke’ imperialistische tijdperk.

Wat het niveauverschil in kapitaalaccumulatie betreft, moeten wij erop wijzen dat het grootste deel van de imperialistische investeringen in de onderontwikkelde landen niet tot stand komt door effectieve kapitaalexport, maar door herinvestering van gerealiseerde winsten, een groeiend beroep op de lokale kapitaalmarkt, een toenemende absorptie van de in de onderontwikkelde landen zelf voortgebrachte meerwaarde en agrarisch meerproduct. Vooral met betrekking tot Latijns-Amerika bezitten we hierover zeer precieze gegevens.[\[48\]](#) Ook de *drain*, het nettoverlies aan waarde ten voordele van de metropolen en ten nadele van de economisch afhankelijke landen, functioneert ononderbroken verder. Sterker nog: men kan zonder overdrijving zeggen, dat die netto-overdracht tegenwoordig nog aanzienlijker is dan in het verleden, niet alleen door de transfer van dividenden, rentes en de directeurssalarissen ten voordele van de imperialistische *corporations* en de toenemende schuldenlast,[\[49\]](#) maar ook door de versterking van de *ongelijke ruil*.[\[50\]](#)

Dit brengt ons tot het probleem van het productiviteitsverschil. Ongelijke ruil op de wereldmarkt ontstaat, zoals Marx dat in hoofdstuk 20 van *Das Kapital* I verduidelijkt heeft,[\[51\]](#) door een verschil in gemiddelde arbeidsproductiviteit tussen twee landen. (Met de materiële aard van de voortgebrachte waren — grondstoffen of eindproducten, landbouwproducten of industriële producten — heeft dit op zichzelf niets te maken.) Tegenwoordig is het productiviteitsverschil tussen modern industrieel geproduceerde consumptiegoederen en halfautomatisch geproduceerde machines en voertuigen voor een deel net zo groot als tussen manufactureel of vroegindustriële vervaardigde grondstoffen enerzijds en industriële eindproducten anderzijds.

Tegelijk met die ontwikkeling wordt het verschil in meerwaardevoet groter. In de imperialistische landen wordt door de inkringing van het industriële reserveleger een groeiende productie van absolute meerwaarde praktisch onmogelijk. Wel groeien ondertussen de inspanningen om de arbeidsintensiteit te verhogen. Het kapitaal concentreert zijn inspanningen verder op een grotere productie van relatieve meerwaarde, ofschoon slechts voor zover de tegenstrijdige uitwerking van de productiviteitsstijging op de meerwaardevoet geneutraliseerd kan worden.[\[52\]](#)

Anders is het gesteld in de onderontwikkelde landen. Daar maakt de beginnende industrialisering en de daarmee verbonden stijging van de gemiddelde maatschappelijke arbeidsproductiviteit het mogelijk om de reproductiekosten van de arbeidskracht aanzienlijk te verlagen, ook wanneer die waardevermin-

dering niet altijd tot uitdrukking komt in een daling van de nominale geldprijs (o.a. als gevolg van de permanente inflatie). De stijging van de gemiddelde maatschappelijke arbeidsproductiviteit leidt echter niet tot een toename van de moreelhistorische reproductiekosten van de arbeidskracht, d.w.z. er worden geen (of slechts weinig) nieuwe behoeften in het arbeidsloon geïncorporeerd. Dat is *enerzijds* toe te schrijven aan het feit, dat de duurzame trend van het industriële reserveleger in de halfkolonies tegenovergesteld is aan die in de metropolen, omdat de slechts langzaam inzetende industrialisering de losmaking van de arme boeren van hun grond niet kan compenseren. De geleidelijke terugtrekking van het buitenlandse kapitaal uit de grondstoffenproductie naar de productie van eindproducten versterkt die tendens nog, omdat laatstgenoemde kapitaalintensief is, terwijl eerstgenoemde relatief arbeidsintensief was. Zo lag het aandeel van de loonarbeid in de Latijns-Amerikaanse beroepsbevolking tussen 1925 en 1963 constant rond de 14 %, terwijl het aandeel van de industriële productie in het bruto nationaal product verdubbelde van 11 tot 23 %.^[53] *Anderzijds* verhinderen de door de groei van het industriële reserveleger veroorzaakte ongunstige krachtsverhoudingen op de arbeidsmarkt, dat de massa van het industrieproletariaat en de mijnwerkers zich efficiënt in vakbonden organiseren, hetgeen op zijn beurt tot gevolg heeft, dat de waar arbeidskracht *onder* haar waarde verkocht wordt. Het kapitaal wordt op die manier in staat gesteld om de daling van de winstvoet te compenseren door een verhoging van de meerwaardevoet, en wel via de vermindering van de reële lonen, zoals dit bijv. het geval is geweest in Argentinië tussen 1956 en 1960, in Brazilië tussen 1964 en 1966 en in Indonesië in 1966-1967.^[54]

Dat de prijs van de arbeidskracht in de afhankelijke, halfkoloniale landen lager is, maakt wel een hogere gemiddelde winstvoet mogelijk — die in laatste instantie verklaart, waarom er eigenlijk buitenslands kapitaal naar die landen stroomt —, maar stelt tegelijkertijd grenzen aan de verdere accumulatie van het kapitaal, omdat de uitbreiding van de binnenlandse markt sterk wordt beperkt door de lage reële lonen en de geringe behoeften van de arbeiders. Aldus herhaalt zich hier, wat we al in onze korte analyse van de bloeitijd van het imperialisme benadrukt hebben: het binnenlandse kapitaal investeert bij voorkeur buiten de industrie. Deze tendens wordt nog versterkt doordat de industrie die met een moderne technologie is uitgerust — alhoewel dikwijls met ‘aflegertjes’ van de Westerse industrie — meestal lijdt aan onderbezetting van de productiecapaciteit en een gebrek aan ‘schaalbezuinigingen’.^[55] Dit remt op zijn beurt de concentratie van het kapitaal, verhindert de uitgebreide reproductie, bevordert het wegvloeien van kapitaal naar niet-industriële en niet-productieve sectoren en vergroot het leger van hele en halve werklozen. Hier begint de werkelijke ‘helse kringloop van de onderontwikkeling’, en niet in het zogenaamd te lage nationale inkomen, dat verband zou houden met een te lage spaarquote.^[56]

De structuur van de kapitalistische wereldeconomie die in het laatkapitalisme uit deze ontwikkeling resulteert, verschilt dus in een aantal belangrijke kenmerken van die structuur tijdens het klassieke imperialisme. Ze reproduceert en versterkt het verschil in productiviteit, inkomen en welstand tussen de imperialistische en onderontwikkelde landen. Het aandeel van de onderontwikkelde landen in de wereldhandel daalt in plaats van te stijgen of te stagneren, en daalt snelt. Alle particuliere en openbare kapitaaltransfers uit de metropolen zijn geen compensatie voor de waardetransfer in tegengestelde richting, waardoor de landen van de Derde Wereld relatief verarmen ten opzichte van de imperialistische landen. Uit de snelle daling van het aandeel van de Derde Wereld in de wereldhandel — van ca. 32 % in 1950 tot ongeveer 17 % in 1970 — volgt echter niet, dat de afhankelijkheid van de imperialistische landen van enkele strategische grondstoffen (uranium, ijzererts, olie, nikkel, bauxiet, chroom, mangaan, enz.), die de halfkoloniale landen exporteren, absoluut is verminderd. Die is integendeel absoluut gestegen.^[57] Maar binnen de kapitalistische wereldeconomie blijkt de tegenstelling tussen ruil- en gebruikswaarde van de waar in het feit, dat de afhankelijkheid van de imperialistische landen van de grondstoffenexport uit de arme landen gepaard kan gaan met een relatieve prijsdaling van die grondstoffen, dus met een relatief waardeverlies.

De op lange termijn ongunstige ontwikkeling van de ruilverhoudingen voor de grondstofexporterende landen komt eveneens tot uiting in een *relatieve* daling van de winstvoet van de grondstofproducerende monopolies vergeleken met die van de verwerkende industrie.^[58] Vergeleken met de investeringen in de grondstofproducerende industrie leidde dat op zijn beurt tot een bovenproportionele toevloed van kapitaal naar de verwerkende industrie. Een dergelijke groeiende disproportie tussen verschillende productietakken leidt op den duur noodzakelijk tot een plotselinge omslag in de relatieve prijzen — vandaar de grote prijsstijging van grondstoffen en voedingsmiddelen in de jaren 1972-1974, waarbij de speculatie een niet onbelangrijke rol speelde. Zowel de speculatieve als de conjuncturele kant van deze hausse zullen tot een nieuwe prijsval van de grondstoffen leiden, maar niet tot het niveau van vóór de hausse, dus met een correctie van de vroegere disproportionaliteit. Zo worden nu voor de derde keer sinds het begin van de 19de eeuw de grondstoffen plotseling relatief duurder, vergeleken met die van de verwerkende industrie. En een dergelijke wijziging van de relatieve prijzen leidt tot een nieuwe kapitaalstroom naar de grondstoffenproductie, om de ongelijkmatigheid van de grondstoffen- en de verwerkende industriële productie te corrigeren, maar leidt op zijn beurt ook weer tot nieuwe, andere ongelijkmatigheden.

De ongelijke en gecombineerde ontwikkeling van kapitalistische, halfkapitalistische en prekapitalistische productieverhoudingen met kapitalistische ruilverhoudingen is gebaseerd op de problematiek van

de concrete werking van de waardewet op internationaal niveau, d.w.z. op de ontwikkeling van de wereldmarktprijzen en de terugwerking daarvan op de nationale economieën. Er bestaat ongetwijfeld maar één waardewet.[59] Deze heeft de functie om via de ruil van op middellange termijn equivalente arbeidskwanta de verdeling van de economische rijkdommen waarover de maatschappij beschikt over de verschillende productieterrinen te regelen, al naar gelang de schommelingen van de effectieve vraag, dus al naargelang de consumptiestructuur (d.w.z. de door de klassenstructuur van de burgerlijke samenleving bepaalde inkomensstructuur). Maar die algemene vaststelling verklaart niet *hoe* de waardewet op de wereldmarkt werkt.

Hoewel Marx dit probleem meermaals behandeld heeft,[60] heeft hij het in *Das Kapital* niet systematisch geanalyseerd. Op grond van zijn opmerkingen, de logica van zijn theorie en de analyse van de ontwikkeling op de kapitalistische wereldmarkt gedurende de laatste 150 jaar, kunnen niettemin de tien volgende principes geformuleerd worden:

1. Onder kapitalistische productieverhoudingen komen alleen op de nationale markt uniforme productieprijzen tot stand (d.w.z. een vérgaande nivellering van de winstvoeten). (In de prekapitalistische warenproductie kunnen zelfs in hetzelfde land op regionale markten verschillende warenwaarden naast elkaar bestaan, die gebaseerd zijn op een verschil in arbeidsproductiviteit tussen de verschillende gebieden, mits een nationale warencirculatie onmogelijk is.)[61] Pas als er een algemene internationale nivellering van de winstvoeten tot stand zou zijn gekomen door een volledige internationale mobiliteit van het kapitaal en een verdeling van de kapitalen over alle werelddelen, ongeacht de nationaliteit en de oorsprong der kapitaalbezitters — d.w.z. in de praktijk pas als er een gehomogeniseerde kapitalistische wereldeconomie met een kapitalistische wereldstaat zou bestaan — zou de waardewet overal tot uniforme prijzen leiden.[62]
2. Productieprijzen die alleen op ‘nationale’ markten uniform zijn veroorzaken in verschillende landen noodzakelijkerwijze uiteenlopende warenwaarden. Deze specifieke werking van de waardewet op internationaal niveau heeft Karl Marx meermaals beklemtoond; ze berust op nationale verschillen in arbeidsproductiviteit en -intensiteit (en warenwaarden), organische samenstelling van het kapitaal, meerwaardevoet enz. Op de wereldmarkt wordt de arbeid van het land met hogere arbeidsproductiviteit als intensiever getaxeerd, d.w.z. het product van een arbeidsdag in dit land wordt geruild tegen het product van meer dan een arbeidsdag in het onderontwikkelde land.
3. Bij de export van waren uit een land met een hogere naar een land met een lagere arbeidsproductiviteit, boeken de warenbezitters van de exportgoederen een surpluswinst, omdat ze hun waren op hun eigen binnenlandse markt boven de productieprijzen, maar beneden de ‘nationale’ waarde in het importerende land, kunnen verkopen.

4. Is de omvang van die export zodanig dat het hele afzetgebied in het importerende land beheerst wordt, dan zal de ‘nationale’ warenwaarde in het importerende land zich na enige tijd onder druk van de concurrentie van de geïmporteerde waren aan de warenwaarde in het exporterende land aanpassen; de extrawinst zal dus verdwijnen. Als de vraag naar die waar in het importerende land echter sprongsgewijze stijgt en door de import niet gedekt kan worden, dan komt er ruimte vrij voor een nationale industrie met een hogere arbeidsproductiviteit dan de oude, geruïneerde en achtergebleven industrie (dit was het geval voor de textielnijverheid in Rusland, Italië, Japan, Spanje tussen 1860 en 1870, en gedeeltelijk zelfs voor India en China tussen 1890 en 1900), ook al ligt de arbeidsproductiviteit van die ‘nationale’ industrie onder die van het exporterende land.

5. Als de omvang van die export zo beperkt blijft, dat deze het maatschappelijk noodzakelijke arbeidskwantum van de gegeven waar in het importerende land niet kan bepalen, dan blijft de warenwaarde liggen boven die van het exporterende land en blijven de uitgevoerde waren van het exporterende land een surpluswinst opleveren (dit is bijv. het geval voor farmaceutische producten, die de imperialistische landen naar India, Zuidoost-Azië of Afrika exporteren).

6. Indien een land het wereldmonopolie heeft op de productie van een waar, zijn diens productievoorwaarden bepalend voor de wereldmarktprijs (wat natuurlijk inhoudt, dat aan de in het producerende land gangbare gemiddelde winst een monopolistische surpluswinst wordt toegevoegd). Dezelfde regel geldt, *mutatis mutandis*, als een land niet het monopolie op de productie, maar wel op de uitvoer van die waar bezit.

7. Als geen enkel land het monopolie heeft op de productie of de uitvoer van een waar, wordt de wereldmarktprijs bepaald door het internationale gemiddelde van de waarden der waren, die nodig zijn om de totale internationale effectieve vraag te dekken. Deze gemiddelde waarde kan die van het productiefste land duidelijk overtreffen, maar ook diep onder die van het verst achtergebleven land blijven.[63]

8. Wordt een land met een gemiddelde arbeidsproductiviteit die lager ligt dan het wereldgemiddelde, genoopt om bepaalde producten uitsluitend voor de export te produceren, dan wordt de waarde van die geëxporteerde waren niet bepaald door de specifieke arbeidskwanta die feitelijk in de productie zijn verbruikt, maar door een hypothetisch gemiddelde (d.w.z. door de arbeidskwanta die die productie zou hebben geveerd, indien deze op basis van de internationaal gemiddelde arbeidsproductiviteit zou zijn geschied). In dit geval lijdt dit land door de export een substantieverlies, krijgt het m.a.w. in ruil voor de arbeidskwanta die in de productie van die waren zijn verbruikt het equivalent van een geringer arbeidskwantum terug. Ook in dit geval kan de export een absolute winst opleveren, nl. wanneer voor die export anders onbenutte bodemschatten en arbeidskrachten worden aangewend. Maar het land zal relatief verarmen, in ieder geval ten opzichte van de landen, die die exportproducten invoeren.[64]

9. Alle tot dusver genoemde ontwikkelingen veronderstellen een min of meer aanzienlijke uitbreiding van de kapitalistische productieverhoudingen in de met elkaar handel drijvende naties (zie het citaat uit de brief van Engels aan Conrad Schmidt aan het begin van dit hoofdstuk). Als de productieverhoudingen in een land slechts marginaal kapitalistisch zijn en er waren worden uitgevoerd, die onder pre- of halfkapitalistische voorwaarden zijn geproduceerd, dan kan de tendens tot uitvoer van waren beneden hun 'nationale' waarde nog sterker worden, o.a. omdat het in de warenprijs vervatte arbeidsloon juist in zulke gebieden vaak diep onder de waarde van de waar arbeidskracht daalt, waar de producenten halfproletariërs zijn die nog over een eigen levensmiddelenproductie beschikken, of waar er veel kleine boeren zijn die een agrarische zelfvoorzieningseconomie bedrijven en wier consumptie zich tot het fysiologische levensminimum beperkt. [65]

10. Juist *vanwege de verscheidenheid* van de warenwaarden en de arbeidsproductiviteit in elk land dat in de kapitalistische wereldmarkt geïntegreerd is, dwingt de waardewet de achtergebleven landen met een lagere arbeidsproductiviteit onverbiddeijk tot een voor hen ongunstige specialisering op de wereldmarkt. Al ze dan toch hun krachten beproeven in de productie van industrieproducten met een hoge waarde (in kleine series en met reusachtige onkosten), zijn ze gedoemd om die met verlies op de binnenlandse markt te verkopen, omdat het verschil tussen hun productiekosten en die van de geïndustrialiseerde landen te groot is en de normale winstmarge op de 'binnenlandse markt' ver overtreft. Alleen door de bescherming van het monopolie op de buitenlandse handel konden Rusland en China na hun socialistische revolutie dit lot ontgaan.

[1] Zie in dit verband onze uiteenzetting in *Marxistische Wirtschaftstheorie*, pp. 129-135.

[2] *Das Kapital* III, p. 346-347 (wij cursiveren).

[3] Engels aan Conrad Schmidt, 12 maart 1895, MEW 39, p. 43 (wij cursiveren). Zie ook Karl Marx: '(...) we nemen (Engeland) als voorbeeld, omdat hier de kapitalistische productiewijze ontwikkeld is en niet, zoals op het Europese continent, zich nog grotendeels beweegt op basis van een boereneconomie die niet met die productiewijze overeenstemt' (*Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, Arkhiv Marksa i Engelsa, deel 2 (VI), Partinoie Isdatelstvo, Moskou 1933, p. 258; (wij cursiveren).

[4] Karl Marx, *Grundrisse*, pp. 363-364.

[5] Andre Gunder Frank (*Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York 1967, p. 60) citeert een toenmalige Chileense staatspresident, die vaststelde dat de Braziliaanse manufactuurproductie in de 18e eeuw belangrijker was dan die van de VS.

[6] Zie Karl Marx: 'Juist de arbeidsproductiviteit, massa der productie, massa der bevolking, massa der surplusbevolking, die deze productiewijze ontwikkelt, roept met het vrijmaken van kapitaal en arbeid

voortdurend nieuwe bedrijfstakken in het leven, waarin het kapitaal opnieuw op kleine schaal kan werken en weer de verschillende ontwikkelingen doorlopen, tot ook die nieuwe bedrijfstakken op maatschappelijk niveau bedreven worden. Dit is een proces permanent. Tegelijkertijd streeft de kapitalistische productie ernaar alle industrietakken te veroveren waarvan ze zich tot dan toe niet meester heeft gemaakt, waar nog maar formele onderschikking heerst. Zodra ze zich meester heeft gemaakt van de landbouw, de mijnbouw, de manufactuur van de voornaamste kledingstoffen enz. pakt ze de andere gebieden aan waar nog slechts formeel of ook nog zelfstandige ambachtslui.' *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, pp. 120-122.

[7] We behandelen hier niet het 'normale' geval, waarin de gewelddadige ingreep van het kapitaal (d.w.z. onteigening van de oorspronkelijke bezitters, verdrijving van de boeren van hun grond, versperming der toegangswegen tot de traditioneel aanwezige grondreserves, levens- en arbeidsmiddelen enz.) de productie van gebruikswaarden door de traditionele producenten *verhindert* en hen verandert in verkopers van de waar arbeidskracht en aldus in kopers van industrieel voortgebrachte goederen.

[8] Zie Rosa Luxemburg: 'In de algemene gang van de kapitalistische ontwikkeling spelen juist in Marx' veronderstellingen de kleine kapitalen de rol van pioniers van de technische revolutie, en wel in een dubbel opzicht, zowel wat betreft nieuwe productiemethoden in oude en geconsolideerde, vast verankerde takken, als wat betreft het scheppen van nieuwe productietakken die nog helemaal niet door grote kapitalen geëxploiteerd worden' ('Sozialreform oder Revolution', in: *Schriften zur Theorie der Spontaneität*, Hamburg 1970, p. 18).

[9] N. Bucharin, *Imperialismus und Weltwirtschaft*, Wenen-Berlijn 1929, p. 25.

[10] Karl Marx, *Das Kapital* III, pp. 345-346. Zie ook de voetnoot, die Friedrich Engels in *Das Kapital* III inlast: 'De kolossale uitbreiding der verkeersmiddelen — oceaanstomers, spoorwegen, elektrische telegrafie, het Suezkanaal — heeft pas werkelijk de wereldmarkt geschapen' (p. 506).

[11] Oliver C. Cox, *Capitalism as a System*, New York 1964, pp. 1, 6, 10 en passim.

[12] A.C. Carter schat het Nederlandse kapitaal op ca. een vierde van het totale beurskapitaal van Groot-Brittannië rond 1760 (zie de discussie hierover bij Charles Wilson, 'Dutch Investment in 18th Century England', in: *Economic History Review*, april 1960). — De rol van het Engelse kapitaal in de industrialisering van België treedt aan het licht bij de grondleggers van de moderne machine-industrie van dit land, de gebroeders Cockerill. Eveneens speelde Belgisch en Engels kapitaal een aanzienlijke rol bij de eerste industrialiseringsgolf van Frankrijk (zie o.a. W.O. Henderson, *The Industrial Revolution on the Continent*, Londen 1961; J. Dhont, 'The Cotton Industry at Ghent during the French Regime', in: F. Crouzet, W.H. Chaloner, W.M. Stern (eds.), *Essays in European Economic History 1789-1914*, Londen 1969). Hetzelfde geldt voor het Nederlandse kapitaal in de Duitse textielnijverheid links

van de Rijn (Gerhard Adelmann, 'Structural Changes in the Rhenish Linen en Cotton Trades at the Outset of Industrialization', in: *Essays in European Economic History 1789-1914*); voor Frans kapitaal in de eerste industrialiseringsgolf van Italië zie o.a. Bernard Gille, *Les investissements français en Italie 1815-1940*, Turijn 1968, en Aldo Alessandro Mola (ed.), *L' economia Italiana dopo l'Unita*, Turijn 1971, p. 130 e.v. — Over de beslissende (ofschoon indirecte) rol van het buitenlandse, m.n. Britse kapitaal bij de aanleg van spoorwegen in de Verenigde Staten (speciaal tussen 1866 en 1873) zie o.a. L.H. Jenks, 'Railroads as an Economic Force in American Development', in: *Journal of Economic History*, 4, 1944.

[13] Phyllis Deane, W.A. Cole, *British Economic Growth 1688-1959*, Cambridge University Press, 1967 (tweede druk), pp. 36, 266. Zie ook Karl Marx: 'Een steeds uitgebreidere massaproductie overspoelt de bestaande markt en werkt dus steeds aan de uitbreiding van die markt, aan het doorbreken van zijn limieten. Het is niet de handel die de massaproductie beperkt (voor zover die slechts uitdrukking is van een bestaande vraag), maar de omvang van het functionerende kapitaal en de ontwikkelde productiekraacht van de arbeid' (*Das Kapital* III, p.349). — Verder Leland Hamilton Jenks, *The Migration of British Capital to 1875*, Londen 1927. — Zie bovendien het bekende rondschrĳven van het Foreign Office van 15 januari 1848 aan de diplomatieke vertegenwoordigingen in het buitenland, waarin uitdrukkelijk benadrukt werd, dat investeringen in eigen land de voorrang moesten hebben op die in het buitenland (The Public Record Office, archief van het Foreign Office, F.O. 16, deel 63, rondschrĳven van 15-1-1848).

[14] 'Het voornaamste middel om de circulatietijd te verkorten zijn betere communicatiemedia. En op dit gebied hebben de laatste vijftig jaar een omwenteling gebracht, die slechts te vergelĳken is met de industriële omwenteling uit de laatste helft van de vorige eeuw.' Karl Marx, *Das Kapital* III, p. 81.

[15] Maurice Lévy-Leboyer, *Les banques européennes et l'industrialisation internationale dans la première moitié du 19e siècle*, Parijs, PUF, 1964, blz. 320.

[16] 'Anderzijds zijn de lage prijs van het machinale product en de omwenteling in het transport- en communicatiewezen wapens bij de verovering van vreemde markten' (K. Marx, *Das Kapital* III, pp. 474-475). — Over de betekenis van de aanleg van spoorwegen voor de Britse export zowel van kapitaal als van waren in het voorimperialistische tijdvak, zie o.a. Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, Londen 1963, pp. 297-298.

[17] In 1833 verdiende een mannelijke spinner bij het spinnen van hetzelfde soort garen in Groot-Brittannië 37 franc bij een 69-urige werkweek, in Frankrijk 16 franc bij een 72 tot 84-urige werkweek, en in Zwitserland 9-12 franc bij een even lange werkweek (Lévy-Leboyer, p. 65).

[18] Emilo Sereni, *Il capitalismo nelle campagne*, Turijn 1968, pp. 18, 19, 22-23.

[19] S. Strumilin, 'Industrial Crises in Russia 1847-1867', in: F. Crouzet, W.H. Chaloner, W.M. Stern (eds.), *Essays in European Economic History 1789-1914*, Londen 1969, p. 158 e.v.

[20] De in Rusland gestichte naamloze vennootschappen hadden in 1855 een kapitaal van 750.000 roebel en in 1858 van 51 miljoen roebel (Strumilin, p. 168). Zie ook Roger Portal, 'The Industrialization of Russia', in: *Cambridge Economic History of Europe*, vol. 6, deel 2, Cambridge 1966, p. 813, die voor 1860 een kapitaal van 350 miljoen roebel en voor de tussen 1860 en 1870 opgerichte spoorwegmaatschappijen aandelen ten bedrage van 700 miljoen roebel noemt.

[21] W.W. Lockwood, *The Economic Development of Japan*, Princeton 1954, p. 113: de productie van katoengaren steeg van 13.000 (400 pond) balen in 1884 tot 292.000 in 1894 en tot 757.000 in 1899. — Thomas C. Smith, *Political Change and Industrial Development in Japan: Government Enterprise 1868-1880*, 2de druk, Stanford 1965, pp. 37, 63.

[22] Sereni, pp. 32-33.

[23] Thomas C. Smith, pp. 26-27.

[24] Strumilin schat, dat tussen 1855 en 1860 80 miljoen en tussen 1861 en 1866 143 miljoen roebel goud uit Rusland weggestroomd zijn. Die tweede som bestond echter voor een groot deel uit de goudtransfer door dat deel van de Russische adel, dat op de afschaffing van de lijfeigenschap reageerde met de verkoop van hun landerijen en een parasitair bestaan in het buitenland.

[25] 'Zijn in het ene land het arbeidsloon en de grondprijs laag maar de rente op kapitaal hoog, omdat de kapitalistische productiewijze hier nog in het geheel niet ontwikkeld is, terwijl in een ander land het arbeidsloon en de grondprijs nominaal hoog zijn maar de rente op kapitaal laag, dan gebruikt de kapitalist in het ene land meer arbeid en grond, in het andere relatief meer kapitaal' (K. Marx, *Das Kapital* III, pp. 881-2).

[26] Zie de uittreksels uit de werken van Omer Celal Sarç (*The Tanzimat and our Industry*) and I.M. Smilianskaya (*The Disintegration of Feudal Relations in Syria and Lebanon in the Middle of 19th Century*), gepubliceerd in een bloemlezing die is uitgegeven door Charles Issawi: *The Economic History of the Middle East*, Chicago 1966, pp. 48-51, 241-245. Het is interessant vast te stellen, dat het gebrek aan 'terugwerking' ('cumulatieve industrialisering') inderdaad door het hier vastgelegde complex en niet door de *gebruikswaarde* van de eerste kapitalistisch geproduceerde waren bepaald wordt. In het geval van China waren dit niet grondstoffen, maar textielproducten (zie Jurgen Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, deel 28, Berlijn 1964, pp. 16-41, 106-107, over de aanzienlijke omvang van de Chinese textielindustrie tussen 1894 en 1913 en de hernieuwde aanzienlijke groei van die industrie tijdens en na de Eerste Wereldoorlog). Desondanks is het niet tot een cumulatief industrialiseringsproces gekomen. We behandelen dit probleem grondiger in hoofdstuk 11.

[27] Zie Paul A. Baran, *The Political Economy of Growth*, New York 1957.

[28] Andre Gunder Frank; Theotonio Dos Santos, *Dependencia economica y cambio revolucionario en America Latina*, Editorial Nueva Izquierda, Caracas 1970.

[29] Ernesto Laclau verklaart dit in het geval van Argentinië voor een deel met het feit, dat het grootste deel van de meerwaarde, die in de 19de en aan het begin van de 20ste eeuw door de loonarbeid werd geproduceerd, de vorm kreeg van differentiële rente, die door de grootgrondbezitters op karakteristieke wijze werd uitgegeven aan luxe consumptie. (*Modos de Production, Sistemas Economicos y Problacion Excedente*)

[30] Zie o.a. ons opstel: 'Die Marxsche Theorie der ursprünglichen Akkumulation und die Industrialisierung der Dritten Welt', in: *Folgen einer Theorie — Essays über 'Das Kapital' von Karl Marx*, Frankfurt 1967. Verdere bronnen over die problematiek, waaraan al een zeer uitgebreide literatuur is gewijd en een uiteenzetting van enkele belangrijke controversen bevinden zich in hoofdstuk 11 van dit boek. — Toen dit boek al gereed was ontvingen wij het werk van Geoffrey Kay, *Development and Underdevelopment: A Marxist Analysis* (McMillan, Londen 1974), die de bijzondere aard en het specifieke belang van het handelskapitaal in de koloniën en halfkoloniën toevoegt aan de factoren, die wij ter verklaring van de onderontwikkeling in het kapitalisme naar voren hebben gebracht.

[31] Over de beslissende rol, die de arbeidsdeling en de invoering van de geldeconomie in het dorp voor het zich ontplooiende kapitalisme spelen bij de totstandkoming van de 'binnenlandse markt', zie K. Marx, *Das Kapital* I, pp. 775-776; W.I. Lenin, *Le développement du capitalisme en Russie*, pp. 344, 632 e.v., Moskou, z. j. Een mooi voorbeeld van die alliantie levert de analyse van de verhouding tussen olieconcerns en inheemse grondbezitters in Venezuela (Federico Brito, *Venezuela, Siglo XX*, Havana 1967, p. 17-60, 181-221).

[32] Hernan Ramirez Necochea, 'Englands wirtschaftliche Vorherrschaft in Chile 1810-1914', in: *Latinamerika zwischen Emanzipation und Imperialismus*, Berlijn 1961, pp. 137, 131. Van dezelfde auteur: *Historia del Imperialismo en Chile*, Havana 1966, p. 62. Het aandeel van het Britse kapitaal in de kopermijnen was niet groter dan 20-30 %. Zie ook de synthetische behandeling van dit tijdperk door Andre Gunder Frank (p. 57-63), die een reeks Chileense bronnen citeert. Het is interessant vast te stellen, dat Chili tijdens de eerste vijftig jaar na de onafhankelijkheid een eigen handelsvloot van 276 zeeschepen gebouwd had, die in 1860 haar grootste sterkte bereikte en tegen het einde van de jaren '70 op 75 schepen teruggewallen was.

[33] H.R. Necochea, 'Englands wirtschaftliche Vorherrschaft in Chile', p. 147.

[34] De beheersing van de Noord-Chileense salpeterindustrie, waarin binnen de twee jaar meer dan £ 9 miljoen Brits kapitaal werd geïnvesteerd, ging, zoals steeds in de periode van het klassieke imperialis-

me, gepaard met een beheersing van het hele openbare leven van de provincie Tarapaca: spoorwegen, waterwerken, banken enz. (Necochea, p. 146-147).

[35] K. Marx, *Das Kapital* III, pp. 118-119 (onze cursivering).

[36] Eugene D. Genovese (*The Politics, Economy of Slavery*, Pantheon Books 1965, pp. 43-69) brengt veel gegevens over de lage arbeidsproductiviteit op de katoenplantages in de zuidelijke staten onder het slavensysteem. Dit hoofdstuk van zijn boek bevat ook een gedetailleerde bibliografie en een polemiek met bronnen die een andere mening verdedigen.

[37] In de jaren '60 en aan het begin van de jaren '70 van de 19de eeuw bereikten de prijzen van de door Groot-Brittannië geïmporteerde grondstoffen hun hoogtepunt sinds de napoleontische oorlogen. Vanaf 1873 zette de prijsdaling in, die rond 1895 de gemiddelde index der importprijzen tot de helft terugbracht (zie B.R. Mitchell, P. Deane, *Abstract of British Historical Statistics*, Cambridge 1962; C.P. Kindleberger e.a., *The Terms of Trade, a European Case Study*, Cambridge (Mass.) 1956; Potter, Christie, *Trends in Natura, Resource Commodities*, Baltimore 1962). In dezelfde periode daalden ook de prijzen van de in Engeland zelf geproduceerde grondstoffen op soortgelijke wijze: tussen 1873 en 1886 daalde de prijs per ton bessemerstaal tot een kwart van zijn vroegere peil (Maurice Dobb, p. 306).

[38] Er bestaan talrijke beschrijvingen van de specifieke aard van het pre-industrieel plantagekapitalisme in de door het buitenlandse kapitaal in de 'Derde Wereld' aangelegde katoen-, rubber-, thee-, koffie- en andere productiecentra. Zie bijv. over de plantages in Ceylon: S.J. Tambia, *The Role of Savings and Wealth in Southern Asia and the West*, UNESCO, Parijs 1963, pp. 75-80 en 80 e.v. — Het is interessant, dat de productie in verscheidene gevallen ook later nog op prekapitalistische basis ingevoerd werd (zoals bijv. in de Egyptische katoenboom van 1860-1866), hetgeen de prijzen slechts hoog kon houden, maar daardoor tot de ondergang van de boeren leidde en een aanpassing aan modernere productiemethoden veroorzaakte (E.R.J. Owen, 'Cotton Production and the Development of the Cotton Economy in 19th Century Egypt', in: Charles Issawi (ed.), *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Chicago 1966, p. 410 e.v.).

[39] Zie bijv. de toestand van de arbeidersklasse in Jamaica volgens een officieel Brits regeringsonderzoek: '(...) discontinuë werkgelegenheid, slechte lonen, overdreven lange werkdagen, dikwijls gevraagd door de loontrekkende zelf die de weinige arbeid, die hij te pakken kon krijgen, jaloers en (...) tot aan de volledige uitputting (...) probeerde te beschermen' (Gordon K. Lewis, *The Growth of the Modern West Indies*, New York 1968, p. 179). — Zie ook het voorbeeld van de Zuid-Afrikaanse goudmijnen: 'Tijdens hun contract, dat beëindigd moest zijn voor ze toestemming kregen om naar huis terug te keren, werden de Afrikanen als vee in vertrekken opgesloten, die "het midden houden tussen kazernes en gevangenis". Ze slapen op banken van cement, en als ze een matras willen hebben, moeten ze die

verwerven ten koste van hun mager loon. Ze krijgen voedingsrantsoenen, die op iets minder dan 6 penny per dag geschat worden. Er heerst een strikte discipline. Ze worden bewaakt door opzichters, die gewapend zijn met de sjambok, een zweep die het symbool is van de Zuid-Afrikaanse beschaving. Duzenden hebben een stoflong, maar in tegenstelling tot de blanke mijnwerkers krijgen ze geen enkele schadevergoeding. De enige betaalde verlofdagen zijn Kerstmis en Goede Vrijdag (...). Het wekt derhalve geen verbazing, dat de mijnondernemers fabelachtige winsten boeken. Die overtreffen de £ 50 miljoen per jaar (...). De zwarte arbeiders daarentegen hebben sinds 1914 (!) geen loonsverhoging meer gekregen' (George Padmore, *Africa: Britain's Third Empire*, Londen 1948, pp. 27-28). In de Chinese textielindustrie is de 12-urige werkdag tot de Tweede Wereldoorlog van kracht gebleven, ook voor kinderen. In de katoenweverijen van Sjanghai bestaat er in 1930 slechts 1,7 rustdag per maand, en een verslag uit 1924 van de Engelse consul in die stad maakt melding van 14-urige werkdagen zonder rustpauzen (zie hierover documenten in Jürgen Kuczynski, pp. 170-173).

[40] Ernest Mandel, *Marxistische Wirtschaftstheorie*, pp. 454-460.

[41] Fritz Sternberg (*Imperialismus*, hoofdstuk 1 en p. 456 e.v.) heeft voor het eerst een grondig onderzoek gedaan naar het verband tussen loonontwikkeling en surplusbevolking (d.w.z. het industriële reserveleger). Zie ook hoofdstuk 5 van dit boek.

[42] Zie Nations Unies, *Prix relatifs des exportations et importations des pays sous-développés*, New York 1949. Voor het meest typisch imperialistische land van die tijd, Groot-Brittannië, verbeterden de ruilverhoudingen van index 100-99 tussen 1880-1883 tot index 113-115 tussen 1905 en 1907 en index 134-136 tussen 1919 en 1920 (allemaal topjaren van conjunctuurcycli).

[43] Volgens de door de Verenigde Naties gepubliceerde *Etudes sur l'économie mondiale*, vol. 1, 'Les pays en voie de développement dans le commerce mondial', Nations Unies, 1963, was de gehele index van de exportprijzen van grondstoffen in de periode 1950-1952 tot meer dan het drievoudige van het gemiddelde van 1934-1938 gestegen en lag deze 14 % boven het gemiddelde van 1924 tot 1928. Bij veel producten lag de stijging ten opzichte van 1924-1928 veel hoger: 31 % voor katoen, wol, jute, sisal; 29 % voor koffie, thee en cacao; 23 % voor non-ferrometalen, enz. In de periode 1950-1952 lag de index der exportprijzen van de producten van de verwerkende industrie 10 % beneden het gemiddelde van 1924-1928.

[44] Hier enkele cijfers over de productiegroei van synthetische grondstoffen in vergelijking met de natuurlijke. Het aandeel van de kunstvezels in de wereldproductie van textielgrondstoffen is gestegen van 9,5 % in 1938 en 11,5 % in 1948 tot 27,6 % in 1965. Het aandeel van de synthetische rubber in de totale wereldproductie van natuurlijke en synthetische rubber is gestegen van 6,4 % in 1938 tot 25,9 % in 1948 en 56 % in 1965 (Paul Bairoch, *Diagnostic de l'évolution économique du tiers-monde 1900-1966*,

Parijs 1967, p. 165. De productie van plastics is in de kapitalistische wereld gestegen van 2 miljoen ton in 1953 tot 13 miljoen ton in 1965, meer dan de totale wereldproductie van non-ferrometalen. Dezelfde auteur vermeldt een sterke toename van de bezuiniging in het verbruik van grondstoffen (daling van de input van grondstoffen voor dezelfde hoeveelheid eindproduct) door de technische vooruitgang (p. 162).

[45] Van de Engelse kapitaalinvesteringen in het buitenland ten bedrage van £ 4 miljard was tussen 1927 en 1929 slechts 13,5 % in geïndustrialiseerde landen en 86,5 % in ontwikkelingslanden (waarvan 37,5 % in de blanke dominions) geïnvesteerd. In 1959 is van een totale buitenlandse investering van 6,6 miljard het aandeel van de geïndustrialiseerde landen tot 33 % gestegen (plus 24 % voor de blanke dominions) (Michael Barratt-Brown, *After Imperialism*, Londen 1963, pp. 110, 282). Tegenwoordig zijnde VS leidinggevend op het gebied van de kapitaalexport, en daar is de ommekeer nog veel duidelijker: van de \$ 50 miljard die ze na de Tweede Wereldoorlog geëxporteerd hebben, ging tot 1960 tweederde naar geïndustrialiseerde landen en na 1960 driekwart. Zie ook Pierre Jalée, *L'imperialisme en 1970*, Parijs 1969, pp. 77-78.

[46] Het meest eenduidige voorbeeld is dat van Latijns Amerika, waar volgens OECD-bronnen de buitenlandse investeringen in 1966 in de verwerkende industrie \$ 5,3 miljard bedroegen tegen 4,9 miljard in de olie-industrie (inclusief raffinaderijen en distributiesysteem), 1,7 miljard in de mijnbouw en 3,8 miljard in banken, verzekeringsmaatschappijen, openbare diensten en plantages.

[47] Het aandeel van de warencategorie 'machines en transportmiddelen' in de export van de imperialistische machten is gestegen van 6,5 % in 1890 en 10,6 % in 1910 (Groot-Brittannië) tot meer dan 40 % in 1968 (VS, Groot-Brittannië en Japan) en 1969 (Bondsrepubliek).

[48] Theotonio Dos Santos (pp. 75-78) berekent, dat in de periode 1946-1968 \$ 15 miljard uit Latijns-Amerika is weggestroomd als dividenden, rente enz. op buitenlandse kapitaalinvesteringen. De feitelijk uit de VS naar Latijns Amerika geïmporteerde nieuwe kapitalen bedroegen netto slechts \$ 5,5 miljard en waren dus veel geringer dan de meerwaardedrain.

[49] Het Pearson-rapport over het 'ontwikkelingsdecennium' (*Partners in Development, Report of the Commission on International Development*, Londen 1969) geeft een treffend beeld van de geweldig gestegen schuldenlast van de halfkoloniale landen. Die is tussen 1961 en 1968 gestegen van \$ 21,5 tot 47,5 miljard (p. 371). De jaarlijkse retributies voor aflossingen en winsten op buitenlandse investeringen bedragen al meer dan 25 % van de exportinkomsten in Brazilië, Mexico, Argentinië, Colombia, Venezuela, Chili en Perzië en 20 % van die inkomsten van India en Tunesië (p. 374).

[50] Zie hoofdstuk 11 van dit boek.

[51] K. Marx, *Das Kapital* I, pp. 583-584.

[52] Zie hoofdstuk 5 van dit boek.

[53] Andre Gunder Frank, *Lompenbourgeoisie en lompenontwikkeling*, Van Gennep, Amsterdam 1975, p. 109. De bronnen zijn officiële publicaties van de Verenigde Naties (CEPAL en het Internationaal Arbeidsbureau). — Hetzelfde gebeurde in India tussen 1950 en 1972. De gemiddelde jaarlijkse groei van de industriële productie was 6,6 %, maar die van het aantal arbeidsplaatsen in de industrie slechts 3,3 %. Dit laatste percentage daalde in de periode 1966-1973 zelfs tot 1,8 %, d.w.z. tot minder dan de jaarlijkse groei van de bevolking (*Based Statistics Relating to the Indian Economy*, published by the Commerce Research Bureau, Bombay, november 1973).

[54] Ruy Mauro Marini schat de daling van het reële loon van de industriearbeiders van Sao Paulo — het meest geïndustrialiseerde centrum van Brazilië — tijdens de twee jaar na de militaire putsch van 1964 op 15,6 %, en dit op basis van de officiële index van de levensduurte, die de prijsstijgingen bepaald onderschat (*Subdesarrollo y Revolucion*, Mexico 1969, p. 134). Tussen 1958 en 1968 is de koopkracht van het minimumloon met 62 % gedaald (Emile Sader, 'Sur la politique économique brésilienne', in: *Critiques de l'économie politique*, nr. 3, april-juni 1971).

[55] Zie ook Urs Müller-Plantenberg, 'Technologie et dépendance', in: *Critiques de l'économie politique*, nr. 3, april-juni 1971.

[56] Paul A. Baran (*The Political Economy of Growth*) heeft die stelling van de academische economische theorie aan een grondige en overtuigende kritiek onderworpen.

[57] Pierre Jalée analyseert die afhankelijkheid in detail (pp. 25-26). Bairoch (p. 76) stelt vast, dat tussen 1928 en 1965 het aandeel van de ontwikkelingslanden in de wereldproductie van ijzererts van 7 tot 37 %, in de wereldproductie van bauxiet van 21 tot 69 % en in de wereldproductie van petroleum van 25 tot 65 % gestegen is.

[58] De succesvolle pogingen van de Europese 'zelfstandige' oliemaatschappijen om de greep van het oliekartel van de 'seven sisters' op de mondiale olieprijsen te breken, leidde inderdaad tot een prijsdaling en een daling van de winsten van de 'zeven groten', en vervolgens tot een (deels kunstmatig verwekte) schaarste van aardolie, wat de weg opende voor een nieuwe, mondiale prijscontrole, ditmaal door het kartel van de regeringen der exportlanden (OPEC). Deze hele fascinerende geschiedenis van monopolie en concurrentie, bestaan, vergaan en weer opduiken van 'geadministreerde prijzen' en het zich doorzetten van de waardewet, wordt aanschouwelijk gemaakt in Hartmut Elsenhaus en Gerd Junne, 'Zu den Hintergründen der gegenwärtigen Oelkrise', in: *Blätter für deutsche und internationale Politik*, Keulen 1973, nr. 12.

[59] Pierre Naville trapt open deuren in, als hij dit feit als een grote ontdekking voorstelt (*Le salaire socialiste*, Parijs 1970, pp. 14-30). Maar hij trekt daaruit de verkeerde conclusie, dat de 'ene waardewet'

alle economische betrekkingen in de hele wereld (de Sovjet-Unie inbegrepen) *regelt* (pp. 24-25). De waardewet was al in het midden van de 19de eeuw 'uniek' op de wereldmarkt, maar regelde toentertijd in China geenszins de verdeling van de economische rijkdommen over de verschillende productietakken. Daarvoor was er een omwenteling in de Chinese productieverhoudingen nodig. Dit doet de waardewet ook tegenwoordig niet in China en de USSR. Naville vergeet, dat die regeling in het tijdperk van het kapitalisme niet door de beweging van de waren, maar door die van de kapitalen bepaald wordt (we leven al lang niet meer in de eenvoudige warenproductie). En vrije beweging van kapitalen is nu eenmaal noch in China noch in de USSR toegestaan en de investeringen worden er geenszins door markt-wetten (d.w.z. in laatste instantie door de waardewet) bepaald.

[60] O.a. *Das Kapital* I, hoofdstuk 20; *Das Kapital* III, pp. 224-225; *Das Kapital* III, hoofdstuk 14, deel 5; *Das Kapital* III, einde van hoofdstuk 20; *Das Kapital* III, einde van hoofdstuk 39; *Das Kapital* III, pp. 811-821; *Das Kapital* III, hoofdstuk 50, pp. 881-882; *Theorien über den Mehrwert* II, p. 168-174; *Theorien über den Mehrwert* III, pp. 298-306; *Grundrisse*, p. 755; enz.

[61] Vgl. het voorbeeld van India, waar de prijzen van basisvoedselproducten in verschillende staten nog fundamenteel verschillen, waar er in de ene staat hongersnood en in een buurstaat normale prijzen voor levensmiddelen kunnen heersen. Volkomen vrije waren- en kapitaalcirculatie is klaarblijkelijk voorwaarde voor de vorming van uniforme warenwaarden (*Das Kapital* III, p. 206).

[62] Zie een uitvoeriger analyse in hoofdstuk 10 van dit boek.

[63] Dit verklaart de soms aanzienlijke schommelingen in de wereldmarktprijzen voor levensmiddelen in een betrekkelijk kort tijdsbestek, omdat bij een plotselinge, zelfs marginale, schaarste aan levensmiddelen op de wereldmarkt, de productie van de relatief onvruchtbare gronden in de minst productieve landen met één slag de wereldmarktprijs kan bepalen. Daar de wereldhandel in bijv. graan slechts enkele percenten van de wereldproductie uitmaakt, kan een marginale stijging van de vraag in een groot land de omvang ervan plotseling met 25 % of 50 % verhogen.

[64] K. Marx, *Das Kapital* III, p. 248.

[65] K. Marx, *Das Kapital* III, pp. 813-814; *Theorien über den Mehrwert* II, pp. 168-169.

De drie voornaamste bronnen van surpluswinst in de ontwikkeling van het moderne kapitalisme

In hoofdstuk 2 hebben we uiteengezet, dat het probleem van het imperialisme historisch als een kwalitatieve structuurverandering van de kapitalistische wereldeconomie verklaard moet worden. Daarmee hebben we op het internationale niveau met de reproductie van één van de basisproblemen van Marx' kapitaalanalyse te maken, nl. met de verhouding tussen ongelijkmatige ontwikkeling en tendentiële opheffing van die ongelijkmatigheid door de concurrentie, resp. een analyse van de beperkingen die deze opheffing in de weg staan. Dit voert ons immers tot het probleem van de nivellering van de winstvoeten en de belemmeringen die deze nivellering ondervindt, d.w.z. de rol die de jacht op surpluswinsten in het proces van kapitaalaccumulatie en kapitalistische groei speelt.

We hebben er al op gewezen, dat de kapitalistische productiewijze op een evenwichtsverstoringe wijze groeit. Wij moeten er eveneens aan herinneren dat het probleem van de uitbreiding van het kapitaal naar technisch of geografisch nieuwe productieterrinen in laatste instantie bepaald wordt door verschillen in winst, d.w.z. tegelijkertijd door een relatief kapitaalsurplus, een relatieve immobiliteit van het kapitaal en een relatieve begrenzing van de nivellering van de verschillende winstvoeten, geconsolideerd door monopolies. Daaruit volgt, dat het feitelijke groeiproces van de kapitalistische productiewijze niet gepaard gaat met *een feitelijke nivellering van de winstvoet*.^[1]

Hier blijkt een verband — in werkelijkheid een identiteit — tussen twee vaststellingen: net zoals de in de reproductieschema's weergegeven evenwichtstoestand van de kapitalistische productie slechts een uitzonderlijk moment is in de evenwichtsverstoringe groei van die productie, is de daadwerkelijke nivellering van de winstvoeten van alle kapitalen slechts een uitzonderingstoestand in het proces van flux en reflux van die kapitalen tussen de verschillende investeringsgebieden. De normale toestand van de uitgebreide reproductie is dus die van het *winstverschil, waarbij het nastreven van surpluswinsten de voornaamste prikkel is voor de groei van de kapitaalaccumulatie*. Als men zegt dat de accumulatie van het kapitaal plaatsvindt onder de dwang van de concurrentie, dan betekent dat slechts dat uitgebreide

reproductie een uitbreiding is van het vaste kapitaal onder dwang van een verlaagde kostprijs, dus verhoging van de arbeidsproductiviteit, dus stijging van de organische samenstelling van het kapitaal, dus besparing van maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd, dus toe-eigening van in andere sferen door variabel kapitaal voortgebrachte meerwaarde, dus mogelijke toe-eigening van surpluswinst. Als men zegt dat de kapitaalaccumulatie een middel is om de productie van relatieve meerwaarde uit te breiden of het industriële reserveleger op grotere schaal te reproduceren en op die manier de lonen absoluut of relatief te drukken, dan komt dit allemaal neer op hetzelfde proces van herverdeling van de maatschappelijk voortgebrachte meerwaarde ten gunste van de sterkst geaccumuleerde kapitalen met de hoogste organische samenstelling. Als men zegt dat de accumulatie van het kapitaal een reactie is op de daling van de gemiddelde winstvoet, dan is het evident dat de sterkste kapitalen niet alleen hun *winstmassa* willen vergroten, maar ook hun *winstvoet* willen verhogen. Als men zegt dat de accumulatie van het kapitaal afhangt van de realisering van de meerwaarde, dan komt in het kader van de 'vele kapitalen', d.w.z. van de kapitalistische concurrentie, uiteindelijk het probleem van de jacht op surpluswinst opnieuw aan de orde. Want tegenover kapitalen die hun winstvoet slechts gedeeltelijk of tegen de gemiddelde of minder dan gemiddelde winstvoet kunnen realiseren, zijn die kapitalen in het voordeel die hun warenwaarde als het ware met een 'toeslag' kunnen realiseren, d.w.z. aangedikt met een deel van de op andere terreinen voortgebrachte meerwaarde, d.w.z. met surpluswinst als gevolg: 'De surpluswinst, die (...) een individueel kapitaal in een bijzondere productiesfeer realiseert (...), vloeit, afgezien van de slechts toevallige afwijkingen, voort uit een vermindering van de kostprijs, dus van de productiekosten. Die kostprijsvermindering kan voortkomen uit het feit, dat kapitaal in grotere hoeveelheden wordt aangewend dan gemiddeld het geval is, waardoor de onkosten van de productie afnemen, terwijl de algemene oorzaken van de stijging van de productiekracht van de arbeid (coöperatie, arbeidsdeling, enz.) ruimer en intensiever kunnen werken door de uitbreiding van het werkingsveld. Die kostprijsvermindering kan ook voortkomen uit het feit dat, afgezien van de omvang van het functionerende kapitaal, betere arbeidsmethoden, nieuwe uitvindingen, verbeterde machines, scheikundige fabricagegeheimen enz. worden toegepast, kortom nieuwe, verbeterde productiemiddelen en productiemethodes die boven het gemiddelde niveau liggen.'^[2]

Maar is dit dubbele proces van uitbreiding van kapitaalmassa en daling van de kostprijs van de waren door een verbetering van de machines, door een verhoging van de organische samenstelling van het kapitaal, niet juist zin en resultaat van de onder dwang van de concurrentie doorgevoerde accumulatie? En wordt daarom deze accumulatie niet met recht gekenmerkt als beheerst door de rusteloze jacht op surpluswinst?

Nu we hebben vastgesteld dat het proces van uitgebreide reproductie bepaald wordt door de jacht op surpluswinst, komt de volgende vraag naar voren: hoe kunnen in een 'normale' kapitalistische economie surpluswinsten worden bereikt. Hier vinden we een bevestiging van wat we al in het eerste hoofdstuk uiteen hebben gezet. De voorwaarden om surpluswinsten te verkrijgen kunnen niet tot één enkele factor herleid worden en men moet rekening houden met *alle* bewegingswetten van de kapitalistische productiewijze. Surpluswinsten ontstaan in het kapitalisme:

1. Wanneer de organische samenstelling van een specifiek kapitaal *geringer is* dan het maatschappelijk gemiddelde en tegelijkertijd institutionele of structurele factoren verhinderen, dat de meerwaarde die in die sectoren boven het gemiddelde voortgebracht wordt, aan het algemene nivelleringsproces deelneemt. Dit is bijv. de bron van de surpluswinst bij de door het grondmonopolie veroorzaakte absolute grondrente in de kapitalistische productiewijze.[3] Algemeener beschouwd is dit de bron van alle eigenlijke monopolistische surpluswinsten.
2. Wanneer in een bepaalde productiesector een bepaald kapitaal een productiviteitsvoorsprong kan benutten, d.w.z. zich een deel van de meerwaarde die in andere firma's uit deze branche is geproduceerd kan toe-eigenen. 'Uit de ontwikkeling volgde, hoe de marktwaarde (en alles wat daarover gezegd werd is met de nodige beperkingen van kracht voor de productieprijzen) een surpluswinst inhoudt voor degenen die in iedere bijzondere productietak onder de beste voorwaarden produceren.'^[4]
3. Wanneer de prijs die voor de arbeidskracht betaald wordt onder zijn maatschappelijke waarde, d.w.z. onder zijn maatschappelijk gemiddelde prijs, gedrukt kan worden, of (wat hetzelfde is) wanneer er arbeidskracht kan worden gekocht in landen, waar haar waarde (of gemiddelde prijs) onder de waarde (de gemiddelde prijs) ligt die gangbaar is in het land waar de waren verkocht worden.^[5] In die gevallen ontstaat surpluswinst uit het feit dat de meerwaardevoet boven het maatschappelijk gemiddelde ligt.
4. Wanneer de prijs die voor de verschillende elementen van het constante kapitaal betaald wordt onder het maatschappelijk gemiddelde (de productieprijzen) gedrukt kan worden (praktisch kan dit normalerwijze alleen voor het circulerende constante kapitaal, niet voor het vaste kapitaal), doordat het kapitaal van een firma, een productiesector of een land de beschikking heeft over goedkopere grondstofbronnen, die voor andere kapitalen niet toegankelijk zijn.
5. Wanneer de reproductie van het circulerende kapitaal (en vandaar van het variabele kapitaal) versneld wordt, d.w.z. wanneer de rotatietijd van een specifiek circulerend kapitaal korter is dan die van het maatschappelijk gemiddelde circulerende kapitaal, zonder dat deze kortere omslagtijd zich op middellange termijn veralgemeent. In dit geval is de surpluswinst slechts zichtbaar als verhoging van de naar de kapitaalvoorraad (het totale kapitaal), en niet naar de kapitaalstroom (de jaarlijkse kapitaaluitgaven) berekende winstvoet, omdat deze immers door extra meerwaardeproductie binnen de firma zelf tot

stand komt. Het betreft hier in laatste instantie slechts een bijzonder geval van geval 1, d.w.z. een monopolie op technieken ter versnelling van de omslag, die bijv. door de omvangrijke kapitaalinvesteringen die zij vereisen pas na geruime tijd door de concurrerende firma's kunnen worden toegepast. Een voorbeeld daarvan is het onvermogen van de Europese industrie in de jaren '20 om op grote schaal lopende bandproductie in te voeren.

In al die gevallen hebben we met surpluswinsten te maken, die op korte termijn *niet* in het nivelleringsproces opgenomen zijn, die m.a.w. niet tot een stijging van de maatschappelijk gemiddelde winstvoet hebben geleid. Ze kunnen daarom heel wel samengaan met een daling van de gemiddelde winstvoet, en dat is dan ook meestal het geval. Het klassieke geval van het monopoliekapitalisme, waarin in vele sectoren een door monopolies beschermde surpluswinst ontstaat, toont hoe — aanzienlijke — surpluswinsten de daling van de gemiddelde winstvoet zelfs versterken, omdat ze onttrokken worden aan de meerwaardemassa die in de niet-gemonopoliseerde sectoren verdeeld had moeten worden. Hoe komt het nu, dat er in het kapitalisme van de vrije concurrentie geen doorslaggevende internationale kapitaalbewegingen zijn geweest (die dus ook geen aanzienlijke verstoring van de elementaire processen van oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal in de relatief achtergebleven landen veroorzaakt hebben), terwijl die in het tijdperk van het imperialisme op grote schaal opgetreden zijn? De volgende factoren hebben een internationaal winstverschil verhinderd of het tot een minimum beperkt:

1. Het structureel belangrijke industriële reserveleger in de vroegst geïndustrialiseerde landen, die een stagnatie of daling (slechts incidenteel een stijging) van de reële lonen mogelijk maakte en daarom slechts een betrekkelijk zwakke prikkel bood om de goedkopere arbeidskracht in de achtergebleven landen uit te buiten.^[6]
2. De uit de omvang van het industriële reserveleger af te leiden institutionele zwakte van de permanente proletarische klassenstrijd resp. van de proletarische strijdorganisatie, in eerste instantie de vakbonden.^[7]
3. Het productiviteitsverschil tussen landbouw enerzijds en de jonge grootindustrie anderzijds was voor het industriële kapitaal een bron van ongelijke ruil en surpluswinst, omdat het binnendringen van het kapitaal in de landbouw en het tot stand komen van de kapitalistische grondrente processen waren die zich slechts marginaal voltrokken.^[8]
4. De overvloedig aanwezige, vrij toegankelijke investeringsterreinen in West-Europa (en Noord-Amerika), o.a. door de voortdurende uitbreiding van de spoorwegen, door de industrialisering van een reeks productieterreinen zoals de mijnbouw, de textielindustrie, de machine-industrie, de schoenenindustrie, de ijzer- en staalindustrie, de steenbakkerij, de cementindustrie, enz.

Maar dezelfde factoren, die in de eerste eeuw van de kapitalistische productiewijze een overwegende internationale immobilititeit (of een in grote trekken tot West-Europa beperkte mobiliteit) van het kapitaal veroorzaakt hadden, begonnen vanaf de jaren '70 van de 19de eeuw in tegengestelde zin te werken:

1. De snelle en ononderbroken, door de revolutie van 1848 versnelde emigratie van arbeidskracht uit West-Europa naar de overzeese gebieden (op de eerste plaats Amerika: 22,5 miljoen emigranten tussen 1851 en 1909, van wie 9 miljoen tussen 1861 en 1890, tegen slechts 2 miljoen tussen 1821 en 1850), de duidelijke omvorming van West- en Midden-Europa tot een industriële werkplaats voor de hele wereld, waardoor niet meer zozeer in het Westen maar veeleer in Oost- en Zuid-Europa en vooral in de andere continenten ambachtslui en boeren geruïneerd werden en het industriële reserveleger werd uitgebreid, leidden op den duur zowel tot een vermindering van ditzelfde industriële reserveleger in het Westen als tot een versterking van de arbeidsorganisaties, die een langzame, maar voortdurende groei van de reële lonen tot gevolg had.^[9] Zo kwam het dat men belang kreeg bij de uitbuiting van goedkope arbeidskracht buiten West-Europa en Noord-Amerika.

2. Het productiviteitsverschil tussen land- en mijnbouw enerzijds en verwerkende industrie anderzijds had een tegengesteld resultaat. Er ontstond een toenemende onbevredigde vraag naar een reeks vitale grondstoffen, die versterkt werd door de voor de Britse katoenindustrie catastrofale gevolgen van de Amerikaanse burgeroorlog, nl. door een dikwijls absolute en in ieder geval relatieve stijging van de grondstoffenprijzen. (De prijs van het katoen bleef tussen 1849 en 1870 ononderbroken stijgen.)

3. De doorindustrialisering van de landen van West-Europa bereikte na de *boom* van de jaren '60 in Frankrijk en na de speculatiejaren in het nieuwe Duitse Rijk een eerste plafond: de op de stoommachine gebaseerde techniek uit de eerste industriële revolutie was nu algemeen verbreid. In de meeste landen van West-Europa was er rijkelijk overtollig kapitaal voorhanden. Toenemende concentratie van het kapitaal en de stijgende kosten die nieuwe investeringen op al geïndustrialiseerde terreinen met zich meebrachten — later toenemende trustvorming en monopolisering — leidden noodzakelijk tot een snelle vergroting van deze naar nieuwe investeringsvelden opdringende kapitalen.

4. Op lange termijn trad er een daling van de winstvoet op door de aanzienlijke stijging van de organische samenstelling van het kapitaal.^[10] De snelle export van kapitaal naar minder ontwikkelde landen, die in de jaren '80 van de 19de eeuw massaal begon, was een antwoord op al die problemen. De surpluswinsten, die de geëxporteerde imperialistische kapitalen opleverden, ontstonden nu:

1. Doordat het kapitaal geïnvesteerd werd in landen en sectoren, waar de gemiddelde organische samenstelling van het kapitaal aanzienlijk lager was dan in de verwerkende industrie van het Westen en daardoor een veel hogere winstvoet mogelijk maakte.

2. Die winstvoet steeg bovendien nog, omdat de meerwaardevoet in de afhankelijke landen dikwijls ho-

ger lag dan in de metropolen; oorzaak daarvan was het duurzaam groeiende industriële reserveleger waardoor de prijs van de waar arbeidskracht tot onder haar waarde en tot diep onder die in het Westen daalde.^[11]

3. De concentratie van de export van kapitaal op de grondstoffenproductie in de land- en mijnbouw veroorloofde die kapitalen grote surpluswinsten bij de gegeven grondstoffenprijzen (d.w.z. in de concurrentie met traditionele productiemethodes en lagere arbeidsproductiviteit). Voorts leidde die concentratie tot een algemene daling van de grondstoffenprijzen en daardoor tot een stijging van de winstvoet (daling van de organische samenstelling van het kapitaal) in de metropolen.

4. Daar de investeringen doorgaans met braakliggende kapitalen ondernomen werden, die in de metropolen niet de gemiddelde *winst*, maar slechts de gemiddelde *rente* opleverden, had de massale uitvoer van kapitaal een algemene stijging van de gemiddelde winstvoet tot gevolg.^[12]

In dit licht bezien zijn de beginfasen van de eerste twee etappes in de geschiedenis van het industriële kapitalisme — de etappe van de vrije concurrentie en de etappe van het imperialisme of het klassieke monopoliekapitalisme, zoals Lenin dat beschreven heeft — twee fasen van versnelde accumulatie. *De door de jacht op surpluswinst uitgelokte beweging van kapitaalexport en prijsdaling van het circulerende constante kapitaal leidde tot een tijdelijke verhoging van de gemiddelde winstvoet in de metropolen, die op haar beurt een verklaring vormt voor de reusachtige groei van de kapitaalaccumulatie in de periode 1893-1914 na de lange periode van stagnatie tussen 1873 en 1893, die gekenmerkt was door een daling van de winstvoet.*^[13] Deze stijging van de gemiddelde winstvoet was de oorzaak, dat het kapitaal voor de Eerste Wereldoorlog in de metropolen een tweede 'Sturm und Drang'-periode beleefde.

Door de wereldmarkt te veroveren en te uniformeren, scheidt de kapitalistische warenproductie geen uniform systeem van productieprijzen, maar een gedifferentieerd systeem van nationaal verschillende productieprijzen en uniforme wereldmarktprijzen, dat het kapitaal van de kapitalistisch meest ontwikkelde naties in staat stelt om surpluswinsten te behalen (zijn waren boven de 'eigen' nationale productieprijs en onder de 'nationale productieprijs' van het aankopende land te verkopen). Dit internationaal gelaagde en gedifferentieerde systeem van verschillende warenwaarden, kan in laatste instantie slechts verklaard worden door een internationaal gelaagd en gedifferentieerd systeem van verschillende productiviteitsniveaus, m.a.w. door een *internationaal* productiviteitsverschil. Het imperialisme heeft de organische samenstelling van het kapitaal en de winstvoeten internationaal allerminst genivelleerd, maar de internationale verschillen juist *ingevroren en verscherpt*. Marx zag deze mogelijkheid toen hij schreef: 'De mate waarin het kapitaal erin *slaagt* (de winstvoet) te nivelleren, *hangt af van het niveau*

van de kapitalistische ontwikkeling in een gegeven nationale samenleving, d.w.z. van de mate waarin de toestanden in het betreffende land aan de kapitalistische productiewijze zijn aangepast. (...) De voortdurende nivellering van de voortdurende ongelijkheden voltrekt zich des te sneller, 1. naarmate het kapitaal mobieler is, d.w.z. gemakkelijker overgedragen kan worden van de ene sfeer en van de ene plaats naar de andere; 2. naarmate de arbeidskracht sneller van de ene sfeer naar de andere en van het ene lokale productiepunt naar het andere geworpen kan worden. Nr. 1 veronderstelt een volledige vrijheid van handelen binnen de samenleving en het uit de weg ruimen van alle monopolies met uitzondering van de natuurlijke, nl. die uit de kapitalistische productiewijze zelf voortvloeien. Verder ontwikkeling van het kredietstelsel (...); *tenslotte onderschikking van de verschillende productiesferen onder kapitalisten*. (...) Deze nivellering zelf stuit op grotere hinderpalen, wanneer talrijke en massale niet-kapitalistische productiesferen (bijv. landbouw door kleine boeren) zich tussen de kapitalistische bedrijven inschuiven en er één keten mee gaan vormen.’ [14]

Het is duidelijk, dat de hindernissen die de nivellering van de winstvoet door de beschreven oorzaken al op nationaal vlak in de weg staan, op internationaal vlak een nog veel groter gewicht krijgen. Grotere relatieve immobiliteit van het kapitaal, vérgaande immobiliteit van de arbeidskrachten, vooral de aanwezigheid van niet-kapitalistische productiesferen, m.a.w. veralgemeende combinatie van kapitalistische met half- en prekapitalistische productieverhoudingen; dat zijn de factoren die het winstverschil tussen kolonies en metropolen sinds het begin van het imperialistische tijdperk mogelijk maakten en de investering van kapitaal in de kolonies en halfkolonies tot een permanente bron van surpluswinst hebben gemaakt.

Uiteindelijk is het ontwikkelingsverschil tussen metropolen enerzijds en kolonies en halfkolonies anderzijds te herleiden tot de omstandigheid, dat de kapitalistische wereldmarkt wel de kapitalistische *warencirculatie*, maar niet de kapitalistische *warenproductie* veralgemeent. Nog abstracter uitgedrukt: het verschijnsel imperialisme moet verklaard worden uit een *gebrek aan homogenisering* van de kapitalistische wereldeconomie.

Waar komt dit gebrek aan homogenisering nu vandaan? Ligt het in de aard van het kapitaal zelf of is het het resultaat van een historisch gegeven uitgangspunt — nl. het kolonialisme — dat weliswaar de zegetocht van het kapitaal over de aardbol concreet begeleid heeft, maar geen essentiële voorwaarde is voor een progressieve kapitaalaccumulatie? Om die vraag te beantwoorden, moeten we teruggaan naar het probleem van het winstverschil dat, als uiting van de rusteloze jacht op surpluswinst, uit de ongelijke beweging van de kapitaalaccumulatie zelf voortspuit. In het ‘zuivere’ geval van een voortdurend

stijgende organische samenstelling van het kapitaal, van de onophoudelijke ontwikkeling van techniek en technologie, die Marx voorzien heeft maar die pas tegenwoordig, in het laatkapitalisme, tot volledige ontplooiing komt, ontstaat het winstverschil door de concurrentie van de kapitalen en de meedogenloze veroordeling van al die firma’s, industrietakken en -sectoren, die in die wedloop niet in de topgroep blijven en een deel van de ‘eigen’ meerwaarde aan de ‘kopgroep’ moeten afstaan. Wat is dit proces dan anders dan de voortdurende productie van onderontwikkelde firma’s, industrietakken, afdelingen en sectoren?

Kapitalistische economische groei, uitgebreide reproductie en accumulatie van kapitaal, zijn ook in het ‘ideale geval’ van een homogene vertrekpositie identiek met een naast elkaar bestaan en een voortdurende combinatie van ontwikkeling en onderontwikkeling. *De accumulatie van het kapitaal produceert zelf ontwikkeling en onderontwikkeling als elkaar wederzijds conditionerende momenten van de ongelijke en gecombineerde kapitaalbeweging*. Een gebrek aan homogenisering van de kapitalistische economie is een noodzakelijk product van de ontplooiing van de kapitalistische bewegingswet zelf.

We hebben gezien dat de technologische vernieuwing, de stijging van de arbeidsproductiviteit, gezinszins de enige vorm is waarin surpluswinsten verwezenlijkt kunnen worden. Het opzoeken en absorberen van goedkope arbeidskracht in het kapitalistische arbeidsproces en de productie van goedkope grondstoffen leiden eveneens tot dit doel. Doordat goedkope arbeidskracht onder maatschappelijke omstandigheden aangetroffen en gereproduceerd wordt, waarin enerzijds de arbeidsdeling nog niet ver gevorderd is en anderzijds de daling van de waarde van de arbeidskracht tot de fysieke reproductiekosten iedere uitbreiding van de behoeften en dus van de binnenlandse markt verhindert, *ontstaat er voor de expansie van het kapitaal een grens, die het zelf in het leven geroepen heeft en die het niet kan overwinnen*. Tegen het gebrek aan behoeften van de hoofdzakelijk in een ruileconomie gevangen Indische, Indische of Chinese boerengemeenschappen, stond uiteindelijk ook de goedkoopste waar uit Manchester, Solingen of Detroit machteloos.

Het productiviteitsverschil dat door dit loonverschil veroorzaakt wordt, heeft de neiging zich te consolideren en permanent te worden. De accumulatie van het kapitaal als productie van ontwikkeling en onderontwikkeling fixeert zich internationaal als ontwikkeling van de grootindustrie in de metropolen, die zich door een voortgezette arbeidsdeling en technologische vernieuwing progressief doorindustrialiseert, en als ontwikkeling van grondstoffenproductie in de kolonies, die door een verandering of een stagnatie van de arbeidsdeling, door een achterblijven van de technologische vernieuwing en door een

reproductie van de prekapitalistische landbouweconomie de doorindustrialisering verhindert en de onderontwikkeling versterkt en vereeuwigd.[15]

Als we dit proces nu opvatten als een bijzonder geval van een meer algemene tendens van het kapitaal, dan kunnen we het ook elders ontdekken, o.a. *binnen* de geïndustrialiseerde landen zelf, in de zogenaamde ‘binnenlandse kolonies’. Het is niet moeilijk om in de regionale structuur van de geïndustrialiseerde landen bijv. tijdens de 19de en aan het begin van de 20ste eeuw dezelfde elementen te onderscheiden van ongelijke ruil, productiviteitsverschil, onderindustrialisering, terugdringing van de kapitaalaccumulatie, dus *het naast elkaar bestaan van ontwikkeling en onderontwikkeling*, dat voor de structuur van de wereldeconomie in het tijdperk van het imperialisme kenmerkend bleek. In al die landen ontstaat en ontwikkelt het industriekapitaal zich in een gelijktijdige concentratie op een relatief klein aantal centra, die omgeven zijn door een kring van landbouwstreken, die dienst doen als toevoerbronnen van grondstoffen en levensmiddelen, als afzetgebieden voor de industriële consumptiegoederen en als reservaten van goedkope arbeidskracht.

Het klassieke, door Marx zelf onderzochte geval van een agrarisch ‘achterland’ binnen de op de grootindustrie gebaseerde moderne economie van West-Europa, is *Ierland*:’ (...) Ierland is tegenwoordig niets anders dan een door een brede sloot omzoomd landbouwdistrict van Engeland, waaraan het koren, wol, vee en rekruten voor industrie en leger levert.’[16] Dit ‘landbouwdistrict’ kent vanzelfsprekend ook een accumulatie van kapitaal, maar een aanzienlijk deel daarvan stroomt naar de ‘industriële districten’, naar Engeland dus.[17] Zo ontstaat ook hier het beeld van elkaar wederzijds conditionerende ontwikkeling en onderontwikkeling, omdat het wegstromen van kapitaal het relatieve gebrek aan werk in Ierland versterkt, wat in louter agrarische omstandigheden tot nog grotere verarming en versplintering leidt.[18] Marx spreekt dan ook uitdrukkelijk van een ontwikkeling van de industrie in de industriële centra en een gelijktijdige *vernietiging* van industrie in de ‘afhankelijke buurlanden’, die zich in het morgenrood van het kapitalisme hebben afgespeeld.[19]

Ierland is echter geenszins een uitzondering in de geschiedenis van het kapitalisme van de 19de eeuw. In de geïndustrialiseerde naties kunnen minstens drie andere, in feite even ‘klassieke’ gevallen van ‘afhankelijke buurlanden’, ‘binnenlandse kolonies’ worden ontdekt.

In de eerste plaats het geval van *Vlaanderen* in het sinds 1830 zelfstandige België, het tweede geïndustrialiseerde land van Europa na Groot-Brittannië. Na de vernietiging van de Vlaamse huisindustrie (linnen- en vlasnijverheid) door de moderne grote fabriek begon daar een proces van absolute verpau-

pering, massale werkloosheid, massale emigratie en ont-industrialisering, dat samenvalt met de door Marx beschreven ontwikkeling in Ierland. Vlaanderen werd meer dan een halve eeuw lang een reservoir van goedkope levensmiddelen, goedkope agrarische grondstoffen, goedkope arbeidskrachten en gehoorzame rekruten voor de hele Belgische industrie.[20] Het aandeel van het in de industrie werkzame deel van de actieve bevolking van West- en Oost-Vlaanderen steeg tussen 1846 en 1890 van 22,3 % tot slechts 26,4 %, terwijl het in de twee Waalse provincies Luik en Henegouwen in dezelfde periode steeg van 18,3 % tot 48,4 % en in heel België van 15,2 % tot 33,6 %.[21] Nog in 1895 lag het gemiddelde loon voor landarbeiders in de vier Waalse provincies 50 % boven dat van de vier Vlaamse provincies, en het laagste maandloon in Vlaanderen in de onvruchtbare Kempen was met BF 20 driemaal zo laag als in het onvruchtbaarste gebied van Wallonië, de Ardennen, waar het BF 60 bedroeg.[22]

Er is ten tweede het geval van de *zuidelijke staten* van de VS (zowel vóór als na de afschaffing van de slavernij), die als reservoir van agrarische grondstoffen en in zoverre als ‘binnenlandse kolonie’ fungeerden, dat ze een permanente afzetmarkt voor de industriële productie van het noorden vormden en op eigen bodem geen grootindustrie ontwikkelden (in deze toestand kwam pas na de Tweede Wereldoorlog verandering).[23]

Er is ten derde het geval van de *Mezzogiorno* in Italië, waar zich na de eenmaking van het land eveneens een proces van *ont-industrialisering* afgespeeld heeft, met een voortdurende *drain* van kapitaal naar het noorden en een permanent reservoir van goedkope arbeidskracht, goedkope landbouwproducten en gehoorzaam kiesvolk.[24] Sylos-Labini stelt vast, dat het aantal arbeidsplaatsen in de Zuid-Italiaanse industrie (ofschoon voornamelijk kleine en huisnijverheid) gedaald is van 1.956.000 in 1881 tot 1.270.000 in 1911. Het loonverschil tussen Noord- en Zuid-Italië steeg voor de landarbeiders van 12 % in 1870 tot 25 % in 1920 en 27 % in 1929. Van het totale Italiaanse aandelenkapitaal werd in 1916 slechts 13 % en in 1947 zelfs maar 8 % in het zuiden geïnvesteerd. Tussen 1928 en 1954 is het aandeel van de Mezzogiorno in het Italiaanse nationale inkomen verder gedaald van 24,3 tot 21,1 %.[25]

In een meer beperkte zin geldt hetzelfde voor uitgestrekte delen van het Oostenrijks-Hongaarse rijk in de periode tussen de revolutie van 1848 en de Eerste Wereldoorlog, voor gebieden zoals Beieren, Silezië, Pommeren-Mecklenburg, West- en Oost-Pruisen in het oude Duitse Rijk (d.w.z. in het oosten en zuiden)[26], voor het agrarische westen en het agrarische centrum (gedeeltelijk ook voor het agrarische oosten) van Frankrijk voor de Eerste Wereldoorlog, enz. — In Spanje heeft het zuiden zowel in de 19de als ook in de 20ste eeuw een volstrekt analoge functie, niet alleen als ‘binnenlandse kolonie’ in de zin van een voortdurende reproductie van onderontwikkeling, maar vooral als verzamelbekken van subsidi-

aire kapitalen, die na de Tweede Wereldoorlog uit de landbouw geperst werden en het industrialiseringsproces in de traditionele en nieuwe industriële centra in de andere delen van het land versnellen.[27]

Een interessant voorbeeld van dezelfde tendens is het dualisme in de aankoopvormen en de beloning van de arbeidskracht, dat aan het begin van de jaren '20 opkwam in de Japanse industrie en tot een naast elkaar bestaan van 'modern'-kapitalistische en 'traditioneel'-huisindustriële, resp. manufactuurachtige bedrijven leidde.[28] Dit dualisme, dat ongetwijfeld een belangrijke overdracht van meerwaarde ten gunste van de 'moderne' industrie betekende, consolideerde zich een halve eeuw lang en begon pas te verdwijnen toen de trek naar de grote stad rond het midden van de jaren '60 het industriële reserveleger permanent op een laag niveau had gebracht.

De verhouding tussen die onderontwikkelde en de ontwikkelde gebieden binnen de geïndustrialiseerde kapitalistische landen is niet alleen formeel analoog aan die tussen imperialistische en onderontwikkelde landen. Ook de economische functie van die verhouding is dezelfde. Het productiviteitsverschil tussen landbouw en industrie — dat gelijkenis vertoont met dat tussen grondstoffenproductie en de productie van eindproducten in het kapitalisme van de vrije concurrentie en het klassieke imperialisme — maakt een ongelijke ruil mogelijk, een *permanente waardeoverdracht* van de onderontwikkelde naar de geïndustrialiseerde gebieden van een kapitalistisch land. De ruil van landbouwproducten tegen industriële waren is een ongelijke ruil.[29] De ruil van in onderontwikkelde gebieden geproduceerde grondstoffen (bijv. katoen in de zuidelijke staten van de VS) tegen industriële eindproducten is een ongelijke ruil. De rol van de onderontwikkelde landbouwgebieden in de geïndustrialiseerde landen als reservaten van open of verborgen werkloosheid is één van de hoofdfuncties van die gebieden, omdat daarmee het industriële reserveleger in stand blijft (en bovendien de periodieke reproductie van dit reserveleger wordt gewaarborgd door de verdringing van al loonafhankelijke arbeidskrachten door machines).[30] De onderontwikkelde gebieden binnen de kapitalistische landen zijn dus, net als de 'buitenlandse kolonies', *bronnen van surpluswinst*. Marx beschrijft hoe het industriële kapitaal in zijn eerste 'Sturm-und-Drang'-periode surpluswinst realiseert in de ruil met de kleine agrarische of ambachtelijke productie: 'Zolang het machinale bedrijf zich in een industrietak uitbreidt ten koste van het traditionele handwerk of van de manufactuur,[31] is zijn overwinning net zo zeker als bijv. die van een met naaldgeweren bewapend leger op een leger van boogschutters zou zijn. Deze eerste periode, waarin de machine nog haar actierrein aan het veroveren is, is van doorslaggevend belang door *de buitengewone winsten* die ze helpt produceren. Deze winsten zijn niet alleen op zichzelf een bron van versnelde accumulatie, maar trekken een groot deel van het voortdurend nieuw gevormde en naar nieuwe investeringsvelden zoe-

kende additionele maatschappelijke kapitaal naar de begunstigde productiesfeer. *Die bijzondere voordelen van de eerste "Sturm-und-Drang"-periode herhalen zich voortdurend in de productietakken, waar het machinale systeem voor het eerst wordt ingevoerd.*[32]

Hier stuiten we nu op twee theoretische moeilijkheden, die opgelost moeten worden. Ten eerste werd het gebrek aan homogenisering van de *productie* op internationaal vlak verklaard door een zekere immobiliteit van het kapitaal, d.w.z. door de afwezigheid van een internationaal geünifieerde kapitaalmarkt. Maar binnen de geïndustrialiseerde landen bestaat er wel een geünifieerde kapitaalmarkt; deze gaat immers meestal aan de oprichting van de moderne grootindustrie vooraf en is er zelfs gedeeltelijk een voorwaarde voor. Hoe komt het, dat die nationaal geünifieerde kapitaalmarkt niet tot een nationaal geünifieerde industriestructuur heeft geleid? Ten tweede weten we, dat kapitaalexport op grote schaal al in de jaren '80 van de 19de eeuw begonnen is, dus lang voordat de onderontwikkelde landbouwgebieden in de geïndustrialiseerde landen zelf verdwenen waren. Waarom werd er kapitaal uit de imperialistische landen naar de 'buitenlandse kolonies' geëxporteerd, in plaats van eerst die 'binnenlandse kolonies' te industrialiseren?

Het antwoord op beide vragen stelt ons in staat een bijzonder kenmerk van de kapitalistische warenproductie, de totstandkoming van de kapitalistische productieprijzen en de specifieke toepassing van de waardewet op de wereldmarkt, nauwkeuriger te begrijpen. De geünifieerde kapitaalmarkt, die in de geïndustrialiseerde landen al voor en tijdens het begin van de industrialisering tot stand komt,[33] leidt op nationaal niveau tot een uniforme rente en winstvoet. Er is hoogstens een marginaal loonverschil mogelijk, de loonverschillen in de industrie zullen een bepaalde grens nauwelijks overschrijden. Zodra dus de eerste industrialiseringsfase afgesloten is, die de 'binnenlandse markt' verzadigd en zelfs al oververzadigd heeft, waardoor een eerste relatieve overproductie van kapitaal ontstaat, heeft het kapitaal geen dwingend belang bij de doorindustrialisering van het landbouwgebied in het geïndustrialiseerde land. De productie neemt daar deel aan de nivellering van de gemiddelde winstvoet. Surpluswinsten kunnen daar niet verwezenlijkt worden, *juist omdat er een geünifieerd systeem van productieprijzen bestaat*. De gemiddelde winstvoet zou misschien iets verhoogd kunnen worden, maar grotere transportkosten, slechtere infrastructuur en gebrek aan gekwalificeerde arbeidskrachten neutraliseren zeer snel het tamelijk geringe loonverschil.[34]

Daarentegen kan de export van kapitaal naar de achtergebleven landen profiteren van het feit, dat er internationaal geen geünifieerde kapitaalmarkt, geen geünifieerde productieprijzen en geen geünifieerde winstvoet bestaan. Het loonverschil is zó groot en de mogelijkheid om surpluswinsten te boeken door

louter manufacturele of vroegindustriële veranderingen in de land- en mijnbouw zó aanzienlijk, dat de winstvoeten (surpluswinsten) die door het imperialistische kapitaal in de ‘buitenlandse’ kolonies verwezenlijkt kunnen worden, aanvankelijk veel hoger zijn dan in de ‘binnenlandse’ kolonies mogelijk is. De ‘binnenlandse’ kolonies zijn het slachtoffer van het feit, dat ze weliswaar ‘ondergeïndustrialiseerd’, maar tegelijkertijd met de geïndustrialiseerde gebieden van hun eigen land verbonden zijn door geünifiëerde lonen, winsten en productieprijsen.

Tot, dusver hebben we ons beperkt tot voorbeelden van geografische productiviteitsverschillen, tot ‘buitenlandse’ en ‘binnenlandse’ kolonies. Nu moeten we het meer algemene geval van het productiviteitsverschil tussen verschillende industrietakken van één enkel al geïndustrialiseerd land onderzoeken. Een dergelijk verschil ontstaat hoofdzakelijk door de technische vooruitgang, door de verbetering van de productietechniek, de verhoging van de organische samenstelling van het kapitaal, vooral door de uitgebreide reproductie van het vaste kapitaal. Hierbij moeten twee varianten onderscheiden worden. Als er niet alleen een geünifiëerde kapitaalmarkt, een geünifiëerd rentesysteem en geünifiëerde productieprijsen bestaan maar ook een onbeperkte mobiliteit van het kapitaal, dan zal de concurrentie tussen de kapitalen de surpluswinsten, die tijdelijk voortvloeien uit de invoering van moderne technologie, na een bepaalde tijd weer doen verdwijnen. Het kapitaal zal de sectoren met een lagere winstvoet verlaten en naar die met een hogere winstvoet toestromen. Daar zal overproductie en overaccumulatie ontstaan, waardoor de marktprijzen dalen en de surpluswinsten verdwijnen, terwijl in die sectoren, waaruit veel kapitaal weggestroomd is, de maatschappelijke vraag niet meer volledig bevredigd kan worden en de marktprijs dus weer stijgt. Er vindt dus een nivellering van de winstvoet plaats.

Bij de analyse van dit proces moeten wij er echter nogmaals aan herinneren dat ook bij volledige mobiliteit van de kapitalen geen *onmiddellijke* nivellering van de winstvoet plaatsvindt, maar dat er een aanzienlijk tijdsverschil ligt tussen het moment dat een technologische uitvinding voor het eerst productief wordt toegepast (d.w.z. het moment van de technologische *innovatie*) en het moment dat de nivellering van de winstvoet plaatsvindt. Ten eerste wordt de met deze modernere techniek voortgebrachte goedkopere waar geproduceerd en verkocht tegen de maatschappelijk gemiddelde productieprijs en levert zo voor haar bezitter een surpluswinst op, die geleidelijk — via informatie in de jaarverslagen enz. — tot het bewustzijn van de kapitaalbezitters in het algemeen doordringt. Dan stijgt de productie en de concurrentiestrijd spitst zich op dat terrein toe, waarbij de met de moderne techniek geproduceerde waar de maatschappelijk gemiddelde marktwaarde begint te verlagen maar nog steeds surpluswinst oplevert, omdat haar individuele waarde nog onder die gemiddelde marktwaarde ligt. Dan proberen de concurrenten dezelfde moderne techniek toe te passen, of penetreren nieuwe kapitaalbezitters dit pro-

ductieterrein om dezelfde surpluswinst te verwezenlijken. En pas wanneer de toename van de concurrentie de winst in het innoverende bedrijf weer tot onder het maatschappelijk gemiddelde verlaagd heeft door een daling van de marktwaarde, die uit de besparing van de maatschappelijke arbeid (want daar komt tenslotte iedere werkelijke technische vooruitgang op neer) en de daardoor ontstane daling van de warenwaarde voortvloeit, kan er werkelijk sprake zijn van een nivellering van de winstvoet. *Tijdens die hele tussenperiode maakt de technische, innovatie daadwerkelijk de verwezenlijking van een surpluswinst mogelijk.*

Verder wijzen wij erop, dat het door technische innovatie veroorzaakte proces van ontstaan en verdwijnen van surpluswinsten tegelijkertijd een proces van accumulatie en devalorisering van kapitaal is, waarbij vele kapitalen die met een te geringe arbeidsproductiviteit werken, ten gronde gaan *voordat* de nivellering van de winstvoeten plaatsvindt. Nu betekenen devalorisering, waardevermindering en waardevernietiging van kapitaal echter een vermindering van de totale kapitaal massa, waarmee de totale voortgebrachte meerwaarde vergeleken moet worden, dus een tijdelijke verhoging van de maatschappelijke winstvoet resp. stopzetting van de tendentiele daling daarvan. Al die opmerkingen verduidelijken, waarom het voor een firma of een industrietak uiterst rendabel is om ondanks de (vertraagde) nivellering van de winstvoet technologische vernieuwingen door te voeren.

Nu komen we aan de tweede variant, waarbij surpluswinsten gerealiseerd kunnen worden door de invoering van technologische vernieuwingen, terwijl er tegelijkertijd *geen* volledige mobiliteit van de kapitalen bestaat. Dit is het klassieke geval van de *monopolies*, waarbij de mobiliteit van het kapitaal beslissend beperkt wordt, enerzijds door afspraken tussen de belangrijkste kapitaalbezitters, anderzijds door geweldige vestigingskosten (*frais de premier investissement*), d.w.z. door een kwalitatief gestegen graad van concentratie en centralisatie van het kapitaal. Die combinatie leidt niet alleen tot voorlopige, maar ook tot *permanente surpluswinsten*, die kenmerkend zijn voor het tijdperk van het monopoliekapitalisme.

Op de lange duur bestaan er zeker geen absolute monopolies en kunnen de surpluswinsten van de monopolioïde en oligopolioïde concerns niet tot in het oeverloze stijgen. Want enerzijds is de jaarlijkse meerwaardemassa een *gegeven grootheid*, die in laatste instantie begrensd wordt door het aantal arbeidsuren die de productieve lonarbeiders presteren en die door niets in de circulatiesfeer vergroot kan worden. Als de totale meerwaardemassa en dus ook de totale winstmassa gegeven is, dan kunnen de surpluswinsten van enige concerns of gemonopoliseerde industrietakken slechts worden verhoogd door meerwaardeoverdracht uit andere bedrijven en industrietakken. Iedere surpluswinst betekent een daling

van de winst van andere firma's. Als de monopolistische surpluswinsten stijgen, daalt de winstvoet in de niet-gemonopoliseerde sectoren en spitst de algemene concurrentie zich daardoor dermate toe, dat uiteindelijk ook een daling van de productieprijs (en van de surpluswinsten) van de monopolies onvermijdelijk wordt.^[35] Anderzijds kunnen ook afzonderlijke monopolioïde of oligopolioïde concerns zich geen té hoge surpluswinsten veroorloven, omdat er, zoals gezegd, geen absolute monopolies bestaan. De moeilijkheid om in gemonopoliseerde sectoren binnen te dringen is altijd relatief, d.w.z. verbonden met uitgaven (kapitaal) die men zich moeilijk veroorloven kan. Als een concern zich echter een 'overdreven' surpluswinst veroorlooft, groeit de verleiding van andere monopoliekapitalistische groepen om van die surpluswinst mee te profiteren en dus ook dit terrein binnen te dringen. Omdat de hiervoor noodzakelijke kapitalen in de imperialistische landen meestal zonder meer aanwezig zijn - met enkele kenmerkende uitzonderingen, waarop we later nog terugkomen — en omdat de betrokken monopolisten die mogelijkheid voortdurend onder ogen moeten zien (vanwege de scherpe concurrentiestrijd en de daling van prijzen en winsten die daarmee voor alle partijen gepaard gaat), vermijden ze dergelijke 'overdrijvingen' gewoonlijk in het 'wederzijds belang' van alle monopolies. Ze zijn daartoe ook des te meer *gedwongen*, omdat in een *systeem*, waarin de meeste monopolies zich onderling ook als leveranciers verhouden, de hoeveelheid waren die het ene monopolie verkopen kan afhankelijk is van de (monopolie)prijzen van de andere monopolies.^[36] Zo ontstaat het equivalent van een tendentiële *nivellering van de surpluswinsten*, d.w.z. een naast elkaar bestaan van twee gemiddelde winstvoeten, één in de gemonopoliseerde en één in de niet-gemonopoliseerde sector van de imperialistische landen.^[37] En wat is dit naast elkaar bestaan van twee gemiddelde winstvoeten in het monopoliekapitalisme anders dan een naast elkaar bestaan van twee productiviteitsniveaus, dus hetzelfde productiviteitsverschil dat we eerst aan de basis van de waardeoverdracht tussen imperialistische en onderontwikkelde landen en vervolgens aan de basis van de waardeoverdracht tussen geïndustrialiseerde en niet-geïndustrialiseerde gebieden van een imperialistische staat hebben ontdekt?^[38]

Men heeft daartegen ingebracht, dat onze argumentatie de basisprincipes van de marxistische waardetheorie en zelfs iedere vorm van de arbeidswaardetheorie overtreedt.^[39] Transfer van waarde onder voorwaarden van 'normale' concurrentie (d.w.z. als we geweld, bedrog, plundering en monopolies uitsluiten) zou in het kader van de marxistische waardetheorie onmogelijk zijn, omdat de waren tegen hun waarde geruild worden. Ook zou het niet te begrijpen zijn, hoe een stijging van de arbeidsproductiviteit zou kunnen leiden tot het ontstaan van surpluswinsten, omdat zo'n stijging zich zou uiten in een daling en niet in een stijging van de warenwaarde. Wanneer een productietak onder het maatschappelijk gemiddelde produceert zou de waarde van zijn waren, vergeleken met productietakken die boven het gemiddelde werken, stijgen en niet dalen. Tenslotte zouden bedrijven met een technologische voorsprong

wel surpluswinsten voortbrengen, maar niet door een waardeoverdracht maar eenvoudig omdat de arbeid die hun arbeiders leveren intensiever zou zijn daar de productiviteit ervan boven het gemiddelde ligt, d.w.z. omdat de totale waardeproductie dankzij die productievare arbeid met meer arbeidsuren zou zijn toegenomen dan het 'naakte' aantal arbeidsuren dat in dit bedrijf geleverd is.^[40] Hierop antwoorden wij, dat die tegenwerpingen hoofdzakelijk berusten op een verwisseling van eenvoudige en kapitalistische warenproductie.^[41] Onder voorwaarden van stabiele arbeidsproductiviteit, waarin deze als gegeven kan worden beschouwd, zijn de categorieën 'maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd' en 'maatschappelijk verkwiste arbeidstijd' helder en doorzichtig. De marktverschijnselen 'aan de oppervlakte' van het economisch leven vallen in grote trekken samen met het wezen van die verschijnselen zelf, althans wat de kwantitatieve waardebeoordeling betreft.^[42] (Het ontstaan en het wezen van de waardevorm zijn overigens al in deze fase van de warenproductie ondoorzichtig.) Maar in de kapitalistische productiewijze, die door een voortdurende omwenteling van de techniek is gekenmerkt, zijn de zaken niet meer zo eenvoudig en doorzichtig, ook niet de kwantitatieve waardebeoordeling. Het is een waar *a priori* niet aan te zien, wat nu de maatschappelijk noodzakelijke of maatschappelijk verkwiste arbeidstijd is, omdat dit immers *pas a posteriori* kan worden aangetoond door de vaststelling, dat een bepaald kapitaal de gemiddelde winst, meer dan de gemiddelde winst of minder dan de gemiddelde winst heeft opgeleverd: 'Vraag en aanbod veronderstellen de verandering van de waarde in marktwaarde, en voor zover die op kapitalistische basis geschieden, voor zover de karenten producten van het kapitaal zijn, veronderstellen ze kapitalistische productieprocessen, *dus veel gecompliceerdere verhoudingen dan de loutere koop en verkoop van waren*. In die processen gaat het niet om de formele omvorming van de waarde van de waren in hun prijs, d.w.z. om een loutere formele verandering; het gaat om de bepaalde kwantitatieve afwijkingen van de marktprijzen van de marktwaarden en verder van de productieprijs. (...) De kapitalistische productie is er niet op uit om voor de in warenavorm in de circulatie gebrachte waardemassa een gelijke waardemassa in een andere vorm — geld of een andere waar — terug te krijgen, maar om voor het kapitaal dat door de productie is voorgeschoten *dezelfde meerwaarde of winst terug te krijgen* als ieder ander kapitaal van dezelfde grootte of naar rato van zijn grootte, in welke productietak het ook gebruikt wordt. Het is er dus om te doen, *tenminste als minimum, de waren te verkopen tegen prijzen, die de gemiddelde winst opleveren, d.w.z. tegen productieprijs*.'^[43]

Uit het nivelleringsproces van de winstvoeten resulteert echter noodzakelijkerwijze een waarde-transfer, aangezien de som der productieprijsen gelijk is aan de som der waarden (omdat de nivellering zelf, d.w.z. de concurrentie, d.w.z. de beweging in de circulatiesfeer, geen atoom extra waarde kan 'schep-'). Wanneer dientengevolge een productietak zich een deel van de meerwaarde toe-eigent, die in andere productietakken is voortgebracht, kan dit slechts betekenen dat die andere productietak de waren

die hij voortbrengt onder hun waarde moet verkopen. Daar heeft Marx ook uitdrukkelijk op gewezen.^[44] De hele verandering van de waarden in productieprijzen berust op zo'n waarde, dus meerwaardeoverdracht,^[45] d.w.z. op het feit dat kapitalistisch geproduceerde waren normaliter *niet* tegen hun waarde verkocht worden.

De methodologische moeilijkheid, waar men op stuit als men de 'technische' waardebepaling — maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd als bepaald door de in iedere productietak heersende gemiddelde arbeidsproductiviteit — uitbreidt tot een waardebepaling die ook de maatschappelijke behoefte aan specifieke gebruikswaarden omvat,^[46] is niet de noodzakelijke band tussen ruilwaarde en gebruikswaarde. Rosdolsky heeft aangetoond, dat deze dubbele waardebepaling opgevat moet worden als 'twee onderscheiden niveaus in het onderzoek', d.w.z. hoe (al naargelang de verhouding van vraag en aanbod) de *marktwaarden* bepaald kunnen worden door de firma's die met een gemiddelde, meer dan gemiddelde of minder dan gemiddelde arbeidsproductiviteit werken.

De werkelijke moeilijkheid ligt in de bepaling van de totale *meerwaardemassa* die de kapitalisten onder elkaar kunnen verdelen. Als bijv. de marktwaarde van een bepaalde waar bepaald wordt door de productieprijs van de firma's die met de laagste arbeidsproductiviteit werken — omdat de vraag het aanbod duurzaam overtreft —, dan verkrijgen de meeste firma's in die productietak een surpluswinst, d.w.z. een winst boven het gemiddelde. Waar komt die surpluswinst vandaan? De enige keer dat Marx dit probleem in detail onderzoekt, het geval van de grondrente, antwoordt hij: uit de lagere organische samenstelling van het kapitaal in de landbouw, waar ze *in de productiesfeer werd voortgebracht* en door het privébezit van de grond verhinderd werd om deel te nemen aan de algemene herverdeling van de totale maatschappelijke meerwaarde. Daar de verschillende industrietakken — met uitzondering van de gevallen van monopoliepositie, waar wij hier niet nader op in kunnen gaan — een dergelijke herverdeling van de meerwaarde echter niet kunnen verhinderen, is die oplossing van het probleem hier niet van toepassing. Temeer daar juist firma's (en industrietakken) die boven de gemiddelde arbeidsproductiviteit werken, normaliter een hogere en geen lagere organische samenstelling van het kapitaal bezitten. Als die surplusmeerwaarde dus niet rechtstreeks in die bepaalde productiesfeer wordt voortgebracht, kan ze slechts twee bronnen hebben: ofwel ze ontstaat uit de herverdeling van voorheen elders geproduceerde meerwaarde, d.w.z. resulteert uit een meerwaarde — d.w.z. waardeoverdracht; ofwel ze 'ontstaat' in de circulatiesfeer. Klaarblijkelijk is alleen de eerste oplossing in overeenstemming met Marx' arbeidswaarde- en meerwaardetheorie.

De poging om die surpluswinst te verklaren uit het feit, dat bedrijven die boven de gemiddelde arbeidsproductiviteit werken een hogere arbeidsintensiteit kennen dan bedrijven die met een gemiddelde arbeidsproductiviteit produceren — en dat dientengevolge de arbeid die in laatste instantie door de markt met minder dan de gemiddelde winst wordt vergoed voor een deel niet waardescheppend was — is slechts een schijnoplossing. Deze poging loopt uit op een verplaatsing van de waardevorming van de productie- naar de circulatiesfeer. Want juist onder kapitalistische productieverhoudingen wordt de vraag, of een bedrijf de gemiddelde, minder dan de gemiddelde of meer dan de gemiddelde winst verkrijgt, helemaal niet automatisch beantwoord op het ogenblik dat het productieproces beëindigd wordt. Pas in het circulatieproces geschiedt de omvorming van de waarden in productieprijzen.

Hoe dan ook kan de 'effectieve vraag' als maatstaf voor de 'maatschappelijke behoefte' die bevredigd moet worden,^[47] principieel alleen op de markt tot uiting komen, en kan bovendien sterk schommelen. De totale omvang van de meerwaarde zou dan door die schommelingen bepaald worden. Juist deze tegenspraak met zijn meerwaardetheorie wilde Marx vermijden, toen hij de wet opstelde dat de totale meerwaardemassa al door het productieproces gegeven is, en dat de totale som der productieprijzen gelijk moet zijn aan de totale som van die meerwaarde. Hieruit volgt echter, dat iedere surpluswinst gepaard moet gaan met een minder dan gemiddelde winst voor andere warenbezitters.

De marxistische meerwaardetheorie gaat ervan uit, dat de totale maatschappelijke meerwaardemassa gelijk is aan de totale *meerarbeid*, d.w.z. bepaald wordt door het totale aantal gepresteerde arbeidsuren min de totale massa noodzakelijke arbeid (dus min het aantal arbeidsuren, waarin de tegenwaarde van de totale loonsom van de productieve arbeiders voortgebracht werd). Deze massa is grotendeels *onafhankelijk* van de specifieke arbeidsproductiviteit in ieder bedrijf en kan bij een gelijkblijvend arbeidsloon alleen door de arbeidsproductiviteit in de consumptiegoederenindustrie gewijzigd worden. Als we zeggen dat de totale massa aan het einde van het productieproces gegeven is, dan betekent dit in werkelijkheid dat we een gemiddelde arbeidsintensiteit, een gemiddeld arbeidsloon en een gemiddelde meerwaardevoet als gegeven beschouwen. *In dit kader* komen normaliter de surpluswinsten tot stand.^[48] Slechts bij uitzondering ontstaat de surpluswinst in een afzonderlijke firma doordat de *meerwaardevoet* boven het gemiddelde ligt.^[49]

Marx heeft die moeilijkheden positief opgelost door van meet af aan te stellen dat de productie van meerwaarde bepaald wordt door het fysieke verbruik van *levende abstracte* — en omdat nivellering van de arbeidsintensiteit en de meerwaardevoet vooropgesteld werd — *homogene arbeid* in de productiesfeer. Alle verschijnselen die door de concurrentie tussen de kapitalen en door de verhouding van vraag

en aanbod op de markt veroorzaakt worden, kunnen slechts een herverdeling, maar geen toename of vermindering van die massa bewerkstelligen.

Als Marx zegt dat bedrijven die onder de gemiddelde arbeidsproductiviteit werken minder dan de gemiddelde winst verkrijgen, en dat dit in laatste instantie voortvloeit uit het feit dat ze maatschappelijke arbeid verkwist hebben, betekent die formule niets anders dan dat de door hun arbeiders effectief voortgebrachte waarde resp. meerwaarde op de markt door beter werkende firma's toegeëigend wordt, en geenszins dat daar minder waarde en meerwaarde zou zijn voortgebracht dan correspondeert met het aantal gepresteerde arbeidsuren.^[50] Alleen die interpretatie van *Das Kapital* III, hoofdstuk 10, is te verenigen met de hele tekst en met de geest van Marx' meerwaardetheorie en impliceert duidelijk het begrip 'waardeoverdracht'.

We moeten hieraan toevoegen, dat Marx het verschijnsel 'waardeoverdracht' niet alleen tussen bedrijfstakken — door de nivellering van de winstvoeten —, maar ook binnen dezelfde bedrijfstak expliciet signaleert,^[51] en juist op een manier die de bepaling van de maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd op technologische basis en op basis van de gebruikswaarde plausibel met elkaar verbindt. Als namelijk de maatschappelijke vraag precies door de productie gedekt wordt en dus de warenwaarde bepaald wordt door de arbeidsproductiviteit in de 'gemiddelde' bedrijven, dat betekent dit dat het totale arbeidskwantum, dat in die bedrijfstak is verbruikt, in een dubbele zin een maatschappelijk noodzakelijk arbeidskwantum vertegenwoordigt. Uitgaande van een identieke meerwaardevoet is de totale meerwaardemassa die in die productietak is voortgebracht, in dat geval dus gelijk aan de totale winstmassa. En dan kan de surpluswinst van firma's die boven de gemiddelde arbeidsproductiviteit werken alleen verklaard worden door een waardeoverdracht ten koste van de firma's die onder de gemiddelde arbeidsproductiviteit werken. In dit geval — het 'normale' geval bij vrije concurrentie en nivellering van de winstvoet — is de waardeoverdracht de oplossing die Marx zelf aangeeft. Wanneer overigens — onder voorwaarden van vrije concurrentie een uitzonderlijk geval — de marktwaarde bepaald wordt door de bedrijven met de laagste arbeidsproductiviteit (de vraag veel groter dan het aanbod) of door de bedrijven met de hoogste arbeidsproductiviteit (het aanbod veel groter dan de vraag), dan is het probleem van de waardescheping, de bepaling van het geproduceerde waardekwantum, niet zo vanzelfsprekend. Maar om de bovengenoemde redenen verkiezen we hier onze oplossing boven die van Busch, Schöller en Seelow.

Busch, Schöller en Seelow hebben zich klaarblijkelijk door een analogie met de problemen van de internationale handel tot hun schijnoplossing laten verleiden.^[52] Daarbij hebben ze zich niet gereali-

seerd, dat Marx' voorwaarden voor de totstandkoming van de productieprijzen en geünifieerde marktwaarden — nl. een algemeen geldende gemiddelde arbeidsintensiteit, grote mobiliteit van kapitalen en arbeidskrachten, nivellering van de winstvoet — juist op het gebied van de internationale handel niet of slechts bij uitzondering aanwezig zijn.

Het totale kapitalistische systeem verschijnt dus als een gelaagde structuur van productiviteitsverschillen, als het product van een ongelijke en gecombineerde ontwikkeling van staten, gebieden, industrietakken en firma's, en bepaald door de jacht op surpluswinsten. Het gaat om een geïntegreerde eenheid, maar een geïntegreerde eenheid van niet-homogene delen, waarbij juist de eenheid het gebrek aan homogeniteit bepaalt. In dit systeem veronderstellen ontwikkeling en onderontwikkeling elkaar wederzijds, omdat de jacht op surpluswinst pas de groeimechanismen in werking stelt, maar surpluswinst slechts ten koste van de minder productieve landen, gebieden en productieterrinen bereikt kan worden. Zo ontstaat ontwikkeling slechts naast onderontwikkeling, fixeert die toestand en ontwikkelt zich daardoor verder. Zonder onderontwikkelde gebieden bestaat er geen surplusoverdracht naar de geïndustrialiseerde gebieden — en dus ook geen versnelde kapitaalaccumulatie aldaar. Een heel historisch tijdperk lang is er zonder onderontwikkelde landen geen surplusoverdracht naar de imperialistische landen mogelijk en geen versnelde accumulatie van het kapitaal aldaar. En zonder onderontwikkelde industrietakken zouden noch een surplusoverdracht naar de zgn. groeisectoren noch de daarmee verbonden versnelde kapitaalaccumulatie van de laatste 25 jaar mogelijk zijn geweest.

Hoewel het kapitalistische wereldsysteem een geïntegreerd en gelaagd geheel is van ontwikkeling en onderontwikkeling op internationaal, regionaal en sectorniveau,^[53] ligt in de verschillende historische fasen het zwaarste accent toch op verschillende vormen van die vertakte ongelijke en gecombineerde ontwikkeling. In de fase van het kapitalisme van de vrije concurrentie ligt het hoofaccent op het naast elkaar bestaan van regionale ontwikkeling en onderontwikkeling binnen het zich industrialiserende land zelf, in de fase van het klassieke imperialisme op het naast elkaar bestaan van internationale ontwikkeling (in de imperialistische staten) en onderontwikkeling (in de koloniale en halfkoloniale landen), en in de fase van het laatkapitalisme op het naast elkaar bestaan van ontwikkeling en onderontwikkeling van groeitakken en onderontwikkelde takken van de industrie zonder meer in de imperialistische landen, maar ook secundair in de halfkolonies. Dat betekent natuurlijk geenszins, dat bijv. 'technologische rentes', surpluswinsten die voortvloeien uit een productiviteitsvoorsprong op basis van patenten, verbeteringen van de productietechniek, uitvindingen en ontdekkingen, in de 19de eeuw niet of slechts bij uitzondering voorkwamen. Het betekent alleen, dat zij — bij gebrek aan monopolies die ze hadden kunnen consolideren — slechts relatief kort van kracht konden zijn en daarom als geheel tot in de jaren '90

kwantitatief minder belangrijk waren dan de surpluswinsten die voortkwamen uit de regionale ontwikkelingsverschillen, of dan de koloniale surpluswinsten uit de bloeitijd van het imperialisme.

Een dergelijke conceptie van de aard van het groeiproces in de kapitalistische productiewijze — d.w.z. van de aard van de accumulatie van het kapitaal — laat ons beter begrijpen waarom Rosa Luxemburg zich vergiste, toen zij in de uitbreiding van de kapitalistische productiewijze over de hele wereld de ‘interne grens’ van de kapitalistische productiewijze meende te ontdekken. Wat plausibel is vanuit het stand 81 punt van de abstractie van ‘het kapitaal in het algemeen’ blijkt onzinnig zodra men doordringt tot het ‘concrete kapitalisme’, d.w.z. tot de ‘vele kapitalen’, d.w.z. tot de kapitalistische concurrentie. Want omdat het probleem te herleiden is tot dat van de waarde resp. meerwaardeoverdracht, bestaat er zuiver economisch gezien helemaal geen grens aan dit proces van *groeïende kapitaalaccumulatie ten koste van andere kapitalen, uitbreiding van het kapitaal door verbinding van accumulatie en ontwaarding van kapitalen, door de dialectische eenheid van en contradictie tussen concurrentie en concentratie*. Iedere grens aan het kapitalistische groeiproces is — economisch gezien — steeds een tijdelijke grens, omdat die uit de voorwaarden van het productiviteitsverschil zelf voortvloeit, maar die voorwaarden ook kan omkeren. Industrietakken bloeien ten koste van landbouwgebieden; ze vinden de limiet van hun groei juist in het feit, dat hun belangrijkste ‘binnenlandse kolonie’ tot een relatieve stagnatie gedoemd is [54] en proberen daarom vroeg of laat die limiet in een ‘buitenlandse kolonie’ te overwinnen. Tegelijkertijd blijft de verhouding ‘industriële gebied — landbouwgebied’ in het kapitalisme niet eeuwig ingevroren. Als het groeiproces opnieuw gestimuleerd wordt (vanwaar die prikkel kan komen hebben we gedeeltelijk al in hoofdstuk 2 verklaard en we zullen er in het verdere verloop nog op terugkomen), dan is het zonder meer mogelijk dat een vroeger industriegebied in een relatief onderontwikkeld gebied en een vroeger landbouwgebied in een industrieel centrum verandert. Marx heeft die mogelijkheid al ingezien, ofschoon die zich in zijn tijd slechts in marginale gevallen of in beginstadia voordeed. Zo wees hij op de heroriëntering van de productie als gevolg van de gewijzigde handelsbetrekkingen en de transportkosten:[55] ‘Betere communicatie- en transportmiddelen betekenen een absolute verkorting van de circulatietijd van de waren, maar heffen het uit de circulatie voortvloeiende relatieve verschil in rotatietijd van verschillende warenkapitalen — of van verschillende delen van hetzelfde warenkapitaal, die naar verschillende markten trekken — niet op. De betere zeilschepen en stoomboten bijvoorbeeld, die de reis verkorten, verkorten die in dezelfde mate voor nabijgelegen havens. Het relatieve verschil blijft, hoewel het dikwijls kleiner wordt. De relatieve verschillen kunnen echter door de ontwikkeling van de transport- en communicatiemiddelen gewijzigd worden op een manier die niet overeenkomt met de natuurlijke afstanden. Een spoorweg bijvoorbeeld, die van de productieplaats naar een belangrijk binnenlands bevolkingscentrum leidt, kan de afstand tot een

dichterbij gelegen punt in het binnenland, waarheen geen spoorweg leidt, absoluut of relatief vergroten in vergelijking met natuurlijk verder afgelegen punten. Eveneens kan door deze zelfde omstandigheid de relatieve verwijdering van de productieplaatsen ten opzichte van de grote afzetmarkten zelf gewijzigd worden; hieruit kan het verval van oude en de opkomst van nieuwe productiecentra met veranderde transport- en communicatiemiddelen verklaard worden (daarbij komt nog dat de prijsdaling voor transport op lange afstand groter is dan op korte afstand).’[56]

Wat in de 19de eeuw de spoorwegen en de stoomschepen gepresteerd hebben, doen na de Tweede Wereldoorlog het luchtverkeer, de autosnelwegen en het containersysteem: de relatieve transportkosten worden radicaal overhoop gegooid, wat de opkomst van bepaalde takken en de ondergang van andere productiecentra tot gevolg heeft.[57] Ook kunnen leidende industrietakken, die door hun meer dan gemiddelde organische samenstelling van het kapitaal een meerwaardeoverdracht verwezenlijkten ten koste van andere industrietakken, geleidelijk afdalen tot een arbeidsproductiviteit die onder het maatschappelijk gemiddelde ligt, als ze zich bijv. bij een omwenteling in de fundamentele industriële of energietechnologie minder snel aan de nieuwe techniek aanpassen.

Voorbeelden van positieverandering van gebieden [58] zijn de relatieve ondergang van de vroeg geïndustrialiseerde gebieden Nieuw-Engeland in de VS; Schotland, Wales en Noord-Engeland in Groot-Brittannië; Nord-Pas-de-Calais en Haute-Loire in Frankrijk; en Wallonië in België. Het Roergebied wordt voor een deel door een dergelijke ontwikkeling bedreigd. Een voorbeeld van positieverandering van industrietakken is de relatieve ondergang van de textielnijverheid die natuurlijke vezels verwerkt, van de kolenindustrie en potentieel ook van de staalindustrie.[59] Ook bij het begin van de industriële revolutie heeft zich ongetwijfeld zo’n regionale positieverandering voorgedaan. Het zou een dankbaar onderwerp voor de marxistische economische geschiedenis zijn om de oorzaken daarvan te onderzoeken — die geenszins herleid kunnen worden tot het probleem van de aanwezigheid van erts. François Crouzet en Denis Woronoff hebben voor Frankrijk interessante analyses gepubliceerd over de oorzaken van de ondergang van Bordeaux, de hoofdstad van het prerevolutionaire handels- en manufactuurkapitalisme. Naast de factoren die Marx naar voren haalde — de wijzigingen in transport- en communicatiemiddelen en in de afzetmarkten — zijn hier vooral de wijzigingen in de hoofdbron van de surpluswinstvoet (voorheen: handel in West-Indische koloniale waren, nu: technologische voorhoede-industrieën, vooral textiel fabrieken) van belang en de overspecialisering van een regionale burgerij in de traditionele zakenwereld die een snelle reconversie onmogelijk maakte. De geografisch ongunstige toestand en de invloed van de Britse en de continentale blokkade tijdens de napoleontische oorlogen hebben hierbij eveneens een rol gespeeld.[60]

Doorslaggevend bij al deze groeiprocessen, die berusten op de ongelijke ontwikkeling van landen, gebieden en industrietakken, is evenwel het katalyserende mechanisme. Welke impulsen waren nodig om een bepaald naast elkaar bestaan van ontwikkeling en onderontwikkeling te verstoren, in een andere richting te leiden of helemaal omver te werpen? Welke factoren veranderen plotseling het productiviteitsverschil? Welke andere impulsen bestaan er om uit een fase van relatieve overaccumulatie, een relatief overschot aan kapitaal, derhalve vertraagde accumulatie en groeiende valoriseringsmoeilijkheden van het totale geaccumuleerde kapitaal, over te glijden naar een fase van versnelde valorisering en vandaar versnelde accumulatie en economische groei?

Evenmin als de vraag naar de oorzaken van surpluswinst in de kapitalistische productiewijze kunnen die vragen met één enkele formule beantwoord worden. Ook hier zullen we alle fundamentele variabelen van die productiewijze in acht moeten nemen. En we zullen zien, dat er niet alleen een *opeenvolging* bestaat van de hoofdbronnen van surpluswinst (uitbuiting van landbouwstreken, uitbuiting van de kolonies en halfkolonies en uitbuiting van de technisch minder ontwikkelde productietakken), maar ook een *naast elkaar bestaan* daarvan in alle drie de ontwikkelingsfasen van de kapitalistische productiewijze afzonderlijk. De verklaring daarvan is onontbeerlijk voor het begrip van het laatkapitalisme.

[1] K. Marx: ‘De bijzondere winstvoeten in de verschillende productiesferen zijn zelf min of meer onzeker; maar voor zover ze zich voordoen, doen ze dat niet in hun uniformiteit, maar in hun verscheidenheid. De algemene winstvoet verschijnt echter zelf slechts als minimumgrens van de winst, niet als empirische, rechtstreeks zichtbare gedaante van de werkelijke winstvoeten’ (*Das Kapital* III, p. 380). Zie ook pp. 381-382: ‘De winstvoet kan daarentegen zelf verschillen binnen dezelfde sfeer, bij gelijke marktprijzen der waren, al naar gelang de wisselende voorwaarden waaronder de individuele kapitalen dezelfde waren produceren; want de winstvoet voor het individuele kapitaal wordt niet bepaald door de marktprijs van de waar, maar door het verschil tussen marktprijs en kostprijs. En deze winstvoeten, die eerst binnen dezelfde sfeer en dan tussen de verschillende sferen zelf uiteenlopen, kunnen slechts door voortdurende fluctuaties genivelleerd worden.’

[2] K. Marx, *Das Kapital* III, p. 657.

[3] ‘Daarbij wordt voorondersteld, dat geen enkele of slechts een tijdelijke en toevallige beperking de kapitaalconcurrentie verhindert — bijv. in een productiegebied waar de warenwaarde boven de productieprijs ligt of de geproduceerde meerwaarde boven de gemiddelde winst —, om de waarde tot de productieprijs terug te brengen en daarmee het overschot aan meerwaarde in dit productiegebied evenredig te verdelen over alle door het kapitaal geëxploiteerde sectoren. Maar is het tegendeel het geval, stuit het

kapitaal op een vreemde macht die slechts gedeeltelijk of helemaal niet overwonnen kan worden en de belegging in bijzondere productiesectoren beperkt (...), dan zou uit de warenwaarde boven de productieprijs een surpluswinst voortkomen, die in rente veranderd en als zodanig tegenover de winst verzelfstandigd zou kunnen worden’ (K. Marx, *Das Kapital* III, pp. 769-770).

[4] *Ibid.*, pp. 208-209.

[5] ‘Inderdaad is het bijzondere belang, dat een kapitalist of het kapitaal van een bepaalde productietak heeft bij de uitbuiting van de direct door hem in dienst gestelde arbeiders slechts daartoe beperkt, dat er door uitzonderlijk overwerk of door het loon onder het gemiddelde te drukken of door uitzonderlijke productiviteit van de aangewende arbeid een extra winst boven het gemiddelde gemaakt kan worden’ (K. Marx, *Das Kapital* III, p. 207).

[6] Dit probleem heeft tot belangrijke controverses tussen marxistische en niet-marxistische historici geleid. Deze discussies worden bemoeilijkt door het feit, dat de industriële revolutie de structuur van de arbeidersconsumptie noodzakelijk veranderde (zie bijv. de volledig andere betekenis die de huren tussen 1760 en 1850 hebben gekregen), wat de vergelijkbaarheid van reële lonen over lange periodes discutabel maakt. Wij moeten er echter op wijzen dat ook twee niet-marxistische historici — E. Phelps Brown en Sheila V. Hopkins — een daling van het reële loon van Engelse bouwvakkers hebben vastgesteld van index 77 in 1744 (77 % van het reële loon in de periode tussen 1451 en 1475!) tot beneden dit niveau in 1834-35, gevolgd door een nieuwe daling tussen 1836 en 1842 en tussen 1845 en 1848. Het niveau van 1744 werd pas vanaf 1849 definitief overschreden, dus pas een eeuw later (‘Seven Centuries of the Prices of Consumables, Compared with Builders’ Wages’, in: *Economica*, 1956). Wij herinneren er eveneens aan dat het suikerverbruik per hoofd van de bevolking volgens de Franse economiehistoricus Lévy-Leboyer in Groot-Brittannië terugliep van 16,86 kilo in 1811 tot 7,9 kilo in 1841 (*Les banques européennes et l’industrialisation internationale dans la première moitié du 19e siècle*, PUF, Parijs 1964, p. 211). Over de controverse zelf, zie o.a. E.J. Hobsbawm, ‘The British Standard of Living’, in: *Economic History Review*, 1957; T.S. Ashton, ‘The Standard of Life of Workers in England 1790-1830’, in: *Journal of Economic History*, supplement IX, 1949; A.J. Taylor, ‘Progress and Poverty in Britain 1780-1850’, in: *History*, XLV, 1960; enz.

[7] Fritz Sternberg, die de betekenis van de fluctuaties op lange termijn van het industriële reserveleger op de ontwikkeling van het kapitalisme voor het eerst uitvoerig onderzocht heeft, vergist zich op dat punt. Volgens hem (*Der Imperialismus*, p. 579) zou het Amerikaanse geval bewijzen dat vakbonden niet bepalend zijn voor het arbeidsloon, want in de VS zijn de lonen veel hoger en de vakbonden veel zwakker dan in West-Europa (Sternbergs boek is geschreven vóór de opkomst van de CIO, en die formulering was toen volledig juist). Sternberg vergeet hier het door Marx benadrukte historisch-traditionele

element in de waarde van de waar arbeidskracht, die in de VS door de *frontier* en door het gebrek aan arbeidskracht *vanaf het begin van het kapitalisme gegeven was* en daarom lange tijd een snelle expansie van dit kapitalisme *bemoedigt heeft*. In Europa en elders bepalen de langdurige schommelingen van het industriële reserveleger wel de *mogelijkheden* op lange termijn van een stijging van de reële lonen; maar ook waar die mogelijkheden gegeven zijn hangt de *realisering* daarvan af van de strijd van de arbeidersklasse en dientengevolge ook van de kracht van de vakbonden. Men vergelijkte bijv. de ontwikkeling van de Duitse en de Franse reële lonen vóór de Eerste Wereldoorlog, die zeker niet verklaard kunnen worden door verschillen in het industriële reserveleger in die twee landen.

[8] Bijv. in Frankrijk, België en Duitsland.

[9] Over het verband tussen de langdurige tendentiële daling van het industriële reserveleger en de andere beschreven ontwikkelingen, zie de grondige analyse van dit probleem door Fritz Sternberg in zijn werk *Der Imperialismus*.

[10] Ook volgens de slechts met de grootste reserve te beschouwen berekeningen van Phyllis Deane en W.A. Cole daalt het aandeel der winsten, rentes en ‘gemengde inkomens’ in het nationaal inkomen van Groot-Brittannië van gemiddeld 39,4 % tussen 1865 en 1874 tot 38,2 % tussen 1870 en 1879, 37,3 % tussen 1875 en 1884 en 37,8 % tussen 1885 en 1894 (*British Economic Growth*, p. 247). — Voor Italië noemt Emilio Sereni een nog veel sterkere daling: het ‘gemiddelde rendement van het kapitaal’ (*rendimento medio del capitale*) moet gedaald zijn van 24,2 % tussen 1871 en 1875 tot 14,1 % tussen 1886 en 1890 (*Capitalismo e mercato nazionale in Italia*, Roma 1968, p. 246-247).

[11] Karl Marx wijst er uitdrukkelijk op (*Das Kapital* I, p. 584), dat de meerwaardevoet in de onderontwikkelde landen lager kan zijn dan in de ontwikkelde. Verder geldt dit ook voor zover er in die landen niet op grond van de kapitalistische productietechniek geproduceerd wordt, de arbeidsproductiviteit veel geringer en bijgevolg het deel van de normale arbeidsdag, waarin de arbeider alleen zijn loon reproduceert, groter is dan in de metropolen. Het gaat hier echter geenszins om een wetmatigheid. Want als de kapitalistische techniek in de kolonies en halfkolonies ingevoerd wordt, zonder dat de arbeidersconsumptie stijgt (o.a. als gevolg van de druk van het industriële reserveleger), kan de waarde van de arbeidskracht snel dalen en daardoor de meerwaardevoet boven het peil in de metropolen stijgen, hoewel de gemiddelde arbeidsproductiviteit lager blijft dan in de metropolen. *De meerwaardevoet is geen directe functie van de arbeidsproductiviteit*. Hij drukt alleen de verhouding uit tussen de tijd, die de arbeider nodig heeft om het equivalent van zijn levensmiddelen te produceren en de rest van de arbeidstijd die ‘gratis’ aan de kapitalist wordt afgestaan. Als de totale werkloosheid in de kolonies groeit, terwijl ze in de metropolen daalt, en als de verkorting van de voor de reproductie van de levensmiddelen noodzakelijke arbeidstijd in de metropolen ten dele geneutraliseerd wordt door de uitbreiding van

de warenmassa die door de arbeiders geconsumeerd wordt, terwijl die massa in de kolonies dezelfde blijft (of zelfs afneemt), dan kan een geringere verhoging van de arbeidsproductiviteit in de kolonies volstrekt gepaard gaan met een in vergelijking met de metropolen sterkere stijging van de meerwaardevoet. In *Das Kapital* III zegt Marx in ieder geval: ‘Verschillen in nationale winstvoeten zullen meestal berusten op verschillen in nationale meerwaardevoeten’ (p. 160).

[12] De laatste tijd komen opnieuw bezwaren naar voren tegen Lenins imperialisme theorie, die veel belang hecht aan de kapitaalexport ter verovering van koloniale surpluswinst. In hoofdstuk 11 van dit boek zullen wij op deze bezwaren nader ingaan.

[13] Het aandeel van winsten, rentes en ‘gemengde inkomens’ in het nationaal inkomen van Groot-Brittannië, dat volgens de berekeningen van Phyllis Deane en W.A. Cole van 1865 tot 1894 gedaald is, is tijdens het decennium 1895-1904 weer gestegen tot 38,8 % en tijdens het decennium 1905-1914 zelfs tot 42 % (p. 247). Natuurlijk vallen die cijfers in het geheel niet samen met de marxistische winstvoet; ze tonen evenwel duidelijk een tendens aan.

[14] K. Marx, *Das Kapital* III, p. 206 (onze cursivering).

[15] We wijzen op het werk van Andre Gunder Frank, Theotonio Dos Santos en Samir Amin, die gelijksoortige gedachtegangen ontwikkelen. Vooral Andre Gunder Franks nieuwste, nog niet gepubliceerde werk *Towards a Theory of Underdevelopment* is in dit verband van belang.

[16] K. Marx, *Das Kapital* I, p. 730.

[17] K. Marx, *Entwurf eines Vortrags zur irischen Frage*, MEW 16, p. 452. — Geschiedschrijvers van het Engelse bankwezen hebben benadrukt dat de permanente concentratie van kapitaal in de landbouw-districten, gepaard met het wegvloeien ervan naar de industriële districten, zich niet alleen in Ierland, maar ook in Engeland zelf en in Schotland en Wales heeft afgespeeld. Zie o.a. W.T.C. King, *History of the London Discount Market*, Londen 1936, pp. XII-XIII, 6 e.v.

[18] Zie ook Francois Perroux: ‘Groeï is *onevenwichtigheid*. Ontwikkeling is *onevenwichtigheid*. De inplanting van een ontwikkelingspool *roept een opeenvolging van economische en sociale onevenwichtigheden in het leven*’ (*L'économie du Xxe siècle*, Parijs 1964, p. 169).

[19] K. Marx, *Das Kapital* I, p. 785.

[20] Over de ruïneuze gevolgen van die vernietiging en de daaropvolgende hongersnood, zie A.G. Jacquemyns, *Histoire de la crise économique des Flandres 1845-1850*, Brussel 1929.

[21] Benoit Verhaegen, *Contribution a l'histoire économique des Flandres*, vol. 2, pp. 57, 165, Leuven 1961.

[22] Laurent Dechesne, *Histoire économique et sociale de la Belgique*, Parijs 1932, p. 482.

[23] Zie Eugene D. Genovese, pp. 19-26 en 280-285. Melvin M. Leiman, *Jacob N. Cardozo, Economic*

Thought in the Antebellum South, New York 1966, pp. 175-203, 238-243.

[24] Over de economische ontwikkeling van Zuid-Italië na de eenwording van Italië bestaat er een zeer rijke literatuur. Zie o.a. Emilio Sereni, *Il capitalismo nelle campagne (1860-1900)*; Aldo Alessandro Mola, *L'economia italiana dopo l'unità*, Turijn 1971; Luigi Dal Pane, *Lo sviluppo economico dell'Italia industriale*, Bari 1970; Rosario Romeo, *Risorgimento e capitalismo*, Bari 1963. — Antonio Gramsci heeft zich met dit probleem bezig gehouden in een deel van de teksten die hij tijdens zijn gevangenschap heeft geschreven (*Quaderni del carcere*, deel 2,, o.a. p. 97-98, Turijn 1964). Zie ook Rosario Valari (ed.), *Il Sud nella storia d'Italia*, Bari 1971.

[25] Paolo Sylos-Labini, *Problemi dello sviluppo economico*, Bari 1970, pp. 130, 128.

[26] Zo zijn bijv. in 1906 de minimumlonen in het bouwbedrijf in de grote steden Berlijn, Hamburg, Kiel, Düsseldorf, Dortmund, Essen enz. twee keer zo hoog als in de districten van Oost- en West-Pruisen (Gumbinnen, Zoppot), Brandenburg, Silezië en in enkele arme districten van Beieren, Saksen en de Eifel (R. Kuczynski, *Arbeitslohn und Arbeitszeit in Europa und Amerika 1870-1909*, Berlijn 1913, p. 689 e.v.

[27] Zie o.a. Alfonso C. Comin, *España del Sur*, Madrid 1965.

[28] Zie Miyoshi Shinohara, *Structural Changes in Japan's Economic Development*, Kinokuniya Bookstore, Tokio 1970; Seymour Broadbridge, *Industrial Dualism in Japan*, Aldine Publishers, Chicago 1966; K. Bieda, *The Structure and Operation of the Japanese Economy*, Wiley and Sons, Sydney 1970, pp. 188-199. — In 1955 waren er in Japan nog 26,5 % zelfstandigen in de niet-agrarische sector, tegen 11,8 % in Australië, 10 % in de VS en 6,2 % in Groot-Brittannië (1951). De loonverschillen al naargelang de grootte van het bedrijf in de verwerkende industrie lagen in 1958 tussen 30 en 100, terwijl die in de VS slechts tussen 64 en 100 lagen en in Groot-Brittannië (1954) tussen 79,3 en 100. Vlak voor de Eerste Wereldoorlog waren deze loonverschillen nog veel groter, toen de lonen in de 'traditionele' sector (vooral de textiel en de lichte industrie in het algemeen) verbonden waren met de 'lage beloning (van de boeren) op het platteland' (G. Ranis, 'Factor Proportions in Japanese Economic Development', in: *American Economic Review*, september 1957, p. 595).

[29] Steeds met het voorbehoud dat het om een landbouw gaat die door kleine boeren op niet-kapitalistische wijze bedreven wordt en nog niet leidt tot het ontstaan van de kapitalistische grondrente. Zodra de landbouw grondig gekapitaliseerd is, verdwijnt die ongelijke ruil.

[30] Zie materiaal over dit probleem bij Sternberg, *Der Imperialismus*.

[31] Hier blijkt een verdere parallel met de verhouding tussen geïndustrialiseerde en onderontwikkelde landen. De economische bron van die surpluswinst ligt nl. in het feit, dat in de hele beginperiode van de ontplooiing van de grote industrie de marktwaarde van de al machinaal vervaardigde, maar nog niet in

voldoende hoeveelheid alleen door de grote fabriek leverbare waren wel *onder* de individuele waarde van de ambachtelijke en manufactuurproducten, maar aanzienlijk *boven* de individuele waarde van de machinaal vervaardigde producten zal liggen. Bij de verkoop daarvan leidt dit tot een aanzienlijke surpluswinst, net als bij de export van goedkope industrieel vervaardigde massaproductie naar landen die nog niet industrieel produceren.

[32] K. Marx, *Das Kapital* I, p. 474.

[33] Zie o.a. E. Lipson, *The Economic History of England*, Londen 1931, pp. 244-246.

[34] Francois Perroux wijst erop, dat de koppeling van een gebied met een groei-firma ('*firmes motrices*') aan een gebied zonder zo'n firma (d.w.z. een onderontwikkeld gebied) binnen één land zeker tot een duidelijk ontwikkelingsverschil kan leiden (p. 225 e.v.).

[35] Wat natuurlijk helemaal niet betekent, dat daardoor de waardeoverdracht uit de niet-gemonopoliseerde naar de gemonopoliseerde sectoren ophoudt.

[36] Robert Triffin, *Monopolistic Competition and General Equilibrium Theory*, Cambridge 1940.

[37] Ernest Mandel, *Marxistische Wirtschaftstheorie*, pp. 433-437. Het praktische mechanisme, waarmee deze nivellering van de monopolistische surpluswinsten plaatsvindt, moet behalve met de hier geschetste factoren ook rekening houden met de begrensdheid van de afzetmarkt door de verkoopprijs en dus met de surpluswinstvoet en de dwang om de grotere hoeveelheid uitschot en substituu-producten te beperken of tegen te gaan. Zie hiervoor de aanzienlijke literatuur over het thema 'monopolistische concurrentie', die we voor een deel in de *Marxistische Wirtschaftstheorie* citeren en die begint met het werk van E.H. Chamberlin, *The Theory of Monopolistic Competition*, Harvard University Press, 1933.

[38] Bij N.D. Kondratieff ('Die Preisdynamik der industriellen und landwirtschaftlichen Waren') vindt men een eclectische vermenging van analyse op basis van de arbeidswaardetheorie en analyse op basis van de grensnuttheorie, die tot eigenaardige resultaten leidt. Enerzijds ziet Kondratieff terecht in, dat prijsdalingen van waren (uitgedrukt in een constante papiergegeldwaarde) op lange termijn alleen op een verhoging van de arbeidsproductiviteit, dus op een daling van de warenwaarde kunnen berusten (*Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, deel 60, nr. 1, 1928, pp. 50-58). Anderzijds spreekt hij van een 'koopkracht' van agrarische en van een 'koopkracht' van industriële goederen, zonder rekening te houden met het feit, dat hiermee geenszins arbeidswaarden maar slechts relatieve marktprijzen vergeleken worden. Als in een referentiejaar de productie van 1 ton tarwe 50 arbeidsuren vergt en die van 3 kostuums 20 arbeidsuren, kan 50 jaar later de verhouding tot 30:10 arbeidsuren gedaald zijn en de 'koopkracht' van de tarwe tegenover textielproducten dus gestegen zijn, maar de productie van tarwe en de ruil van tarwe tegen stoffen een waardeoverdracht ten gunste van de textielproductie inhouden. Om te weten of de prijsontwikkeling de verhouding tussen de tarwe en de stoffenproductie verandert, moet

men niet alleen de vraagelasticiteit van beide producten in aanmerking nemen, maar vooral de verschillende *winstvoeten* in beide sectoren. Een stijging van de ‘koopkracht’ impliceert geenszins een stijging van de winstvoet; en alleen een dergelijke stijging zou kapitaal uit de industrie terugvoeren naar de landbouw.

[39] Op dit bezwaar, dat onze vriend Elmar Altvater naar voren heeft gebracht, zullen wij in hoofdstuk 16 van dit boek nader ingaan.

[40] Zie bijv. Busch, Schöller, Seelow, *Weltmarkt und Weltwährungskrise*, uitgegeven door de Gruppe Arbeiterpolitik, Bremen 1971, pp. 21-24.

[41] Het is typerend dat de beide citaten waarop deze auteurs steunen, afkomstig zijn uit het eerste en niet uit het derde deel van *Das Kapital*. In het eerste deel behandelt Marx het ‘kapitaal in het algemeen’ en wordt de problematiek van de kapitalistische concurrentie, de verandering van waarde in productieprijs, die aan de waardeoverdracht ten grondslag ligt, volledig buiten beschouwing gelaten.

[42] Zie Friedrich Engels, *Ergänzung und Nachtrag zum 3. Buche des Kapital*, p. 906-907, *Das Kapital* III.

[43] K. Marx, *Das Kapital* III, pp. 204-205 (wij cursiveren).

[44] Zie bijv. *Das Kapital* III, pp. 766-767: ‘We hebben aangetoond, dat de productieprijs van een waar boven of onder haar waarde kan liggen en slechts bij uitzondering daarmee samenvalt.’ Zie ook *Theorien über den Mehrwert* II, deel 1, p. 188: ‘Het is niet juist, dat de concurrentie tussen de kapitalen een algemene winstvoet voortbrengt doordat ze de prijzen van de waren tot hun waarden nivelleert. Het gaat omgekeerd: ze brengt een algemene winstvoet voort, door de warenwaarden om te vormen tot gemiddelde prijzen, waarin een deel van de meerwaarde van een waar op een andere is overgedragen, enz.’ Hetzelfde kan men vinden in de *Grundrisse*, p. 339, *Theorien über den Mehrwert* II, deel 1, p. 196, *Das Kapital* III, p. 188, enz.

[45] K. Marx, *Das Kapital* III, pp. 166, 173-174 en een groot aantal andere plaatsen.

[46] Busch, Schöller en Seelow beweren, dat ik een ‘verzakelijkte’ bepaling van de maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd verdedig, een louter technische bepaling, onafhankelijk van de maatschappelijke behoeften, van de gebruikswaarde. Dat klopt natuurlijk niet. Al in mijn *Traité d'économie marxiste* (Parijs 1962) heb ik in het eerste deel (pp. 193-194) juist dit aspect van de maatschappelijke behoeften (verhouding tussen vraag en aanbod) mee ingebouwd in de bepaling van de productieprijs. Zie ook mijn *Einführung in die marxistische Wirtschaftstheorie* (Frankfurt 1967, p. 15): ‘Want een waar, die in niemands behoefte zou voorzien omdat ze geen gebruikswaarde heeft, (...) zou bij voorbaat onverkoopt zijn, zou geen ruilwaarde hebben. (...) Dit evenwicht impliceert dus, dat de som van de maatschappelijke productie, de som van de productiekrachten, de som van de arbeidsuren waarover deze maatschappij

beschikt, proportioneel op dezelfde manier over de verschillende industrietakken is verdeeld, als de verbruikers hun koopkracht opdelen over de verschillende behoeften die ze kunnen bevredigen.’

[47] Men mag het volgende niet vergeten: in hoofdstuk 10 van *Das Kapital* III definieert Marx het geval, dat het aanbod de vraag overtreft, als een verkwisting van maatschappelijke arbeidstijd. Maar op de eerste plaats wordt deze passage onmiddellijk gevolgd door de woorden: ‘(...) de warenmassa *vertegenwoordigt* dan op de markt een veel geringere hoeveelheid maatschappelijke arbeid *dan ze feitelijk inhoudt*’ (p. 197 — wij cursiveren), en op de tweede plaats voorafgegaan en gevolgd door een hele uiteenzetting, waarin de omvang van de vraag naar specifieke gebruikswaarden zelf wordt gerelativeerd en afhankelijk wordt verklaard van de omvang van de marktwaarde.

[48] K. Marx: ‘Dat kapitalen, die ongelijke hoeveelheden levende arbeid in beweging zetten, ongelijke hoeveelheden meerwaarde produceren, veronderstelt minstens tot op zekere hoogte, dat de uitbuitingsgraad van de arbeid of de meerwaardevoet gelijk is, of dat de verschillen daarin als genivelleerd worden beschouwd door werkelijke of ingebeelde (conventionele) compensatiegronden. Dit veronderstelt concurrentie tussen de arbeiders en nivellering door hun voortdurende trek van de éne productiesfeer naar de andere. *Zulk een algemene meerwaardevoet* — als tendens, zoals alle economische wetten — hebben we als theoretische vereenvoudiging voorondersteld; in werkelijkheid is deze echter *een feitelijke vooronderstelling van de kapitalistische productiewijze*, hoewel in meerdere of mindere mate geremd door praktische wrijvingen’ (*Das Kapital* III, p. 184 — onze cursivering).

[49] K. Marx: ‘Inderdaad is het bijzondere belang, dat een kapitalist of het kapitaal van een bepaalde productietak heeft bij de uitbuiting van de direct door hem in dienst gestelde arbeiders slechts daartoe beperkt, dat er door *uitzonderlijk* overwerk of door het loon onder het gemiddelde te drukken of door *uitzonderlijke* productiviteit van de aangewende arbeid een extra winst boven het gemiddelde gemaakt kan worden’ (*Das Kapital* III, p. 207 — onze cursivering) Het gaat hier dus om uitzonderingen, niet om de *regel*, dat kapitalen met een hogere organische samenstelling — die *daarom* met een hogere arbeidsproductiviteit werken — zich een deel van de in andere bedrijven voortgebrachte meerwaarde resp. waarde kunnen toe-eigenen.

[50] ‘Ze kunnen bijv. hun waren geheel of bij benadering tegen hun individuele waarde verkopen, waarbij het gebeuren kan dat de onder de slechtste voorwaarden geproduceerde waren misschien zelfs niet eens hun kostprijzen realiseren, terwijl de waren die dicht bij het gemiddelde liggen *slechts een deel van de meerwaarde die ze bevatten* kunnen realiseren’ (K. Marx, *Das Kapital* III, p. 188 — wij cursiveren).

[51] ‘Wanneer de toevoer der waren tegen de gemiddelde waarde, dus tegen de gemiddelde waarde van de massa die tussen beide uitersten ligt, de gewone vraag bevredigt, realiseren de waren, waarvan de

individuele waarde onder de marktwaarde ligt, een extra meerwaarde of surpluswinst, terwijl de waren, waarvan de individuele waarde boven de marktwaarde ligt, een deel van de meerwaarde die ze bevatten niet kunnen realiseren' (*Das Kapital* III, p. 188).

[52] Busch, Schöller, Seelow, pp. 32-33. In hoeverre het bij de internationale 'ongelijke ruil' om verdracht van waarde gaat, zullen we in hoofdstuk 9 verduidelijken. Hier slechts de aanduiding, dat Marx in dat verband niet alleen van ongelijke arbeidskwanta, maar ook van ongelijke arbeidstijd spreekt (*Grundrisse*, p. 810).

[53] 'De ongelijke ontwikkeling van industrietakken was één van de dominerende aspecten van die periode' (de industriële revolutie in Groot-Brittannië) (Maurice Dobb, p. 258).

[54] 'Die ambachtelijke bedrijven kunnen overleven, als de ambachtslieden en hun helpers (meestal jonge knapen en leerlingen) genoeg nemen met inkomens, die ver onder de lonen liggen die in de moderne bedrijven worden betaald, en voor zover ze op hun microscopisch kleine markten beschermd blijven door ontoereikende transport- en verkeersverhoudingen, die het binnendringen van de producten van de moderne bedrijven op die markten lastig en duur maken. Deze ambachtelijke bedrijven worden het slachtoffer van de crisis zodra er ter plaatse moderne bedrijven ontstaan, die de lonen opdrijven en die er dankzij een voortdurende verbetering der productiemethoden in slagen de productie efficiënter te maken, zodat ze tegen zeer lage prijzen kunnen verkopen, die voor hen wel, maar voor de ambachtslieden geen winst meer afwerpen, ondanks het feit dat de lonen in de ambachtelijke nijverheid lager liggen. De crisis kan veroorzaakt of verzwaard worden door de verbetering van de transport- en verkeersvoorwaarden, die ook in andere gebieden of landen gevestigde moderne bedrijven in staat stelt om mee te concurreren' (Sylos Labini, pp. 130-131).

[55] Kenneth Berrill ('International Trade and the Rate of Economic Growth', in: *Economic History Review*, second series, vol. 12, nr. 3, april 1960, p. 352) heeft er terecht op gewezen, dat het veel goedkopere overzeese transport naar vele onderontwikkelde landen *kan* verklaren, waarom de export naar overzeese gebieden begunstigd wordt boven de productie voor de binnenlandse markt. Vanzelfsprekend is dit, naast de al eerder genoemde, slechts een bijkomende oorzaak voor het feit dat in dergelijke landende warenproductie zich in eerste instantie voor de wereldmarkt ontwikkelt.

[56] K. Marx, *Das Kapital* II, pp. 221-222.

[57] De zgn. 'maritieme staalindustrie' van West-Europa werd bijv. pas renderend, d.w.z. mogelijk, toen reuzentankers en -ertschepen olie en ijzererts zó goedkoop over lange trajecten konden vervoeren, dat ze elk kostenvoordeel van de naast de inheemse vindplaatsen van kolen gelegen staalcentra neutraliseerden, zodra steenkool duurder werd dan olie.

[58] Met de toepassing van Leontiefs input-output-berekening op interregionale verhoudingen door

Walter Isard en John H. Cumberland in 1958 beschikken we over een instrumentarium om de ongelijke regionale ontwikkeling formeel bloot te leggen. Op zichzelf kan dit instrumentarium echter noch de causaal-structurele oorzaken van de onderontwikkeling van bepaalde streken aan het licht brengen, noch de omvang van de waardeoverdracht volledig berekenen ('Regional Input-Output-Analysis', in: *Bulletin de l'Institut de Statistique*, Stockholm 1958).

[59] Over het thema 'regionaal inkomens- en welvaartsverschil' in de verschillende Europese staten bestaat een snel groeiende literatuur. We beperken ons hier tot het citeren van de in 1971 door de EEG gepubliceerde 'regionale statistiek'. Zoals uit die cijfers blijkt lag bijv. in Italië in 1968 de industriële werkgelegenheid in Sardinië, het diepe zuiden en de Abruzzes beneden de 30 %, terwijl die gemiddeld voor heel Italië al boven de 41 % lag (p. 47). In hetzelfde jaar ontving in de Bondsrepubliek Rijnland-Palts met 6 % van de bevolking slechts 3,9 % van de bankkredieten, in Frankrijk het westen en het oosten met samen 22,4 % van de bevolking nauwelijks 14 % van de bankkredieten (pp. 202-203). Het per capita bruto product in de 'rijkste' deelstaat van de Bondsrepubliek (Hamburg) was meer dan het dubbele van dat in de 'armste' (Sleeswijk-Holstein); hetzelfde gold in België voor het verschil tussen de provincie Luxemburg en het gebied Brussel, terwijl in Italië het verschil tussen het gebied Molise en Lombardije bijna één staat tot drie was (pp. 211-214). In het zuiden van Nederland zijn er nauwelijks half zoveel artsen per 1.000 inwoners als in Utrecht en Amsterdam, en in Drente ligt het privéverbruik van elektriciteit per gezin onder de helft van dat in Utrecht; in het gebied Nord-Pas-de-Calais bedraagt het aantal ziekenhuisbedden per 1.000 inwoners slechts de helft van dat aantal in de Provence en de Côte d'Azur; en in Beieren is het privéverbruik van elektriciteit per inwoner slechts de helft van dat in Hamburg (pp. 215-218) enz. In Spanje is de discrepantie nog veel groter.

[60] Zie A.D. Woronoff, 'Les bourgeoisies immobilières du Sud-Ouest', in: *Politique aujourd'hui*, jan. 1971.

De ‘lange golven’ in de geschiedenis van het kapitalisme

De door de concurrentie bepaalde cyclische gang van de kapitalistische productie verschijnt als een opeenvolging van expansie en contractie van de waren- en dus van de meerwaardeproductie. Deze cyclische beweging vloeit voort uit een eveneens cyclisch expanderende en contraherende beweging in de meerwaarderealiserende en kapitaalaccumulatie. Maar meerwaarderealiserende en kapitaalaccumulatie zijn noch in tijd noch in omvang en proportie volledig identiek, ook niet met de meerwaardeproductie zelf. Uit de afwijkingen van de laatste tegenover de eerste en van de eerste tegenover de laatste kan de kapitalistische overproductiecrisis worden verklaard. Dat deze afwijking niet aan een of andere toevaligheid is toe te schrijven, maar uit de interne wetmatigheden van de kapitalistische productiewijze zelf voortkomt, verklaart de onvermijdelijkheid van de conjuncturele schommelingen in het kapitalisme.[1]

De op- en neergaande beweging van de kapitaalaccumulatie tijdens de industriële cyclus is gekenmerkt door het feit dat in de opgaande periode zowel de winstmassa als ook de winstvoet, zowel de omvang als het tempo van de kapitaalaccumulatie stijgen; omgekeerd zullen in de crisis en de daarop volgende depressieperiode zowel de winstmassa als de winstvoet, zowel de omvang als het tempo van de kapitaalaccumulatie van het kapitaal dalen. De industriële cyclus verschijnt dus als een *opeenvolging van versnelling en vertraging van de accumulatie*.

In de opgaande fase wordt de accumulatie van het kapitaal versneld. Maar vanaf een zeker punt in die beweging wordt het moeilijk om de hele geaccumuleerde kapitaal massa te valoriseren. De daling van de winstvoet is het duidelijkste teken van die ommekeer. Onder het begrip ‘overaccumulatie’ verstaan we de toestand, waarin een deel van het geaccumuleerde kapitaal slechts tegen een onvoldoende hoge *winstvoet*, d.w.z. meer en meer alleen tegen een dalende rentevoet geïnvesteerd kan worden.[2] Overaccumulatie is nooit een absoluut, maar altijd een relatief begrip: er is geen ‘absoluut’ teveel aan kapitaal, maar er is er teveel kapitaal om de verwachte maatschappelijk gemiddelde winstvoet op te leveren.[3]

Omgekeerd wordt in de crisisfase en de daarop volgende depressie kapitaal gedevaloriseerd en de waarde ervan gedeeltelijk vernietigd. Er vindt nu onderinvestering plaats, d.w.z. er wordt minder geïnvesteerd dan bij de gegeven meerwaardeproductie en het gegeven (stijgende) gemiddelde winstvoet gevaloriseerd zou kunnen worden. Zoals bekend hebben juist deze periodieke ontwaarding en onderinvestering van het kapitaal de functie om voor de totale geaccumuleerde kapitaal massa de gemiddelde winstvoet weer te doen stijgen, waardoor vervolgens de productie en de kapitaalaccumulatie geïntensiveerd kunnen worden. De hele kapitalistische industriële cyclus verschijnt dan als een opeenvolging van versnelde accumulatie, overaccumulatie, vertraagde accumulatie en onderinvestering.[4] Stijging, daling en heropleving van de winstvoet corresponderen met die opeenvolgende accumulatiebeweging en determineren die ook.

Nu komt de vraag naar voren: herhaalt die cyclische beweging zich alleen om de 10, 7 of zelfs 5 jaar? Of bestaat er ook een bijzondere interne dynamiek in de opeenvolging van industriële cycli over een langere tijdsduur? Alvorens we deze vraag in het licht van de empirische gegevens beantwoorden, zullen we hem eerst theoretisch onderzoeken.

Marx had de lengte van de industriële cyclus bepaald aan de hand van de duur van de voor de reconstructie van het totale vaste kapitaal noodzakelijke rotatietijd.[5] In iedere productiecyclus of in de loop van elk jaar wordt slechts een deel van de waarde van het vaste bestanddeel van het constante kapitaal, d.w.z. voornamelijk de machines, vernieuwd. Pas na verscheidene productiecycli of -jaren is de reconstructie van de waarde van het vaste kapitaal voltooid. In de praktijk worden machines niet elk jaar voor $\frac{1}{7}$ of $\frac{1}{10}$ vernieuwd, wat tot gevolg zou hebben dat ze na 7 of 10 jaar volledig gereconstrueerd zouden zijn. Het werkelijke reproductieproces van het vaste kapitaal ziet er als volgt uit: 7 of 10 jaar lang worden alleen herstellingen aan de machines uitgevoerd maar na 7 of 10 jaar worden ze snel door nieuwe vervangen.[6]

In Marx' conjunctuur- en crisistheorie verklaart de vernieuwing van het vaste kapitaal niet alleen de lengte van de conjunctuurcyclus, maar is ook het beslissende moment dat de *uitgebreide reproductie*, de opgang, de versnelling van de kapitaalaccumulatie beïnvloedt.[7] Want het is de vernieuwing van het vaste kapitaal, die de koortsachtige bedrijvigheid van de hoogconjunctuur bepaalt. Op dit cruciale punt anticipeerde Marx, terloops gezegd, de hele moderne academische conjunctuurtheorie, die immers de investeringsactiviteit van de ondernemingen als de voornaamste stimulans voor de opwaartse conjunctuurbeweging beschouwt.

Nu is echter kenmerkend voor de kapitalistische productiewijze, dat iedere nieuwe cyclus van uitgebreide reproductie met andere machines begint dan de vorige. Onder de zweep van de concurrentie en door de permanente jacht op surpluswinst vindt in het kapitalisme een voortdurende inspanning plaats om de productiekosten en de warenwaarde te verlagen door middel van technische verbeteringen: 'De productie voor waarde en meerwaarde omvat, zoals bij de verdere ontwikkeling gebleken is, de altijd werkzame tendens om de voor de productie van een waar noodzakelijke arbeid, d.w.z. haar waarde, te verlagen tot beneden het steeds geldende maatschappelijk gemiddelde. De drang om de kostprijs tot zijn minimum terug te brengen wordt de sterkste hefboom om de maatschappelijke productiekracht van de arbeid, die zich hier echter slechts als voortdurende stijging van de productiekracht van het kapitaal voordoet, te verhogen.'^[8] Dit betekent, dat de vernieuwing van het vaste kapitaal *een vernieuwing is op een hoger technisch niveau*, en dit in een drievoudige zin:

Ten eerste zal de waarde van de nieuwe machines een groter deel van het hele geïnvesteerde kapitaal vormen, m.a.w. de wet van de stijgende organische samenstelling van het kapitaal zal zich hier doorzetten. Ten tweede worden de nieuwe machines slechts dan gekocht, als de aankoopprijs ervan en de door die machines in de lopende productie geïntegreerde, behouden waarden niet in tegenspraak zijn met het winststreven van de 'kapitalisten, d.w.z. als de besparing van *betaalde* levende arbeid de hogere kosten van het vaste kapitaal (juister gezegd: van het totale constante kapitaal) overtreft.'^[9] Ten derde worden de nieuwe machines slechts dan gekocht, als ze niet alleen arbeid besparen, maar de totale productiekosten tot beneden het maatschappelijk gemiddelde verlagen, d.w.z. als ze voor een overgangperiode — tot de nieuwe machines de *gemiddelde* arbeidsproductiviteit van de gegeven productietak bepalen — een bron van surpluswinsten worden.

Het probleem van de verhoging van de organische samenstelling van het kapitaal, m.a.w. van het op een hoger technisch niveau verlopend proces van uitgebreide reproductie, is echter niet eenvoudig te reduceren tot dat van de waardeverdeling van het kapitaal in een constant en een variabel deel. Zoals Henryk Grossmann aansluitend bij Marx^[10] terecht heeft opgemerkt, omvat het begrip 'organische samenstelling van het kapitaal' zowel een waarde-element als een technisch element en in het bijzonder de wisselwerking tussen beide elementen (de waardesamenstelling *wordt bepaald* door de technische samenstelling).^[11] Dit betekent, dat een bepaalde *massa* machines een bepaalde *massa* grond- en hulpstoffen en een bepaalde *massa* arbeidskrachten vereist om die in beweging te zetten, *onafhankelijk* van de intrinsieke waarde van die massa's.^[12] Deze proporties worden bepaald door de technische aard van de machines en niet door hun waarde. Anderzijds hangt de massa van de machines op zijn beurt af van de toegepaste fundamentele techniek — en niet simpel van de toegenomen omvang van het vaste kapi-

taal. Voor de overgang naar een productiever technisch proces is het vaak voldoende om kleine verbeteringen aan de machines, een betere arbeidsorganisatie, een versnelling van het arbeidsritme, betere of goedkopere grondstoffen in te voeren. Maar een *volledige omvorming* van het technische proces vergt nieuwe machines, die eerst ontworpen moeten worden, vaak nieuwe grondstoffen zonder welke geen nieuwe productietakken kunnen ontstaan, kwalitatieve sprongen in de arbeidsorganisatie en in de energetica, bijv. de invoering van de lopende band of automatisch transportmateriaal. We moeten dus twee vormen van uitgebreide reproductie van het vaste kapitaal onderscheiden: een vorm, waarin zich wel een niveau-uitbreiding van de productie voordoet, meer constant en variabel kapitaal uitgegeven wordt, de organische samenstelling van het kapitaal wel stijgt, maar zonder een *omwenteling in de techniek* die een weerslag zou hebben op het hele maatschappelijke productieapparaat; en een vorm, waarin niet alleen een uitbreiding, maar een *fundamentele vernieuwing* van de productietechniek, van het vaste kapitaal plaatsvindt, die leidt tot een kwalitatieve verandering in de arbeidsproductiviteit.^[13]

Onder normale voorwaarden van meerwaarderealiserings en kapitaalaccumulatie is de uitgebreide reproductie van het vaste kapitaal, die zich om de 7 of 10 jaar voordoet, gekenmerkt door het feit dat het in de loop van de productiecyclus voor de aankoop resp. bestelling van de nieuwe machines vrijgemaakte kapitaal met een waarde M toeneemt. Als we voor de hele 10-jarige cyclus de totale meerwaarde-massa voorstellen als $M = M\alpha + M\beta + M\gamma$ en we $M\alpha$ definiëren als de door de kapitalisten en hun beschermelingen onproductief geconsumeerde meerwaarde, $M\alpha$ als het door de 10 opeenvolgende jaarlijkse productiecyclus extra vrijgemaakte circulerende kapitaal — dat op zijn beurt uiteenvalt in extra variabel kapitaal om meer arbeidskracht te kopen en in extra circulerend kapitaal om meer grondstoffen ononderbroken in de productie te kunnen brengen. Het derde bestanddeel van M, $M\beta$, is dan het progressief vrijgemaakte extra vaste kapitaal, dat gebruikt kan worden voor de aankoop zowel van *meer* als van modernere, *duurdere* machines.

De verhouding van $M\beta$ tot C_f , van het supplementaire tot het bestaande vaste kapitaal, is de groeivoet van het vaste kapitaal, ΔC_f , of de *groeivoet van de waarde van het maatschappelijke machinepark*. Al naar gelang de hoogte van die groeivoet beleven we dus een periode van trage of van snelle technologische vernieuwing.^[14] Die grootheden moeten overigens altijd *in waarde-eenheden* geïnterpreteerd worden. Ook het afschrijvingsfonds van het al bestaande vaste kapitaal C_f kan vanzelfsprekend voor de aankoop van moderne machines worden gebruikt, maar (in ieder geval voor zover het om een werkelijk afschrijvingsfonds gaat en niet om verborgen winsten) nooit tegen een hogere waarde dan die van de voorheen gekochte machines.

Als we ervan uitgaan, dat een fundamentele verandering in de productietechniek een aanzienlijke extra uitgave van het vast kapitaal nodig maakt — o.a. om nieuwe productieplaatsen te scheppen voor nieuwe productiemiddelen, naast de extra productiemiddelen die bij ‘normale’ accumulatie door al bestaande productieprocessen voortgebracht kunnen worden —, d.w.z. een zeer hoge verhouding M/C_f , doet iedere periode van radicale technische vernieuwing zich voor als een periode van *plotselinge versnelling van de kapitaalaccumulatie*.^[15]

Tegen deze achtergrond krijgt de periodieke onderinvestering van het kapitaal in het cyclische verloop van de kapitalistische productiewijze een dubbele functie. Ze dient niet alleen om de periodiek optredende daling van de gemiddelde winstvoet én aan te kondigen én geleidelijk te remmen, maar is ook het *historische reservefonds van het kapitaal*, waaruit de middelen voor *supplementaire* accumulatie geput kunnen worden, die boven de ‘normale’ uitgebreide reproductie nodig zijn om een fundamentele vernieuwing van de productietechniek mogelijk te maken. Juister gezegd: onder ‘normale’ voorwaarden van kapitalistische productie zijn de op het einde van één 7- of 10-jarige cyclus vrijgemaakte waarden wel voldoende om meer en duurere machines aan te kopen, maar niet voldoende om een fundamenteel nieuwe productietechniek te bekostigen, vooral in afdeling I, waar dit meestal gepaard gaat met de schepping van volledig nieuwe productieplaatsen. Slechts de in *verscheidene* opeenvolgende cycli voor de aankoop van supplementair vast kapitaal vrijgemaakte waarden maken een dergelijke kwalitatieve sprong in het accumulatieproces mogelijk. De cyclische terugkeer van perioden van onderinvestering heeft de objectieve functie om de voor een dergelijke technologische omwenteling benodigde kapitalen vrij te maken.

Dit verklaart overigens nog niet, waarom in bepaalde periodes radicale technologische revoluties plaatsvinden en in andere niet. Juist uit het feit, dat er lange tijd ondergeïnvesteed is, blijkt immers dat er zonder meer supplementair kapitaal aanwezig was, dat echter niet geïnvesteed of gevaloriseerd werd. Het werkelijke probleem is dus het volgende: wij moeten verklaren waarom dit supplementaire kapitaal op een bepaald ogenblik massaal uitgegeven wordt, nadat het lange tijd heeft braak gelegen. Het antwoord ligt voor de hand: slechts een *plotselinge verhoging van de winstvoet* kan de massale investering van surpluskapitalen verklaren — juist zoals de voortdurende daling van de winstvoet (of de vrees voor een verdere en versnelde daling) het jarenlange braakliggen van het kapitaal kan verklaren.^[16] We zullen dus vlak voor een nieuw springtij in de kapitaalaccumulatie factoren zien optreden, die een plotselinge verhoging van de gemiddelde winstvoet kunnen verklaren, zodanig *dat de periodieke gevolgen van de tijdens de crisis plaatsvindende devalorisering van het kapitaal* teniet worden gedaan. Deze factoren kunnen de volgende zijn:

1. plotselinge daling van de gemiddelde organische samenstelling van het kapitaal, bijv. door massale penetratie van het kapitaal in sferen (of landen) met een zeer lage organische samenstelling;
2. plotselinge verhoging van de meerwaardevoet, bijv. door een stijging van de arbeidsintensiteit of een radicale nederlaag en atomisering van de arbeidersklasse, waardoor deze laatste niet meer in staat is om marktvoorwaarden te benutten die gunstig zijn voor de verhoging van de prijs van de waar arbeidskracht, zodat ze ook tijdens een hoogconjunctuur gedwongen is, die waar onder haar waarde te verkopen;
3. plotselinge prijsdaling van elementen van het constante kapitaal, vooral van de grondstoffen, die een gelijksoortige uitwerking heeft als een plotselinge daling van de organische samenstelling van het kapitaal of een plotselinge prijsdaling van het vaste kapitaal door een revolutionaire vooruitgang van de arbeidsproductiviteit in afdeling I;
4. plotselinge verkorting van de rotatietijd van het circulerende kapitaal door perfectionering van de transport- en communicatiesystemen, verbetering van de distributietechniek, versnelde rotatie van de voorraden, enz.

Hierbij moeten we twee problemen temporeel en begripsmatig van elkaar scheiden: ten eerste het proces dat een verhoging van de gemiddelde winstvoet mogelijk maakt, als het ware in beweging zet, en tot een massale investering van het braakliggend kapitaal leidt; ten tweede het proces dat uit die massale investering van braakliggend kapitaal voortvloeit.

Als aard en omvang van de katalyserende factoren zodanig zijn, dat hun werking snel geneutraliseerd kan worden door de toegenomen massa van het geaccumuleerde kapitaal, zal de gemiddelde winstvoet slechts voor korte tijd stijgen. In dat geval wordt het versnellende accumulatiетempo van het kapitaal plotseling geremd en maakt na die korte onderbreking plaats voor een nieuwe onderinvestering. Dit is bijv. tijdens en onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog in verscheidene imperialistische landen gebeurd. Maar als de katalyserende factoren zodanig van aard en omvang zijn, dat hun werking niet geneutraliseerd kan worden door de directe resultaten van de plotseling gegroeide kapitaalaccumulatie, dan wordt de totale massa van de vroeger niet belegde kapitalen progressief in de draaikolk van de accumulatie gezogen, dan wordt het m.a.w. mogelijk om niet slechts partiële en bescheiden, maar massale en algemene omwentelingen in de productietechniek te realiseren. Dit zal vooral het geval zijn, als *verscheidene factoren tegelijk en cumulatief* op de manier van een verhoging van de gemiddelde winstvoet werken.

In de vorige hoofdstukken hebben we al kort de oorzaken genoemd, die in de jaren '90 van de vorige eeuw tot een gestadige verhoging van de gemiddelde winstvoet leidden: de plotseling massale investering van het uit de metropolen naar de kolonies geëxporteerde overtollige kapitaal, die tegelijk een aanzienlijke daling van de organische samenstelling van het wereldkapitaal en een plotselinge prijsdaling van het circulerende constante kapitaal tot gevolg had, met een gecombineerde uitwerking op de gemiddelde winstvoet.^[17]

Er zijn minstens twee andere periodes in de geschiedenis van het kapitalisme aan te wijzen, waarin zich een dergelijke plotselinge verhoging van de winstvoet heeft voorgedaan. De eerste ligt in het midden van de 19de eeuw, direct na het uitbreken van de revolutie van 1848. De doorslaggevende katalyserende factor schijnt in dit geval de radicale verhoging van de meerwaardevoet te zijn geweest, als gevolg van een radicale verhoging van de gemiddelde arbeidsproductiviteit in de consumptiegoederenindustrie, d.w.z. als gevolg van een radicale verhoging van de productie van relatieve meerwaarde. De tweede periode vinden we aan het begin van de Tweede Wereldoorlog. Deze is eveneens gekenmerkt door een radicale verhoging van de meerwaardevoet, maar ditmaal als gevolg van een radicale verandering in de krachtsverhoudingen tussen de klassen. Deze periode werd verlengd door een radicale verhoging van de arbeidsintensiteit en gecombineerd met de prijsdaling eerst van het circulerende constante kapitaal door het binnendringen van de modernste productietechniek in de grondstoffenproductie en later ook van het vaste constante kapitaal na de plotselinge verhoging van de arbeidsproductiviteit in de machine-industrie. Op de concrete oorzaken en gevolgen van die verhoging van de meerwaardevoet komen we in de volgende hoofdstukken terug.

Wat zijn nu die 'omwentelingen in de gehele techniek' die wij hebben omschreven als fasen waarin braakliggende kapitalen opnieuw in het valoriseringsproces worden gebracht en die mogelijk worden gemaakt door een plotselinge verhoging van de gemiddelde winstvoet? In hoofdstuk 13 van *Das Kapital* I deelt Marx alle ontwikkelde machines in drie categorieën in: bewegingsmachines, transmissiemechanismen en werktuig- of arbeidsmachines.^[18] De ontwikkeling en revolutionering van de twee laatste categorieën hangt overigens vanaf een bepaald punt af van de ontwikkeling van de bewegingsmachines, die het doorslaggevende dynamische element in het geheel zijn: 'De vergroting van de omvang van de arbeidsmachine en van het aantal van haar werktuigen dat gelijktijdig in beweging is, vereist een zeer veel groter bewegingsmechanisme, en dit mechanisme heeft om zijn eigen weerstand te overwinnen een veel grotere drijfkracht nodig dan de menselijke drijfkracht, nog afgezien van het feit dat de mens een zeer gebrekkig instrument is voor het voortbrengen van gelijkmatige en continue beweging.'^[19] En: 'Een machinaal systeem vormt als zodanig een grote automaat zodra het wordt aan-

gedreven door een zichzelf bewegende, eerste motor, ongeacht of het systeem gebaseerd is op de eenvoudige coöperatie van gelijksoortige arbeidsmachines, zoals in de weverij, of op een combinatie van ongelijksoortige arbeidsmachines, zoals in de spinnerij.'^[20] De machinale en niet-ambachtelijke productie van 'bewegingsmachines', d.w.z. van mechanische energievoortbrengers, is het doorslaggevende moment bij de totstandkoming van een 'geleed systeem van arbeidsmachines', zoals Marx het uitdrukt. Deze machinale vervaardiging van machines, in eerste instantie van bewegingsmachines door andere machines, is een historische voorwaarde voor een radicale verandering van de techniek: 'In een bepaald stadium van haar ontwikkeling raakte de grootindustrie ook technisch in conflict met haar op handwerk en manufactuur gebaseerde grondslag, d.w.z. met de op handwerk en manufactuur gebaseerde vervaardiging van de machines zelf.' 'De grootindustrie moest zich dus eerst meester maken van haar karakteristieke productiemiddel, de machine zelf, en met machines machines produceren. Pas op deze manier legde zij haar eigen adequate basis en kon ze op eigen benen staan. Met de groei van het machinale bedrijf in de eerste decennia van de 19de eeuw maakte de industrie zich inderdaad langzamerhand meester van de fabricage van de werktuigmachine. Maar pas tijdens de laatste decennia (de jaren '50 en '60 van de 19de eeuw — E.M.) leidden de enorme aanleg van spoorwegen en de oceaانvaart met stoomschepen tot de bouw van de *cyclopische machines, die nodig zijn voor de constructie van primaire motoren.*'^[21]

De fundamentele omwentelingen in de energietechniek — de techniek om bewegingsmachines machinaal te vervaardigen — blijkt dus het bepalende moment te zijn voor de omwenteling van de gehele techniek. Machinale voortbrengst van de met stoomkracht aangedreven motoren sinds 1848; machinale voortbrengst van de elektromotor en explosiemotor sinds de jaren '90 van de 19de eeuw; machinale voortbrengst van elektronische en nucleaire apparatuur sinds de jaren '40 van onze eeuw: dit zijn de drie algemene technische omwentelingen, die de kapitalistische productiewijze na de 'oorspronkelijke' industriële revolutie in de tweede helft van de 18de eeuw heeft voortgebracht.

Als eenmaal die omwenteling in de technische productiewijze van de machinaal vervaardigde bewegingsmachines gegeven is wordt het hele machinesysteem progressief gerevolutioneerd. Want zoals Marx uiteenzet: 'De omwenteling van de productiewijze in de ene industrietak brengt de omwenteling ervan in de andere met zich mee. Dit geldt in de eerste plaats voor die bedrijfstakken, die weliswaar door de maatschappelijke arbeidsdeling geïsoleerd zijn, zodat elk van hen een zelfstandige waar produceert, maar toch als fasen van een totaalproces met elkaar verbonden zijn. Zo maakte de machinale spinnerij de machinale weverij noodzakelijk, en beide samen de mechanisch-chemische revolutie in de blekerij, drukkerij en ververij. Op dezelfde wijze leidde anderzijds de revolutie in de katoenspinnerij tot de uitvinding van de gin om de katoenvezels te scheiden van het zaad; pas hierdoor werd de katoenpro-

ductie op het nu vereiste niveau mogelijk. De omwenteling van de productiewijze in industrie en landbouw maakte echter vooral ook een revolutie noodzakelijk in de algemene voorwaarden van het maatschappelijke productieproces, d.w.z. in de communicatie- en transportmiddelen. De communicatie- en transportmiddelen van een samenleving, waarvan de spil- om een uitdrukking van Fourier te gebruiken — werd gevormd door de kleine landbouw met de daarbij behorende huisindustrie en het stedelijke handwerk, was volstrekt ontoereikend voor de behoeften van de productie in de periode van de manufactuur met haar uitbreiding van de maatschappelijke arbeidsdeling, haar concentratie van arbeidsmiddelen en arbeiders en haar koloniale markten. Ze ondergingen dan ook een omwenteling. Op analoge wijze werden de transport- en communicatiemiddelen uit de manufactuurperiode spoedig een ondraaglijke belemmering voor de grootindustrie met haar koortsachtige productiesnelheid, haar massale productieniveau, haar onophoudelijke verplaatsing van kapitaal- en arbeidersmassa's uit de ene productietak naar de andere en haar nieuw geschapen samenhang op de wereldmarkt. Derhalve werd, afgezien nog van de totale omwenteling in de bouw van zeilschepen, het communicatie- en transportwezen door een systeem van stoomschepen voor de binnen- en oceaانvaart, spoorwegen en telegraaf aangepast aan de productiewijze van de grootindustrie. [22]

Het is gemakkelijk aan te tonen, dat elk van de drie fundamentele omwentelingen in de machinale vervaardiging van energiebronnen en bewegingsmachines geleidelijk de hele productietechniek van de totale economie heeft omgewenteld en eveneens heeft geleid tot een omwenteling in de techniek van het communicatie- en transportwezen. [23] (Men denke bijv. voor het tijdperk van de elektro- en explosiemotor aan de oceaانstomers en diesellocomotieven, de auto en de radiocommunicatie, en aan de voor het tijdperk van de elektronica en de kernenergie karakteristieke straalvliegtuigen, tv-, telex-, radar- en satellietssystemen en met atoomenergie aangedreven containervrachtschepen.) [24] Maar juist zoals de van de omwenteling van de fundamentele productietechniek der bewegingsmachines en energiebronnen uitgaande technologische revoluties de totale hoeveelheid overtollig kapitaal, die zich binnen de kapitalistische productiewijze geleidelijk van cyclus tot cyclus opstapelde, terugbrachten in het valoriseringsproces, had de geleidelijke veralgemening van de nieuwe energiebronnen en bewegingsmachines na een langere fase van versnelde accumulatie ook een langere fase van vertragende accumulatie, d.w.z. van hernieuwde onderinvestering met vrijmaking van braakliggend kapitaal, tot gevolg.

De productieplaatsen van de nieuwe bewegingsmachines impliceren duurzame valoriseringsmogelijkheden voor *nieuw* geaccumuleerde kapitalen. Zolang de markt wordt beheerst door kapitalen die in opeenvolgende perioden zijn geïnvesteerd in de industriële productie van stoommotoren, elektromotoren of elektronische apparatuur, zal zich slechts klein, avontuurlijk kapitaal, dat veroordeeld is tot expe-

riment, d.w.z. tot onvoldoende valorisering, in 'nieuwe' energie- en bewegingsmachines voortbrengende industrietakken wagen. Hoe meer de nieuwe motoren worden toegepast, des te duidelijker daalt de groeivoet in de industrieën die die motoren produceren, en des te groter worden de valoriseringsmoeilijkheden voor de kapitalen die in de eerste expansiefase van deze productietak koortsachtig zijn geaccumuleerd. De omwenteling van de hele productietechniek gaat gepaard met een aanzienlijke stijging van de organische samenstelling van het kapitaal, die, al naar gelang de concrete omstandigheden, vroeg of laat tot een daling van de gemiddelde winstvoet leidt. Dit remt dan op zijn beurt de volgende technologische omwenteling. De in de tweede fase van iedere nieuwe fundamentele productietechniek toenemende valoriseringsmoeilijkheden hebben een groeiende onderinvestering tot gevolg, een groeiende vrijmaking van braakliggend kapitaal. Alleen als een combinatie van specifieke voorwaarden een plotselinge verhoging van de gemiddelde winstvoet bewerkstelligt, worden die braakliggende kapitalen, die in de loop van verscheidene tientallen jaren zijn opgehoopt, massaal naar de nieuwe productietakken getrokken, die de ontplooiing van de nieuwe fundamentele productietechniek mogelijk maken.

De geschiedenis van het kapitalisme op internationaal niveau verschijnt dus niet alleen als een opeenvolging van cyclische 7- en 10-jarige bewegingen, maar ook als een opeenvolging van langere perioden van ca. 50 jaar, waarvan we er tot dusver vier gekend hebben:

1. De lange periode van het einde van de 18de eeuw tot de crisis van 1847, gekenmerkt door de geleidelijke verspreiding van de ambachtelijk en manufactureel voortgebrachte stoommachine in de belangrijkste industrietakken en industriële centra. Het is de lange periode van de industriële revolutie.
2. De lange periode van de crisis van 1847 tot het begin van de jaren '90, gekenmerkt door de verspreiding van de *machinaal vervaardigde stoommotoren* als voornaamste bewegingsmachine in alle industrietakken. Het is de lange periode van de eerste technologische revolutie. [25]
3. De lange periode van de jaren '90 van de vorige eeuw tot de Tweede Wereldoorlog, gekenmerkt door de massale toepassing van *de elektro- en explosiemotor* in alle industrietakken. Het is de lange periode van de tweede technologische revolutie. [26]
4. De lange periode, die in Noord-Amerika rond 1940 en in de overige imperialistische landen tussen 1945 en 1948 begint en gekenmerkt wordt door de steeds meer toegepaste besturing *van machines door elektronische apparaten* (en door de geleidelijke invoering van de kernenergie). Het is de lange periode van de derde technologische revolutie.

Iedere lange periode valt uiteen in twee fasen. De eerste fase van eigenlijke omwenteling van de techniek (o.a. van de productieplaatsen der nieuwe productiemiddelen die eerst nog moeten worden voortgebracht) wordt gekenmerkt door een hogere winstvoet, *versnelde accumulatie*, versnelde groei,

versnelde valorisering van voorheen braakliggend kapitaal en versnelde devalorisering van voorheen o.a. in de sectoren van afdeling I belegde maar nu technisch voorbijgestreefde kapitalen. Op die eerste fase volgt een tweede, waarin de eigenlijke omwenteling van de productietechniek al heeft plaatsgevonden, d.w.z. waarin de nieuwe productieplaatsen voor nieuwe productiemiddelen al grotendeels bestaan en zich slechts kwantitatief kunnen uitbreiden en verbeteren, en waarin het nu gaat om de in die productieplaatsen vervaardigde productiemiddelen in alle takken van de industrie en de economie te veralgemenen, waarbij de bepalende oorzaak van de plotselinge, sprongsgewijze uitbreiding van de kapitaalaccumulatie in afdeling I wegvalt; dit is dus een fase van *geleidelijke vertraging van de accumulatie*, vertraging van de economische groei, geleidelijke toename van de valoriseringsmoeilijkheden van het hele geaccumuleerde (vooral van het nieuwe, additioneel geaccumuleerde) kapitaal en van zich geleidelijk reproducerende hernieuwde braaklegging van overtollige kapitalen.[\[27\]](#)

Volgens dit schema, dat beschreven kan worden als een opeenvolging van fasen van versnelde groei tot 1823, vertraagde groei van 1824 tot 1847, versnelde groei van 1848 tot 1873, vertraagde groei van 1874 tot 1893, versnelde groei van 1894 tot 1913, vertraagde groei van 1914 tot 1938,[\[28\]](#) versnelde groei van 1940 (1945 of 1948) tot 1966, zouden we ons tegenwoordig opnieuw bevinden in de tweede, door een vertraagde kapitaalaccumulatie gekenmerkte fase van de ‘lange golf’, die ontstaan is met de Tweede Wereldoorlog. De snellere opeenvolging van recessies in de belangrijkste imperialistische economieën (Frankrijk 1962, Italië 1963, Japan 1964, Bondsrepubliek 1966-1967, de VS 1969-1971, Groot-Brittannië 1970-1971, Italië 1971, algemene recessie 1974-1975) schijnt die hypothese te bevestigen.

Het is duidelijk, dat die lange golven zich niet mechanisch doorzetten, maar door de opeenvolging van de ‘klassieke’ cycli heengeweven zijn.[\[29\]](#) In een expansieve fase zullen de cyclische perioden van hoogconjunctuur langer en intensiever, de cyclische overproductiecrises korter en minder diep zijn. Omgekeerd zullen in de naar stagnatie neigende fasen van de ‘lange golf’ de perioden van hoogconjunctuur minder koortsachtig en korter blijken, de perioden van cyclische overproductiecrisis daarentegen langer en dieper. De ‘lange golf’ kan slechts begrepen worden als het resultaat van die cyclische fluctuaties en geenszins als een quasi-metafysisch bovengeschild mechanisme.

De eerste, die deze ‘lange golven’ in de geschiedenis van het industriële kapitalisme gezien blijkt te hebben, was de Russische marxist Parvus (A. L. Helphand).[\[30\]](#) Bij de studie van de landbouwerisis kwam hij in het midden van de jaren '90 van de vorige eeuw tot de conclusie, dat de in 1873 inzettende ‘lange depressie’, waaraan Friedrich Engels zo'n grote betekenis had gehecht,[\[31\]](#) spoedig door een

nieuwe langdurige opgang vervangen zou worden. Hij formuleerde die gedachte voor het eerst in een artikel voor de *Sächsische Arbeiterzeitung* uit 1896 en werkte die uit in zijn in 1901 gepubliceerde brochure *Die Handelskrisis und die Gewerkschaften*.[\[32\]](#)

Steunend op een bekend citaat van Marx[\[33\]](#) gebruikte Parvus het begrip ‘Sturm-und-Drang’-periode van het kapitaal om een begripsmatige samenvatting te geven van de expansieve ‘lange golven’, die dan gevolgd worden door een lange golf van ‘economische depressie’. Bepalend voor die lange golfbeweging was voor hem de uitbreiding van de wereldmarkt als gevolg van veranderingen die zich ‘op alle gebieden van de kapitalistische economie — in de techniek, op de geldmarkt, in de handel, in de kolonies — voordoen en de totale wereldproductie op een nieuwe en veelomvattender basis’ plaatsen.[\[34\]](#) Een statistische bevestiging van zijn stelling heeft hij niet gegeven en in de periodisering maakte hij ernstige fouten.[\[35\]](#) Toch blijft zijn schets een geniale poging van een ongemeen scherpzinnige, zij het inconsequente marxistische denker.[\[36\]](#)

Er zouden meer dan tien jaar verlopen, voor Parvus' vruchtbare idee, dat door Kautsky was geprezen,[\[37\]](#) opnieuw werd opgenomen en verder uitgewerkt, en wel door de Nederlandse marxist J. van Gelderen.[\[38\]](#) In 1913 heeft hij in het tijdschrift van de Nederlandse ‘linkerzijde’, *De Nieuwe Tijd*, onder de schuilnaam J. Fedder drie artikelen gepubliceerd en waarin hij, uitgaande van de algemeen constateerbare prijsstijgingen in de kapitalistische landen, een ‘lange golf’-hypothese heeft opgesteld voor de geschiedenis van het kapitalisme sinds het midden van de 19de eeuw. Deze artikelen, waarmee in de marxistische literatuur tot dusver veel te weinig rekening is gehouden, brengen de hele problematiek op een kwalitatief hoger niveau dan dat waarop Parvus en Kautsky geargumenteerde hadden. Van Gelderen probeert niet alleen zijn stelling te staven met empirische gegevens, hij volgt niet alleen gedetailleerd de beweging van de prijzen, van de buitenlandse handel, van de productie en de productiecapaciteit op vele gebieden evenals de beweging van de discontovoet, van de accumulatie van het kapitaal en van de stichting van nieuwe ondernemingen enz.:[\[39\]](#) maar hij probeert ook om de langlopende golfbeweging van de kapitalistische productiewijze te *verklaren*. In tegenstelling tot Parvus vertrekt hij daarbij niet van de uitbreiding van de markt, maar van de uitbreiding van de productie: ‘Voorwaarde voor het ontstaan van een springvloedperiode[\[40\]](#) is een krachtige, hetzij spontane, hetzij geleidelijke productieuitbreiding. Deze scheidt vraag naar andere producten, indirect steeds naar producten der productiemiddelenindustrieën en naar delfstoffen. De aard van de vraag door productieuitbreiding ontstaan (...) kan optreden in de twee volgende hoofdvormen:

1. Door de ontginning van tot nu toe schaars bezette gebieden. Landbouw of veeteelt leveren in die landen exportproducten, waarmee de bevolking de producten betaalt welke zij behoeft; deze zijn tweërlei: massa-verbruiksartikelen, voornamelijk manufacturen, en productiemateriaal: machines, spoorweg- en ander verkeersmateriaal, bouwstoffen. De prijsverhoging, van deze vraag het gevolg, plant zich van den ene tak van productie voort op de andere.

2. Door het vrij plotseling ontstaan van een productietak, welke krachtiger dan tot nu toe geschiedde, in staat is een bepaalde menselijke behoefte te bevredigen (automobiel- en elektriciteitsindustrie). De werking daarvan is op kleinere schaal dezelfde als sub 1.'[41]

De conclusie van Van Gelderen — onafhankelijk van Kautsky, die rond hetzelfde tijdstip tot een soortgelijke formulering kwam[42] — is, dat een expansieve 'lange golf' voorafgegaan wordt door een sterke uitbreiding van de goudproductie.[43] Ongetwijfeld blijft zijn verklaring uitgesproken dualistisch, aangezien hij de 'vloed' ofwel afleidt uit een uitbreiding van de wereldmarkt ofwel uit de ophlooiing van nieuwe productietakken. Ook valt het hem niet op, dat het probleem van de supplementaire kapitaalinvesteringen niet te reduceren is tot de productie van supplementair geldmateriaal (d.w.z. goudproductie), maar een probleem is van supplementaire productie en accumulatie van *meerwaarde*. Van een pionier mag men echter niet verlangen, dat hij op slag alle aspecten van het nieuw ontdekte problemencomplex bevredigend verklaart. En pionierswerk heeft Van Gelderen ongetwijfeld geleverd. Geen enkele verdere ontwikkeling van de theorie van de lange golven in de jaren '20 en '30 — van Kondratieff tot en met Schumpeter en Dupriez — is wezenlijk boven Van Gelderens opvattingen uitgekomen. De ontoereikendheid van het statistische materiaal waarmee hij moest werken, moet in het licht van dit pionierswerk worden gezien. Ulrich Weinstock heeft ongelijk als hij hem verwijt, dat hij op basis van materiaal dat slechts 60 jaar omvat 'tot de vaststelling (gekomen is) van een specifieke tempowijziging in alle sferen van de economische activiteit' en dat dit 'zeer beslist te verwerpen' is.[44] Het gaat niet om de formele kwestie of Van Gelderens materiaal toereikend was of niet. Rekening houdend met de gegevens waarover we tegenwoordig beschikken, moeten we Van Gelderens werkhypothese op haar juistheid testen. Hier blijft Weinstock in gebreke en kan hij dus ook niet de anticiperende betekenis van dat werk inzien.

De Eerste Wereldoorlog was nauwelijks voorbij of men begon zich in de jonge Sovjetstaat grondig bezig te houden met het probleem van de 'lange golven'. N.D. Kondratieff, eertijds vice-minister van voeding in de voorlopige regering van Kerenski, was sinds 1919 in dit probleem geïnteresseerd en stichtte in 1920 in Moskou het Instituut voor Conjunctuuronderzoek ('Konjunktornyj Institut'), dat ma-

teriaal begon te verzamelen voor zijn theorie van de 'lange golven'.[45] Toen hij zich bezighield met de naoorlogse ontwikkeling van het kapitalisme in vergelijking met de ontwikkeling vóór 1914, is Leon Trotski op hetzelfde problemencomplex ingegaan. Dit waarschijnlijk onafhankelijk van Van Gelderens werk,[46] dat leed onder het feit dat het in een taal was geschreven die slechts voor weinig marxisten of economen toegankelijk was. In zijn beroemde verslag over de wereldtoestand op het derde congres van de Communistische Internationale verklaarde Trotski het volgende over het probleem van de 'lange golven': In januari van dit jaar heeft de Londense *Times* een tabel gepubliceerd die een periode van 138 jaar bestrijkt — van de onafhankelijkheidsoorlog van de 13 Amerikaanse kolonies tot nu. In deze periode hebben zich 16 cycli voorgedaan, d.w.z. 16 crises en 16 fasen van voorspoed. (...) Als we de ontwikkelingscurve van naderbij ontleden, zien we dat deze in 5 segmenten uiteenvalt, 5 verschillende en onderscheiden perioden. Van 1781 tot 1851 verloopt de ontwikkeling zeer traag, valt er nauwelijks een beweging waar te nemen. We komen tot de bevinding dat in de loop van 70 jaar de buitenlandse handel slechts stijgt van £ 2 tot £ 5 per hoofd van de bevolking. Na de revolutie van 1848, die een uitbreiding van het kader van de Europese markt bewerkstelligde, doet zich een keerpunt voor. Van 1851 tot 1873 stijgt de ontwikkelingscurve steil. In 22 jaar stijgt de buitenlandse handel van £ 5 tot £ 21, terwijl de hoeveelheid ijzer in diezelfde periode stijgt van 4,5 tot 13 kg per hoofd. Dan volgt vanaf 1873 een periode van depressie. Van 1873 tot ongeveer 1894 noteren we een stagnatie van de Engelse handel (...) deze daalt nl. van £ 21 tot £ 17,4 — in de loop van 22 jaar. Dan komt er opnieuw een *boom*, die duurt tot 1913 en waarbij de buitenlandse handel stijgt van £ 17 tot £ 30. In 1914 begint dan tenslotte de vijfde periode — de periode van vernietiging van de kapitalistische economie. Hoe grijpen de cyclische fluctuaties en de primaire beweging van de kapitalistische ontwikkelingscurve nu in elkaar? Dit is zeer eenvoudig. In perioden van snelle ontwikkeling van het kapitalisme zijn de crises kort en oppervlakkig, terwijl de *booms* langdurig zijn en vërreikende gevolgen hebben. In perioden van neergang van het kapitalisme zijn de crises langer, terwijl de *booms* voorbijgaand, oppervlakkig en speculatief zijn.[47]

Trotski bracht vervolgens verslag uit over de 'Sturm-und-Drang'-periode van het kapitaal na 1850 — duidelijk aansluitend bij zijn gewezen vriend Parvus[48] — en besloot met twee voorspellingen: ten eerste dat op korte termijn een zekere opgang van het kapitalisme economisch niet alleen mogelijk, maar ook eenvoudig onvermijdelijk was, ofschoon die opgang van korte duur zou zijn en in ieder geval de kans op een socialistische revolutie in Europa geenszins uitsloot. Ten tweede dat op lange termijn, 'na twintig of dertig jaar', in het geval van een langdurige mislukking van de revolutionaire actie van de Europese arbeidersklasse, een nieuwe expansie van het kapitalisme mogelijk was.[49]

In de maanden daarna is Trotski nog meermaals op deze problematiek teruggekomen.[\[50\]](#) na het verschijnen van het eerste boek van Kondratieff heeft hij het thema nogmaals behandeld in een brief aan de redactie van de *Vjestnik Sotsialistsjeskoi Akademii (Socialistische Academie-Bode)*. In die brief onderstreepte hij nogmaals zijn overtuiging, dat er naast de ‘normale’ industriële cycli in de geschiedenis van het kapitalisme langere perioden bestaan, die van grote betekenis zijn voor het begrip van de ontwikkeling van de kapitalistische productiewijze: ‘Het schema ziet er grofweg als volgt uit. We zien in de geschiedenis dat homogene cycli in een serie gegroepeerd zijn. Er is sprake van hele ontwikkelingstijdperken van het kapitalisme, wanneer een aantal cycli gekenmerkt worden door scherp afgebakende *booms* en zwakke, kortstondige crises. Het resultaat daarvan is een scherp stijgende beweging van de basiscurve van de kapitalistische ontwikkeling. Er doen zich perioden van stagnatie voor wanneer die curve tientallen jaren lang op ongeveer hetzelfde niveau blijft, terwijl ze partiële cyclische schommelingen doormaakt. En terwijl ze nog steeds cyclische schommelingen doormaakt, duikt de fundamentele curve in bepaalde historische perioden in haar geheel naar beneden als teken van de neergang van de productiekrachten.[\[51\]](#) Hij gaf zelfs concrete aanwijzingen over de manier waarop de ‘lange curve van de kapitalistische ontwikkeling’ moest worden onderzocht en wees er met nadruk op dat dergelijke concrete studies van uitzonderlijk belang zouden zijn voor de verrijking van de theorie van het historisch materialisme.[\[52\]](#)

Wat hierbij opvalt is Trotski’s nadruk op de eis, dat men zich niet tot ‘louter’ economische gegevens mag beperken, maar een hele reeks maatschappelijke en politieke ontwikkelingen in het onderzoek moet betrekken. In die zin uitte hij scherpe kritiek op N.D. Kondratieffs eerste studie,[\[53\]](#) die zich voor de vaststelling van ‘lange cycli’ alleen op statistisch materiaal beriep: ‘In navolging van het Derde Wereldcongres van de Komintern heeft professor Kondratieff dit probleem benaderd — gewoontegetrouw heeft hij angstvallig de formulering vermeden die het congres zelf aangenomen had — en heeft gepoogd om naast de “kleine cyclus”, die een periode van tien jaar dekt, het concept op te stellen van een “grote cyclus”, die bij benadering vijftig jaar omvat. Volgens die symmetrisch gestileerde constructie bestaat een grote economische cyclus uit ongeveer vijf kleine cycli en bovendien heeft de helft ervan het karakter van een *boom*, terwijl de andere helft er een van crisis is, waartussen alle nodige overgangsstadia. De statistische bepaling van de grote cycli, zoals Kondratieff die gecompileerd heeft, moet voorzichtig en niet al te goedgegelovig geverifieerd worden, zowel met betrekking tot de afzonderlijke landen als de wereldmarkt in zijn geheel. Professor Kondratieffs poging om perioden die hij als “grote cycli” bestempelt, hetzelfde “strikt wetmatige ritme” toe te schrijven als zichtbaar is in de kleine cycli, kan al bij voorbaat weerlegd worden; het is een klaarblijkelijk verkeerde veralgemening vanuit een formele analogie. Zodra de markt ontstaat wordt de periodieke terugkeer van kleine cycli bepaald door

de interne dynamiek van de kapitalistische krachten en doet zich altijd en overal voor. Wat betreft de grote segmenten van de kapitalistische ontwikkelingscurve (50 jaar), waarvan professor Kondratieff onvoorzichtigerwijze voorstelt om ze ook als cycli aan te duiden, wordt hun karakter en duur niet bepaald door de interne wisselwerking van kapitalistische krachten maar door die externe voorwaarden door wier kanaal de kapitalistische ontwikkeling verloopt. De verovering van nieuwe landen en continenten door het kapitalisme, de ontdekking van nieuwe natuurlijke rijkdommen, met zo belangrijke gegevens in de “suprastructuur” als oorlogen en revoluties als gevolg, bepalen het karakter en de opeenvolging van opgaande, stagnerende en neergaande fasen in de ontwikkeling van het kapitalisme.’[\[54\]](#)

George Garvy heeft die tekst zo geïnterpreteerd, dat Trotski, hoewel hij het bestaan van schommelingen op lange termijn aanvaardde, het cyclische karakter ervan ontkende.[\[55\]](#) Deze definitie is niet helemaal juist, tenzij men die wil reduceren tot een zinloze semantische strijd over het fundamentele verschil tussen cycli, ‘lange golven’, ‘lange perioden’ en ‘lange segmenten in de kapitalistische ontwikkelingscurve’. Trotski brengt twee centrale argumenten tegen Kondratieffs stelling naar voren: ten eerste, dat de *analogie* van de ‘lange golven’ met de klassieke ‘cycli’ verkeerd is, dat m.a.w. de ‘lange golven’ niet dezelfde ‘natuurlijke noodzakelijkheid’ bezitten als de klassieke cycli. Ten tweede dat, terwijl de klassieke cycli uitsluitend uit de interne dynamiek van de kapitalistische productiewijze te verklaren zijn, de verklaring van de ‘lange golven’ een ‘meer concrete studie van de kapitalistische curve en het onderlinge verband tussen deze laatste en alle aspecten van het maatschappelijk leven’[\[56\]](#) vergt. Hij keert zich m.a.w. tegen een monocausale theorie van de ‘lange golven’ die opgesteld is in analogie met Marx’ verklaring van de klassieke cycli door de vernieuwing van het vaste kapitaal.

Met die beide kritieken — die in de jaren ’20 door vele Sovjeteconomen werden gedeeld[\[57\]](#) — kan men het volstrekt eens zijn. Als we de ‘lange golven’ gedefinieerd hebben als lange golven van versnelde en vertraagde accumulatie, bepaald door lange op- en neergaande golvingen van de winstvoet, is het duidelijk dat die op- en neergaande beweging van de gemiddelde winstvoet niet afhankelijk is van één enkele factor, maar geïnterpreteerd moet worden aan de hand van een reeks maatschappelijke veranderingen, waarin de door Trotski genoemde factoren een grote rol spelen. De tabel maakt dat duidelijk.

Lange golf	Hoofdtonaliteit	Beweging van de waardedelen der industriewaren	Oorzaken van die beweging					
				3	1848-1873	expansief stijgende winstvoet	dalend cf stabiel, daarna cc stijgend dalend v stijgend m/v	De overgang naar machinale vervaardiging van machines drukt de waarde van cf. Cc stijgt, maar die stijging compenseert de daling van cf niet. Geweldige uitbreiding van de wereldmarkt, als gevolg van de door de revolutie van 1848 veroorzaakte, beginnende industrialisering en de uitbreiding van de aanleg van spoorwegen in heel Europa en Noord-Amerika.
1	1793-1825	expansief stijgende winstvoet	cf sterk stijgend cc sterk stijgend daarna dalend v dalend m/v stijgend			Ambachtelijk voortgebrachte machines; landbouw blijft achter op industrie — stijging van de warenwaarde van de grondstoffen. Daling van de reële lonen, gepaard met een langzame expansie van het industrieproletariaat en massale werkloosheid, sterke expansie van de wereldmarkt (Zuid-Amerika).		De machinaal vervaardigde machines zijn verspreid. De met die machines voortgebrachte waren werpen geen surpluswinsten meer af. De stijging van de organische samenstelling van het kapitaal leidt tot een daling van de gemiddelde winstvoet. De reële lonen stijgen in West-Europa. De resultaten van de toenemende export van kapitaal laten slechts geleidelijk een stijging van de kapitaalaccumulatie toe. Relatieve stagnering van de wereldmarkt.
2	1826-1847	uitputting van de expansie stagnerende winstvoet	cf stijgend cc dalend v dalend m/v stabiliseert zich		4	1874-1893	uitputting van de expansie, de winstvoet daalt, stagneert dan, om daarna licht te stijgen	

5 1894-1913		cf	De kapitaalinvesteringen in de kolonies, de doorbraak van het imperialisme, de veralgemening van de monopolisering, die bovendien profiteert van de slechts
	expansief	cc dalend	langzame stijging van de prijzen van de
6 1914-1939	eerst stijging,	v stijgend, maar	grondstoffen en door de tweede techno-
	daarna stagnering	v langzaam	logische revolutie gestimuleerd met een
	van de winstvoet	m/v stijgend langzaam	sterke stijging van de arbeidsproductiviteit en van de meerwaardevoet, maken
		m/v sterk stijgend, daarna stabiel	een algemene stijging van de winstvoet mogelijk, die de snelle groei van de accumulatie van het kapitaal verklaart. Sterke expansie van de wereldmarkt (Azië, Afrika, Oceanië). Het uitbreken van de oorlog, de ontwrichting van de wereldhandel, de daling
achteruitgang	cf	van de materiële productie veroorzaken	
sterke daling	cc	toenemende valoriseringsmoeilijkheden	
van de winstvoet	v	stabiel	van het kapitaal, versterkt door de over-
	v	dalend	winning van de Russische Revolutie en
	m/v	dalend, daarna stabiel, dan dalend	de daaruit voortvloeiende inkrimping van de wereldmarkt.
			(in Duitsland stijgend vanaf 1934)

7 1940/1945-1966	expansief	cf	dalend	De door fascisme en Tweede Wereldoorlog veroorzaakte verzwakking (gedeeltelijk atomisering) van de arbeidersklasse maakt een geweldige stijging van de meerwaardevoet mogelijk. Dit veroorzaakt een stijging van de winstvoet, wat de accumulatie van het kapitaal begunstigt. Het kapitaal werpt zich eerst op de wapenproductie, dan op de vereisten van de derde technologische revolutie, die een aanzienlijke prijsdaling van het constante kapitaal met zich meebrengt en zo op lange termijn de stijging van de winstvoet begunstigt. De wereldmarkt krimpt in door autarkie, wereldoorlog en uitbreiding van niet-kapitalistische gebieden (Oost-Europa, China, Noord-Korea, Noord-Vietnam, Cuba), groeit echter aanzienlijk door de intensivering van de interimperialistische arbeidsdeling en de beginnende industrialisering van de semi-kolonies.
	eerst stijgt de winstvoet, om dan langzaam te dalen	cc	dalend	
		v	eerst stabiel resp. dalend, dan langzaam stijgend	
		m/v	sterk stijgend, daarna stabiel	

8 1967-	uitputting van de expansie dalende winstvoet	c cc v m/v	<p>Het langzaam opsloppen van het 'industriële reserveleger' in de imperialistische landen blokkeert een verdere stijging van de meerwaardevoet, ondanks de toename van de automatisering. De winstvoet wordt door de klassenstrijd aangetast. De verscherping van de internationale concurrentie en de crisis van het internationale monetaire systeem werken in dezelfde richting. De expansie van de wereldhandel vertraagt.</p>
---------	--	-----------------------------	---

Zodra men de vervlechting van de zeer verschillende factoren, die de opeenvolging van op- en neergaande 'lange golven' bepalen, heeft vastgesteld en geconstateerd heeft dat die 'lange golven' geenszins de in de kapitalistische productiewijze ingebouwde periodiciteit van de klassieke cycli bezitten, is er geen rationele reden meer om het nauwe verband te loochenen met het hoofdmechanisme, dat eigenlijk een synthetische uitdrukking is van *alle* veranderingen waaraan het kapitaal voortdurend onderworpen is: de schommelingen van de winstvoet. [58]

De Nederlandse marxist Sam de Wolff heeft gelijktijdig met en onafhankelijk van Kondratieff geprobeerd om Van Gelderens analyse statistisch te verfijnen, o.a. door het uitwerken van 'gedecycleerde' getallenreeksen. Daarbij heeft hij overigens Kondratieffs fout, die Trotski al signaleerde, nl. de formele analogie met de klassieke cycli, ten top gevoerd door een 'absolute regelmaat' in de 'lange cycli' te postuleren: $2\frac{1}{2}$ 'klassieke cyclus per lange cyclus'; een onwrikbare lengte van de twee cycli, waarbij overigens de gemiddelde duur van de 'klassieke cyclus' geleidelijk moet afnemen van 10 tot 9, dan tot 8 en zelfs tot 7 jaar. [59] Sam de Wolffs analyse van 1924 wordt beheerst door de ontwikkeling van de prijzen en van de goudproductie, geeft bijgevolg geen verklaring voor de 'lange golven' en blijft dus ver achter bij de analyse van Van Gelderen. In een in 1929 verschenen boek [60] geeft hij weliswaar, steunend op Kondratieff, een dergelijke verklaring die gebaseerd is op de vervanging van lang meegaand vast kapitaal, zoals gebouwen, gasfabrieken, spoorwagemateriaal, buizen, kabels enz. Maar ook nu blijft

de strikte analogie met Marx' verklaring van de 'klassieke' cycli van kracht; een empirische bevestiging van die stelling is tot op heden niet geleverd. [61]

N.D. Kondratieffs beroemde poging tot isolering en bepaling van de 'lange golven' [62] is door Schumpeters terminologie tot 'de' verklaring zonder meer van de lange perioden verheven. In haar eerste rijpe versie [63] twijfelt Kondratieff echter nog tussen verschillende verklaringstypes. Hij houdt staande, dat de 'ebperioden' van de 'lange golven' gekenmerkt worden door zware landbouwdepressies, terwijl men tijdens de 'lange opgaande fase' o.a. de toepassing kan waarnemen van ondertussen gedane ontdekkingen en uitvindingen, een versnelde goudproductie en diepe militaire en sociale schokken. Rechtstreeks doelend op Trotski's kritiek (maar zonder hem te noemen) polemiseert hij tegen de 'wezenlijke', maar 'niet steekhoudende' overweging, dat de 'lange golven', in tegenstelling tot de middel-lange, veroorzaakt zouden zijn door 'toevallige en externe verhoudingen en gebeurtenissen', 'bijv. door wijzigingen in de techniek, door oorlogen en revoluties, door het betrekken van nieuwe landen in de wereld-economie en door schommelingen in de goudproductie.' [64][65] Deze factoren, waarop hij vroeger zelf de nadruk legde, zouden *gevolgen* en geen *oorzaken* zijn; de ritmische beweging van die factoren, wier invloed hij geenszins loochent, zouden slechts verklaard kunnen worden door de schommelingen op lange termijn in de ontwikkeling van de economie. Zo argumenteert hij bijv., dat 'niet het inlijven van nieuwe gebieden de stoot (geeft) tot het stijgen van de lange golven in de conjunctuur, maar dat omgekeerd een nieuwe opgang de exploitatie van nieuwe landen, nieuwe afzet- en grondstoffenmarkten noodzakelijk en mogelijk maakt.' [66]

Daarmee heeft hij natuurlijk nog geen verklaring voor de 'lange golven' gegeven; die heeft hij pas voorgelegd in het tweede Duitse artikel dat enkele jaren later verscheen. [67] Zijn verklaring steunt hoofdzakelijk op de lange levensduur van de 'grote investeringen', op de schommelende besparingen, de schommelende omvang van het braakliggende goudkapitaal (leenkapitaal) en op de gevolgen van een langdurig laag prijspeil: 'Deze goederen (grote investeringen, verbeteringen, gekwalificeerd kaderpersoneel enz.) kunnen lange tijd worden gebruikt. Ondertussen vergt de oprichting of voortbrengst ervan eveneens langere perioden, die het kader van de gewone commerciële en industriële cycli overschrijden. De uitbreiding van het fonds van zulke kapitaalgoederen is geen bestendig en gelijkmatig proces. Het bestaan van de lange golven in de conjunctuur is juist gebonden aan het mechanisme waarmee de uitbreiding van dit fonds zich voltrekt, waarbij de periode van toenemende uitbreiding samenvalt met de opgaande golf en de periode van een kalmere of stagnerende productie van de betreffende kapitaalgoederen samenvalt met de neergaande golf van de grote cyclus. De voortbrengst van de hier bedoelde soort kapitaalgoederen vergt een enorme uitgave van kapitaal en dit op betrekkelijk lange ter-

mijn. Daarom is de intree van dergelijke perioden van stijgende kapitaalgoederenproductie, d.w.z. perioden van lange opgaande golven, aan een reeks voorwaarden gebonden. Deze voorwaarden zijn: 1. hoge spaarintensiteit, 2. een relatief overvloedig aanbod van goedkoop leenkapitaal, 3. de accumulatie ervan in de handen van machtige ondernemingen en financiële centra, 4. een laag prijspeil dat het sparen en langlopende kapitaalinvesteringen stimuleert. De aanwezigheid van die voorwaarden schept een toestand, waaruit vroeg of laat een stijging van de voortbrengst van de genoemde soort fundamentele kapitaalgoederen en bijgevolg de langdurig stijgende conjunctuurgolf naar voren komt.^[68] Na op deze manier een schijnbaar gesloten verklaring van de ‘lange golven’ te hebben gegeven, gaat Kondratieff over tot het onderzoek van de verschillende ontwikkelingsritmen van de gemiddelde arbeidsproductiviteit in landbouw en industrie en komt tot de conclusie, dat het de ‘verhoging van de koopkracht van de landbouwproducten’ is die in laatste instantie de ‘lange golven’ veroorzaakt, omdat die de vraag naar alle waren versneld doet stijgen.^[69]

Van de vijf opgesomde causale verbanden kan hetzelfde gezegd worden, als Kondratieff zijn critici geantwoord heeft: het bewijs, dat het om oorzaken en niet om gevolgen gaat, is geenszins geleverd. De grotere kloof tussen vraag naar en aanbod van landbouwproducten in de expansieve ‘lange golven’ tot aan de Eerste Wereldoorlog kan zeer goed als gevolg in plaats van als oorzaak van de expansie worden beschouwd: stijging van de werkgelegenheid en van de industriële productie hebben een stijging van de vraag tot gevolg, terwijl de landbouwproductie minder elastisch is dan de industriële.^[70] Als de prijzen van de agrarische grondstoffen en voedingsmiddelen echter stijgen, dan zouden niet alleen de gevolgen voor de vraag naar industrieproducten, maar ook voor de winstvoet in de industrie onderzocht moeten worden. Dit is juist wat Kondratieff nalaat. Hij kan bijgevolg geen antwoord geven op de vraag, waarom de ‘dalende koopkracht van de industriële waren’ de expansie niet snel doet bezwijken.

Iedere crisis wordt gekenmerkt door braakliggend geldkapitaal (leenkapitaal). Waarom ligt dit kapitaal voor lange tijd braak — ondanks de lage rentevoet — in plaats van productief geïnvesteerd te worden? Hetzelfde probleem doet zich voor bij de toename van het sparen en de groeiende concentratie van het kapitaal, die eerder constanten dan variabelen zijn in de ontwikkeling van het kapitalisme (met slechts korte onderbrekingen op het hoogtepunt van de opeenvolgende *booms*).^[71] En wat de ‘duurzame kapitaalgoederen’ betreft^[72] geldt hetzelfde bezwaar dat we al tegen de gelijksoortige stelling van Sam de Wolff hebben geopperd: ‘kapitaalgoederen’ die veertig of vijftig jaar lang in de productie gebruikt worden, spelen in het kapitalisme slechts een marginale rol. Als het gaat om productiemiddelen met een kortere levensduur, kan een ‘echo-effect’ geen veertig- tot vijftigjarige cyclus verwekken. De op- en neergaande beweging van het braak leggen en productief herinvesteren van geldkapitaal zou dan

dus in grote trekken beperkt blijven tot de tienjarige cyclus. Door twee doorslaggevende factoren uit zijn argumentatie uit te schakelen — de schommelingen op lange termijn van de gemiddelde winstvoet, en de invloed van de technologische omwentelingen op de omvang en de waarde van het vernieuwde vaste kapitaal — heeft Kondratieff zich de weg naar de oplossing van het probleem zelf versperd. We geloven niet dat we ons vergissen, als we een te sterke *fixering op prijschommelingen* en een *ontoereikende analyse van de schommelingen in de industriële productie en de toename van de productiviteit* als de methodologische basis zien van de fouten, die Kondratieff begaan heeft bij de uitwerking van een verklaring van de ‘lange golven’. In laatste instantie is dit toe te schrijven aan een verwerping resp. herziening van Marx’ waarde- en geldtheorie.

Joseph Schumpeter, die de theorie van de ‘lange golven in de conjunctuur’ het grondigst behandeld heeft,^[73] probeert die fouten te vermijden. Uitgaande van zijn algemene theorie van de kapitalistische ontwikkeling, die al afgerond was^[74] op het moment dat Kondratieff hem op de ‘lange golven’ opmerkzaam maakte, heeft hij een conceptie van de ‘lange golven’ uitgewerkt, die gebaseerd is op de ‘innoverende activiteit van de ondernemers’ en dus in overeenstemming blijft met zijn algemene theorie van de kapitalistische ontwikkeling. Ook probeerde hij de productieseries een grotere betekenis te geven dan de prijsseries, maar hij schijnt daar empirisch niet in geslaagd te zijn.^[75] En de verklaring, waarom innovatie met grote tussenpozen ‘massaal’ (*in clusters*) plaatsvindt, kan zonder een grondige analyse 1. van de rol van de *productietechniek* en 2. van de langlopende schommelingen van de winstvoet niet bevredigend zijn. Juist met die twee momenten houdt Schumpeters *magnum opus* slechts onvoldoende rekening. Dit is des te verwonderlijker als we weten dat Schumpeter de winstproblematiek een zeer centrale betekenis toekent.^[76]

Systematische kritiek op de theorie der ‘lange golven’ van Kondratieff en Schumpeter is vooral geleverd door A. Herzenstein en George Garvy (voor Kondratieff), Simon Kuznets (voor Schumpeter) en Ulrich Weinstock.^[77] Deze kritiek is weinig overtuigend. De technische tekortkomingen van Kondratieff’s statistische methoden, de willekeurige bepaling van begin en einde van de ‘lange golven’, het gebrek aan bewijskracht van Schumpeters series behalve die op het niveau van de prijzen: dit geven we allemaal toe. Eén feit blijft echter staan: de economische geschiedschrijving houdt praktisch eenstemmig vast aan de sterke expansie tussen 1848 en 1873, de lange depressie van 1873 tot 1893, de stormachtige opgang van de economische bedrijvigheid van 1893 tot 1913, de sterk vertraagde, zo niet stagnerende en negatieve ontwikkeling tussen de twee wereldoorlogen, en dan weer de sterke toename van de groei na de Tweede Wereldoorlog.^[78] Alleen over de ‘eerste Kondratieff’ — nl. de fase van sterkere groei tussen 1793 en 1823 en van tragere groei tussen 1824 en 1847 — bestaan er ten dele gerechtvaardigde

digde twijfels.[79] Zulk een opeenvolging van minstens vijf ‘lange golven’ kan noch aan het toeval noch aan verscheidene exogene factoren toegeschreven worden.

Herzensteins kritiek op Kondratieff legt de meeste fouten van diens theoretische verklaring op een juiste manier bloot, maar hij spant de boog te strak als hij het bestaan van de lange golf ook empirisch probeert te weerleggen. Herzenstein laat de ontwikkeling in de VS weg, en met behulp van deze extrapolatie probeert hij de gestegen groei van de jaren 1849-1873 en de lange depressie tussen 1873 en 1893 toe te schrijven aan Groot-Brittannië alleen. Het statistische materiaal, dat wij aan het einde van dit hoofdstuk geven, bewijst echter dat het in werkelijkheid ging om bewegingen van de *wereld*productie en de *wereld*markt. Herzenstein ontkent het bestaan van een periode van versnelde groei tussen 1893 en 1913, en hij doet dat volledig ongefundeerd aan de hand van slechts één enkel tijdschriftartikel.

Interessanter is zijn theoretische argument, dat Kondratieff ‘historische perioden classificeert als periodische cycli’ en dat ‘eenmalige historische combinaties (...) die fundamentele veranderingen in de algemene voorwaarden van de wereldmarkt en in de betrekkingen tussen de territoriale deelsectoren met zich meebrachten’ toch geen ‘regelmatig herhaalde schommelingen’ kunnen veroorzaken.[80] Hij vergeet daarbij dat ‘eenmalige historische combinaties’ op de kapitalistische wereldmarkt gevolgen hebben, die in de *schommelingen van de gemiddelde winstvoet* samengevat kunnen worden. Ze kunnen daarom worden geclassificeerd naar het criterium, of hun combinatie de stijging dan wel de daling van de gemiddelde winstvoet, en dus de versnelling dan wel de vertraging van de kapitaalaccumulatie bevordert.

De poging om de ‘lange golven’ weg te interpreteren als eenvoudige uiting van ‘sterkere’ of ‘zwakke’ klassieke cycli,[81] is evenmin overtuigend. Men zou het toch als een probleem moeten beschouwen, dat de ritmisch opeenvolgende fasen van hoogconjunctuur en van crisis en stagnatie de economische ontwikkeling op lange termijn sterk schijnen te beïnvloeden. En zodra men dit niet meer als vanzelfsprekend maar als een probleem beschouwt, moet er een verklaring worden gezocht en zijn we weer terug bij de problematiek van de ‘lange golven’.

Sinds Kuznets is het mode geworden om de ‘lange golven’ te vervangen door ‘trends’ en willekeurige ‘gemiddelden van tien jaar’. Maar ook hier wordt een werkelijk probleem weggetoverd door het ‘op te lossen’ in zeer lange perioden; zelfs de grote economische wereldcrisis van 1929-1932 ‘verdwijnt’ in veel van die ‘trendberekeningen’,[82] hoewel niemand kan twijfelen aan het bestaan van die crisis.

Wanneer Ulrich Weinstock de theorie van de lange golven verwijt, dat ze getekend is door marxistische inspiratie en daarom onbruikbaar is,[83] en zich in dit verband beroept op Poppers polemieken tegen het ‘historicisme’, moet hem en niet de marxisten vooringenomenheid verweten worden. Het gaat er tenslotte om of ‘lange golven’ constateerbaar zijn of niet, en zo ja, hoe ze te verklaren zijn. Er blijft dan nog één bezwaar van de critici over: ‘De voor de verklaring van lange golven vereiste tijdseries over productie en inkomen sinds de Franse Revolutie zijn niet voor een voldoende aantal relatief ontwikkelde landen met de nodige betrouwbaarheid te reconstrueren.[84] De ‘lange golven’ zouden dus statistisch niet aan te tonen zijn. Maar naar onze mening ligt het voornaamste probleem *niet* in de statistische verificatie, maar in de theoretische verklaring,[85] hoewel de theorie van de ‘lange golven’ zonder empirische bevestiging in laatste instantie vanzelfsprekend als ongefundeerde werkhypothese, zo niet zelfs als mystificatie moet worden beschouwd. De empirische verificatiemethode moet echter op haar beurt verband houden met het begrip van de zaak. Prijsbewegingen, die veroorzaakt kunnen worden door inflatoire ontwikkelingen — in het kader van een gouden standaard: sterkere daling van de warenwaarde van de edele metalen dan van de gemiddelde waarde der andere waren — zijn geen betrouwbare index.[86] Ook productiecijfers van individuele waren, die in bepaalde perioden sterk beïnvloed kunnen worden door de rol van bepaalde productietakken als ‘groeisectoren’, moeten voorzichtig geïnterpreteerd worden. Inkomenscurven, die mede bepaald kunnen worden door inflatoire prijsbewegingen, zijn in ieder geval afgeleide indicatoren en pas na grondige historische analyse bruikbaar. De meest overtuigende indicatoren blijken dus de industriële productie als geheel en de ontwikkeling van het wereldhandelsvolume (of van de wereldhandel per capital, waarvan de eerste de tendens op lange termijn van de kapitalistische *productie* tot uitdrukking brengt en de tweede het ritme van de expansie van de *wereldmarkt*). En met deze indicatoren is de empirische verificatie van de ‘lange golven’ sinds de crisis van 1847 zonder meer mogelijk:

Jaarlijkse cumulatieve groei van de Britse industriële productie [87]

gemiddelde 1801-1811 tot gemiddelde 1831-1841 : 4,7 % [88]

1827-1847 3,2 %

1848-1875 4,55 %

1876-1893 1,2 %

1894-1913 2,2 %

1914-1938 2 %

1939-1967 3 %

Jaarlijkse cumulatieve groei van de Duitse industriële productie [89]

(na 1945 Bondsrepubliek)

1850-1874	4,5 %
1875-1892	2,5 %
1893-1913	4,3 %
1914-1938	2,2 %
1939-1967	3,9 %

Jaarlijkse cumulatieve groei van de industriële productie in de VS [90]

1849-1873	5,4 %
1874-1893	4,9 % [91]
1894-1913	5,9 %
1914-1938	2 %
1939-1967	5,2 %

Jaarlijkse cumulatieve groei van de fysieke productie per hoofd op de wereld schaal [92]

1865-1882	2,58 %
1880-1894	0,89 %
1895-1913	1,75 %
1913-1938	0,66 %

Jaarlijkse cumulatieve groei van het wereldhandelsvolume [93]

1820-1840	2,7 %
1840-1870	5,5 %
1870-1890	2,2 %
1891-1913	3,7 %
1913-1937	0,4 %
1938-1967	4,8 %

De overgang sinds 1967 van een 'lange golf met een expansieve' naar een 'lange golf met een stagnerende grondtoon' (met vertraagde groei) kan op dit moment al statistisch worden aangetoond, ofschoon de nieuwe 'lange golf' nog maar net begonnen is en de vertraagde groei aan het einde van de jaren '70 waarschijnlijk veel duidelijker zal worden dan in 1975:

Jaarlijkse cumulatieve groei van de industriële productie [94]

	1947-1966	1967-1975
VS*	5,0 %	1,9 %
6 vroegere EEG-landen	8,9 %	4,6 %
Japan	9,6 %	7,9 %
Groot-Brittannië	2,9 %	2,0 %

* Voor de VS: 1940-1966

Dupriez van zijn kant heeft na de Tweede Wereldoorlog zijn theorie van de lange golfbeweging van de economische ontwikkeling een definitieve vorm gegeven. [95] Volgens deze theorie spelen de afwijkingen van de geldwaarde-index de doorslaggevende rol bij de verklaring van de Kondratieffgolven: 'De brug tussen de bundel essentiële economische gedragspatronen en de contingente historische feiten moet in de fundamentele orde worden geslagen door de afwijking van de geldwaarde-index te beschouwen: de afwijking is bij gebrek aan ieder stabiliserend gedrag van de verhouding tussen geld en goederen een bijna noodzakelijk feit; ze is het economische feit, dat de *Kondratieffgolven* beheerst, dat oorzaak is van alle gedragspatronen die aan de prijsverandering gebonden zijn. Wat betreft de vooruitgang op lange termijn, die zich onder de *Kondratieffgolven* uitstrekt, is dit het nieuwe feit, dat in de verklaring ingevoerd wordt; het blijkt daar een veel doorslaggevend en ondubbelzinniger feit te zijn dan in de eigenlijke conjunctuur.' [96] Fundamenteel in Dupriez' argumentatie is de grote veranderlijkheid van de vraag naar geldkapitaal (marxisten zouden zeggen: vraag van de zijde van de industriële kapitalisten naar supplementair geldkapitaal). In de opgaande fase van de lange golf werkt de prijsstijging stimulerend op de vraag naar kapitaal als gevolg van de daling van de geldwaarde-index. Dan komt er een keerpunt, meestal na oorlogen of revoluties, wanneer zich de 'wens tot sanering van de openbare financiën' gaat doorzetten, de waarde van de geldindex stijgt door het inkrimpen van het kredietvolume en de deflatie en prijsdaling een dempende uitwerking hebben op de economische groei. [97]

Afgezien van het feit dat op die manier de beslissende ommekeer in de ontwikkeling verklaard wordt door een louter psychologische factor — 'de wens om de openbare financiën te saneren' — die net als de tot baanbrekende innovaties geneigde ondernemers van Schumpeter de rol van een *deus ex machina* speelt, [98] vinden we hier een merkwaardige heruitgave van het dualisme tussen geld en waar, dat Marx al zo scherp bij Ricardo gekritiseerd heeft en dat geen rekening houdt met het feit, dat het geld zijn rol slechts kan spelen omdat het zelf een waar is. Indien men echter de door zijn eigen productie-

voorwaarden bepaalde warenwaarde (productieprij) van het geldmateriaal, d.w.z. van de edele metalen, uit die argumentatie uitschakelt, dan blijft er hoogstens nog de fluctuatie van het papiergeldvolume over, d.w.z. van de papiergeldinflatie, en die zou dan volgens Dupriez de beslissende drijfkracht van de lange golven moeten zijn. Daar de impuls echter uitgaat van de vraag naar kapitaal, die een vraag is naar reëel, te valoriseren kapitaal en niet naar papiergeld, valt deze argumentatie ineen. Het valt niet in te zien, waarom in bepaalde perioden een onvoldoende circulatie van papiergeld de *vraag* naar geldkapitaal zou moeten verminderen en vervolgens gepaard zou moeten gaan met een *daling* van de rentevoet, terwijl in andere perioden juist tijdens een stijgende kredietexpansie de vraag naar geldkapitaal duidelijker stijgt en zo de rentevoet opdrijft. Dupriez publiceerde een tabel^[99], die de cyclische schommelingen op lange termijn van de rentevoet in Groot-Brittannië weergeeft, waaruit het tegendeel blijkt van wat hij wilde bewijzen: juist in fasen van ‘geldsanering’ en ‘geldschaarste’ is de rentevoet lager dan in fasen van ‘geldinflatie’:

Gemiddelde rentevoet in Groot-Brittannië

1825-1847	3,99 %
1852-1870	4,24 %
1874-1896	3,11 %
1897-1913	3,25 %

Zoals bij Kondratieff en bij Schumpeter ontbreekt ook hier het beslissende element dat de hele argumentatie bindt: de winstvoet. Niet omdat geld ‘schaars’ is of ‘overvloedig’ aangeboden wordt, al naar gelang er een ‘inflationistische’ of een ‘op sanering van de openbare financiën’ ingestelde generatie aan het roer is, doet zich een vloed of eb voor in de lange golf van de economische ontwikkeling. Het tegendeel is waar: wanneer de daling van de gemiddelde winstvoet de investeringsactiviteit van de kapitalisten remt, zal de vraag naar geldkapitaal (en dus ook de rentevoet) relatief dalen. En pas wanneer specifieke voorwaarden een duidelijke toename van de winstvoet en een aanzienlijke uitbreiding van de markt waarborgen, zal de investeringsactiviteit zich meester maken van de ontdekkingen die de hele industrie omwentelen en op die manier de stoot geven tot een expanderende tendens op lange termijn van de kapitaalaccumulatie en van de vraag naar geldkapitaal (met een relatief hogere rentevoet).

We geloven met onze analyse een bijdrage geleverd te hebben tot de oplossing van het probleem van de ‘lange golven’, doordat we de lange golfbewegingen van de kapitaalaccumulatie, die door wisselende combinaties van verschillende factoren (radicale prijsdaling van grondstoffen, plotselinge uitbreiding van de kapitalistische afzetmarkten en/of van de investeringsterreinen van nieuw kapitaal, snelle stij-

ging van de meerwaardevoet, oorlogen en revoluties enz.) worden veroorzaakt, hebben verbonden met de innerlijke logica van het proces van kapitaalaccumulatie en -valorisering. Zelfs bij een ononderbroken stroom ontdekkingen en uitvindingen moet de ontwikkeling van de kapitaalaccumulatie op lange termijn discontinu blijven, omdat voorwaarden die de valorisering van het kapitaal begunstigen (en een verhoging of een stabilisering van de winstvoet op een hoger niveau tot gevolg hebben) op den duur moeten omslaan in voorwaarden die een verslechtering van de valorisering (d.w.z. een daling van de gemiddelde winstvoet) veroorzaken. Het concrete mechanisme van die ommekeer moet onderzocht worden aan de hand van de concrete historische ontwikkelingsvoorwaarden van de kapitalistische productiewijze op het ogenblik van de belangrijkste momenten van ommekeer (d.w.z. in het begin van de jaren ’20 en ’70 van de 19de eeuw; onmiddellijk vóór de Eerste Wereldoorlog; in het midden van de jaren ’60 van de 20ste eeuw). Dat hebben we in dit hoofdstuk proberen te staven. We hebben daarbij laten zien, dat *verschillende* combinaties van oorzakelijke factoren verantwoordelijk waren voor de plotselinge snelle stijging van de winstvoet na 1848, na 1893 en na 1940 (VS)-1945/1948 (West-Europa, Japan). Na de revolutie van 1848 waren het vooral de plotselinge uitbreiding van de afzetmarkt — een resultaat van de gebeurtenissen van deze revolutie zelf — en de plotselinge uitbreiding van de goudproductie in Californië en Australië, die de gunstige voorwaarden voor de eerste technologische revolutie schiepen. Doordat het vaste kapitaal radicaal goedkoper werd en de meerwaardevoet reusachtig steeg (massieve verhoging van de relatieve meerwaarde), werd een langdurige stijging van de gemiddelde winstvoet en de kapitaalaccumulatie mogelijk. Aan het begin van de jaren ’90 van de vorige eeuw was de ‘oorzakelijke’ factor van de ‘nieuwe lange golf met expansieve grondtoon’ het resultaat van een plotselinge uitbreiding van de investeringsterreinen van het kapitaal in de kolonies en halfkolonies en de daarmee gepaard gaande massale prijsdaling voor grondstoffen en voedingsmiddelen (verhoging van de relatieve meerwaarde!), die tot uiting kwam in een scherpe stijging van de winstvoet van het kapitaal in de imperialistische moederlanden. Zo kwam de tweede technologische revolutie tot stand, waardoor het vaste kapitaal goedkoper werd en de rotatietijd van het gehele kapitaal sterk werd verkort. Het centrale probleem voor het recentste verleden blijft, waarom er na een langdurige achteruitgang resp. stagnatie van de accumulatie van het kapitaal sinds 1913, versterkt door de economische wereldcrisis van 1929-1932, opnieuw een verhoging van de gemiddelde winstvoet en een versnelling van de kapitaalaccumulatie kon optreden onmiddellijk vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog (al naar gelang het te onderzoeken imperialistische land). Daaruit vloeit bovendien het probleem voort, welke voorspellingen die analyse mogelijk maakt over het begin van een nieuwe golf voor de periode sinds de tweede helft van de jaren ’60 van onze eeuw — de eb na de vloed. Op deze problemen zullen wij in de volgende hoofdstukken een gedetailleerd antwoord proberen te geven.

[1] In hoofdstuk 11 van onze *Traité d'économie marxiste* hebben we geprobeerd de verschillende academische en marxistische theorieën over de industriële cyclus samen te vatten; in hetzelfde hoofdstuk hebben we ook de oorzaken van de onvermijdelijkheid van die cyclus binnen de kapitalistische productiewijze uiteengezet.

[2] Henryk Grossman (p. 118 e.v.) gebruikt het begrip 'overaccumulatie' in die betekenis, alhoewel niet direct in verband met de industriële cyclus. Marx gebruikt dit begrip in *Das Kapital* III, p. 261.

[3] 'Maar zelfs in deze extreme veronderstelling is de absolute overproductie van kapitaal geen absolute overproductie zonder meer, geen absolute overproductie van productiemiddelen. Het is slechts een overproductie van productiemiddelen voor zover ze als kapitaal fungeren en dus in verhouding tot de met hun gezwollen massa gezwollen waarde een valorisering van die waarde moeten impliceren, een extra waarde moeten voortbrengen' (K. Marx, *Das Kapital* III, pp. 265-266).

[4] Vgl. Paul Boccara, 'La crise du capitalisme monopoliste d'état et les luttes des travailleurs' (in: *Economie et politique*, nr. 185, dec. 1969), die spreekt van een cyclus van overaccumulatie en kapitaalontwaarding (pp. 53-57).

[5] K. Marx, *Das Kapital* II, p. 185.

[6] K. Marx, *Das Kapital* II, p. 171 e.v.

[7] 'Ondertussen is de crisis steeds het uitgangspunt voor een grote nieuwe investering. Dus ook — als men de maatschappij als geheel beschouwt — min of meer een nieuwe materiële basis voor de volgende rotatiecyclus' (K. Marx, *Das Kapital* II, p. 186) — Zie ook *Das Kapital* I p. 661-662.

[8] K. Marx, *Das Kapital* III, p. 888.

[9] Idem, p. 272.

[10] K. Marx, *Das Kapital* I, p. 640.

[11] Henryk Grossmann, pp. 326-334.

[12] K. Marx, *Das Kapital* III, p. 258.

[13] K. Marx, *Das Kapital* I, p. 658: 'De tussenliggende perioden, waarin de accumulatie alleen als uitbreiding van de productie op een gegeven technische basis werkt, worden korter.'

[14] Overigens kan bij een sterke versnelling van de technologische vernieuwing de lopende verbetering van de productietechniek door vervanging van onderdelen enz. een toenemende rol spelen en kan de betekenis van de $M\beta$ voor de verhoging van de arbeidsproductiviteit relatief dalen. Harry Nick (*Technische Revolution und ökonomie der Produktionsfonds*, Berlijn 1967, pp. 17-18) ziet daarin zelfs één van de kenmerken van de 'technisch-wetenschappelijke revolutie'. In hoofdstuk 6 komen we op dit probleemcomplex terug.

[15] 'Een stroom van nieuwe kennis leidt tot een permanente wijziging in de productiefunctie voor iedere waar. Dit kan in verschillende vormen gebeuren. Sommige vormen van vooruitgang, vooral die het resultaat zijn van grondslagenonderzoek, beïnvloeden het hele karakter van de productiefunctie, aangezien de fundamentele processen in een industrie radicaal gewijzigd worden. Andere vormen leiden tot verbeteringen in de bestaande fundamentele methoden' (W.E.G. Salter, *Productivity and Technical Change*, Cambridge University Press, 1960, p. 21).

[16] Ook Kondratieff geeft een opsomming van de zijns inziens noodzakelijke voorwaarden voor een plotselinge uitbreiding van de kapitaalaccumulatie. Deze zijn: '1. hoge spaarintensiteit; 2. relatief groot aanbod van goedkoop leenkapitaal; 3. de accumulatie ervan in de handen van machtige ondernemingen en financiële centra; 4. een laag prijsniveau dat het sparen en langlopende investeringen van kapitaal stimuleert' (p. 37). De zwakte van die verklaring ligt voor de hand: juist in de fasen van onderinvestering zijn al die verschijnselen gegeven (o.a. in de VS tussen 1933 en 1938), zonder dat er een snelle technologische vernieuwing tot stand komt. Kondratieff ziet de strategisch beslissende rol van de winstvoet over het hoofd.

[17] Zie o.a. voetnoot 11 van hoofdstuk 3.

[18] A.P. Usher (*A History of Mechanical Inventions*, herziene druk, Harvard University Press, 1954, pp. 116-117) leverde kritiek op de definitie van machines bij Marx, die hem ontleende aan Ure en Babbage. Hij beweert, dat een dergelijke karakterisering het doorslaggevende progressieve element in de machine buiten beschouwing laat, nl. de steeds 'elegantere' (lees: arbeidsbesparende) combinatie van verschillende elementen tot een gemeenschappelijk bewegend raderwerk (*train*). Hij schijnt het feit over het hoofd te zien, dat Marx eerst de wordingsgeschiedenis van de machines beschrijft, om daarna (*Das Kapital* I, p. 399 e.v.) volledig de nadruk te leggen op onderlinge combinatie van verschillende machines of machineonderdelen: 'Als geled systeem van arbeidsmachines, die hun beweging slechts via het transmissiemechanisme van een centrale automaat ontvangen, bezit het machinale bedrijf zijn meest ontwikkelde vorm' (p. 402). Dit was ook Babbage niet ontgaan: deze geniale onderzoeker had zich al meer dan honderd jaar vóór het begin van de eigenlijke automatisering bezig gehouden met het ontwerpen van een automatische rekenmachine, die juist dit concept van de gelede combinatie van alle bestanddelen tot zijn hoogste ontplooiing moest brengen.

[19] K. Marx, *Das Kapital* I, p. 396.

[20] K. Marx, *Das Kapital* I, pp. 401-402.

[21] K. Marx, *Das Kapital* I, p. 405 (wij cursiveren).

[22] K. Marx, *Das Kapital* I, p. 404-405.

[23] David Landes, p. 153-154, 423 e.v.

[24] Zie hierover ook het artikel van W. Pfeifer in de *Neue Zürcher Zeitung* van 24 aug. 1972.

[25] Oskar Lange heeft ons inziens gelijk als hij het begrip ‘industriële revolutie’ niet wil gebruiken voor de grote omwentelingen in de technologie, zoals bijv. de automatisering van het productieproces sinds de Tweede Wereldoorlog: ‘Daardoor vervaagt nl. de historische specificiteit van de industriële revolutie, die op basis geweest is van de industrialisering. Wij moeten er ook op wijzen, dat de industriële revolutie, waaruit de grootindustrie ontstaan is, nauw verbonden was met het ontstaan van de kapitalistische productiewijze, dus van een nieuwe maatschappijvorm’ (*Entwicklungstendenzen der modernen Wirtschaft und Gesellschaft*, Wenen 1964, p. 160). Daarom gebruiken wij hier de begrippen eerste, tweede en derde technologische revolutie in plaats van de formule tweede en derde industriële revolutie. We corrigeren dus een fout, die we zelf in het verleden begaan hebben.

[26] George Friedmann (‘Sociologie du travail et sciences sociales’, in: G. Friedmann en Pierre Naville, *Traité de sociologie du travail*, Parijs 1961, p. 68) spreekt in dit verband van ‘tweede industriële revolutie’.

[27] Tussen 1900 en 1912 is de waarde van het vaste kapitaal in de Amerikaanse niet-agrarische bedrijven verdubbeld: tegen vaste prijzen (in dollars met de gemiddelde koopkracht van de jaren 1947-1949) steeg deze van 16,8 tot 31,4 miljard. Tussen 1912 en 1929 steeg deze nog eens, hoewel trager, van 31,4 tot 53,6 miljard. Dan bleef hij 18 jaar lang bijna constant, want 53 miljard bereiken we na de grote economische wereldcrisis pas weer in 1945, gevolgd door een lichte daling in 1946. In 1947 staan we nog steeds op 54,9 miljard, en pas in 1948 overschrijden we met 63,3 miljard definitief de drempel van 1929. Maar in dezelfde periode stegen de bankactiva van 72 miljard in 1929 tot 162 miljard in 1945 en de activa van de levensverzekeringsmaatschappijen van 17,5 tot bijna 45 miljard, dus (rekening houdend met een ontwaarding van de dollar met ongeveer 30 %) nog steeds met 70 % wat de bankactiva en 100 % wat de activa van de levensverzekeringsmaatschappijen betreft (US Department of Commerce, *Long-Term Economic Growth 1860-1965*, Washington, okt. 1966, pp. 186, 200-202, 209).

[28] In principe laten we iedere lange periode beginnen met het jaar na de crisis die een ‘klassieke cyclus’ beëindigde, en beëindigen we de lange periode met een crisisjaar. Daar de crisisjaren niet in alle kapitalistische landen identiek zijn, hebben we het crisisjaar gekozen van het belangrijkste kapitalistische land met een toonaangevende positie op de wereldmarkt. Tot aan de Eerste Wereldoorlog is dat Groot-Brittannië, na de Eerste Wereldoorlog de Verenigde Staten.

[29] De Russische marxist Bogdanow probeerde deze mogelijkheid ter discussie te stellen. Vele tegenstanders van de ‘lange golven’ zijn hem hierin gevolgd. Zie ons antwoord verderop.

[30] Strikt genomen schijnt dit niet juist te zijn. Joseph Schumpeter (*History of Economic Analysis*, New York 1954) verwijst naar een door Jevons geciteerd artikel van Hyde Clark, ‘Physical Economy’,

waarin het bestaan van ‘lange golven’ in de conjunctuur opgemerkt schijnt te zijn. (Dit artikel verscheen in het tijdschrift *Railway Register* in 1874.) Het heeft evenwel op de verdere behandeling van het probleem geen enkele invloed gehad.

[31] Zie o.a. Friedrich Engels’ voetnoot op p. 506 van Marx’ *Kapital* III.

[32] Parvus, *Die Handelskrisis und die Gewerkschaften*, 1901, pp. 26-27.

[33] We hebben het eerder in dit boek al geciteerd (zie hoofdstuk 3, voetnoot 29).

[34] Parvus, p. 26.

[35] Zo laat hij een ‘Sturm-und-Drang’-periode in de jaren ’60 van de 19de eeuw beginnen en aan het begin van de jaren ’70 eindigen, terwijl men algemeen het bestaan van een ‘lange expanderende golf’ aanneemt vanaf de crisis van 1847 tot 1873.

[36] Parvus was o.a. ook, samen met Trotski, de grondlegger van de op Rusland toegepaste theorie van de permanente revolutie die, in tegenstelling tot alle andere Russische marxisten, als resultaat van de op handen zijnde Russische revolutie een arbeidersregering voorzag. Maar terwijl hij daarbij een sociaal-democratische regering naar Australisch voorbeeld op het oog had (d.w.z. een regering, die binnen het kader van de kapitalistische productiewijze zou blijven), verdedigde Trotski al in 1906 de mening, dat de Russische revolutie zou leiden tot de dictatuur van het proletariaat, steunend op de arme boeren.

[37] Karl Kautsky, ‘Krisentheorien’, in: *Die Neue Zeit*, 20ste jaargang, 1901-1902, p. 137.

[38] Gelijktijdig met Van Gelderen — en onafhankelijk van hem — hebben Albert Aftalion (*Les crises périodiques de surproduction*), M. Tugan-Baranowski (in de Franstalige uitgave van zijn *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*), J. Lescure (*Des crises générales et périodiques de surproduction*, 1907), en W. Pareto in 1913 het probleem van de ‘lange golven’ marginaal aangestipt, maar slechts op een fragmentarische manier, praktisch alleen met betrekking tot de prijsbewegingen en zonder de volheid van Van Gelderen’s analyse te evenaren (zie in dit verband: Ulrich Weinstock, *Das Problem der Kondratieff-Zyklen*, Berlijn-München 1964, pp. 20-22). We hoeven er hier dan ook geen rekening mee te houden.

[39] J. Fedder, ‘Springvloed — Beschouwingen over industriële ontwikkeling en prijsbeweging’, in: *De Nieuwe Tijd*, 1913 (18de jaargang), nrs. 4, 5 en 6 (april, mei, juni).

[40] Van Gelderen noemt de expansieve ‘lange golf’ ‘springvloed’ en de vertragende ‘lange golf’ ‘ebbe’.

[41] J. Fedder, pp. 447-448.

[42] Karl Kautsky, ‘Die Wandlungen der Goldproduction und der wechselnde Charakter der Teuerung’, bijlage *Die Neue Zeit*, nr. 16, 1912/1913, uitgegeven op 24 januari 1913 te Stuttgart. Op p. 20 van dit geschrift reduceert Kautsky een golfbeweging van stijgende en dalende prijsbewegingen tussen 1818 en

1849, 1850 en 1873, 1874 en 1896, 1897 en 1910 tot het verloop van de goudproductie.

[43] J. Fedder, pp. 448-449. — Dit is eveneens in laatste instantie en althans gedeeltelijk de verklaring voor de ‘lange golven’, die de Belgische hoogleraar Léon Dupriez tegenwoordig verdedigt (zie onder).

[44] Ulrich Weinstock, p. 28.

[45] Zie George Garvy's artikel ‘N.D. Kondratieff’ in deel 6 van de *International Encyclopedia of Social Sciences*, Macmillan, 1968.

[46] Kondratieff verklaart in ieder geval, dat hij Van Gelderens werk niet kende vóór hij zijn Russische artikelen van 1922-1925 en zijn beroemde Duitse artikel van 1926 geschreven had (‘Die langen Wellen der Konjunktur’, in: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, deel 56, nr. 3, dec. 1926, p. 599, Tübingen). Er bestaat geen reden om aan die verklaring te twijfelen.

[47] Leon Trotsky, ‘Report on the World Economic Crisis and the New Tasks of the Communist International’, tweede zitting, 23 juni 1921, van het Derde Congres van de Communistische Internationale, in: Leon Trotsky, *The First Five Years of the Communist International*, vol. 1, p. 201, Pioneer Publishers, New York 1945. De Duitse vertaling van dit referaat werd gepubliceerd in: Leo Trotski, *Die neue Etappe — Die Weltlage und unsere Aufgaben*, Verlag der Kommunistischen Internationale 1921. De Duitse versie is echter onvolledig.

[48] Leon Trotsky, p. 207.

[49] Leon Trotsky, p. 211.

[50] Leon Trotsky, ‘Flood-Tide — The Economic Conjunction and the World Labour Movement’, in de *Pravda* van 25 dec. 1921, p. 79-84, in: Leon Trotsky, *The First Years of the Communist International*, Pioneer Publishers, New York 1953. — Leon Trotsky, ‘Report on the Fifth Anniversary of the October Revolution and the Fourth World Congress of the Communist International’ (20 okt. 1922), p. 198-200.

[51] Leon Trotsky, ‘The Curve of Capitalist Development’ (brief aan de redactie van de *Vjstnik Sotsialistsjeskoi Akademii*, gedateerd 21 april 1923 en verschenen in aflevering 4 van die publicatie in april-juli 1923. Hier geciteerd naar de Engelse vertaling, verschenen in *Fourth International*, mei 1941, p. 112).

[52] Leon Trotsky, idem, p. 114.

[53] Het gaat om N.D. Kondratieff's werk *Die Weltwirtschaft und ihre Bedingungen während und nach dem Krieg*, dat in 1922 te Moskou is gepubliceerd.

[54] Leon Trotsky, idem, pp. 112-114.

[55] George Garvy, ‘Kondratieff's Theory of Long Cycles’, in: *The Review of Economic Statistics*, Cambridge, Mass., vol. 25, nr. 4, nov. 1943, pp. 203-220.

[56] Leon Trotsky, idem, p. 114.

[57] Garvy citeert in dit verband de visies van Bogdanow, Oparin, Studensky, Nowozjilow, Gerzstein, Granowsky en Guberman. Zie ook Herzenstein (‘Gibt es grosse Konjunkturzyklen?’ in: *Unter dem Banner des Marxismus*, 1929, nr. 1 en 2): ‘(...) uitgaande van de bedrieglijke cyclische schijn van de beweging der grote prijsgolven, (schreef hij) het ongelijkmatige tempo van de dynamiek der productiekrachten toe aan een mechanisme van een ritmisch conjunctuurverloop’ (p. 123).

[58] Zie in dit verband de betekenis die Tinbergen (samen met Polak, *The Dynamics of Business Cycles*, Londen 1950, o.a. p. 167, 170 e.v.) en Michal Kalecki toekennen aan de winstvoet — hoewel uiteraard niet marxistisch gedefinieerd — in de industriële cyclus.

[59] Sam de Wolff, ‘Prosperitäts- und Depressionperioden’, in: Otto Jenssen (ed.), *Der lebendige Marxismus*, Jena 1924, pp. 30, 38-39.

[60] Sam de Wolff, *Het economisch getij*, Amsterdam 1929, pp. 416-419.

[61] Zo hebben de door Isard, Riggelman, Alvin Hansen en anderen in de VS vastgestelde bouw- resp. bouw- en transportmiddelencycli slechts een gemiddelde lengte van 17-18 en niet, zoals De Wolff dacht, van 38 jaar (Walter Isard, ‘A Neglected Cycle: the Transport-Building Cycle’, in: *Review of Economic Statistics*, 1942, deel 34. We citeren naar het in Alvin Hansen en Clemence, *Readings in Business Cycles and National Income*, Londen 1953, afgedrukte essay, p. 467 en 479). Zie voor die bouwcyclus — door een aantal auteurs ‘Kuznets-cyclus’ genoemd — in de VS: Simon Kuznets, *Long Term Changes in National Income of the United States since 1869*, Cambridge 1952. Over het verband en het gedeeltelijk tegen elkaar indruisen van de Amerikaanse en de Engelse bouwcyclus, zie de essays van de Engelse auteurs, verzameld in Derek H. Aldcroft, Peter Fearon (eds.), *British Economic Fluctuations 1790-1939*, Londen 1972.

[62] N.D. Kondratieff, *Die langen Wellen der Konjunktur*.

[63] Waarschijnlijk onder invloed van de kritiek van Trotski en van andere Russische marxisten heeft Kondratieff het begrip ‘lange cycli’ in 1926 vervangen door het begrip ‘lange golven’. Maar inhoudelijk zijn zijn ‘golven’ identiek aan de cycli.

[64] N.D. Kondratieff, p. 593.

[65] In dit verband kunnen er interessante gegevens berekend worden voor de Engelse katoenindustrie in de 19de eeuw. Het aandeel van de lonen in de ‘netto opbrengst’ (omzet min de waarde van de verbruikte grondstoffen) wordt door M. Blaug met de volgende indexcijfers omschreven: 1839: 100/109; 1850: 91/136; 1856: 117/164 (vandaar de geweldige expansie na de crisis van 1847); 1874: 201/255; 1878: 198/255 en 1886: 212/255 (vandaar de relatieve stagnatie in de fase 1874-1893) (M. Blaug, ‘The Productivity of Capital in the Lancashire Cotton Industry during the 19th Century’, in: *The Economic History Review*, second series, vol. 13, april 1961, p. 364).

[66] N.D. Kondratieff, p. 595.

[67] N.D. Kondratieff, *Die Preisdynamik der industriellen und landwirtschaftlichen Waren (Zum Problem der relativen Dynamik und Konjunktur)*.

[68] N.D. Kondratieff, idem, p. 37.

[69] N.D. Kondratieff, idem, p. 58-59. Waarschijnlijk zonder Kondratieff's artikelen gelezen te hebben, heeft Sam de Wolff (*Het economisch getij*, pp. 286-287) een analoge verklaring geformuleerd voor de klassieke cycli, door ze in verband te brengen met de cycli der zonnevlekken. Jaren met zeer weinig zonnevlekken zouden slechte oogsten en vandaar gunstige ruilverhoudingen voor de landbouw met zich meebrengen, terwijl jaren met zeer veel zonnevlekken rijke oogsten, vandaar gunstige ruilverhoudingen voor de industrie en vandaar een stijging van de winsten en van de investeringen van vast kapitaal met zich meebrengen. De Wolff beperkt die argumentatie, die aansluit bij Jevons, echter uitdrukkelijk tot de beginperiode van het industriële kapitalisme.

[70] Kondratieff benadrukt dit zelf (p. 60).

[71] De fasen van versnelde accumulatie zijn inderdaad gekenmerkt door een uitgebreidere mobilisatie van kapitaal: 1849 tot 1873 — expansie van de beurs en de naamloze vennootschappen; 1893 tot 1913 — expansie van de trusts, de handelsbanken en de holdingmaatschappijen; 1940 (1945) tot 1967 — expansie van de beleggingsmaatschappijen, de converteerbare schuldbewijzen, de Euroleningen en Eurocheques enz.

[72] Kondratieff's overwegingen op dit punt zijn duidelijk beïnvloed door prof. Spiethoff's artikel 'Krisen' in het vierde deel van het in 1923 verschenen *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. Een nieuwe versie van dit artikel is opgenomen in Arthur Spiethoff, *Die wirtschaftlichen Wechsellagen*, Tübingen 1955.

[73] Joseph A. Schumpeter, *Business Cycles*, New York 1939, twee delen.

[74] Joseph A. Schumpeter, *Die Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*, 1911.

[75] Ulrich Weinstock, p. 87-90.

[76] Bijv. Joseph A. Schumpeter, *Business Cycles*, pp. 15-17, 105-106, enz.

[77] George Garvy; Ulrich Weinstock, p. 48-58, 87 e.v.; Simon Kuznets, 'Schumpeter's Business Cycles', in: *Economic Change (Selected Essays)*, New York 1953, p. 105-124.

[78] Het zou te ver voeren om hier een bibliografie te geven over de koortsachtige expansie van de wereldeconomie in de jaren 1848-1873, in de periode tussen het midden van de jaren '90 en de Eerste Wereldoorlog, en de periode na de Tweede Wereldoorlog, of over de grote economische wereldcrisis. Over de 'lange depressie' tussen 1873 en 1893 vindt men een uitvoerige bibliografie bij Hans Rosenberg, 'Political and Social Consequences of the Great Depression of 1873-1896', in: *The Economic History*

Review, nr. 1-2, 1943, p. 58-61.

[79] De oorzaak hiervan is al een eeuw geleden door Karl Marx in een bijvoegsel bij de Franse vertaling van *Das Kapital* I uiteengezet: 'Maar pas sinds de tijd dat de mechanische industrie zo diep wortel geschoten had, dat ze op de hele nationale productie een overheersende invloed had, dat de wereldmarkt zich achtereenvolgens meester maakte van uitgebreide gebieden in de nieuwe wereld, in Azië en in Australië, en dat tenslotte de industriële naties, die in de arena traden, talrijk genoeg waren geworden — pas van die tijd dateren de zich steeds reproducerende cycli, waarvan de opeenvolgende fasen verschillende jaren omvatten en die steeds uitlopen op een algemene crisis, die het einde van een cyclus en het vertrekpunt van een nieuwe cyclus is' (K. Marx, *Das Kapital* I, p. 662). — Dat vele economen en economische historici de jaren 1793-1847 desondanks als een 'lange golf' beschouwen, is — behalve aan de prijsbeweging — op de eerste plaats toe te schrijven aan het feit, dat de stormachtige bloei van de wereldhandel (vooral van de Britse buitenlandse handel!) vanaf het begin van de internationale uitbreiding van de industriële revolutie tot kort na de napoleontische oorlogen, gevolgd werd door teruggang of stagnatie. De Britse export daalt van gemiddeld £ 43,5 miljoen per jaar tussen 1815 en 1819 tot gemiddeld 36,8 miljoen tussen 1820 en 1824, 36 miljoen tussen 1825 en 1829 en 38,7 miljoen tussen 1830 en 1834. Het niveau van 1815-1819 wordt pas weer bereikt in de periode 1835-1839, en het niveau van 1815-1819 per hoofd van de bevolking pas weer aan het eind van de jaren '40.

[80] A. Herzenstein, p. 125.

[81] Bogdanow schijnt die poging als eerste te hebben ondernomen: 'De lange golven zijn niet onafhankelijk van de conjuncturele cycli, maar gewoon(!) het resultaat van de sommatie van afzonderlijke conjuncturele cycli van verschillende lengte, die toevallig (!) telkens in een lange cyclus vallen.' Dit citeert Garvy instemmend en Ulrich Weinstock herhaalt het (p. 50).

[82] Zo opereert Simon Kuznets met 10-jarige 'gemiddelden' van de groei van de wereldhandel in de periode 1928-1963 of zelfs 1913-1963, die de voor de periode 1929-1939 specifieke scherpe contractie van de wereldhandel volkomen uitwissen ('Quantitative Aspects of the Economic Growth of National Income Level and Structure of Foreign Trade: Long-Term Trends', in: *Economic Development and Cultural Change*, vol. 15, nr. 2, deel 2, jan. 1967, University of Chicago Press). Dit doet denken aan de beruchte 'statistische gemiddelden' die het 'per capita inkomen' van een achtergebleven land op \$ 1.000 berekenen en op die manier de 'relatieve levensstandaard' bepalen, zonder rekening te houden met het feit dat dit gemiddelde het resultaat is van een toestand, waarin 75 % van de bevolking een inkomen heeft van slechts \$ 100, 24 % \$ 2.000 en 1 % \$ 45.000.

[83] Weinstock, p. 62-66. Weinstock komt tot de conclusie, dat de lange golven eerder als 'historische tijdperken' dan als 'werkelijke cycli' beschouwd moeten worden (p. 102), blijkbaar zonder te weten dat

die conclusie 40 jaar eerder de door de marxist Trotski werd geformuleerd (zie voetnoot 51).

[84] Weinstock, p. 101.

[85] In zijn postuum verschenen boek verklaard Oskar Lange over de ‘lange golven’: ‘Zelfs al zijn de bovengenoemde historische feiten (de opeenvolgende historische fasen van de kapitalistische productie sinds 1825 — E.M.) niet onderhevig aan enig ernstig voorbehoud, ze zijn geen voldoende bewijs voor het bestaan van lange cycli. Om deze theorie te bewijzen, zou men aan moeten tonen dat er een causaal verband bestaat tussen twee opeenvolgende fasen van de cyclus, en niemand is daarin geslaagd’ (*Theory of Reproduction and Accumulation*, Warschau 1969, p. 76-77). Hoewel we het begrip ‘lange cyclus’ eveneens verwerpen en een mechanistische bepaling van de ‘eb’ door de ‘vloed’ en omgekeerd afwijzen, hebben we toch proberen aan te tonen dat de interne logica van de lange golven bepaald wordt door lange schommelingen van de winstvoet.

[86] Daarom moet de stelling van Gaston Imbert (*Des mouvements de longue durée Kondratieff*, La Pensée Universitaire, Aix-en-Provence 1959), die alleen steunt op prijsbewegingen, verworpen worden. Wanneer David S. Landes (p. 233-234) de theorie van de ‘lange golven’ in de ontwikkeling van de prijzen verwerpt, heeft hij die golven zelf nog helemaal niet weerlegd.

[87] B.R. Mitchell, Phyllis Deane, *Abstract of British Historical Statistics*; Hoffmann-index tot 1913; Lomax-index van 1914 tot 1938 (beide zonder het bouwbedrijf). De berekeningen van het Bureau voor Statistiek van de EEG [is nu EU — MIA] houden voor de periode na de Tweede Wereldoorlog rekening met het bouwbedrijf.

[88] Phyllis Deane, W.A. Cole, *British Economic Growth 1688-1959*, p. 170, bouwnijverheid inbegrepen.

[89] Walther G. Hoffmann, *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Berlijn 1965, voor de cijfers tot 1938. *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik* voor de cijfers na de Tweede Wereldoorlog.

[90] Robert E. Gallmann, ‘Commodity-Output 1839-1899’ (in: *Trends in the American Economy in the 19th Century*, vol. 24, *Studies in Income and Wealth*, Princeton University Press, 1960, National Bureau of Economic Research) voor de cijfers van 1849 tot 1873. Bureau of the Census, US Department of Commerce, *Long-Term Economic Growth 1860-1965* voor de cijfers over de latere periode.

[91] Dit cijfer ligt boven het gemiddelde, omdat zich als gevolg van de burgeroorlog een zekere verschuiving van de ‘lange golf’ heeft voorgedaan en de productie in de jaren ’80 in de Verenigde Staten sterker is toegenomen dan in Europa.

[92] Léon H. Dupriez, *Des mouvements économiques généraux*, Institut de Recherches économiques et sociales, Leuven 1947, deel 2, p. 567.

[93] Door ons berekend naar Mullhall, *Dictionary of Statistics*, Londen 1899; Mullhall-Harper, *Comparative Statistical Tables and Charts of the World*, Commercial Museum Philadelphia, 1899; Simon Kuznets, *Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations*; Ingvar Svennilson, *Growth and Stagnation in the European Economy*, United Nations Economic Commission for Europe, Genève 1954; *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1969*.

[94] Berekeningen op basis van statistische publicaties van de OECD en de VN. Wij hebben ons gebaseerd op de volgende werkhypothese, die de daling van de industriële productie in 1974 en 1975 eerder onder- dan overschat: 1974 VS -3 %, Japan -3 %, EEG -1 %, Groot-Brittannië -1 %; 1975 VS -2 %, Japan -1 %, EEG -2 %, Groot-Brittannië -1 %.

[95] Léon H. Dupriez, *Des mouvements économiques généraux*; Léon Dupriez, *Konjunkturphilosophie*, Berlijn 1963.

[96] Léon H. Dupriez, *Konjunkturphilosophie*, pp. 201-202.

[97] Léon H. Dupriez, *Des mouvements économiques généraux*, pp. 92, 96.

[98] Schumpeter had die stelling al in zijn *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung* (pp. 152-153, 431-432) uitgewerkt en uitdrukkelijk verklaard, dat het optreden van een klein aantal ‘innoverende persoonlijkheden’ onvermijdelijk een hele golf van vernieuwingen met zich meebrengt. Ook in zijn *Business Cycles* houdt hij aan die stelling vast. Kuznets verwijt hem derhalve terecht, een stelling over de cyclus van de ondernemersbekwaamheid uitgewerkt te hebben (Simon Kuznets, ‘Schumpeter’s Business Cycles’, p. 112).

[99] L. Dupriez, *Des mouvements économiques généraux*, vol. 2, p. 54.

Valorisering, klassenstrijd en meerwaardevoet in het laatkapitalisme

Als de organische samenstelling van het kapitaal stijgt en alle andere factoren gelijk blijven, daalt de winstvoet. In hoofdstuk 14 van *Das Kapital* III toont Marx aan dat er twee zeer belangrijke factoren zijn die de daling van de gemiddelde winstvoet tegenhouden: het goedkoper worden van elementen van het constante kapitaal en de verhoging van de meerwaardevoet (hetzij door een stijging van de uitbuitingsgraad van de arbeid, hetzij door een daling van het arbeidsloon tot beneden de waarde van de waar arbeidskracht).^[1] We hebben in het voorafgaande al de ontwikkeling van de waarde van het circulerende constante kapitaal sinds de jaren '20 onderzocht. In de volgende hoofdstukken zullen we de ontwikkeling van de waarde van het vaste constante kapitaal beschouwen. Onze eerste taak zal nu zijn om de schommelingen van de meerwaardevoet in de 20ste eeuw te analyseren.

Als de arbeidsdag even lang blijft — en dit is sinds de algemene invoering van de achturige werkdag na de Eerste Wereldoorlog in grote trekken het geval geweest, afgezien van het tijdperk van het fascisme en de Tweede Wereldoorlog en afgezien van schommelingen in het overwerk en werktijdverkorting — zal de meerwaardevoet stijgen als 1. de arbeidsproductiviteit in afdeling II sterker stijgt dan het arbeidsloon, d.w.z. als de arbeider een kleiner deel van de gelijk gebleven arbeidsdag nodig heeft om het equivalent van zijn loon te reproduceren; 2. de stijging van de arbeidsintensiteit een soortgelijk resultaat heeft, nl. dat de arbeider het waarde-equivalent van zijn loon in minder uren dan vroeger produceert, zodat de duur van de meerarbeid toeneemt; 3. bij gelijkblijvende arbeidsproductiviteit en -intensiteit (en *a fortiori* bij een stijging van arbeidsintensiteit en -productiviteit) het reële loon daalt, d.w.z. dat het waarde-equivalent van het arbeidsloon opnieuw in een kleiner deel van de arbeidsdag geproduceerd kan worden.

De stijging van de meerwaardevoet wordt des te belangrijker als twee of alle drie factoren tegelijk optreden. Normaal, d.w.z. zolang de marktwetten de prijs van de waar arbeidskracht regelen, is dit zelden het geval. Als de arbeidsproductiviteit stijgt zal het reële loon slechts absoluut dalen, als het indus-

triële reserveleger tendentieel groeit, hetgeen zich in de geïndustrialiseerde resp. imperialistische landen sinds het laatste derde van de 19de eeuw niet meer heeft voorgedaan. Als het industriële reserveleger duurzaam stabiel blijft of krimpt, heeft de verhoging van de arbeidsproductiviteit een dubbele en tegenstrijdige uitwerking op het loonpeil: enerzijds daalt de waarde van de waar arbeidskracht doordat de gewoonlijk voor de reproductie van de arbeidskracht noodzakelijke waren nu aan waarde verliezen, anderzijds stijgt de waarde van de waar arbeidskracht, doordat nieuwe waren in het bestaansminimum ingelijfd worden (bijv. duurzame consumptiegoederen, waarvan de aankooprij geïndustrialiseerd een bestanddeel van het gemiddelde loon is gaan vormen). In de VS was dit het geval in de jaren '20, '30 en '40, in West-Europa in de jaren '50 en '60, terwijl dit proces in Japan tegenwoordig volop aan de gang is.^[2]

Het is eveneens van belang om erop te wijzen, dat onder normale omstandigheden en bij gelijkblijvende arbeidstijd een daling van het reële loon en verhoging van de arbeidsintensiteit nauwelijks met elkaar te verenigen zijn, omdat de grotere passiviteit en onverschilligheid van de arbeider als gevolg van de daling van het reële loon en zijn gedeeltelijke psychische en fysieke objectieve verzwakking^[3] een materiële grens scheppen, die door de arbeidsintensiteit niet doorbroken kan worden. Groeiende werkloosheid werkt hier overigens in tegengestelde zin, omdat de vrees om zijn werk te verliezen geringere fluctuaties, meer 'arbeidsdiscipline', d.w.z. meer aandacht en inspanning met zich meebrengt, zoals de West-Duitse ondernemers tijdens de recessie van 1966-1967 hebben kunnen vaststellen.^[4]

Fascisme en wereldoorlog zijn echter geen 'normale' omstandigheden. Eén van hun voornaamste objectieve functies was juist om alle bronnen voor de stijging van de meerwaardevoet als het ware gelijktijdig aan te boren en een toename van de arbeidsproductiviteit en -intensiteit op zijn minst gedeeltelijk met een daling van het reële loon te verbinden.

Eén van Marx' grote prestaties is zijn vaststelling, dat er noch een vast omschreven 'loonfonds' noch enige andere 'ijzeren loonwet' bestaat, die het loonpeil natuur noodzakelijk bepaalt. Weliswaar wordt de bepaling van de waarde van de waar arbeidskracht in een warenproducerende maatschappij, zoals elke waardebepaling van om het even welke koopwaar, in laatste instantie door objectieve wetten beheerst, maar die bijzondere warenwaarde heeft toch iets kenmerkends dat door het conflict tussen kapitaal en arbeid beïnvloed wordt. In *Lohn, Preis und Profit* zegt Marx: 'Naast dit zuiver fysieke element wordt de waarde van de arbeid in elk land bepaald door een *traditionele levensstandaard*. Die betreft niet het zuiver fysieke leven, maar de bevrediging van bepaalde behoeften, die voortkomen uit de maatschappelijke verhoudingen waarin de mensen zijn geplaatst en waaronder ze opgroeien. De Engelse levensstandaard kan tot het Ierse peil verlaagd worden; het levenspeil van een Duitse boer tot dat van een boer uit

Lijfhand. Welke belangrijke rol de historische tradities en maatschappelijke gewoonten in dit opzicht spelen, kunt u leren uit het werk van de heer Thornton over *Overpopulation*. (...) Dit historische of maatschappelijke element, dat deel uitmaakt van de waarde van de arbeid, kan versterkt of verzwakt worden, ja het kan zelfs volledig uitgeschakeld worden, zodat er niets dan de fysieke grens overblijft. (...) Als u de standaardlonen of waarden van de arbeid in verschillende landen vergelijkt en als u ze in verschillende tijdperken van de geschiedenis van hetzelfde land vergelijkt, zult u zien dat de waarde van de arbeid zelf geen vaste, maar een variabele grootte is, zelfs als we ervan uitgaan, dat de waarden van alle andere waren gelijkblijven.’[5] En verder: ‘Wat echter de winsten betreft, is er geen wet die hun minimum bepaalt. We kunnen niet zeggen, wat de uiterste grens van hun vermindering is. En waarom kunnen we die grens niet vaststellen? Omdat wij, ofschoon we het minimum van de lonen kunnen vaststellen, niet hun maximum kunnen vaststellen. We kunnen alleen zeggen, dat — gegeven de grenzen van de arbeidsdag — het maximum van de winst correspondeert met het fysieke minimum van het arbeidsloon, en dat — gegeven het arbeidsloon — het maximum van de winst correspondeert met een zodanige verlenging van de arbeidsdag als verenigbaar is met de lichamelijke krachten van de arbeider. Het maximum van de winst wordt dan ook begrensd door het fysieke minimum van het arbeidsloon en het fysieke maximum van de arbeidsdag. Het is duidelijk, dat tussen de beide grenzen van deze maximumwinst een eindeloze scala van variaties mogelijk is. De vaststelling van zijn feitelijke graad vindt slechts plaats door de onophoudelijke strijd tussen kapitaal en arbeid, waarbij de kapitalist er voortdurend naar streeft, het arbeidsloon tot zijn fysieke minimum terug te brengen en de arbeidsdag tot zijn fysieke maximum uit te breiden, terwijl de arbeider voortdurend in tegenovergestelde richting druk uitoefent. De vraag lost zich op in de vraag omtrent de krachtsverhoudingen tussen de strijdende partijen.’[6]

Doordat de ‘krachtsverhouding tussen de strijdende partijen’ de verdeling van de door de arbeid nieuw geschapen waarde tussen kapitaal en arbeid bepaalt, bepaalt deze ook de meerwaardevoet. Dit geldt in twee opzichten. Enerzijds kan de arbeidersklasse onder gunstige socio-politieke krachtsverhoudingen erin slagen om in de waarde van de arbeidskracht nieuwe behoeften te incorporeren, die ontstaan zijn door socio-historische omstandigheden,[7] d.w.z. de waarde van het arbeidsloon te verhogen. Onder gunstige economische voorwaarden kan de prijs van de waar arbeidskracht (het arbeidsloon) zelfs periodiek boven zijn waarde stijgen, nl. wanneer als gevolg van het ongewone accumulatiетempo van het kapitaal een acuut gebrek aan arbeidskracht ontstaat. Anderzijds kan het kapitaal erin slagen, onder socio-politieke krachtsverhoudingen die ongunstig zijn voor de arbeidersklasse, de waarde van de arbeidskracht te verlagen door een serie sociaalhistorische verworvenheden van de arbeiders teniet te doen, d.w.z. door de waren die de behoeften bevredigen, gedeeltelijk uit de als ‘normaal’ beschouwde

levensstandaard te doen verdwijnen. En eveneens kan het kapitaal erin slagen, de prijs van de waar arbeidskracht onder haar waarde te drukken, als de economische krachtsverhoudingen voor de arbeidersklasse bijzonder ongunstig zijn.

Het aan de kapitalistische productiewijze inherente mechanisme, dat normalerwijze een verhoging van waarde en prijs van het arbeidsloon binnen de perken houdt, is de groei of de reconstructie van het industriële reserveleger. Dit reserveleger wordt door de accumulatie van het kapitaal zelf in het leven geroepen, nl. door de onvermijdelijke pogingen om levende arbeidskracht massaal door machines te vervangen in perioden van stijgende arbeidslonen.[8] De daling van de gemiddelde winstvoet, die zowel door de verhoging van de organische samenstelling van het kapitaal als door de stijging van de lonen veroorzaakt wordt, heeft hetzelfde effect. Wanneer de winstvoet onder het niveau daalt, dat een verdere accumulatie van het kapitaal bevordert, neemt die accumulatie plotseling af: in de aldus ontstane depressie daalt de vraag naar de waar arbeidskracht snel, wordt het industriële reserveleger weer opgebouwd en daardoor de loonstijging tegengehouden resp. het reële loon verlaagd.

De rol van het industriële reserveleger als belangrijkste regulator van de schommelingen in de arbeidslonen, die Marx uitdrukkelijk naar voren heeft gebracht,[9] probeerde Fritz Sternberg in zijn hoofdwerk *Der Imperialismus* voor het eerst systematisch in het licht van de geschiedenis van de kapitalistische productiewijze in de 19de en de eerste decennia van de 20ste eeuw te beschrijven.[10] Deze verdienste kan hem niet ontzegd worden, ook al bevat zijn werk veel methodologische en theoretische fouten, die o.a. door Henryk Grossmann zijn gekritiseerd.[11]

Grossmanns kritiek op Sternberg wijst terecht de soms lichtzinnige formuleringen af, waarmee hij ‘onvolkomenheden’ in Marx’ *Kapital* meende te moeten blootleggen.[12] Maar die kritiek gaat voorbij aan de essentie van Sternbergs stelling, miskent de door Marx opgestelde determinanten van het arbeidsloon die veel complexer zijn dan Grossmann schijnt te denken[13] en is derhalve niet in staat, de mediatie tussen het abstracte en het concrete, d.w.z. de mediatie tussen de algemene wetten, die de waarde van de waar arbeidskracht bepalen, en de concrete ontwikkeling van de arbeidslonen in West-Europa sinds de tweede helft van de 19de eeuw tot stand te brengen.

Wij moeten daarnaast constateren, dat zodra de arbeiders erin slagen de onderlinge concurrentie door een sterke vakbondsorganisatie grotendeels uit te schakelen — wat opnieuw bepaald wordt door een duurzame verkleining van het industriële reserveleger —, een nieuwe stijging van de werkloosheid (zolang die tenminste geen catastrofale omvang aanneemt) niet automatisch hoeft te leiden tot een daling

van de prijs van de waar arbeidskracht. De werkloosheid kan dat effect dan slechts indirect hebben, nl. wanneer ten eerste de reële lonen van de niet-georganiseerde lagen door de ongunstige ontwikkeling van de verhouding tussen vraag en aanbod van arbeidskracht beginnen te dalen, en wanneer ten tweede de syndicale slagvaardigheid van de georganiseerde lagen van het proletariaat verzwakt wordt. De tweede voorwaarde is echter een noodzakelijke mediatie tussen de toename van de werkloosheid en de daling van de reële lonen. Als die voorwaarde niet, niet direct of slechts onvoldoende vervuld wordt, kan een stijging van de werkloosheid zeker gepaard gaan met een stijging van de reële lonen, zoals o.a. blijkt uit het voorbeeld van de VS in 1938-1939 en van Groot-Brittannië in 1968-1970. Het kapitaal probeert de omvang van de werkloosheid dan zó uit te breiden, dat die tussenschakel toch nog in werking treedt, dat m.a.w. de classesolidariteit tussen werkende en werkloze arbeiders ondergraven wordt, zodat de massale werkloosheid uiteindelijk de strijdbaarheid van de georganiseerde en nog niet werkloze loontrekkenden nadelig beïnvloedt.[14] De strijd tegen de groei van de werkloosheid wordt dan voor de georganiseerde arbeidersklasse een zaak van levensbelang.

Dat maakt duidelijk, waarom de zgn. Phillipscurve niet de *mechanisch-automatische* betekenis heeft, die haar auteur daaraan toeschreef.[15] Tegenover de oppervlakkige liberaal-reformistische stelling, dat de ‘volledige werkgelegenheid’ een duurzaam en normaal bestanddeel van de ‘sociale markteconomie’, ‘gemengde economie’ of ‘neokapitalistische’ maatschappij is geworden, had Philips ongetwijfeld gelijk, toen hij aantoonde, dat er een bepaalde correlatie bestaat tussen de groeivoet van de geldlonen en de hoogte van de werkloosheid resp. de graad van verandering daarvan. Dat betekent dat het kapitalisme, tegenwoordig net zo goed als vroeger, het industriële reserveleger nodig heeft om een ‘overmatige’ stijging van de reële lonen te verhinderen resp. meerwaarde- en winstvoet op een niveau te houden dat de accumulatie van kapitaal stimuleert. Maar Phillips had ongelijk toen hij een mechanisch-automatische verhouding construeerde tussen het werkloosheidspercentage resp. de graad van verandering daarvan enerzijds en de groei van de nominale lonen anderzijds. Want daarbij speelt niet alleen de verhouding van vraag en aanbod op de ‘arbeidsmarkt’ een rol, maar ook de organisatiegraad, de slagvaardigheid en het klassenbewustzijn van de arbeidersklasse.

Volgens een artikel van W. Arthur Lewis is een overvloedig aanbod van arbeidskrachten (d.w.z. een permanent reëel of potentieel reserveleger) in de vroege industrialiseringsfase de voornaamste oorzaak van de versnelde kapitaalaccumulatie, waarmee hij als het ware de geldigheid van Marx’ en Ricardo’s klassieke stellingen rehabiliteerde (voor de ‘rijpere’ industrielanden ontkende hij de geldigheid daarvan echter uitdrukkelijk).[16] Hierbij aansluitend probeerde Charles Kindleberger op een minder mechanistische wijze dan Phillips om de sterke toevloed van arbeidskrachten[17] als de voornaamste factor bij

de versnelde economische groei van West-Europa en Japan na de Tweede Wereldoorlog te poneren, waarbij hij tegelijk ook de technische vooruitgang in zijn analyse betrok.[18] Omdat hij echter de winstvoet resp. meerwaardevoet uitschakelde (alleen het negatieve moment van een verandering van de ‘looninflatie’ speelt in zijn model een dynamische rol), wordt niet duidelijk waarom bijv. de massale vrijmaking van boeren, ambachtshandelaars, kleine handelaars enz. — die een beslissende bijdrage hebben geleverd tot het ontstaan van het industriële reserveleger in Italië, Japan, Frankrijk, Nederland enz. — niet al vóór de Tweede Wereldoorlog de beschreven gevolgen had.

Dit hele problemencomplex speelt ook in de marxistische literatuur een belangrijke rol — en niet alleen in de drie bekendste controversen over dit onderwerp: Marx vs. Lasalle resp. Weston, Rosa Luxemburg vs. Bernstein en Sternberg vs. Grossmann. De stelling van een ‘absolute pauperisering’, van een ‘loondaling tot het fysiologische minimum’,[19] die steeds opnieuw aan Marx toegeschreven wordt, is in tegenspraak met zijn theorie dat twee elementen — het fysiologische en het moreel-historische — de waarde van de arbeidskracht bepalen, zoals uit de boven aangehaalde citaten blijkt. Het fysiologische minimum kan op zichzelf nauwelijks meer verlaagd worden en daaruit vloeit logischerwijs voort, dat voor Marx het ‘variabele’ of ‘flexibele’ element in de waarde van de waar arbeidskracht het ‘historisch-morele’ is. De fluctuatie van het industriële reserveleger en de met ieder stadium van de klassenstrijd wisselende resultaten ervan beslissen over uitbreiding of beperking van de behoeften die door het arbeidsloon bevredigd moeten worden. De strijd om de meerwaardevoet is voor de kapitalistenklasse een strijd om de beperking van het arbeidsloon tot die behoeften, die niet in tegenspraak zijn met een waardedaling van de arbeidskracht (bij een sterke stijging van de arbeidsproductiviteit kan die *waardedaling* vanzelfsprekend volstrekt verenigbaar zijn met een *groeïende massa* consumptiegoederen), terwijl omgekeerd de arbeiders ernaar streven, een steeds groter aantal behoeften met het arbeidsloon te kunnen bevredigen.

Volgens een hardnekkige legende zou Marx het standpunt verdedigd hebben, dat de arbeiders genoemd zijn tot stagnatie of zelfs daling van het reële loon, maar veel plaatsen in zijn werk bewijzen dat hij die hypothese expliciet verworpen heeft.[20] In *Das Kapital* II lezen we: ‘Omgekeerd gaat het in de periode van voorspoed, vooral in de tijd van haar euforische bloei. (...) Niet alleen stijgt het verbruik van noodzakelijke levensmiddelen; de arbeidersklasse (*waartoe nu haar hele industriële reserveleger actief is toegetreden*) neemt ook tijdelijk deel aan de consumptie van luxueuze artikelen die haar anders ontoegankelijk zijn en bovendien aan die categorie van noodzakelijke consumptieartikelen, die anders voor het grootste deel alleen voor de klasse der kapitalisten “noodzakelijke” consumptiemiddelen zijn.’[21] Verscheidene plaatsen in de *Grundrisse* gaan over hetzelfde problemencomplex. We citeren er

slechts drie: ‘Met uitzondering van de eigen arbeiders verschijnt de gehele massa van alle andere arbeiders voor iedere kapitalist niet als arbeiders maar als consumenten, bezitters van ruilwaarden (lonen), geld, dat ze tegen zijn koopwaren ruilen. Ze vormen evenveel circulatiecentra, van waaruit de ruilhandeling vertrekt en de ruilwaarde van het kapitaal behouden blijft. *Ze vormen een proportioneel zeer groot deel van de consumenten* — hoewel niet zo groot als men in het algemeen denkt, als men de eigenlijke industriearbeiders beschouwt. Hoe groter hun aantal — de omvang van de industriële bevolking — en de geldmassa waarover zij beschikken, des te groter de ruilsfeer voor het kapitaal. We hebben gezien, dat het kapitaal ernaar streeft, de massa van de industriële bevolking maximaal te vergroten.’[22] Verder: ‘Intussen kunnen we nu al terloops opmerken, dat de relatieve, slechts kwantitatieve, niet kwalitatieve en slechts door de kwantiteit geponeerde kwalitatieve beperking van de genotsfeer der arbeiders hen als consumenten (bij de verdere ontwikkeling van het kapitaal moet de algemene verhouding tussen consumptie en productie nader onderzocht worden) een belangrijkheid als productieagenten verleent, die totaal verschilt van die, welke ze bijv. in de Oudheid of in de Middeleeuwen of in Azië bezitten en bezaten.’ En tenslotte: ‘(...) de deelname van de arbeider aan hogere en ook geestelijke genoegens, de agitatie voor zijn eigen belangen, de pers, lezingen, kinderen opvoeden, de ontwikkeling van zijn smaak enz., het enige aandeel in de beschaving dat hem van de slaaf onderscheidt, is economisch slechts mogelijk door het feit *dat hij de kring van zijn genoegens uitbreidt als de zaken goed gaan.* (...) Ondanks alle vrome woorden zoekt hij (de kapitalist) dus alle middelen op om ze tot consumptie aan te sporen, zijn waren nieuwe prikkels te geven, *hen nieuwe behoeften aan te smeren enz.* Juist dit aspect van de verhouding tussen kapitaal en arbeid maakt een wezenlijk beschavingsmoment uit, waarop de historische rechtvaardiging, maar ook de huidige macht van het kapitaal berust.’[23]

Hoewel Jürgen Kuczynski dogmatisch vasthoudt aan de stalinistische stelling van de ‘absolute verarming van de arbeidersklasse’ — die stelling stond toentertijd hoog in aanzien — en zijn werk *Die Theorie der Lage der Arbeiter* daardoor problemen schept, heeft hij bij de beoordeling van de ontwikkeling van het arbeidersloon niettemin uitdrukkelijk rekening gehouden met het belang van de toenemende behoeften: ‘Als men nu de geschiedenis van het kapitalisme van de laatste 150 jaar beschouwt, kan men wel zeggen dat het historische element in de waarde van de arbeid een stijgende tendens vertoont.’[24] De groei van die historisch nieuwe behoeften, die door het arbeidersloon bevredigd moeten worden, probeerde hij echter te verbinden met een daling van het fysiologische deel tot beneden het bestaansminimum, en dit met behulp van problematische statistieken die gebaseerd zijn op bijzondere ontwikkelingstendensen in de voedingssector. Een zo specifieke verbinding kan niet serieus gemotiveerd worden want dat gaat in tegen de essentie van het begrip ‘fysiologisch bestaansminimum’. Wel kan men staande houden, dat 1. de ononderbroken stijging van de arbeidsintensiteit onder voorwaarden

van technologische vooruitgang *moet* leiden tot een tendentiële verhoging van dit bestaansminimum, dat m.a.w. zonder een stijging van de reële lonen het arbeidsvermogen in zijn substantie bedreigd wordt; dat 2. het kapitalisme de tendens vertoont om de stijging van de behoefte van de arbeidersklasse sterker te bevorderen dan die van de reële lonen, zodat ook bij een stijging van het reële loon het arbeidersloon onder de waarde van de arbeidskracht kan liggen. Kuczynski wijst op die twee momenten.[25]

Nogmaals: bij een grote slagvaardigheid en hoge organisatiegraad van de arbeidersklasse zal ook een daling van de reële lonen als gevolg van ernstige werkloosheid slechts van voorbijgaande aard zijn en in de volgende fase van industriële opgang opnieuw gecompenseerd worden. Een studie van de loonontwikkeling in Amerika tussen 1929 en 1937 of in Frankrijk tussen 1932 en 1937 is voldoende om in te zien, dat ook een stijgende of hoge werkloosheid niet automatisch de reële lonen op lange termijn doet dalen en de meerwaardevoet op lange termijn verhoogt. De categorie ‘waarde van de waar arbeidskracht’ krijgt aldus haar volle betekenis, die geenszins in tegenspraak is met de bepaling van het arbeidersloon door de ‘krachtsverhoudingen tussen de strijdende partijen’. *Op korte termijn* schommelt dit arbeidersloon rond de waarde van de arbeidskracht die als gegeven beschouwd wordt, m.a.w. overeenkomt met een door kapitaal en arbeid aanvaarde gemiddelde levensstandaard. *Op lange termijn* kan de waarde van de waar arbeidskracht, afgezien van waardeschommelingen van de waren die de ‘normale’ levensbehoeften van de arbeiders moeten bevredigen, stijgen of dalen al naargelang het proletariaat of de bourgeoisie in de klassenstrijd erin slaagt om nieuwe behoeften in de als normaal aanvaarde levensstandaard te introduceren resp. vroeger als ‘normaal’ beschouwde behoeften daaruit te elimineren.

Als het kapitaal er echter in slaagt de vakbonden en andere zelfverdedigingsorganen van de arbeidersklasse — ook de politieke — een beslissende slag toe te brengen of zelfs te vernietigen; als het erin slaagt het proletariaat zodanig te versplinteren en te intimideren, dat iedere vorm van collectieve verdediging onmogelijk wordt en de arbeidersklasse opnieuw terechtkomt in de vanuit het standpunt van het kapitaal ‘ideale’ uitgangspositie van veralgemeende concurrentie van arbeider tegen arbeider, dan is het zeer goed mogelijk om 1. de reële lonen onder druk van de werkloosheid aanzienlijk te verlagen; 2. ook in de op de crisis volgende stijgingsfase het arbeidersloon niet meer op het vroegere uitgangspunt te laten terugkeren, m.a.w. de waarde van de waar arbeidskracht duurzaam te verlagen; 3. door allerlei manipulaties, inhoudingen en bedriegerijen de prijs van de waar arbeidskracht zelfs onder die gedaalde waarde te drukken; 4. tegelijkertijd de gemiddelde maatschappelijke arbeidsintensiteit merkbaar te verhogen en zelfs tendentieel de arbeidsdag te verlengen. Het resultaat van al die veranderingen kan slechts een snelle en aanzienlijke stijging van de meerwaardevoet zijn.

Dat is precies wat zich na de overwinning van het Hitlerfascisme heeft voorgedaan. Onder druk van de massale werkloosheid moesten de Duitse arbeiders tussen 1929 en 1932 aanzienlijke loonsverlagingen incasseren. Deze waren *reëel* minder catastrofaal dan *nominaal*, omdat tegelijkertijd de prijs van de consumptiegoederen daalde — maar toch waren ze aanzienlijk. Het gemiddelde bruto-uurloon daalde van index 129,5 in 1929 tot 94,6, d.w.z. met meer dan 35 %. Het gemiddelde uurloon voor geschoolde arbeiders daalde in 17 bedrijfstakken van 95,9 pfennig in 1929 tot 70,5 pfennig, d.w.z. met 27 %; bij de ongeschoolde arbeiders van 75,2 tot 62,3 pfennig, dus slechts met 17 %. Die percentages moeten vermenigvuldigd worden met de daling van het aantal verrichte arbeidsuren. Omdat echter de prijzen van de voedingsmiddelen in dezelfde periode met ongeveer 20 % daalden en de prijzen van de industriële consumptiegoederen met ongeveer hetzelfde percentage, was de daling van de reële lonen niet zo sterk als de plotselinge daling van de nominale lonen suggereert — in ieder geval minder ernstig dan men op grond van de bijna 6 miljoen werklozen en een catastrofale daling van de winsten zou kunnen vermoeden.[\[26\]](#) De meerwaardevoet daalde — zoals bij zware crises meestal het geval is — deels vanwege de ontwaarding van de waren die de meerwaarde incorporeren, deels vanwege het niet-realiseren van een deel van de geproduceerde meerwaarde, vooral echter omdat de meerwaardeproductie zelf door arbeidstijdverkorting en vermindering van het aantal werkuren was gedaald, aangezien de voor het herstel van de arbeidskracht benodigde arbeidstijd niet even sterk kon worden ingekort als de totale arbeidstijd.[\[27\]](#)

Wat is er nu gebeurd na de machtsovername door de nazi's? Het gemiddelde bruto-uurloon steeg van index 94,6 in 1933 tot 100 in 1936 en tot 108,6 in 1939. Ondanks de volledige werkgelegenheid lag het gemiddelde bruto-uurloon in 1939 dus diep onder het niveau van 1929 (129,5). De totale hoeveelheid uitbetaalde lonen en salarissen lag in 1938 nog onder die van 1929 (42,7 miljard RM tegen 43 miljard RM in 1929), terwijl het totale aantal loontrekkers gestegen was van 17,6 miljoen in 1929 tot 20,4 miljoen in 1938.[\[28\]](#) Als men rekening houdt met de geweldige toename van de looninhoudingen (die van minder dan 10 % stegen tot meer dan 20 % van de totale loonsom) kan men schatten, dat het jaarlijks intomen waarover de loontrekkenden per capita reëel konden beschikken, gedaald was van 2.215 RM in 1929 tot 1.700 RM in 1938. Dat is een daling van ongeveer 23 %. De kosten voor het levensonderhoud lagen in 1938 ongeveer 7 % hoger dan in 1933; ze moeten dus ongeveer 10 % lager zijn geweest dan in 1929. Het reële loon van de Duitse arbeiders was onder de nazi's voor de Tweede Wereldoorlog al met meer dan 10 % gedaald vergeleken met de periode van vóór de crisis, ondanks de aanzienlijke stijging van de productie (in 1938 lag die 25 % boven het peil van 1929).[\[29\]](#) Geen wonder dat onder dergelijke verhoudingen de winstmassa snel toenam: van 15,4 miljard RM in 1929 en 8 miljard in 1932 tot 20 mil-

jard in 1938 (deze cijfers slaan op alle vormen van winst, inclusief handels en bankwinst en niet-uitgekeerde winsten van nv's).[\[30\]](#)

De meerwaardevoet steeg massaal. Het aandeel van lonen en salarissen in het nationaal inkomen daalde van 68,8 % in 1929 tot 63,1 % in 1938; het aandeel van het kapitaalinkomen steeg van 21,0 % tot 26,6 %.

De verhoging van de meerwaardevoet blijkt nog duidelijker uit een vergelijking met het ergste crisisjaar, nl. 1932. Van 1932 tot 1938 steeg het totale beschikbare nominale loon met 69 %, het aantal loonafhankelijken met 56 %, het productievolume met 112 % en het aantal gepresteerde arbeidsuren met 117 %. Geen wonder, dat de meerwaardemassa die het kapitaal rechtstreeks toeviel, onder die voorwaarden met 146 % steeg.[\[31\]](#)

Uit welke economische bronnen kwam die geweldige toename van de meerwaardevoet voort (blijkens de verhouding 8/26 en 20/35 zou deze bijna verdubbeld zijn)?[\[32\]](#) Ten eerste uit de ingrijpende verlenging van de arbeidstijd zonder aanzienlijke stijging van het reële loon. Het nominale loon per capita steeg tussen 1932 en 1938 met minder dan 10 %, terwijl de kosten van levensonderhoud met 7 % toenamen. Tegelijkertijd steeg het aantal arbeidsuren per loontrekkende echter met bijna 40 %. De massa absolute meerwaarde is dus duidelijk toegenomen. Dat is het belangrijkste geheim van de snelle stijging van meerwaardemassa en meerwaardevoet onder de nazi's.

Ten tweede is de waarde van de waar arbeidskracht tendentieel gedaald: 1. omdat de behoeften die door het arbeidsloon bevredigd moesten worden minder talrijk waren dan vroeger, en 2. omdat de kwaliteit van de waren die die behoeften moesten dekken, aanzienlijk was gedaald. Voorbeelden daarvan zijn de plotselinge daling van de activiteit in de civiele bouwnijverheid, m.a.w. de verslechtering van de woonomstandigheden van de werkers (2,8 miljard RM in 1928, 2,5 miljard tien jaar later, terwijl de arbeidersbevolking sterk toegenomen was, wat neerkomt op een vermindering met 20 % van de woningbouw per loontrekkende) en de aanzienlijke prijsstijgingen in de textielindustrie; gemiddeld stegen de textielprijzen tussen 1932 en 1938 met 26 %.[\[33\]](#) Het aandeel van de uitgaven voor voedings- en genotmiddelen in het gemiddelde arbeidershuishouden nam duidelijk toe, wat in de geschiedenis van het kapitalisme steeds een karakteristieke aanwijzing is voor een daling van de waarde van de waar arbeidskracht.[\[34\]](#) De kwaliteitsdaling van de consumptiegoederen kwam zowel tot uiting bij de industriële consumptiegoederen (uit surrogaten vervaardigde kleding) als bij de levensmiddelen.

Ten derde werden de verkopers van de waar arbeidskracht belet om, gebruik makend van de gunstiger voorwaarden op de arbeidsmarkt, een verhoging van de prijs van hun koopwaar af te dwingen. Aangezien die prijs onder druk van de grote crisis tot onder zijn toenmalige waarde gedaald was, bleef die ook tijdens de hoogconjunctuur op dit niveau, zodat de nazi's het eerste Duitse 'Wirtschaftswunder' tot stand brachten: ze slaagden er nl. in de waarde van de waar arbeidskracht duurzaam te reduceren en tegelijkertijd ondanks de volledige werkgelegenheid de prijs van die waar onder haar waarde te drukken.

Het sociaal-politieke geheim achter dit 'succes' is gemakkelijk te ontraadselen: door de vernietiging van de vakbonden en van elke vorm van arbeidersorganisatie, door intimidatie, werd een hele generatie arbeiders onbekwaam gemaakt tot zelfverdediging. In de 'onophoudelijke strijd tussen kapitaal en arbeid' stond één van de strijdende partijen met gebonden handen en een verdoemd hoofd. De 'krachtsverhouding tussen de strijdende partijen' was beslissend in het voordeel van het kapitaal omgeslagen.

Maar ook onder voorwaarden van volledige atomisering van de arbeidersklasse worden de marktwetten, die de fluctuaties op korte termijn van de prijs van de waar arbeidskracht bepalen, niet opgeheven. Zodra het industriële reserveleger in het Derde Rijk kleiner begon te worden, konden de arbeiders door snel van werk te veranderen — o.a. naar de zware en de wapeningsindustrie, waar hogere lonen en vergoedingen voor overuren werden betaald — proberen om hun loon althans bescheiden te verbeteren, ook zonder vakbondsactie. Dat was mogelijk totdat een gewelddadige ingreep van het nazistische staatsapparaat ten gunste van de meerwaarde- en de winstvoet door een wettelijk verbod op verandering van werk, door de *gedwongen binding* aan de arbeidsplaats, de arbeiders verhinderde gebruik te maken van de gunstiger verhoudingen op de arbeidsmarkt.[\[35\]](#) Deze opheffing van het recht op vrije arbeidskeuze is wel het duidelijkste bewijs voor het kapitalistische klassen karakter van de nationaalsocialistische staat.[\[36\]](#)

In andere imperialistische landen, die voor het lot van de kapitalistische wereldeconomie van doorslaggevend belang waren, heeft zich aan de vooravond van en tijdens de Tweede Wereldoorlog iets dergelijks voorgedaan, vooral in Italië, Frankrijk, Japan en Spanje. In het fascistische Italië daalden de reële lonen volgens Sylos-Labini van index 56 in 1922 tot index 46 in 1938. Na de val van het fascisme werden de lonen op het fascistische peil geblokkeerd, bereikten pas in 1948 weer het niveau van 1922 en overschreden dat tot 1960 maar langzaam (index 71). Officiële bronnen tonen voor Franco-Spanje een daling van het reële inkomen per capita van 8500 peseta's in 1935 tot 5400 in 1945 (in stabiele peseta's, uitgaande van de waarde in 1935), en dat betekent een nog sterkere daling van de reële lonen.

Tussen 1945 en 1950 stegen de kosten van levensonderhoud met 60 %, terwijl de lonen geblokkeerd bleven. Pas na 1950 stegen de reële lonen opnieuw, maar waarschijnlijk werd het niveau van 1935 pas weer bereikt aan het eind van de jaren '50. In de tussentijd was de industriële productie verdubbeld.[\[37\]](#)

Het geval van Japan is nog wel het duidelijkst. Er bestaat overigens verschil van mening over de vraag of de reële lonen al vóór de Tweede Wereldoorlog tijdens de militaire dictatuur aan het dalen waren of niet. De scherpe stijging van dat deel van het arbeidsloon dat voor voeding moest worden uitgegeven (van 34,4 % in 1933-34 tot 43,5 % in 1940-41) en de scherpe daling van het loondeel voor kleding, cultuur en recreatie, gezondheid en persoonlijke verzorging (van 25,4 % in 1933-34 tot 21,75 % in 1940-41) wijzen overigens zonder twijfel op een daling van de reële lonen. In ieder geval liepen die tijdens de Tweede Wereldoorlog catastrofaal terug en bleven ook na het einde van de oorlog lange tijd op een zeer laag niveau, mede als gevolg van de terugkeer van miljoenen soldaten, kolonisten uit de voormalige bezette gebieden enz. Ofschoon ze met de langdurige *boom* langzaam begonnen te stijgen bleven ze toch nog lange tijd op een absoluut zeer laag peil, omdat de trek naar de stad voortduurde, d.w.z. omdat er een aanzienlijk industrieel reserveleger aanwezig was. In de periode 1957-59 bedroeg het suikerconsumptie per hoofd per jaar in Japan slechts 13 kilo, tegen 50 kilo in Groot-Brittannië, 40 in Finland en 17 in Ceylon. Het proteïneconsumptie per hoofd bedroeg 65 gram per dag tegen 86 in Groot-Brittannië, 78 in Syrië en 68 in Mexico. Het dagelijkse verbruik van dierlijke proteïne per hoofd was 17 gram, tegen 72 in Nieuw-Zeeland, 51 in Groot-Brittannië, 26 in Joegoslavië, 26 in Griekenland, 20 in Mexico en 17 in Syrië![\[38\]](#) Vergeleken met de productie en de arbeidsproductiviteit in de verwerkende industrie stegen de lonen zó langzaam dat het aandeel van de lonen en salarissen in de brutowaarde van deze industrie zelfs in de officiële statistieken daalde, nl. van 39,6 % in 1953 tot 33,7 % in 1960 (het betreft hier alle bedrijven met vier of meer mensen in dienst). Zoals Shinohara het vrijmoedig uitdrukt: 'In het algemeen heeft een economie met een overschot aan arbeidskrachten sterke mogelijkheden om een hogere groeivoet (d.w.z. een hogere accumulatievoet van het kapitaal als gevolg van een hogere winstvoet — E.M.) te bereiken dan wanneer deze voorwaarde ontbreekt, bij gelijkblijven van de andere omstandigheden. Niet alleen omdat een gebrek aan arbeidskracht dan geen knelpunt kan zijn, maar ook omdat relatief lage lonen gecombineerd met een hoog niveau van de van buitenaf ingevoerde technologie tot uitdrukking zullen komen in lage prijzen en een expansie van de uitvoer.'[\[39\]](#) Onder zulke omstandigheden was het niet moeilijk om een buitengewoon hoog niveau van besparingen, d.w.z. van meerwaarde, kapitaalaccumulatie en productieve investeringen te bereiken.

Ook een nader onderzoek van de Amerikaanse economie is instructief. Dit onderzoek wordt bemoeilijkt door het feit, dat de ontwikkeling in de VS niet zo rechtlijnig verlopen is als in nazi-Duitsland. Tij-

dens de Tweede Wereldoorlog werd zowel de uitgave van het arbeidsloon als de reële kapitaalaccumulatie afgeremd. Zo ontstond een massale teruggedrongen vraag, die de verhoging van de meerwaardevoet pas in de periode vlak na de oorlog eenduidig tot uitdrukking bracht. T.N. Vance heeft die ontwikkeling als volgt bepaald: [\[40\]](#)

jaar	variabel kapitaal (in miljarden \$)	meerwaarde	meerwaardevoet
1939	43,3	39,9	92 %
1940	46,7	46,3	99 %
1944	98,8	103,0	104 %
1945	98,1	104,7	107 %
1946	92,6	106,3	115 %
1947	98,9	119,6	121 %
1948	105,4	136,3	129 %

Een indirecte bevestiging van die trend vindt men in de snelle daling van het aandeel van de particuliere consumptie in het Amerikaanse netto nationaal product; terwijl dit laatste steeg van index 100 in 1939 tot 178 in 1945 en tot 158 in 1953, steeg het privéverbruik slechts van 100 in 1939 tot 118 in 1945 en 135 in 1953. Het privéverbruik per capita tegen vaste prijzen lag in 1953 slechts 11,5 % boven het niveau van 1939, ondanks een geweldige productiestijging — en hierbij is nog geen rekening gehouden met de klassengelaagdheid van dit privéverbruik. [\[41\]](#) De Poolse marxist Michal Kalecki komt tot een soortgelijk resultaat: het aandeel van de privéconsumptie in het totale nationale product van de VS is van 78,7 % in 1937 gedaald tot 72,5 % in 1955, terwijl tegelijkertijd het aandeel van de particuliere kapitaalaccumulatie van 16,4 tot 21,4 % steeg. [\[42\]](#) Baran en Sweezy hebben berekend, dat het aandeel van het ‘eigendomsinkomen’ (meerwaarde) in het totale nationaal inkomen van de VS (\$ 26,6 miljard in 1945 en \$ 58,5 miljard in 1955; nationaal inkomen: \$ 181,5 miljard in 1945; \$ 331 miljard in 1955) gestegen is van 14,7 % tot 17,7 %. [\[43\]](#)

Enkele soortgelijke indices met betrekking tot Japan bevestigen de algemene trend. De privéconsumptie daalde hier van 60,4 % van het bruto nationaal product in 1951 tot 54,9 % in 1960 en 51,1 % in 1970. Tegelijk kenden de privé-uitgaven voor de aankoop van vast kapitaal een scherpe stijging — van 12,1 % van het bruto nationaal product in 1951 tot 20,3 % in 1960. In de jaren '60 daalde dit percentage onder invloed van de recessie, de afschrijvingen en voorraadinvesteringen. De bruto kapitaalvorming bleef echter stijgen en bedroeg in 1966 meer dan 35 % van het bruto nationaal product (tegenover 27 % in 1951).

De toepassing van de marxistische categorieën op die cijfers moet zeker met grote omzichtigheid geschieden. De officiële aggregaten kunnen slechts met zeer ingewikkelde berekeningen tot die categorieën worden herleid; vanuit het standpunt van de marxistische waardetheorie bevatten ze talrijke dubbelstellingen. [\[44\]](#) Een deel van de loon- en salarissom hoort volgens die theorie noch tot het jaarlijks uitgekeerde variabele kapitaal, noch tot de jaarlijks voortgebrachte meerwaarde: dit geldt vooral voor de lonen van handsemployés en al degenen die werkzaam zijn op terreinen waar wel kapitaal belegd wordt om een deel van de elders voortgebrachte meerwaarde te verkrijgen, maar waar geen meerwaarde wordt voortgebracht. Een ander deel van die loon- en salarissom hoort duidelijk tot de meerwaarde en niet tot het variabele kapitaal: het inkomen van managers, het hogere personeel in de industrie, in het staatsapparaat enz. Nog een ander deel van de loon- en salarissom (en van het nationaal product) zijn in feite twee- of driemaal uitgegeven inkomens (o.a. de lonen van het personeel in de dienstensector). Om de meerwaardevoet te berekenen moeten ze afgetrokken worden. [\[45\]](#)

Hoe dan ook, als aanwijzing voor de ontwikkeling op de middellange termijn is de vergelijking tussen het aandeel van de loon- en salarissom en dat van de officieel berekende winstmassa in het nationaal inkomen ongetwijfeld steekhoudend, omdat de correctie van de geciteerde aggregaten in die perioden de verhoudingen niet ingrijpend kan wijzigen.

Er is echter een belangrijk verschil tussen de verklaring van het ‘economische wonder’ van de jaren '50 in de Bondsrepubliek, Japan, Italië en in de jaren '60 in de VS enerzijds en de ontwikkeling in nazi-Duitsland en Japan anderzijds: ondanks een sterke stijging van de meerwaardevoet kwam het in nazi-Duitsland en Japan *niet* tot een aanzienlijke toename van de privé-investeringen in de civiele sector. Bijna de hele stijging van de investeringen is toe te schrijven aan staats- resp. bewapeningsinitiatieven. Er zijn in de nazi-economie daarom geen elementen zichtbaar van een duurzaam cumulatief groeiproces. Hetzelfde geldt, *mutatis mutandis*, voor de oorlogseconomie van de VS tussen 1941 en 1944. Daarentegen heeft de stijging van de meerwaardevoet tijdens de naoorlogse periode in de Bondsrepubliek, Japan, Italië, Frankrijk en de VS in de eerste helft van de jaren '50 en '60 wel degelijk tot een enorme uitbreiding van de privé-investeringen in de civiele sector geleid, d.w.z. tot een cumulatieve economische groei buiten de bewapeningsfeer.

In 1938 waren de privé-investeringen in de Duitse industrie maar ongeveer 25 % hoger dan in 1928, terwijl ze in 1937 zelfs absoluut nog onder het peil van vóór de crisis lagen. Het is interessant om deze cijfers te vergelijken met de productie-index van de industrie die, als we het jaar 1928 op 100 stellen, in 1937 117 en in 1938 125 bereikte. [\[46\]](#) Met andere woorden: pas na vijf jaar nazi-economie, onder

voorwaarden van volledige bewapening en aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, hadden de privé-investeringen in de industrie weer dezelfde verhouding tot de industriële productie bereikt als vóór het uitbreken van de grote economische wereldcrisis. In de Verenigde Staten bleven de particuliere bruto investeringen de hele periode 1939-1945 onder het niveau van 1929, met 1941 als enige uitzondering. In 1946-1947 werd het investeringsvolume van 1929 overtroffen, maar het gemiddelde van de periode 1940-1947 geeft een jaarlijkse particuliere bruto investeringssom, die 21 % *onder* het niveau van 1929 ligt (tegen vaste prijzen).[47] Zelfs het gemiddelde van de periode 1945-1947 ligt nog iets onder het niveau van de bruto investeringen van 1929, terwijl in die drie jaar de productie van de verwerkende industrie gemiddeld 78 % *boven* het niveau van 1929 lag en het totale particuliere bruto nationaal product 54 % hoger was.

Het achterblijven van de privé-investeringen kan door drie hoofdoorzaken verklaard worden:

1. Vóór het ontstaan van de eigenlijke oorlogseconomie (in Duitsland) resp. onmiddellijk na het einde ervan (in de VS) vormt de relatieve stagnatie van de reële lonen en de privéconsumptie een grens die afdeling I ervan weerhoudt om haar investeringsactiviteit op te voeren. Dit moet ongetwijfeld zijn weerslag hebben op de afzetverwachtingen en vandaar ook op de investeringen in afdeling I.[48]

2. Na de volledige ontplooiing van de oorlogseconomie wordt de omvang van de geproduceerde vernietigingsmiddelen (afdeling III) zo groot, dat de materiële voorwaarden nauwelijks of niet meer voldoende zijn voor een bescheiden uitgebreide reproductie. Daar de goederen van afdeling III buiten het reproductieproces blijven, ontstaat er een duidelijke kloof tussen de toename van de absolute industriële productie en de mogelijkheden van een verdere groei. Wanneer bijv. de productie-index in vier jaar tijd stijgt van 100 tot 150, terwijl 35 hiervan goederen zijn uit afdeling III, dan zijn er voor de reproductie slechts 115 I en II beschikbaar (150 min 35); en als er van die 115 bijv. 20 I en 15 II gereserveerd moeten worden voor de productie in afdeling III, dan doet zich in de afdelingen I en II — vergeleken met het beginjaar, laat ons zeggen 1940 — in werkelijkheid een verminderde en geen uitgebreide reproductie voor (voor de reproductie in de beide productieve afdelingen staan in feite nog maar 80 ter beschikking in plaats van de 100 aan het begin van de vierjarige periode).[49] Met andere woorden: *alleen een bewapeningseconomie die wel surplus kapitalen opzuigt, maar geen kapitalen, die nodig zijn voor de uitgebreide reproductie van de afdelingen I en II, naar de bewapeningsindustrie leidt, is op de lange duur nuttig voor de accumulatie van het kapitaal.* Een bewapenings- en oorlogseconomie, die deze grens overschrijdt, vernietigt in toenemende mate de materiële voorwaarden van de uitgebreide reproductie en remt daardoor op lange termijn de accumulatie van het kapitaal in plaats van die te bevorderen.

3. Zoals Jürgen Kuczynski [50] op grond van officiële gegevens berekend heeft, was de gemiddelde ar-

beidsproductiviteit in de consumptiegoederenindustrie in 1937 tot beneden het niveau van 1932 gedaald. De nazidictatuur kon dus algemeen gezien geen stijging van de *relatieve* meerwaarde bereiken en de meerwaardevoet slechts verhogen door een stijging van de *absolute* meerwaarde en een daling van de waarde van de waar arbeidskracht. De mogelijkheden hiertoe zijn natuurlijk beperkt. Daarentegen komt de karakteristieke methode van het laatkapitalisme vooral tot uitdrukking in de verhoging van de *relatieve* meerwaarde.

Deze overwegingen zijn van belang om duidelijk te maken, dat een stijging van de bewapeningsuitgaven op zichzelf nog geen duurzaam versnelde accumulatie kan bewerkstelligen, en dat een duurzame verhoging van de bewapeningsuitgaven de valoriseringslimieten van het kapitaal niet kan blijven overschrijden. Om de sterke stijging van de meerwaardevoet — in Duitsland sinds 1933, dan weer sinds 1948, in de meeste andere imperialistische landen sinds 1945 — ook inderdaad te laten leiden tot een duurzaam versnelde kapitaalaccumulatie, d.w.z. tot een ‘lange golf met expansieve grondtoon’, waren twee andere factoren vereist: *een voortdurende expansie van de markt, en wel zodanig dat die expansie zelf de meerwaardevoet niet snel deed dalen resp. geen snelle daling van de winstvoet met zich meebracht.* Onder de concrete verhoudingen na de Tweede Wereldoorlog kon dit niet door een geografische uitbreiding van de markt, maar alleen door een technologische omwenteling in afdeling I tot stand komen. Alleen een dergelijke fundamentele omwenteling kan tegelijkertijd cumulatieve groei in alle bedrijfstakken, een aanzienlijke verhoging van de arbeidsproductiviteit en een duidelijke verhoging van de productie van relatieve meerwaarde gepaard met een expansie van de afzetmarkt voor consumptiegoederen (dus een stijging van het reële inkomen van de loontrekkenden) bewerkstelligen. Voorwaarde daartoe is, dat een meer dan gemiddelde meerwaardevoet — dank zij een permanente reconstitutie van het industriële reserveleger (en niet te vergeten: dank zij een relatieve verzwakking van de strijdbaarheid van de arbeidersklasse door subjectieve factoren) — gewaarborgd blijft.

Dat is precies de essentie van het ‘Duitse Wirtschaftswunder’ na de monetaire hervorming en, met geringe variaties, van alle ‘economische wonderen’ die zich na de Tweede Wereldoorlog in imperialistische landen hebben voorgedaan. Tien jaar lang, van 1949 tot 1959, bleef het aandeel van de loon- en salaristrekkenden in het nationaal inkomen onder dat van 1929 en 1932.[51]

jaar	nationaal inkomen (in miljard RM resp. DM)	bruto-inkomen uit onzelfstandige arbeid (in miljarden)	II in % van I
1929	42,9	26,5	61,9 %
1932	25,3	15,6	61,8 %
1938	47,3	26,0	54,9 %
1950	75,2	44,1	59,1 %
1959	194,0	116,8	60,2 %

Wie het *relatieve loonaandeel* berekent, door het inkomen per loontrekkende te delen door het nationaal product per inwoner (d.w.z. rekening houdend met het feit, dat het aandeel van de loontrekkenden in de totale actieve bevolking sinds 1929 aanzienlijk gestegen is, van ongeveer 62 tot meer dan 80 %), komt tot de bevinding dat dit aandeel, vergeleken met index 150 in 1929, daalde tot 140 in 1950, 128 in 1952, 121 in 1955 en nog slechts 117 in 1959. Daarmee kwam het relatieve loonaandeel op een lager peil dan in 1938 onder de nazi's, toen het rond de 125 lag.[\[52\]](#) Ditmaal ging de stijging van de meerwaardevoet natuurlijk niet gepaard met een relatieve stagnatie van de arbeidsproductiviteit zoals tijdens de jaren 1933-1938, maar met een intensivering ervan als gevolg van de versnelde technologische vernieuwing. Het feit dat miljoenen vluchtelingen, boeren, kleine handelaars en huisvrouwen in het productieproces werden ingeschakeld, waarborgde een permanente reproductie van het industriële reserveleger, waardoor het aandeel van de lonen in de nieuw geschapen waarde onder een bepaalde grens gehouden werd. Pas toen de volledige werkgelegenheid bereikt was, toen het aantal open arbeidsplaatsen het aantal werklozen overtrof, in 1960 dus, begon het relatieve loonaandeel te stijgen; tegelijkertijd begon een daling van de meerwaardevoet en van de gemiddelde winstvoet, die de kapitalisten eerst door een versnelde automatisering trachtten te stuiten, maar die leidde tot de recessie van 1966-1967.[\[53\]](#)

Hier moeten wij ook wijzen op het belang van de gastarbeiders, wier aantal in de Bondsrepubliek met sprongen is toegenomen sinds het reservoir van de 'binnenlandse arbeidsreserve' was uitgeput. Terwijl er in juli 1958 nog maar 127.000 gastarbeiders in de Bondsrepubliek werkten en 166.800 in juli 1959, steeg dat aantal tot 279.000 in het midden van 1960, 507.000 in het midden van 1961, 655.400 in het midden van 1962, 811.200 in het midden van 1963, 933.000 in het midden van 1964, 1.164.300 in het midden van 1965, 1.314.000 in het midden van 1966, om in 1971 de 2 miljoen te overschrijden.[\[54\]](#) Zonder deze toevloed, die op z'n minst ook een minimaal industrieel reserveleger omvatte, zou het West-Duitse kapitalisme in deze tien jaar niet in staat zijn geweest om de geweldige groei van de productie te realiseren zonder ineenstorting van de winstvoet. Hetzelfde geldt, *mutatis mutandis*, voor

Frankrijk, Zwitserland en de Beneluxlanden, die in totaal nog eens 2 miljoen gastarbeiders inlijfden in het op hun grondgebied uitgebuite proletariaat.

Langlopende verhoging van de meerwaardevoet door langlopende reconstructie van het industriële reserveleger enerzijds, langlopende expansie van de markt als gevolg van een versnelde technologische vernieuwing, d.w.z. langlopende verhoging van de meerwaardevoet gepaard met een stijging van de reële lonen anderzijds (eerst van de prijs, later ook van de waarde van de waar arbeidskracht): deze specifieke combinatie verklaart de duurzame cumulatieve groei van de economie in de imperialistische landen tijdens de periode 1945-1965, in tegenstelling tot de ontwikkeling in de naziperiode of tijdens de Tweede Wereldoorlog. De nazidictatuur en de wereldoorlog hebben echter de beslissende voorwaarde geschapen voor die voor het kapitaal gunstige ontwikkeling; deze maakten een radicale verhoging van de meerwaardevoet en een radicale uitholling van de waarde van de arbeidskracht mogelijk, die onder 'normale' vredesomstandigheden na de Eerste Wereldoorlog, rekening houdend met de onder invloed van de Russische revolutie en de internationale revolutionaire bewegingen duidelijk gesterkte slagvaardigheid van het proletariaat, niet te bereiken was.

De functie, die de absorptie van meer dan 10 miljoen vluchtelingen en miljoenen buitenlandse arbeiders in Duitsland had, werd in Italië overgenomen door de absorptie van miljoenen boeren en plattelandsbewoners uit Zuid-Italië door de Noord-Italiaanse industrie, in Japan door het opzuigen van nog meer miljoenen boeren en arbeiders uit de traditionele nijverheden door de moderne Japanse grootindustrie, en in de VS doordat meer dan 10 miljoen getrouwde vrouwen en meer dan 4 miljoen *farmers*, deelbouwers en landarbeiders in de massa van de stedelijke arbeidskracht werden opgezogen. Toen het Japanse reserveleger op het platteland en in de 'traditionele' industriële sector uitgeput raakte, steeg ook daar het aantal werkende vrouwen buitengewoon, nl. van 3 miljoen in 1950 en 6,5 miljoen in 1960 tot 12 miljoen in 1970. Dat was een noodzakelijke en voldoende voorwaarde voor een duurzaam bovengemiddelde meerwaardevoet, d.w.z. voor een duurzaam gegarandeerde bovengemiddelde winstvoet, d.w.z. voor een duurzame, bovengemiddelde groei van de kapitaalaccumulatie.

Zo zijn er in Japan tussen 1950 en 1965 ca. 7 miljoen arbeidskrachten uit de landbouw weggevoerd.[\[55\]](#) In diezelfde periode verdubbelde het aantal loontrekkenden in de verwerkende industrie (van 4,5 tot 9 miljoen). De totale som van de door de verwerkende industrie uitgekeerde lonen en salarissen (ook voor hoogbetaald personeel — een post, die beschouwd moet worden als een deel van de meerwaarde en niet van het variabele kapitaal) steeg van 744 miljard yen in 1955 tot 2.733,5 miljard yen in 1963; tegelijkertijd steeg de toegevoegde waarde in de verwerkende industrie van ongeveer 199

miljard yen tot 7.459 miljard yen en stegen de jaarlijkse investeringen in nieuw vast kapitaal in dezelfde industrie van 288 miljard yen tot 1.750 miljard yen.^[56] Het geheim is gemakkelijk te ontsluiten: de reële lonen per loontrekkende in de verwerkende industrie stegen tussen 1960 en 1965 met slechts 20 %, terwijl de fysieke arbeidsproductiviteit per werknemer met 48 % toenam;^[57] dus een geweldige verhoging van de productie van relatieve meerwaarde.

Ook voor Nederland kan deze vermindering van het relatieve loonaandeel aangetoond worden, daar het aandeel van de lonen, salarissen en sociale uitkeringen in het nationaal inkomen tussen 1938 en 1960 gelijk gebleven is (1938: 55,9 %, 1956: 55,3 %, 1960: 56,6 %), terwijl het aandeel van de loontrekkenden in de actieve bevolking van 70 % tot 78,8 % in 1960 is gestegen.

De ontwikkeling op lange termijn van de verhouding tussen arbeids- en kapitaalinkomen in de nijverheid (industrie en ambachten), zoals die voor Duitsland door Walther G. Hoffmann is beschreven, en de verhouding op lange termijn tussen arbeids- en kapitaalinkomen in de verwerkende industrie, zoals die blijkt uit de officiële Amerikaanse statistieken, zijn duidelijke aanwijzingen voor de lange golven in de valorisering van het kapitaal. Nogmaals: het gaat om aanwijzingen en niet om cijfers die nauwkeurig corresponderen met de marxistische categorieën. Hoffmann heeft de inkomens van het hogere personeel van het arbeidsinkomen afgetrokken, maar kon de meerwaarde, die weliswaar in de nijverheid voortgebracht maar buiten die sector toegeëigend wordt, niet in het kapitaalinkomen van de nijverheid meerekenen. Niettemin kan de lange op- en neergaande beweging van de meerwaardevoet ondubbelzinnig worden vastgesteld en logenstrafte ze de steeds herhaalde, door de school van Cambridge in het bijzonder en de academische wetenschap in het algemeen ronduit als axioma behandelde stelling dat 'het aandeel van de arbeid in het nettoproduct gelijk blijft':^[58]

<i>jaar</i>	<i>kapitaalinkomen van de Duitse industrie (I) (in miljoenen RM resp. DM)</i>	<i>arbeidsinkomen in de Duitse industrie (II)</i>	<i>I / II in %</i>
1870	736	3716	
1871	900	3930	
1872	1178	4461	
1873	1316	5099	
1874	1174	5310	
1875	1082	5405	
1876	998	5356	

<i>gemiddelde 1870-1876</i>			22,2 %
1907	4995	16086	
1908	4554	16035	
1909	4536	16248	
1910	4890	17164	
1911	5198	18291	
1912	5910	19374	
1913	6242	20138	
<i>gemiddelde 1907-1913</i>			29,4 %
1925	2617	31232	
1926	2295	30078	
1927	5900	36635	
1928	5333	40839	
1929	5489	42915	
1930	3044	39169	
<i>gemiddelde 1925-1930</i>			11,2 %
1935	7088	30485	
1936	7565	33336	
1937	13488	36590	
1938	17049	39494	
<i>gemiddelde 1935-1938</i>			32,3 %
1950	15462	38943	39,7 %
1953	24919	56884	
1954	30257	62319	
1955	32976	70733	
1956	34352	79083	
1957	37482	85767	
1958	37130	92038	

1959 46643 98357
 gemiddelde 1953- 44,7 %
 1959 [\[59\]](#)

Hoezeer de door het Derde Rijk sterk opgedreven meerwaardevoet in 1950 gereproduceerd werd, blijkt uit een vergelijking van de cijfers van dit jaar met die van de jaren 1927-28: tegenover een constant arbeidsinkomen (toen gemiddeld 38,7 miljard RM; in 1950 38,9 miljard DM) staat bijna een *verdrievoudiging* van de door de nijverheid zelf toegeëigende meerwaarde (van een gemiddelde van 5,6 miljard RM tot 15,5 miljard DM). Pas in de jaren '60 ging de meerwaardevoet weer dalen.

De cijfers voor de verwerkende industrie van de Verenigde Staten wijken soms sterk af van de boven aangehaalde cijfers van Vance. De voornaamste oorzaak hiervan ligt waarschijnlijk in het feit dat de meerwaardemassa in toenemende mate buiten de industrie wordt toegeëigend.

De berekening van de ontwikkeling van de meerwaardevoet in de Amerikaanse verwerkende industrie wordt bovendien nog bemoeilijkt doordat de officiële statistieken van de *Census of Manufactures* de afschrijvingen onder de categorie *value added* (toegevoegde waarde) rangschikken en de juiste omvang van die afschrijvingen niet aangeven. We hebben ze berekend met behulp van de methode die Joseph Gillman heeft gebruikt.[\[60\]](#) Verder bestaat de moeilijkheid, of men alleen de lonen van de arbeiders die in de productie zelf werkzaam zijn tot het variabele kapitaal mag rekenen, dan wel ook een deel van de employés — degenen die voor de productie en de realisering van de gebruikswaarde onmisbaar zijn, zoals Marx het uitdrukt — als ontvangers van variabel kapitaal moet beschrijven. Als men hierop bevestigend antwoordt, moet men de omvang van dit deel bepalen.

We geven hier vier cijferreeksen, die alle op officiële gegevens berusten:

serie I meerwaarde = toegevoegde waarde min de lonen

serie II meerwaarde = toegevoegde waarde min de afschrijvingen en de lonen

serie III meerwaarde = toegevoegde waarde min de lonen en 50 % der salarissen

serie IV meerwaarde = toegevoegde waarde min de afschrijvingen, de lonen en 50 % van de salarissen.

Dienovereenkomstig wordt in de series III en IV ook 50 % van de salarissen tot het variabele kapitaal gerekend:

jaar	meerwaardevoet = meerwaarde/variabel kapitaal			
	I	II	III	IV
1904	146 %	134 %	117 %	97 %
1914	149 %	127 %	108 %	94 %
1919	146 %	125 %	108 %	94 %
1923	142 %	127 %	106 %	84 %
1929	180 %	163 %	135 %	113 %
1935	153 %	135 %	124 %	97 %
1939	182 %	154 % [61]
1947	146 %	129 %	113 %	98 %
1950	159 %	140 %	118 %	102 %
1954	151 %	143 %	112 %	96 %
1958	185 %	165 %	121 %	106 %
1963	209 %	192 %	137 %	124 %
1966	219 %	200 %	146 %	131 % [62]

Wegens het verbazingwekkende parallellisme tussen de vier reeksen is de interpretatie van die cijfers betrekkelijk eenvoudig, hoewel op één punt problematisch: van het begin van de eeuw tot na de Eerste Wereldoorlog daalt de meerwaardevoet langzaam. De oorzaken zijn de langdurige daling van de werkloosheid en de groeiende macht van de vakbondsorganisaties. Hij stijgt dan scherp gedurende de 'welvaartsperiode' van 1923 tot 1929 als gevolg van een snelle toename van de productiviteit (productie van relatieve meerwaarde) en een reconstructie van het industriële reserveleger, daalt tijdens de grote economische wereldcrisis (maar minder dan gewoonlijk wordt aangenomen) als gevolg van de werktijdverkorting (daling van de absolute meerwaarde en relatieve verhoging van de vaste kosten), schommelt onregelmatig tijdens en na de wereldoorlog (eerst opheffing, daarna reconstructie van het industriële reserveleger) en kent tenslotte een duidelijke stijging vanaf het midden van de jaren '50 (geweldige stijging van de arbeidsproductiviteit, van de productie van relatieve meerwaarde).

De derde en vierde reeks — die iets afwijken van de eerder in dit hoofdstuk genoemde schattingen, maar waarschijnlijk beter overeenkomen met de feitelijke ontwikkeling — maken het mogelijk om zowel de versnelling als de economische functie van de automatisering tijdens de jaren '50 in de VS (tijdens de jaren '60 in de Bondsrepubliek) nauwkeuriger te verklaren. De derde technologische revolutie leidde in eerste instantie tot een relatief dalend aandeel van de grondstoffen en dikwijls ook van de waarde van de machines in de gemiddelde warenwaarde; het loonaandeel in de kosten per stuk gingen met andere woorden omhoog.[\[63\]](#) De strijd om de verhoging van de meerwaardevoet kwam voor de

individuele kapitalisten empirisch tot uiting in een strijd om de verlaging van dit loonaandeel. Doel van de automatisering was deze verlaging te verwezenlijken en tegelijk het industriële reserveleger te herstellen.

In zijn interessante, helaas nog niet gepubliceerde dissertatie komt Shane Mage tot een tegenovergesteld resultaat: de meerwaardevoet zou zich in de VS sinds het begin van onze eeuw tot het einde van de Tweede Wereldoorlog sterk dalend hebben ontwikkeld. Niettemin houdt die daling ook bij hem na 1946 op en begint de meerwaardevoet dan weer langzaam te stijgen. Nauwkeuriger dan Vance of Baran en Sweezy probeerde Mage de officiële statistische gegevens van de VS te verwerken aan de hand van de marxistische categorieën. Hij heeft alleen de lonen van de productieve arbeiders als ‘variabel kapitaal’ beschouwd, alle ondernemerswinst daarentegen als meerwaarde. Deze twee correcties zijn geheel in de geest van Marx’ analyse. Maar Mage begaat een dubbele fout, die zijn resultaten vervalst.^[64] Ten eerste beschouwt hij slechts de *nettowinsten* (evenals de *nettorenten* en uitkeringen) van de kapitalistische firma’s als meerwaarde, hoewel voor Marx belastingen een deel van de maatschappelijke meerwaarde zijn.^[65]

Ten tweede voegt hij de lonen uit de dienstensector toe aan het variabele kapitaal, hoewel bij strikte toepassing van de arbeidswaardetheorie diensten in de beperkte zin van het woord — d.w.z. met uitzondering van vervoer-, gas-, elektriciteit en waterproducenten — geen waren produceren en derhalve geen nieuwe waarde scheppen.^[66] Als we Mages tabellen in die tweevoudige zin corrigeren, blijft er overigens van een langdurige daling van de meerwaardevoet niets over. Hijzelf heeft, alleen als werkhypothese in een bijlage bij zijn werk, een gedeeltelijke — en onnauwkeurige — correctie aangebracht, waarin hij de meerwaardevoet voor brutolonen en -winsten berekent (door de arbeiders betaalde belastingen kunnen — in tegenstelling tot de aftrek voor sociale verzekeringen — normaliter niet tot het variabele kapitaal in de marxistische zin van het woord worden gerekend, omdat ze niets te maken hebben met de reproductie van de waar arbeidskracht). Maar al met deze ontoereikende correctie blijkt een stijging van de meerwaardevoet, van 45,1 % in de periode 1940-1960 tot 57,1 % in de periode 1930-1940.^[67] Als we de correctie volledig doorvoeren krijgen we een stijging die volledig samenvalt met de door ons gegeven reeksen.

Het voorbeeld van de Verenigde Staten sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog tot het einde van de jaren ’50 is van belang voor zover dit de stelling van W. Arthur Lewis weerlegt, volgens welke een duurzaam herstel van het industriële reserveleger na het verdwijnen der prekapitalistische sectoren van de economie niet mogelijk is; Marx zou zich vergist hebben toen hij totaal-maatschappelijk de vervan-

ging van de levende door de ‘dode arbeid’ *in de loop van de kapitaalaccumulatie* vooronderstelde.^[68] Er heeft zich in die periode juist een vervanging van arbeiders door machines voorgedaan — d.w.z. een jaarlijkse groei van de arbeidsproductiviteit die hoger lag dan de jaarlijkse groei van de productie.^[69] Aldus werd het industriële reserveleger dat tijdens de Tweede Wereldoorlog bijna verdwenen was zeer snel hersteld — met alle gevolgen van dien voor de meerwaardevoet.^[70]

Deze reconstructie van het industriële reserveleger in de VS na de Tweede Wereldoorlog evenals de gecombineerde stijging van meerwaardevoet en de reële lonen^[71] in West-Europa en Japan na 1945 resp. 1948 waren slechts mogelijk dank zij een aanzienlijke en langdurige verhoging van de arbeidsproductiviteit. Zij correspondeerden met andere woorden met een ‘grote sprong voorwaarts’ in de productie van relatieve meerwaarde. Juist in deze zin moet de derde technologische revolutie geïnterpreteerd worden en daarom is deze revolutie essentieel voor het begrijpen van het laatkapitalisme.

Zolang de aanwezigheid van een industrieel reserveleger de verhoging van de meerwaardevoet mogelijk maakt — wat op zijn beurt bepaald wordt door een verhoging van de arbeidsproductiviteit in afdeling II — is er geen bijzonder probleem. Daarom waren de jaren 1949-1960 in de Bondsrepubliek en in Italië, 1950-1965 in Japan, 1951-1965 in de VS een echte bloeiperiode voor het laatkapitalisme, waarin alle factoren de expansie leken te begunstigen: hoge investeringsvoet, snelle stijging van de arbeidsproductiviteit, door het industriële reserveleger vergemakkelijkt, stijging van de meerwaardevoet, d.w.z. tragere groei van de reële lonen in vergelijking met de arbeidsproductiviteit, gepaard met een gelijktijdige vermindering van de sociale spanningen.

Wij kunnen nu het ontplooiingsmechanisme van de ‘lange golf met expansieve grondtoon 1940/1945-1966’ samenvatten, rekening houdend met de specifieke verschillen tussen de belangrijkste imperialistische staten. De bewapening en de Tweede Wereldoorlog maakten een versnelde kapitaalaccumulatie mogelijk, waarbij grote hoeveelheden surplus kapitaal opnieuw gevaloriseerd konden worden.^[72] Daarbij kwam het tot een belangrijke verhoging van de meerwaardevoet, eerst in Duitsland, Japan, Frankrijk, Italië enz., d.w.z. in al die landen waar de arbeidersklasse door fascisme en oorlog een zware nederlaag had geleden, en vervolgens in de VS, waar de vakbonds bureaucratie tijdens de Tweede Wereldoorlog afzag van het stakingswapen en waar de Taft-Hartley wet na de twee ‘militante’ naoorlogse jaren en de capitulatie van de vakbonds bureaucratie voor de ‘Koude Oorlog’ tot een sluipende erosie van de strijdbaarheid van het proletariaat leidden.

Een stijgende meerwaarde- en winstvoet vergemakkelijkte de derde technologische revolutie die na een fase van 'extensieve industrialisering' vooral in de VS, de Bondsrepubliek en Japan de vorm kreeg van automatisering en massale reconstructie van het industriële reserveleger. Dit ging gepaard met een aanzienlijke stijging van de arbeidsproductiviteit in afdeling II, d.w.z. een stijging van de relatieve meerwaarde en een stijging van de meerwaardevoet.

Bij dit alles vormde Groot-Brittannië de uitzondering die de regel bevestigt. Daar had de arbeidersklasse bij de algemene staking van 1926 en vervolgens bij de val van de Labourregering in 1931 een belangrijke nederlaag geleden, hoewel niet zo zwaar als die van de Italiaanse, Duitse en later Spaanse en Franse arbeiders door het fascisme resp. bonapartisme. De permanent hoge werkloosheid leidde dan in de jaren '30 tot een langzame verhoging van de meerwaardevoet.^[73] Vanaf het eind van de jaren '30 werden de krachtsverhoudingen in Groot-Brittannië echter gunstiger voor het proletariaat, zowel objectief (verdwijning van de grote werkloosheid) als subjectief (de Britse arbeidersklasse was de enige in de imperialistische landen die in de decennia tussen 1936 en 1966 geen enkele nederlaag leed). Daardoor werd Groot-Brittannië de enige imperialistische grootmacht, die er na de Tweede Wereldoorlog niet meer in slaagde om de meerwaardevoet te verhogen. Deze werd op een lager niveau dan voor de Tweede Wereldoorlog gestabiliseerd.^[74]

Het resultaat is, vanuit kapitalistisch standpunt bekeken, ondubbelzinnig: een uitholling van de winstvoet, een veel geringere graad van economische groei en accumulatie dan in de andere imperialistische landen (waarbij bovendien de stimulerende invloed die van de internationale expansie op de Britse economie uitging, voor een aanzienlijk deel van de groei verantwoordelijk is).

Zodra de expansie echter ging leiden tot een vermindering en verdwijning van het industriële reserveleger, en tegelijkertijd een nieuwe generatie de subjectieve factoren scepticisme en gelatenheid uit de weg begon te ruimen, waren de geluksjaren van het laatkapitalisme ten einde. Nu was er geen sprake meer van automatische stijging of stabilisering van de meerwaardevoet op hoog niveau. *Nu barstte de strijd om de meerwaardevoet weer los.* En juist de hoge werkgelegenheidsgraad was daarbij een belangrijk element ter versterking van de loontrekkenden, die men met buiten-economische middelen probeerde te beletten om een daling van de meerwaardevoet door te drukken. Juist dat is ook de taak van alle soorten staatsinterventie, die steeds moet leiden tot 'sociale programmering', 'geconcerteerde actie', 'inkomenspolitiek' of zelfs een door de staat opgelegde loonpolitiek en 'loonstop'. En omdat een werkelijke autonomie van de vakbonden in de loononderhandelingen, een werkelijke vrijheid van vak-

beweging en een onbeperkt stakingsrecht hindernissen zijn op die weg, moet een 'sterke staat' die overwinnen met diverse vormen van wetgeving.

De overgang van de 'lange golf met expansieve grondtoon' naar de 'lange golf met stagnerende grondtoon' in 1966-1967 hangt nauw samen met die strijd om de meerwaardevoet. Een periode van relatieve vertraging van de economische expansie is voor het laatkapitalisme onvermijdelijk, als het er niet in slaagt de weerstand van de loonafhankelijken te breken en een nieuwe radicale verhoging van de meerwaardevoet te verwezenlijken. Dit is evenwel ondenkbaar zonder de stagnatie en zelfs tijdelijke daling van het reële loon. Daarom begon in het midden van de jaren '60 in alle imperialistische landen een fase van verhevigde klassenstrijd. Beginnend in Groot-Brittannië, Italië en Frankrijk sprongen de conflicten over naar de Bondsrepubliek en de rest van kapitalistisch Europa en later ook naar Japan en de VS. De verscherpte inter-imperialistische concurrentie verkleint de mogelijkheid om door export van de sociale spanningen en in het bijzonder door export van de werkloosheid aan die conflicten te ontkomen.

In deze zich toespitsende klassenstrijd heeft het kapitaal geen kans om de meerwaardevoet effectief te verhogen (vergelijkbaar bijv. met de ontwikkeling onder de nazidictatuur of tijdens de Tweede Wereldoorlog), zolang de voorwaarden op de arbeidsmarkt zelf de 'krachtsverhoudingen tussen de strijdende partijen' in het voordeel van het proletariaat beïnvloeden. Vandaar dat de uitgebreide reproductie van het industriële reserveleger tegenwoordig een instrument van de economische politiek is geworden, dat bewust in dienst van het kapitaal wordt aangewend.^[75] Hiervoor moeten we, uitgaande van het citaat van Rosa Luxemburg (zie voetnoot 14), de verschillende componenten van het industriële reserveleger analyseren en o.a. ook het sterk schommelende aantal werkende vrouwen, jongeren onder de 21 jaar en gastarbeiders als 'schokbreker' bij de reconstructie van het industriële reserveleger in de beschouwing betrekken. Zo is bijv. in de VS tussen 1950 en 1971 het aantal werkende volwassen vrouwen met 71 % en het aantal werkende jongeren met 65 % gestegen — tegenover een toename van het aantal werkende volwassen mannen met slechts 16 % in diezelfde twintig jaar. Daarom bestaat er in februari 1972 een werklozenquote van 18,8 % bij de jeugd en van 10,5 % bij de volwassen vrouwen tegenover een werklozenquote van slechts 2,7 % bij de gehuwde mannen. Dezelfde 'schokbreker' heeft echter eveneens tot gevolg dat het officiële werklozencijfer geenszins overeenkomt met het werkelijke aantal personen die uit het arbeidsproces zijn uitgesloten omdat een aanzienlijk aantal vrouwen en jongeren hun arbeidskracht niet aanbieden als hun verkoopkansen niet zeer hoog zijn. Voor de Italiaanse arbeidsmarkt komt Luca Meldolesi tot schrikbarend hoge cijfers over de *verborgen werkloosheid*, die aan het industriële reserveleger moet worden toegevoegd.^[76]

Wij moeten erop wijzen, dat het extra aantal werkende gehuwde vrouwen en jongeren — en in de VS een belangrijk deel van de raciale minderheden, zwarten, Chicanos, Portoricanen — evenals dat van de gastarbeiders een dubbele rol speelt in het proces van de conservering of reconstitutie van het industriële reserveleger. Aan de ene kant schommelt hun werkgelegenheid veel sterker dan die van de eigenlijke ‘vaste arbeiders’. Aan de andere kant worden ze veel slechter betaald, omdat de bourgeoisie er cynisch van uitgaat, dat hun inkomen voor het arbeidersgezin alleen maar een ‘extra-inkomen’ is. Hun arbeidsloon is vaak nog niet voldoende voor een fysiek herstel van hun arbeidskracht, en zij moeten daarom steeds meer hun toevlucht zoeken tot sociale hulp.^[77]

Tegenwoordig heeft het kapitaal twee manieren om het reserveleger radicaal te reconstrueren: enerzijds een intensievere kapitaalexport en een systematische beperking van de investeringen in het binnenland, d.w.z. het kapitaal gaat daarheen waar nog overtollige arbeidskrachten zijn, in plaats van arbeidskrachten naar het overtollige kapitaal te brengen; anderzijds een intensievere automatisering, d.w.z. een zodanige concentratie van de investeringen dat zoveel mogelijk levende arbeid wordt vrijgemaakt (industrialisering ‘in de diepte’, niet ‘in de breedte’).

Op lange termijn garanderen beide tactische zetten slechts een beperkt succes en reproduceren ze nog scherpere tegenspraken. Door beperking van de investeringen in het binnenland daalt de groeivoet en worden de sociale tegenstellingen scherper. Anderzijds zal na verloop van tijd — en deze *timelag* is immers het beslissende element — ook het loonverschil tussen het kapitaal exporterende en het kapitaal importerende land beginnen te verminderen. Dit hangt echter in hoge mate af van de interne economische en maatschappelijke structuur van het kapitaal importerende land (bij een al geïndustrialiseerd land zal dit proces onvermijdelijk zijn; gaat het daarentegen om een onderontwikkeld halfkoloniaal land, dan kan dit proces aanzienlijke tijd geremd worden). De arbeidsbesparende automatisering op haar beurt bevordert, zoals het volgende hoofdstuk aantoont, op den duur de tendens tot beperking van de massa van de voortgebrachte meerwaarde; een verdere groei van de meerwaardevoet wordt daardoor noodzakelijk bemoeilijkt. Maar belangrijker dan die tegenspraken op lange termijn in het tactische antwoord van het kapitaal op de daling van de gemiddelde winstvoet is het directe gevolg daarvan voor de klassenstrijd. Het laatkapitalisme is een school voor het proletariaat; het moet zich niet alleen bezighouden met de directe verdeling van de nieuw geschapen waarde tussen loon en winst, maar met alle problemen van de economische politiek, de economische ontwikkeling en in het bijzonder met de organisatie van het productie- en arbeidsproces en van de strijd.

[1] Karl Marx, *Das Kapital* III, p. 242 e.v.

[2] Het onbegrip voor het feit dat wat Marx het ‘historische of maatschappelijke element’ in de waarde van de arbeidskracht noemde, niet statisch-traditioneel, maar — minstens potentieel — dynamisch is, vormt de grote zwakte van Emmanuels loontheorie, *L’Echange inégal*, pp. 153-56. Deze theorie verleidt hem tot een idealistische opvatting van de geschiedenis en hij beschouwt ‘de door de maatschappij op een bepaalde plaats en op een bepaald ogenblik aanvaarde norm’ (p. 156) als het beslissende element in het arbeidsloon.

[3] Zie in dit verband het onderzoek van G. Jacquemyns over de ontwikkeling van de gezondheidstoestand en de werkkraft van de Belgische arbeiders tijdens de Tweede Wereldoorlog (*La société belge sous l’occupation allemande*, Brussel 1950, deel I, p. 135-138, 463-465, deel 2, p. 149-164).

[4] Zie o.a. het *Zweites Weissbuch zur Unternehmensmoral*, uitgegeven door IG Metall, Frankfurt 1967, en Ernest Mandel, *Die Deutsche Wirtschaftskrise — Lehren der Rezession 1966/67*, Frankfurt 1969, p. 25.

[5] Karl Marx, *Lohn, Preis und Profit*, MEW 16, Berlin 1965, p. 148.

[6] Idem, p. 149 (onze cursivering).

[7] ‘De voornaamste functie van de vakbonden ligt hierin dat ze door de verhoging van de behoeften van de arbeiders, door hun morele verheffing in de plaats van het fysieke bestaansminimum het culturele maatschappelijke bestaansminimum scheppen d.w.z. een bepaalde levensstandaard van de arbeiders waaronder de lonen niet kunnen dalen zonder onmiddellijk een vereende strijd, een afweer uit te lokken. Daarin ligt vooral ook de grote economische betekenis van de sociaaldemocratie: door de brede massa’s intellectueel en politiek wakker te schudden, verhoogt ze hun culturele niveau en vandaar hun economische behoeften. Doordat bijv. het abonnement op een krant, het kopen van brochures tot de levensgewoonten van de arbeider gaat behoren, stijgt in dezelfde mate zijn economische levensstandaard en bijgevolg zijn loon’ (Rosa Luxemburg, *Einführung in die Nationalökonomie*, Berlijn 1925, p. 275).

[8] ‘De stilstand van de productie zou een deel van de arbeidersklasse braak hebben gelegd en daardoor het nog werkende deel in een positie hebben gebracht, waarin het zich een daling van het arbeidsloon, zelfs onder het gemiddelde, zou moeten laten welgevalen; een operatie, die voor het kapitaal precies hetzelfde resultaat heeft als wanneer bij een gemiddeld loon de relatieve of absolute meerwaarde zou zijn verhoogd. (...) De prijsdaling en de concurrentiestrijd zouden anderzijds iedere kapitalist gestimuleerd hebben om de individuele waarde van zijn totaalproduct door toepassing van nieuwe machines, nieuwe, verbeterde arbeidsmethoden, nieuwe combinaties onder zijn algemene waarde te drukken, m.a.w. de productiekraft van een gegeven arbeidskwantum te verhogen, de verhouding van het varia-

bele tot het constante kapitaal te drukken en zodoende arbeiders vrij te maken, kortom een kunstmatige overbevolking scheppen' (Karl Marx, *Das Kapital* III, p. 265).

[9] Zie Karl Marx, *Das Kapital* I, p. 666: 'In grote trekken worden de algemene bewegingen van het arbeidsloon uitsluitend geregeld door de expansie en contractie van het industriële reserveleger, die overeenkomen met de periodiciteit van de industriële cyclus.'

[10] Fritz Sternberg, *Der Imperialismus*, vooral hoofdstuk 1 en 2. Overigens verliest hij soms, beïnvloed door de theorie van Franz Oppenheimer die hij in zijn jeugd aanhing vóór hij zich tot het marxisme ontwikkelde, het begrip van de rol van het industriële reserveleger als regulator van de *schommelingen* van het arbeidsloon en komt hij terecht in een overwaarding van datzelfde reserveleger als factor die de hoogte van het arbeidsloon bepaalt.

[11] Henryk Grossmann, 'Fine neue Theorie über Imperialismus und soziale Revolution', oorspronkelijk verschenen in Grünbergs *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, 13de jaargang, Leipzig 1928, hier geciteerd naar: Henryk Grossmann, *Aufsätze zur Krisentheorie*, Frankfurt 1971, p. 111-164.

[12] O.a. Sternbergs bewering, als zou Marx de betekenis van de kleinburgerlijke tussenlagen onderschat hebben; hij zou niet hebben ingezien, dat een uitblijven van de socialistische revolutie de 'socialiseringsrijpheid' van de Europese en Amerikaanse economie zou kunnen terugdraaien; Marx zou als loontheorie een theorie van absolute verpaupering verdedigd hebben, enz.

[13] Zo vergeet Grossmann (p. 137 e.v.) de betekenis van het 'historisch-maatschappelijk element' in de bepaling van de waarde van de waar arbeidskracht; hij heeft het over de 'exact bepaalde' reproductiekosten, zonder rekening te houden met het feit dat die op hun beurt afhangen van de aard van de behoeften die door die reproductiekosten bevredigd moeten worden. Op p. 142 vinden we zelfs de voor een met Marx' *Kapitaal* vertrouwde auteur verbazingwekkende formule: 'het loon, d.w.z. de waarde van de arbeidskracht'; er had natuurlijk 'prijs van de arbeidskracht' moeten staan.

[14] In dit verband zijn de maatschappelijke oorsprong en de samenstelling van het industriële reserveleger resp. de onderlinge verhouding van zijn verschillende componenten van groot belang. Die componenten zijn o.a. door Rosa Luxemburg als volgt samengevat: 'Het industriële reserveleger van werklozen perkt de werking van de vakbonden echter als het ware ruimtelijk in: alleen tot de bovenste laag van de beter gesitueerde industriearbeiders bij wie de werkloosheid slechts periodiek en volgens een uitdrukking van Marx "vlottend" is heeft de organisatie toegang en invloed. Daarentegen leent de diepere laag van de voortdurend van het platteland naar de stad stromende ongeschoolde proletariërs uit de bouwsector en van alle semi-agrarische onregelmatige beroepen zoals baksteenfabricage en grondwerk zich allemaal door de ruimtelijke en tijdelijke arbeidsomstandigheden en door het sociale milieu aan-

zienlijk minder tot vakbondsorganisatie. Tenslotte de brede onderste lagen van het reserveleger: de werklozen die onregelmatig werk vinden, de huisnijverheid, voorts de toevallig werkende armen onttrekken zich volledig aan de organisatie. Algemeen geldt: hoe groter de nood en de druk in een proletarische laag, des te geringer de mogelijkheid tot vakbondsinvloed. De vakbondsactie werkt dus zeer zwak in de diepte van het proletariaat, maar daarentegen sterk in de breedte, d.w.z. ook als de vakbonden maar een deel van de bovenste laag van het proletariaat omvatten: hun invloed strekt zich over de hele laag uit, omdat hun verworvenheden de hele massa van de in de betrokken beroepen werkzame arbeiders ten goede komen' (*Einführung in die Nationalökonomie*, p. 276-277). — Een hedendaagse bevestiging van die analyse voor de VS kan men vinden bij Michael Harrington, *The Other America*, Penguin Books, 1963 (o.a. pp. 36-39, 48-52, 85 e.v.).

[15] Phillips, 'The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Money Wages in the United Kingdom', in: *Economica*, vol. 25, november 1958.

[16] W. Arthur Lewis, 'Development with Unlimited Supplies of Labor', in: *The Manchester School of Economic and Social Studies*, vol. 22, mei 1954.

[17] We hebben vóór en onafhankelijk van Kindleberger gewezen op de grote betekenis van de reconstructie van het industriële reserveleger om de versnelde groei van het kapitalisme na de Tweede Wereldoorlog in West-Europa en Japan te verklaren: 'The Economics of Neocapitalism', in: *The Socialist Register 1964*, p. 60, Londen 1964.

[18] Charles P. Kindleberger, *Europes Postwar Growth — The Role of Labor Supply*, Cambridge (Mass.) 1967.

[19] Bijv. Charles P. Kindleberger, p. 20. — John Strachey, *Contemporary Capitalism*, Londen 1956, p. 93-95.

[20] Roman Rosdolsky (*Zur Entstehungsgeschichte des Marx'schen 'Kapital'*, deel 1, p. 330 e.v.) heeft deze vereenvoudiging met grote verdienste bestreden.

[21] K. Marx, *Das Kapital* II, p. 409 (onze cursivering).

[22] K. Marx, *Grundrisse*, p. 322.

[23] K. Marx, *Grundrisse*, p. 194 e.v. (onze cursivering).

[24] Jürgen Kuczynski, *Die Theorie der Lage der Arbeiter*, Berlijn 1948, p. 88.

[25] Lenin was ervan overtuigd, dat het kapitalisme de tendens vertoont om de behoeften van het proletariaat — en dienovereenkomstig ook het historisch-maatschappelijk element dat deel uitmaakt van de waarde van de waar arbeidskracht — te vergroten, Lenin, *Werke*, deel 1.

[26] Charles Bettelheim, *L'économie allemande sous le nazisme*, Parijs 1946, pp. 210, 211, 152.

[27] Jürgen Kuczynski berekent een daling van de bruto nominale lonen in de metaalindustrie van index

184 in 1929 tot 150 in 1930, in de chemie van 247 tot 203 en in de hele industrie van 215 tot 177. De index van de feitelijk uitbetaalde lonen moet daarentegen met de helft van zijn gedaald, de index van de netto reële lonen van 100 in 1928 tot 64 in 1932, dus met een derde (*Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland*, deel 1, Berlijn 1949, pp. 325-326, 329-330). Dit laatste cijfer moet kritisch geïnterpreteerd worden.

[28] Charles Bettelheim, pp. 210, 222.

[29] Charles Bettelheim, p. 212.

[30] Franz Neumann, *Behemoth*, pp. 435-436, New York 1963.

[31] Franz Neumann, pp. 435-436.

[32] 8 miljard RM winst tegen 26 miljard RM beschikbare lonen en salarissen in 1932; 20 miljard RM winst tegen 35 miljard RM aan beschikbaar inkomen voor de loon- en salaristrekken in 1938. Deze cijfers komen niet precies overeen met de marxistische categorieën meerwaarde en variabel kapitaal, maar zijn als indicatoren bruikbaar. Verderop geven we een nadere verduidelijking van deze problematiek.

[33] Tussen april 1933 en april 1941 stegen de kosten voor kleding voor de normale verbruiker met 50 % (Franz Neumann, p. 506). Kuczynski (*Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland*, deel 2, Berlijn 1947, pp. 210-211) vermeldt, dat de netto toename van het aantal woningen in 1938 met 285.269 zelfs nog onder het niveau van 1929 lag (317.682).

[34] Met uitzondering van de huishuren stegen de prijzen der levensmiddelen minder dan de andere kosten van levensonderhoud — vooral minder dan textielproducten en industriële consumptiegoederen. De productie per hoofd van industriële consumptiegoederen lag vlak voor de Tweede Wereldoorlog op het precisis niveau van 1928 (Charles Bettelheim, pp. 207-208).

[35] Over de beperking van het recht op vrije vestiging van de loontrekkenden in het Derde Rijk vanaf 1936, zie Jürgen Kuczynski, deel 2, pp. 119-121, 195-198; Franz Neumann, pp. 341-342, 619.

[36] Voor een aantal, soms succesvolle reacties van de loontrekkenden (in de vorm van een vertraging van het arbeidstempo) om enkele der meest krasse dwangmaatregelen van het Derde Rijk, zoals bijv. de afschaffing van de toeslag voor overuren en zondagswerk, ongedaan te maken, zei Franz Neumann, pp. 344-348.

[37] Sylos Labini, *Saggio sulle Classi sociali*, Laterza, 1974, p. 185; Juan Clavera, Jean M. Esteban, M. Antonio Monés, Antoni Montserrat, J. Ros Hombravella, *Capitalismo Español. De la autarquía a la estabilización (1939-1959)*, Cuadernos para el Dialogo, Madrid 1973, vol. 1, p. 51, vol. 2, pp. 30, 27, 26.

[38] Miyoei Shinohara, p. 273; K. Bieda, p. 4-5.

[39] Miyoei Shinohara, pp. 64, 13.

[40] T.N. Vance, *The Permanent War Economy*, Berkeley (Calif.) 1970, p. 23.

[41] T.N. Vance, p. 15, 16.

[42] De uitgeverij Monthly Review Press is zo vriendelijk geweest ons het manuscript ter beschikking te stellen van de Engelse vertaling van Michel Kalecki's artikel 'Economie Situation in the USA as Compared with Prewar' (oorspronkelijk in het Poolse tijdschrift *Ekonomista*, 1965).

[43] Baran, Sweezy, *Monopoly Capital*, pp. 385-386. Aan die cijfers voegen ze een deel toe van de zogenaamd in de afschrijvingen 'verborgen' meerwaarde. We hebben het daar weer van afgetrokken.

[44] Voor die dubbeltellingen zie een uitvoeriger behandeling daarvan in hoofdstuk 13 van dit boek.

[45] Zowel T.N. Vance als Baran en Sweezy proberen deze correctie aan te brengen; ze doen dat echter op een zeer onvoldoende wijze. Vance telt de inkomens van de loontrekkenden (inclusief de landbouw) bij elkaar op en trekt er de hogere salarissen (meer dan \$ 10.000 per jaar) van af. Om de meerwaarde-massa te bepalen trekt hij deze som dan echter af van het netto nationaal product; daarmee blijven de dubbeltellingen bestaan en komt een deel van het maatschappelijke kapitaal in de berekening van de jaarlijks nieuw geschapen waarde terecht (p. 23). Baran en Sweezy gaan soortgelijk te werk, waarbij ze nog een deel van de jaarlijks *in stand gebleven waarde* van het vaste kapitaal bij de geproduceerde meerwaarde, d.w.z. bij de *nieuw geschapen waarde*, optellen.

[46] Charles Bettelheim, p. 225.

[47] Bureau of the Census, US Department of Commerce, *Long-term Economic Growth*, p. 171. Het gaat hier om bruto investeringen in de hele economie, dus ook in de bouwnijverheid enz.

[48] Voor Duitsland, vgl. Bettelheim, pp. 223, 235, 274, waar de auteur o.a. een analyse maakt van de aanzienlijke overcapaciteit die in 1929 in de lichte industrie bestond.

[49] Voor nadere gegevens hierover zie hoofdstuk 9 van dit boek.

[50] Jürgen Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland*, deel 2, p. 143.

[51] Voor 1929, 1932 en 1938: gegevens van het Statistisches Reichsamt omgerekend voor het gebied van de Bondsrepubliek (zonder Saarland en Berlijn) door H.O. Draker, 'Internationale Wirtschaftsstatistiken I', in: *WISO — Korrespondenz für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, aflevering 22, 15 november 1960, p. 1054. — Voor 1950 en 1959: *Jahresgutachten des Sachverständigenrates zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung*, Drucksache VI/100 des Deutschen Bundestags, 6. Wahlperiode, 1 december 1969.

[52] Eigen berekening op basis van de officiële gegevens over bruto binnenlands product, bevolking en bruto-inkomen uit onzelfstandige arbeid per gemiddelde loontrekkende.

[53] Berekend volgens de boven genoemde methode, is de verhouding tussen het bruto-inkomen per

loontrekkende en het bruto binnenlandse product per inwoner in 1966 opnieuw tot 137 gestegen.

[54] Marios Nikolinakos, *Politische ökonomie der Gastarbeiterfrage*, Rowohlt, 1973, p. 37.

[55] Masayoshi Namiki, *The Farm Population in Japan 1872-1965*, nr. 17, Agricultural Development Series, Tokio, Agricultural Policy Research Committee, zonder datum, pp. 42-43.

[56] Ministry of International Trade and Industry, *Statistics on Japanese Industries 1966*, Tokio, Research Institute of International Trade and Industry, 1966, pp. 26-27, 87.

[57] *Statistics on Japanese Industries 1966*, Tokio, pp. 88-89.

[58] Zie bijv. B.W. Arthur Lewis, 'Unlimited Labour — Further Notes', in: *The Manchester School of Economic and Social Studies*, vol. 26, nr. 1, januari 1958, p. 12; John Strachey, *Contemporary Capitalism*, Londen 1956, pp. 133-149 herhaalt dezelfde stelling, met het voorbehoud dat de arbeidersklasse alleen door voortdurende strijd dit 'stabiele aandeel' behouden kan; Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, 2de druk, Londen 1966, p. 93; Nicolas Kaldor, 'Capital Accumulation and Economic Growth', in F.A. Lutz, D.C. Hague (eds.), *The Theory of Capital*, Londen 1961.

[59] Walther G. Hoffmann, pp. 508-509.

[60] Joseph M. Gillmann, *Das Gesetz des tendentiellen Falls der Profitrate*, Frankfurt 1969, p. 56-58, 79.

[61] De gegevens over de salarissen van de employés in 1939 ontbreken in de ons toegankelijke *Statistical Abstract of the United States*.

[62] Gegevens over toegevoegde waarde, de loon- en salarissom in de Amerikaanse verwerkende industrie in *Statistical Abstract of the United States, 60th number, 1938*, Washington, p. 749 — *Statistical Abstract of the United States, 69th edition, 1948*, Washington, Government Printing Office, p. 825 — *Statistical Abstract of the United States, 89th annual edition, 1968*, Washington, Government Printing Office, pp. 717-719.

[63] W.E.G. Salter, *Productivity and Technical Change*, Cambridge University Press, 1960, p. 25. Zie hoofdstuk 6 van dit boek.

[64] Shane Mage, *The 'Law of the Falling Tendency of the Rate of Profit', Its Place in the Marxian Theoretical System and Relevance to the US Economy*, Columbia University Ph. D. 1963, University Microfilms Inc., Ann Arbor, Michigan, pp. 174-175, 164-165, 161, 225 e.v.

[65] In de marxistische theorie worden alle inkomens herleid tot arbeidsloon en meerwaarde. Daar staatsinkomsten niet als variabel kapitaal beschouwd kunnen worden — tenzij ze dienen om productieve arbeidskracht, bijv. in staatsbedrijven, te kopen — kunnen ze alleen als herverdeling van de maatschappelijke meerwaarde of als verhoging daarvan door loonafrek worden beschouwd. Nog duidelijker wordt hun functie, waar belastingen direct kapitaal vormend zijn; in dat geval maken ze onbetwistbaar

deel uit van de maatschappelijke meerwaarde, zonder de hele marxistische kapitaaltheorie ter discussie te stellen (zie bijv. de *Grundrisse*, p. 836; *Das Kapital* I, p. 784).

[66] Dit probleem behandelen we uitvoerig in hoofdstuk 8 van dit boek.

[67] Shane Mage, pp. 272-273. Volgens de berekeningen van E.H. Phelps Brown en Margaret H. Browne is er al tussen 1933 en 1940 en daarna vooral weer tussen 1946 en 1951 een snelle stijging van de meerwaardevoet zichtbaar (*A Century of Pay*, MacMillan, Londen 1968, pp. 450-452).

[68] W. Arthur Lewis, *Unlimited Labour — Further Notes*, p. 25.

[69] Tussen 1945 en 1961 is de omvang van het Amerikaanse proletariaat (gedefinieerd als de massa der loon- en salaristrekenden, d.w.z. de massa van al diegenen, die gedwongen zijn hun arbeidskracht te verkopen) met 14 miljoen of 35 % toegenomen (in de verwerkende industrie was de toename echter maar één miljoen, in de verwerkende industrie + mijnbouw + bouwsector + transport, gas, elektriciteit en andere openbare diensten behalve het eigenlijke staatsapparaat slechts 2,5 miljoen). De fysieke productie per loontrekkende (d.w.z. de arbeidsproductiviteit) steeg tussen 1947 en 1961 met 50 % in de verwerkende en met 42 % in de niet-verwerkende industrie. Het totale aantal gepresteerde arbeidsuren in de industrie steeg met 15 %, de fysieke productie met bijna 70 %. Daarentegen is het reële arbeidsloon met slechts 29 % en het reële verbruik per capita met slechts 20 % gestegen. Geen wonder, dat in dezelfde periode de investeringen aan vast kapitaal met 70 % en de investeringen in afdeling I zelfs met 100 % omhooggegaan zijn, terwijl met uitzondering van de drie jaren van de Koreaboom de werkloosheid rond de 4-5 % van de loonafhankelijken (rekening houdend met de werktijdverkorting zelfs rond de 5-6 %) schommelde, hoewel tegelijk verscheidene miljoenen loontrekkenden in het leger dienst deden (*Economic Report of the President — Transmitted to the Congress*, January 1962, US Government Printing Office, Washington 1962, pp. 236, 244-245, 242, 227, 248).

[70] Ook in de Bondsrepubliek kwam het na 1950 in tal van bedrijfstakken tot een massale vrijmaking van arbeidskrachten, die evenwel vervangend werk vonden in de meer expansieve takken. Voor de periode 1950-1961 berekende het IFO een jaarlijkse vrijmaking van 47 $\frac{1}{3}$ % van de actieve arbeidskrachten door de invoering van nieuwe en kapitaalintensieve technieken. In de periode 1958-1965 daalde de werkgelegenheid aanzienlijk in o.a. de textielindustrie, de leerindustrie, de porseleinindustrie, de houtbewerking enz. (Kruse, Kunz, Uhlmann, *Wirtschaftliche Auswirkungen der Automatisierung*, p. 79, 65).

[71] Marx heeft uitdrukkelijk rekening gehouden met de mogelijkheid van een dergelijke ontwikkeling; zie de *Grundrisse*, p. 643.

[72] In hoofdstuk 9 zullen wij de theoretische problemen van een stimulering van de kapitaalaccumulatie door bewapening en de grenzen waar deze op stuit diepgaand onderzoeken.

[73] E.H. Phelps Brown, M.H. Brown, pp. 248-250, 446-447.

[74] Idem, p. 458.

[75] Het gebruik van gastarbeiders, niet alleen in West-Europa maar ook in de VS (Portoricanen, Mexicaanse en sinds kort zelfs Midden-Amerikaanse *braceros*), als een bewuste 'buffer' tegen een te sterke stijging van de 'inheemse' werkloosheid, wordt in de Bondsrepubliek al gedemonstreerd tijdens de recessie van 1966-1967. Tussen juni 1966 en juni 1968 daalde het aantal daar werkende gastarbeiders met meer dan 400.000 (Marios Nikolinakos, pp. 38, 66-69). Wij onderzoeken hier niet de gecompliceerde gevolgen van de fluctuaties van dit 'internationale industriële reserveleger' voor de economische ontwikkeling in de 'bijprovincies' van de hooggeïndustrialiseerde metropolen. Wij moeten er met nadruk op wijzen, dat het grootste deel van de gastarbeiders uit ongeschoolde arbeiders bestaat en dat er een niveauverschil is ontstaan tussen de beter betaalde 'inheemse' loonafhankelijken en de gediscrimineerde gastarbeiders, die het vuile, minder betaalde werk moeten doen. Dit niveauverschil geeft het kapitaal de gelegenheid om de lonen voor 'vuil' werk te drukken, de vorming van één klassenbewustzijn af te remmen door individuele en groepsbelangen te creëren, en aldus politieke munt te slaan uit de door hemzelf aangemoedigde toevloed van gastarbeiders, doordat er een voedingsbodem ontstaat voor racistische, xenofobe, extreemrechtse bewegingen (Schwarzenbach-initiatief in Zwitserland, Enoch Powell-beweging in Groot-Brittannië, anti-Arabische pogroms in Marseille enz.). Dit verschijnsel maakt de strijd voor een internationalistische klassesolidariteit van de arbeiders van alle rassen en alle landen, tegen iedere vorm van discriminatie van 'gastarbeiders' of 'vreemdelingen', tot een absolute plicht, niet alleen vanuit het standpunt van de vorming van een politiek klassenbewustzijn, maar zelfs voor de verdediging van de directe, 'economische' belangen. Voor de discriminatie van gastarbeiders in West-Europa, zie o.a. S. Castles, G. Kossack, *Immigrant Workers and the Class Structure in Western Europe*, Institute of Race Relations, Oxford 1973.

[76] *Wall Street Journal*, 25 okt. 1971; *Survey of Current Business*, februari 1972; Luca Meldolesi, *Disoccupazione ed esercito industriale di riserva in Italia*, Bari 1972. — Terwijl in 1940 nog maar 27,4 % van de Amerikaanse vrouwen boven de 16 werkte, is dit percentage in 1970 gestegen tot 42,6. Bij gehuwde vrouwen steeg dit percentage zelfs van 16,7 tot 41,4. In datzelfde jaar was het percentage vrouwen tussen 15 en 64 jaar, dat een baan had, in Zweden 59,4 %, in Japan 55,5 %, in Groot-Brittannië 52,1 %, in de Bondsrepubliek 48,6 %... maar slechts 29,1 % in Italië, waar het eigenlijke industriële reserveleger zich nog altijd bevond in de onderontwikkelde gebieden van Zuid- en Midden-Italië.

[77] James O'Connor, p. 14-15, 33-34. In 1968 verdienden 10 miljoen loonafhankelijken in de VS minder dan \$ 1,60 per uur en 3,5 miljoen zelfs minder dan \$ 1 per uur, terwijl het gemiddelde loon in de verwerkende industrie op \$ 3 en in de bouw op \$ 4,40 lag. Een deel van de reproductiekosten van deze arbeidskracht wordt gesocialiseerd.

De specifieke kenmerken van de derde technologische revolutie

We zullen nu proberen om twee in de vorige hoofdstukken voorgelegde analyses met elkaar te verbinden: enerzijds de analyse van de veranderingen in de overheersende typen van het productiviteitsverschil en de daaruit voortvloeiende hoofdrichting van de jacht op surpluswinst; anderzijds de analyse van de opeenvolgende hoofdvormen van bewegingsmachines en energiebronnen, die de hele structuur van de productie in afdeling I bepalen.

In het tijdperk van het kapitalisme van de vrije concurrentie schijnt de ongelijke en gecombineerde ontwikkeling van de verschillende gebieden in de belangrijkste kapitalistische naties de hoofdmotor van de uitgebreide reproductie te zijn. De vrijmaking van geldkapitaal, die plaatsvindt wanneer de kapitalistische warencirculatie doordringt in de agrarische economie, en de vrijmaking van producenten die van hun eigen grond gescheiden worden, leidt tot een permanente afvoer van dit kapitaal naar de grote industriegebieden waar de vrijgemaakte proletariërs elkaar in het industriële reserveleger terugvinden.

Twee tussenfasen kunnen hier onderscheiden worden. In de eerste fase geschiedt de productie van bewegingsmachines en van machines die op hun beurt bewegingsmachines voortbrengen — d.w.z. een aanzienlijk deel van de productie van afdeling I, die niet tegen waren van afdeling II worden uitgewisseld, die niet dienen voor de machinale productie van consumptiegoederen maar in afdeling I zelf blijven — voornamelijk op ambachtelijke of manufacturele basis. Ook het belangrijkste deel van de grondstoffenproductie in de landbouw heeft nog een ambachtelijke basis. Alleen de ijzer- en kolenindustrie wordt in die periode door een aanzienlijke mechanisering van bepaalde productieprocedures gekenmerkt. Maar ook in de kolenindustrie domineert de zuivere handarbeid nog zozeer, dat in het algemeen de zuivere loonkosten meer dan 66 %, soms zelfs meer dan 75 % van de kostprijs van het product uitmaken. Dat beantwoordt aan een lagere organische samenstelling van het kapitaal, die in de landbouw — voor de vervaardiging van industriële grondstoffen — vermoedelijk nog lager is geweest.

In de tweede fase van het kapitalisme van de vrije concurrentie penetreert de machinale productie ook in de sfeer van de bewegingsmachines, van de stoommotoren. Zo komt het tot de machinale vervaardiging van machines, die andere machines voortbrengen. Maar de voornamelijk ambachtelijke voortbrenging van grondstoffen blijft ook in die fase regel. Het is kenmerkend dat bijv. de staalproductie pas met de toepassing van de Bessemer- en Siemens-Martin patenten het niveau van een middelgroot bedrijf overschrijdt en tot massaproductie overgaat. [1]

Tijdens die eerste twee tussenfasen in het tijdperk van het kapitalisme van de vrije concurrentie zien we dus alleen in de consumptiegoederenindustrie een overwicht van de machinaal bedreven grootindustrie (met de klemtoon op de textielindustrie). Ook de grootindustriële producenten van transportmiddelen — vooral van spoorwegen — komen pas in de tweede fase van die periode naar voren en zijn een van de factoren die de ontplooiing van de ‘lange golf met expansieve grondtoon’ van 1847 tot 1873 bepaald hebben.

We vinden dus tot onze verrassing in de eerste eeuw na de industriële revolutie in afdeling II in het algemeen een hogere organische samenstelling van het kapitaal dan in afdeling I. Het ontstaan van het industriële kapitalisme, zoals Marx dat in hoofdstuk 13 van *Das Kapital I* geschetst heeft, kan inderdaad omschreven worden als *machinaal-industriële vervaardiging van consumptiegoederen met behulp van ambachtelijk vervaardigde machines*.

Als men dit inziet, begrijpt men ook waarom de invoering van de machinale productie in afdeling I zoveel tijd gekost heeft. De nivellering van de winstvoet tussen de met lagere arbeidsproductiviteit werkende afdeling I en de met hogere arbeidsproductiviteit werkende afdeling II dwong tot een voortdurende overdracht van meerwaarde uit afdeling I ten gunste van afdeling II. Ook de ongelijke ruil die de surpluswinsten afwerpt is in dit tijdperk een ruil tussen landbouwproducten en producten van afdeling II; machines en kunstmest werden nauwelijks massaal in de landbouw ingevoerd. De hele interne dynamiek van de kapitalistische productiewijze functioneert in dit tijdperk in West-Europa (en in de VS) om *de accumulatie van afdeling II ten koste van de accumulatie in afdeling I te versnellen*.

Dit verklaart ook:

1. waarom in die fase de internationale hoofdrichting van de kapitalistische warencirculatie, die bindendringt in de niet-geïndustrialiseerde landen, de vorm krijgt van warenexport, met name *export van consumptiegoederen*, want in deze hele fase overheerst die sector de kapitalistische economie van de metropolen;

2. waarom het kapitalisme in dit tijdperk inderdaad een kapitalisme van de vrije concurrentie is; de minimumkapitalen, die noodzakelijk zijn om de consumptiegoederensector binnen te kunnen dringen, zijn zodanig dat zij de opkomst van monopolies of oligopolies verhinderen.

Het keerpunt, dat aan het begin van het imperialistische tijdperk ligt, verschijnt nu als het resultaat van twee parallelle en gecombineerde veranderingen in het functioneren van de kapitalistische productiewijze. Enerzijds stapt men in afdeling I van de machinale vervaardiging van stoommachines over op de machinale vervaardiging van elektromotoren. De daarmee gepaard gaande hervorming van het hele productieproces in afdeling I veroorzaakt een aanzienlijke verhoging van de organische samenstelling van het kapitaal in die onderafdeling van afdeling I, waar *vast* constant kapitaal wordt voortgebracht. Maar ook in de onderafdeling van afdeling I, waar *circulerend* constant kapitaal geproduceerd wordt — de grondstoffensector — vindt een omwenteling in de productietechniek plaats, die we gekenmerkt hebben met de formule ‘overgang van de ambachtelijke tot de manufacturele of vroegindustriële voortbrengst van grondstoffen’. Beide processen samen vereisen — in verschillende mate — een ingrijpende verhoging van de organische samenstelling van het kapitaal in afdeling I. Het is duidelijk dat, in vergelijking met afdeling I, de verhoging van de organische samenstelling in afdeling II niet dezelfde omvang kon hebben. In grote trekken blijft de omwenteling van de productietechniek in afdeling II beperkt tot de vervanging van de stoommotor door de elektromotor, wat nauwelijks een fundamentele wijziging in de organische samenstelling van het kapitaal tot gevolg kon hebben. [2]

Aan de andere kant waren er tussen 1847 en 1873 reusachtige kapitalen nodig geweest voor de invoering van de machinaal geproduceerde stoommachines en de steeds algemenere aanleg van spoorwegen. [3] Door deze kapitaaloverdracht verschoof het industriële overwicht van afdeling I naar afdeling II. De organische samenstelling van het kapitaal in afdeling I benaderde geleidelijk die van afdeling II, om daar vervolgens snel bovenuit te stijgen. Nu ging de nivellering van de winstvoet niet meer gepaard met een meerwaardeoverdracht uit afdeling I ten gunste van afdeling II, maar vond een overdracht plaats uit afdeling II ten gunste van afdeling I. Eén van de bijzondere kenmerken van het in afdeling I geproduceerde vaste kapitaal is echter, dat dit hoofdzakelijk op bestelling en niet voor de verkoop op een anonieme markt geproduceerd wordt. De productieplaatsen worden dus aangepast aan de grootste opdrachten. Zodra de belangrijkste industrietakken van de kapitalistische landen met machinaal geproduceerde stoommotoren waren uitgerust — en dit schijnt tegen het begin van de jaren '70 het geval geweest te zijn — kon de productiecapaciteit van afdeling I niet meer volledig worden benut. Dit is één van de voornaamste oorzaken van de ‘lange golf met stagnerende grondtoon’ van 1873 tot 1893. Dit betekent echter, dat een belangrijk deel van de door afdeling I gerealiseerde meerwaarde (evenals

een niet onbelangrijk deel van de in afdeling II voortgebrachte en via de nivellering van de winstvoet door afdeling I toegeëigende meerwaarde) nu niet meer gevaloriseerd kan worden. Zoals in de vijftig jaar daarvoor de grens van de verdere ontplooiing van de kapitalistische productiewijze werd gevormd door overproductie in afdeling II, werd die sinds het laatste kwart van de 19de eeuw gevormd door *overkapitalisering in afdeling I*. Vandaar de hoofdrichting van de kapitalistische expansie: niet meer export van consumptiegoederen naar prekapitalistische gebieden, maar export van kapitalen (en van met die kapitalen gekochte goederen, hoofdzakelijk spoorrails, locomotieven en haveninstallaties, d.w.z. investeringen in de infrastructuur om de export van de met het kapitaal uit de metropolen geproduceerde grondstoffen eenvoudiger en goedkoper te maken). Samen met de toenemende concentratie van het kapitaal is dit de beslissende oorzaak voor de opkomst van de nieuwe, imperialistische structuur van de kapitalistische wereldeconomie.

Ook de overgang van het kapitalisme van de vrije concurrentie naar het monopoliekapitalisme kan verklaard worden uit deze functieverandering van de kapitalistische productiewijze resp. uit de gewijzigde verhoudingen tussen de grote onafhankelijke variabelen daarvan. De massale penetratie van kapitaal in afdeling I doet daar productieplaatsen ontstaan, die — zoals Marx het uitdrukt — met cyclopische productiemiddelen en dus met cyclopische kapitalen moeten werken. Het minimum aan kapitaal om in die sector te kunnen concurreren stijgt geweldig. De concurrentie leidt tot steeds meer concentratie; nog maar een klein aantal zelfstandige ondernemingen resp. naamloze vennootschappen kan overleven. Doordat de lange stagnatiefase van 1873 tot 1893 samenvalt met de opkomst van de tweede technologische revolutie — vooral van de op de elektromotor gebaseerde techniek — wordt het kapitaal tot trust- en monopolievorming gedwongen. Lenin toonde al aan welk een beslissende rol die beide momenten hebben gespeeld bij de ontwikkeling van het monopoliekapitalisme.^[4] En het wekt dan ook geen verbazing, dat het monopoliekapitalisme zich in de ‘nieuwe’ industrietakken van afdeling I (staal^[5] en elektromachine-industrie, petroleum) en in de ‘nieuwe’ industriële naties (de VS, Duitsland) sneller heeft doorgezet dan in de ‘oude’ industrietakken (textiel, steenkool) en de ‘oude’ industriële naties (Engeland, Frankrijk).

Hoe ziet de ontwikkeling van de laatste 50 jaar er nu uit in het licht van dit schema? Op de versnelde accumulatie van het kapitaal, teweeggebracht door de tweede technologische revolutie in de periode 1893-1914, volgde een lange periode van vertraagde accumulatie en relatieve economische stagnatie, van het einde van de Eerste tot het begin van de Tweede Wereldoorlog. De belangrijkste oorzaak van die stagnatie hebben we al in de hoofdstukken 4 en 5 verduidelijkt: de door de uitbreiding van de elektrificatie veroorzaakte verhoging van de organische samenstelling van het kapitaal leidde tot een ten-

dentiële daling van de gemiddelde winstvoet, die slechts geneutraliseerd had kunnen worden door een overeenkomstige verhoging van de meerwaardevoet. Om in de postrevolutionaire fase na de Eerste Wereldoorlog haar klasseheerschappij te redden, moest de kapitalistenklasse echter concessies doen aan de arbeidersklasse, die eerder een stabilisering of zelfs daling van de meerwaardevoet tot gevolg hadden dan een stijging daarvan. Na een korte economische opleving tussen 1924 en 1929 werkte de daling van de winstvoet de grote economische crisis van 1929-1932 en de stagnatie van de valoriserings- en accumulatieactiviteit in de hand. Pas met de overwinning van het hitlerfascisme — in andere landen tijdens de Tweede Wereldoorlog — slaagde het kapitaal erin, de meerwaardevoet zodanig te verhogen, dat de gemiddelde winstvoet tijdelijk weer steeg, ondanks de gestegen organische samenstelling van het kapitaal.

Intussen hadden zich echter ook andere belangrijke veranderingen voorgedaan in de bestaansvoorwaarden van het kapitaal. Ten eerste was Sovjet-Rusland uit de kapitalistische wereldmarkt losgebroken; voor het eerst sinds de invoering van de kapitalistische productiewijze was met andere woorden de kapitalistische wereldmarkt geografisch verkleind in plaats van uitgebreid. Korte tijd zag het er naar uit, alsof de nieuwe stijging van de grondstoffenprijzen en de verscherpte kolonialisering van Englands ‘derde wereldrijk’ (Afrika)^[6] de export van kapitaal verder zouden bevorderen. Maar spoedig na het uitbreken van de grote economische wereldcrisis bleek, dat in de kolonies en halfkolonies op lange termijn een tendentiële daling van de export van privékapitaal plaatsvond, waarvan de voornaamste oorzaak lag in het monopolistische karakter van de imperialistische concerns die de grondstoffenproductie in de kolonies beheersten. Onderaccumulatie in de metropolen en daling van de kapitaalexport naar de kolonies versterkten slechts van beide kanten het ontstaan van surpluskapitalen en de daling van de winstvoet. Zoals men weet leveren overtollige kapitalen slechts de gemiddelde rente en niet de gemiddelde winst op. Daar ze echter zelf geen deel hebben aan de directe valorisering van het kapitaal en daar de rente uit de totale maatschappelijke meerwaarde betaald moet worden, wordt de gemiddelde winstvoet hierdoor juist verlaagd.

Ten tweede dringt dit overtollige kapitaal nu afdeling II binnen. Er ontstaat een nieuwe sector van consumptiegoederen, *duurzame consumptiegoederen*, als toepassing van de tweede technologische revolutie op het gebied van de consumptiegoederen — automobielpductie en begin van de productie van elektroapparatuur (stofzuigers, radio’s, elektrische naaimachines enz.). Hoewel als massaproductie grotendeels tot de Verenigde Staten beperkt, begint met deze omwenteling toch een aanzienlijke verhoging van de organische samenstelling van het kapitaal in afdeling II, die vooral in de VS de herverdeling van de meerwaarde tussen de afdelingen I en II ten gunste van afdeling I begint te beperken. Daar

dit proces in de tijd samenvalt met een fase van sterke daling van de winstvoet in afdeling I met de grote crisis die afdeling I op zijn grondvesten doet wankelen, wordt de druk tot verhoging van de winstvoet in die afdeling gewoon explosief. Deze druk gaat in vier richtingen:

1. in de richting van een directe verhoging van de meerwaardevoet (fascisme, oorlogseconomie);
2. in de richting van een directe valorisering van de surplus kapitalen door bewapening;
3. in de richting van de poging tot hernieuwde prijsdaling van het constante kapitaal — het kapitaal dringt opnieuw massaal binnen in de grondstoffenproductie, zowel de minerale als de agrarische, maar deze keer met een hooggeïndustrialiseerde techniek —, en voorts tot prijsdaling van het vaste constante kapitaal; de druk tot verkorting van de rotatietijd van het kapitaal hoort eveneens hiertoe;
4. in de richting van een radicale vermindering van het aandeel van de loonkosten in de kostprijs der waren, wat gepaard gaat met experimentele pogingen tot halfautomatisering en automatisering. Dit is te verklaren uit de tijdelijke tendens tot stijging van het relatieve loonkostenaandeel, parallel met een radicale daling van de grondstoffenkosten en het vaste waardebestanddeel van het kapitaal.

Zodra het eerste beslissende resultaat bereikt is en de winstvoet opnieuw stijgt, wordt de valorisering van het kapitaal geïntensiveerd met behulp van de supplementair geaccumuleerde kapitalen die in de periode 1929-1939 niet gevaloriseerd waren, en door gebruik te maken van de drie andere tendensen, die zich al aftekenen. Aldus bereiken we de derde ‘lange golf met expanderende grondtoon’, die loopt van 1940/1945 tot 1965.

Deze golf wordt o.a. gekenmerkt door het feit, dat naast de machinaal vervaardigde industriële consumptiegoederen (sinds het begin van de 19de eeuw) en machinaal voortgebrachte machines (sinds het midden van de 19de eeuw) nu machinaal vervaardigde grondstoffen en levensmiddelen treden. *Verre van een ‘postindustriële maatschappij’[7] te zijn, verschijnt het laatkapitalisme als de eerste volledige door-industrialisering van alle takken van de economie*, waartoe men ook de steeds sterker gemechaniseerde circulatiesfeer (met uitzondering van de loutere reparatiediensten) en de gemechaniseerde bovenbouwgebieden zou kunnen rekenen.

Tegelijkertijd dwingt deze ontwikkeling echter tot een algemene nivellering van de gemiddelde arbeidsproductiviteit in de belangrijkste productiesectoren. Deze arbeidsproductiviteit is de laatste 25 jaar in een aantal sectoren van de agrarische, grondstoffen- (bijv. olieraffinaderijen en synthetische industrieën) en consumptiegoederenproductie (bijv. volautomatische voedingsindustrieën) gemiddeld zelfs sterker gestegen dan in de sector die vast kapitaal produceert. In de VS steeg de landbouwproductie per arbeidsuur tussen 1929 en 1946 van 100 tot 377, in de verwerkende industrie slechts tot 229.[8] In de

Bondsrepubliek steeg de productiviteit tussen 1958 en 1965 met 7,7 % per jaar in de textielindustrie, met 7 % in de houtverwerkende nijverheid, met 6,9 % in de glasindustrie en met 5,1 % in de voedingsindustrie, tegenover 4,2 % in de metaalnijverheid, 4,6 % in de elektrotechnische industrie, 4 % in de ijzerproductie, 3,8 % in de vliegtuigbouw, 3,2 % in de ijzer- en staalsector en 2,8 % in de machine-industrie. In totaal bedroeg de jaarlijkse gemiddelde groei van de arbeidsproductiviteit in de consumptiegoederenindustrie in die periode 6,1 %, tegenover 4,2 % in de investeringsgoederenindustrie.[9]

Deze nivellering van de gemiddelde arbeidsproductiviteit in de grote afdelingen, dus van de gemiddelde organische samenstelling van het kapitaal, vloeit volledig voort uit het wezen van de automatisering zelf. Want het principe van volledig geautomatiseerde productieprocessen voor massaproductie is wel op de allereerste plaats van toepassing op de massaproductie van grondstoffen en ‘lichte’ consumptiegoederen zoals transistors of de verwerking van synthetische stoffen.

Zo wordt het kapitaal in het laatkapitalisme geconfronteerd met een situatie, die niet zonder overeenkomst is met die van het midden van de 19de eeuw: een toenemende nivellering van de gemiddelde arbeidsproductiviteit. En daaruit kunnen twee conclusies worden getrokken:

Ten eerste ligt nu de voornaamste bron voor de verwezenlijking van surpluswinst niet meer in regionale of internationale productiviteitsverschillen, maar in productiviteitsverschillen tussen sectoren en zelfs tussen concerns,[10] wat afgeleid kan worden uit de toestand zoals wij die geschetst hebben. We mogen niet vergeten, dat het kapitaal in de voorbije periode in de 19de eeuw, die gekenmerkt werd door het verdwijnende verschil in arbeidsproductiviteit tussen de beide afdelingen, ruime mogelijkheden had om uit te wijken naar de landbouw en vooral naar de kolonies en halfkolonies, mogelijkheden die nu door de al beschreven oorzaken niet meer of slechts beperkt aanwezig zijn.

Ten tweede ontstaat er een *permanente druk tot versnelling van de technologische vernieuwing*. Het opdrogen van andere bronnen van mogelijke surpluswinst forceert de jacht op ‘technologise rentes’, die alleen door permanente technologische vernieuwingen verwezenlijkt kunnen worden.[11] Technologise rentes zijn surpluswinsten die voortvloeien uit de monopolisering van de technische vooruitgang, d.w.z. kostprijsverlagende uitvindingen en ontdekkingen die om redenen, die eigen zijn aan de monopolistische structuur van het huidige kapitalisme, niet op korte of middellange termijn door concurrerende firma’s toegepast kunnen worden.

In die zin moeten in de laatkapitalistische fase de latente overproductie van consumptiegoederen uit het tijdperk van de vrije concurrentie en het latente kapitaalsurplus uit het tijdperk van het imperialisme

plaats maken voor de latente overproductie van productiemiddelen als dominerende vorm waarin de economische tegenspraken van de kapitalistische economie tot uiting komen, vanzelfsprekend gecombineerd met de beide andere vormen.[\[12\]](#)

Hiermee hebben we de fundamentele kenmerken van het laatkapitalisme uit de bewegingswetten van het kapitaal zelf afgeleid. We zullen ook andere factoren in die analyse integreren, maar die zijn duidelijk gefundeerd op de zojuist beschreven verhoudingen.

De directe oorsprong van de derde technologische revolutie hangt samen met de vier genoemde voornaamste belangen van het kapitaal in de jaren '30 en '40 van onze eeuw. De technische mogelijkheid van de automatisering vloeit voort uit de bewapeningseconomie resp. uit een technische noodzaak — overeenkomstig het ontwikkelingsniveau dat de bewapeningseconomie bereikt had. Dit heeft betrekking op het algemene principe van automatische, continue productieprocessen, die losgemaakt zijn van de directe ingreep van de menshand en die bij de kernenergie een fysiologisch gebod worden.[\[13\]](#) Dit geldt eveneens voor de dwang tot de bouw van automatische rekenmachines, waarvan de constructie rechtstreeks is afgeleid van cybernetische principes; deze machines verzamelen gegevens, trekken daaruit conclusies en kunnen die gebruiken voor het bepalen van acties, bijv. voor de besturing van automatische luchtafweermanonnen tegen bommenwerpers.[\[14\]](#)

De productieve toepassing van de nieuwe techniek begint op die terreinen van de chemische industrie, waar de prijsdaling van het circulerende constante kapitaal de beslissende drijfveer is.[\[15\]](#) Sinds het begin van de jaren '50 breidt dit zich uit tot steeds meer terreinen, waar de radicale verlaging van de directe loonkosten — d.w.z. de radicale uitschakeling van de levende arbeid uit het productieproces — een centrale prioriteit van het kapitaal is. In de VS houdt dit programma ongetwijfeld verband met de wens om de soms aanzienlijke loonsverhogingen van de naoorlogse periode weer te neutraliseren.[\[16\]](#) Wat voor de 'vele kapitalen' de dwang tot 'loonbesparing' is, is voor het 'kapitaal in het algemeen' de tendens om door het vrijmaken van niet-actieve arbeidskracht het industriële reserveleger te reconstrueren.

Julius Rezler onderscheidt vier typen automatisering, of nauwkeuriger gezegd vier typen van halfautomatische of automatische productieprocessen die het terrein van de derde technologische revolutie afbakenen:

- automatische, op automatische overbrengingsmechanismen berustende manipulatie van onderdelen van een voortschrijdend productieproces (bijv. in de auto-industrie van Detroit);

- continue processen die berusten op een automatische controle van de lopende productie en de kwaliteit daarvan (bijv. in de chemische industrie, olieraffinaderijen, gas- en energiebedrijven, enz.);

- productieprocessen die gecontroleerd worden door elektronische dataverwerkende apparatuur;

- diverse combinaties van deze drie processen. De combinatie van de zgn. Detroitse halfautomatisering met dataverwerking geeft de numeriek bestuurd machinecomplexen. De combinatie van permanent doorlopende processen met dataverwerking leidt tot de drempel van de volledige automatisering in olieraffinaderijen en energiebedrijven.[\[17\]](#)

De omvang van de derde technologische revolutie kan worden afgemeten aan 'een door de McGraw Hill Cy. in het midden van de jaren '60 gehouden enquête (...) waaruit bleek dat 21.000 van de 32.000 Amerikaanse bedrijven in de verwerkende industrie met meer dan 100 werknemers in dienst een of andere variant van automatische controle-, meet- of besturingsapparatuur of dataverwerkende apparaten gebruikten. Bijna 9 van de 10 olie- en metaalverwerkende bedrijven meldden het gebruik van dergelijke instrumenten. Tweederde van de bedrijven in de machine- en de metaalverwerkende industrie gebruikten eveneens controlesystemen. (...) In 1963 bleek uit dit onderzoek, dat bijna \$ 7 miljard, d.w.z. 18 % van de bruto-investeringen in de verwerkende industrie (en ruim genomen een derde van de investeringen in bedrijfsoutillage) werd uitgegeven aan de aankoop van apparaten die de ondervraagden identificeerden met automatische of hoogontwikkelde uitrustingen.'[\[18\]](#) Met de in 1954 beginnende toepassing van de computer in de privésector van de Amerikaanse economie[\[19\]](#) wordt tenslotte het terrein van de versnelde technologische vernieuwing, de jacht op technologische surpluswinsten die zijn stempel drukt op het laatkapitalisme, opgelegd voor talrijke, zo niet alle productietakken. Dit jaar markeert daarom, terloops gezegd, het einde van de eigenlijke wederopbouwfase van na de Tweede Wereldoorlog en het begin van de door de derde technologische revolutie beïnvloede hoogconjunctuur. Zowel vanuit de economische geschiedenis als socio-politiek is het van belang om die beide subfasen in de 'lange golf met expanderende grondtoon' van 1945-1965 van elkaar te onderscheiden.

Economisch gezien heeft de derde technologische revolutie de tien volgende hoofdkenmerken:

1. Kwalitatief versnelde stijging van de organische samenstelling van het kapitaal, d.w.z. verdringing van levende arbeid door dode.[\[20\]](#) In de volautomatische bedrijven is die verdringing nagenoeg totaal.[\[21\]](#)

2. Verplaatsing van de nog in het productieproces werkzame levende arbeidskracht van de eigenlijke grondstoff bewerking naar voorbereidende en toezichhoudende arbeid.[\[22\]](#) Deze vormen van arbeid zijn zonder meer waardescheppende activiteiten, zoals Marx die gedefinieerd heeft, nl. activiteiten die noodzakelijk zijn voor de vormbepaling van de specifiek geproduceerde gebruikswaarde. — Ook de in

het voorterrein van het eigenlijke productieproces werkzame wetenschapsmensen, laboranten, planmakers en tekenaars verrichten productieve, waarde- en meerwaardescheppende arbeid. Eigenlijk is juist het tijdperk van de derde technologische revolutie, het laatkapitalisme, gekenmerkt door het *integratieproces van het maatschappelijke arbeidsvermogen*, dat Marx in de oorspronkelijke versie van hoofdstuk 6 van *Das Kapital I* duidelijk geanalyseerd heeft: ‘Omdat met de ontwikkeling van de *reële onderschikking van de arbeid aan het kapitaal* of de *specifiek kapitalistische productiewijze* niet de afzonderlijke arbeider, maar meer en meer een sociaal gecombineerd arbeidsvermogen de werkelijke agent wordt van het gehele arbeidsproces, en de verschillende arbeidsvermogens, die concurreren en de gezamenlijke productieve machines vormen, op zeer uiteenlopende wijze deelnemen aan het directe proces van de waren-, of hier beter: van de productvorming, de één meer met de hand, de ander meer met het hoofd, de één als directeur, ingenieur, technoloog enz., de ander als opzichter, de derde als rechtstreekse handarbeider, of zelfs gewoon als handlanger, daarom vallen steeds meer *functies van het arbeidsvermogen* onder het directe begrip “*productieve arbeid*” en de dragers ervan onder het begrip “*productieve arbeiders*”, rechtstreeks door het kapitaal uitgebuit en aan zijn valoriserings- en productieproces *ondergeschikte* arbeiders. Als men de *totaalarbeider* beschouwt, waaruit het atelier bestaat, dan realiseert zijn *gecombineerde activiteit* zich materieel en rechtstreeks in een *totaalproduct*, dat tegelijkertijd een *totale warenmassa is*, waarbij het helemaal geen verschil maakt of die functie van de individuele arbeider, die slechts een lid is van die totaalarbeider, verder van of dichterbij de onmiddellijke handarbeid staat.’ [23]

3. Binnen de geautomatiseerde bedrijven een radicale verandering in de verhouding tussen de beide functies van de waar arbeidskracht. Zoals men weet heeft die arbeidskracht zowel een waardescheppende als een waardebehoudende functie. In de geschiedenis van de kapitalistische productiewijze was de waardescheppende functie tot dusver doorslaggevend; in de volautomatische bedrijven wordt nu de waardebehoudende functie doorslaggevend. [24] En dit niet alleen in de banale zin van automatische overdracht van een deel van de waarde van de in beweging gezette machines en verwerkte grondstoffen op de waarde van de afgewerkte producten, maar ook in de specifieke zin van bezuiniging, besparing op de waarde van de arbeidsmiddelen, wat voortvloeit uit de reusachtig gestegen waarde en de grotere kwetsbaarheid van de cybernetisch bestuurd automatische machine-aggregaten. [25]

4. In de volautomatische bedrijven en bedrijfstakken een radicaal andere verhouding tussen de meerwaardeproductie in het bedrijf zelf en de toe-eigening van de in andere bedrijven voortgebrachte meerwaarde. Dat is een onvermijdelijk gevolg van de drie andere kenmerken van de automatisering.

5. Verandering in de verhouding tussen bouwkosten en uitgaven voor de aankoop van nieuwe machines

in de structuur van het vaste kapitaal, en dus ook in de industriële investeringen. In de VS zijn de proporties van het basiskapitaal als volgt veranderd: [26]

	1929	1960
aandeel van de bouwkosten	59 %	32 %
aandeel van de uitrusting	32 %	52 %
aandeel van de circulerende middelen	9 %	16 %

6. De door ononderbroken productie, radicale versnelling van de voorbereidings- en onderhoudswerkzaamheden (en overgang naar permanente reparatie) bereikte verkorting van de productieperiode. [27] Druk tot verkorting van de circulatietijd — d.w.z. verkorting van de rotatietijd van het kapitaal, door planning van de magazijnvoorraden, marktonderzoek enz. [28]

7. Dwang tot versnelde technologische vernieuwing, scherpe toename van de kosten voor ‘onderzoek en ontwikkeling’ enz. Dit vloeit logisch voort uit de drie bovengenoemde punten.

8. Verkorting van de levensduur van het vaste kapitaal, vooral van de machines. Grotere dwang tot bedrijfsinterne productieplanning en economische programmering tussen de verschillende bedrijven. (De punten 7 en 8 worden in de twee volgende hoofdstukken grondiger behandeld.)

9. Als de organische samenstelling van het kapitaal stijgt, stijgt ofwel alleen het aandeel van het circulerende constante kapitaal (de kosten voor grondstoffen, energie, hulpstoffen) in de gemiddelde warenwaarde, ofwel het aandeel van beide delen van het constante kapitaal, zowel het vaste (afschrijving van de machines) als het circulerende. In het al aangehaalde voorbeeld van de petrochemie noemt Levinson de volgende percentages van de kosten voor grondstoffen en energie: ethylbenzol: 87 %; vinylchloride: 78 %; acetyleenethyleen: 59,6 %. Het aandeel van de vaste kapitaalkosten bedraagt resp. 12 %, 21 % en 40 %. [29]

Harry Nick en Fr. Pollock wijzen er terecht op, dat de stijging van het *relatieve* aandeel van het constante kapitaal in de gemiddelde warenwaarde vanzelfsprekend gepaard moet gaan met een *absolute* waardedaling van het constante kapitaal dat per waar wordt uitgegeven om automatisering in het kapitalisme concurrerend te maken. [30]

10. Uit de genoemde economische hoofdkenmerken van de derde technologische revolutie vloeit een tendentiële verscherping voort van alle tegenspraken van de kapitalistische productiewijze: een scherpere tegenspraak tussen de toenemende vermaatschappelijking van de arbeid en de particuliere toe-eigening; een scherpere tegenspraak tussen de productie van gebruikswaarden (die in het onmetelijke stijgt)

en de realisering van de ruilwaarde (die gebonden blijft aan de beperkte koopkracht van de bevolking); tegenspraak tussen het arbeids- en valoriseringsproces; tegenspraak tussen accumulatie en valorisering van het kapitaal, enz.

De verhouding tussen gedeeltelijke en volledige automatisering — de voor de derde technologische revolutie in het laatkapitalisme doorslaggevende verhouding — moet onderzocht worden in het licht van deze tendentiële verscherping van alle interne tegenspraken van de kapitalistische productiewijze. Bij massale introductie van halfautomatische productieprocedures in bepaalde industrietakken wordt de aan het kapitalisme inherente tendens tot verhoging van zijn organische samenstelling op een hoger niveau gereproduceerd zonder dat hieruit aanzienlijke theoretische problemen voortvloeien. Integendeel: voor zover de halfautomatisering van vooral de lichte industrie een duidelijke waardevermindering van de voor de realisering van het arbeidsloon noodzakelijke consumptiegoederen betekent, kan deze zonder meer leiden tot een eveneens duidelijke stijging van de productie van relatieve meerwaarde. Volgens gegevens die Otto Brenner citeert daalde het aantal benodigde arbeidsuren voor de productie van waren ter waarde van DM 1000 zowel in de West-Duitse voedings- en genotmiddelenindustrie als in de textielindustrie tussen 1950 en 1954 van 77 tot 37, resp. van 210 tot 89.[\[31\]](#) Deze belangrijke stijging van de relatieve meerwaarde ging slechts in beperkte mate gepaard met een verhoging van het reële loon, d.w.z. met een opname van extra goederen in de bepaling van de waarde van de waar arbeidskracht.

Maar als er in bepaalde sectoren een massale introductie van volautomatische productieprocedures plaatsvindt ontstaat een kwalitatief ander beeld. In die sectoren stijgt de productie van absolute of relatieve meerwaarde niet meer, maar slaat de hele fundamentele tendens van het kapitalisme in zijn tegendeel om: *in die sectoren wordt nauwelijks nog meerwaarde geproduceerd*. De totale winst, die de firma's in die sectoren zich toe-eigenen, is onttrokken aan de niet- of halfautomatische sectoren, waar op deze manier een enorme druk ontstaat om het toenemende productiviteitsverschil met de geautomatiseerde bedrijven althans gedeeltelijk te overbruggen door rationaliserings- en intensiveringsmaatregelen, omdat ze anders een toenemend deel van de door 'hun' arbeiders voortgebrachte meerwaardemassa aan de productievrije concurrenten dreigen te verliezen. Vandaar de voor de laatste tien jaar kenmerkende versnelling van de lopende band, het uitpersen van de laatste seconde meerarbeid uit de arbeiders. (In het 'Motion-Time-Measurement'-waarderingssysteem van de arbeid, in het Duits niet ten onrechte 'Kleinstezeitverfahren' genoemd, wordt $\frac{1}{16}$ seconde als basiseenheid gebruikt.)

Maar wat herverdeeld kan worden, moet eerst geproduceerd zijn. Zolang de volautomatische bedrijven en sectoren slechts een kleine minderheid vormen,[\[32\]](#) zolang er in de halfautomatische bedrijven

en sectoren geen aanzienlijke daling van het aantal arbeidsuren plaatsvindt, zolang het totale arbeidskwantum dat in de industrie verbruikt wordt nog steeds toeneemt, impliceert het laatkapitalisme een scherpere concurrentie tussen de grote concerns onderling en tussen die concerns en de niet-gemonopoliseerde sectoren van de industrie. In grote trekken verschilt dit proces overigens niet kwalitatief van dat van het 'klassieke' monopoliekapitalisme.

In dit verband wil ik kort ingaan op een bezwaar dat vele critici van de marxistische economische theorie hebben geuit: de verhoging van de organische samenstelling van het kapitaal zou empirisch niet bewezen en theoretisch niet gestaafd zijn. De prijsdaling van machines en grondstoffen en de besparingen bij het gebruik ervan zouden heel goed een 'neutrale' technische vooruitgang kunnen inluiden, waarbij de waarde van het voor de lopende warenoutput verbruikte constante kapitaal slechts in dezelfde mate zou stijgen als de waarde van het variabele kapitaal, en dit ondanks een stijgende arbeidsproductiviteit.[\[33\]](#)

Empirisch is zonder meer aantoonbaar dat de productietakken die vast kapitaal voortbrengen op lange termijn sneller groeien dan industrieën die consumptiegoederen voortbrengen. Daar de productiestijging van grondstoffen en intermediaire goederen zeker niet kleiner is dan de stijging in afdeling II, en die van energie de stijging in afdeling II zelfs overtreft, kan de empirische bevestiging van de duurzame groei van de organische samenstelling van het kapitaal niet moeilijk te leveren zijn. Voor kortere perioden is dit bewijs al geleverd, bijv. in de VS voor de periode 1939-1961. Met het instrumentarium van Leontiefs input-output berekeningen onderzocht Anne P. Carter de structurele verschuivingen die zich tijdens die periode in de Amerikaanse industrie hebben voorgedaan. Haar conclusies zijn ondubbelzinnig: 'De meeste arbeidscoëfficiënten daalden sterker dan de overeenkomstige kapitaalcoëfficiënten; daarmee steeg de verhouding kapitaal/arbeid in de meeste sectoren.' En: 'Van alle tot dusver onderzochte structurele veranderingen is de daling van de directe arbeidscoëfficiënt het duidelijkst. (...) De economie gedraagt zich alsof arbeidsbesparing het doel van de technische vooruitgang is.' Zonder enige twijfel zal de geautomatiseerde productie deze economische ontwikkelingstendens empirisch bevestigen. Ook voor afzonderlijke industrietakken geldt deze tendens. We hebben er al op gewezen dat in de staalproductie bij de overgang van het Thomas- naar het zuurstofproces het aandeel van de arbeidskosten in de totale productiekosten van 25 % tot 17 % daalde, terwijl het aandeel van de vaste kapitaalkosten van 16 % tot 26 % steeg. In de olieraffinaderijen is de verhouding van het vaste kapitaal tot de arbeidskosten in vier opeenvolgende kraakprocedures gestegen van 0,21 in 1913 tot 10 in 1955. Het aantal uren levende arbeid voor de productie van 10.000 ton benzine daalde van 56 in 1913 tot 0,4 in 1955. Bij de overgang van traditionele machinerie naar machinerie met numerieke besturing in de productie van

een bepaalde Britse fabriek veranderde de verhouding van de machinekosten tot de jaarlijkse loonsom van 15:91 tot 21:35, bij halvering van de productiekosten. Bij de overgang van universele machinerie naar volautomatische transfermachines in de autofabrieken van Renault werd het arbeidsaandeel in de kosten per eenheid product in verhouding tot het machineaandeel teruggebracht van 640:131 tot 53:200. Bij de kosten van een cilinderblok voor de Engelse Austin auto verschoof de verhouding tussen vaste kosten en arbeidskosten van (£4 8s 9d): (£2 17s 2d) tot (£3 13s 3d): (11s) (in prijzen van 1953). In de West-Duitse kunststofverwerkende industrie stegen de bruto stichtingsinvesteringen per werknemer van DM 2.110 in 1960 tot DM 3.905 in 1966, d.w.z. met 85 %, terwijl de post lonen en salarissen slechts met 68,5 % steeg (en de arbeiderslonen alleen met slechts 65,8 %). In de West-Duitse katoenspinnerijen stegen, voor een modern modelbedrijf met de hoogst ontwikkelde techniek, de investeringen in goederen per werknemer van DM 30.000 in 1950 tot DM 324.000 in 1971, terwijl tegelijkertijd de lonen — bij een daling van het aantal arbeidsplaatsen van 274 tot 62 personen (in drie ploegen) — slechts stegen van DM 282.500 tot DM 785.000 (gebaseerd op de steeds geldende gemiddelde lonen in de textielindustrie). Over de machine-industrie schrijft Gerald W. Smith: ‘Er bestaat onmiskenbaar een duurzame tendens tot automatisering/mechanisering. (...) Arbeid, een inputfactor met relatief constante jaarlijkse kosten, wordt door machines (...) vervangen.’ [34] Deze voorbeelden zijn naar believen uit te breiden. Er is nauwelijks één waar te vinden, waarbij de kosten voor levende arbeid op de lange termijn een groeiend deel van de kosten per eenheid product vormen.

In de bovengenoemde voorbeelden is geen rekening gehouden met de grondstofkosten. Theoretisch is het mogelijk, dat een radicale daling van de waarde van de verbruikte grondstoffen de stijging van de vaste kapitaalkosten neutraliseert, waarmee de organische samenstelling gelijk zou blijven. Maar in de praktijk kan dat voor de periode na de grote economische crisis van 1929-1932 en vooral sinds de Tweede Wereldoorlog nauwelijks het geval zijn. Het is waar, dat er een belangrijk zuiniger gebruik van grondstoffen heeft plaatsgevonden en nog steeds plaatsvindt; berekeningen op basis van de West-Duitse industrie tonen een materiaalverbruik per DM 10.000 productie, dat daalde van DM 267 in 1950 tot DM 209 in 1959, weer steeg tot ca. DM 220 aan het begin van de jaren '60, om aan het eind van de jaren '60 weer te dalen tot het niveau van 1959. [35] Maar omdat een bezuiniging op het *fysische* gebruik van grondstoffen alleen binnen nauwe grenzen mogelijk is, weerspiegelen deze cijfers voor een belangrijk deel de relatieve *prijzdaling* van de grondstoffen, die op lange termijn niet gehandhaafd kan blijven. Op de lange termijn groeit daarom de post vaste kosten plus kosten voor arbeidsmiddelen sneller dan de loonkosten.

De indruk van een duurzame stabiliteit of zelfs een stijging van het ‘arbeidsaandeel’ in de ‘factorkosten’, die uit vele officiële statistieken blijkt, is daarmee geenszins in tegenspraak. Want de berekeningen van de ‘factorkosten’ omvatten ook de meerwaarde (of grote delen daarvan) en laten de waarde van het arbeidsmateriaal (grondstoffen, hulpstoffen, energie) buiten beschouwing. Ook worden lonen en salarissen meestal samengenomen in de formule ‘arbeidsaandeel’. [36] Totaaleconomisch gezien wijkt de berekening van de ‘factoraandelen’ ook nog in die zin af van Marx’ ‘organische samenstelling van het kapitaal’, dat inkomens uit onproductieve arbeid niet tot het ‘variabele kapitaal’ gerekend kunnen worden.

Verbazend genoeg heeft ook Paul M. Sweezy zich in de rijen van diegenen geplaatst, die iedere tendens tot stijging van de organische samenstelling van het kapitaal in de 20ste eeuw ontkennen, ja zelfs spreken over een dalende tendens van deze organische samenstelling. [37] Na alles wat wij hierover al hebben gezegd kunnen wij daaraan nog slechts toevoegen, dat het loonaandeel in de ‘factorkosten’ lager is naarmate het om een industrieel hoger ontwikkeld land gaat, d.w.z. met een technisch verder ontwikkelde industrie — een extra bevestiging van de tendens tot een stijgende organische samenstelling van het kapitaal (ofschoon het genoemde aandeel van de ‘arbeidskosten’ in de ‘toegevoegde waarde’, inclusief afschrijvingen en winsten, natuurlijk geenszins identiek is met de breuk c/v):

Arbeidskosten als percentage van de toegevoegde waarde [38]

	brei industrie	basischemie en kunst- mestindustrie
VS (1954)	23,6	8,14
Canada (1954)	27,79	9,73
Australië (1955-1956)	38,37	23,41
Nieuw-Zeeland (1955-1956)	39,85	16,03
Denemarken (1954)	50,04	24,77
Noorwegen (1954)	50,46	20,28
Columbia (1953)	53,02	30,50
Mexico (1951)	79,68	35,09

Shane Mage heeft in zijn polemiek tegen Güsten ook theoretisch proberen aan te tonen dat de verhoging van de organische samenstelling van het kapitaal uit de ontwikkelingswetten van het kapitaal voortvloeit. [39] Een groot deel van zijn bewijsvoering klinkt overtuigend, maar was eenvoudiger geweest als hij de functionele rol van de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal in de

marxistische analyse niet had uitgeschakeld. Volgens Marx ontstaat technische vooruitgang op grond van de door de concurrentie versterkte druk tot voortdurende besparing op de productiekosten — waarbij het macro-economische resultaat niet anders kan zijn dan het micro-economische. Kostenbesparing zonder verhoging van de organische samenstelling van het kapitaal veronderstelt ofwel het vermogen om steeds complexere machines rendabel door levende arbeid te vervangen, ofwel het vermogen van afdeling I om moderne arbeids- en waardebesparende machines te bouwen, zonder een waardetoeename van dit machinecomplex, of een voortdurende, snellere waardedaling van de grondstoffen dan van de door de arbeiders verbruikte consumptiegoederen. Dat zou echter in afdeling I een snellere groei van de arbeidsproductiviteit vereisen dan in de hele economie. Omdat de nieuwe machinecomplexen met de al bestaande machines (met de al bestaande techniek) geproduceerd moeten worden, d.w.z. omdat hun eigen waarde door de *bestaande* arbeidsproductiviteit bepaald wordt en niet door de verhoging van de arbeidsproductiviteit die hun eigen toepassing met zich meebrengt, en omdat zij ook niet al bij het eerste begin tot een massale automatische productie kunnen leiden, is deze veronderstelling op lange termijn niet realistisch. Vandaar dat een daling van de kostprijs per eenheid product altijd op de allereerste plaats de tendens tot besparing op arbeids- d.w.z. loonkosten zal vertonen (met een parallelle tendens tot besparing op arbeidsmateriaal), zoals ook Anne P. Carter onderstreept. Vandaar dat een kostenbesparing op den duur altijd verbonden zal zijn met een relatieve daling van het loonkostenaandeel in de warenwaarde en dus ook met een relatieve daling van het variabele bestanddeel in het totale kapitaal.

De rationale kern van deze globaal genomen ontoereikende kritiek op de marxistische stelling van de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal bestaat erin dat die stijging zich minder automatisch en radicaal doorzet dan vele vulgarisatoren hebben aangenomen.^[40] Periodiek kan een uitgebreide reproductie zeer wel tot stand komen zonder radicale wijziging in de organische samenstelling van het kapitaal; en periodiek kan ongetwijfeld een plotselinge verhoging van de arbeidsproductiviteit in afdeling I plaatsvinden, die ver boven het maatschappelijk gemiddelde ligt en in de verwerkende industrie een aanzienlijke kostenbesparing mogelijk maakt zonder toename van het constante waardedeel van haar waren. Maar op den duur kunnen zulke tendensen totaalmaatschappelijk geen stand houden. En juist de vergelijking van gedeeltelijk en volledig geautomatiseerde productie verschaft ons tegenwoordig inzichten in het wezen van die ontwikkeling.

Als het aantal volledig geautomatiseerde bedrijven en sectoren en het aantal halfautomatische firma's echter zó toeneemt, dat ze van doorslaggevend belang worden voor de structuur van de hele economie, en de 'klassieke' industriële ondernemingen nog maar een relatief klein deel van de productie voor hun

rekening nemen, dan krijgen de tegenspraken van het laatkapitalisme een explosief karakter: *de totale meerwaardemassa*, d.w.z. het totale aantal uren meerarbeid, *is dan gedoemd om tendentieel te dalen*.

Het verband tussen partiële en volledige automatisering, tussen een *specifieke* spronggewijze stijging van de arbeidsproductiviteit in enkele sectoren (daling van de productiekosten) en zich *veralgemene*nde spronggewijze stijging van diezelfde arbeidsproductiviteit en de daaruit voortvloeiende kwalitatieve verschillen inzake het realiseringsprobleem (resp. valoriseringsprobleem van het *totale* kapitaal) hebben Karl-Heinz Roth en Eckhard Kanzow in hun overigens voortreffelijke boek over het hoofd gezien. Zij schrijven: 'Op basis van hun technologisch bepaalde penetratie in nieuwe industrietakken breiden de gecombineerde kapitalen voortdurend hun mogelijkheden uit om de tendentiële daling van hun winstvoet door in tegengestelde richting werkende maatregelen te compenseren.' Dit geldt echter klaarblijkelijk slechts voor een *minderheid* van de kapitalen. Hoe zouden alle kapitalen tezamen bij een uitbreiding van de automatisering — d.w.z. radicale vermindering van de meerwaardemassa met een gelijktijdige scherpe stijging van de organische samenstelling van het kapitaal — hun winstvoet kunnen verhogen? In het cijfervoorbeeld dat ze geven^[41] worden vier opeenvolgende stadia — van de productie aan de lopende band tot een vérgaande automatisering met negen in plaats van eenendertig arbeidskrachten^[42] — onderzocht met de conclusie, dat de productie verdubbeld wordt en de brutowinst verzevoudigd: de winstvoet stijgt van 12 tot 55,6 %.

Maar de auteurs ontlede niet de *totaaleconomische* implicaties van de drie voorwaarden, die aan dit proces voorafgaan, en wat daarvan bij een uitbreiding van de gedeeltelijke automatisering (om niet te zeggen: van de volledige automatisering) over zou blijven: constante verkoopprijs; verdubbeling van het fysieke productievolume; halvering van de loon- en salarissom. Het is duidelijk, dat de combinatie van die drie voorwaarden bij een uitbreiding van de halfautomatisering onhoudbaar wordt. Wie moet die dubbele hoeveelheid gebruiksgoederen kopen, als bij een constante verkoopprijs het nominale inkomen van de bevolking gehalveerd wordt? In het *bijzondere* geval dat Roth en Kanzow behandelen, moet aangenomen worden: 1. dat de daling van de nominale loonsom in dit bedrijf parallel loopt met een stijging van het totaalmaatschappelijke consumenteninkomen; 2. dat niet-automatisch geproduceerde gebruiksgoederen vervangen zijn door bepaalde automatisch geproduceerde.

Deze hypothesen formuleren is al voldoende om in te zien, dat ze bij een steeds verdere uitbreiding van de halfautomatisering ondermijnd worden. Er ontstaat dan een geweldig afzet- resp. realiseringsprobleem.^[43]

Een soortgelijke fout, zij het dan met een omgekeerd (pessimistisch) voortecken, beging Friedrich Pollock. Hij schrijft: 'Eén van de voornaamste motieven van de automatisering is, zoals wordt toegegeven, de hogere productiviteit, wat echter een netto besparing van lonen en salarissen betekent. Als de vrijgemaakte arbeiders een nieuwe arbeidsplaats zouden kunnen vinden bij de bediening of fabricage van controleapparatuur, zou (als de productenmassa gelijk blijft) een netto besparing op de loonkosten helemaal niet mogelijk zijn. Deze zouden eenvoudig verschoven zijn naar andere activiteiten, die echter evenzeer kostenelementen zijn, zodat men wel van een verandering in de productiemethoden, maar niet van een verhoging van de productiviteit zou kunnen spreken.'^[44] Het probleem van die argumentatie zit in de woorden tussen haakjes: 'als de productenmassa gelijk blijft'. Zoals we gezien hebben, kan automatisering *nooit* betekenen dat de productenmassa gelijk blijft. Dus is Pollocks argumentatie slechts juist wanneer alle productiesectoren homogeen geautomatiseerd worden (en de consumptiestructuur gelijk blijft). Als de verschillende sectoren evenwel in verschillende mate geautomatiseerd zijn, is het mogelijk dat een hogere productiviteit en een grotere afzet in de geautomatiseerde sectoren gepaard gaat met een wegtrekken van de vrijgemaakte arbeiders naar de sectoren die controleapparatuur vervaardigen. Het hele proces gaat dan ten koste van de niet-geautomatiseerde (of minder geautomatiseerde) sectoren. Dit is volledig in overeenstemming met de werkelijke ontwikkeling van het laatkapitalisme in de laatste twintig jaar.

Als we de laatkapitalistische productiesfeer beschouwen als een tegenstrijdige eenheid van niet-, half- en volautomatische bedrijven (in de industrie en in de landbouw, m.a.w. in alle warenproducerende sectoren samen), dan kunnen we vanuit de aard van het kapitaal zelf concluderen dat er een toenemende weerstand *moet* ontstaan tegen een automatisering die een bepaalde grens overschrijdt.^[45] Het gebruik van goedkopere arbeidskracht in halfgeautomatiseerde industrietakken (zoals de arbeid van vrouwen en leerlingen in de textielindustrie, de voedings- en genotmiddelenindustrie), die de rentabiliteitsgrens voor het invoeren van volautomatische complexen verschuift, permanente verandering en wederzijdse concurrentie in de productie van geautomatiseerde machinecomplexen, hetgeen prijsdaling en dus snellere invoering van die complexen in meer industrietakken verhindert; het onophoudelijke zoeken naar nieuwe producten, nieuwe gebruikswaarden, die eerst in niet- of halfgeautomatiseerde bedrijven worden voortgebracht, enz.: dit zijn allemaal stadia van die weerstand.

Het belangrijkste is echter het feit dat in de eerste fase van de automatisering, die nu op haar einde loopt, de automatische aggregaten niet automatisch gebouwd worden, net zoals in de eerste fase van de machinaal bedreven grootindustrie de grote machines zelf niet machinaal, maar ambachtelijk werden voortgebracht. De industrie van de elektronische productiemiddelen vertoont zelfs een *uitgesproken la-*

gere organische samenstelling van het kapitaal. In het midden van de jaren '60 schommelde het aandeel van loon- en salariskosten in de jaarlijkse bruto-omzet daarvan in de VS en in West-Europa tussen 45 en 50 %.^[46] Dit verklaart het feit dat de massale toevloed van kapitaal naar die tak sinds het begin van de jaren '50 de maatschappelijk gemiddelde organische samenstelling van het kapitaal niet heeft verhoogd maar verlaagd en dienovereenkomstig de gemiddelde winstvoet niet heeft doen dalen, maar doen stijgen. *Automatische productie van automatische machines zou dan een nieuw kwalitatief keerpunt zijn*, dat overeenkomsten vertoont met het keerpunt van de machinale vervaardiging van machines in het midden van de 19de eeuw dat Marx heeft beschreven.^[47] 'Een ontwikkeling van de productiekrachten die het absolute aantal arbeiders zou verkleinen, d.w.z. die de hele natie inderdaad in staat zou stellen om haar totaalproductie in een korter tijdsbestek te volbrengen, zou een revolutie teweegbrengen, omdat ze het merendeel van de bevolking buiten zou sluiten. Hier blijkt weer de specifieke grens van de kapitalistische productie en het feit dat deze geenszins een absolute vorm voor de ontwikkeling van de productiekrachten en de voortbrenging van de rijkdom is, maar daar op een bepaald punt juist mee in botsing komt.'^[48]

Hier hebben we de absolute interne grens van de kapitalistische productiewijze bereikt. Deze absolute grens ligt noch — zoals Rosa Luxemburg meende — in de kapitalistische doordringing van de hele wereld (d.w.z. de uitschakeling van de niet-kapitalistische productie) noch — zoals Henryk Grossmann dacht — in de tendentiële onmogelijkheid om het totale geaccumuleerde kapitaal zelfs bij een stijgende meerwaardemassa te valoriseren. De grens ligt daar, *waar de meerwaardemassa zelf noodzakelijk kleiner moet worden, omdat in de laatste fase van de mechanisering — de automatisering — de levende arbeidskracht uit het productieproces wordt uitgeschakeld*. Kapitalisme is onverenigbaar met volautomatische productie in de hele industrie en landbouw, omdat er dan geen meerwaardevoortbrengst (en geen valorisering van het kapitaal) meer plaatsvindt. Daarom is het onmogelijk dat de automatisering zich in het laatkapitalisme tot de hele productie uitbreidt.^[49] 'Zodra de arbeid in zijn onmiddellijke gedaante opgehouden heeft, de grote bron van rijkdom te zijn, houdt de arbeidstijd op en moet hij ophouden de maat van de rijkdom en dus de ruilwaarde (de maat) van de gebruikswaarde (te zijn). *De surplusarbeid van de massa is niet langer voorwaarde voor de ontwikkeling van de algemene rijkdom, zoals het niet-arbeiden van weinigen niet langer voorwaarde is voor de ontwikkeling van de algemene macht van het mensenhoofd. Daarmee stort de op ruilwaarde berustende productie ineen* en wordt de vorm van het onmiddellijke materiële productieproces zelf ontdaan van behoefte en de tegenstellingen.'^[50]

Men zou daartegen kunnen inbrengen: de automatisering schakelt de levende arbeid alleen in de fabriekshal uit, maar vergroot de inzet daarvan op die gebieden waar het voorbereidende werk wordt gedaan (laboratoria, onderzoek, ontwikkeling enz.), die zonder twijfel tot de 'collectieve totaalarbeider' in de zin van Marx behoren en dus eveneens kapitaal valoriseren. Maar afgezien van het feit dat een vorming van het hele productieve proletariaat tot wetenschappelijk opgeleide arbeidskracht explosieve moeilijkheden zou scheppen voor de valorisering van het kapitaal, omdat de inzet van een zo enorme massa arbeidskrachten voor slechts op materiële productie gericht onderzoeks- en ontwikkelingswerk onrealiseerbaar lijkt, en zonder in te gaan op de vraag in hoever een zo verwetenschappelijkte productie alleen al door haar omvang verenigbaar is met de overleving van de warenproductie, moet men de maatschappelijke gevolgen van een dergelijke transformatie in hun volle omvang beseffen. Dat betekent namelijk een radicale opheffing van de scheiding tussen hand- en geestesarbeid. Als het potentieel aan wetenschappelijk vermogen en wetenschappelijke kennis van het proletariaat op een dergelijke omvattende manier wordt aangeboord, dan zou met de hiërarchische structuur van bedrijf en firma ook het bevelhebberschap van het kapitaal over de arbeid van iedere, zelfs tijdelijke stabiliteit worden beroofd, d.w.z. zij zou ineenstorten. De *aanzetten* tot een dergelijke ontwikkeling zijn zonder twijfel het resultaat van de laatkapitalistische ontwikkeling; wij zullen die in het laatste hoofdstuk van dit boek onderzoeken. Maar in de kapitalistische productiewijze moeten zij op het niveau van embryonale randverschijnselen worden ingevroren. Om redenen van zelfbehoud kan het laatkapitalisme net zo min het hele proletariaat in wetenschappelijke onderzoekers veranderen als het de hele materiële productie kan automatiseren.

Welke diepgaande gevolgen de met de automatisering verbonden tendentiële daling van de hoeveelheid waardescheppende arbeid meebrengt voor het vermogen van het laatkapitalisme, om de daling van de winstvoet door een stijging van de meerwaardevoet en de verscherping van de sociale spanningen door een verhoging van de reële lonen tegen te houden, wordt duidelijk uit het onderzoek van de volgende cijfers.

Laat ons A, B, C en D vier opeenvolgende, cyclische hoogtepuntjaren noemen, met een tussenruimte van bijv. 10 jaar. In het eerste referentiejaar A bedraagt het totale aantal arbeidsuren van de productieve arbeiders in de beide afdelingen samen 10 miljard (bijv. 5 miljoen productieve arbeiders met 2.000 arbeidsuren per jaar of 6 miljoen met 1.666 arbeidsuren per jaar). De meerwaardevoet bedraagt 100 %, d.w.z. de meerwaardevoet wordt in 5 miljard uur geproduceerd. Door verhoging van de werkgelegenheid ondanks toenemende automatisering worden in het jaar B geen 10 maar 12 miljard uren productieve arbeid geleverd. Wij nemen aan dat de meerwaardevoet van 100 tot 150 % stijgt (in plaats van de

helft van hun arbeidstijd te gebruiken voor de productie van het equivalent van hun reële loon, hebben de productieve arbeiders daarvoor nog slechts $\frac{2}{5}$ nodig). De meerwaardemassa stijgt van het product van 5 miljard tot het product van 7,2 miljard arbeidsuren, d.w.z. met 44 %. Daar de productieve arbeiders voortaan hun loonequivalent in 4,8 in plaats van in 5 miljard arbeidsuren produceren, zou een totale stijging van het reële loon van alle arbeiders met 30 % (een bescheiden jaarlijkse groei van het reële loon met 2,6 %) een verhoging van de arbeidsproductiviteit in afdeling II vereisen van 35 %. Dit blijft binnen de perken van het mogelijke en stemt volledig overeen met de ontwikkeling van de laatste 25 jaar.

In het referentiejaar C heeft de automatisering er echter al toe geleid, dat de werkgelegenheidsquote resp. het aantal geleverde arbeidsuren niet meer toeneemt, maar constant blijft op 12 miljard. Om bijv. de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal te compenseren (die tussen A en B en tussen B en C met 50 % stijgt), zou een verdere stijging van de meerwaardevoet van 150 tot 233,33 % noodzakelijk zijn; de productieve arbeider mag dus in plaats van 4 van de 10 arbeidsuren nog maar 3 van de 10 gebruiken voor de productie van het equivalent van zijn reële loon. De totale meerwaardemassa is nu gestegen tot 8,4 miljard uur, d.w.z. met een volle 16,6 %. Om de arbeiders echter in de 3,6 miljard arbeidsuren die voor de productie van het equivalent van hun consumptiegoederen nog beschikbaar zijn, een stijging van het reële verbruik (van de massa producten, gebruikswaarden) met 30 % (tegenover het waardeproduct van 4,8 miljard arbeidsuren van tien jaar geleden) te laten voortbrengen, zou de arbeidsproductiviteit in afdeling II met 70 % moeten toenemen, wat neerkomt op een jaarlijkse groei van 5,4 %. Dit ligt net op de grens van het mogelijke.

Laten wij nu overgaan tot het vierde steekjaar D. Om de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal te neutraliseren (die sinds het jaar C met bijv. 70 % gestegen is) zou de meerwaardevoet van 233,33 % tot 400 % moeten stijgen; de productieve arbeider zou dus nog maar 1 van de 5 arbeidsuren mogen gebruiken voor de productie van zijn loonequivalent. We nemen aan dat het totale aantal arbeidsuren als gevolg van de automatisering van 12 tot 10 miljard is gedaald. De *absolute meerwaardemassa* correspondeert dan met 8 miljoen arbeidsuren en is dus gedaald, ondanks de geweldige stijging van de meerwaardevoet van 233,3 % tot 400 %.^[51] Om de meerwaardemassa op z'n minst constant te houden zou de meerwaardevoet niet tot 400 maar tot 525 % moeten stijgen, zouden er dus voor de productie van het loonequivalent nog maar 1,6 miljard arbeidsuren ter beschikking staan. Maar ook als de meerwaardevoet 'slechts' tot 400 % stijgt, vereist een nieuwe verhoging der reële lonen met 30 % in tien jaar tijd, dat de in twee miljard arbeidsuren geleverde productenmassa van jaar D de in

3,6 miljard arbeidsuren geleverde productenmassa van jaar C met 30 % overtreft, vereist kortom een stijging van de arbeidsproductiviteit in afdeling II met 140 %.

Om dit te bereiken moet de arbeidsproductiviteit jaarlijks met gemiddeld 9,1 % stijgen, en dat lijkt onrealiseerbaar. Maar het ligt nog ver onder het jaarlijkse gemiddelde dat nodig zou zijn om in het steekjaar D, als slechts 1,6 miljard uren arbeid worden verricht, d.w.z. bij een gelijkblijvende meerwaardemassa, een stijging van het reële loon met 30 % te bereiken. In dat geval zou de arbeidsproductiviteit in die tien jaar met zelfs 192,5 % moeten stijgen, wat een absoluut onmogelijke jaarlijkse groei van 11,4 % betekent.

De conclusie is: bij voortschrijdende automatisering, voortschrijdende stijging van de organische samenstelling van het kapitaal en daling van het aantal door productieve arbeiders geleverde arbeidsuren is het op den duur onmogelijk om zowel het reële loon aanzienlijk te verbeteren als de meerwaardemassa constant te houden. Eén van beide grootheden zal afnemen. En aangezien onder normale omstandigheden, d.w.z. afgezien van fascisme en oorlog, een ingrijpende daling van de reële lonen uitgesloten is, *ontstaat er een historische valoriseringscrisis van het kapitaal*, zullen meerwaardemassa en vervolgens meerwaardevoet onvermijdelijk dalen, volgt er met andere woorden een plotselinge daling van de gemiddelde winstvoet. In ons cijfervoorbeeld [\[52\]](#) zou zelfs de stagnatie van het reële loon in het steekjaar D bij een daling van de meerwaardemassa van 8,4 tot 8 miljard arbeidsuren nog betekenen, dat de arbeidsproductiviteit met 80 % is gestegen (een jaarlijkse groei van 6 %). Een constante meerwaardemassa en een stagnerend reëel loon zouden betekenen, dat de arbeidsproductiviteit met 125 % is gestegen, d.w.z. dat zich een onbereikbare jaarlijkse groei van 8,4 % heeft voorgedaan.[\[53\]](#)

Nog duidelijker dan in hoofdstuk 5 blijken hier dus de uit het wezen van de automatisering voortvloeiende oorzaken van de strijd om de meerwaardevoet, die zich in het laatkapitalisme steeds meer toespitst, blijken ook de groeiende valoriseringsproblemen van het kapitaal, zodra de massa waarde-scheppende arbeidsuren begint te dalen. Dat deze hypothese allerminst onrealistisch is, moge blijken uit de volgende tabel:

Aantal door productiearbeiders geleverde arbeidsuren in de Amerikaanse verwerkende industrie (in miljarden)

1947: 24,3	1963: 24,5
1950: 23,7	1966: 28,2
1954: 24,3	1970: 27,6
1958: 22,7	1972: 27,5

In de Bondsrepubliek was de ontwikkeling nog duidelijker en liep deze na 1960 terug:

Aantal geleverde arbeidsuren in de verwerkende industrie (in miljarden)

1950: 8,1	1966: 11,57
1956: 11,7	1968: 10,83
1958: 11,2	1969: 11,48
1960: 12,37	1970: 11,80
1961: 12,44	1971: 11,3
1962: 12,11	1972: 10,8
1964: 11,81	1973: 10,8 [54]

De cijfers voor 1950, 1956 en 1958 zijn exclusief Saarland en West-Berlijn.

Zoals verwacht leidden de gestegen organische samenstelling van het kapitaal en de stagnerende meerwaardevoet sinds de jaren '60 tot een daling van de gemiddelde winstvoet. Hier volgen de cijfers van twee Britse auteurs, die uitgaan van de winstvoet zoals de kapitalistische concerns die zelf berekenen en niet zoals die volgens Marx' meerwaardetheorie berekend zou moeten worden, maar hun cijfers tonen ongetwijfeld ook de *tendens* van de marxistische winstvoet:

Winstvoet in % van de netto activa van industriële en handels nv's in Groot-Brittannië

	bruto winstvoet	netto winstvoet na belastingen
1950-1954	16,5	6,7
1955-1959	14,7	7,0
1960-1964	13,0	7,0
1965-1969	11,7	5,3
1968	11,6	5,2
1969	11,1	4,7
1970	9,7	4,1 ^[55]

Voor de VS bestaan twee onafhankelijk van elkaar uitgevoerde onderzoeken: de een van Edward Nell die concludeert dat de winstvoet is gedaald van 22,9 % in 1965 tot 17,5 % in 1970 (het betreft hier het aandeel van winsten en renten in de netto nieuw geschapen waarde van de niet-financiële nv's in de VS); en de ander van prof. William D. Nordhaus die — rekening houdend met de door de inflatie opgedreven waardebeoordeling van de magazijnvoorraden — tot de volgende resultaten komt:^[56]

Werkelijke winstvoet van de niet-financiële nv's in de VS (in %)

	bruto (voor belastingen)	netto (na belastingen)
1948-1950	16,2	8,6
1951-1955	14,3	6,4
1956-1960	12,2	6,2
1961-1965	14,1	8,3
1966-1970	12,9	7,7
1970	9,1	5,3
1971	9,6	5,7
1972	9,9	5,6
1973	10,5	5,4

Wat Frankrijk betreft spreekt het tijdschrift *Entreprise* van een voortdurende daling van de winstvoet tussen 1950 en 1963, een zekere stabilisering in de periode 1964-1967, een aanzienlijke teruggang in 1967-1968, een scherp stijgende tendens in 1969-1970 en een nieuwe daling sindsdien. In de Franse

verwerkende industrie zou de winstvoet in verhouding tot de totale activa in 1970 een derde lager zijn geweest dan aan het begin van de jaren '60. Als we rekening houden met de door de inflatie opgedreven waardebeoordeling van de voorraden (d.w.z. als we hun invloed op de winst elimineren), dan blijken de Franse ondernemingen een daling van de zelffinancieringsquote te vertonen van 79,5 % in de periode 1961-1964, 83 % tussen 1965 en 1968, 75,1 % in 1971, 73 % in 1973 en 65 % in 1974 (schatting). Philippe Templé berekent een daling van de netto winstvoet in verhouding tot de totale activa van 5,3 % in 1959-1964, 4,3 % in 1964-1967 en 3,8 % in 1969-1973.^[57]

Voor de Bondsrepubliek bestaan eveneens twee onafhankelijk van elkaar uitgevoerde onderzoeken. De Sachverständigenrat berekent een daling van het reële rendement in handel, industrie en financiële instellingen (na aftrek van een fictief 'ondernemersloon') met 20 % tussen 1960 en 1968 (een jaar met een sterk stijgende winstvoet, na de recessiejaren 1966 en 1967) en nog eens met 25 % tussen 1968 en 1973. Dr. Helmut Zschocke komt op grond van eigen berekeningen tot het volgende resultaat:^[58]

Bruto winstvoet van de industrie in de Bondsrepubliek (industriewinst voor belastingen, in % van het voorgeschoten productieve kapitaal)

1950-1955	39,0	1966	27,6
1956-1960	35,3	1967	26,0
1961-1965	34,1	1968	31,8
1965	30,7		

Alles bijeen kunnen we het begrip 'laatkapitalisme' nauwkeuriger omschrijven als een nieuwe fase van het imperialisme, van het monopoliekapitalistische tijdperk onder voorwaarden van structurele crisis van de kapitalistische productiewijze. Deze structuurcrisis komt *niet* tot uiting in het feit dat de productiekrachten *absoluut* ophouden met groeien. In de conclusie uit zijn analyse van het imperialisme verzette Lenin zich ondubbelzinnig tegen een dergelijke interpretatie. Hij schreef zelfs dat in het imperialisme de groei over het geheel genomen sneller wordt: 'Het zou onjuist zijn te denken, dat deze tendens tot ontbinding de snelle groei van het kapitalisme uitsluit; zeer beslist niet, bepaalde industrietakken, bepaalde lagen van de bourgeoisie, bepaalde landen tonen in het tijdperk van het imperialisme in meerdere of mindere mate nu eens deze, dan weer die tendens. *Over het geheel genomen groeit het kapitalisme heel wat sneller dan vroeger*; deze groei wordt in het algemeen niet alleen steeds ongelijkma-

tiger, maar deze ongelijkmatigheid komt ook voornamelijk tot uitdrukking in het verval van de kapitaalcrachtigste landen (Engeland).’[59]

Kenmerkend voor het imperialisme in zijn tweede stadium, het laatkapitalisme, is dus niet de achteruitgang van de productiekrachten, maar een verscherpt parasitisme resp. verspilling die de groei vergezellen resp. overwoekeren. Het inherente onvermogen van het laatkapitalisme om de ongehoorde mogelijkheden van de derde technologische revolutie, de automatisering te veralgemenen, drukt die tendens even duidelijk uit als de tot dusver in het middelpunt van de kritiek op imperialisme resp. laatkapitalisme staande verkwisting van productiekrachten door hun omvorming in destructiekrachten:[60] permanente bewapening, honger in de halfkolonies waar de gemiddelde arbeidsproductiviteit ver beneden het technisch-economisch mogelijke wordt gehouden, vergiftiging van lucht en water, ontwrichting van het ecologische evenwicht, enz.

Absoluut zijn de productiekrachten tijdens het laatkapitalisme sneller gegroeid dan ooit tevoren; deze groei van de laatste 25 jaar kan gemeten worden aan de gegevens over de fysieke productie resp. de fysieke productiecapaciteit, de fysieke arbeidsproductiviteit en aan de gegevens over de groei van het industrieproletariaat.[61] Beide reeksen zijn voor de laatkapitalistische wereldeconomie gedurende deze fase aanzienlijk toegenomen. Maar vergeleken met de mogelijkheden van de derde technologische revolutie, de automatisering, en de uit die technologische omwentelingen voortvloeiende mogelijkheden tot radicale beperking van de meerarbeid voor de massa der producenten in de geïndustrialiseerde landen, is het resultaat pover. Aan die mogelijkheden gemeten, is de verkwisting van potentiële en reële productiekrachten tot in het onmetelijke gestegen. In die zin — maar alleen op basis van een dergelijke definitie — blijft Lenins beschrijving van het imperialisme als een fase van ‘om zich heen grijpende verrotting van de kapitalistische productiewijze’ geldig.

Verkwisting van reële en potentiële productiekrachten heeft niet alleen betrekking op de materiële, maar ook op de menselijke productiekrachten. Het tijdperk van de derde technologische revolutie betekent een tot dusver ongekende versmelting van wetenschap, techniek en productie. De wetenschap zou inderdaad een directe productiekracht kunnen worden. In een zich automatiserende productie is er voor ongeschoolde arbeiders en employés geen arbeidsplaats meer aanwezig. Een massale, of zelfs algemene omvorming van hand- en intellectuele arbeid wordt niet alleen mogelijk, maar sociaaleconomisch eenvoudig noodzakelijk. Nu wordt Marx’ en Engels’ anticipatie van een maatschappij, waarin ‘de vrije ontwikkeling van eenieder voorwaarde voor de vrije ontwikkeling van allen’, de werkelijke rijkdom ‘de ontwikkelde productiekracht van alle individuen’ wordt,[62] bijna letterlijk geconcretiseerd: ‘De vrije

ontwikkeling van de individualiteiten (is nu het doel) en dus niet de vermindering van de maatschappelijk noodzakelijke arbeid om surplusarbeid voort te brengen, maar de directe beperking van de maatschappelijk noodzakelijke arbeid tot een minimum, in samenhang met de artistieke, wetenschappelijke enz. vorming van de individuen door middel van de voor hen allen vrijgemaakte tijd en geschapen middelen.’[63]

De ergste vorm van de aan het kapitalisme inherente verkwisting is het *misbruik* van de bestaande en toegepaste materiële en menselijke productiekrachten: zij dienen niet de ontwikkeling van vrije mensen, maar worden steeds meer gebruikt voor de productie van nutteloze en zelfs schadelijke dingen.

In het dubbele karakter van de automatisering weerspiegelt zich de hele historisch tegenstrijdige aard van het kapitalisme in geconcentreerde vorm. Enerzijds betekent automatisering de voltooide ontplooiing van materiële productiekrachten, die de mensheid potentieel kunnen bevrijden van de dwang tot mechanische, repetitieve, afstompende en vervreemdende arbeid. Anderzijds betekent automatisering opnieuw een toenemende bedreiging van werkgelegenheid en inkomen, een nieuwe verscherping van de angst, onzekerheid, weer opkomende massawerkloosheid, periodiek consumptie- en inkomensverlies, dus geestelijke en morele verarming. De kapitalistische automatisering als gelijktijdige geweldige ontplooiing zowel van *de productiekracht van de arbeid als van de vervreemdende vernietigingskracht van waar en kapitaal*, wordt dus de geobjectiveerde uitdrukking van de aan het kapitalisme inherente tegenstellingen.

Het idee, dat het tijdperk van de structurele crisis van het kapitalisme — het tijdperk dat, historisch gezien, rijp is voor de socialistische wereldrevolutie — gekenmerkt wordt door een absolute achteruitgang of op zijn minst een stagnatie van de productiekrachten, is te herleiden tot een verkeerde, nl. een mechanistische interpretatie van een passage uit het beroemde voorwoord bij *Zur Kritik der politischen ökonomie*, waar Marx de theorie van het historisch materialisme schetst. Een tijdperk van sociale revoluties wordt daar als volgt gekenmerkt: ‘Op een bepaald niveau van hun ontwikkeling raken de materiële productiekrachten van de maatschappij in conflict met de aanwezige productieverhoudingen of, wat slechts een juridische uitdrukking daarvoor is, met de eigendomsverhoudingen waarbinnen die zich tot dan toe bewogen hadden. Van ontwikkelingsvormen van de productiekrachten slaan die verhoudingen in hinderpalen om. Er treedt dan een periode van maatschappelijke revolutie in. (...) Een maatschappelijke formatie gaat nooit ten onder vóór alle productiekrachten ontwikkeld zijn die ze omvatten kan, en nieuwe, hogere productieverhoudingen treden nooit in de plaats, alvorens de materiële bestaansvoorwaarden daarvoor in de schoot van de oude samenleving zelf zijn uitgebreed.’[64] Het lijkt ons van-

zelfsprekend dat de zin ‘vóór alle productiekrachten ontwikkeld zijn, die ze omvatten kan’ inhoudelijk een herhaling van de eerste zin is, d.w.z. uitgaat van de vaststelling dat vanaf een bepaald punt de ontwikkeling van de productiekrachten met de bestaande productieverhoudingen in conflict raakt. Vanuit dit standpunt heeft het kapitalisme alle productiekrachten ontwikkeld, ‘die het omvatten kan’; maar dat betekent helemaal niet, dat voortaan een ontwikkeling van de productiekrachten zonder de ineenstorting van die productiewijze niet meer mogelijk zou zijn — het betekent alleen, dat vanaf dit punt de verdere ontwikkeling van de productiekrachten steeds sterker tegen de bestaande productiewijze rebelleert en toewerkt naar haar val.[\[65\]](#)

Een mechanistische interpretatie van die tekst werd ongetwijfeld bevorderd door de ervaring van de Russische Oktoberrevolutie, vooral door de theoretische veralgemening van die ervaring in N. Boecharin's *Ökonomik der Transformationsperiode*. In dit boek stelde Boecharin inderdaad de regel op, dat de socialistische revolutie gepaard gaat met een achteruitgang van de productiekrachten resp. door zulk een achteruitgang wordt voorbereid.[\[66\]](#) Het resultaat van de Russische verhoudingen van de jaren 1917-1920 — revolutie na een wereldoorlog, gepaard met een langdurige burgeroorlog die de hele economie van het land volledig ontwrichtte en een achteruitgang van de productiekrachten veroorzaakte [\[67\]](#) — is voor de hooggeïndustrialiseerde kapitalistische landen een zeer onwaarschijnlijke variant. Er is geen enkele reden om die variant tot norm te verheffen.[\[68\]](#)

In de eerste jaren na de Russische revolutie stelden de theoretici van de Communistische Internationale terecht een achteruitgang van de productiekrachten vast, die ze ook materieel — aan de productie, de werkgelegenheid enz. — konden meten.[\[69\]](#) Ze concludeerden daaruit, dat het kapitalisme bijzonder veel moeite zou hebben om die maatschappelijke en economische crisis zelfs tijdelijk te boven te komen. De economische crisis van 1929, die na een korte periode van hoogconjunctuur in alle hevigheid begon, bevestigde de juistheid van die prognose. Maar wat de ontwikkeling op lange termijn betreft bleven Lenin en Trotski voorzichtig. Zo verklaarde Trotski op het 3de congres van de Communistische Internationale: ‘Als men toegeeft (we zullen dit een ogenblik doen), dat de arbeidersklasse zich niet tot de revolutionaire strijd zal verheffen en de bourgeoisie de mogelijkheid zal geven om voor een lange reeks van jaren — laat ons zeggen 20 of 30 jaar — het lot van de wereld te beheersen, dan zal er ongetwijfeld een zeker nieuw evenwicht intreden. Europa zal sterk achteruitgaan. Miljoenen Europese arbeiders zullen door werkloosheid en ondervoeding sterven. De Verenigde Staten zullen zich op de wereldmarkt moeten heroriënteren, hun industrie moeten hergroeperen en *voor een lange periode moeten beperken*. Als langs deze lijdensweg in de loop van 15-20-25 jaar een nieuwe mondiale arbeidsdeling zou zijn ontstaan, zou er misschien een nieuw tijdperk van kapitalistische opgang kunnen beginnen.

Maar die hele beschouwing is zeer abstract en eenzijdig. We stellen de zaken hier voor, alsof het proletariaat de strijd zou staken. *Maar daarvan kan geen sprake zijn, alleen al niet, omdat de klassentegenstellingen juist de laatste jaren een buitengewone toespitsing hebben gekend.*[\[70\]](#)

De eerste alinea van dit citaat heeft, zoals bij Trotski zo dikwijls het geval is, een bijna profetische kracht. Hij werd in 1921 geschreven. Precies 25 jaar later, in 1946, waren er miljoenen arbeiders omgekomen door werkloosheid, ondervoeding, oorlog en fascisme. De Verenigde Staten hadden hun industrie moeten hergroeperen en hadden voor een aanzienlijke periode (1929-1939) hun productie en werkgelegenheid aanzienlijk moeten beperken. Ze hadden hun positie op de wereldmarkt — warenmarkt en kapitaalmarkt wel te verstaan — vernieuwd, er was een nieuwe internationale arbeidsdeling tot stand gekomen, waarop een nieuwe fase van kapitalistische expansie van de materiële productie gevolgd was. — De tweede alinea van hetzelfde citaat moet als tijdgebonden worden beschouwd.[\[71\]](#) Trotski had absoluut gelijk, toen hij in 1921 vaststelde dat de voorspelling van een nieuwe opgang van de productiekrachten abstract en formeel was, want op dat ogenblik was de strijdvaardigheid van de Europese arbeidersklasse nog steeds groeiende. Onder die omstandigheden was een aanzienlijke verhoging van de meerwaardevoet — en een overeenkomstige verhoging van de winstvoet — ondenkbaar. Op de dagorde stonden geen speculaties over de mogelijkheid van een nieuwe etappe van kapitalistische groei, maar het vermogen van de arbeidersklasse om de structurele crisis van het kapitalisme om te zetten in een overwinning van de proletarische revolutie in de belangrijkste landen van het continent. Met hun theorieën over een nieuwe opgang van het kapitalisme wilden de sociaaldemocratische leiders hun weigering rechtvaardigen om leiding te geven aan die revolutionaire strijd.[\[72\]](#) Wat ze oogstten was geen periode van langdurige opgang, maar, na het korte intermezzo van 1924 tot 1929, de grote economische wereldcrisis, massale werkloosheid, fascisme en het afgrijzen van de Tweede Wereldoorlog. Trotski's analyse en prognose waren juist gebleken.

Wat Trotski in 1921 niet kon bedoelen, was het volgende: dat het op den duur voldoende zou zijn dat de arbeidersklasse zou *strijden*, om een nieuwe lange periode van opgang van de kapitalistische productiekrachten te verhinderen. Daarvoor moest ze *overwinnen*. Historisch fatalisme is even kortzichtig bij economische perspectieven als inzake de afloop van grote klassengevechten. In dit verband heeft Trotski zich zeven jaar later, in zijn kritiek op het Kominternprogramma van Boecharin en Stalin, volkomen ondubbelzinnig uitgesproken: ‘Zal de bourgeoisie in staat zijn om zich te verzekeren van een nieuw tijdperk van kapitalistische groei en kapitalistische macht? Een dergelijke mogelijkheid eenvoudigweg te loochenen, te rekenen op de “hopeloze toestand” waarin de burgerij zich bevindt, zou louter revolutionair verbalisme zijn. “Er bestaan geen absoluut hopeloze toestanden” (Lenin). Juist door zijn instabi-

liteit kan de huidige verstoring van het evenwicht tussen de klassen in Europa niet eeuwig duren. (...) Een toestand, die zo onzeker is, dat het proletariaat de macht niet kan grijpen, terwijl de bourgeoisie zich niet sterk genoeg en zich de toestand niet meester voelt, moet vroeg of laat op een of andere manier beslist warden, ofwel ten gunste van de dictatuur van het proletariaat, ofwel ten gunste van een ernstige en duurzame stabilisering van het kapitalisme, op de rug van de volksmassa's, op de rug van de koloniale volkeren en (...) misschien op onze eigen rug. "Er bestaan geen absoluut hopeloze toestanden"! De Europese bourgeoisie kan alleen door de nederlagen van de arbeidersklasse en dank zij de fouten van de revolutionaire leiding een duurzame uitweg vinden uit haar diepe tegenstellingen. Maar het tegendeel is eveneens juist. Er zal zich slechts dan geen heropleving van het wereldkapitalisme voordoen (natuurlijk in het perspectief van een nieuw tijdperk van grote beroering), als het proletariaat in staat is om uit het huidige gebrek aan evenwicht de weg naar de revolutie te vinden.' [73] Deze visie is punt voor punt bevestigd. De fase van onzeker evenwicht, ingeluid door de combinatie van de overwinning van de Russische Oktoberrevolutie en de nederlaag van de Duitse revolutie, liep in 1929 ten einde. Door zijn onbekwame leiding was het Europese proletariaat niet in staat om de acute maatschappijcrisis in zijn voordeel op te lossen. Het fascisme en de Tweede Wereldoorlog schiepen de voorwaarden voor een langdurige oplossing van die crisis in het voordeel van het kapitaal. Nog éénmaal, aan het einde van de Tweede Wereldoorlog, had in Frankrijk, Italië en Groot-Brittannië het blad omgedraaid kunnen worden. Opnieuw bleken de traditionele arbeiderspartijen niet alleen onbekwaam om hun historische taak te vervullen, maar werden ze ook nog de beste helpers van het Europese grootkapitaal bij de stabilisering van de laatkapitalistische economie en van de laatkapitalistische staat.' [74]

Dit is de historische basis van de derde technologische revolutie, van de derde 'lange golf met expansieve grondtoon', met andere woorden van het laatkapitalisme. Het is geenszins een 'zuiver' product van de economische ontwikkeling of het bewijs van een zgn. vitaliteit of bestaansrecht van de kapitalistische productiewijze. Het is slechts een bewijs voor het feit dat er in de imperialistische landen op basis van de bestaande techniek en productiekrachten 'absoluut gezien geen toestanden zonder uitweg' bestaan, dat het langdurige uitblijven van een socialistische revolutie in laatste instantie de kapitalistische productiewijze een nieuwe levenstermijn kan verschaffen, waarvan ze overeenkomstig haar eigen interne logica gebruik zal maken: zodra de winstvoet weer stijgt begint zij de accumulatie van het kapitaal te versnellen, de technologie te revolutioneren, opnieuw rusteloos naar meerwaarde, gemiddelde winst en surpluswinst te zoeken en de productiekrachten verder te ontplooiën.

Dat is de zin van de derde technologische revolutie. En ook haar historische grens. Zelf product van de kapitalistische productiewijze, reproduceert ze alle interne tegenspraken van die maatschappelijke en

economische formatie. En omdat ze het product is van de kapitalistische productiewijze in het imperialistische, monopoliekapitalistische tijdperk, d.w.z. in het tijdperk van de structurele crisis en het geleidelijke verval van die productiewijze, moet de nieuwe opgang van de productiekrachten aan de klassieke tegenspraken van het kapitalisme nog een reeks specifieke tegenspraken toevoegen, die we in de volgende hoofdstukken zullen onderzoeken en die de mogelijkheid scheppen van bredere en diepere revolutionaire crises dan die, welke de periode 1917-1937 in zich droeg.

In dit verband moeten wij eraan herinneren, dat Marx de historische taak van de kapitalistische productiewijze niet zag in de kwantitatief onbegrensde ontwikkeling van de productiekrachten, maar in bepaalde kwalitatieve resultaten daarvan. 'De grote historische kant van het kapitaal is het *scheppen* van deze *surplusarbeid*, overbodige arbeid vanuit het standpunt van de loutere gebruikswaarde, van het loutere voortbestaan, en zijn historische bestemming is vervuld, vanaf het ogenblik dat enerzijds de behoeften zo ver ontwikkeld zijn, dat de surplusarbeid boven het noodzakelijke uit zelf algemene behoefte (geworden) is, uit de individuele behoeften zelf resulteert, — en anderzijds de algemene arbeidzaamheid door de strenge discipline van het kapitaal, die de opeenvolgende geslachten hebben doorgemaakt, ontwikkeld is tot het algemene bezit van de nieuwe generatie — tenslotte door de ontwikkeling van de productiekrachten van de arbeid, die het kapitaal in zijn onbeperkte verrijksdrang en in de voorwaarden, waaronder het die slechts kan verwezenlijken, voortdurend verder drijft, zo ver gekomen is, dat het bezit en het behoud van de algemene rijkdom (...) voor de hele maatschappij slechts een geringe arbeidstijd vergt en de arbeidende samenleving zich op een wetenschappelijke manier verhoudt tot het proces van haar voortschrijdende reproductie; dat dus de arbeid, waarin de mens doet wat hij aan dingen voor zich kan laten doen, opgehouden heeft te bestaan.'" Wanneer die kwalitatieve resultaten bereikt en verwezenlijkt zijn, heeft het kapitalisme zijn historische taak vervuld, zijn de verhoudingen rijp voor het socialisme, begint met andere woorden de neergaande periode van de burgerlijke samenleving. Als de productiekrachten zich dan toch nog verder ontplooiën, verandert dat niets aan het feit dat de historische zending volbracht is en kan de voortzetting van de kwantitatieve ontplooiing van de productiekrachten het kwalitatieve resultaat zelfs in gevaar brengen. Juist op grond daarvan mag men uit Lenins stelling dat er voor de imperialistische burgerij absoluut gezien geen toestanden zonder uitweg bestaan, niet de conclusie trekken, dat de kapitalistische productiewijze zich, zolang de socialistische revolutie uitblijft, duurzaam in leven kan houden ondanks aanzienlijke perioden van stagnatie en maatschappelijke crises. Want afgezien van het feit dat veralgemeende automatisering, d.w.z. snelle daling van de meerwaardemassa, een absolute grens stelt aan de valorisering van het kapitaal die niet overwonnen kan worden door een verhoging van de meerwaardevoet, is de dynamiek van het verspillings- en vernietigingspotentieel, die in het tijdperk van het laatkapitalisme verbonden is met de verdere ont-

plooiing van de productiekrachten, zó sterk dat het alternatief voor de aflossing van het kapitalisme door een hogere maatschappijvorm bestaat in de zelfvernietiging van het systeem, resp. van de hele menselijke beschaving. Het alternatief 'socialisme of barbarij' behoudt onder dergelijke voorwaarden zijn volle betekenis, ondanks de vlucht die de productiekrachten de laatste twintig jaar genomen hebben.

[1] David S. Landes, *The Unbound Prometheus*, Cambridge University Press, 1970, pp. 254-259. Bessemers uitvinding was nauw verbonden met de militaire behoeften die voortvloeiden uit de Krimoorlog (W.H.G. Armytage, *A Social History of Engineering*, Faber & Faber, Londen 1969, pp. 153-155): 'De gevolgen daarvan voor de industriële organisatie, vooral in de scheepsbouw, waren ingrijpend. Het tijdperk van metaal en machinerie legde onvermijdelijk de basis voor de groei van grootschalige industriële eenheden. Aandeelhouders van de *Great Eastern* (...) maakten dezelfde traumatische ervaring door die hun voorgangers hadden beleefd in de spoorwegenmanie van tien jaar tevoren' (p. 155). De *Companies Act* van 1862 sloot hierbij aan.

[2] David Landes, 234 e.v., 237, spreekt van een 'uitputting van de technologische mogelijkheden van de industriële revolutie', een verdwijnen van de 'winsten die besloten lagen in het oorspronkelijke complex vernieuwingen dat de industriële revolutie tot stand had gebracht', met uitzondering van de omwenteling in de staalindustrie.

[3] David Landes, pp. 153 e.v., 541.

[4] Zie W.I. Lenin, *Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus*, in: *Ausgewählte Werke* I, p. 821.

[5] Dit overzicht is zo duidelijk, dat Landes de ontwikkelingsfase van de Europese economie, die begint met de jaren '70 van de 19de eeuw, 'het stalen tijdperk' noemt (p. 249 e.v.).

[6] Zie George Padmore, *Africa, Britain 's Third Empire*.

[7] Dit begrip wordt o.a. gebruikt door Daniel Bell (*The Reforming of General Education*, Columbia University Press, 1966), Herman Kahn (*The year 2,000*, New York 1967) en Jean-Jacques Servan-Schreiber (*Le défi américain*, Parijs 1967). Zie de latere bibliografie en de behandeling van dit begrip in hoofdstuk 12.

[8] US Department of Commerce, Bureau of the Census, *Long-term Economic Growth 1860-1965*, p. 191.

[9] Kruse, Kunz, Uhlmann, *Wirtschaftliche Auswirkungen der Automation*, pp. 68-69. - De kunststofverwerkende industrie kende in de periode 1950-1965 een jaarlijkse groei van de arbeidsproductiviteit van meer dan 9 %.

[10] Voorbeelden van dit verschil geeft o.a. de Amerikaanse vakbondsleider Charles Levinson in zijn boek *Kapitaal, inflatie en de multinationale ondernemingen*, Van Gennep, Amsterdam 1975, p. 28 e.v. De Europese Economische Commissie van de Verenigde Naties noemt een jaarlijkse groei van de West-Europese arbeidsproductiviteit per bedrijfstak die schommelt tussen 1,3 % in de leerijverheid en 9 % in de olie-industrie (*Economic Survey of Europe in 1970*, Genève 1971). Dat is een verhouding van 1:7.

[11] Dit probleem wordt in de volgende twee hoofdstukken uitvoeriger behandeld.

[12] De latente overproductie van productiemiddelen neemt vooral de vorm aan van latente overcapaciteit in de industrietakken van afdeling I.

[13] Kruse, Kunz, Uhlmann, *Wirtschaftliche Auswirkungen der Automation*, p. 58.

[14] Friedrich Pollock, *Automation*, Frankfurt 1964, p. 46 e.v.

[15] Bij de productie van synthetische stoffen als polyethyleen is volledige automatisering zowel een technische als een hygiënische noodzaak.

[16] Zie de vierde reeks van de tabel in hoofdstuk 5 van dit boek.

[17] Julius Rezier, *Automation and Industrial Labor*, Random House, New York 1969, pp. 7-8.

[18] Joseph N. Froomkin, 'Automation', in: *International Encyclopedia of Social Sciences*, vol. 1, McMillan, uitgave 1968.

[19] Gerhart E. Reuss, *Management im Zeitalter des Elektronenrechners*, Basel 1965, p. 1.

[20] Kruse, Kunz en Uhlmann definiëren automatisering als: 'De substitutie van de menselijke arbeidsprestatie(...) door mechanismen' (p. 14). Pierre Naville heeft voorgesteld, de automatisering te definiëren als die procedés, waarin het aantal machine-uren aanzienlijk hoger is dan het aantal uren van de werknemers die ze bedienen (Pierre Naville, Pierre Rolle, 'Problèmes posés par la mesure des effets de l'automation dans les études de cas en France', in: *Cahiers d'étude des sociétés industrielles et de l'automation*, nr. 6, 1964, p. 82). Dezelfde auteurs sommen tien van verschillende zijden voorgestelde criteria op om de graad van automatisering te meten (p. 81-82), waarvan die van James R. Bright (*Automation and Management*, Harvard University Press, 1958) de meest gebruikte zijn.

[21] Charles Levinson (p. 268 e.v.) noemt het voorbeeld van petrochemische bedrijven in Groot-Brittannië, waar het aandeel van de loon- en salariskosten in de productiekosten voor ethylbenzol, acetyleen en vinylchloride tot 0,02, 0,03 en 0,01 % is gedaald.

[22] Kruse, Kunz, Uhlmann, p. 22.

[23] K. Marx, *Das Kapital* I, pp. 128-130.

[24] Harry Nick, *Technische Revolution und ökonomie der Produktionsfonds*, p. 13: 'Er doet zich een kwalitatief nieuwe situatie voor, wanneer de besparing op geobjectiveerde arbeid de voornaamste bron van arbeidsbesparing wordt.'

[25] Fr. Pollock, pp. 256, 284 e.v. Pollock noemt de 'reusachtige schade' die kan ontstaan door verkeerde bediening van de controleapparatuur.

[26] Harry Nick, p. 21. Dit houdt o.a. verband met de ruimtelijke degressie van de automatische machines. Cfr. Helmut Ludwig, *Die Grössendegression der technischen Produktionsmittel*, Keulen 1962. In de Bondsrepubliek ontwikkelde het aandeel van de gebouwen in het bruto geïnvesteerde vermogen in de industrie zich van 27 % in 1950 tot 33,3 % in 1960 en 29,9 % in 1968. Voor het netto belegde vermogen waren die percentages resp. 34 %, 32,5 % en 32,2 % (Dr. Helmut Zschocke, *Kapitalstruktur und Kapitalverwertung in der BRD-Industrie*, IPW-Forschungshefte, 9de jaargang, nr. 2/1974, pp. 48-49).

[27] Reuss, pp. 27-28; Kruse, Kunz, Uhlmann, pp. 28-29. Zie bij dezelfde auteurs p. 49 over de daling van de uitschotquote en de materiaalbesparing: 'In een koudbandwalserij leidde het gebruik van een analogiecomputer om de dikte te regelen tot een tolerantie daling van 35 %. In een energiebedrijf kon het primaire energieverbruik in kWh door de automatische regeling van toevoer- en drukverhoudingen met 42 % worden teruggebracht.'

[28] De omvang van de individuele investeringsplannen is zó gegroeid, dat deze alleen al vanuit het kostenstandpunt dwingt tot een optimale benutting van de productiecapaciteit (Reuss, p. 49).

[29] Charles Levinson, pp. 268-269.

[30] Harry Nick, pp. 46-54. Fr. Pollock, p. 166. Als de automatische productie van grondstoffen zich uitbreidt, kan het vaste constante waardebestanddeel relatief het belangrijkste worden (Kruse, Kunz, Uhlmann, p. 113).

[31] In: *Automation: Risiko und Chance*, Frankfurt 1966, deel 1, p. 23.

[32] Hoewel Pollock (p. 109) vaststelt, dat er in de fabricage van glasproducten, papier, stalen buizen, in de petroleumdestillatie en -raffinaderij, de afvalverwerking, de fabricage van biscuits en consumptie-ijs, sigaretten en granaten al volautomatische procedés bestaan die lopen van de grondstof tot en met het eindproduct, houdt hij staande dat volautomatische bedrijven globaal gezien tot dusver slechts een kleine minderheid vormen. Hij wijst op de technische moeilijkheden die een uitbreiding van de automatisering in de weg staan: noodzaak tot homogene en permanente productie, splitsing van het productieprocedé in gestandaardiseerde individuele handelingen enz. Bij die technische moeilijkheden komen nog de hier kort geschetste economische moeilijkheden.

[33] Zie o.a. J.R. Hicks, *The Theory of Wages*, Londen 1966, tweede druk, hoofdstuk 6; Joan Robinson, *The Accumulation of Capital*, Londen 1956; Rolf Güsten, *Die langfristige Tendenz der Profitrate bei Karl Marx und Joan Robinson*, München 1960 (proefschrift).

[34] Anne P. Carter, *Structural Change in the American Economy*, Harvard University Press, 1970, pp. 143, 152; Levinson, p. 129; John L. Enos, 'Invention and Innovation in the Petroleum Refining Indus-

try', in: Richard R. Nelson (ed.), *The Rate and Direction of Inventive Activity*, Princeton University Press, 1962, p. 318; Gerald W. Smith, *Engineering Economy: Analysis of Capital Expenditures*, Iowa State University Press, 1968, p. 427; Pollock, p. 101; Marius Hammer, *Vergleichende Morphologie der europäischen Automobilindustrie*, Kyklos Verlag, Basel 1959 pp. 69-70; *Wirtschaftskonjunktur*, 19de jaargang, december 1967, p. 27; Amman, Einhoff, Helmstädter, Isselhorst, 'Entwicklungsstrategie und Faktorintensität', in: *Zeitschrift für allgemeine und textile Markt wissenschaft*, jaargang 1972, Universität Munster, nr. 2.

[35] Zschocke, p. 36.

[36] Voor kortere periodes kan een relatief achterblijven van de technische vooruitgang in een bepaalde bedrijfstak natuurlijk gepaard gaan met een stagnatie of zelfs een lichte daling van de organische samenstelling van het kapitaal. Zo noemt Bela Gold (*Explorations in Managerial Economics — Productivity, Costs, Technology and Growth*, MacMillan, Londen 1971, p. 102) het voorbeeld van de Amerikaanse staalindustrie, waar bij de hoogovens het loonaandeel in de 'kosten' (inclusief winsten!) weliswaar daalde van 8,9 % in 1899 tot 5,1 % in 1939, maar waar dit aandeel bij de walserijen steeg van 17,1 % tot 21,4 %. Afgezien van het feit, dat dit samen kan hangen met een daling van de meerwaarde, moeten wij erop wijzen dat de grote technische vernieuwingen van de walserij pas plaatsvonden in de jaren '50 en '60 (koudwalserij en automatisering). De vaste investeringen per arbeidsuur, die in 1939 slechts 17 % boven het niveau van de eeuwwisseling lagen, bedroegen in 1958 het drievoudige van 1929 en waren toen tweënhalf keer zoveel als in 1939.

[37] Paul M. Sweezy, 'Some Problems in the Theory of Capital Accumulation', in: *Monthly Review*, vol. 26, nr. 1, mei 1974, pp. 46-47. Sweezy steunt vooral op de berekeningen van Joseph M. Gillman. Als één van de vele fouten van Gillman noemde Helmut Zschocke kort geleden vooral het feit, dat Gillman geen rekening hield met de omslag van het variabele kapitaal, d.w.z. het is onjuist om de *jaarlijkse* loonsom gelijk te stellen met het variabele kapitaal, omdat dat zou betekenen dat het variabele kapitaal maar één keer per jaar wordt omgeslagen (p. 75 e.v.).

[38] Bagicha Singh Minhas, *An International Comparison of Factor Costs and Factor Use*, North Holland Publishing Cy, Amsterdam.

[39] Shane Mage, pp. 151-159.

[40] Vgl. Karl Marx: 'De reden daarvoor is eenvoudig deze dat met de groeiende productiviteit van de arbeid niet alleen de omvang van de daardoor verbruikte productiemiddelen stijgt, maar tegelijk ook de waarde daarvan daalt vergeleken met hun omvang. Die waarde stijgt dus absoluut, maar niet in verhouding tot hun omvang. Het verschil tussen het constante en het variabele kapitaal groeit daarom veel langzamer dan het verschil tussen de massa van de productiemiddelen waarin het constante, en de mas-

sa van de arbeidskracht waarin het variabele kapitaal wordt omgezet. Het eerste verschil groeit met het laatste, maar in geringere mate' (*Das Kapital* I, pp. 651-652).

[41] Karl-Heinz Roth, Eckhard Kanzow, *Unwissen als Ohnmacht — Zum Wechselverhältnis von Kapital und Wissenschaft*, Berlijn 1970, p. 17.

[42] Dat dit cijfervoorbeeld helemaal niet overdreven, maar eerder 'onderdreven' is, bewijst de volgende opmerking: 'Een in een autofabriek gebruikte transfermachine verricht bijvoorbeeld samen met een inductieve hardingsmachine 24 technische basis- en deelprocessen, die vroeger aan 18 afzonderlijke aggregaten door 15 arbeidskrachten werden verricht; de nieuwe installatie wordt door één arbeider bediend' (Kruse-Kunz-Uhlmann, p.21).

[43] Burgerlijke economen schijnen dit beter te begrijpen. Zie bijv.: Kruse, Kunz, Uhlmann: 'Op lange termijn leidt de automatisering tot een verhoging van het goederenaanbod. Terwijl rationalisering in het normale geval echter de productie van ofwel meer goederen tegen dezelfde kosten ofwel van dezelfde hoeveelheid tegen geringere kosten betekent, is de automatisering al in dit opzicht een bijzonder geval, dat deze in het algemeen al een aanzienlijke meerproductie mogelijk maakt door slechts de productiesnelheid op te voeren' (pp. 119-120). Dezelfde auteurs spreken verder van een 'afzetpolitieke druk' waaraan de geautomatiseerde ondernemingen zich onderworpen zien (p. 130).

[44] Pollock, p. 202.

[45] Kruse, Kunz en Uhlmann hebben empirisch vastgesteld dat er 'bij draaimachines een ongeveer op 75 % liggende grenswaarde (bestaat), tot waar een toename van de automatisering een productie oplevert die buiten proportie hoger ligt dan het geïnvesteerde kapitaal. Boven die grenswaarde wordt de toename van de automatiseringsgraad oneconomisch' (p. 113).

[46] C. Freeman, 'Research and Development in Electronic Capital Goods', in: *National Institute Economic Review*, nr. 34, nov. 1965, p. 51.

[47] Harry Nick stelt hetzelfde vast (p. 52). Hij volgt hier Pollock (p. 95), die evenwel in de automatische montageapparatuur (AUTOFAB) de mogelijkheid ziet om de paradox op te heffen, 'dat juist de industrie die de apparatuur voor de automatie leverde, zelf voornamelijk op handarbeid aangewezen was.'

[48] K. Marx, *Das Kapital* III, p. 274.

[49] Dit geldt natuurlijk alleen op internationaal niveau. Theoretisch zou het denkbaar zijn, dat een volledig geautomatiseerde industrie, bijv. die van de VS of de Bondsrepubliek, door ruil met niet-automatisch geproduceerde waren uit andere landen beslag legt op de meerwaarde die noodzakelijk is voor de valorisering van haar kapitaal. In de praktijk echter zou het maatschappelijke en politieke explosiegevaar dat een dergelijk geval inhoudt onmetelijke vormen aannemen.

[50] K. Marx, *Grundrisse*, p. 593.

[51] Karl Marx (*Grundrisse*, p. 241 e.v.) had al aangetoond, dat de meerwaarde niet in dezelfde mate kan stijgen als de arbeidsproductiviteit en dat de toename van de surplusarbeid evenredig is met de daling van de noodzakelijke arbeid en niet met de stijging van de arbeidsproductiviteit. Deze daling van de noodzakelijke arbeid kent op haar beurt een grens, ook in de veronderstelling die Marx bij die berekeningen aanneemt, nl. dat de consumptie der arbeiders stagneert. Als de consumptie van de arbeiders een bescheiden stijging kent zijn die grenzen natuurlijk nog nauwer getrokken.

[52] Kanzow en Roth (*Unwissen als Ohnmacht*, p. 47 e.v.) citeren een formule die hen door Paulsen en Martzke is meegedeeld. Deze formule bewijst dat bij een al hoge arbeidsproductiviteit een verdere stijging van de meerwaarde praktisch moet uitblijven. Daarbij gaan alle vier de auteurs (zoals Marx) er stilzwijgend van uit dat het reële loon stagneert, d.w.z. dat bij een verdubbeling van de arbeidsproductiviteit de productieve arbeider nog slechts het waardeproduct ontvangt van de helft van de arbeidsuren die vroeger met zijn loon overeenstemden. Deze hypothese is onrealistisch voor de eerste helft van de 'lange golf' van het laatkapitalisme. Onze hypothese van een bescheiden groei van de reële lonen, die geringer is dan de toename van de arbeidsproductiviteit, komt beter overeen met de werkelijkheid van de periode 1945-1965, d.w.z. met de voor die periode gegeven krachtsverhoudingen tussen de klassen. Daarmee wordt de juistheid van de formule van Paulsen en Martzke echter des te sterker bevestigd.

[53] Hiertegen zou men kunnen inbrengen: als het aantal arbeidsuren, d.w.z. het aantal werknemers daalt, is er om het reële loon per werknemer constant te houden resp. bescheiden te laten stijgen, niet zo'n hoge groeivoet van de arbeidsproductiviteit nodig. Daarop kunnen we antwoorden: 1. dat de daling van het aantal arbeidsuren groter is dan de daling van het aantal werknemers, resp. zelfs verenigbaar is met een constant of zelfs licht stijgend aantal werknemers, omdat de door de automatisering nog opgevoerde arbeidsintensiteit op den duur een beperking van de normale werkdag onvermijdelijk maakt; 2. dat de reële consumptie van de productieve arbeiders beschouwd moet worden als de basis voor het onderhoud van de hete klasse, d.w.z. dat ze ook ouderdomspensioenen voor vroegtijdig gepensioneerde producenten, werklozensteun, betaling van jongeren die na het einde van hun studie of leertijd geen werk hebben omvat en dus bij een daling van het aantal werkuren, die het equivalent van die reële consumptie moeten voortbrengen, inderdaad de bovengenoemde aanzienlijke groeivoeten van de productiviteit vereist om dat equivalent te realiseren.

[54] *Statistical Abstract of the United States 1968*, pp. 717-719 voor de jaren tot en met 1966. Voor 1970: eigen berekening op grond van de cijfers in de officiële *Monthly Labor Review* van het Amerikaanse ministerie van arbeid (mei 1971). Sachverständigenrat, *Jahresgutachten 1971-1972*, Stuttgart 1971, p. 210.

[55] Andrew Glynn, Bob Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, Penguin Books, 1972, p. 66. Op deze berekeningen is van verschillende kanten kritiek gekomen, maar zij werden als geheel bevestigd door een onafhankelijk onderzoek van G.J. Burgess en A.J. Webb, 'The Profits of British Industry', *Lloyd's Bank Review*.

[56] Edward Nell, 'Profit Erosion in the United States', inleiding bij de Amerikaanse uitgave van het boek van Glynn en Sutcliffe onder de titel *Capitalism in Crisis*, New York 1972. William D. Nordhaus, 'The Falling Share of Profits', in: A.M. Okun, L. Perry (eds.), *Brookings Papers on Economic Activity*, nr. 1, The Brookings Institution, Washington D.C. 1974, p. 180.

[57] *Entreprise*, 13 okt. 1972. Philippe Templé, 'Répartitions des gains de productivité et hausses des prix de 1959 à 1973', in: *Economie et statistique*, nr. 59, sept. 1974.

[58] Sachverständigenrat, *Jahresgutachten 1974*, p. 71. Dr. Helmut Zschocke, p. 83.

[59] W.I. Lenin, *Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus*, p. 871 e.v. (onze cursivering).

[60] Vgl. Karl Marx: 'In de ontwikkeling van de productiekrachten treedt een stadium in, waarin productiekrachten en verkeersmiddelen in het leven geroepen worden, die onder de bestaande verhoudingen slechts onheil kunnen aanrichten, die geen productiekrachten meer zijn, maar destructiekrachten (machines en geld)' (*Die Deutsche Ideologie*, MEW 3, p. 69).

[61] Voor Marx was het begrip 'productiekracht' in laatste instantie identiek aan dat van de materiële productiekrachten en de fysieke arbeidsproductiviteit van de menselijke arbeidskracht. Zie bijv. *Das Kapital* I, pp. 349, 650 enz.; *Das Kapital* III, pp. 259-260 enz. Zie ook *Grundrisse*, p. 586: 'De productiekracht van de samenleving is gemeten aan het vaste kapitaal, bestaat daarin in materiële vorm.' Om de bewering te staven, dat de productiekrachten niet langer groeien, moet men het begrip 'productiekrachten' losmaken van zijn materialistische basis en het een idealistische inhoud geven. Dit is wat bijv. de redacteurs van het Franse tijdschrift *La Vérité* doen (nr. 551, pp. 2-3); zij identificeren het met de 'ontwikkeling van het maatschappelijke individu' en merken niet dat ze op die manier het kapitalisme van de 19de eeuw — dat naar hun mening de productiekrachten en dus ook 'het maatschappelijk individu' tot ontplooiing heeft gebracht — achteraf vergoelijken op een manier die onverenigbaar is met Marx' analyse (zie in dit verband K. Marx, *Grundrisse*, p. 636 en veel andere plaatsen). Die stelling wordt nog grotesker als men 'de ontwikkeling van het maatschappelijke individu' vervangt door de marxistisch juiste formulering 'materiële mogelijkheid tot de ontwikkeling van het maatschappelijk individu'. Want hoe kan men in ernst loochenen dat de automatisering die mogelijkheden veel sterker verhoogt dan de 19de eeuwse machines?

[62] K. Marx, Fr. Engels, *Manifest der Kommunistischen Partei*, MEW 4, p. 482. K. Marx, *Grundrisse*,

p. 596.

[63] Idem, p. 593.

[64] K. Marx, *Zur Kritik der politischen ökonomie*, voorwoord, MEW 13, p. 9.

[65] Dit is des te evidentier, omdat Marx hier niet alleen verwijst naar de ondergang van het kapitalisme, maar ook naar de ondergang van alle klassenmaatschappijen. Het zou beslist niet bij hem opgekomen zijn, de periode die aan de overwinning van de burgerlijke revoluties in de moderne geschiedenis voorafgegaan is (bijv. de overwinning van de Nederlandse revolutie in de 16de, de Engelse revolutie in de 17de, de Amerikaanse en de grote Franse revolutie in de 18de eeuw) te kenmerken als een fase van stagnatie of achteruitgang van de productiekrachten.

[66] N. Bucharin, *Ökonomik der Transformationsperiode*, Hamburg 1922, p. 67. In zijn latere werk, *Theorie des Historischen Materialismus* (Hamburg 1922) aarzelt Boecharin in dit verband tussen drie standpunten. Op p. 283 schrijft hij: 'De revolutie vindt dus plaats wanneer er een absoluut conflict aanwezig is tussen de groeiende productiekrachten, die geen plaats meer vinden binnen het omhulsel van de productieverhoudingen' (wij cursiveren). Op p. 290 leest men: 'Die productieverhoudingen zijn zo'n hinderpaal voor de ontwikkeling van de productiekrachten, dat ze onvoorwaardelijk moeten barsten, wil de maatschappij zich verder ontwikkelen. Als dat niet gebeurt, dan remmen en verstikken ze de ontplooiing van de productiekrachten, en de hele maatschappij stagneert of gaat achteruit.' Maar op p. 298 citeert hij zijn vroegere boek *Ökonomik der Transformationsperiode*, waarin te lezen staat: 'De wereldschokkende kracht (van de Wereldoorlog) is een tamelijk nauwkeurige index voor de ontwikkelingsgraad van het kapitalisme en een tragische uitdrukking van de volkomen onverenigbaarheid van een verdere groei van de productiekrachten binnen de limieten van de kapitalistische productieverhoudingen' (wij cursiveren). Waar het eerste en het tweede citaat elkaar niet noodzakelijk tegenspreken (in het tweede citaat gaat het ongetwijfeld over een heel historisch tijdperk, dat in toenemende mate de ontplooiing van de productiekrachten verhindert, wat niet betekent dat ze onmiddellijk, maar slechts uiteindelijk zullen ophouden te groeien), is de tegenspraak tussen het eerste en het derde citaat evident. Lenins standpunt kwam overeen met de combinatie van het eerste en het tweede, maar niet met het derde citaat van Boecharin.

[67] Voor een realistische analyse van de toenmalige ineenstorting van de productiekrachten in Rusland ten tijde van het oorlogscommunisme en de burgeroorlog zie o.a. Leo N. Kritzman, *Die heroische Periode der grossen russischen Revolution*, Frankfurt 1971, hoofdstuk 9 tot 12.

[68] De toekomstige typologie van socialistische revoluties in de hooggeïndustrialiseerde landen zal waarschijnlijk eerder steunen op de revolutionaire crises in Spanje (1931-1937), Frankrijk (1936), Italië (1948), België (1960-1961), Frankrijk (mei 1968), Italië (herfst 1969-1970) dan op de catastrofale cri-

ses na de Eerste Wereldoorlog.

[69] Zie bijv. Trotski's beschrijving van de daling van de productiekrachten in Engeland in zijn rapport voor het derde congres van de Communistische Internationale: 'Engeland is verarmd. De arbeidsproductiviteit is gedaald. In vergelijking met de laatste jaren vóór de Wereldoorlog is de internationale handel in 1920 met minstens een derde en in een aantal belangrijke nijverheidstakken nog meer gedaald.(...) In 1913 bracht de Engelse kolenindustrie 287 miljoen ton kolen voort. In 1920 echter 233 miljoen ton kolen, d.w.z. aanzienlijk minder. Aan gietijzer werd er in 1913 73 miljoen ton geproduceerd, in 1920 iets meer dan 8 miljoen ton, d.w.z. opnieuw aanzienlijk minder' (Leo Trotski, *Die neue Etappe*, Verlag der Kommunistischen Internationale, Hamburg 1921, p. 19).

[70] Trotski, p. 32 e.v.

[71] Hetzelfde geldt voor Trotski's uitspraak in het in 1938 opgestelde overgangsprogramma van de Vierde Internationale: 'De productiekrachten der mensheid groeien niet meer.' Trotski voegde daaraan toe: 'Nieuwe uitvindingen en verbeteringen kunnen het niveau van de materiële rijkdom al niet meer verhogen.' Het zou niet in zijn hoofd opgekomen zijn, de groei van de productiekrachten ook dan te loochenen als — zoals in de laatste 20 jaar — 'nieuwe uitvindingen en verbeteringen' klaarblijkelijk het niveau van de materiële rijkdom verhoogd hebben.

[72] Zie o.a. de opstellen van Rudolf Hilferding en Karl Kautsky in het sociaaldemocratische tijdschrift *Die Gesellschaft*, eerste jaargang, nr. 1, april 1924.

[73] Trotsky, *The Third International after Lenin*, New York 1970, pp. 64-65.

[74] In dit verband is het voldoende om generaal De Gaulle te citeren over de rol, die Maurice Thorez en de leiding van de Franse CP na de septemberdagen van 1944 hebben gespeeld (*Mémoires de guerre*, deel 3, Parijs 1959, p. 118 e.v.).

[75] Karl Marx, *Grundrisse*, p. 231.

De verkorte rotatietijd van het vaste kapitaal en de dwang tot bedrijfsplanning en economische programmering

De verkorting van de rotatietijd van het vaste kapitaal is één van de hoofdkenmerken van het laatkapitalisme. De directe oorsprong van die verkorting ligt in de versnelde technologische vernieuwing.[1] op haar beurt veroorzaakt o.a. door een herverdeling van het industriële kapitaal, dat niet alleen in de directe productie wordt geïnvesteerd, maar steeds meer ook in sferen die de productie voorafgaan (onderzoek en ontwikkeling).[2] De noodzaak van een bewapeningswedloop met niet-kapitalistische landen, die bij de ontwikkeling van de techniek door geen enkele valoriseringsvoorwaarde in hun productie beperkt worden, en de interne logica van de ontwikkeling van de wetenschap spelen daarbij een rol.

Het beslissende moment bij de verkorting van de rotatietijd van het vaste kapitaal in de geschiedenis van het kapitalisme is echter ongetwijfeld het feit, dat de voornaamste bron van surpluswinst tegenwoordig de 'technologise rente' is, nl. het onderlinge, door monopolie-verschijnselen geconsolideerde productiviteitsverschil tussen bedrijven en tussen industrietakken.

De voortdurende, systematische jacht op technologische vernieuwingen en de daaruit voortvloeiende surpluswinsten wordt een structureel kenmerk van de laatkapitalistische ondernemingen, vooral van de laatkapitalistische grote concerns.[3] Wat deze jacht op surpluswinst voor de 'afzonderlijke kapitalen' is, is voor het 'kapitaal in het algemeen' het streven naar prijsdaling van het constante kapitaal en naar verhoging van de meerwaardevoet door extra productie van relatieve meerwaarde. De derde technologische revolutie, zelf oorzaak en gevolg van de versnelde technologische vernieuwing en de kortere rotatietijd van het vaste kapitaal, heeft een fysiek-technische uitwerking, die op haar beurt de levensduur van het vaste kapitaal niet alleen moreel, maar ook fysiek benadeelt: de kwalitatief gestegen snelheid van de machines, die hun slijtage ongetwijfeld verhoogt.[4]

De verkorting van de rotatietijd van het vaste kapitaal heeft een tweeledig karakter, en verschijnt enerzijds als de som van een versneld vervangingsproces van oude door nieuwe machines, d.w.z. als een proces van versnelde morele slijtage van het vaste kapitaal, maar verschijnt anderzijds ook als de overgang van de klassieke praktijk van periodieke reparatie van de bestaande installaties, die slechts om de tien jaar grondig vernieuwd worden, naar de praktijk van algemene reparaties, die tot *continue* en soms aanzienlijke technologische vernieuwingen leiden.[5] Wat de waarde betreft kan dit op de volgende wijze worden uitgedrukt: terwijl vroeger het proces van de eenvoudige reproductie van het vaste kapitaal en het proces van de accumulatie van supplementair vast kapitaal strikt gescheiden waren en bij het begin van de nieuwe tienjarige cyclus tot een uitgebreide reproductie leidden — met slechts geringe wijzigingen in de productietechniek —, zijn die beide processen nu steeds meer met elkaar verbonden, speelt de eenvoudige reproductie zich bij een voortdurende vernieuwing van de techniek bijna continu af en gaat aldus over in een uitgebreide reproductie die in kortere perioden dan vroeger — we kunnen voorlopig een vijfjarige cyclus aannemen — tot een volledige vernieuwing van de productietechniek leidt.

De versnelde rotatietijd van het vaste kapitaal heeft ook gevolgen voor de rotatietijd van het circulerende kapitaal. Enerzijds verhoogt deze de eisen die aan de lopende investeringsactiviteit gesteld worden, veroorzaakt dus een permanente herverandering van circulerend in vast kapitaal en versterkt aldus de aan het monopoliekapitalisme inherente tendens om het hele concernkapitaal om te vormen in vast kapitaal en het circulerende kapitaal grotendeels (zo niet helemaal) uit bankkrediet te financieren. Dit heeft gevolgen voor de zelffinanciering van de concerns — één van de belangrijkste kenmerken die het laatkapitalisme onderscheiden van het klassieke, door Lenin beschreven imperialisme, dat beheerst werd door het financierskapitaal. Het heeft echter ook gevolgen voor de totale geld- en kredietschepende activiteit van de banken, die we later zullen analyseren.[6]

Anderzijds vergroot ze het belang van het kapitaal bij een nieuwe verkorting van de rotatietijd van het circulerende kapitaal — een bron van stijgende meerwaardeproductie die des te overvloediger moet stromen omdat de verkorting van de rotatietijd van het vaste kapitaal de organische samenstelling van het kapitaal verhoogt en dus druk uitoefent tot een verhoging van meerwaardemassa en -voet om dat te compenseren. Vandaar de tendens tot versnelling van alle kapitalistische processen, die o.a. tot uiting komt in de parallele verschijnselen van groeiende intensivering van het arbeidsproces en toenemende 'versnelling' (kwantitatieve differentiëring en kwaliteitsverlies) van de arbeidersconsumptie.[7]

De verkorting van de rotatietijd van het vaste kapitaal wordt bevestigd door veel empirisch materiaal en talrijke uitspraken van kapitalisten en economen, die in deze richting wijzen. Zo verklaarde de president van de Mattison Machine Works, Alan C. Mattison, voor de automatiseringscommissie van het Amerikaanse Congres: 'De verouderingscyclus van de machines neemt af van 8 à 10 jaar tot 5 jaar.'[\[8\]](#) Zoals Pollock heeft aangetoond is in de auto-industrie een snelle veroudering regel.[\[9\]](#) In de Amerikaanse auto-industrie worden de *tools and dies* die voor elk nieuw model vervaardigd moeten worden, in 1 jaar afgeschreven wanneer men minstens 400.000 auto's per jaar weet te produceren en te verkopen. In deze industrie liggen de kosten van deze gereedschappen op ca. $\frac{1}{3}$ van de totale machine- en outillagekosten van een grote Amerikaanse autofabriek.[\[10\]](#)

Voor de sector investeringsgoederen van de elektronische industrie (*electronic capital goods industry*) noemt Freeman een gebruiksduur van de producten die tussen de 3 en 10 jaar ligt, d.w.z. gemiddeld $6\frac{1}{2}$ jaar, te vergelijken met de 13 jaar die Friedrich Engels in een brief aan Marx als de toenmalige gemiddelde levensduur van machines opgaf.[\[11\]](#) Computers hebben een gemiddelde levensduur van 5 jaar, scheepsradar 7 jaar.[\[12\]](#) In de West-Duitse weefindustrie werden in 1971 bijv. geheel andere machines gebruikt (Sulzer weefmachines dubbelbreed met kammenheffer) dan de modernste machines van 1965 (conventionele automaten met kammenheffer maar zonder unifil).[\[13\]](#) Naar schattingen van de Amerikaanse fiscus is de fysieke levensduur van de machines sinds de jaren '30 met ca. 33 % gedaald.[\[14\]](#) Deze schatting wordt overigens sterk gekritiseerd, zowel door degenen die de met deze verkorting corresponderende afschrijvingsreserve te hoog vinden (d.w.z. beschouwen als een middel voor de ondernemingen om hun winsten te camoufleren), als door degenen die ze te laag vinden. Aan de hand van praktische voorbeelden schatte George Terborgh dat de levensduur van schroefmachines was gedaald van 39 tot 18 jaar, *gear shapers* van 35-42 tot 20 jaar, stoomgeneratoren van 30 tot 20 jaar;[\[15\]](#) het gaat hier om concrete bedrijfsgevallen, niet om gemiddelden voor industrietakken of voor de hele verwerkende industrie. In de modernste petrochemische bedrijven die ethyleen produceren wordt het vaste kapitaal — al naar gelang zijn omvang — in 4 tot 8 jaar afgeschreven.[\[16\]](#) De algemene opmerkingen over de kortere levensduur van het vaste kapitaal zijn te talrijk om hier opgesomd te kunnen worden.[\[17\]](#)

De nu volgende vergelijking van de afschrijvingsnormen zoals die aan het begin van de jaren '20, begin van de jaren '40 en aan het eind van de jaren '50 resp. begin van de jaren '60 bestonden en dus een periode van 40 jaar beslaan, geeft een overtuigend beeld van de verkorting van de rotatietijd van het vaste kapitaal:[\[18\]](#)

Verwachte productieve levensduur van vaste outillage

	± 1922	± 1942	± 1957	± 1965
pijpleidingen	30-60 jaar		15 jaar	
stoomketels	15-20 jaar		15 jaar	
hydrometers	20 jaar		15 jaar	
turbines	50 jaar		22 jaar	
brouwerijmachines	25 jaar	15-20 jaar		16 jaar
fabrieksgebouwen	50-100 jaar	40-50 jaar		35 jaar
zaagmachines	14 jaar	10 jaar		
machines in de me-				
taalverwerkende industrie	20 jaar			16 jaar
boekdrukpersen	40 jaar	20 jaar		16 jaar
machines in de houtver-				
werkende industrie	33 jaar			20 jaar

Uit deze verkorting van de rotatietijd van het vaste kapitaal ontstaat een dubbele tegenspraak. Enerzijds gaat die voor specifieke productieprocessen gepaard met een langere voorbereidings- en experimenteertijd en een langere constructieperiode van de hele installatie;[\[19\]](#) deze tegenspraak is zó sterk dat bepaalde processen en installaties soms al technisch achterhaald zijn vóór ze in de massaproductie toegepast kunnen worden.[\[20\]](#)

Anderzijds vergen juist machines die het stempel dragen van de derde technologische revolutie veel grotere investeringen dan die van de tweede technologische revolutie. Het binden van die reusachtige kapitalen en de versnelde veroudering van de installaties en het productenassortiment maken de hele laatkapitalistische productie veel riskanter dan die in het kapitalisme van de vrije concurrentie of het 'klassieke' monopoliekapitalisme.

Het toch al gestegen risico wordt nog groter door de bijzondere technische rigiditeit van de automatische productie, die bepaalde schommelingen in de lopende productie of op de arbeidsplaats niet meer toelaat resp. de minimumrentabiliteit van de onderneming beslissend in gevaar brengt.[\[21\]](#) En de omvang van de aan onderzoek en ontwikkeling gebonden middelen vereist een nauwkeurige berekening en voorafgaande planning van de uitgaven — ook de indirecte uitgaven die uit de ontwikkeling en verkoop van nieuwe producten kunnen ontstaan.[\[22\]](#) Zo ontstaat in de laatkapitalistische onderneming een vierledige druk tot een steeds nauwkeuriger planning:

1. een uit de aard van de automatisering voortvloeiende druk tot exacte planning van het productiepro-

ces op bedrijfsniveau;[\[23\]](#)

2. druk tot planning van de investeringen voor onderzoek en ontwikkeling, samengaande met een druk tot planning van de technologische vernieuwing;[\[24\]](#)

3. druk tot algemene investeringsplanning, uitgaande van de planning van de vernieuwingsinvesteringen;[\[25\]](#)

4. nauw verbonden met de tendens tot investeringsplanning is de tendens tot planning van alle elementen van de productiekosten.[\[26\]](#)

Het instrumentarium van de automatisering — vooral de elektronische computer — schept op die gebieden exacte en gedetailleerde planningsmogelijkheden door snelle verwerking van een reusachtig aantal gegevens en gegevencomplexen, d.w.z. de mogelijkheid om uit verschillende werkwijzen de optimale variant te berekenen. Zo zijn de PERT en CPM technieken (de toepassing van *operations research* en systeemanalyse op de bedrijfsorganisatie) ontstaan, die net als de elektronische dataverwerkingsapparatuur resultaat zijn van militaire behoeften.[\[27\]](#)

Maar de exacte investerings-, financierings- en kostenplanning heeft geen zin, als de afzet van de waren niet gewaarborgd is. Zo stuwt de logica van de derde technologische revolutie de laatkapitalistische concerns in de richting van afzetplanning, met een grootscheepse toepassing van marktonderzoek en marktanalyse,[\[28\]](#) reclame en manipulatie van de kopers, geplande veroudering van de waren (wat dikwijls een kwaliteitsdaling met zich meebrengt)[\[29\]](#) enz. Dit hele proces culmineert in een zeer sterke druk op de staat om de conjunctuur- en afzetschommelingen te verminderen — ten koste van de permanente inflatie. Het culmineert in de *tendens tot winstgarantie door de staat*, eerst op het vlak van de al maar toenemende staatsopdrachten — vooral militaire —, vervolgens op het vlak van de technologisch toonaangevende concerns en tenslotte op het vlak van de totale uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling. Deze tendens, die zich van het gebied van de productie en onderzoek heeft uitgebreid tot o.a. een groot deel van de waren- en kapitaalexport, hoort eveneens tot de beslissende kenmerken van het laatkapitalisme.[\[30\]](#)

Naast de tendens tot winstgarantie van de grote concerns door de staat, bestaat er een tweede typerende reactie van het laatkapitalisme op het door de versnelde technologische vernieuwing en de kortere rotatietijd van het vaste kapitaal gestegen risico, dat aan de soms reusachtige investeringsprojecten vastzit, nl. de poging tot voortdurende *differentiëring* van de producten, de projecten en de markt,[\[31\]](#) die zowel in de totstandkoming van reusachtige conglomeraten als in de vorming van multinationale concerns tot uiting komt.[\[32\]](#)

Hoe nauw die processen samenhangen met de kortere rotatietijd van het vaste kapitaal blijkt uit het volume van de afschrijvingen en hun belang in de totale massa van de bruto investeringen, evenals uit de waardedynamiek die met dat volume overeenkomt.

Met de verkorting van de rotatietijd van het vaste kapitaal neemt het gevaar van achterblijven in de concurrentiestrijd meekundig toe, omdat het tempo van de concurrentie groeit met dat van de reproductie van het vaste kapitaal en omdat tegelijkertijd het doel van die concurrentie — de herverdeling van de totale in het productieproces voortgebrachte meerwaarde — onder druk van de opkomende tendensen tot volledige automatisering steeds belangrijker wordt. De hereniging van eenvoudige reproductie en accumulatie van het vaste kapitaal (samen met de verkorting van de rotatietijd van het vaste kapitaal) leidt tot een *regelmatige en geregelde afschrijvingsdwang*, d.w.z. tot een tendens tot *planning van de afschrijvingen*.^[33] Dit komt ook symbolisch tot uiting in het feit, dat de financiële deskundigen steeds meer het begrip *cashflow* gebruiken om de soliditeit van een concern te beoordelen. De *cashflow* is de som van de netto winst en de afschrijvingen.

Wanneer de vernieuwing van het vaste kapitaal om de tien jaar geschiedt, valt er op het jaarlijkse product van het bedrijf of concern een gemiddelde afschrijvingslast van 10 % van de waarde van het machinepark. Als het bedrijf of concern een slechte tijd doormaakt en weinig bruto inkomsten heeft, en daardoor de 10 % reserve van de waarde der machines gedurende één jaar van de tienjarige cyclus wegvalt, zal dit de totale reproductie van het vaste kapitaal niet in gevaar brengen. De 10 % van de waarde der machines moet dan over de negen overige jaren van de cyclus gespreid worden, resp. moet de jaarlijkse afschrijvingslast van 10 tot 11,1 %, d.w.z. met slechts 1,1 % van de waarde der machines toenemen. De zaken liggen anders als de rotatieperiode van het vaste kapitaal 5 of zelfs maar 4 jaar gaat bedragen. Dan betekent het wegvallen van de reproductiereserve voor de vernieuwing van het machinepark gedurende slechts één jaar al een zware slag voor de hele investeringscalculatie, of zelfs de onmogelijkheid om het vaste kapitaal binnen de vastgestelde cyclus te vernieuwen. Dan is de jaarlijkse afschrijvingslast nl. van 10 tot 20 resp. 25 % gestegen, en door het wegvallen van de reserve moet die 20 % binnen een vijfjarige cyclus over vier jaar worden herverdeeld, moet m.a.w. de jaarlijkse afschrijvingsom met 20 à 25 % van de waarde der machines worden verhoogd, d.w.z. met 25 % (in plaats van met 10 % in een tienjarige cyclus). Bij een vierjarige rotatietijd van het vaste kapitaal staat 1 jaar wegvallen van de afschrijvingsreserve gelijk met de noodzaak om 25 % van de waarde van het machinepark over de resterende drie jaar van de cyclus te herverdelen, d.w.z. de jaarlijkse afschrijvingslast te verhogen tot 33,3 % van de waarde van het machinepark, d.w.z. met 33,3 % in plaats van 10 % in de tienjari-

ge en 25 % in de vijfjarige cyclus. Onder normale omstandigheden, dus afgezien van uitzonderlijke hoogconjunctuur, is dat praktisch onmogelijk.

In de Amerikaanse auto-industrie daalt de (niet marxistisch maar burgerlijk berekende) winstvoet van 15,5 tot 11,4 en 8,7 % al naar gelang men erin slaagt om de *tooling costs* voor een nieuw automodel in 1, 2 of 3 jaar af te schrijven.^[34] Vandaar de voor het laatkapitalisme kenmerkende druk tot langlopende planning van afschrijvingen en investeringen. Maar langlopende investeringsplanning betekent langlopende planning van de kosten en bruto inkomsten. Daarvoor is langlopende kostenplanning echter niet voldoende. Om de geplande bruto inkomsten ook werkelijk mogelijk te maken is het niet genoeg om de kosten en verkoopprijzen te plannen; ook de afzet moet verzekerd worden. *De tendens tot economische programmering die zich in de belangrijkste imperialistische staten aan het veralgemenen is*, vloeit dus in het tijdperk van het laatkapitalisme voort uit de *noodzaak voor de concerns om hun investeringen op lange termijn te plannen*. Die tendens is niets anders dan de poging om de tegenspraken tussen de aan het privébezit van productiemiddelen inherente anarchie van de kapitalistische productie en de toenemende druk tot planning van afschrijvingen en investeringen tenminste gedeeltelijk te overbruggen.^[35]

Planning *binnen* het kapitalistische bedrijf is al zo oud als de formele onderschikking van de arbeid aan het kapitaal, d.w.z. als de elementaire arbeidsdeling onder het bevel van het kapitaal in de met de manufactuur beginnende kapitalistische productiewijze. Hoe ingewikkelder het eigenlijke productieproces wordt en tientallen gelijktijdig verlopende processen — inclusief processen in de circulatie- en reproductiesfeer — in elkaar gaan grijpen, des te complexer en exacter wordt de planning. Het eerste interessante boek over interne bedrijfsplanning werd al na de Eerste Wereldoorlog geschreven.^[36] Zodra een geperfectioneerd (machinaal en conceptueel) instrumentarium voorhanden was, kon de bedrijfsinterne planning met het begin van de derde technologische revolutie een kwalitatief hoger niveau bereiken.

De oude Clausewitz vergeleek de oorlog met de handel en zag in de gewonnen veldslag een analogie met een ingeloste wissel.^[37] In het laatkapitalisme of in ieder geval in de laatkapitalistische terminologie en ideologie heeft nu de krijgskunst invloed op de economie: men gaat van het strategisch plan van de grote concerns spreken.^[38] In het tijdperk van het monopoliekapitalisme kunnen de concerns er inderdaad niet meer naar streven om het geproduceerde en aanwezige warenassortiment zo snel mogelijk met een maximale winst te verkopen. Winstmaximalisering op korte termijn is onder voorwaarden van monopolistische concurrentie zonder meer een onzinnige onderneming.^[39] De strategie van het concern is afgestemd op de *winstmaximalisering op lange termijn*, waarbij de factoren marktbeheersing,

marktaandeel, bekendheid der merken, toekomstige dekking van de vraag, garantie van vernieuwingsmogelijkheden d.w.z. van de groei, belangrijker zijn dan de onmiddellijk bedongen verkoopprijs resp. de daarin vervatte winstmarge.^[40] De beschikking over alle significante informatie is daarbij geenszins doorslaggevend. De noodzaak van strategische beslissingen — d.w.z. in laatste instantie de *dwang* tot bedrijfsinterne planning — drukt juist de *onzekerheid* uit, die in de markteconomie (warenproductie) aan iedere economische beslissing vastzit. Niet doordat het verzamelen van een maximale hoeveelheid bedrijfsexterne gegevens tegenwoordig makkelijker is dan vroeger, maar door de *feitelijke beschikkingsmacht* van de kapitalist over de productiemiddelen en arbeidskrachten van de onderneming en mogelijkwijs over buiten het bedrijf geaccumuleerde kapitalen, wordt planning mogelijk.^[41]

Binnen het bedrijf en concern worden er geen waren geruild. Of er nu meer of minder carrosserieën geproduceerd worden in vergelijking met het aantal motoren of assen, wordt hoegenaamd niet bepaald op grond van rentabiliteitsprincipes.^[42] Binnen het concern is de arbeid onmiddellijk gesocialiseerd in die zin, dat het totale plan van het concern — de productie van x auto's per week, per maand of per jaar — rechtstreeks de productie van de verschillende bedrijven, ateliers en lopende banden bepaalt. De investeringsactiviteit in de verschillende bedrijven, werkplaatsen enz. die tot een concern behoren, wordt centraal bepaald en niet door de directeuren van de afzonderlijke productieplaatsen. De planning binnen het concern is een feit.

Ook als het strategische doel niet bereikt wordt blijft de planning werkelijk. Als er van 1 miljoen geproduceerde wagens 5 % onverkoopbaar zijn wegens een plotselinge vermindering van de vraag, is dat iets anders dan als er bij een productie van 1 miljoen carrosserieën en motoren 50.000 wagens niet gemonteerd kunnen worden wegens een tekort aan assen. In het eerste geval hebben omstandigheden buiten het bedrijf — of ze al dan niet te voorzien waren is een ander probleem — een negatieve uitwerking op het plan gehad. In het tweede geval heeft men slecht gepland. De precieze onderlinge afstemming van alle momenten, waarover het afzonderlijke concern een effectieve beschikkingsmacht bezit, is objectief mogelijk en slechts een kwestie van goede planning. De precieze coördinatie van alle bedrijfsinterne en externe momenten, waarvan de winstmaximalisering op lange termijn in laatste instantie afhankelijk is, is daarentegen niet mogelijk, omdat het concern over die externe momenten geen — of geen volledige — beschikkingsmacht kan bezitten. Hier wordt het onderscheid duidelijk tussen bedrijfs- (of concern-) interne *planning* en totaalmaatschappelijke *programming*.

In de hele kapitalistische economie van een land — of duidelijker: in de hele kapitalistische wereld-economie — bezitten planbureaus of -autoriteiten *geen effectieve beschikkingsmacht* over de voorhan-

den zijnde productiemiddelen, het geaccumuleerde kapitaal en de bestaande economische rijkdommen, met de mogelijke uitzondering van de staatssectoren. Hier kunnen de concerns of industrietakken geenszins onafhankelijk van rentabiliteitsberekeningen en -verwachtingen over die rijkdommen beschikken. Hier bepaalt in laatste instantie de waardewet in zijn kapitalistische vorm — d.w.z. de dwang voor het kapitaal om minstens de gemiddelde winstvoet te realiseren en om boven dit gemiddelde uit surpluswinsten te zoeken — de flux en reflux van die kapitalen, dus van de economische rijkdommen, dus van de productiemiddelen van de ene tak naar de andere, van het ene concern naar het andere. Hier legt dus geen globaal plan vast, dat een technisch-economische coëfficiënt de productie van x assen vereist, omdat er y carrosserieën zijn geproduceerd. Hier bepalen veeleer de concurrentie tussen de kapitalen, de winstverwachtingen en de effectieve realisering van de meerwaarde, of — als er z miljoen ton kolenequivalent nodig zijn om de gegeven bedrijfs- en particuliere behoeften te dekken — er inderdaad x miljoen ton kolen, y miljoen ton kolenequivalent petroleum en w miljoen ton kolenequivalent aardgas geproduceerd worden, waarbij $x + y + w$ aanzienlijk lager of hoger kan uitvallen dan de behoefte z . Want terwijl de productie van carrosserieën, assen en motoren in het concern geleid wordt door *één* instantie en *één* bezitter, wordt de productie van kolen, petroleum en aardgas door verschillende bezitters bepaald op grond van hun particuliere of bijzondere belangen. In tegenstelling tot de toestand in het afzonderlijke concern, bestaat hier geen centrale beschikkingsmacht over de productiemiddelen.

Economische programmering in het laatkapitalisme — in tegenstelling tot economische planning binnen een afzonderlijk concern of op maatschappelijk niveau na de afschaffing van de kapitalistische productiewijze — kan dus niets meer zijn dan een coördinatie van onderling onafhankelijke concernverwachtingen.^[43] die in laatste instantie berusten op het warenkarakter van de productie, d.w.z. op het privébezit van de productiemiddelen en het privé-karakter van de in het concern geleverde arbeid. Deze economische programmering omvat dus fundamenteel twee beslissende onzekerheidsmomenten.

Ten eerste berust zij op investeringsplannen en -verwachtingen, die meestal slechts projecties zijn van *vroegere* ontwikkelingstendensen die door bepaalde variabelen gecorrigeerd zijn.^[44] Als er een verandering in de markttoestand optreedt, doet zich een onverwachte verschuiving voor in de verhouding tussen vraag en aanbod; als er onverhoeds een nieuw product op de markt komt, dat de 'geplande', d.w.z. verwachte vraag naar een bepaald product van een concern in gevaar brengt, als er een recessie optreedt of de conjunctuur 'oververhit' raakt, moeten de concerns vaak hun investeringsactiviteit wijzigen, ofwel in de zin van een radicale vermindering (verschuiving in de tijd) of van een aanzienlijke stijging (versnelling). Daarbij komt, dat de concerns vergissingen kunnen begaan, dat ze met andere woor-

den onder bepaalde omstandigheden de markttoestand, de afzettendens en de conjunctuur verkeerd kunnen schatten en dan gedwongen zijn om hun plannen des te rigouzeuzer aan de economische werkelijkheid aan te passen naarmate dit met meer vertraging geschiedt.

Ten tweede gaat het om een coördinatie tussen verschillende kapitalen, die in dit verband geen gemeenschappelijke, maar *uiteenlopende belangen* hebben. Weliswaar is het in het gemeenschappelijk belang van alle grote concerns dat ze op de hoogte zijn van de investeringsplannen van hun belangrijkste grote leveranciers en klanten. Dat is de objectieve basis voor de uitwisseling van informatie die aan de laatkapitalistische economische programmering ten grondslag ligt. Maar de concerns hebben die informatie niet nodig om zich daaraan *aan te passen*; ze hebben ze integendeel nodig om de berekening van hun eigen particuliere winstmaximalisering zo effectief mogelijk vorm te geven, d.w.z. om de plannen van hun concurrenten zo effectief mogelijk te *bestrijden*. Uit de concurrentie en het privébezit vloeit dus voort, dat de coördinatie tussen de verschillende investeringsprojecten, juist *omdat* de uitwisseling van informatie heeft plaatsgevonden, niet functioneert, dat m.a.w. de verleiding bestaat om de concurrenten juist op grond van hun plannen voorbij te streven en tot de aftocht te dwingen. Coördinatie van de privéplannen van de concerns betekent onvermijdelijk zowel een werkelijke coördinatie als de negatie daarvan.

De fundamentele onbepaaldheid van de laatkapitalistische economische programmering — in werkelijkheid de projectie van totaaleconomische ontwikkelingen die op basis van coördinatie van door afzonderlijke concerns meegedeelde investeringsplannen is uitgewerkt — bepaalt het prognostische karakter ervan, in tegenstelling tot het doelkarakter van een socialistische planeconomie. Degenen die de prognose opstellen hebben niet de economische macht, d.w.z. de beschikkingsmacht over de productiemiddelen, om de realisering van hun prognoses af te dwingen. In dit verband is het kenmerkend dat de laatkapitalistische economische programmeurs maar één middel kunnen inbouwen of gebruiken om de feitelijke ontwikkeling in vergelijking met de opgestelde prognose te corrigeren.^[45] nl. wijziging van de *staats*-interventie in de economie, d.w.z. wijziging van de monetaire, krediet-, belasting- en buitenlandse handelspolitiek of van de investeringsactiviteit van de staat. De grenzen van die staatsinterventie zullen we in een later hoofdstuk behandelen.

Eén van de grootste zwaktes van Andrew Shonfields interpretatie van het laatkapitalisme ligt in het uitwissen van het fundamentele verschil tussen kapitalistische economische programmering en postkapitalistische planning van de economie. Shonfield noemt het uitzonderingsgeval van de Amerikaanse landbouw, waar de regeringsinstanties de te bebouwen oppervlakten en zelfs de te produceren hoeveel-

heden vastleggen — met welk resultaat is een andere kwestie. Hij schijnt het verschil niet te zien tussen een dergelijk optreden en de losse ‘consensus’ tussen concerns zodra de particuliere beschikkingsmacht over productiemiddelen overheerst. Een dergelijke ‘consensus’ wordt steeds begrensd door het concurrentiestreven, d.w.z. door de dwang tot gescheiden winstmaximalisering. Het is op zijn minst verbaazingwekkend dat Shonfield, die de meer dan gemiddelde groei van de internationale handel als één van de voornaamste oorzaken van de lange naoorlogse hoogconjunctuur beschouwt, de internationale concurrentie uitschakelt bij de bepaling van de voor het laatkapitalisme karakteristieke neiging tot economische programmering. Hij wil met andere woorden niet erkennen, dat de integratie in de wereldmarkt en de internationale concurrentie extra hindernissen opwerpen voor de doeltreffendheid van nationale economische programmeringen.^[46]

Ongetwijfeld bestaat er tussen de concern interne productie- en accumulatieplanning en de totaalmaatschappelijke programmering een zekere technische en economische wisselwerking. De met de kortere rotatietijd van het vaste kapitaal verbonden dwang tot nauwkeurige berekening en planning binnen het bedrijf schept een technisch instrumentarium voor en een economisch belang bij een nauwkeuriger verwerking van de economische gegevens, die ook totaaleconomisch toegepast kunnen worden. Dat betekent een geweldige groei van het technische potentieel voor een effectieve socialistische planning, vergeleken met de planningstechniek waarover de mensheid bijvoorbeeld in 1918 of 1929 beschikte.

Anderzijds heeft de in de laatkapitalistische economische programmering aanwezige totaaleconomische onzekerheidscoëfficiënt gevolgen voor de toepassing van exacte planningstechnieken binnen de concerns.^[47]

Jarenlange berekeningen en experimenten, reusachtige uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling kunnen met één slag overhoop worden gegooid door onvoorziene en onstuitbare ontwikkelingen op de markt en door beslissingen van vijandelijke concerns.^[48] Hieruit vloeien de verkeerde prognoses voort die steeds opnieuw door openbare programmeringbureaus worden opgesteld, met soms aanzienlijke gevolgen in de zin van een versterking van cyclische evenwichtsverstoringen in plaats van de verwachte anticyclische werking.^[49] Hieruit vloeien ook de jaarlijkse schommelingen voort in het volume van de particuliere investeringen die door de economische programmering en de versterking van de staatsinterventie geenszins opgeheven worden en een doorslaggevend kenmerk blijven van de kapitalistische productiewijze en haar cyclische ontwikkeling. Juist in Frankrijk, met zijn ‘voorbeeldige planeconomie’, zijn de schommelingen bijzonder opvallend:

Jaarlijkse groeivoet van de brutokapitaalvorming in Frankrijk [50]

1954	12,4 %	1960	16,2 %	1965	4,3 %
1955	9,3 %	1961	2,3 %	1966	9,3 %
1956	21,0 %	1962	11,6 %	1967	5,6 %
1957	5,5 %	1963	3,2 %	1968	7,4 %
1958	7,3 %	1964	9,6 %	1969	10,3 %
1959	5,7 %				

Terwijl de economische programmering steeds onzeker blijft en dikwijls op een ronduit rudimentaire wijze werkt, is de 'sociale programmering' in het laatkapitalisme grondig gecalculleerd en van de grootste betekenis. De kortere rotatietijd van het vaste kapitaal dwingt de concerns tot een nauwkeurige berekening en planning van de kosten. Maar exacte kostenplanning impliceert exacte loonplanning. En precieze planning van de lonen vereist, dat de bepaling van de prijs van de waar arbeidskracht vergaand bevrijd is van de schommelingen van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt. Dat betekent de tendens om die loonkosten lang vooraf te plannen.

Het eenvoudigste instrument daartoe zijn langlopende en niet-opzegbare collectieve arbeidsovereenkomsten, die elk element van onzekerheid over de loonkosten in de eerstkomende jaren uitsluiten. Maar in een laatkapitalistische parlementaire democratie die normaal functioneert en waarin er een minimum aan vrije ontplooiing van de arbeidersbeweging resp. van de klassenstrijd bestaat, is die techniek op den duur niet te verwezenlijken en in de praktijk een mislukking gebleken.[51] Tijdens de 'lange golf met expansieve grondtoon' tendeerde de arbeidsmarkt van een steeds groeiend aantal landen in het algemeen naar een groeiende schaarste aan arbeidskrachten, zodat een dergelijke politiek in conflict kwam met de markt wetten. Men probeerde de arbeiders te bedriegen over hun kansen op loonsverhoging in deze betrekkelijk gunstige markttoestand. Dit konden veel arbeiders uit eigen ervaring verifiëren (mogelijkheid om van werk te veranderen, toeslagen buiten de cao om, soms weglokken van personeel bij andere bedrijven). Zelfs een vakbeweging die slechts gedeeltelijk openstond voor de invloed van de basis kon zich op den duur niet onttrekken aan de gevolgen van die empirische bevindingen van haar leden. Het werd duidelijk dat een 'vrijwillige' exacte loonplanning tussen ondernemers en vakbonden onmogelijk was en de neiging ontstond om de staat tot bemiddelaar te maken: 'inkomenspolitiek', 'geconcerteerde actie', enz. Het vastleggen van de normen inzake loonsverhoging waaraan beide partijen zich te houden hadden, kwam steeds meer in de plaats van puur contractuele langlopende akkoorden.

Maar dezelfde wetten en krachten die de langlopende cao's tot mislukken veroordeelden, pleitten ook tegen de 'inkomenspolitiek'. De loontrekkenden ontdekten vlug, dat een burgerlijke staat wel bij machte is om de lonen en loonsverhogingen te plannen en te controleren, maar niet om prijsstijgingen van waren en inkomensverhogingen van andere maatschappelijke klassen, in eerste instantie van kapitalisten en kapitalistische ondernemingen, te bedwingen. 'Inkomenspolitiek' blijkt een 'loonpolitiek' te zijn, d.w.z. niets anders dan een poging om de loonsverhogingen kunstmatig te beperken.[52] Tegen die bijzondere vorm van oplichterij verweren de loontrekkenden zich evenzeer als tegen de vrijwillige zelfbeperking van de vakbonden. Door druk op de vakbonden, 'wilde stakingen' of beide proberen ze te bereiken, dat de verkoop van de waar arbeidskracht tenminste aan de verhoudingen op de arbeidsmarkt wordt aangepast als die relatief gunstig liggen voor de verkopers en niet alleen als die tegen de belangen van de verkopers ingaan.

Bijgevolg vereist de planning van de loonkosten op middellange en lange termijn overeenkomstig de behoeften van de grote concerns in het laatkapitalisme maatregelen van de burgerlijke staat, die de vrijwillige zelfbeperking van de vakbonden of de met de medewerking van de vakbondsbureaucratie gevolgde 'inkomenspolitiek' ver te buiten gaan. Om op zijn minst enige efficiëntie te waarborgen is er bovendien behoefte aan een wettelijke beperking van de vakbondsautonomie bij de loononderhandelingen en aan wettelijke beperking van het stakingsrecht. Als tegelijkertijd het tekort aan arbeidskrachten, d.w.z. de feitelijke volledige werkgelegenheid (een voor het grootkapitaal ongunstige omstandigheid), vermeden en het industriële reserveleger weer opgebouwd kan worden, dan zal het complex van de zo even genoemde maatregelen inderdaad een zeker effect hebben, zoals dit in de VS sinds het aannemen van de Taft-Hartley wet tot het midden van de jaren '60 het geval was. Als de al in het klassieke imperialistische tijdperk beginnende integratie van de vakbonden in de burgerlijke staat zich zou voortzetten,[53] verliezen de loontrekkenden meer en meer ieder belang bij de financiële ondersteuning (contributies) van dit apparaat. Dan verdwijnt de massabasis van de vakbonden. Maar omdat de burgerlijke klasse het vakbondsapparaat voor die integratie niet bestraffen maar belonen wil, moet dit verlies aan contributies geneutraliseerd resp. gecompenseerd worden. Rechtstreekse contributieheffing door de ondernemer aan de bron, d.w.z. verplicht lidmaatschap van de vakbond, zou het eindpunt van die ontwikkeling zijn. Dan zouden we de openlijke omvorming van de vrije vakbonden in staatsvakbonden beleven, de omvorming van de vakbondscontributie in belasting en de omvorming van het vakbondsapparaat in een specifiek deel van de staatsbureaucratie, met als opdracht om de waar arbeidskracht te 'beheeren', net zoals andere delen van dit apparaat gebouwen, vliegtuigen of spoorwegen beheren.[54] Daar de loontrekkenden een dergelijke ontwikkeling echter niet accepteren en er zich nieuwe, particuliere of 'illegale' bemiddelaars tussen verkopers en kopers van de waar arbeidskracht zouden schuiven, om voor

de verkopers de hoogst mogelijke prijs te bedingen, zou een dergelijk systeem van staatsvakbonden een scherpere passieve en actieve repressie, d.w.z. een aanzienlijke beperking niet alleen van het stakingsrecht, maar ook van het recht op coalitie, vergadering, betoging en persvrijheid tot gevolg hebben.[\[55\]](#) De tendens tot uitschakeling van de *strijd* tussen kopers en verkopers van de waar arbeidskracht bij de bepaling van de prijs van die waar culmineert in laatste instantie in een beslissende beperking resp. opheffing van de democratische vrijheden, d.w.z. in de dwangverhoudingen van een 'sterke staat' — tenzij de vakbonden erin slagen, onder druk van de steeds actiever wordende leden die de vakbondsdemocratie herstellen, aan een verdere integratie in het burgerlijk staatsapparaat te ontsnappen en terug te keren tot een vastberaden verdediging van de werkelijke fundamentele belangen van de loontrekkenden. Dat zal overigens niet alleen de nauwkeurige kosten, d.w.z. loonkostenplanning van de grote concerns, maar ook elke poging tot indicatieve economische programmering van de burgerlijke regeringen doen wankelen. De vakbonden zullen dan vaker in botsing komen niet alleen met afzonderlijke concerns en ondernemingen, niet alleen met ondernemersverbonden, maar ook met de regeringen en het burgerlijke staatsapparaat. Want toenemende vervlechting van de concernbelangen met de economische, monetaire, financiële en handelspolitiek van de regering hoort tot de kenmerken van het laatkapitalisme.

Deze botsing krijgt dan noodzakelijk het karakter van een krachtproef tussen de arbeiders enerzijds en de burgerlijke klasse en de burgerlijke staat anderzijds, waarbij het kapitaal opnieuw moet proberen om de activiteiten van de arbeidersorganisaties, die zijn fundamentele belangen bedreigen — deze keer ook van de 'officiële' vakbonden — vergaand te verlammen resp. te onderdrukken. Als het kapitaal de krachtproef zou winnen, zouden ook in dat geval toenemende beperkingen van het stakingsrecht, van de vrijheid van coalitie, vergadering, betoging en pers het eindpunt van de ontwikkeling zijn.

De ondernemers van hun kant proberen de gevolgen van de tijdelijke verdwijning van het industriële reserveleger, die voor de wijziging in de krachtsverhouding tussen verkopers en kopers van de waar arbeidskracht zo belangrijk zijn, in hun voordeel te veranderen. Methoden als *job evaluation*, *Measured Time Work*, *Methods Time Measurement* e.a.[\[56\]](#) moeten de *collectieve* verkoop van de waar arbeidskracht door individualisering van het loon ongedaan maken, d.w.z. de loontrekkenden opnieuw atomiseren en de concurrentie in hun rangen stimuleren. Succes of mislukken van die pogingen hangen op hun beurt hoofdzakelijk af van de krachtsverhouding tussen kapitaal en arbeid.[\[57\]](#)

De samenhang van de tendens tot verkorting van de rotatietijd van het vaste kapitaal met de tendens tot uitholling van de autonomie van de vakbonden bij het bedingen van het loonpeil verduidelijkt een algemene wet: *de aan het laatkapitalisme inherente dwang tot steeds grotere systematische controle*

over alle elementen van het productie-, circulatie- en reproductieproces, een systematische controle, die niet bereikt kan worden zonder reglementering van het hele economische en maatschappelijke leven. Eén van de oorzaken van die wet ligt in de geweldige concentratie van economische macht bij enkele tientallen grote concerns en financiersgroepen in ieder land afzonderlijk, en bij enkele honderden grote concerns en financiersgroepen in de totaliteit van alle kapitalistische landen. Dat de concentratie van economische macht streeft naar een overeenkomstige samenballing van sociaalpolitieke macht, had Rudolf Hilferding al vóór de Eerste Wereldoorlog in de conclusie van zijn boek *Das Finanzkapital* een kenmerk genoemd van het hele imperialistische resp. monopoliekapitalistische tijdperk: 'Economische macht betekent tegelijkertijd politieke macht. De heerschappij over de economie geeft tegelijkertijd beschikking over de machtsmiddelen van de staat. Hoe sterker de concentratie in de sfeer van de economie, des te onbepakter de staat wordt beheerst. Deze samenballing van alle machtsmiddelen van de staat verschijnt als zijn hoogste machtsontplooiing, de staat als onoverwinnelijk instrument om de economische heerschappij in stand te houden, maar hierdoor verschijnt de verovering van de politieke macht tegelijkertijd als voorwaarde voor de economische bevrijding.'[\[58\]](#)

In de laatkapitalistische fase voegen zich nog andere drijvende krachten bij deze algemene oorzaak. De boven beschreven tendens tot nauwkeurige kostenplanning en indicatieve economische programmering gaat gepaard met de noodzaak tot een scherpere controle niet alleen op het loonpeil resp. de loonkosten, maar op alle elementen van de reproductie van het kapitaal: 'geprogrammeerd' onderzoek en vernieuwing; georganiseerd opsporen van grondstoffen; geprogrammeerd ontwerpen van nieuwe machines; geleide en geplande reproductie van gekwalificeerde arbeidskracht; geleide consumptie van de arbeiders; vastleggen van het aandeel van de particuliere consumptie in het nationaal inkomen of bruto nationaal product enz. De hele ontwikkeling is objectief echter niets anders dan een opleiding van het proletariaat tot een politieke klassenstrijd op het niveau van de hele economie en niet alleen op dat van het afzonderlijke bedrijf. Daarom moet er tegelijkertijd voor worden gezorgd, dat het feitenmateriaal, dat de empirische wetenschap voor de specifieke doeleinden van de laatkapitalistische burgerij en de laatkapitalistische staat in reusachtige hoeveelheden *moet* verzamelen, de arbeiders ofwel helemaal niet ofwel alleen in partiële, geïdeologiseerde en verholde vorm toegankelijk wordt, die de werkelijke klasse-, machts- en uitbuitingsverhoudingen verdoezelt en daarom zowel resultaat als bron van vervreemding is. Daarom moet de organisatorische, reglementerende en uniformerende functie van de laatkapitalistische staat ook uitgebreid worden tot de hele bovenbouw, vooral tot de sfeer van de ideologie en van de technieken die het proletarische klassebewustzijn irriteren.

In hoever dit echter met succes kan gebeuren of in hoever het succes van die inspanning beperkt wordt door het onvermogen van het systeem om op lange termijn zijn objectieve tegenspraken af te breken en te verhullen, in hoever dus in laatste instantie de objectieve krachtsverhoudingen tussen de klassen — die minstens voor een deel afhangen van de objectieve vatbaarheid voor crises van het laatkapitalisme — ook de subjectieve verhoudingen tussen de klassen moeten beïnvloeden, zullen we later onderzoeken.[\[59\]](#)

De binnen het concern en de onderneming doorgeorganiseerde laatkapitalistische planningstendens heeft evenwel gevolgen voor de structuur van de burgerlijke klasse en het beheer van de economie zelf. De dwang tot nauwkeurige calculatie op concern- en bedrijfsniveau, samen met de dwang tot maximale bezuiniging op het constante kapitaal, leidt tot een verfijning en verwetenschappelijking van de *organisatietechniek* der laatkapitalistische monopolies.[\[60\]](#) Een vérgaand vertechniseerde arbeidsdeling treedt nu in de plaats van de oude, hoofdzakelijk op controle over de arbeidskracht en het uitpersen van meerwaarde berustende bedrijfshiërarchie. Zo ontstaat de schijn, dat de bureaucrativering van het concernbeheer gelijkstaat aan een feitelijke bureaucrativering van de *kapitaalfunctie*, d.w.z. een progressieve overdracht van de beschikkingsmacht over de productiemiddelen aan een steeds groter wordend leger van managers, directeurs, ingenieurs, grote en kleine ‘bazen’.[\[61\]](#) De werkelijkheid ziet er echter anders uit. De ingrijpende vertechnisering en rationalisering van het bedrijfs- en concernbeheer vormt nl. een dialectische eenheid van twee tegenstellingen: de toenemende *overdracht* van beslissingsmacht in detailkwesties enerzijds en de groeiende *concentratie* van beslissingsmacht op de voor de valorisering van het kapitaal belangrijke niveaus anderzijds. Organisatietechnisch komt dit overeen met het tot stand komen van het ‘multidivisionele concern’[\[62\]](#) en de noodzaak om de met die organisatievorm verbonden gezagsdelegatie aan de vereisten van de totale rentabiliteit van het concern te onderwerpen.[\[63\]](#)

De sinds de opkomst van de naamloze vennootschappen bekende, door Marx kort beschreven en door Engels nader gekarakteriseerde tendens om de leiding van het ‘directe productieproces’ technisch te scheiden van het accumulatieproces van het kapitaal, breidt zich in het laatkapitalisme verder uit.[\[64\]](#) De eigenlijke productietechniek, zoals het wetenschappelijk onderzoek in de laboratoria, het marktonderzoek, de reclame en de opbouw van een distributieapparaat, kan zich in grote mate verzelfstandigen. Maar in laatste instantie blijft de rentabiliteit, d.w.z. de valorisering van de totale in het concern geaccumuleerde kapitaalmassa, de doorslaggevende factor.[\[65\]](#) Bij onvoldoende valorisering kan het hele productie-, onderzoeks-, reclame- en distributieprogramma van het concern met één slag omver worden gegooid, zonder dat de grote aandeelhouders die de raad van bestuur domineren, zouden buigen voor de

‘vakkennis’ van de ingenieurs, laboranten en marktonderzoekers. Het concern kan zelfs verkocht resp. tijdelijk gesloten of definitief ontbonden worden, zonder dat al die ‘managers’, technici en detailbeheerders daar ook maar iets tegen kunnen doen. De eenheid van overdracht van beslissingsmacht in detailkwesties en concentratie van beslissingsmacht op het niveau van de kapitaalvalorisering is dus een tegenstrijdige eenheid, waarbij in laatste instantie de kapitaalverhouding, d.w.z. de beschikkingsmacht over de grootste kapitalen, of nog anders uitgedrukt: het privébezit, de doorslag geeft.

De fout van diegenen die de stelling van de ‘bureaucrativering’ van de concerns of van de heerschappij van de ‘technostructuur’ verdedigen, ligt hierin dat ze de technische articulatie van de machtsuitoefening verwisselen met de economische basis, d.w.z. met de werkelijke oorzaak ervan. Het problematische karakter van het begrip ‘manager’ blijkt al zodra het probleem van de relatieve financiële zelfstandigheid van de grote concerns in een periode van versnelde groei, d.w.z. met een hoge zelffinancieringsquote, verwisseld wordt met het zogenaamde belangenconflict tussen de op aandelenbezit gebaseerde grote burgerij en de concernbeheerders. Het is ongetwijfeld een feit, dat de zelffinancieringsquote gestegen is vergeleken met de vooroorlogse periode; het is echter ook een feit dat die conjunctureel begrensd is. Dit heeft niets te maken met een belangentegenstelling tussen managers en grote aandeelhouders, die immers veel meer geïnteresseerd zijn in een waardeverhoging van hun aandelen dan in een verhoging van de dividenden. Het valt niet te ontkennen dat de Amerikaanse economie nog steeds door het collectief van grote aandeelhouders beheerst wordt[\[66\]](#) — ook al hoeven ze zich in de regel niet in het dagelijks beheer van de concerns te mengen. Anderzijds moet men bedenken, dat in een kapitalistische maatschappelijke orde, waarin op den duur alleen eigendom, d.w.z. kapitaalbezit, inkomen en macht kan waarborgen, de managers zelf duidelijk baat hebben bij het verwerven van aandelen, omdat dit de enige weg is om de poort van de heersende klasse van kapitaalbezitters te bereiken en binnen te gaan. Zo leende zich bijv. de techniek van de premieaffaires bijzonder goed voor dit doel; zodra deze in de VS belastingtechnisch in twijfel werden getrokken, moesten andere hulpmiddelen dezelfde functie vervullen.[\[67\]](#)

De verkorte rotatietijd van het vaste kapitaal, de versnelde morele slijtage van de machines en het overeenkomstige toegenomen belang van de intellectuele arbeid in de kapitalistische productiewijze impliceren voor de doorslaggevende kapitaalbezitters in feite een accentverschuiving in hun eigen activiteit. *Terwijl deze in het tijdperk van het kapitalisme van de vrije concurrentie hoofdzakelijk in de sfeer van de directe productie en in het tijdperk van het klassieke imperialisme in de sfeer van de accumulatie (heerschappij van het financierskapitaal) lag, ligt deze in het tijdperk van het laatkapitalisme in de sfeer van de reproductie.*[\[68\]](#)

Zowel de productie- als de accumulatiesfeer zijn vérgaand ‘vertechniseerd’ en verzelfstandigd. Objectief wetenschappelijke regels garanderen een min of meer ‘glad’ verloop van die processen[69] (in het kader van de ‘lange golf met expansieve grondtoon’ tussen 1940 en 1965 was de financiering van de investeringen via de prijzen, d.w.z. zelffinanciering onafhankelijk van de banken, bij de grote monopolies de regel). *Daarom* kan de ‘beslissingsmacht’ daar aan vakmensen worden overgedragen, deze dient immers slechts om het onberispelijke functioneren van vooraf bepaalde processen te verzekeren.[70] Waar het voor de toekomst en het welzijn van de monopolistische en oligopolistische concerns op aankomt is niet het verloop maar de *selectie* van die processen, d.w.z. *de beslissing wat, waar en hoe geproduceerd moet worden*, of preciezer: *waar en hoe de uitgebreide reproductie moet plaatsvinden. Juist omdat* de versnelde technologische vernieuwing, de versnelde morele slijtage van de materiële productiemiddelen, de kortere rotatietijd van het vaste kapitaal een *grotere onzekerheid* in de reproductiesfeer met zich meebrengen dan in het tijdperk van het klassieke imperialisme resp. het klassieke monopoliekapitalisme, zijn de beslissingen die op dat niveau worden getroffen de *werkelijk strategische* beslissingen, die over leven en dood van de concerns beslissen en hun stempel drukken op de totaaleconomische ontwikkelingstendensen. Deze beslissingen zijn voorbehouden aan de eigenlijke beheersers van het kapitaal, de grote aandeelhouders, de concernheren en de financiersgroepen.[71]

Fundamenteel berust de onmogelijkheid van een feitelijke coördinatie tussen de economische plannen van verschillende privéconcerns niet op de onzekerheid en discontinuïteit van de technische vooruitgang — zoals door burgerlijke economen beweerd wordt,[72] maar op het feit dat wat vanuit het standpunt van de individuele concerns rationeel gedrag is, totaalmaatschappelijk tot volstrekt irrationele resultaten *kan* en periodiek *moet* leiden. Maximalisering van de opbrengst in de nationale economie als geheel betekent niet eenvoudigweg de som van de winstmaximalisering van de individuele concerns. Geen continue technische vooruitgang, maar discontinue technische vooruitgang in privéconcerns gekoppeld aan de verwachting van particuliere winstmaximalisering — d.w.z. privébezit en warenproductie — ligt ten grondslag aan de fundamenteel niet te overwinnen instabiliteit en discontinue economische ontwikkeling in de kapitalistische productiewijze. Daarom is de voor het laatkapitalisme kenmerkende tegenspraak tussen de dwang tot planning binnen het concern en het onvermogen om op totaaleconomisch vlak verder te komen dan een ‘indicatieve’ economische programmering, niets anders dan een versterkte uiting van de algemene, aan het kapitalisme inherente en door Marx en Engels ontdekte tegenspraak tussen geplande organisatie van *delen* van het economische proces (de productie binnen de fabriek, de afzet binnen het concern enz.) en de anarchie van de door de waardewet bestuurd economie als geheel: ‘De tegenspraak tussen maatschappelijke productie en kapitalistische toe-eigening doet zich nu voor als tegenstelling tussen de organisatie van de productie in de afzonderlijke fabriek en de anar-

chie van de productie in de hele maatschappij.[73] *Deze tegenspraak tussen partiële rationaliteit en algemene irrationaliteit die in het laatkapitalisme ten top gedreven wordt, is*, zoals we nog zullen zien, de sleutel tot het begrip van de laatkapitalistische ideologie.[74]

[1] Zie voor dit onderwerp het volgende hoofdstuk van dit boek.

[2] De omvang van de door het industriekapitaal zelf gedane uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling nam in de VS toe van minder dan \$ 100 miljoen vóór de Tweede Wereldoorlog tot \$ 2,24 miljard in 1953 en \$ 5,57 miljard in 1963. Deze cijfers houden geen rekening met de door de staat gefinancierde uitgaven (Edwin Mansfield, *The Economics of Technological Change*, Londen 1969, p. 55). Charles Levinson (*Kapitaal, inflatie en de multinationale ondernemingen*, p. 46) noemt totale particuliere uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling (dus niet alleen in de industrie) ten bedrage van \$ 17 miljard in 1968 en \$ 20,7 miljard in 1970.

[3] De vice-president van het Budd concern brengt dit duidelijk onder woorden: ‘Iedere vernieuwing die de moeite loont moet gepaard gaan met een winstmarge die dramatisch boven de “normale” ligt’ (Aaron J. Gellman, ‘Market Analysis and Marketing’, in: Maurice Goldsmith (ed.), *Technological Innovation and the Economy*, Londen 1970, p. 131).

[4] Over de toegenomen snelheid van de machines sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog, zie o.a. Hansjörg Reuter, ‘Einfluss der Automatisierung auf Werkstück und Werkzeugmaschine’, in: *Fortschrittberichte*, reeks 1, nr. 8, okt. 1966, pp. 29-30; W.E.G. Salter, p. 44; Kruse, Kunz, Uhlmann, pp. 59-60. De snelheidstoename is één van de voornaamste oorzaken voor de automatisering, die op haar beurt de snelheid van het productieproces geweldig opdrijft en wel doordat de productiesnelheid niet langer afhankelijk is van het ritme van de *traagste* arbeidsoperatie, die het werk aan de lopende band bepaalt; daarvoor in de plaats komt de praktijk van de gemeenschappelijke en gelijktijdige toename (Pierre Naville, ‘Division du travail et répartition des tâches’, in: Georges Friedman, Pierre Naville (eds.), *Traité de sociologie du travail*, deel 1, Parijs 1961, pp. 380-381). Marx heeft het probleem van de versnelde machinale arbeid o.a. behandeld in *Das Kapital* I, p. 434 e.v.; *Das Kapital* III, p. 243.

[5] Harry Nick, p. 17.

[6] Zie hoofdstuk 13 van dit boek.

[7] Meer daarover in hoofdstuk 13 van dit boek. Zie ook Geoffrey Kay, *Development and Underdevelopment*, pp. 156-164, 165-166.

[8] Geciteerd in: Bureau Internationaal du Travail, *L’Automation — Méthodologie de la recherche*, Genève 1964, p. 27.

[9] Fr. Pollock, p. 37.

[10] Lawrence J. White, *The Automobile Industry since 1945*, Harvard University Press, 1971, pp. 39, 57-59.

[11] MEW 31, p. 329 e.v. De brief dateert van 27 augustus 1867.

[12] C. Freeman, 'Research and Development in Electronic Capital Goods', in: *National Institute Economic Review*, nr. 34, november 1965, p. 68.

[13] Ammann, Einhoff, Helmstadter, Isselhorst, p. 30.

[14] In 1961 werd het *equipment service life* in de verwerkende industrie 34 % lager geschat dan in 1942 (Allan H. Young, 'Alternative Estimates of Corporate Depreciation and Profits', deel I, in: *Survey of Current Business*, vol. 48, nr. 4, april 1968, p. 20. — Zie ook hetzelfde opstel, deel II, *Survey of Current Business*, vol. 48, nr. 5, mei 1968, pp. 18-19, 22). Volgens de schatting van George Jaszi daalt de gemiddelde feitelijke levensduur van het vaste kapitaal in de Amerikaanse industrie (inclusief gebouwen) van 12 jaar in 1945 tot 10,3 jaar in 1950, 9,4 jaar in 1953 en 8,5 jaar in 1961 (*Survey of Current Business*, november 1962).

[15] George Terborgh, *Business Investment Policy*, Machinery and Allied Products Institute, Washington 1962, pp. 158, 168, 179.

[16] *National Institute Economic Review*, nr. 45, augustus 1968, p. 39. — Harry Nick (p. 59) beweert dat in de chemische industrie het vaste kapitaal elke vijf à zes jaar vernieuwd wordt.

[17] Slechts twee voorbeelden: 'Een snellere veroudering (...) zal waarschijnlijk het tegengestelde effect hebben. De uitrusting moet in kortere tijd worden afgeschreven (...). We mogen verwachten dat de veroudering met de tijd zal versnellen, niet alleen door een versnelling van de technische vooruitgang, maar ook door een verandering in de verhouding tussen het loonpeil en de prijzen van kapitaalgoederen die, zoals wij hierna zullen aantonen, een snellere vervanging aanmoedigt' (W.E.G. Salter, p. 38). — 'Het kan zijn dat de lineaire afschrijving wegens waardedaling niet geschikt is voor automatische uitrustingen, omdat ze een kort bestaan hebben en aan het begin ervan nogal snel in waarde dalen' (L. Landon Goodman, *Man and Automation*, 1957, p. 207).

[18] De eerste kolom is afkomstig uit P.G. Wojtichow, *Amortisationsnormen und Eigentumsbewertung*, geciteerd in A. Herzenstein, p. 307. De tweede kolom komt uit het *Bulletin F* van het US Bureau of Internal Revenue, 1942. De derde kolom is overgenomen uit de beschikking van het West-Duitse ministerie van financiën van 15 augustus 1957 over investeringsgoederen die voor afschrijving in aanmerking komen. De vierde kolom is afkomstig uit het boek van Jacques Mairesse, *L'évaluation du capital fixe productif*, Collections de l'INSEE, série C, nr. 18-19, november 1972.

[19] Veel auteurs schatten de periode tussen feitelijke uitvinding en renderende productie op 10 tot 15 jaar. Edwin Mansfield (p. 102) citeert een door Frank Lynn opgestelde tabel, waaruit blijkt dat de perio-

de tussen uitvinding en commercialisering in de periode 1945-1964 op 14 jaar geschat kan worden (in de periode 1920-1944 moet deze 24 jaar bedragen hebben).

[20] Harry Nick, p. 20.

[21] 'De met de toenemende automatisering stijgende kapitaalinvesteringen, die een verhoging van de tijdgebonden kosten impliceren, verminderen de elasticiteit van de bedrijven. Als de duur van het economisch nuttig gebruik, d.w.z. de jaarlijkse afschrijvingsquote, constant blijft, zal er bij een voortijdige beperking van de productiecapaciteit meer kapitaal in het tot stilstand gebrachte productiemiddel gebonden blijven, naarmate er meer kapitaal in geïnvesteerd is. De met de automatisering stijgende kapitaalbehoefte stuwt naar een zo volledig mogelijke inzet van de productiemiddelen. Om de door de automatisering toegenomen tijdsgebonden kapitaalkosten te dekken, is een zo groot en intensief mogelijke benutting van de capaciteit vereist' (Kruse, Kunz, Uhlmann, p. 46).

[22] K.G.H. Binning, 'The Uncertainties of Planning Major Research and Development', in: B.W. Denning (eds.), *Corporate Long Range Planning*, Londen 1969, p. 172 e.v.

[23] 'Door de automatisering stijgt het aantal mechanismen met verschillende capaciteiten. Daarom wordt een planning van het productieprogramma met het oog op een optimaal, capaciteitsgebruik omvangrijker en moeilijker en zonder computer economisch niet meer oplosbaar' (Kruse, Kunz, Uhlmann, p. 46).

[24] K.G.H. Binning, p. 172.

[25] Nikolaus Heckmann, *Ein synergistisches Modell des Long-Range Planning*, Berichte des Vereins Deutscher Ingenieure, VDI-Verlag, Düsseldorf, reeks 16, nr. 1, 1965, p. 123.

[26] Uit een onderzoek van het IFO-München is gebleken, dat in het midden van de jaren '60 75 % van de ondervraagde grote West-Duitse firma's een 2- tot 3-jarig investeringsplan en 33 % van de grote firma's een 4 of meerjarig investeringsplan doorvoerden. De afdeling 'investeringen' staat bovenaan in alle plannen op lange termijn (R. Bemerl, F.O. Bonhoeffer, W. Strigel, 'Wie plant die Industrie?', in: *Wirtschaftskonjunktur*, 19de jaargang, nr. 1, april 1966, p. 31). Zie ook: 'Om al die redenen hebben wij bij Merck de noodzaak gevoeld om onze groei en operaties in een perspectief van 5 jaar te plannen' (Antonie T. Knoppers, 'A Management View of Innovation', in: B.W. Denning (ed.), *Corporate Long Range Planning*, p. 172).

[27] De toepassing van door de NASA uitgewerkte technieken om ruimtevaartuigen te kunnen volgen (*space tracking*) heeft geleid tot vooruitgang bij het gebruik van *computers* voor de analyse van katalyserende stoffen in de chemische industrie en bij de kwaliteitstest van nieuwe auto's in de automobiefabrieken (*The Times*, 28 juni 1968).

[28] 'Marktonderzoek benadert een reeds bestaande markt; marktanalyse bepaalt of er al dan niet een

markt bestaat' (Aaron J. Gellman, p. 137).

[29] Zie o.a. hoofdstuk 6 in Vance Packard's *The Waste Makers*, Pelican Books, 1963, dat handelt over de geplande veroudering.

[30] Zie Ernest Mandel, *Marxistische Wirtschaftstheorie*, pp. 522-530.

[31] Over de strategie van de concerns inzake differentiëring, zie o.a. Nikolaus Heckmann, pp. 71-76. H.I. Ansoff, T.A. Anderson, F. Norton, J.F. Weston, 'Planning for Diversification through Merger', in: H. Igor Ansoff (ed.), *Business Strategy*, Penguin Books, 1969, p. 290 e.v.

[32] Zie voor dit probleemcomplex hoofdstuk 10 van dit boek.

[33] Volgens Ottomar Kratsch (*Die Wirkung der Amortisationen auf die Akkumulation des Kapitals im staatsmonopolistischen Kapitalismus*, Berlijn 1962, p. 149) vormden de afschrijvingen tussen 1948-1949 en 1959 altijd meer dan $\frac{2}{3}$ der bruto investeringen van de West-Duitse industriële nv's, met een maximum van 75 % in 1959. De auteur heeft gelijk, als hij in die cijfers grote hoeveelheden verborgen winsten vermoedt, d.w.z. waar hij vaststelt, dat een aanzienlijk deel van die reserves niet gediend heeft voor de vervanging, maar voor de uitbreiding van het bestaande vaste kapitaal zowel in waarde als in omvang. Maar hij verzwakt zijn stelling door elke versnelling in de morele slijtage (en dus ook in de effectieve levensduur) van het vaste kapitaal te loochenen (pp. 229-231).

[34] Lawrence J. White, p. 39.

[35] 61 % van de ondervraagde West-Duitse ondernemingen vinden schattingen van staatswege over de groei op middellange termijn wenselijk als basis voor hun planning. Onafhankelijk van de al gebruikte informatie wensen meer dan de helft van de ondervraagde ondernemingen, dat de evaluatie van de hele economische ontwikkeling en bepaalde afzetmarkten evenals de verwerking van andere officiële gegevens die relevant zijn voor de bedrijfsplanning in eerste instantie door de economische organisaties ondernomen worden (R. Bemerl, F.O. Bonhoeffer, W. Strigel, 'Wie plant die Industrie?', in: *Wirtschaftskonjunktur*, 19de jaargang, nr. 1, april 1966, pp. 42, 33).

[36] M. Lohmann, *Der Wirtschaftsplan des Betriebes und der Unternehmung*, Berlijn 1928.

[37] Generaal Carl von Clausewitz, *Vom Kriege*, Berlijn, p. 47: 'De beslissing op grond van wapengeweld is voor alle grote en kleine oorlogsoperaties, wat de betaling in gereed geld voor de wisselhandel is; hoe ver die betrekkingen ook uiteenliggen, hoe zelden de realisering van die beslissing zich ook voordoet, volledig kunnen ze nooit uitblijven.'

[38] Nikolaus Heckmann, p. 42. — Bemerl, Bonhoeffer, Strigel, p. 30. — Zie ook titels als *Business Strategy* (ed. H. Igor Ansoff); Alfred D. Chandler, *Strategy and Structure*.

[39] Dat hij geen rekening hield met het verschil tussen winstmaximalisering op korte en op lange termijn, is één van de fundamentele fouten in John Kenneth Galbraith's *The New Industrial State* (Pelican

Book, 1969). In hoofdstuk 15 van dit boek komen we hierop terug.

[40] *Management Decision Making*, ed. Gordon Yewdall, Londen 1969, p. 91 e.v. — Bemerl, Bonhoeffer, Strigel, p. 34: 'Marktverwachtingen en rentabiliteitsoverwegingen (oefenen) de grootste invloed (uit) op de planning van de onderneming op middellange termijn.'

[41] 'Een deel van de benodigde informatie heeft betrekking op processen en toestanden binnen de onderneming. De mate waarin die beschikbaar is en daarmee ook de doorzichtigheid van het bedrijf kunnen vergaand door de ondernemingsleiding zelf bepaald worden' (Bemerl, Bonhoeffer, Strigel, p. 32). De beschikbaarheid van gegevens hangt natuurlijk af van de beschikingsmacht over de middelen, en niet omgekeerd.

[42] Het kan voorkomen, dat ook op concern- en zelfs bedrijfsniveau 'rentabiliteitsberekeningen' voor afzonderlijke afdelingen worden opgesteld. Deze worden gebruikt als index voor de relatieve efficiëntie van het management van die afdeling (zie o.a. A.J. Merrett, 'Incomes, Taxation, Managerial Effectiveness and Planning', in: B.W. Denning (ed.), *Corporate Long Range Planning*, pp. 90-91). Het gaat hier echter om een fictieve of gesimuleerde rentabiliteit, aangezien er voor die afdelingen geen onafhankelijke kapitalen bestaan en de investeringen in deze afdelingen niet afhangen van die 'rentabiliteit', maar van het totale strategische plan voor het concern.

[43] 'Het centrale idee van de (Franse) planning bestaat in de integratie van de totaliteit van deze wederzijdse afhankelijkheidseffecten en de uitbreiding tot de hele economie van het ondernemersgedrag in de staalsector tegenover zijn leveranciers en afzetmarkten. Het instrument van dit brede marktonderzoek op nationaal niveau is het door Francois Quesnay uitgedachte "Tableau Economique", dat Leontief weer heeft opgevat en in Frankrijk door Gruson is geperfectioneerd. De procedure bestaat uit overleg binnen de moderniseringscommissies. (...) Een dergelijke coördinatie zou eveneens indirect via de invloed van de overheersende industriële groepen door te voeren zijn. (...) Het is in het algemeen belang, dat de confrontatie van vooruitzichten en beslissingen van de privésector plaatsvindt in het kader van een openbare procedure' (Pierre Massé, *Le plan ou l'anti-hasard*, Parijs 1965, p. 173).

[44] Alfred Bönisch ('Theoretische Probleme gesamtwirtschaftlicher Prognosen im modernen Kapitalismus', in: *Probleme der politischen ökonomie*, deel 9, Berlijn 1966) beklemtoont, net zoals wij, het fundamentele verschil in karakter tussen socialistische planificatie en kapitalistische economische programmering, maar overdrijft de efficiëntie en uitbreidingsmogelijkheid van laatstgenoemde om de doeleinden van het plan werkelijk te kunnen realiseren (p. 226-227). Bönisch verwisselt hier *algemene* oriënteringsdoelen van de monopolies, bijv. versnelde concentratie en centralisatie van het kapitaal, met *specifieke* productiedoelen of economische aggregaten.

[45] 'Individuele bedrijven die afzonderlijke marktstudies verrichten, kunnen ontdekken dat de toestand

van de markt noch wat betreft het aanbod van inputs noch wat betreft de vraag naar outputs enige expansie van de firma vereist. Deze beoordeling kan binnen dit kader volledig juist zijn. Maar als een gerespecteerd planbureau 10 % expansie als streefcijfer opstelt, blijkt dit zowel individueel als collectief gemakkelijk gehaald te kunnen worden, behalve natuurlijk in de buitenlandse sector.(...) Het Japanse plan 'voorspelt' hoe de particuliere en openbare sector *zich zouden gedragen* als ieder bedrijf en ministerie uitvoerig onderzoek zouden doen op micro- en macroniveau naar alle belangrijke economische factoren en mogelijkheden zowel in binnen- als buitenland en vervolgens een optimistischer gedrag ten toon zouden spreiden. Als zodanig zijn de Japanse plannen voorspellingen van wat het optimale gedrag van de Japanse economie als geheel en in de diverse sectoren zou zijn. (...) Kortom, in Japan berust de uitvoering of toepassing van het plan geheel op het "aankondigingseffect" van het plan, en het Economische Planbureau handelt als een consultant, niet als een directeur' (K. Bieda, pp. 57, 59-60).

[46] Andrew Shonfield, *Modern Capitalism*, Oxford University Press, 1965 (we citeren naar de paperbackuitgave van 1969), pp. 231-232, 255-257, 299-300.

[47] Nikolaus Heckmann, p. 60.

[48] 'Het onbetwiste feit dat er weinig of geen geteste en beschikbare methoden bestaan, die het mogelijk maken de behoeften op lange termijn nauwkeurig genoeg te voorspellen en direct in de besluitvorming te betrekken, betekent eveneens de erkenning van de moeilijkheid van dit onderwerp' (toekomstige ontwikkeling van de markt resp. van de afzet — E.M.) (K.G.H. Binning, pp. 170-171).

[49] 'Volgens het plan zou de economie in 1962 met 4 % groeien. Maar wat gebeurde er? De economie groeide niet met 4 %, en dat leidde tot een overschot aan investeringsgoederen in de elektriciteitsindustrie, de staalfabricage en in vele andere industrieën.' I. Maddock, in: *Corporate Long Range Planning* (B.W. Denning, ed.), p. 197. — Over onjuiste prognoses van de Zweedse economische programmering zie Holger Heide, *Langfristige Wirtschaftsplanung in Schweden*, Tübingen 1965.

[50] Cijfers tot 1963: *Rapport sur les comptes de la nation de 1963*, geciteerd door Francois Sellier, 'Investitionspolitik bei technischem Fortschritt', in: *Automation — Risiko und Chance*, deel I, Frankfurt 1965, p. 236. Voor 1964-1969: alleen bruto kapitaalvorming in de productieve sectoren, uit: Jacques Mairesse, p. 52.

[51] De tendens om langlopende cao's te sluiten is o.a. in de VS, de Bondsrepubliek en België weer teruggedraaid.

[52] Pierre Bauchet (*La planification française*, Parijs 1966, p. 320 e.v.) geeft toe, dat de Franse vakbondsleidingen de loonsverhogingen beperkt hebben, terwijl tegelijkertijd de officiële prijsindex vervalst werd, de regering met andere woorden niet in staat was om de prijsverhogingen te controleren en er ook geen sprake was van een controle op de niet-uitgekeerde winsten van de concerns en er zich bij-

gevolg geenszins een 'rechtvaardige verdeling van de offers' heeft voorgedaan. We voegen eraan toe: het resultaat was mei 1968.

[53] Leo Trotski heeft deze tendens van het kapitalisme tot toenemende integratie van de vakbeweging in de burgerlijke staat al in 1940 geanalyseerd ('Trade Unions in the Epoch of Imperialist Decay', in: *Leon Trotsky on the Trade Unions*, New York 1969).

[54] De zgn. verticale vakbonden in Spanje zijn een klassiek voorbeeld van een dergelijke functie van het 'vakbondsapparaat'.

[55] In de wet ter regeling van de 'industriële betrekkingen', die de Britse regering Heath erdoor heeft gejaagd, wordt het oproepen tot staking door 'onbevoegden', kranten inbegrepen, strafbaar verklaard.

[56] Zie bijv.: *Leistungslohn-Systeme*, Zürich 1970; Bernard Meier, *Salaires, systématique de rendement*, Luzern 1968; de bijdragen van Hans Mayr, Nat Weinberg, Hans Pornschlegel in deelt van *Automation — Risiko und Chance*, Frankfurt 1965.

[57] Zie o.a. Tony Cliff, *The Employers' Offensive*, Londen 1970. — Antonio Lettieri (in: *Problemi del socialismo*, nr. 49, Rome) analyseert de omstandigheden, die bij de jongste (in 1971 afgesloten) cao in de genationaliseerde Italiaanse staaltrust Italsider tot de afschaffing van de *job evaluation* hebben geleid.

[58] Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, p. 476.

[59] Zie o.a. het laatste hoofdstuk van dit boek.

[60] Fr. Pollock, p. 282 e.v. — Gerhart E. Reuss, pp. 48-51. William H. Whyte, *The Organization Man*, Penquin Book, 1960, enz.

[61] Deze al 40 jaar 'presentabele' theorie van de 'bureaucratisering' van het kapitalisme, te beginnen met het standaardwerk van Berle en Means (*The Modern Corporation and Private Property*, New York 1933) via James Burnhams *The Managerial Revolution* tot J.K. Galbraith's *The New Industrial State*, wordt grondiger behandeld in hoofdstuk 15 van dit boek.

[62] Zie o.a. Alfred D. Chandler, *Strategy and Structure*, Londen 1961.

[63] 'Het fundamentele probleem van het moderne management is de controle (in feite de planning) van het rendement der grote maatschappijen, omdat dergelijke maatschappijen tegenwoordig bloot staan aan uiterst sterke krachten, met de uiteindelijke tendens tot ontbinding van de centrale controle over het rendement van de maatschappij, en als resultaat dat ze een grotendeels ongecontroleerde en inefficiënte confederatie wordt (of blijft) van onderling botsende machtsblokken en functionele belangen' (A.J. Merrett, p. 89).

[64] K. Marx, *Das Kapital* III, p. 401, pp. 542-554. Fr. Engels, *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, pp. 221-222.

[65] Aan de talrijke boven genoemde citaten die dit staven, voegen we nog een citaat toe: volgens Kruse, Kunz en Uhlmann (p. 136) wordt het grote bedrijf in het tijdperk van de automatisering beheerst door het ‘streven naar maximalisering van de omzet om de maximumwinst op lange termijn veilig te stellen.’

[66] Prof. G. William Domhoff bevestigt, dat in 1960 1 % van de volwassen Amerikanen meer dan 75 % van de hele aandelenwaarde bezat — d.w.z. een hoger percentage dan in 1922 (61,5 %) en 1929. Een senaatscommissie schat zelfs, dat 0,2 % der families $\frac{1}{3}$ van de aandelen in hun bezit hebben (*Who rules America?*, Prentice-Hall 1967, p. 45). In 1960 bezaten de leden der Raden van Bestuur in 141 van de 232 grootste concerns voldoende aandelen om het concern te controleren (p. 49). — Zie ook Ferdinand Lundberg, *The Rich and the Super-Rich*, 1968, die scherp ingaat tegen de ten dele ook door C. Wright Mills aangehangen stelling van de heerschappij der managers (p. 442 e.v.).

[67] Zie hierover Arch Patton, ‘Are Stock Options Dead?’, in: *Harvard Business Review*, sept-okt 1970: ‘Alleen de best betaalde topmanagers treffen de belangrijkste beslissingen voor de onderneming, en premieaffaires waren vanuit hun standpunt de belangrijkste motivering. Na de belastinghervormingen van 1964 en 1969 moet de industrie nu haar hele stimuleringsprogramma voor topmanagers baseren op korte termijn winsten.’ — Zie eveneens prof. Shorey Peterson in *The Quarterly Journal of Economics*, februari 1965, p. 18. Ook een zo overtuigd verdediger van de stelling van het ‘managerkapitalisme’ als Robin Marris bevestigt, dat de topmanagers beschouwd moeten worden als leden van de ‘corporate rich’ (d.w.z. van het grootkapitaal) waarmee ze niet alleen door een bewustzijn van wederzijdse loyaliteit, maar vooral door gemeenschappelijke winstbelangen verbonden zijn (*The Economic Theory of Managerial Capitalism*, 1967, pp. 51, 53, 54, 47, enz.).

[68] ‘Een recent verslag bevatte de observaties van meer dan 40 Amerikaanse professionele industriebeheerders over het beheer in negen hoog geïndustrialiseerde Europese landen. Ze bezochten honderden industriële ondernemingen(...) Ze vonden teveel voorbeelden van topmanagers (...) die zich niet realiseerden dat hun eerste functie bestaat in het plannen voor de toekomst’ (OEEC, *Problems of Business Management*, Parijs 1954, geciteerd door L. Landon Goodman, p. 188 e.v.).

[69] ‘De complexiteit (van industriële processen) leidt tot de eis van “management by exception”, de beperking van leidinggevende ingrepen van het management tot uitzonderings- en crisisgevallen. Routineprocessen moeten zolang zelfregelend verlopen, als ze zich normaal en volgens verwachting ontwikkelen. Alleen afwijkingen van de norm of van vooraf bepaalde doelstellingen zijn een aanleiding om in te grijpen’ (Gerhart E. Reuss, p. 48).

[70] Nikolaus Heckmann, pp. 85-88. — Zie ook A.J. Merrett, ‘Incomes, Taxation, Management Effectiveness and Planning’, in: B.W. Denning (ed.), *Corporate Long Range Planning*, pp. 89-90.

[71] Nikolaus Heckmann (p. 63) maakt onderscheid tussen de beide eerste fasen in de ondernemingsplanning op lange termijn (vastleggen van de ondernemingsdoelen en van de ‘optimale mededingingsstrategie’) en de derde en vierde fase (opstellen van het actieprogramma en controle en herziening van de planning). De beide eerste horen tot de competentie van de ‘opperste leiding’, de derde en vierde ‘kunnen niet meer alleen door de opperste leiding van de onderneming beheerst worden, ook al blijven alle uiteindelijke beslissingen aan haar voorbehouden.’

[72] Voor een grondiger behandeling van deze stelling, zie onze *Marxistische Wirtschaftstheorie*, p. 397 e.v.

[73] Friedrich Engels, *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, MEW 19, p. 216.

[74] Zie hoofdstuk 15 van dit boek.

De versnelde technologische vernieuwing

De verkorting van de rotatietijd van het vaste kapitaal hangt nauw samen met de versnelling van de technologische vernieuwing. Het eerstgenoemde verschijnsel is vaak slechts een uitdrukking in waarde-terminen van het tweede. Versnelde technologische vernieuwing brengt een versnelde morele slijtage van de machines met zich mee, die op haar beurt een dwang tot versnelde vervanging van het aangewende vaste kapitaal, d.w.z. tot verkorting van de rotatietijd van het vaste kapitaal, impliceert.

De versnelling van de technologische vernieuwing vloeit voort uit de systematische toepassing van de wetenschap in de productie. Hoewel fundamenteel voortvloeiend uit de logica van de kapitalistische productiewijze is de verbinding van wetenschap en productie historisch gezien geenszins continu en gelijkmatig. Marx heeft er integendeel in de *Grundrisse* uitdrukkelijk op gewezen, dat die zich pas *geleidelijk* in die productiewijze doorzet en *niet* ten grondslag ligt aan de ontwikkeling van het machinale systeem zoals dat historisch ontstaan is. ‘Ook vanuit dat standpunt krijgt de toe-eigening van de levende arbeid door het kapitaal in het systeem van machinale productie een directe realiteit: het is enerzijds rechtstreeks uit de wetenschap voortspruitende analyse en toepassing van mechanische en chemische wetten, die de machine in staat stelt dezelfde arbeid te verrichten als de arbeider vroeger. Maar de machinale productie slaat deze weg pas in als de industrie al een hoger niveau bereikt heeft en alle wetenschappen gevangen zijn door en in dienst staan van het kapitaal, en als anderzijds de bestaande machines al grote rijkdommen verschaffen. *Het uitvinden wordt dan een onderneming en de toepassing van de wetenschap in de directe productie zelf een perspectief dat die uitvindingen bepaalt en noodzakelijk maakt.* Dat is echter niet de weg die het machinale systeem globaal gezien heeft afgelegd en nog minder de weg waarlangs de vorderingen daarvan in detail tot stand komen. Die weg is de analyse^[1] — door arbeidsdeling, die de handelingen van de arbeiders steeds meer in mechanische verrichtingen verandert, zodat op een bepaald punt het mechanisme hun plaats kan innemen. (...) De bepaalde arbeidswijze blijkt hier dus direct van de arbeider overgedragen op het kapitaal in de vorm van de machine, en door die transpositie zijn eigen arbeidsvermogen van zijn waarde beroofd. Vandaar de strijd van de arbeiders tegen de machines. Wat activiteit van de levende arbeider was, wordt activiteit van de machine.^[2] Deze

analyse is een geniale anticipatie, waarvan de betekenis pas met de versnelde technisch-wetenschappelijke ontdekkings- en uitvindingsactiviteit sinds het begin van de tweede technologische revolutie en vooral sinds de jaren '40 van deze eeuw aan het licht is gekomen. *De toestand waarin 'alle wetenschappen gevangen zijn door en in dienst staan van het kapitaal', waarin 'het uitvinden (...) een onderneming (wordt) en de toepassing van de wetenschap in de directe productie zelf een perspectief dat die uitvindingen bepaalt en noodzakelijk maakt', is specifiek voor de laatkapitalistische fase.* Dat betekent natuurlijk niet, dat er in de 19de of aan het begin van de 20ste eeuw geen wetenschappelijk bepaalde uitvindingsactiviteit zou hebben plaatsgevonden. Nog minder willen wij beweren, dat deze uitvindingsactiviteit in die periode ‘onafhankelijk’ zou zijn gebleven van het kapitaal. Het gaat er slechts om, dat de *kapitalistisch bedreven*, systematische organisatie van de uitvindingen, d.w.z. zelfstandige kapitaalinvesteringen in onderzoek en ontwikkeling, zich pas in het laatkapitalisme volledig ontplooit.

In dit verband moeten we twee problemen van elkaar scheiden en afzonderlijk onderzoeken: de aan de intellectuele arbeid inherente ontwikkelingstendenzen die tot een versnelde uitvindingsactiviteit kunnen leiden, en de voor de valorisering van het kapitaal specifieke voorwaarden, die een versnelde toepassing van de elkaar sneller opeenvolgende ontdekkingen en uitvindingen tot gevolg hebben. De categorieën ‘wetenschappelijk-technische uitvindings- en ontdekkingsactiviteit’ en ‘technologische vernieuwing’ zijn dan ook niet identiek.^[3]

De groeiende versnelling van de technisch-wetenschappelijke uitvindingsactiviteit hangt af van een aantal onderling samenhangende factoren op wetenschaps-, arbeids- en sociaalhistorisch gebied.^[4] De historische betekenis van de zich sinds het begin van de 20ste eeuw ontplooiende tweede wetenschappelijke revolutie, die nauw verbonden is met de kwantumfysica, Einsteins relativiteitstheorie, het kernonderzoek en de revolutionaire vooruitgang op het gebied van de hedendaagse wiskunde, treedt hiermee aan het licht.^[5] De rol van de computer in de versnelling van het wetenschappelijk onderzoek, de snel groeiende resultaten daarvan, hun toenemende vermaatschappelijking en kapitalistische organisatie spelen in deze ontwikkeling een grote rol.^[6] Deze wetenschappelijke revolutie heeft een wetenschappelijke infrastructuur geschapen, die geleid heeft tot de geleidelijke omwenteling van alle natuurwetenschappen, net zoals de door Copernicus, Galilei en Newton ingeluide revolutie in de natuurwetenschappen de fundamenteen heeft gelegd voor de hele klassieke mechanica en scheikunde van de 18de en 19de eeuw. En zoals op basis van de klassieke fysica een ononderbroken reeks technologische toepassingen (van de stoommachine tot de elektromotor) tot stand kwam, zo vormde de tweede wetenschappelijke revolutie sinds de jaren '20 en '30 van de 20ste eeuw de basis voor een lange serie toepassingen, die uitmondde in de vrijmaking van kernenergie, de cybernetica en de automatisering. Men kan zelfs be-

weren dat een rechtstreekse causale keten van Einsteins relativiteitstheorie en het kernonderzoek tot de technische toepassing van de kernenergie en de automatisering leidt.

De objectieve voorwaarden voor deze versnelde opeenvolging van uitvindingen hangen nauw samen met de Tweede Wereldoorlog en de daarop volgende bewapening. Omdat er tussen 1914 en 1939 sprake was van vertraagde economische groei — een ‘lange golf met stagnerende grondtoon’ — viel in die periode de vertraging van de technologische vernieuwing *samen* met de door de tweede wetenschappelijke revolutie veroorzaakte versnelde opeenvolging van de ontdekkingen en uitvindingen.^[7] Daardoor ontstond er een reserve aan niet-toegepaste technische uitvindingen, potentiële technologische vernieuwingen. De bewapening trok een aanzienlijk deel van die uitvindingen naar zich toe of schiep er de voorwaarden voor (het meest in het oog springende, maar zeker niet het enige belangrijke voorbeeld is dat van de atoombom;^[8] radar, de productie van elektronische miniaturtoestellen, de ontwikkeling van nieuwe elektronische onderdelen en de eerste toepassingen van de wiskunde op economische organisatieproblemen — *operations research* — zijn allemaal voor het eerst toegepast op het gebied van de oorlog- of bewapeningseconomie). Ook het zgn. synergetische model voor concernplanning wordt met militaire programma’s vergeleken of is daarvan afgeleid.^[9] Op het gebied van de oorlog- en bewapeningseconomie heeft men ook voor het eerst de systematische en doelbewuste *organisatie* van het wetenschappelijk onderzoek proberen te verwezenlijken in dienst van een versnelde technologische vernieuwing.^[10] Het aantal industriële onderzoekslaboratoria, dat in de Verenigde Staten bij het begin van de Eerste Wereldoorlog niet hoger was dan 100, steeg rond 1920 tot 220 en bleef ook na de oorlog op dat peil: ‘Het vertrouwen in georganiseerd onderzoek steeg door de successen uit de oorlogstijd.^[11] Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog steeg het aantal door de concerns beheerste laboratoria snel (5.400 in 1960). Het totale aantal wetenschappelijke onderzoekers verviervoudigde van 87.000 in 1941 tot 387.000 in 1961.^[12]

De omvang van deze onderzoeksactiviteit leidde binnen de kapitalistische warenproductie onvermijdelijk tot specialisering en verzelfstandiging. Onderzoek en ontwikkeling werden eerst een zelfstandige tak van de arbeidsdeling binnen het grote concern, maar constitueerden zich daarna ook als zelfstandige ondernemingen: er ontstonden particuliere onderzoekslaboratoria, die ontdekkingen en uitvindingen aan de meest biedende verkochten.^[13] Daarmee werd Marx’ prognose bevestigd: het uitvinden was een systematisch georganiseerde onderneming geworden, een kapitalistisch bedrijf.

Zoals ieder bedrijf heeft ook het ‘onderzoeksbedrijf’ in het kapitalisme maar één doel: een maximale winst voor de ondernemers. De geweldige ontplooiing van het onderzoeks- en ontwikkelingswerk sinds

de Tweede Wereldoorlog is op zichzelf al een bewijs dat het, vanuit kapitalistisch oogpunt, ‘rendeert’.^[14] Wassily Leontief stelde inderdaad vast: ‘Voor zover we de algemene productievoorwaarden beschouwen, verschilt het georganiseerde onderzoek niet van iedere andere industrie. Men bouwt een laboratorium, installeert er de nodige uitrusting, huurt gekwalificeerd personeel en wacht op de resultaten. Deze kunnen, zoals elk ander product, rechtstreeks gebruikt worden door dezelfde onderneming die ze heeft voortgebracht, of aan andere verkocht worden tegen een bepaalde prijs. In veel gevallen gebeurt allebei.’^[15]

En Leonard Silk heeft vastgesteld, dat steeds meer kapitaal naar de onderzoeks- en ontwikkelings sfeer toestroomt, omdat het daar ‘een fabelachtig hoge gemiddelde winst op de uitgegeven dollars oplevert.’^[16] Dat ligt geheel en al binnen de logica van het laatkapitalisme, dat een fase is in de ontwikkeling van het kapitalisme, waarin de technologische rente de voornaamste bron van surpluswinst is geworden.

Nog belangrijker dan het ‘pure’ onderzoekswerk is echter de eigenlijke industriële innovatie, de ontwikkeling van nieuwe producten resp. productieprocedures. Naarmate de technologische vernieuwing sneller plaatsvindt, wordt de rotatietijd van het vaste kapitaal korter en wordt ook de installatie van de productieprocedures en zelfs de bouw van de nieuwe productieplaatsen een afzonderlijke onderneming in de arbeidsverdeling. Een nieuwe vorm van kapitaalinvestering resp. kapitaalexport is in opkomst: de levering van volledig uitgeruste fabrieken inclusief productieprocedures, technische ‘know how’, paten ten, licenties en specialisten. In de chemische industrie is dit al de dominerende vorm van vernieuwing van het vaste kapitaal. De reproductie is organisatorisch volledig van de productie gescheiden; de technische verwezenlijking ervan wordt aan bijzondere firma’s overgelaten.^[17]

Men heeft erop gewezen, dat de duur van het plannings- en ontwikkelingswerk voor grote projecten noodzakelijk zou leiden tot een discontinue inzet van deze technici als zij aan één specifiek concern gebonden zouden zijn: ‘Voor de verdubbeling van de Usinorfabriek in Duinkerken, die zijn capaciteit van 4 tot 8 miljoen ton per jaar vergrootte, is een studiegroep, die tot 1500 mensen omvatte, drie jaar lang aan het werk geweest, nog afgezien van de studies die de bouwers hebben verricht. Voor de fabriek van Solmer, die in Fos is neergezet op een kaal terrein, waren de problemen nog talrijker en de studiegroepen waren nog beter toegerust om een soortgelijke productiecapaciteit te kunnen scheppen. Het belang en de onregelmatigheid van het werk van deze groepen maken het de werkgevers onmogelijk om hen in vaste dienst te hebben, in een tijd dat de strijd tegen de algemene kosten bovenaan hun prioriteitenlijst

staat. Dat is een van de eerste redenen waarom men zijn toevlucht neemt tot dienstverlenende bedrijven, en voor zover het om investeringen gaat, tot ingenieursbureaus die zich hier geheel op toelagen.’[18]

Kapitaal dat rechtstreeks in de productiesfeer geïnvesteerd is, leidt tot permanente warenproductie resp. valoriseert zich ononderbroken. Kapitaal dat geïnvesteerd is in onderzoeks- en ontwikkelingsactiviteiten, die zowel vóór als na de eigenlijke productie plaatsvinden,[19] wordt slechts gevaloriseerd voor zover de arbeid die daar verricht wordt productief is, m.a.w. de productie van nieuwe waren werkstelligt. Niet toegepaste nieuwe uitvindingen en ontdekkingen zijn vanuit het standpunt van de kapitalistische onderneming *faux frais*, productieonkosten, die tot een minimum beperkt moeten worden. Daar de toepasbaarheid van nieuwe ontdekkingen en uitvindingen in een markteconomie echter nooit bij voorbaat vaststaat, ligt het rendementsrisico voor de in onderzoek geïnvesteerde kapitalen boven het gemiddelde. Dit is één van de voornaamste redenen waarom de grote concerns op dit terrein domineren.[20] Aan de hand van de volgende voorbeelden kan men zich een idee vormen over de omvang en de groei van de uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling: de ontwikkeling van nylon heeft \$ 1 miljoen gekost, die van orlon \$ 5 miljoen. De ontwikkeling van penicilline vergde verscheidene miljoenen dollars, die van het katalytische kraakprocedé voor aardolie \$ 11 miljoen. Het Britse Pilkingtonconcern investeerde \$ 20 miljoen in de uitvinding en ontwikkeling van het *floatglass* patent. De Amerikaanse deskundigen noemen de tv ‘een dingetje van \$ 50 miljoen’, wegens de onderzoeks- en ontwikkelingsuitgaven die voor de commercialisering ervan nodig waren. In de vliegtuigbouw zijn de uitgaven tot in het onmetelijke gestegen: alleen tot 1965 \$ 1,5 miljard voor het project XB-70 en \$ 2 miljard voor de Concorde.[21] In de farmaceutische industrie liggen de uitgaven voor onderzoek gemiddeld op tussen de 8 en 10 % van de totale omzet, ofschoon maar een fractie van deze bedragen wordt gebruikt voor zuiver grondslagenonderzoek. Hoechst Farben noemt \$ 25 miljoen als onderzoeks- en ontwikkelingskosten voor een bepaald geneesmiddel. Hoffman-La Roche berekent de onderzoeks- en ontwikkelingskosten op 11-16 % van de totale omzet.[22] De voornaamste prikkel voor zulke kapitaalinvesteringen blijft echter nog steeds de eveneens meer dan gemiddelde surpluswinsten, die de concerns bij een ‘doorbraak’ kunnen verwezenlijken.[23]

Productief kapitaal dat in onderzoek is belegd, is, zoals ieder productief kapitaal, samengesteld uit vast en variabel kapitaal. Het vaste bestaat uit de gebouwen en uitrustingen van de laboratoria, het variabele uit de lonen en salarissen van het in de laboratoria werkzame personeel. Het feit, dat de arbeid van een groot deel van dit personeel pas later — of nooit — in de waarde van specifieke waren wordt geïncorporeerd, verandert niets aan het productieve karakter van de *totaalarbeid* van hen die op het gebied van onderzoek en ontwikkeling werkzaam zijn, in die zin dat deze totaalarbeid onmisbaar is voor

de productie van nieuwe gebruikswaarden (en dus ook ruilwaarden) - ook het feit, dat de arbeiders een deel van hun jaarlijkse arbeidstijd moeten gebruiken om hun machines te starten, hun gereedschap te zoeken en schoon te maken, noodzakelijke herstellingen uit te voeren enz., verandert niets aan de productieve aard van die arbeidstijd.[24] Zonder die verrichtingen zou het productieproces evenzeer in het gedrang komen als zonder het opstellen van modellen en formules, het uitvoeren van proeven, het maken van tekeningen, het bereiden van preparaten enz. in het laboratorium en op het bureau. Marx, die herhaaldelijk wees op het feit, dat de aard van het industriële kapitaal o.a. bestaat in de kosteloze toe-eigening van de voordelen van de arbeidsdeling, van de productieve toepassing van de wetenschap enz.[25] hield expliciet vast aan het productieve karakter van de arbeid van onderzoeker en ingenieur. In de al geciteerde passage uit *Resultate des unmittelbaren Productionprozesses* telt hij de technologen uitdrukkelijk tot de productieve arbeiders. En in de *Theorien über den Mehrwert* schrijft hij: ‘Tot de productieve arbeiders behoren natuurlijk al diegenen die aan de productie van de waren op één of andere manier meewerken, van de eigenlijke handarbeider tot de directeur, ingenieur (in tegenstelling tot de kapitalist).’[26]

De onzekere valoriseerbaarheid van de in onderzoek belegde kapitalen is vooral in een tijd van versnelde technologische vernieuwing een aansporing tot *planning van het onderzoek*. Zoals in alle op warenverkoop afgestemde sectoren, omvat die planning — ditmaal ook direct *binnen* het concern — een element van toeval, willekeur en onwetenschappelijke extrapolatie van bestaande tendensen.[27] De dwang tot planning is echter juist op dit gebied onmiskenbaar.

Jewkes, Sawers en Stillerman hebben de stelling van de versnelde technologische vernieuwing als gevolg van systematisch georganiseerd onderzoeks- en ontwikkelingswerk proberen te weerleggen. Het enige dat ze overtuigend hebben aangetoond, is het feit dat ook de uitvindingsactiviteit in de 19de eeuw nauwer met wetenschappelijke kennis en vooruitgang verbonden was dan men vaak aanneemt, en dat ook tegenwoordig nog individuele uitvindingsactiviteit voor vele dikwijls revolutionaire ontdekkingen verantwoordelijk is.[28] Maar hun materiaal kan niet weerleggen, dat een groeiend deel van de o.a. door patenten aanwijsbare uitvindingen uit de laboratoria van industriële firma’s afkomstig is.[29] noch dat er een tendens tot versnelling van de groei van de wetenschappelijke kennis en technologische innovatie moet voortvloeien uit de snelle toename van het wetenschappelijk geschoolde personeel, ook al bestaat er tussen beide tendensen geen rechtsevenredige correlatie.[30] De auteurs, die het ‘vindingrijke individu’ een overdreven betekenis toekennen, krijgen meer grond onder de voeten, waar ze wijzen op de nadelen voor het uitvindingswerk die voortvloeien uit de pragmatische doelgerichtheid van het door de monopolies gecontroleerde onderzoek en uit de onderschikking van dit werk aan het winstbejag van

diezelfde concerns. Het is juist, dat men kennis en originaliteit niet op dezelfde manier en vooral niet met hetzelfde automatisme kan voortbrengen als worstjes.[31] Maar dit is geen argument tegen teamarbeid in het onderzoekswerk, maar alleen tegen teamarbeid die ondergeschikt wordt aan het winstbejag. Een andere tegenspraak, die typisch is voor het laatkapitalisme, is deze dat de grote monopolies (oligopolies) nooit volledig tegen concurrentie beschermd zijn, en er dus belang bij hebben om een nieuw product vroeger, beter en in grotere hoeveelheden dan een concurrent op de markt te brengen. In die zin hebben ze zeker belang bij een uitbreiding van de onderzoeks- en uitvindingsactiviteit onder hun controle. Tegelijkertijd moeten ze echter bij elk duur onderzoeksproject niet alleen het risico berekenen, dat het misschien tot een niet-waarderbaar product zal leiden, maar ook het risico, dat een *gelijktijdige* innovatie van een concurrerende firma de verhoopte surpluswinsten onrealiseerbaar maakt, zodat het lang kan duren voor het kapitaal, dat in de onderzoeks- en ontwikkelingskosten is geïnvesteerd, uit de 'normale' winst gevaloriseerd wordt.[32] Een ander product, dat voor een bepaalde termijn een monopolie zou hebben gegarandeerd, had meer winst opgeleverd. Vandaar de gecompliceerde innovatiestrategie van de grote concerns, die hen wel tot een differentiëring in het onderzoek, maar uit hoofde van valoriseringsoverwegingen tegelijk tot een strenge selectie van de ontwikkelingsprojecten dwingt. In die zin hebben Jewkes, Sawers en Stillerman ongetwijfeld gelijk, dat de monopolies de technische vooruitgang nog steeds remmen, ook al geldt dit alleen in relatieve en niet in absolute zin.[33]

Gezien de reusachtige groei van de industriële uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling — in de VS zijn die gestegen van minder dan \$ 100 miljoen in 1928 tot \$ 5 miljard in 1965 en \$ 20,7 miljard in 1970 [34] — neemt de massa vernieuwingen onvermijdelijk toe, ook al is het zeer waarschijnlijk, dat het rendement van die uitgaven, dat in de jaren '50 en aan het begin van de jaren '60 zeer hoog lag, geleidelijk afneemt. (Zo is voor de Amerikaanse farmaceutische concerns de tijd dat zij van hun 'technologische rentes' kunnen profiteren gedaald van 17 tot 10 jaar en kan een snelle daling van de monopolistische surpluswinstvoet worden vastgesteld.[35]) Betekent dit, dat in een toestand van permanente bewapening ook de versnelling van de technologische vernieuwing in de civiele industrie — voornamelijk in afdeling I — permanent geworden is? Geenszins. De valoriseringsvoorwaarden van het kapitaal blijven ook nu doorslaggevend bij de bepaling van de dynamiek van het laatkapitalisme. De ontwikkelingen op het gebied van wetenschap en techniek kunnen niet vooruitlopen op de valoriseringsvoorwaarden. Versnelde technologische vernieuwing betekent in laatste instantie versnelde groei van de gemiddelde arbeidsproductiviteit. Versnelde groei van de arbeidsproductiviteit is echter alleen bij een sterke expansie van de markt te verenigen met een relatief hoge groei van het maatschappelijk product resp. met een relatief hoog werkgelegenheidsniveau. We hebben in de vorige hoofdstukken uiteengezet, waar die expansie van de markt in het laatkapitalisme vandaan komt: uit de derde technologische revo-

lutie, de overgang van de op eenvoudige elektromotoren gebaseerde productietechniek naar een op elektronica, automatisering en kernenergie berustende productietechniek. Als die verschuiving eenmaal heeft plaats gevonden en in afdeling I een nieuwe sector tot stand is gekomen waar automatische machines en machinecomplexen vervaardigd worden, begint de groeivoet in afdeling I en daarmee de groeivoet in de hele kapitalistische economie te dalen, omdat er immers in afdeling I geen fundamentele vernieuwing van de productie meer plaatsvindt, maar alleen een kwantitatieve expansie van al bestaande productietechnieken. Dan komen we in een 'lange golf met stagnerende grondtoon'. Anderzijds hebben de zeer specifieke voorwaarden die sinds de Tweede Wereldoorlog een plotselinge stijging van de meerwaardevoet mogelijk hebben gemaakt, de massale toevloed van overtollig kapitaal naar de productie begunstigd. Sinds het verflauwen van de 'lange golf met expansieve grondtoon' begint de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal de valoriseringsvoorwaarden van het kapitaal echter te verslechteren. Als dit proces doorzet dan wordt een beperking van de investeringen onvermijdelijk. Op beide punten — het valoriserings- en het realiseringsprobleem — wordt de vernieuwing in zijn groei geremd. Daardoor zal in de tweede fase van het laatkapitalisme de kloof tussen uitvinding en vernieuwing opnieuw breder worden. Om die reden is de door een auteurscollectief van de universiteit van Leipzig en door andere DDR-auteurs herhaalde stelling van J.D. Bernal,[36] dat de wetenschap in ons tijdperk een 'directe productiekracht' is geworden, niet houdbaar. Wetenschappelijk werk wordt slechts dan een productiekracht, als het direct in de materiële productie geïncorporeerd wordt:[37] in de kapitalistische productiewijze betekent dit: als het wordt ingeschakeld in de warenproductie. Gebeurt dit niet — o.a. vanwege valoriseringsbezwaren of -moeilijkheden —, dan blijft het een *potentiële* en geen *reële* productiekracht.[38]

De spronggewijze groei van het onderzoeks- en ontwikkelingswerk heeft een aanzienlijke vraag naar hooggekwalificeerde intellectuele arbeidskracht in het leven geroepen. Vandaar de 'universitaire explosie', gepaard gaande met een geweldige stijging van het aanbod van intellectueel gekwalificeerde kandidaat-arbeidskrachten (leerlingen), die verklaarbaar is vanuit een hogere levensstandaard en de poging tot individuele sociale promotie.[39] Tegen het einde van de jaren '50 waren al 33,2 % van de 20- tot 24-jarigen in de VS, 16,2 % in Nieuw-Zeeland, 13,1 % in Australië en Nederland en 10 % in Argentinië aan een universiteit ingeschreven. Sindsdien zijn die percentages verder toegenomen. Meer dan $\frac{3}{4}$ van de 15- tot 19-jarigen beëindigden aan het begin van de jaren '60 het middelbaar onderwijs in de VS, Australië, Nieuw-Zeeland, Japan, Groot-Brittannië, Nederland en België.[40]

De ontwikkeling van het hoger onderwijs [41]

	1950	1965	1980
			(schatting)
VS a. in 1000-tallen	2.297	5.570	
b. in % van de leef- tijds categorie	20 %	41 %	58 %
Japan	a. 400	1.085	
	b. 5 %	12 %	23 %
Groot-Brittannië	a. 180	432	
	b. 5 %	12 %	20 %
Frankrijk	a. 187	524	
	b. 6 %	17 %	31 %
West-Duitsland	a. 135	368	
	b. 4 %	9 %	24 %
Italië	a. 241	405	
	b. 6 %	11 %	24 %

Het duidelijkste resultaat van de maatschappelijke transformatie als gevolg van de ‘universitaire explosie’ is het feit, dat er, zeker in de Verenigde Staten maar waarschijnlijk ook in verscheidene andere landen, al meer academisch gevormde arbeiders of zelfs meer studenten dan boeren zijn.

Hoofdkenmerk van die door cumulatieve groei van de wetenschappelijke kennis en cumulatief toenemende onderzoeks- en ontwikkelingsactiviteit, d.w.z. in laatste instantie door de versnelde technologische vernieuwing in het leven geroepen expansie van de intellectuele arbeid, is de massale hereniging van intellectuele en productieve activiteit, het binnendringen van de intellectuele arbeid in de productie. Daar dit proces voortvloeit uit de directe behoeften van de laatkapitalistische technologie,[42] moet de opleiding van de intellectuele arbeider aan die behoeften ondergeschikt worden. De crisis van de klassiek-humanistische universiteit heeft dus niet alleen louter *formele* oorzaken (teveel studenten, achterstand in de materiële infrastructuur, verandering van de maatschappelijke herkomst van de studenten die een meer dan gemiddelde uitbreiding van het sociaal dienstbetoon op de universiteit vereist, enz.) en niet alleen *totaalmaatschappelijke* oorzaken (poging om werkloosheid onder de intelligentsia te vermijden, poging om de studentenrevolte in te dammen, om de wetenschap sterker te ideologiseren met het oog op een versterkte manipulatie van de massa’s enz.). Die crisis heeft ook en vooral directe economische oorzaken, die eigen zijn aan het wezen van de intellectuele arbeid in het laatkapitalisme: de dwang

om de structuur van de universiteit, de selectie van de studenten en de inhoud van de studies aan te passen aan de vereisten van de versnelde technologische vernieuwing onder kapitalistische voorwaarden.[43] De voornaamste taak van de universiteit in het laatkapitalisme is niet meer de productie van een ‘gevormde’, d.w.z. oordeelkundige burgerij -overeenkomstig de behoeften van het kapitalisme van de vrije concurrentie —, maar de vorming van intellectueel hooggekwalificeerde loonafhankelijken.

Zo ontstaat er uit het nieuwe maatschappelijk verschijnsel van de massale groei van de intellectuele arbeid een nieuwe maatschappelijke tegenspraak. In een systeem van geïnternaliseerde warenverhoudingen, waarin het individu de illusie van de ‘vrije keuze’ gelaten wordt, kan de inschakeling van intellectuele arbeiders in de sector ‘onderzoek en ontwikkeling’ niet op grond van directe dwang geschieden. Daarom moet het afstemmen van de jeugd op natuurwetenschap en techniek door de heersende ideologie geleid worden. (Men denken slechts aan de functie die de massamedia, van *comic strips* via kinderboeken en tv tot sciencefictionliteratuur, in dit opzicht vervulden en nog vervullen.) Natuurlijk vloeit dit ook voort uit totaalmaatschappelijke objectieve *behoeften* en niet alleen uit kortlopende concurrentie- en rentabiliteitsoogmerken van de grote concerns. De cumulatieve ontwikkeling van wetenschap en techniek, die een geweldig potentieel heeft geschapen om de mensheid te bevrijden van de duizenden jaren oude vloek van zware, mechanische handarbeid die de ontwikkeling van het individu verstoort of vernietigt, kan de fantasie van de huidige jeugd zo makkelijk doen ontvlammen, juist omdat de jeugd die bevrijdende functie zeer goed inziet.

Anderzijds komt de algemene behoefte aan hogere kwalificatie, intellectuele arbeid en universitair onderwijs onvermijdelijk in botsing met de poging van de burgerlijke klasse en de burgerlijke staat om op hun weg naar de technocratische hervorming van de universiteit, de productie van intellectuele kwalificatie aan de valoriseringsbehoeften van het kapitaal te onderwerpen. Het laatkapitalisme heeft geen behoefte aan een groot aantal hooggekwalificeerde intellectuele arbeiders; het heeft wel behoefte aan een beperkt stijgend aantal specifieke gekwalificeerde intellectuele producenten, die specifieke taken moeten vervullen in het productie- of circulatieproces.[44] Hoe verder de cumulatieve groei van de wetenschap vordert en hoe meer onderzoek en ontwikkeling worden versneld, des te dieper dringen dezelfde, aan de kapitalistische productiewijze eigen processen van voortschrijdende arbeidsdeling, van aan particuliere, d.w.z. bijzondere rentabiliteitsbelangen ondergeschikte rationalisering, specialisering, d.w.z. fragmentering van de arbeid, door tot zowel het terrein van de intellectuele arbeid als van het wetenschappelijk onderwijs.

Een nieuwe tak van de economische wetenschap is in opkomst: de onderwijseconomie, die de ‘materiële opbrengst’ van uitgaven voor onderwijs onderzoekt.[45] Tegenwoordig spreekt men van ‘productieve investeringen’ in het onderwijs en begint men de ‘rentabiliteit’ ervan te berekenen.[46] Het spreekt vanzelf, dat daarbij van een totaalmaatschappelijke ‘rentabiliteit’ wat betreft de behoeftebevrediging, d.w.z. productie van gebruikswaarden, evenmin sprake is als in welke andere sector van de op waren- en waardeproductie gebaseerde politieke economie dan ook. Het gaat om ‘rentabiliteitsberekeningen’ binnen de bestaande, op winstmaximalisering van de grote industriële concerns gebaseerde laatkapitalistische maatschappij.[47] En het is eveneens duidelijk, dat die ‘rentabiliteitsberekeningen’ niet platonisch zijn, geen ‘loutere kennis’ moeten voortbrengen, maar de financieel-politieke infrastructuur van de technocratische universiteitshervorming zijn en de ‘rentabiliteit’ van het laatkapitalistische hoger onderwijs moeten waarborgen.

Toegepaste, gespecialiseerde, door arbeidsdeling gefragmenteerde en aan de winstmaximalisering van de monopolies onderworpen wetenschap: dat is het parool van het laatkapitalisme op het gebied van de universiteit en de universitaire hervorming. Zo worden de in het begin van dit hoofdstuk geciteerde woorden van Marx bevestigd: wanneer de toepassing van de wetenschap op de directe productie zelf een perspectief wordt dat die uitvindingen bepaalt en vereist, wordt het uitvinden een onderneming en worden alle wetenschappen de gevangenen van het kapitaal. Maar vanuit een totaalmaatschappelijk standpunt, vanuit het standpunt van het belang van de loonafhankelijken en van de grote meerderheid van de mensheid, is het de bevrijdende macht van wetenschap en techniek, die aan iedere ‘grote sprong voorwaarts’ op dit gebied een objectie progressieve betekenis verleent. Tussen enerzijds de cumulatieve ontwikkeling van de wetenschap, de behoeften van de samenleving als geheel om zich de wetenschap maximaal toe te eigenen en die te verspreiden, de groeiende individuele behoefte aan intellectuele kwalificatie [48] die aangepast is aan de huidige wetenschap en techniek, en anderzijds de aan het laatkapitalisme inherente tendens om van die wetenschap een gevangene van zijn winstbejag en winstberekeningen te maken, ontstaat op die manier een nieuwe maatschappelijke tegenspraak. Deze is in laatste instantie de bijzondere vorm van een algemene tegenspraak die karakteristiek is voor de kapitalistische productiewijze: de tegenspraak tussen de toenemende maatschappelijke rijkdom enerzijds en de toenemende vervreemding, d.w.z. verarming van de arbeid anderzijds, zolang die maatschappelijke rijkdom op particuliere toe-eigening gebaseerd is. In het laatkapitalisme krijgt die tegenspraak een nieuwe dimensie: hoe meer de aan de universiteit verworven kwalificatie een kwalificatie voor een specifiek arbeidsproces wordt, des te meer wordt de intellectuele arbeid geproletariseerd, d.w.z. hun arbeidskracht wordt koopbaar; hoe meer de waar ‘intellectuele arbeidskracht’ gedwongen wordt, zich op een ‘arbeidsmarkt voor intellectueel-wetenschappelijke kwalificatie’[49] te verkopen, des te meer wordt de

prijs van die waar gedrukt tot haar reproductiekosten, d.w.z. tot haar waarde, rond welke ze schommelt als gevolg van de wisselende verhoudingen tussen vraag en aanbod. En hoe verder dit proletariseringsproces[50] vordert, hoe meer de arbeidsdeling op het gebied van de wetenschap met de onvermijdelijke nevenverschijnselen ‘overspecialisering’ en ‘vakidiotie’ gestimuleerd wordt, des te meer wordt de student gevangen in een vakonderwijs dat aan de valoriseringsvoorwaarden van het kapitaal onderworpen is. En hoe gefragmenteerder de intellectuele kwalificatie en het intellectuele arbeidsproces wordt, des te meer veralgemeent zich het vervreemde en vervreemdende universitaire onderwijs tot een productieproces van vervreemde en vervreemdende, aan het kapitaal feitelijk ondergeschikte intellectuele arbeid. *Dat is de sociaaleconomische onderbouw van de zich in het laatkapitalisme veralgemenende studentenrevolte* en tegelijk het bewijs van haar objectief antikapitalistische potentie.

Daar in het tijdperk van het laatkapitalisme de poging tot controle van de monopolies op alle momenten van het productie- en reproductieproces — ongeacht of dit nu geschiedt via de staat of door ‘privé-initiatief’ — een rol speelt, zijn staat en monopolies geneigd om de onderschikking van de intellectuele arbeid aan het kapitaal ook organisatorisch te beheersen en ‘in hun greep’ te krijgen, d.w.z. het aantal hogescholen, de inhoud van het vakonderricht en de verdeling van de studenten over de verschillende vakken te ‘programmeren’. Daarbij wordt voor de gekwalificeerde intellectuele arbeid dezelfde ‘omscholingsdwang’, d.w.z. dezelfde periodieke dekwalificering als in het zgn. model van de ‘Baukasten-Gesamthochschule’, door sommige plannenmakers vooraf gepland. Het spreekt vanzelf, dat aan al die programma’s een permanente *numerus clausus* ten grondslag ligt, zonder welke een effectieve selectie van de studenten overeenkomstig de valoriseringsbehoeften van het kapitaal onmogelijk zou zijn.[51] Dat die programma’s de effectieve ontwikkeling evenmin ‘in hun greep’ kunnen krijgen als de kapitalistische economische programma’s erin slagen de economische ontwikkeling exact te voorspellen, is eveneens vanzelfsprekend. Maar het is van belang om vast te stellen, dat die ‘planning’ de vervreemding van het studeren en de intellectuele arbeid versterkt. De toegenomen behoefte aan hooggekwalificeerde intellectuele arbeid is in het laatkapitalisme geenszins beperkt tot de toegenomen behoefte aan intellectuele arbeid in het productieproces. De ontplooiing van de gekwalificeerde intellectuele arbeid is veeleer tweeledig van aard, hetgeen voortvloeit uit de ontwikkelingstendensen van het laatkapitalisme in het algemeen: enerzijds een verkorting van de rotatietijd van het vaste kapitaal als gevolg van de versnelde technologische vernieuwing, anderzijds een uit die kortere rotatietijd van het vaste kapitaal voortvloeiende dwang tot systematische controle over alle momenten van het maatschappelijke productie- en reproductieproces. De inschakeling van gekwalificeerde intellectuele arbeid in het productieproces correspondeert met het eerste kenmerk van het laatkapitalisme; de inschakeling ervan in alle do-

meinen van de bovenbouw en het beheer van de productiekrachten (met inbegrip van het beheer van het bedrijf en ‘het beheer’ van de arbeidskracht) met het tweede kenmerk.[52]

Er bestaan echter aanzienlijke verschillen tussen de maatschappelijke positie van de gekwalificeerde intellectuele arbeid die ingeschakeld is in het productieproces en van die op het gebied van het beheer en de bovenbouw. Deze verschillen kunnen niet herleid worden tot het probleem, of voortbrengst van meerwaarde dan wel inkomen uit herverdeling van de meerwaarde ten grondslag ligt aan het materiële bestaan van de individuen of groepen, hoewel die factor ongetwijfeld een rol speelt bij het bepalen van de maatschappelijke belangen van iedere specifieke groep gekwalificeerde intellectuele arbeiders. Het bepalende moment lijkt ons veeleer de manier waarop de voor iedere groep specifieke plaats in de productie, in het beheer of de bovenbouw uitwerkt op de totstandkoming van het specifieke groepsbewustzijn.

Alle groepen die beroepshalve betrokken zijn bij de controle over de efficiënte uitpersing van meerwaarde uit de waar arbeidskracht of bij het efficiënte waardebehoud van het constante kapitaal door de arbeidskracht, moeten op grond van die maatschappelijke positie hun functie vergaand met de klassebelangen van de ondernemers en de bourgeoisie identificeren. Men zou zelfs kunnen zeggen, dat ze zonder zo’n identificatie eenvoudig niet in staat zouden zijn om de voor hun functie specifieke kwalificatie in bedrijf en maatschappij in praktijk om te zetten. Tijdopnemers die sympathiseren en zich solidariseren met de arbeiders zijn in een kapitalistische productiewijze slechte, d.w.z. ongekwalificeerde tijdopnemers en zullen spoedig geen werk meer vinden, d.w.z. ze zullen ofwel van instelling ofwel van beroep moeten veranderen. Strafrechtelijke ambtenaren, die politieke gevangenen helpen vluchten, hebben weinig kans om carrière te maken en zullen hun plaats verliezen. Met enige tussenruimte en op lange termijn geldt hetzelfde voor bedrijfsartsen, bedrijfssociologen, bedrijfspsychologen, beheerders van de grote massamedia, commandanten van de politie, hogere ambtenaren in het staatsapparaat. Gekwalificeerde intellectuele arbeiders die in het directe productie- en reproductieproces staan — of wier maatschappelijke functie op zichzelf niet noodzakelijk in botsing komt met de klassebelangen van de loontrekkenden, bijv. ziekenfondsartsen of maatschappelijk werkers — hebben daarentegen veel meer mogelijkheden, niet alleen om de identificatie met de klassebelangen van het kapitaal te weigeren, maar ook om zich met de klassebelangen van de loontrekkenden te identificeren. De groeiende technisering, specialisering en rationalisering van het beheer, de accumulatie en de bovenbouw, zelfs van de arbeidsdeling op het gebied van het kapitaalbeheer zelf, hebben daarom tot gevolg dat *beide* groepen van gekwalificeerde intellectuele arbeiders zich in gelijke mate kunnen ontwikkelen.[53] Dit is de materiële basis voor de hoop van de technocratische universiteitshervormers op een splitsing en gedeeltelijke her-

integratie van de rebellerende studenten; hetgeen ze ongetwijfeld voor een deel kunnen bereiken. Een van de hoofdmomenten van de studentenrevolte is de weerstand tegen over gespecialiseerde en daarom wetenschappelijk ontoereikende studies. Met het overwinnen van de vakidiotie gaat echter het inzicht in totaalmaatschappelijke verbanden gepaard. Als op het niveau van de universitaire studie de stap naar zulk een inzicht met succes wordt gezet, kunnen hooggekwalificeerde bedrijfsartsen, bedrijfssociologen, ambtenaren bij de massamedia en zelfs rechters die met een dergelijk inzicht gewapend zijn, een functie vervullen die de werkelijkheid van de kapitalistische productiewijze onthult, het systeem verstoort en aan het wankelen brengt. Ze kunnen bijv. weigeren, hun attesten te beperken tot wat de ondernemer uit hoofde van rentabiliteitsoverwegingen wenst en uitsluitend rekening houden met de bescherming van de gezondheid van de individuele loontrekkenden.

Zolang die ‘revolutionaire beroepspraktijk’ slechts tot een gering aantal bedrijfsartsen beperkt blijft, zullen zij op den duur hun werk verliezen. Als het aantal geneesheren dat zich uit de greep van het kapitaal wil bevrijden toeneemt, zouden de krachtsverhoudingen op die arbeidsmarkt zich zo kunnen wijzigen, dat afdanken niet meer mogelijk wordt.

De voornaamste subjectieve voorwaarde daarvoor zou zijn, dat de aan de universiteit ontwikkelde sociaalrevolutionaire instelling niet wordt ondergraven door een graduele integratie in de burgerlijke maatschappij. Daarvoor is vooral één ding nodig: samenwerking met een revolutionaire organisatie, gebaseerd op de eenheid van revolutionaire theorie en revolutionaire praktijk. Een revolutionaire *beroepspraktijk*, d.w.z. een deelpraktijk, zal op den duur alleen werkelijk revolutionair blijven, als hij ingebed is in een *totaalmaatschappelijke* politiek-revolutionaire praktijk.

Het is interessant om deze analyse uit te breiden tot een bijzondere laag van gekwalificeerde intellectuele arbeiders, nl. degenen die werkzaam zijn in de opleidingssector. Het feit dat deze laag, hoewel deze het individuele en maatschappelijke arbeidsvermogen versterkt, d.w.z. een productieve bijdrage levert tot de totstandkoming van een specifieke waar — de gekwalificeerde arbeidskracht — in het algemeen niet tot de productieve arbeiders gerekend kan worden,[54] verandert niets aan het feit, dat deze objectief een deel van de loonarbeidersklasse is[55] en zich ook subjectief als tot die klasse behorend kan voelen en daarnaar handelen. Als een dergelijke subjectieve instelling geconsolideerd wordt door een toenemende vakbondsorganisatie en activiteit, door deelname aan de organisatie en de strijd van de hele arbeidersklasse, dan kan ook hier de ‘revolutionaire beroepspraktijk’ een bijdrage leveren tot de verzwakking van de kapitalistische uitbuiting en onderdrukking. In plaats van een behoudende komt er dan een maatschappijkritische opvoeding. In plaats van gehoorzame onderdanen, gemakkelijk te disci-

plineren loontrekkenden [56] en bij het principe van de individuele prestatie zwerende jonge mensen, worden dan zelfstandig denkende jongeren gevormd, die solidair kunnen handelen. Het lijkt ons vanzelfsprekend, dat een dergelijke praktijk tot zware conflicten met de heersende klasse moet leiden en — behalve in revolutionaire periodes — nauwelijks in het normale doen en laten van de laatkapitalistische samenleving geïntegreerd kan worden.

De tegenspraak tussen enerzijds de wetenschappelijk gekwalificeerde arbeid op zichzelf en anderzijds de aan de belangen van het kapitaal ondergeschikte wetenschappelijk gekwalificeerde arbeid heeft dus potentieel een meer algemeen karakter dan op het eerste gezicht lijkt. In het laatkapitalisme bezit de wetenschap een dubbele potentiële productiekraft. Ze versterkt de materiële mogelijkheid om de mens te bevrijden uit de slavernij onder de klassenuitbuiting, de warenproductie en de maatschappelijke arbeidsdeling; ze bezit de ideële mogelijkheid om het de arbeidskracht doorslaggevend gemakkelijker te maken om zich te bevrijden uit de manipulatie op het niveau van de bovenbouw, de vervreemding van het bewustzijn. Wetenschap als bron van materiële rijkdom en wetenschap als bron van revolutionair bewustzijn zijn des te moeilijker van elkaar te scheiden, naarmate in het laatkapitalisme alle wetenschappen de gevangenen van het kapitaal worden en een groeiend aantal wetenschappers tegen die toestand in opstand komt.[57] Deze rebellie kan een beperkt technocratisch karakter hebben, zoals in de werken van een Galbraith in het Westen of van Eugen Löbl in het Oosten, die de wetenschapsmensen als scheppers van de materiële rijkdom en daarom als natuurlijke beheerders (d.w.z. objectieve beheersers) van economie en staat voorstellen.[58] Deze rebellie kan echter ook een theoretisch karakter krijgen, zodra ze versmelt met de bevrijdingsbeweging van het proletariaat, d.w.z. van de arbeid zonder meer.

Het laatkapitalisme als tijdperk van versnelde technologische vernieuwing en massale uitbreiding van de gekwalificeerde intellectuele arbeid die deze vernieuwing mogelijk maakt, is dus het tijdperk dat de fundamentele tegenspraak van de kapitalistische productiewijze ten top voert. De vermaatschappelijking van de arbeid neemt vooral toe door het feit dat het hele geaccumuleerde resultaat van de wetenschappelijk-technische ontwikkeling van de maatschappij en zelfs van de hele mensheid, directe voorwaarde wordt voor ieder bijzonder productieproces op ieder bijzonder productieterrain. De particuliere toe-eigening, waarop die vermaatschappelijkte productie nog steeds berust, leidt tot de tegenspraak, dat het geweldige technisch-wetenschappelijke ‘kapitaal’ van de mensheid ondergeschikt wordt aan de valoriseringsvoorwaarden van het feitelijke kapitaal, d.w.z. aan miljoenen mensen bewust wordt onthouden of slechts in gefragmenteerde vorm toegankelijk wordt gemaakt. Pas wanneer de productiekraften hun op particuliere toe-eigening, d.w.z. op kapitalistische verhoudingen berekende omhulsel afwerpen,

zullen de revolutionaire mogelijkheden die in de wetenschap sluimeren, zowel op materieel als op geestelijk en moreel gebied, volledig benut kunnen worden in dienst van de bevrijding van de arbeid, de bevrijding der mensheid.

Gaat de inschakeling van hooggekwalificeerde intellectuele arbeid in het productieproces zodanig gepaard met een toenemende dekwalficatie van de handarbeid, dat de integratie van de intellectuele loonarbeid in het proletariaat op de tegenstelling tussen geestelijke en lichamelijke arbeid stuit? Empirisch is het antwoord op die vraag daarom zo moeilijk, omdat er verscheidene tegenstrijdige processen in de door de ongelijke ontwikkeling van verschillende takken van de economie gekenmerkte kapitalistische economie naast elkaar verlopen en de beroepsstatistieken slechts de samenvatting van dit naast elkaar bestaan laten zien. Een ontleding van die globale resultaten maakt duidelijk, dat toenemende industrialisering het aantal loontrekkenden absoluut vergroot, terwijl toenemende automatisering dat aantal vermindert; dat stijgende mechanisering en halfautomatisering het aantal geofende arbeiders vergroot zowel ten koste van de ongeschoolde als van de geschoolde arbeiders.[59] terwijl de volledige automatisering ook het aantal geofende arbeiders verkleint en nieuwe, hooggekwalificeerde polyvalente vaklieden doet ontstaan.[60] Vooral de voortschrijdend geautomatiseerde industrietakken, bijv. de chemische industrie, vertonen tegenwoordig al een groeiend percentage vaklieden op het totale aantal in dienst zijnde arbeiders, wat ingaat tegen de gemiddelde tendens.[61] Ook de indeling van personeel in arbeiders en employés verliest in de volautomatische bedrijven haar zin en beantwoordt hoe langer hoe meer alleen nog aan zuiver formele contractuele voorwaarden en statuscondities in plaats van aan werkelijke positie verschillen in het productieproces.[62]

De leerzaamste lange termijn prognose op dit punt is afkomstig van James R. Bright, die zeventien opeenvolgende stadia van mechanisering onderzocht heeft en in het laatste stadium (volledige automatisering met loonarbeiders, die alleen controlefuncties moeten uitoefenen) een tendentiële daling van de kennis heeft vastgesteld, maar op een hoger niveau dan in de half- of niet-geautomatiseerde industrie.[63] Zijn empirische studie bevestigt de theoretische veronderstelling, dat in de laatkapitalistische, binnen de valoriseringsdwang gevangen automatisering, op lange termijn een relatieve en geen absolute dekwalficatie optreedt (d.w.z. dat de vereiste kwalificering steeds verder daalt onder het peil van hetgeen technisch-wetenschappelijk *mogelijk* is, hoewel ze gemiddeld *hoger* ligt dan het voorheen kapitalistisch bereikte niveau).

In ieder geval moeten wij voor ogen houden, dat de radicale omwenteling van het arbeids- en productieproces, die samenvalt met de derde technologische revolutie, de versnelde technologische vernieu-

wing en de (half-)automatisering, zich niet beperkt tot een verandering van kapitalistisch gebruikte machines, maar ook bepalend is voor een verandering in de kwalificatie van de levende arbeid die daarmee gepaard gaat en die samenhangt met de scherpere valoriseringsmoeilijkheden van het kapitaal. De afbraak van de oude beroepsstructuur leidt in ieder geval in de volledig geautomatiseerde sectoren tot een veel grotere mobiliteit en plasticiteit van de arbeidskracht binnen het bedrijf. Daarmee wordt ongetwijfeld een begrijpend overzicht over het hele productieproces mogelijk, dat in het kader van de lopende bandarbeid, resp. de halfautomatisering en de vervaagende parcellering van de arbeid, vrijwel verdwenen was. Maar het gestegen gemiddelde kwalificatieniveau van de totaalwerknemers drukt zich uit in een slechts geringe kwalificatiestijging bij de grote massa van de gemiddelde werknemers, en in een aanzienlijke kwalificatiestijging bij een kleine minderheid van hoog gekwalificeerde producenten (technici, polyvalente reparatieploegen enz.).

De theoretische analyse van de productie en reproductie van gekwalificeerde arbeidskracht is één van de moeilijkste en meest omstreden punten uit de marxistische theorie.^[64] We delen de mening van Roth en Kanzow, die de *kosten* van de opleiding als een vermindering van het maatschappelijk inkomen en niet als een uitgave van maatschappelijk kapitaal beschouwen.^[65] De op dit gebied uitgegeven opbrengsten verhogen wel het maatschappelijke arbeidsvermogen, scheppen wel bepaalde arbeidsvoorwaarden,^[66] maar zijn niet direct waardeverminderend. Dat toont aan, dat het kapitaal zich slechts op enkele terreinen en slechts bij uitzondering op de opleidingssector stort. Dit is echter geenszins een theoretische wet, zoals Roth en Kanzow schijnen aan te nemen,^[67] want Marx heeft er uitdrukkelijk op gewezen dat kapitaal geïnvesteerd kan worden in de voortbrenging van die ‘algemene maatschappelijke productievoorwaarden.’^[68] Daarentegen is de bewering van Roth en Kanzow, als zouden de opleidingskosten niet ‘rechtstreeks’ mee te rekenen zijn in de waardebepaling van de waar ‘gekwalificeerde arbeid’,^[69] volledig in tegenspraak met de stelling van Marx. Altvater heeft hier gelijk in zijn polemiek, hoewel hij het verschil tussen de waarde van de waar ‘gekwalificeerde arbeidskracht’ en het ‘voorschot op de productiekosten van die kwalificatie’ niet precies afbakt. Roth’s vrees om in de tegenspraak van Adam Smith te vervallen (bepaling van de warenwaarde door het arbeidsloon en van het arbeidsloon door de warenwaarde) wordt ongegrond, zodra men in Marx’ formulering ‘...van wier productie- en reproductiekosten die diensten *deel uitmaken*’ niet meer leest, dan er staat.^[70] Van een *bepaling* van de waarde van de waar ‘gekwalificeerde arbeid’ door de kwalificatiekosten is bij Marx natuurlijk geen sprake. Deze waarde wordt door de totale reproductiekosten bepaald en daartoe behoren de fysiologische en moreelhistorische elementen die nodig zijn om die arbeidskracht te reproduceren, waaronder de reproductiekosten van de kwalificatie.^[71] Juist omdat de opleidingskosten door de staat gedekt worden — via de herverdeling van de opbrengsten — en de opleidingssector voor het kapitaal

geen investeringsgebied is dat meerwaarde afwerpt, ontstaat er een tegenspraak tussen de objectieve eis tot kwantitatieve ontwikkelingsgroei van die sector (een vereiste voor de versnelde technologische vernieuwing) en het verzet van de ‘vele kapitalen’ om de daarvoor noodzakelijke kosten te dragen door verhoging van het niet-geaccumuleerde deel van de meerwaarde (belastingen). Vermaatschappelijking van de opleidingskosten is dus een poging van het kapitaal om die kosten zoveel mogelijk op de loontrekkenden af te wentelen, d.w.z. door belastingen van de inkomens van de werkende bevolking af te houden. Deze tegenspraak reproduceert zich eveneens binnen de kapitalistenklasse, waar vooral de fracties van de bourgeoisie die belang hebben bij de uitbuiting van goedkope arbeidskracht (ambachten, kleine ondernemers, achtergebleven industrietakken enz.) zich verzetten tegen een geprononceerde stijging van de opleidingskosten, terwijl de grote concerns en de ontwikkelde industrietakken bereid zijn om een deel van die kosten door opleiding binnen het bedrijf te dekken.^[72]

Janossy’s conclusie, dat de door het kapitalisme onvoldoende ontwikkelde hogere kwalificatie van de arbeidskracht de beslissende rem is voor een meer dan gemiddelde economische groei op lange termijn,^[73] bevat een dubbele beoordelingsfout. *Ten eerste* is er geen reden om uit de onloochenbare *vertraging* van de aanpassing van de beroepsstructuur aan de technologische behoeften van de laatkapitalistische economie tot de *onmogelijkheid* van zo’n aanpassing te concluderen. Uiteindelijk zullen de valoriseringsbelangen van het laatkapitalistische monopoliekapitaal zich ook doorzetten in de opleidingssector; de enige kracht die dit op den duur kan verhinderen is de werknemersklasse en niet de middenstand of zwakkere kapitalistische groepen.^[74] *Ten tweede* hangen de langlopende tendensen van de winstvoet juist in het laatkapitalisme steeds minder af van de specifieke vereisten van de beroepsstructuur en van de arbeidskwalificatie van de ‘vele kapitalen’, maar in toenemende mate van de algemene verhouding tussen vraag en aanbod van de waar arbeidskracht in het algemeen, d.w.z. van de door de fluctuaties van het industriële reserveleger medebepaalde *maatschappelijk gemiddelde meerwaardevoet*.^[75] — De reproductie van het industriële reserveleger is dus voor de groei tendensen van het laatkapitalisme op lange termijn belangrijker dan de reproductie van bijzondere kwalificatievormen. Men kan zelfs zeggen, dat het laatkapitalistische grote concern gekenmerkt wordt door een toenemende onverschilligheid tegenover *specifieke* vormen van arbeidskwalificatie, die bij een versnelde technologische vernieuwing toch steeds opnieuw gewijzigd moeten worden, en dat het de grote concerns vooral gaat om een algemeen onderwijs dat polytechnische *‘begaafdheid’* en aanpassingsvermogen voortbrengt.^[76] Wat de vraag naar hooggekwalificeerde intellectuele arbeidskracht betreft, toont de ervaring van de Duitse ingenieursscholen^[77] en het hoger technologisch onderwijs in Japan, dat het laatkapitalisme op dit gebied zonder meer in staat is om in korte tijd ‘zijn behoeften te bevredigen’. De voornaamste tegenspraken van het laatkapitalisme liggen niet in de structurele onderontwikkeling van

de opleidingssector, maar in de hernieuwde valoriseringscrisis van het kapitaal en in het verzet van de loontrekkenden tegen de kapitalistische productieverhoudingen, een verzet dat zich snel kan uitbreiden tot de gekwalificeerde intellectuele arbeid, niet op grond van de onderontwikkeling van de opleidingssector, maar wegens de ondergeschiktheid daarvan aan de behoeften van het kapitaal, die steeds duidelijker in botsing komen met de behoefte tot ontplooiing van de vrije creatieve werkzaamheid.[78]

[1] Zie Fr. Pollocks beschrijving van de automatisering, die uitgaat van dezelfde methode (p. 16).

[2] Karl Marx *Grundrisse* p. 591 e.v. (onze cursivering). Volgens C.F. Carter en B.R. Williams werd pas sinds het einde van de 19de eeuw, met de ontwikkeling van de chemische en elektrische industrie, de innovatie rechtstreeks met wetenschappelijke kennis verbonden, d.w.z. werd een wetenschappelijke vorming voor uitvinders onontbeerlijk (*Investment in Innovation*, Londen, Oxford University Press, p. 12).

[3] Het spreekt vanzelf, dat we die niet als exogene factoren beschouwen maar als functie van de economische ontwikkeling als geheel (d.w.z. vooral van de accumulatie van het kapitaal, van de winstvoet en van de meerwaardevoet). Zie daarover ook Joseph D. Phillips, 'Labor's Share and Wage Parity', in *Review of Economics and Statistics*, mei 1960, p. 188.

[4] Het door een filosofisch auteurscollectief van de Karl-Marx Universiteit van Leipzig gepubliceerde boek *Die Wissenschaft von der Wissenschaft* (Berlijn 1968) geeft een interessante analyse van de maatschappelijke fundamenteën van de wetenschap en van de 'strategische' functie ervan in de maatschappelijke ontwikkeling (p. 70 e.v.). — Over de interne logica van de wetenschapsgeschiedenis, zie Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, The University of Chicago Press, 1964. Deze schrijver verwaarloost echter al te zeer de wisselwerking tussen die interne logica en de ontwikkeling van de arbeid en de samenleving. Voor het probleem van de sociale conditionering van de geschiedenis der wetenschap, zie J.D. Bernal, *The Social Function of Science*, Londen 1939; idem, *Science in History*, Pelican Books, 1969; en S. Lilley, 'Social Aspects of the History of Science', in: *Archives internationales d'histoire des sciences*, nr. 2, p. 376 e.v.

[5] J.D. Bernal, *Science in History*, pp. 726-727.

[6] John Diebold, *Man and the Computer*, New York 1970. Thomas S. Kuhn, pp. 72-74, 106-108; *Die Wissenschaft von der Wissenschaft*, pp. 9-10.

[7] 'Sinds de uitvinding van de foto-elektrische cel aan het begin van de jaren '30 was een ruwe vorm van automatisering mogelijk geworden. Een hogere graad van automatische controle werd vóór 1940 bereikt in elektriciteitsbedrijven, olieraffinaderijen en enkele chemische procedés, en het is waarschijnlijk dat automatisering in de metaalverwerkende industrieën technisch mogelijk was, alhoewel dit van

uit economisch standpunt natuurlijk ongehoord zou zijn geweest. Tijdens de oorlog en in de jaren onmiddellijk daarna betekende de snelle vooruitgang op het gebied van de elektriciteit een geweldige vergroting van de kennis die voor de automatisering van belang is. Of dit alleen voldoende zou zijn geweest om tot toepassing daarvan in de industrie te leiden, blijft speculatie. Zoals altijd (...) werd de arbeid duurder in vergelijking met de kapitaalgoederen en dit heeft de toepassing en ontwikkeling van de automatisering gestimuleerd.'

[8] De eerste volautomatische fabriek in de verwerkende industrie was de op het einde van de Tweede Wereldoorlog voltooid granatenfabriek van Rockford, de 'Rockford Ordnance Plant' (L. Landon Goodman, pp. 104-105).

[9] Frank G. Gilmore, Richard G. Brandenburg, 'Anatomy of Corporate Planning', in: *Harvard Business Review*, nov-dec. 1962.

[10] Over de rol, die de Eerste Wereldoorlog in die zin heeft gespeeld zie o.a. Edwin Mansfield, *The Economics of Technological Change*, Londen 1969, p. 45.

[11] Leonard S. Silk, *The Research Revolution*, New York 1960, p. 54; Edwin Mansfield, p. 45.

[12] Edwin Mansfield, p. 54.

[13] Silk (pp. 54-55) maakt een onderscheid tussen systematisch georganiseerde onderzoekers (*organized investigators*) en systematisch georganiseerde wetenschappers (*organized scientists*).

[14] We spreken hier over de privé-uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling, niet over de staatsuitgaven die tot op zekere hoogte bevrijd zijn van rentabiliteitsdwang.

[15] Wassily Leontief, inleiding op Leonard S. Silk, pp. III-IV.

[16] Leonard Silk, p. 3.

[17] C. Freeman. 'Chemical Process Plant: Innovation and World Market', in: *National Institute Economic Review*, nr. 45, aug. 1968, pp. 29-30.

[18] *Revue économique de la Banque Nationale de Paris*, april 1974.

[19] Het gaat hier steeds om onderzoeks- en ontwikkelingsterreinen, die voor de voortbrengst en consumptie van producten onontbeerlijk zijn, niet om terreinen die, zoals onderzoek op het gebied van de reclame enz., tot de zogenaamde verkoopkosten horen en voortvloeien uit de specifiek maatschappelijke voorwaarden van de kapitalistische economie.

[20] Paolo Sylos Labini, *Oligopolio e progresso tecnico*, Turijn 1967, p. 226 e.v. — John Jewkes, David Sawers, Richard Stillerman, *The Sources of Invention*, tweede druk, Londen 1969, pp. 128, 152. In 1961 deden ca. 11.000 firma's in de VS investeringen in onderzoek en ontwikkeling. 86 % van die uitgaven kwam echter van slechts 391 van die firma's en 4 reuzenconcerns namen alleen meer dan 22 % van de totale uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling voor hun rekening (Richard R. Nelson, Merton

J. Peck, Edward D. Kalachek, *Technology, Economic Growth and Public Policy*, The Brookings Institution, 1967, p. 48).

[21] Jewkes, Sawers, Stillerman, p. 155; James R. Bright (ed.), *Technological Planning on the Corporate Level*, Boston 1962, p. 61 e.v.

[22] Voor de farmaceutische industrie zie *Neue Zürcher Zeitung*, 20 juni 1974 en 25 april 1974; Charles Levinson, *The Multinational Pharmaceutical Industry*, ICF, Genève 1973: ‘Alleen fundamenteel onderzoek produceert de doorbraak waardoor de industrie kan bloeien en zijn economie kan rechtvaardigen. Het middenniveau van het toegepaste onderzoek produceert specifieke producten of verbeterde versies. Maar het terrein van de ontwikkeling is weinig meer dan knoeien met doseringen, formuleringen en productieprocessen om bepaalde patronen af te breken en nieuwe verkooptrucs te lanceren’ (pp. 25-26).

[23] ‘De risico’s zijn nu zo groot dat een snelle en efficiënte ontwikkeling slechts waarschijnlijk is, waar die gevoed wordt door monopoliewinsten’ (Jewkes, Sawers, Stillerman, p. 152). De concentratie van de onderzoeks- en ontwikkelingsuitgaven in bepaalde industrietakken ‘weerspiegelt de beoordeling van de firma’s (en hun steunpunten, bijv. het ministerie van defensie) over de omvang van de R&D uitgaven, die op verschillende terreinen *rendabel* te doen zijn (Nelson, Peck, Kalachek, p. 73, onze cursivering). ‘Verschillen in de verhouding van de uitgaven voor R&D tot het omzetcijfer van diverse firma’s kan verklaard worden door verschillen in rentabiliteit van de R&D uitgaven’ (p. 74).

[24] Karl Marx, *Das Kapital* II, 174 e.v.

[25] Karl Marx, *Grundrisse*, p. 586.

[26] Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert* I, p. 258.

[27] Fascinerende analyses en voorbeelden hiervan zijn o.a. te vinden bij Gordon Wills, David Ashton, Bernard Taylor (eds.), *Technological Forecasting and Corporate Strategy*, Bradford University Press, 1969. Een recent voorbeeld levert het Britse concern Rio Tinto Zinc, dat juist vermaard is vanwege zijn meer dan gemiddelde beheer efficiëntie. Zijn nieuwe reusachtige lood- en zinksmelterij in Avonmouth, die als de modernste ter wereld gepresenteerd werd, bleek volkomen verkeerd gepland te zijn. Als gevolg van een onverwachte vergiftiging van de streek door loodgassen moest het verscheidene maanden lang gesloten en verbouwd worden. Veel verschijnselen op het gebied van de milieuvervuiling zijn aan een verkeerde technologische planning toe te schrijven.

[28] Jewkes, Sawers, Stillerman, pp. 40-60 passim, 73.

[29] 80 % van alle in 1900 in de VS aangevraagde patenten waren in het bezit van individuen; voor de in 1957 aangevraagde patenten was dit percentage gedaald tot 40 % (Mansfield, p. 91). Tussen 1956 en 1960 lag dit percentage op gemiddeld 36,5 (Klaus Schulz-Hanssen, *Die Stellung der Elektro-Industrie im Industrialisierungsprozess*, Duncker & Humblot, Berlijn 1970, p. 81).

[30] Robert A. Charpie, ‘Technological Innovation and the International Economy’, in: Maurice Goldsmith (ed.), *Technological Innovation and the Economy*, p. 1, beweert dat de wetenschappelijke activiteit jaarlijks 7 % toeneemt. Hij benadrukt ook het aantal wetenschappelijke publicaties, dat veel sneller toeneemt dan de wereldbevolking of de industrialisering. — Zie ook Diebold, pp. 33-34.

[31] Jewkes, Sawers, Stillerman, p. 179.

[32] Idem, pp. 128, 152. Zie ook I. Maddock, in: B.W. Denning (ed.), *Corporate Long Range Planning*, p. 197.

[33] Nelson, Peck en Kalachek stellen in dezelfde zin vast, dat de door het winstbejag der grote concerns bepaalde oriëntering van de R&D uitgaven naar op korte termijn te valoriseren projecten en niet naar fundamenteel onderzoek (waar slechts ongeveer 4 % van de totale particuliere uitgaven voor R&D naartoe zou gaan) het proces van de technologische vooruitgang misvormt en remt (pp. 85, 87).

[34] Silk, p. 158; Jewkes, Sawers, Stillerman, p. 197; Levinson, p. 48. Dat die uitgaven vóór de Eerste Wereldoorlog van louter particuliere inkomens afkomstig waren, terwijl tegenwoordig ongeveer 60 % door de staatsinstellingen gefinancierd wordt, veranderd niets aan het feit dat die uitgaven geweldig zijn toegenomen. Over de oorzaken van de toenemende vermaatschappelijking van de uitgaven voor onderzoek, zie Elmar Altvater, in: Altvater, Huisken, *Materialien zurpolitischen ökonomie des Ausbildungssektors*, Erlangen 1971, pp. 356-357.

[35] *Business Week*, 23 november 1974.

[36] J.D. Bernal, *Die Wissenschaft in der Geschichte*, Berlin 1967, p. 487 e.v.; *Die Wissenschaft von der Wissenschaft*, pp. 42, 102-105, 262-263 enz. Het is ook de voornaamste fout in de belangrijke, door Radovan Richta gepubliceerde studie van de Tsjecho-Slowaakse Academie van wetenschappen (Richta-Report, Frankfurt/Main 1971), de wetenschap als ‘residuale factor’ van de economische vooruitgang te beschouwen, d.w.z. als een niet in machines en werktuigen geïncorporeerde productiekraft op te vatten. De kennis en ervaring van de menselijke arbeidskraft — niet alleen haar technische, maar ook haar intellectuele kwalificatie in de algemene zin van het woord — zijn ongetwijfeld een integrerend bestanddeel van die productiekraft. Ze kunnen echter slechts productief werken door in een postkapitalistische maatschappij gebruikswaarden, in een kapitalistische maatschappij gebruikswaarden en ruilwaarden te produceren. Buiten die productie zijn ze slechts een potentiële en geen reële productiekraft.

[37] ‘Hierbij moeten wij echter voor ogen houden, dat een wetenschap niet tot productiewaar wordt door zichzelf zo te noemen, maar uitsluitend door de manier waarop ze in de maatschappelijke productie werkzaam is,’ schrijven de auteurs van de *Wissenschaft von der Wissenschaft* echter zelf (p. 42).

[38] Marx gebruikt de formule over het weten, dat directe productiekraft is geworden, in een hoofd-

stuk van de *Grundrisse* dat handelt over de 'tegenspraak tussen het fundament van de burgerlijke productie (waardemaat) en haar ontwikkeling zelf. Machines enz.' (p. 592). En het citaat kan ook niet verkeerd begrepen worden: 'De ontwikkeling van het vaste kapitaal geeft aan in welke graad het algemene maatschappelijke weten, knowledge, een directe productiekracht is geworden, en dus de voorwaarden van het maatschappelijk levensproces zelf onder controle van het algemene intellect zijn gekomen en dienovereenkomstig zijn omgevormd' (p. 594).

[39] Zie hierover Hedwig Ortmann, *Arbeiterfamilie und sozialer Aufstieg*, München 1971.

[40] F.H. Harbison, C.A. Myers, *Education, Manpower and Economic Growth*, geciteerd in M. Blaug (ed.), *Economics of Education*, deel 2, Penguin Books, 1969, p. 41.

[41] OECD-rapport.

[42] J.D. Bernal, *Science in History*, pp. 820-822.

[43] E. Altvater, pp. 59-62, 358-363, in: Altvater-Huisken. Zie ook Nelson, Peck en Kalachek, die het verband tussen opleiding, training en economische activiteit uiteen hebben gezet (p. 10). Janossy behandelt deze problematiek uitvoerig in zijn al meermaals geciteerde werk.

[44] E. Altvater, in: Altvater, Huisken, pp. 367-369.

[45] Hierbij wordt meestal geanticipeerd op de hogere inkomsten van de intellectueel gekwalificeerde beroepen; het gegeven inkomensverschil wordt gewoon op lange termijn geëxtrapoleerd. De hele ideologiserende analyse van Dennison o.a. over 'human capital' wordt door Altvater-Huisken aan een grondige kritiek onderworpen, (pp. 275 e.v., 298-300).

[46] Zie bijv. de kenmerkende titel van een opstel van Marc Blaug: 'The Rate of Return on Investment in Education in Great Britain', in M. Blaug (ed.), *Economics of Education*, deel 1, Penguin Books, 1968, p. 215 e.v.

[47] De berekening waarin het kapitaal werkelijk belang stelt is natuurlijk die van het toegevoegde waardeproduct, dat de ondernemers zich kunnen toe-eigenen door de beschikbaarheid van hooggekwalificeerde arbeidskrachten, terwijl ze de kosten die de productie van de kwalificatie met zich meebrengt niet zelf of slechts gedeeltelijk (en dan nog indirect via de belastingen die ze betalen) hoeven te dragen.

[48] Zie hierover o.a. Franz Janossy, pp. 219-221. Zie ook de volgende vernuftige definitie van Karl-Heinz Roth: 'Wetenschap, techniek en opleiding zijn dus door zichzelf bemiddelde historische algemene voorwaarden van het maatschappelijke productieproces. Het zijn factoren, die van de voortdurende omvorming van de gebruikswaarden van het directe productieproces, de subjectieve en objectieve productievoorzwaarden, d.w.z. de levende arbeid, het arbeidsmateriaal en de arbeidsmiddelen, de materiële basis voor de communistische samenleving scheppen' (Roth, Kanzow, p. 96).

[49] Zie bijv. de activiteiten van de zgn. 'talent scouts', die pas afgestudeerde academici aanwerven

resp. met nauwkeurige salarisbeloften voor een bepaald concern willen winnen. Er zijn al studies over deze 'arbeidsmarkt'. Zie o.a. Glen C. Cain, Richard B. Freeman, W. Lee Hansen, *Labor Market Analysis of Engineers and Technical Workers*, John Hopkins University Press, 1973.

[50] Heinz Jung ('Zur Diskussion um den Inhalt des Begriffs "Arbeiterklasse" und zu Strukturveränderungen in der westdeutschen Arbeiterklasse', in: *Das Argument*, nr. 61, dec. 1970, p. 693 e.v.) stelt o.i. terecht vast: 'We menen dat die historische tendens tot proletarisering van een groot deel van de intelligentsia en de samensmelting ervan met de arbeidersklasse van groot belang is. Dit proces wordt versneld door de spronggewijze groei van die laag, en dit vooral in verband met de technisch-wetenschappelijke revolutie.'

[51] In dit verband moet ook de steeds ongelijkmatiger ontwikkeling van de laatkapitalistische economie en de daarmee samenhangende verscheidenheid in de kwalificatiebehoeften van de verschillende kapitaalfracties onderstreept worden (zie hierover Roth, Kanzow, p. 164 e.v.).

[52] Over de talrijke laatkapitalistische pogingen tot 'verwetenschappelijking' van de bovenbouw, vooral van de politiek en het beheer, zie Karl-Theodor Schuch, 'Wissenschaft und Politik in der spätkapitalistischen Klassengesellschaft', in: *Das Argument*, nr. 65, aug. 1971.

[53] In 1973 zou 77 % van het 'leidinggevende personeel' in de ondernemingen op het Europese vasteland een academische opleiding hebben genoten (*Neue Zürcher Zeitung*, 4 oktober 1973).

[54] Roth, Kanzow, p. 70 e.v.

[55] Vgl. Karl Marx: 'Iedere productieve arbeider is loonarbeider, maar daarom is niet iedere loonarbeider productieve arbeider.' 'Dezelfde arbeid (...) kan door dezelfde arbeider in dienst van een industriële kapitalist of van een directe consument worden verricht enz. In beide gevallen is hij loonarbeider of dagloner, maar in het ene geval is hij een productieve, in het andere geval onproductieve arbeider, omdat hij in het ene geval kapitaal voortbrengt, in het andere niet' (*Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, pp. 130, 138-140).

[56] Roth, Kanzow, p. 70 e.v.

[57] Nog een ander aspect van die tegenspraak zullen we in het laatste hoofdstuk van dit boek behandelen, nl. de tegenspraak tussen de tendens tot groeiende individuele verantwoordelijkheid in het arbeidsproces en de dwang tot verdere onderschikking van de intellectuele arbeid aan het kapitaal in het valoriseringsproces.

[58] Eugen Löbl, *Geistige Arbeit, die wahre Quelle des Reichums*, Wenen 1968. — Het is bijzonder tragisch, dat de theoretisch ongetwijfeld zeer begaafde Löbl zich er althans voor een deel, door zijn ontzettende ervaringen met het stalinisme die hij theoretisch niet heeft kunnen verwerken, toe heeft laten verleiden om de marxistische arbeidswaardetheorie te herzien in die zin, dat niet objectief maatschappelijke

lijke voorwaarden, maar technisch-organisatorische factoren enerzijds en subjectieve factoren anderzijds de ruil van koopwaren zouden beheersen. Dit brengt hem tot de conclusie, dat 'in de mate dat de handarbeid plaats maakt voor de machinale arbeid, de massa aangewende fysieke arbeid anoniem wordt. Koper noch producent kunnen weten, hoeveel fysieke arbeid de voortbrengst van dit of dat product vergt. Daarom(!) kan de hoeveelheid aangewende fysieke arbeid niet het criterium zijn bij de bepaling van de ruilwaarde' (p. 152).

[59] Er bestaan talloze empirische bevestigingen van die tendens. In de hele West-Duitse economie steeg het percentage geoeffende arbeiders van 28 % in 1951 tot 36,4 % in 1960 en 37 % in 1969, terwijl het percentage geschoolde arbeiders daalde van 47,6 % in 1957 tot 40,6 % in 1960 om dan weer te stijgen tot 42,8 % in 1969. Het percentage ongeschoolden daalde van 24,4 % in 1951 tot 23 % in 1960 en 20,2 % in 1969 (Wulf D. Hund, *Geistige Arbeit und Gesellschaftsformation*, EVA, Frankfurt 1973, p. 103). Valentin Siebrecht geeft cijfers voor de periode 1951-1957: stijging van het percentage geoeffende en gespecialiseerde arbeiders van 29 tot 32,4 %; daling van het aantal geschoolde arbeiders van 47,6 tot 44,8 % en van het aantal ongeschoolde arbeiders van 24,4 tot 22,8 % (*Automation — Risiko und Chance*, deel 1, p. 383).

[60] Pierre Naville in: Friedmann, Naville, p. 381 e.v.

[61] Tussen november 1951 en oktober 1966 is het percentage vakarbeiders met een afgeronde opleiding in de West-Duitse chemische industrie gestegen van 35 tot 38 %, terwijl het percentage ongeschoolde arbeiders daalde van 18 tot 6 % (Hein Jung, p. 690).

[62] Dit leidt er o.a. toe, dat steeds meer arbeiders de status van employé (o.a. maandelijks opzegstermijn en maandelijks uitbetaling van het arbeidsloon) gaan eisen en via de vakbond afdwingen.

[63] James R. Bright, 'Lohnfindung an modernen Arbeitsplätzen in den USA', in: *Automation und technischer Fortschritt in Deutschland und den USA*, Frankfurt 1963, pp. 159-168.

[64] Bij Rosdolsky vindt men een samenvatting van vroegere discussies over de verhouding tussen gekwalificeerde en ongekwalificeerde arbeid, resp. over de manier waarop de eerste tot de laatste te herleiden is (deel 2, pp. 597-614). Zie ook Rawthorn, 'Komplizierte Arbeit im Marxschen System', in: H.G. Nutzinger, E. Wulstetter (eds.), *Die Marxsche Theorie und Ihre Kritik*, Herder & Herder, Frankfurt 1974, p. 129 e.v.

[65] Roth, Kanzow, pp. 71-76.

[66] Vgl. Karl Marx, *Grundrisse*, p. 432: 'Alle algemene, gemeenschappelijke voorwaarden van de productie (...) worden dus gedekt door een deel van 's lands inkomen, de staatskas, en de arbeiders zijn geen productieve arbeiders, hoewel zij de productiekraft van het kapitaal vergroten.'

[67] Roth, Kanzow, pp. 71-76.

[68] Karl Marx, *Grundrisse*, p. 431: 'Het kapitaal bereikt zijn hoogste ontwikkeling, als de algemene voorwaarden van het maatschappelijk productieproces niet tot stand komen door afhouding van het maatschappelijk inkomen, de belastingen (...), maar afkomstig zijn van het kapitaal als kapitaal.' Vgl. ook de *Theorien über den Mehrwert* I, pp. 425-6, waar Marx leraren in privéscholen productieve arbeiders noemt, als ze de kapitalisten die die scholen bezitten verrijken. Daarentegen staat er in hetzelfde deel: 'De aankoop van zulke diensten, die de arbeidskracht vormen, behouden, wijzigingen enz., kortom haar een specialiteit geven of die zelfs maar in stand houden, dus bijv. de dienst van een onderwijzer, voor zover die "industriële nodig" of nuttig is (...), zijn dus diensten, die een "verkoopbare waar" enz. in hun plaats stellen, nl. de arbeidskracht zelf. Deze diensten maken deel uit van de productie- en reproductiekosten van die arbeidskracht. (...) De arbeid van arts en onderwijzer (schept) niet rechtstreeks het fonds (...) waaruit ze betaald worden, hoewel hun arbeid deel uitmaakt van de productiekosten van het fonds, dat tenslotte alle waarde schept, nl. de productiekosten van de arbeidskracht.'

[69] Roth, Kanzow, pp. 70-75.

[70] Altvater, Huisken, p. 256 e.v., p. 294 e.v.

[71] Rosdolsky, pp. 612-614. Zie ook Karl Marx, *Das Kapital* I, p. 542: 'Twee andere factoren spelen mee bij de bepaling van de waarde van de arbeidskracht. Ten eerste de ontwikkelingskosten ervan, die veranderen met de wijze van produceren, en anderzijds hun natuurlijke verschillen, of ze mannelijk of vrouwelijk, rijp of onrijp zijn.'

[72] Over het probleem van de houding van de kapitalistische industrie tegenover de vakschool en het leerlingwezen, zie o.a. Altvater, Huisken, p. 153 e.v.; Roth, Kanzow, p. 162 e.v., 173 e.v., enz.

[73] Franz Janossy, *Das Ende der Wirtschaftswunder*, p. 234 e.v., 250, 252-254, enz.

[74] Over de houding van het monopoliekapitaal en van de in de technologische groeisectoren werkzame grote concerns tegenover de opleidingssector, die Roth, Kanzow, pp. 236-343.

[75] De *hoofdtendens* tijdens de 'lange golf met expansieve grondtoon' van 1945 tot 1965 was om de loonsverhoging in specifieke takken van de economie als gevolg van de sectorale tekorten aan arbeidskracht (onder voorwaarden van een verdwijnend industrieel reserveleger) over de hele arbeidersklasse uit te breiden.

[76] Altvater, Huisken, pp. 140-144, 162-164, enz.

[77] Zie o.a. Roth, Kanzow, p. 217 e.v.

[78] We kunnen hier geen gedetailleerde kritiek leveren op het stimulerende en waardevolle boek van Franz Janossy. We wijzen er alleen op, dat hij op p. 246 e.v. — zoals in het hele laatste deel van zijn werk — waarde- en prijsrekening door elkaar haalt en daardoor in onoplosbare tegenspraken verward raakt. Als de arbeidstijd constant blijft en het aantal in industrietak A werkzame arbeiders daalt van

8.000 tot 1.000, dan daalt de toegevoegde waarde (variabel kapitaal + meerwaarde) tot 12,5 % van zijn oorspronkelijke niveau. Als omgekeerd in bedrijfstak B het aantal arbeiders van 2.000 tot 9.000 stijgt, dus met 450 % toeneemt, stijgt ook de massa toegevoegde waarde met 450 %. De *totale* toegevoegde waarde (de totale inkomensmassa) in de takken A en B zal in dit voorbeeld echter in beide fasen gelijk blijven, nl. 10.000 x in beide gevallen (x = het aantal arbeidsuren per arbeider), daar een stijging van de arbeidsproductiviteit immers in een daling van de warenwaarde tot uiting komt. Schommelingen in de marktprijzen kunnen die waardemassa *herverdelen*, maar niet vergroten. Dit wordt bij Janossy gecamoufleerd achter een inflationistische prijsrekening, hetgeen op het einde een tot het twaalfvoud gestegen 'nationaal inkomen' oplevert. Daarbij blijken de warenprijzen door de lonen en niet door de waarden bepaald te worden, waarbij de lonen in een bepaalde branche, alleen op basis van de marktverhoudingen, verdubbelen, d.w.z. volledig losgemaakt worden van de waarde van de waar arbeidskracht.

Permanente bewapeningseconomie en laatkapitalisme

Sinds het einde van de jaren '30 speelt de wapenproductie een belangrijke rol in de imperialistische economie, die nu al meer dan dertig jaar lang een ononderbroken bewapening kent. Niets wijst erop, dat die tendens tot permanente bewapeningseconomie binnen afzienbare tijd zal verdwijnen. We hebben dus te maken met een kenmerk van het laatkapitalisme dat uit het maatschappelijke en economische ontwikkelingsproces van die productiewijze zelf verklaard moet worden. In de eerste plaats moet onderzocht worden, in hoeverre bepaalde, voor het laatkapitalisme — in tegenstelling tot vroegere fasen van de burgerlijke samenleving — specifieke economische kenmerken verband houden met de permanente bewapening, en of deze kenmerken de historische periode van het laatkapitalisme verder zullen blijven bepalen als de bewapening aanhoudt.

Wapenproductie en bewapening als economische verschijnselen zijn in de geschiedenis van de kapitalistische productiewijze zeker niets nieuws. Als bron van oorspronkelijke accumulatie door middel van staatsschulden ten tijde van de successieoorlogen van de 15de tot de 18de eeuw was de wapenproductie een vroedvrouw van het kapitalisme.[1] Als motor van de versnelde industrialisering of uitbreiding van de kapitalistische afzetmarkt hebben bewapening en oorlog in de moderne geschiedenis een belangrijke functie gehad (vgl. de snelle opgang van de Engelse industrie na 1793, de Franse oorlogsproductie tijdens de napoleontische oorlogen, de Krimoorlog tussen Groot-Brittannië en Rusland, de bewapening als hefboom voor de industrialisering van Japan in de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw, enz.).[2] Ook in het imperialistische tijdperk heeft de bewapening in de twintig jaar vóór de Eerste Wereldoorlog een belangrijke bijdrage geleverd tot de versnelde expansie van de productie.[3] Maar in geen enkele periode heeft de wapenproductie zo'n ononderbroken stijgende tendens vertoond als in het laatkapitalisme en zo'n belangrijk deel verslonden van het jaarlijks voortgebrachte product (als deel van het nationaal inkomen of het bruto nationaal product, d.w.z. van de jaarlijks geschapen nieuwe waarde of de waarde van de jaarlijkse warenproductie). Fritz Vilmar heeft berekend, dat de bewapeningsuitgaven per jaar, uitgedrukt in miljarden goud-dollar, internationaal gestegen zijn van 4 miljard

tussen 1901 en 1914 tot 13 miljard tussen 1945 en 1955.^[4] Men kan dus terecht van een omslag van kwantiteit naar kwaliteit spreken; de kwantitatieve uitbreiding van de bewapening heeft m.a.w. ongetwijfeld economisch een nieuwe kwaliteit geschapen. Eén cijfer is voldoende: de mondiale wapenproductie bedroeg in 1961 bijna de helft van de bruto investeringen (*gross capital formation*, d.w.z. netto investeringen plus lopende afschrijvingen van het vaste kapitaal).^[5] De plaats van de wapenproductie en militaire uitgaven in het bruto nationaal product van de Verenigde Staten heeft zich als volgt ontwikkeld (we houden hier alleen rekening met de directe, niet met de indirecte militaire uitgaven):^[6]

1939	1,5 %	1948	4,3 %	1956	9,8 %	1964	8,1 %
1940	2,7 %	1949	5,0 %	1957	10,2 %	1965	7,6 %
1941	11,1 %	1950	5,7 %	1958	10,4 %	1966	7,9 %
1942	31,5 %	1951	13,4 %	1959	9,7 %	1967	9,1 %
1943	42,8 %	1952	13,5 %	1960	9,1 %	1968	9,7 %
1944	42,5 %	1953	13,6 %	1961	9,3 %	1969	9,0 %
1945	36,6 %	1954	13,6 %	1962	9,4 %	1970	8,3 %
1946	11,4 %	1955	9,9 %	1963	8,8 %	1971	7,5 %
1947	6,2 %						

De nu volgende tabellen bevatten gegevens over de omvang van de militaire uitgaven van andere imperialistische landen na de Tweede Wereldoorlog:^[7]

Defensie-uitgaven in % van het bruto nationaal product tegen lopende prijzen

	1950	1955	1960	1965	1970
Frankrijk	5,8	4,9	5,4	4,0	3,3
Bondsrepubliek	4,5	3,3	3,2	3,9	3,2
Italië	3,2*	2,8	2,5	2,5	3,6
Groot-Brittannië	6,3	7,7	5,9	5,9	4,9

*1951

Gemiddelde jaarlijkse groei (in %) van de militaire uitgaven tussen 1950 en 1970 tegen vaste prijzen

VS	+6,2	Frankrijk	+4,2
Japan	+ 3,9*	Bondsrepubliek	+ 5,8
Groot-Brittannië	+ 1,3	Italië	+4,1

*1951-1970

Het gaat er nu om, de gevolgen van de militaire uitgaven op de ontwikkeling van de kapitalistische economie als geheel te onderzoeken. De veiligste methode is waarschijnlijk om de dynamiek van de belangrijkste interne tegenspraken en ontwikkelingsproblemen van de kapitalistische productiewijze in het licht van een permanent omvangrijke bewapening te analyseren. Met dit doel veranderen we Marx' reproductieschema, dat met twee sectoren werkt — sector I: productiemiddelen, sector II: consumptiegoederen — in een schema met drie sectoren, waarbij aan de twee genoemde basissectoren een derde wordt toegevoegd: een sector die vernietigingsmiddelen voortbrengt.^[8] Dit onderscheid is gerechtvaardigd, omdat sector III, in tegenstelling tot de sectoren I en II, waren voortbrengt die niet in het *reproductieproces* van de materiële productie-elementen (vervanging en uitbreiding van de verbruikte productiemiddelen en arbeidskracht) worden ingeschakeld en tegen die materiële elementen ook niet uitwisselbaar zijn, zoals bijv. wél het geval is bij de consumptiegoederen die door de kapitalisten en degenen die in hun dienst staan onproductief worden verbruikt.

1. Wapenproductie en het realiseringsprobleem

Bij een stijgende organische samenstelling van het kapitaal in de afdelingen I en II ontstaan er realiseringsproblemen, doordat de koopkracht voor consumptiegoederen (de loonsom), die in de productie van productiemiddelen wordt geschapen, bij een stijgende organische samenstelling van het kapitaal als gevolg van de technische vooruitgang langzamer groeit dan de in de productie van consumptiegoederen geschapen vraag naar productiemiddelen. De in afdeling I geproduceerde koopkracht voor consumptiegoederen is niet in staat om de totale waarde van de waren die in afdeling II geproduceerd zijn — en niet binnen die afdeling circuleren — te realiseren. Als die consumptiegoederen tegen hun waarde verkocht worden, d.w.z. als we een herverdeling van de meerwaarde ten gunste van afdeling I en ten koste van afdeling II uitsluiten,^[9] blijft er dus een onverkoopbaar residu aan consumptiegoederen over, zoals blijkt uit de schema's van Tugan-Baranowski en van Otto Bauer: 'Dat vloeit voort uit het feit, dat bij een stijging van de organische samenstelling van het kapitaal minder nieuwe arbeiders ingeschakeld worden en het maatschappelijke verbruik dus niet voldoende kan worden uitgebreid om het hele warenproduct van afdeling II af te nemen. Dergelijke storingen doen zich noodzakelijk voor als de meerwaardevoet stijgt of als van de nieuw voortgebrachte meerwaarde een groter deel geaccumuleerd wordt dan in de vorige productieperioden. Ook in die gevallen wordt de ongestoorde voortzetting van de uitgebreide reproductie, die in de schema's voorzien is, onmogelijk, omdat de als gevolg van de technische

voortgang intredende disproporties in de ruilverhoudingen tussen de beide afdelingen de tot dusver bestaande proportionaliteit vernietigen.”[\[10\]](#)

Kan het ontstaan van een afdeling III die realiseringproblemen opruimen, d.w.z. ondanks de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal de proportionaliteit tussen de afdelingen I en II herstellen?

Afdeling III zou dit slechts kunnen, als

$Ic + IIm\beta + IIIc + IIIm\beta = Iv + Ima + Imy + IIIv + IIIma + IIImy$ zou zijn (de meerwaarde valt uiteen in het onproductief verteerde deel α , het in constant kapitaal geaccumuleerde deel β en het in variabel kapitaal geaccumuleerde deel γ). Zoals bekend zal $Ic + IIm\beta$ bij een stijgende organische samenstelling van het kapitaal echter groter zijn dan $Iv + Ima + Imy$ (vandaar juist het onverkoopbare residu aan consumptiegoederen). De evenwichtsformule kan slechts geldig blijven als $IIIv + IIIma + IIImy$ groter is dan $IIIc + IIIm\beta$, d.w.z. als *de bewapeningssector op den duur gekenmerkt wordt door een daling van de organische samenstelling van het kapitaal*. Dit is normaliter onmogelijk (behalve in de laatste fase van een vernietigingsoorlog). Daarmee is bewezen dat een bewapeningssector geen oplossing kan bieden voor de realiseringmoeilijkheden die voortvloeien uit een stijgende organische samenstelling van het kapitaal.

Nemen wij het cijfervoorbeeld van Bauers schema's. In de eerste productiecycclus hebben we de volgende warenwaarde in de twee afdelingen:

$$I \quad 120.000c + 50.000v + 50.000m = 220.000 \quad I$$

$$II \quad 80.000c + 50.000v + 50.000m = 180.000 \quad II$$

Otto Bauer gaat ervan uit, dat de meerwaarde in beide afdelingen voor 75 % (35.000 waarde-eenheden) door de kapitalisten onproductief geconsumeerd wordt, en dat 10.000 waarde-eenheden als extra constant en 2.500 als extra variabel kapitaal geaccumuleerd worden.[\[11\]](#) Het systeem is in evenwicht, omdat afdeling II $80.000c + 10.000m\beta = 90.000$ van afdeling I koopt en tegelijk $50.000v + 37.500ma + 2.500m\gamma = 90.000$ aan afdeling I verkoopt. Als de meerwaardevoet en de onproductieve consumptie van de kapitalisten gelijk blijven, heeft de warenwaarde van de tweede productiecycclus dan de volgende samenstelling:

$$I \quad 130.000c + 52.500v + 52.500m = 235.000 \quad I$$

$$II \quad 90.000c + 52.500v + 52.500m = 195.000 \quad II$$

Nu is het systeem uit zijn evenwicht gebracht, omdat afdeling II wel $90.000c +$

meer dan $12.000m\beta$, d.w.z. in totaal meer dan 102.000 waarde-eenheden van afdeling I zou moeten kopen (om de organische samenstelling van het kapitaal verder te doen stijgen), maar aan die afdeling slechts $52.500v + 37.500\alpha +$ minder dan $3.000m\gamma$, d.w.z. in totaal minder dan 93.000 waarde-eenheden kan verkopen. Aldus ontstaat er een onverkoopbaar residu van ca. 10.000 waarde-eenheden aan consumptiegoederen, een residu dat in Bauers schema verdwijnt doordat een deel van de in de eerste productiecycclus in afdeling II gerealiseerde meerwaarde tijdens de tweede productiecycclus in afdeling I geaccumuleerd wordt (de in afdeling II geproduceerde warenwaarde wordt dus volledig gerealiseerd, doordat ze aanzienlijk lager gehouden wordt dan bij een normaal accumulatieproces in die afdeling het geval zou zijn).[\[12\]](#)

Als in plaats van Bauers oplossing (die in tegenspraak is met de logica van Marx' reproductieschema's) afdeling III (productie van vernietigingsgoederen) ons uit de realiseringmoeilijkheden moet helpen, dan kan dat slechts als de waarde van de productie zich in de tweede cyclus in de drie afdelingen bijv. als volgt ontwikkelt:

$$I \quad 126.000c + 51.500v + 51.500m = 229.000 \quad I$$

$$II \quad 86.000c + 51.500v + 51.500m = 189.000 \quad II$$

$$III \quad 4.000c + 4.000v + 4.000m = 12.000 \quad III$$

In afdeling I en afdeling II gaan we nog steeds uit van een constante meerwaardevoet en een constante waarde van de onproductieve consumptie van de kapitalisten. Afdeling II verkoopt nu aan afdeling I consumptiegoederen ter waarde van $51.000v + 37.500ma + 4.000m\gamma$, en verkoopt tegelijkertijd aan afdeling III consumptiegoederen ter waarde van $4.000v + 3.375ma + 125\gamma$. De totale warenwaarde die buiten afdeling I gerealiseerd wordt, correspondeert dan met 100.500 waarde-eenheden. Voor die 100.500 waarde-eenheden koopt afdeling II van afdeling I de 86.000 waarde-eenheden terug om c te vervangen, evenals de 10.000 om extra productiemiddelen te accumuleren. 4.500 waarde-eenheden van de door afdeling II gerealiseerde meerwaarde worden door de staat als belastingen afgeroomd en dienen voor de aankoop van 4.500 waarde-eenheden aan vernietigingsmiddelen III. Afdeling I verkoopt voor $86.000 + 10.000$ waarde-eenheden aan productiemiddelen aan II en voor $4.000 + 500$ waarde-eenheden

aan productiemiddelen aan III. Voor de 100.500 waarde-eenheden, die door die verkoop gerealiseerd zijn, koopt afdeling I van afdeling II 51.500 consumptiegoederen voor de reproductie van de voor de vervaardiging van productiemiddelen verbruikte arbeidskracht, 37.500 consumptiegoederen voor de onproductieve consumptie van de kapitalisten en 4.000 consumptiegoederen als tegenwaarde voor de accumulatie van het extra variabele kapitaal. Van de gerealiseerde meerwaarde van afdeling I worden 7.500 waarde-eenheden door de staat in de vorm van belastingen afgeroomd om 7.500 vernietigingsmiddelen aan te kopen. Bijgevolg is de totale waarde van de in afdeling III voortgebrachte vernietigingsmiddelen gerealiseerd door deze dubbele afroming in de vorm van belastingen van $4.500 + 7.500$ waarde-eenheden.

Dit voorbeeld verduidelijkt nog een andere voorwaarde, die de realisering van de in afdeling II voortgebrachte warenwaarde (meerwaarde) door de opkomst van een ‘permanente bewapeningssector’ waarborgt: *het tot stand brengen van de totale voor de aankoop van de wapens en vernietigingsgoederen nodige koopkracht door afroming van de maatschappelijke meerwaarde, terwijl de reële lonen van de arbeidersklasse onaangetast blijven.*

Beide voorwaarden zijn vanuit de logica van de kapitalistische productiewijze zinloos. Het is ondenkbaar, dat in de wapensector permanent een lagere organische samenstelling van het kapitaal zou heersen dan in de afdelingen I en II (en zoals uit de boven uitgewerkte algebraïsche formule blijkt, een organische samenstelling die in dezelfde mate daalt als die in afdeling II stijgt). En het is eveneens ondenkbaar, dat kapitalisten een wapenproductie zouden organiseren om de maatschappelijke loonsom te verhogen, in plaats van te proberen deze te verlagen.

Want een dergelijke stijging zit inderdaad in de ‘oplossing’ van het realiseringsprobleem door de bewapeningssector verborgen. Wanneer we nl. de tweede productiecyclus zonder bewapeningssector vergelijken met de tweede productiecyclus mét bewapeningssector, blijkt dat de totale loonsom van 105.00 tot 107.000 gestegen is (bij een constante productwaarde van 430.000). Om dezelfde waarde voort te brengen hebben de kapitalisten meer loon uitgegeven, wat lijnrecht tegen de logica van de kapitalistische productiewijze ingaat. Dit hoeft geen verbazing te wekken, daar het realiseringsprobleem in laatste instantie slechts door de verhoging van de effectieve vraag *naar consumptiegoederen* opgelost kan worden. Dat een dergelijke ontwikkeling noch met de historische werkelijkheid noch met de analytische logica overeenstemt, hoeven we hier niet gedetailleerd uiteen te zetten. We hebben in hoofdstuk 5 uitvoerig aangetoond, dat fascisme, oorlogseconomie en de naoorlogse economie gepaard gingen met een aanzienlijke beperking van de consumptie van de productieve arbeiders als deel van het bruto nationaal

product, d.w.z. met een aanzienlijke stijging van de meerwaardevoet. Bijgevolg is de permanente bewapening niet in staat om een oplossing te bieden voor het realiseringsprobleem, dat in de kapitalistische productiewijze ontstaat als gevolg van de technische vooruitgang.

Aan de debatten over het probleem of de bewapeningsuitgaven inderdaad een ‘afroming van arbeidsloon’ dan wel slechts een ‘afroming van meerwaarde’ betekenen, ligt een methodische fout ten grondslag: de poging om een beweging, een verandering te willen vatten met statische categorieën. Formeel gezien is iedere *duurzame* ‘vermindering’ van het loon een vermeerdering van de meerwaarde. Zowel inhouding op het loon als rechtstreekse onttrekking van meerwaarde om de bewapening te betalen betekenen dus, dat de bewapening uit de meerwaarde gefinancierd wordt. Maar die formule doet geen enkele uitspraak over de *dynamiek* van het proces, d.w.z. beantwoordt niet de vraag, of de voor de bewapening betaalde belastingen de totaalmaatschappelijke verhouding meerwaarde gedeeld door loonsom hebben veranderd, en zo ja in welke richting. De juiste vraag is dus die naar de door de bewapening bewerkstelligde *verandering in de verhouding* tussen loon en meerwaarde, d.w.z. naar de door de bewapeningsuitgaven bepaalde *ontwikkeling van de meerwaardevoet*. Als die uitgaven leiden tot een dalend aandeel van het netto loon in het nationaal inkomen (een relatief dalende arbeidersconsumptie), dan wordt de bewapening ongetwijfeld betaald ‘op kosten van de arbeidersklasse’, d.w.z. door een relatieve loondaling. Als het netto loon door een stijging van de belasting op de lonen met het ‘oog op bewapeningsuitgaven *duurzaam* een kleiner deel van het bruto loon gaan uitmaken, dan kan er zelfs gesproken worden van een daling van de waarde van de waar arbeidskracht, omdat de waarde daarvan immers alleen bepaald wordt door het met het arbeidsloon gekochte warenpakket dat dient voor het herstel van de arbeidskracht en niet door een voor de consumptie van de arbeiders irrelevante categorie ‘bruto loon’ waarop nog geen belasting is geheven.

In die zin hebben Tsuru, Baran-Sweezy en Kidron ongelijk als ze de militaire uitgaven slechts beschouwen als een ‘belasting op de meerwaarde’ of een ‘last op het maatschappelijk meerproduct’ (surplus).^[13] Daarentegen had Rosa Luxemburg gelijk toen ze over de bewapeningsuitgaven schreef: ‘Een deel van de in de circulatie van het variabele kapitaal gemobiliseerde geldsom springt uit de baan van die circulatie en vormt in handen van de staat een nieuwe vraag. Dat het proces *belasting-technisch* anders verloopt, dat nl. het bedrag van de indirecte belastingen in feite door het kapitaal aan de staat voorgeschoten wordt en pas bij de aankoop van de waren in de consumentenprijs aan de kapitalisten gerestitueerd wordt, verandert niets aan het *economische* aspect van het proces. Economisch is het van doorslaggevend belang, dat de als variabel kapitaal fungerende geldsom eerst de ruil tussen kapitaal en arbeidskracht bemiddelt, om daarna, bij de ruil tussen arbeiders als consumenten en kapitalisten als wa-

renverkopers, voor een deel uit de handen van de arbeiders als belasting naar de staat te verhuizen. Eerst vervult de door het kapitaal in de circulatie gebrachte geldsom dus volledig haar functie in de ruil met de arbeidskracht, om daarna in handen van de staat een volledig nieuwe loopbaan te beginnen, nl. als vreemde koopkracht, zowel buiten het kapitaal als buiten de arbeiders om, die zich op nieuwe producten, op een bijzondere productietak richt, die noch voor het onderhoud van de kapitalistenklasse noch voor het onderhoud van de arbeidersklasse dient en waarin het kapitaal dus een nieuwe gelegenheid vindt om meerwaarde zowel te produceren als te realiseren. We hebben al geconstateerd, dat de uit de arbeiders geperste indirecte belastingen worden gebruikt om de ambtenarensalarissen te betalen en in het onderhoud van het leger te voorzien, en daarbij bleek dat de “besparing” op de consumptie van de arbeidersklasse economisch gezien ertoe leidt, dat de kosten van de persoonlijke consumptie van de aanhang van de kapitalistenklasse en de werktuigen van haar klasseheerschappij van de kapitalisten op de arbeiders, van de meerwaarde op het variabel kapitaal worden afgewenteld en in dezelfde mate de meerwaarde wordt vrijgemaakt voor kapitaliseringsdoeleinden. Nu zien we hoe het gebruik van van de arbeiders afgeperste belastingen met het oog op de voortbrenging van oorlogsmiddelen het kapitaal een nieuwe accumulatiemogelijkheid biedt. Praktisch werkt het militarisme op basis van de indirecte belastingen in beide richtingen, doordat het ten koste van de normale levensvoorwaarden van de arbeidersklasse niet alleen het voortbestaan van de organen der kapitaalheerschappij, de staande legers, maar ook het meest grandioze accumulatiegebied van het kapitaal veilig stelt. [14]

Als dit alles klopt, en als we tegelijkertijd met Rosdolsky, op basis van Tugan-Baranowski's en Otto Bauers schema's (en op basis van de interne logica van de kapitalistische productiewijze) kunnen constateren, dat het realiseringsprobleem in laatste instantie een realiseringsprobleem is van de in waren van afdeling II vastgevroren meerwaarde, dan is het duidelijk dat de permanente bewapening *die* moeilijkheid niet op kan lossen.

2. Wapenproductie en de tendentiële daling van de winstvoet

De accumulatiemoeilijkheden, die uit de ontplooiing van de kapitalistische productiewijze voortvloeien, zijn in laatste instantie het gevolg van de (door de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal veroorzaakte) tendentiële daling van de gemiddelde winstvoet. Kan de permanente bewapening deze moeilijkheden opheffen? Dit kan duidelijk slechts onder twee voorwaarden het geval zijn.

Ten eerste zou afdeling III een geringere organische samenstelling van het kapitaal moeten hebben dan de afdelingen I en II, d.w.z. dat de permanente bewapening zou moeten leiden tot een daling van de

maatschappelijk gemiddelde organische samenstelling van het kapitaal. Dit is onder normale kapitalistische voorwaarden volkomen irreal. Integendeel, de organische samenstelling van het kapitaal is in afdeling III gewoonlijk hoger dan het maatschappelijk gemiddelde en staat op dezelfde hoogte als die van de met de duurste machines werkende sectoren van de zware industrie van afdeling I. Ook kan er geen sprake van zijn dat de permanente bewapening het constante kapitaal goedkoper maakt.

Ten tweede zou de opkomst van een afdeling III moeten leiden tot een permanente verhoging van de meerwaardevoet — vergeleken met de meerwaardevoet die vóór het bestaan van die afdeling de regel was. Hier moeten we opnieuw twee gevallen onderscheiden:

a. *De meerwaardevoet in afdeling III zelf stijgt zo sterk boven het maatschappelijk gemiddelde, dat deze bijdraagt tot een verhoging van het gemiddelde.*

Dit zou het geval zijn, wanneer in het boven gebruikte waardeschema de tweede productiecycclus er ongeveer als volgt zou uitzien:

I	$126.000c + 51.000v + 51.500m = 229.000$	I
II	$86.000c + 51.500v + 51.500m = 189.000$	II
III	$4.000c + 1.000v + 7.000m = 12.000$	III

d.w.z. wanneer de oorspronkelijke vorm van afdeling III ($4.00c + 4.000v + 4.000m = 12.000$) gewijzigd zou worden. De maatschappelijk gemiddelde winstvoet zou dan van 33,3 % tot 34,4 % gestegen zijn, d.w.z. de daling van de winstvoet van de eerste naar de tweede cyclus (van 33,3 % tot 32,3 %) zonder bewapeningsindustrie zou dankzij afdeling III omslaan in een stijging van de winstvoet van 33,3 % tot 34,4 %. Deze stijging is alleen daarom relatief klein, omdat de bewapeningssector maar een zeer gering deel van het maatschappelijk product vormt (in ons cijfervoorbeeld minder dan 3 %). Wanneer het gewicht van de ‘permanente bewapening’ toeneemt (tot ongeveer 10 of 15 % van het bruto nationaal product), dan wordt de stijging van de maatschappelijke winstvoet op grond van de stijging van de meerwaardevoet in afdeling III duidelijker.

Het ligt evenwel voor de hand, dat een dergelijke uitzonderlijke stijging van de meerwaardevoet in afdeling III niet het resultaat kan zijn van een stijging van de relatieve meerwaarde. Die is het gevolg van een toename van de arbeidsproductiviteit in afdeling II, d.w.z. van een daling van de *waarde* van de waar arbeidskracht (niet te verwarren met het reële loon) doordat een bepaalde hoeveelheid consumptiegoederen nu in een kleiner deel van de normale arbeidsdag voortgebracht kan worden, waardoor de

duur van de meerarbeid toeneemt. Een stijging van de relatieve meerwaarde zou dus nooit beperkt kunnen zijn tot afdeling III, maar zou de waarde van de waar arbeidskracht in de hele industrie bepalen.

Waarmee we dus in ons getallenvoorbeeld te maken hebben is een verhoging van de meerwaardevoet in afdeling III, die ontstaat doordat de in die afdeling werkzame arbeidskracht *diep onder haar waarde betaald* resp. ‘gekocht’ wordt. Onder ‘normale’ kapitalistische voorwaarden is een dergelijke discrepantie onmogelijk; in feite betreft het hier een bijzondere situatie, nl. die waarin de productie van afdeling III voor het grootste deel *niet* door ‘vrije’ arbeiders, maar door slaven (alle soorten gevangenen) geleverd wordt, zoals dit in de laatste fase van Hitlers oorlogseconomie het geval is geweest. Een dergelijke ‘betaling’ van de arbeidskracht diep onder haar waarde kan slechts een snel dalende arbeidsintensiteit en -productiviteit tot gevolg hebben.^[15] Daarmee komen we in een van de normale kapitaalaccumulatie en uitgebreide reproductie volledig verschillende logica terecht, nl. in die van de *ingekrompen reproductie*, waarin door een rooibouw op de waar arbeidskracht (en later door rooibouw op het maatschappelijke vaste kapitaal) als gevolg van een ziekelijk opgeblazen afdeling III de materiële elementen van de uitgebreide reproductie *vernietigd* worden.

b. In het tweede geval verhoogt het ontstaan van afdeling III de *algemeen-maatschappelijk gemiddelde meerwaardevoet* (dus niet de meerwaardevoet van afdeling III alleen). Aangezien het tot stand komen van afdeling III op zichzelf de productie van de relatieve meerwaarde niet kan vergroten, kan deze voorwaarde slechts gerealiseerd worden, wanneer de permanente bewapening door een relatieve daling van de waarde van de waar arbeidskracht betaald wordt (wanneer dus de reële lonen, de fysieke consumptie van de arbeiders, lager zijn dan ze zonder de door de arbeiders voor bewapeningsdoeleinden betaalde permanente belastingen geweest zouden zijn). Dit is het normale geval bij de kapitalistische bewapening, wanneer deze voor een aanzienlijk deel door loon- en indirecte belastingen (prijsstijging van de consumptiegoederen) gefinancierd wordt.

We stuiten echter onmiddellijk op een bezwaar. Wij hebben er al op gewezen dat de bewapeningseconomie uiteraard gekenmerkt wordt door een organische samenstelling van het kapitaal die hoger is dan het maatschappelijk gemiddelde in de afdelingen I en II. Bijgevolg heeft de permanente bewapening een *tegenstrijdige uitwerking* op de maatschappelijk gemiddelde winstvoet. Doordat ze de gemiddelde organische samenstelling van het kapitaal opdrijft, *versnelt ze* de tendentiële daling van de winstvoet; aangezien ze een stijging van de meerwaardevoet door toenemende belastingen op de lonen en prijsstijging van de consumptiegoederen impliceert, *remt ze* de tendentiële daling van de winstvoet. Beide effecten kunnen elkaar opheffen, zodat in laatste instantie, weer onder ‘normale’ kapitalistische

voorwaarden, de ontplooiing van de permanente bewapening de schommelingen van de gemiddelde winstvoet tendentieel neutraliseert. Slechts onder ‘abnormale’ voorwaarden van oorlogseconomie en/of fascisme en atomisering van de arbeidersklasse kan de ontplooiing van afdeling III een zo ingrijpende groei van de meerwaardevoet (relatieve of zelfs absolute *daling van het loon* ondanks hoge werkgelegenheidsgraad) met zich meebrengen, dat ze de door haar veroorzaakte verhoging van de maatschappelijk gemiddelde organische samenstelling van het kapitaal meer dan compenseert.^[16] Als we in plaats van een tweede productiecycclus:

I	130.000 c + 52.500v	+	52.500m	=	235.000		I	}	430.000
II	90.000 c + 52.500v		52.500m		195.000		II		

een tweede cycclus met een afdeling III:

I	126.000 c +	50.000v +	52.000m =	228.000		I	}	430.000
II	84.000 c +	50.000v +	52.000m =	186.000		II		
III	10.000 c +	2.500v +	3.500m =	16.000		III		

laten volgen op een eerste productiecycclus die het volgende waardeproduct vertoort:

I	120.000 c + 50.000v	+	50.000m	=	220.000		I	}	400.000
II	80.000 c + 50.000v		50.000m		180.000		II		

dan is de maatschappelijke organische samenstelling van het kapitaal wel van 2 tot 2,14 gestegen, maar is de gemiddelde winstvoet tegelijkertijd op 33,3 % blijven staan:

$$\frac{100.000m}{200.000c + 100.000v} \quad \text{in de eerste productiecycclus,}$$

$$\frac{107.500m}{220.000c + 102.000v} \quad \text{in de tweede productiecycclus.}$$

Dit volgt uit het feit, dat de meerwaardevoet gestegen is van 100 tot 104,8 %, doordat van het nominale arbeidsloon de tegenwaarde van 5.000 waarde-eenheden afgetrokken wordt via belastingen voor de aankoop van wapens door de staat (in plaats van aankoop van consumptiegoederen door de arbeiders).

Hoe groter de omvang van afdeling III en hoe sneller de groei van de maatschappelijk gemiddelde organische samenstelling van het kapitaal, des te sterker de *groei van de meerwaardevoet zou moeten zijn zonder toename van de relatieve meerwaarde*, om de anders onvermijdelijke daling van de gemiddelde winstvoet op te vangen. Dit zou zeer snel een *absolute* beperking van de loonsom tot gevolg hebben, hetgeen bij een *toenemende* werkgelegenheid onder ‘normale’ voorwaarden onwaarschijnlijk, zo niet onmogelijk is. Als bijv. van de tweede naar de derde productiecyclus het totaalmaatschappelijke constante kapitaal met 15 % stijgt van 220.000 tot 253.000 waarde-eenheden, terwijl de waarde van het totale maatschappelijke product met 7,5 % van 430.000 tot 462.250 toeneemt, dan moet, om de gemiddelde winstvoet op 33,3 % te houden, het totale variabele kapitaal van 102.500 tot 93.775 waarde-eenheden *dalen*. De voortgebrachte meerwaarde krijgt dan deze vorm:

I	138.000 c +	44.387,5v +	54.737,5m =	237.125	I	} 462.250
II	90.000 c +	44.387,5v +	54.737,5m =	189.125	II	
III	25.000 c +	5.000 v +	6.000m =	36.000	III	

De totale loonsom zou dan niet alleen qua waarde absoluut gedaald zijn, maar het van de arbeiders door belasting op de lonen en door stijging van de levensduurte afgetapte deel van het nominale loon zou tot 21.700 waarde-eenheden, d.w.z. tot ca. 20 % van de zonder die aderlating bereikte loonsom gestegen zijn. Dat dit — zonder fascisme en atomisering van de arbeidersklasse — niet te bereiken is, lijkt ons evident.

We moeten hier de stelling van de Britse econoom Michael Kidron bespreken, dat de bewapening het accumulatieproces op den duur inderdaad vergemakkelijkt, omdat deze de tendentiële daling van de gemiddelde winstvoet zou tegenhouden. Hier volgt Kidrons argumentatie: ‘(Marx’) model is een gesloten systeem, waarin de totale output terugstroomt als input in de gedaante van investeringsgoederen of lonen. Er bestaan geen lekken. Maar in principe zou een lek de groeidwang van zijn belangrijkste consequenties bevrijden. (...) Als “kapitaalintensieve” goederen weggenomen zouden worden, zou de groei (van de organische samenstelling van het kapitaal) trager verlopen, en — afhankelijk van de omvang en de samenstelling van het lek — zelfs beëindigd of omgekeerd kunnen worden. In zo’n geval zou zich geen daling van de gemiddelde winstvoet voordoen, zou er geen reden zijn om zware crises te verwachten, enz. In de praktijk heeft het kapitalisme nooit een gesloten systeem gevormd. Oorlogen en crises hebben ongehoorde hoeveelheden output vernietigd. Andere hoeveelheden zijn gedurende lange perioden door kapitaalexport omgeleid en ingevroren. Sinds de Tweede Wereldoorlog is veel daarvan in de

wapenproductie gesijpeld. Iedere lek heeft de groei van de algemene organische samenstelling en de daling van de winstvoet vertraagd.’[\[17\]](#)

De categorie *leak* (lek) haalt op een verwarrende manier verschillende verschijnselen door elkaar. Crises (*slumps*) vernietigen kapitaal door *devalorisering*, en devalorisering van het kapitaal betekent vanzelfsprekend (als de meerwaardevoet gelijk blijft) een stijging van de winstvoet. In het algemeen devaloriseren oorlogen het kapitaal niet (behalve verloren oorlogen, en ook dan slechts als gevolg van de uitwerkingen van die nederlagen); ze zijn slechts te beschouwen als een ‘lek’ dat de tendentiële daling van de winstvoet tegenhoudt, als ze kapitaal vernietigen (d.w.z. devaloriseren, want *fysiek vernietigen*). Export van kapitaal remt slechts de daling van de gemiddelde winstvoet, als het naar landen geëxporteerd wordt waar de gemiddelde organische samenstelling van het kapitaal lager is. Met andere woorden: in al die gevallen gaat het niet om een of ander mysterieus lek, maar om de klassieke stijging van de winstvoet als gevolg van een daling van de organische samenstelling van het kapitaal, inclusief vernietiging van kapitaal (waardevernietiging, met of zonder fysieke vernietiging).

Waar Kidron het begrip *leak* op de bewapening toepast, verwacht hij klaarblijkelijk het *productieproces* (als eenheid van arbeids- en valoriseringsproces) en het *reproductieproces* (dat geen eenheid is van meerwaarderealisering, kapitaalaccumulatie en terugkeer van alle geproduceerde waren in het productieproces). Als het in de verschillende productietakken geïnvesteerde kapitaal gevaloriseerd is en de waren die in zijn bezit zijn tegen hun productieprijs zijn verkocht, heeft dit kapitaal meerwaarde gerealiseerd, en wel *onafhankelijk* van het feit of de verkochte waren in het reproductieproces opgaan of niet. Dan kan er van ‘devalorisering’ geen sprake zijn. En de in de productie van ‘luxegoederen’ of wapens door het proletariaat geleverde meerarbeid (geproduceerde meerwaardemassa) neemt op dezelfde voet deel aan de verdeling van de totale maatschappelijke meerwaarde als de bij de voortbrenging van productiemiddelen of consumptiegoederen voor de reproductie van de arbeidskracht bestede meerarbeid.

Als Kidron de wapenproductie vergelijkt met crises of oorlogen of met kapitaal-export naar onderontwikkelde landen, zou hij moeten bewijzen, dat die wapenproductie een investering is van kapitaal met een lagere organische samenstelling dan in afdelingen I en II.[\[18\]](#) Dit bewijs kan hij niet leveren. Hij kan dus zijn bewering niet staven, dat permanente bewapening de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal en daardoor de daling van de gemiddelde winstvoet zou kunnen remmen.[\[19\]](#) In zijn boek *Western Capitalism since the War* haalt Kidron in plaats van een bewijs een kroongetuige aan. Ladislav von Bortkiewicz zou nl. bewezen hebben, dat de organische samenstelling van het kapitaal in afdeling III (bij Von Bortkiewicz ‘luxeproductie’) geen invloed heeft op de gemiddelde

winstvoet.^[20] Bortkiewicz heeft dat inderdaad beweerd.^[21] Maar deze bewering is gebaseerd op een misverstand omtrent het wezen van de productieprijsen, die Bortkiewicz verwacht met ‘goudprijzen’. In werkelijkheid zijn de productieprijsen voor Marx geenszins ‘prijzen’ in de gangbare zin van het woord, maar slechts resultaten van de herverdeling van de maatschappelijke meerwaarde tussen de verschillende productietakken. Om tot zijn opvatting te komen moet Bortkiewicz de marxistische stelling dat de som der productieprijsen gelijk is aan de som der waarden, prijsgeven, moet hij m.a.w. in het proces van waren-circulatie en nivellering van de winstvoet op mysterieuze wijze waarde (maatschappelijk noodzakelijk bestede *arbeidskwanta*) laten ‘verdwijnen’ of ‘ontstaan’. Dat betekent een terugkeer tot de door Marx gecorrigeerde onsamenvangende arbeidswaardetheorie van Ricardo. Juist de ontoereikendheid van Ricardo’s analyse van de waarde van de koopwaar en zijn onbegrip voor het wezen van de abstracte, waardeschepende arbeid, verleide hem tot de conclusie dat alleen een prijsdaling van de *levensmiddelen der arbeiders* tot een verhoging van de winstvoet kan leiden.^[22] — Sraffa, Kidrons andere kroongetuige, volgt hier eveneens Ricardo.

In zijn *Theorien über den Mehrwert* heeft Marx expliciet kritiek geleverd op het citaat van Ricardo, dat Von Bortkiewicz ter ondersteuning van zijn hypothese heeft aangehaald. Marx citeerde de volgende alinea uit hoofdstuk 7 van Ricardo’s *Principles*: ‘In dit boek heb ik willen aantonen dat de winstvoet slechts kan toenemen door een daling van de lonen, en dat zich slechts een voortdurende daling van de lonen kan voordoen door een prijsdaling van de levensmiddelen waaraan de lonen besteed worden. Als dus door uitbreiding van de buitenlandse handel of door verbeteringen aan de machines het voedsel en andere noodzakelijke goederen van de arbeiders tegen een lagere prijs op de markt gebracht kunnen worden, zullen de winsten stijgen. Als we in plaats van ons eigen koren te verbouwen, of de kleding en andere noodzakelijke levensmiddelen van de arbeiders te fabriceren, een markt ontdekken waar deze waren goedkoper zijn, zullen de lonen dalen en de winsten stijgen; *maar als de waren die door de uitbreiding van de buitenlandse handel of door verbeteringen aan de machines tegen een lagere prijs verkregen worden, uitsluitend door de rijken verbruikt worden, zal de winstvoet niet veranderen. De loonvoet blijft onaangetast als wijn, fluweel, zijde en andere dure waren bijv. met 50 % in prijs dalen, en bijgevolg blijven de winsten onveranderd.*’^[23] Marx antwoordde daarop: ‘Men ziet, dat deze passage hoogst incorrect is opgesteld. Maar afgezien van die formaliteit is dat alles slechts juist, als men in plaats van winstvoet “meerwaardevoet” leest, zoals in heel dit onderzoek van de relatieve meerwaarde. Zelfs bij luxewaren kan de technische vooruitgang de algemene winstvoet verhogen, *daar de winstvoet in die sectoren, zoals in elke andere sector, deelneemt aan de nivellering van alle bijzondere winstvoeten tot de gemiddelde winstvoet.* Indien in zulke gevallen door de genoemde invloeden de waarde van het constante kapitaal daalt ten opzichte van het variabele, of de lengte van de rotatietijd afneemt en er

dus een wijziging in het circulatieproces optreedt, dan stijgt de winstvoet. Verder wordt de invloed van de buitenlandse handel zeer eenzijdig opgevat. Essentieel voor de kapitalistische productie is de ontwikkeling van het product tot waar, een ontwikkeling die wezenlijk verbonden is met de uitbreiding van de markt, met de schepping van de wereldmarkt, dus met buitenlandse handel.’^[24]

Vervolgens onderzoekt Marx de oorsprong van Ricardo’s fout, die gelijk te stellen is met de fout van Kidron en Von Bortkiewicz: ‘Als de arbeidsdag gegeven is (...), dan is de algemene meerwaardevoet, d.w.z. de graad van meerarbeid gegeven, daar het arbeidsloon gemiddeld hetzelfde is. Dit heeft Ricardo in zijn hoofd. En hij verwisselt die algemene meerwaardevoet met de algemene winstvoet. (Bortkiewicz heeft de algemene meerwaardevoet niet eens begrepen, hij wijzigt de meerwaardevoet door de omvorming van waarden in prijzen in het circulatieproces. E.M.) Ik heb aangetoond, dat bij dezelfde algemene meerwaardevoet de winstvoeten in de verschillende productietakken volkomen verschillend moeten zijn, willen de waren tegen hun respectieve waarde verkocht worden. De algemene winstvoet ontstaat doordat de totaal voortgebrachte meerwaarde op het totale kapitaal van de maatschappij (kapitalistenklasse) berekend wordt, doordat dus ieder kapitaal in iedere bijzondere productietak voorgesteld wordt als proportioneel deel van een totaal kapitaal van dezelfde organische samenstelling, zowel wat de samenstelling uit constant en variabel als uit circulerend en vast kapitaal betreft. (...) Het is duidelijk, dat voor de uiteindelijke realisering van de algemene winstvoet de omvorming van de waarden in de daarvan verschillende productieprijsen nodig is. Ricardo veronderstelt omgekeerd de identiteit van waarden en productieprijsen, omdat hij winstvoet en meerwaardevoet verwacht. Daarom heeft hij niet het flauwste benul van de algemene verandering, die zich in de prijzen der waren als gevolg van de totstandkoming van een algemene winstvoet voordoet, alvorens er van zo’n algemene winstvoet sprake kan zijn. Hij neemt de pre-existentie van die winstvoet aan, die bij hem dus zelfs deel heeft aan de bepaling van de waarde.’^[25] En verder: ‘Door zijn volkomen onjuiste opvatting over de winstvoet begrijpt Ricardo de invloed van de buitenlandse handel, als daarna het levensonderhoud van de werkgevers niet rechtstreeks in prijs verlaagd wordt, volledig verkeerd. Hij ziet niet in van welk enorm belang het bijv. voor Engeland is, de industrie van goedkope grondstoffen te voorzien, en dat in dit geval, hoewel de prijzen dalen, de winstvoet stijgt, terwijl in het omgekeerde geval een prijsstijging de winstvoet kan doen dalen, zelfs wanneer in beide gevallen het arbeidsloon hetzelfde blijft. (...) De winstvoet is niet afhankelijk van de prijs van de afzonderlijke waren, maar van de massa meerarbeid die met een gegeven kapitaal gerealiseerd kan worden. Ricardo miskent ook in andere opzichten het belang van de markt, omdat hij het wezen van het geld niet begrijpt.’^[26]

Voor Marx is de abstracte arbeid waardescheppend, d.w.z. de arbeid die onafhankelijk van de specifieke gebruikswaarde die hij voortbrengt, als deel van het totaalmaatschappelijke arbeidsvermogen en waar produceert, die op de markt een equivalent vindt, d.w.z. in een maatschappelijke behoefte voorziet. Of dit een behoefte van de arbeiders of van de kapitalisten, van de staat of van niet-kapitalistische producenten is, blijft vanuit het standpunt van de waardevorming gelijk. Bijgevolg wordt de totale omvang van de waardeproductie door de totale omvang van de warenproductie bepaald, onafhankelijk van de specifieke gebruikswaarde (en derhalve ook onafhankelijk van de specifieke plaats ten opzichte van het reproductieproces) van de afzonderlijke waren. En bijgevolg is de maatschappelijke winstvoet afhankelijk van de totale massa onbetaalde arbeid, meerarbeid, die door het maatschappelijk kapitaal in de warenproductie in beweging werd gezet, *en onafhankelijk van de sector waarin dit plaatsvond*. Als door de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal in een bepaalde sector (bijv. in de wapenproductie) de totale som van het kapitaal toeneemt vergeleken met een gelijk gebleven massa meerarbeid, dan daalt de maatschappelijk gemiddelde winstvoet, onverschillig wat de verhouding tussen productieve en onproductieve consumptie of tussen consumptie en accumulatie ook zijn mag. Als door vermindering van het constante kapitaal of door toename van de meerwaardemassa de waarde van het maatschappelijke totaalkapitaal daalt in vergelijking met de totale massa meerarbeid die het in beweging zet, dan stijgt de maatschappelijke winstvoet, en wel onafhankelijk van een eventuele verandering in de verhouding tussen de verschillende categorieën van geproduceerde gebruikswaarden. In die zin kan de expansie van afdeling III als productie van bewapeningsgoederen de maatschappelijke winstvoet slechts in de zin van een verhoging (of een geremde daling) beïnvloeden, wanneer die afdeling ofwel een lagere organische samenstelling van het kapitaal heeft dan de andere takken van de warenproductie (hetgeen duidelijk niet het geval is), ofwel direct of indirect de meerwaardevoet sterker verhoogt dan zonder die afdeling het geval zou geweest zijn (wat, zoals aangetoond, slechts onder zeer bepaalde voorwaarden mogelijk is).[27]

3. Wapenproductie en de valoriseringsmoeilijkheden van het kapitaal

Een derde fundamentele tegenspraak van de kapitalistische productiewijze, die vanaf een bepaalde rijpingsgraad van die productiewijze aan het licht treedt, is de moeilijkheid om het kapitaal te valoriseren, d.w.z. het fenomeen van de niet meer productief te investeren *surpluskapitalen*. Dit is in de ontwikkelde kapitalistische landen sinds het begin van het imperialistische (monopoliekapitalistische) tijdperk een feit, dat zich vooral tussen 1913 en 1940 (1945) manifesteert. En hier wordt de specifieke functie van de permanente bewapening — in tegenstelling tot die hypothesen die in de bewapening

hoofdzakelijk een middel zien om de realiseringsproblemen te boven te komen of de daling van de gemiddelde winstvoet te remmen — pas volledig duidelijk.

Laat ons aannemen, dat de totale maatschappelijke productie voor een bepaalde periode 400.000 waarde-eenheden vertegenwoordigt, terwijl tegelijk 60.000 waarde-eenheden braakliggend kapitaal voorhanden zijn. De productie heeft de volgende waardestructuur:

$$\begin{array}{rcllcl}
 \text{I} & 120.000c + 50.000v & + & 50.000m & = & 220.000 & \text{I} & & \\
 \text{II} & 80.000c + 50.000v & + & 50.000m & = & 180.000 & \text{II} & \} & 400.000
 \end{array}$$

Laat ons ook aannemen, dat van de 75.000m (37.500 in elke afdeling), die onproductief door de kapitalisten geconsumeerd worden, een bepaald deel, bijv. 3.000, de rente vertegenwoordigt die het braakliggende kapitaal van 60.000 als aan-

deel in de totaalmaatschappelijke meerwaarde oplevert.[28] Als die 60.000 nu geleidelijk in afdeling III geïnvesteerd worden en zelf een gemiddelde winstvoet van 33 % opleveren (d.w.z. zoveel arbeiders in beweging zetten, dat de meerwaardemassa met 20.000 verhoogd wordt), vindt vanuit kapitalistisch standpunt een *economische expansie* plaats. Het totale geïnvesteerde kapitaal is toegenomen. Omvang en waarde van de warenproductie zijn gestegen. De geproduceerde meerwaardemassa is gestegen. De werkgelegenheid is gestegen. Het nationale inkomen is hoger dan tevoren. Zolang ongebruikte reserves in de economie voorhanden zijn — en dat is de uitgangspositie van de ‘permanente bewapening’ — ontstaan geen bijzondere problemen uit de specifieke gebruikswaarde van de extra productie van 80.000 waarde-eenheden (d.w.z. uit het feit, dat de in afdeling III geproduceerde goederen noch voor de reconstructie en uitbreiding van het constante kapitaal, noch voor de reconstructie en uitbreiding van de levende arbeidskracht dienen). De vergelijking $Ic + Iv + Im = Ic + IIc + IIIc + \Delta c (I + II + III)$ is dan niet dwingend, daar het aanvullende, in afdeling III aangewende kapitaal niet noodzakelijk *nieuw geschapen* productiemiddelen hoeft te gebruiken, maar bestaande en niet volledig benutte productiecapaciteiten absorbeert (resp. de nieuw geschapen productiemiddelen voor zich reserveert en de lopende productie van productiemiddelen voor afdeling II toch kan realiseren door een vollediger benutting van bestaande productiecapaciteiten, de absorptie van bestaande grondstoffenvoorraden enz.). Op die manier is een tweede productiecyclus

$$\begin{array}{l} \text{I} \quad 120.000c + 50.000v + 50.000m = 220.000 \quad \text{I} \\ \text{II} \quad 80.000c + 50.000v + 50.000m = 180.000 \quad \text{II} \\ \text{III} \quad 45.000c + 15.000v + 15.000m = 75.000 \quad \text{III} \end{array}$$

zeker mogelijk, en zou zich zelfs tot een derde productiecyclus

$$\begin{array}{l} \text{I} \quad 126.000c + 51.500v + 51.500m = 229.000 \quad \text{I} \\ \text{II} \quad 84.000c + 51.500v + 51.500m = 187.000 \quad \text{II} \\ \text{III} \quad 50.000c + 18.000v + 18.000m = 86.000 \quad \text{III} \end{array}$$

kunnen ontwikkelen, zonder dat de totale waarde van het uitgegeven constante kapitaal (245.000 waarde-eenheden in de tweede, 260.000 in de derde cyclus), plus de voor de accumulatie van het constante kapitaal benodigde waarden, uitsluitend uit de lopende productie van het constante kapitaal (220.000 in de tweede, 229.000 in de derde cyclus) vervangen zouden moeten worden.

Evenmin hoeft de accumulatie van het kapitaal volledig uit de lopende meerwaardeproductie en -realisering tot stand te komen, omdat het versnelde expansieproces ontstaan is uit de valorisering van een al bestaand, vroeger niet gevaloriseerd geldkapitaal. Als het totale surpluskapitaal niet ineens, maar slechts stapsgewijze naar de productie van afdeling III wordt overgeheveld, kan een versnelde kapitaal-accumulatie plaatsvinden, die de grenzen van de lopende meerwaardeproductie en -realisering overschrijft tot tenslotte het hele surpluskapitaal in de valorisering betrokken wordt. Dat betekent, dat de totale waarde van het lopend verbruikte constante kapitaal gedeeltelijk door de opnieuw in de circulatie en de productie betrokken surpluskapitalen vergoed kan worden, juist zoals een deel van de supplementair aangewende machines en grondstoffen niet uit de lopende productie, maar uit de niet-gebruikte voorraden afkomstig is. Maar de totale warenwaarde wordt volledig gerealiseerd en geen enkele warenbezitter verkoopt zijn waren onder hun waarde. Zodra men de fictie opgeeft dat er in elk van die drie afdelingen slechts één enkele kapitalistische firma bestaat en men zich bijv. de heropleving van de productie in bestaande, vroeger tijdelijk stilgelegde bedrijven voorstelt, brengt die inschakeling van surpluskapitalen in de kringloop geen begripsmatige moeilijkheden die in botsing komen met de logica van de reproductieschema's.

Het surpluskapitaal wordt slechts dan weer productief geïnvesteerd, als een 'rendabele' afzet gewaarborgd is. Die extra vraag wordt in eerste instantie door de staat (gedeeltelijk door belastingen en gedeeltelijk door leningen) in het leven geroepen. Hier heeft Kozlik[29] gelijk. Voor zover de warenproductie en het inkomen dat in die productie ontstaat zich daardoor uitbreiden, kan de inflatie inderdaad een werkelijke economische groei tot stand brengen (zolang er voldoende reserves aan machines, grondstof-

fen en arbeidskrachten zijn). Kozlik vergist zich echter, als hij van een 'vernietiging' van kapitaal in de bewapeningseconomie spreekt. Want kapitaal dat gebruikt wordt om meerwaarde voort te brengen en voorheen braak lag is niet alleen niet 'vernietigd', maar gevaloriseerd.

Evenmin kunnen we Horst Heiningen volgen, als hij stelt dat 'marxistische en de laatste tijd ook een groeiend aantal burgerlijke economen en politici juist het bewijs leveren, dat de bewapeningswedloop de economische groei niet bevordert, maar uiteindelijk (?) verregaand ondermijnt.[30] Deze argumentatie gaat volledig voorbij aan het *centrale* probleem van de surpluskapitalen.[31]

De fundamentele moeilijkheid treedt echter weer op zodra de bestaande reserves aan machines, grondstoffen, arbeidskrachten enz. allemaal in het productieproces zijn geabsorbeerd. Dan moeten nl. weer proportionaliteitsformules van kracht zijn, die ervan uitgaan dat iedere afdeling slechts voor dezelfde waarde aan waren van de andere kan aankopen als ze zelf aan die afdelingen verkocht heeft. Dat betekent dat de waarde van de in afdeling III geproduceerde waren volledig betrokken moet worden uit afhoudingen van de totaalmaatschappelijke meerwaarde en het totaalmaatschappelijk arbeidsloon. Als we gemakshalve aannemen, dat de staat arbeidsloon en meerwaarde even zwaar belast (= x of bijv. 25 %), dan krijgen we de volgende formule:

$$\text{III} = \text{I}v_x + \text{I}m_x + \text{II}v_x + \text{II}m_x + \text{III}v_x + \text{III}m_x.$$

We kunnen de waarde van III ook volledig uitschrijven:

$$\text{III}c + \text{III}v + \text{III}m = \text{I}v_x + \text{I}m_x + \text{II}v_x + \text{II}m_x + \text{III}v_x + \text{III}m_x, \text{ waaruit volgt:}$$

$$\text{III}c + \text{III}v(1-x) + \text{III}m(1-x) = \text{I}v_x + \text{I}m_x + \text{II}m_x,$$

of, als $x = 25\%$:

$$\text{III}c + 75\% \text{ van III}v + 75\% \text{ van III}m = 25\% \text{ van Iv} + 25\% \text{ van Im} + 25\% \text{ van IIV} + 25\% \text{ van IIm}.$$

Met andere woorden: voor het evenwicht van het systeem moet de permanente bewapeningsproductie zulk een omvang hebben, dat de waardesom van het in de bewapeningssector uitgegeven constante kapitaal plus het netto loon van de in die afdeling werkzame arbeiders plus de netto winst van de wapenfabrikanten niet hoger en niet lager is dan de belastingen op de inkomens van de arbeiders en kapitalisten van de twee andere afdelingen. De klassieke proportionaliteitsvergelijking, die zich beperkt tot de beide afdelingen I en II, wordt dan als volgt genuanceerd:

$Ic + Iv + Im = Ic + IIc + IIIc + Im(I - x)\beta + IIm(I - x)\beta + IIIIm(I - x)$, waaruit volgt:

$Iv + Imx + Im(I-x)\alpha,\gamma = IIc + IIIc + IIm(1-x)\beta + IIIIm(1-x)\beta$, d.w.z. het bruto loon van de in afdeling I werkzame arbeiders en de totale in die afdeling geschapen meerwaarde die niet in nieuw constant kapitaal belegd wordt (inclusief de belastingen, dus bruto meerwaarde), moeten gelijk zijn aan de in de productie van de twee andere afdelingen geschapen vraag naar nieuwe productiemiddelen. Daar die vraag zowel in afdeling II als in afdeling III ontstaat, is de vergelijking in feite van kracht voor het bruto loon en de bruto meerwaarde en niet voor het netto loon en de netto meerwaarde (met uitzondering van de in c geaccumuleerde meerwaarde), die slechts tegen waren uit afdeling II en niet tegen die uit afdeling III geruild moeten worden.

Dat deze evenwichtsvoorwaarden bij een intensievere technische vooruitgang, verhoging van de organische samenstelling van het kapitaal en toename van de meerwaardevoet precies als in een systeem met twee afdelingen noodzakelijk vernietigd worden, volgt uit de interne logica van het systeem, zoals in het eerste deel van dit hoofdstuk is aangetoond. De belasting op de loon- en meerwaardesom is immers een epifenomeen, dat de volledige realisering van de meerwaarde resp. de volledige uitbetaling van de loonsom vooronderstelt, d.w.z. een proportionele productie in de afdelingen I en II, d.w.z. geen onverkoopbaar warenresidu. Maar er komt nog een andere moeilijkheid bij, nl. dat de proportionaliteit tussen afdeling III enerzijds en de afdelingen I en II anderzijds nauwkeurig bewaard moet blijven.

Dit betekent natuurlijk niet, dat de permanente bewapening de economische kringloop slechts zo lang beïnvloedt als er overtollig kapitaal, braakliggende arbeidsmiddelen en werkloze arbeidskrachten bestaan. Ook na het tot stand komen van de volledige werkgelegenheid kan deze een aanzienlijke invloed uitoefenen, zowel in een zogenaamde oorlogseconomie (als de wijziging van de proporties tussen de drie afdelingen de uitgebreide reproductie van de materiële elementen niet meer voldoende kan waarborgen en er bijv. een cyclus van ingekrompen reproductie intreedt) als onder 'normale' omstandigheden (als de permanente bewapening de verhouding tussen totaalmaatschappelijk arbeidsloon en totaalmaatschappelijke meerwaarde verandert, d.w.z. tot een stijging van de maatschappelijke meerwaardevoet leidt). Bij een toename van de werkgelegenheid en een stijging van de loonsom (niet alleen van de bruto, maar ook van de netto loonsom) kan dit zeker het geval zijn, zoals blijkt uit de volgende cijfer-voorbeelden:

Eerste cyclus (bruto inkomen van de maatschappelijke klassen)

I	120.000c + 48.500v + 48.500m
II	80.000c + 48.500v + 48.500m
III	10.000c + <u>3.000v</u> + <u>3.000m</u>
	100.000 100.000

De aankoop van de bewapeningsproductie voor een totale waarde van 16.000 waarde-eenheden geschiedt door een belasting van 10 % op het arbeidersinkomen en van 6 % op de meerwaarde (het inkomen van de kapitalisten). De eerste productiecyclus gaat er dan uiteindelijk als volgt uitzien:

Eerste cyclus (netto inkomen van de maatschappelijke klassen)

I	120.000c + 43.650 netto-v + 45.590 netto-m + 7.760 belastingen om III aan te kopen
II	80.000c + 43.650 netto-v + 45.590 netto-m + 7.760 belastingen om III aan te kopen
III	10.000c + 2.700 netto-v + 2.820 netto-m + 480 belastingen om III aan te kopen

Tweede cyclus (bruto inkomen van de maatschappelijke klassen)

I	123.000c + 50.000v + 50.000m
II	82.000c + 50.000v + 50.000m
III	12.000c + <u>4.000v</u> + <u>4.000m</u>
	104.000 104.000

De aankoop van de bewapeningsproductie voor een totale waarde van 20.000 waarde-eenheden geschiedt door een belasting van 12 % op het arbeidersinkomen en van slechts 7 % op het inkomen van de kapitalisten. Het uiteindelijke beeld van de waarde- en inkomensverdeling in de tweede cyclus wordt dan als volgt:

Tweede cyclus (netto inkomen van de maatschappelijke klassen)

I	123.000c +	netto-v +	netto-m +	belastingen om III aan
	44.000	46.400	9.600	te kopen
II	82.000c +	netto-v +	netto-m +	belastingen om III aan
	44.000	46.400	9.600	te kopen
III	12.000c	netto-v	netto-m	belastingen om III aan
	+ <u>3.500</u>	+ <u>3.700</u>	+ <u>800</u>	te kopen
	91.500	96.500	20.000	

De bruto loonsom is van de ene op de andere cyclus met 4.000 waarde-eenheden gestegen; de netto loonsom is eveneens met 1.500 waarde-eenheden gestegen. En toch is de maatschappelijke meerwaardevoet gestegen van 104,4 % tot 105,5 %. Overigens betekent de permanente bewapening een herverdeling van de winst ten gunste van de bewapeningsconcerns, die vooral (zo niet uitsluitend) concerns uit afdeling I zijn, en in het nadeel van de concerns uit afdeling II. Als we veronderstellen dat de concerns die zich met de productie van afdeling III bezighouden, slechts uit afdeling I afkomstig zijn, dan is de netto meerwaarde die ze in de eerste cyclus behalen (48.410 waarde-eenheden) bijna gelijk aan de bruto meerwaarde van afdeling I, en in de tweede cyclus (50.100 waarde-eenheden) hoger dan de bruto meerwaarde van afdeling I zowel in de eerste als in de tweede cyclus.^[32] De kapitalistische bewapeningsonkosten worden dus vanaf de tweede cyclus uitsluitend door de kapitalisten van afdeling II gedekt, terwijl de bewapeningsonkosten die de arbeidersklasse betaalt vrijwel identiek zijn aan een verhoging van de meerwaardevoet. De kapitalisten van afdeling I hebben dus dubbel baat gehad bij de bewapening — ten koste van de arbeidersklasse en ten koste van de kapitalisten van afdeling II. Hier blijkt, hoezeer Rosa Luxemburg gelijk had toen ze schreef: ‘Wat anders als spaargeld van de boeren en van de kleine middenstand opgepot zou worden om in banken en spaarbanken het naar belegging strevende kapitaal te vergroten, wordt omgekeerd nu in het bezit van de staat een vraag en een investeringsmogelijkheid voor het kapitaal. Voorts komt nu een grote, uniforme en compacte vraag van de zijde van de staat in de plaats van een zeer heterogene, versplinterde en qua tijdstip niet gecoördineerde vraag, die veelal door de eenvoudige warenproductie te bevredigen zou zijn en dus niet in aanmerking komt voor kapitaalaccumulatie. De bevrediging van de vraag van de staat veronderstelt echter van meet af aan een grootindustrie op het hoogste niveau, dus gunstige voorwaarden voor accumulatie en meerwaardeproductie. In de vorm van militaristische staatsopdrachten wordt de tot een geweldige omvang geconcentreerde koopkracht van de consumentenmassa bovendien onttrokken aan de willekeur en de subjectieve schommelingen van de persoonlijke consumptie en krijgt daarmee een vrijwel automatische regelmaat en een ritmische groei. Tenslotte bevindt de hefboom van die automatische en ritmische beweging van

de militaristische kapitaalproductie zich in de handen van het kapitaal zelf — via het apparaat van de parlementaire wetgeving en de pers, die bestemd is voor de vorming van de zogenaamde publieke opinie. Daarom lijkt dit specifieke accumulatiegebied op het eerste gezicht een onbegrensd expansievermogen te bezitten. Terwijl iedere andere uitbreiding van de afzet en de operatiebasis van het kapitaal sterk afhankelijk is van historische, sociale en politieke momenten die buiten de wil van het kapitaal om werkzaam zijn, vormt de productie voor het militarisme een gebied waarvan de regelmatige en schoksgewijze uitbreiding in eerste instantie van de wil van het kapitaal zelf lijkt af te hangen.’^[33]

Paul Mattick aarzelt tussen verschillende interpretaties. Aan de ene kant beweert hij, dat ‘door de staat veroorzaakte productie’ (incl. wapenproductie) slechts de consumptie en niet de kapitaalaccumulatie verhoogt.^[34] Maar elders stelt hij vast, dat oorlogsproductie geen simpele ‘verkwistingsproductie’ is maar het accumulatieproces weer op gang brengt.^[35] In zijn kritiek op Baran en Sweezy’s *Monopoly Capital* wordt hij nog duidelijker: ‘Wat doet de staat in werkelijkheid, als hij arbeid en ongebruikte hulpbronnen verenigt voor de productie van goederen waarvoor geen markt (?) bestaat? De belastingen zijn een deel van het door markttransacties gerealiseerde inkomen; als deze aan het kapitaal onttrokken worden, verlagen ze de winst, ongeacht of deze winsten nu geconsumeerd of in additioneel kapitaal geïnvesteerd zouden zijn. Als dat niet zou gebeuren, dan zou er ongebruikt kapitaal in monetaire vorm als particuliere geldschat bestaan. In deze eigenschap kan het niet kapitalistisch werkzaam zijn; maar dat kan het evenmin als de staat het gebruikt voor de financiering van de niet-rendabele productie van openbare dienstverlening en staatsverspilling. In plaats van een kapitalistisch zinloze geldschat komt dan een kapitalistisch zinloze (?) productie van goederen en diensten. Er is echter één verschil: terwijl het kapitaal zonder de belastingen een geldschat zou bezitten, wordt deze potentiële geldschat hem onteigend (!) door de belastingheffing ten dienste van openbare uitgaven.’^[36]

Mattick schijnt niet te begrijpen, dat de ‘onteigende geldschat’ door wapenproductie, d.w.z. door een arbeids- en valoriseringsproces, voordien ongebruikte arbeidskracht absorbeert, d.w.z. de geproduceerde meerwaardemassa vergroot. Wapenproductie is daarom kapitalistisch geenszins ‘zinloos’, maar stimuleert de kapitaalaccumulatie, zolang er niet-gevaloriseerde surplus-kapitalen bestaan, resp. zolang er buiten de voor de uitgebreide reproductie van constant kapitaal en arbeidskracht geïnvesteerde kapitalen nog geldkapitaal is. Volgens Matticks logica zou ook de luxeproductie voor de onproductieve particuliere consumptie van de kapitalisten en hun bedienden ‘onteigening’ en ‘verkwisting’ moeten zijn, terwijl Marx die uiteraard beschouwde als een *extra meerwaardeproductie*, voor zover die kapitalistisch met loonarbeid, d.w.z. als deel van de warenproductie, is geschied.^[37]

4. Bewapeningseconomie en de groeikansen op lange termijn van het laatkapitalisme

Wat wij hierboven uiteen hebben gezet verklaart ten dele, waarom de permanente bewapening in de hele periode sinds de Tweede Wereldoorlog niet alleen één van de belangrijkste middelen is geweest om het probleem van de surpluskapitalen op te lossen, maar ook en vooral waarom de versnelling van de technologische vernieuwing juist vanuit de bewapeningsproductie een geweldige impuls heeft gekregen.[38] De bewapeningswedloop met een niet-kapitalistisch complex van staten heeft hierbij een belangrijke rol gespeeld. Maar het probleem is of permanente bewapening *op den duur* de tendens tot crisis en ineenstorting van de kapitalistische productiewijze kan neutraliseren en een relatief hoog groeitempo kan garanderen. De eerste economen die zich op Marx beriepen en deze vraag positief hebben beantwoord, zijn Natalie Moszkowska (1943) en Walter J. Oakes (1944). Deze laatste heeft dit thema later onder de naam T.N. Vance systematisch behandeld en het begrip ‘permanente oorlogseconomie’ ontwikkeld dat echter opmerkelijk genoeg het eerste werd gebruikt in januari 1944 door de directeur van General Motors en latere minister van defensie Charles E. Wilson.[39]

Moszkowska redeneert als volgt: ‘Het expansieve vermogen van de civiele industrie, de productie van gebruiksvoorwerpen, hangt af van de levensstandaard van een volk. Wordt deze teruggedrongen, dan worden ook de industrieën die productiemiddelen en consumptiegoederen voortbrengen in hun ontwikkeling geremd. De mogelijkheid om kapitaal rendabel te beleggen in de civiele industrie wordt dus binnen nauwe grenzen beperkt. Het kapitaal groeit veel sneller dan de mogelijkheid om het te valoriseren. Het reusachtig groeiende kapitaal reikhalst naar actieterreinen, die onafhankelijk zijn van de ontoereikende koopkracht van het volk; het wenst zich productiegebieden met onbeperkte investeringsmogelijkheden. En juist de oorlogsindustrie wordt voor het kapitaal steeds meer zo’n droomgebied. Daar de productie van gebruiksvoorwerpen zich wegens de beperking van de koopkracht van het volk niet voldoende ontplooiën kan, moet het kapitaal — zelfs als het in andere omstandigheden vrede-lievend zou zijn — zich steeds meer gaan richten op de productie van moordwapens. Onder de gegeven omstandigheden heeft het geen ander werkterrein. Heeft men zich in het opkomende kapitalisme ook aan de vervaardiging van productiemiddelen en consumptiegoederen gewijd: in het neergaande kapitalisme moet noodgedwongen voornamelijk de bewapeningsindustrie worden uitgebouwd. De ontwikkeling van de vredesindustrie wordt meer en meer geremd door het ontbreken van een effectieve vraag en door de stremmingen in de afzet. De ontwikkeling van de oorlogsindustrie kent dergelijke hindernissen niet. De oorlogsindustrie kan zich — als er oorlogsgevaar dreigt — in een heel ander tempo en met een ongehoorde en niet vermoede kracht ontwikkelen.’[40] En verder: ‘Net zoals de toepassing van techni-

sche vindingen, betekent het doordringen van het kapitalisme in niet-kapitalistisch gebied slechts uitstel van de crisis. Na de succesvolle opmars van het kapitaal wachten nog zwaardere crises. De zaken verlopen anders wanneer de bewapening de overgeaccumuleerde kapitalen voor zich opeist. Dan worden kapitalen geabsorbeerd zonder dat het productievermogen van de civiele productie van productiemiddelen en consumptiegoederen toeneemt, dus zonder dat het maatschappelijk consumptievermogen hoeft te stijgen. De producten van de bewapeningsindustrie worden immers op de markt gevraagd noch aangeboden. De bewapeningsindustrie levert niet op de markt en is onafhankelijk van zijn absorptievermogen. De opdrachtgever en afnemer is hier de staat. (...) Maar de uitbreiding van de bewapeningsindustrie is geen bescherming tegen de gevaren, die door de kapitalistische economie worden opgeroepen. Het gevaar van een crisisexplosie is nu verruild voor het gevaar van een oorlogsexplosie.’[41] Voor Natalie Moszkowska bestaan er slechts twee grenzen aan de groei van het laatkapitalisme, dat door de permanente bewapeningseconomie wordt aangedreven: de absolute verarming van de bevolking (d.w.z. het punt in de beperkte reproductie waarop de daling van de productie in afdeling II het fysieke herstel van de arbeidskracht onmogelijk maakt en dus een duidelijke daling van de arbeidsproductiviteit en -intensiteit in afdeling III veroorzaakt), en de min of meer onvermijdelijke tendens van de bewapeningseconomie om imperialistische oorlogen te ontketenen.

Voor T.N. Vance is de permanente bewapeningseconomie vooral een middel om een hoog werkgelegenheidsniveau te verzekeren. Groeiende accumulatie van het kapitaal betekent dan niet meer stijging van de werkloosheid, maar daling van de levensstandaard.[42] Ook kan de permanente bewapeningseconomie tijdelijk de groei van de organische samenstelling van het kapitaal tegenhouden, maar niet op de lange duur.[43] De stijging van de organische samenstelling van het kapitaal en de daaruit voortvloeiende tendentiële daling van de gemiddelde winstvoet zijn volgens Vance het ‘zwaard van Damocles’, dat ook boven de permanente bewapeningseconomie hangt.

Vance is dus voorzichtiger dan Moszkowska, maar heeft met haar één fundamentele fout gemeen: ook hij isoleert afdeling III van de gevolgen daarvan voor de afdelingen I en II. Hij onderzoekt niet de resultaten op lange termijn van de ‘permanente bewapeningseconomie’ op het *geheel* van de laatkapitalistische economie. Afgezien van het grensgeval van de ingekrompen reproductie, d.w.z. de oorlogseconomie in haar eindfase, is het eenvoudig niet juist dat de ‘permanente oorlogseconomie’ zich onbeperkt kan ontwikkelen. In een kapitalistische productiewijze is ook de bewapeningseconomie slechts middel tot een doel en geen doel op zichzelf. Het doel voor de kapitalisten is de realisering van de winst, de accumulatie van kapitaal *met winstoogmerken*, niet de accumulatie omwille van de accumulatie. Hoe meer de ontplooiing van de bewapeningseconomie de bruto winst van de grote concerns dreigt te ver-

kleinen (d.w.z. hoe hoger de daarmee gepaard gaande belastingvoet), des te sterker wordt de weerstand van die concerns tegen een verdere uitbreiding van de bewapeningseconomie.^[44] En daar de expansie van de bewapeningseconomie in ieder geval een herverdeling van de meerwaarde veronderstelt ten voordele van een klein aantal concerns en ten nadele van een groot aantal andere kapitalisten, zou de groei van afdeling III (d.w.z. de groei van de belastingvoet boven een bepaald plafond) de winst van vele kapitalisten doen verdwijnen en een aanzienlijk deel van die klasse met bankroet bedreigen. Iedere groei van de bewapeningseconomie boven een zeker punt moet dus de politieke en sociale spanningen en conflicten binnen de kapitalistenklasse verscherpen, net zoals daardoor de spanningen tussen kapitaal en arbeid onder ‘markt’-voorwaarden van een relatief hoge werkgelegenheid (die juist gunstig zijn voor de arbeidersklasse) werden verscherpt. Men kan concluderen dat, behalve in geval van een totaal geworden oorlog en fascisme, de uitbreiding van de permanente oorlogseconomie interne, objectieve, maatschappelijke grenzen heeft. Als men Moszkowska’s en Vances hypothese buiten beschouwing laat, dat een *stijgende* werkgelegenheid in de ‘permanente bewapeningseconomie’ verbonden is met een *dalende* levensstandaard — een hypothese die volledig indruist tegen de logica van het kapitalisme (dat de arbeidskracht verandert in een waar, waarvan de prijs beïnvloed wordt door de verhoudingen op de markt) en die ook door de ontwikkelingen in het Derde Rijk niet bevestigd is; deze auteurs verwarren blijkbaar de stijging van de *meerwaardevoet* met een daling van het *reële loon*^[45] — dan blijkt direct dat een bewapeningsconjunctuur die de conjuncturele schommelingen van het kapitalisme tijdelijk kan beperken, ook een stimulerende invloed moet hebben op de kapitaalaccumulatie in de afdelingen I en II en daar dan natuurlijk meer of minder duidelijk de klassieke verschijnselen van iedere kapitalistische *boom* reproduceert: overaccumulatie, daling van de winstvoet, niet-benutte capaciteit enz. We zullen in hoofdstuk 13 aantonen, dat de permanente inflatie een antwoord van het laatkapitalisme op die problemen is, dat de bewapeningsuitgaven echter slechts voor een (steeds geringer) deel voor de inflatoire geldschepping verantwoordelijk zijn, en dat de inflatie op lange termijn naar een catastrofe toesnelt, die door geen bewapeningseconomie is tegen te houden.

In tegenstelling tot Vance zijn wij van mening, dat de permanente bewapeningseconomie de intensieve technologische vernieuwing, d.w.z. de groei van de organische samenstelling van het kapitaal, historisch gezien *versnelt* en niet *remt* (Vance zegt op blz. 32 het omgekeerde, omdat hij daar oorlogseconomie met bewapeningseconomie verwart). Het is dan onvermijdelijk, dat die technologische vernieuwing zich van afdeling III uitbreidt tot de afdelingen I en II, met alle gevolgen van dien.^[46] En het is eveneens onvermijdelijk, dat zich op het gebied van de bewapeningseconomie zelf met een vertraging van de groei van de bewapeningsuitgaven een verschuiving gaat voordoen tussen aankoop van materiaal en uitbetaling van salarissen enerzijds en research en ontwikkelingsuitgaven anderzijds, hetgeen de ‘crisis-

verzwakkende’ rol van de bewapeningseconomie in de totale laatkapitalistische economie aanzienlijk verkleint. Want de vertraagde groei van die uitgaven dwingt te zoeken naar ‘toenemende (vernietigings)opbrengsten’ voor iedere nieuwe uitgave.^[47] Horst Heiningering geeft hierover interessant materiaal:

<i>Uitgaven voor bewapening in de VS (zonder de uitgaven van de ruimtevaartinstanties)</i>	<i>Aandeel van de uitgaven voor militaire research</i>
<i>in miljarden</i>	<i>in miljarden</i>
\$	\$
1939/40	0,2 %
1944/45	1,7 %
1952/53	5,5 %
1957/58	10,2 %
1960/61	16,2 %
1962/63	16,0 %
1963/64	16,6 % (22,4 % inclusief de ruimtevaart; het vergelijkbare percentage voor 1960/61 zou dan 17,6 % zijn) ^[48]

Uit de volgende twee reeksen kunnen nog duidelijker conclusies worden getrokken:

Aandeel van de bewapeningsaankopen in de verkoopopbrengsten van de Amerikaanse industrie van duurzame goederen ^[49]

1955	9,0 %	1961	7,8 %
1958	9,1 %	1962	7,8 %
1960	7,6 %		

Aandeel van het verbruik voor bewapeningsdoeleinden in het totale Amerikaanse verbruik

	1948	1952	1954	1955	1959	1960	1962
staal	?	?	9,7 %	3,0 %	1,8 %	1,2 %	1,5 %
koper	?	17,8 %	6,5 %	2,3 %	1,9 %	?	?

aluminium 6,0 % 30,0 % ? 14,5 % 13,6 % 9,8 % 43,0 %

Kidron stelt eveneens terecht vast: 'Het bestaan van een plafond voor bewapeningsuitgaven is nog in een ander opzicht van belang. Het is een sterke stimulans om de productiviteit op te voeren (gemeten in potentiële doden per dollar) en leidt tot een toenemende specialisering van de bewapeningsindustrie en het loslaten van civiele productietechnieken. (...) Gekoppeld aan die specialisatie[50] (en deels het gevolg daarvan) is een stijging van de kapitaalintensiteit in de bewapeningsindustrieën. Uit beide momenten volgt, dat de bewapeningsuitgaven, zelfs al blijven ze relatief constant, steeds minder in staat zijn om de volledige werkgelegenheid te handhaven. Hun kracht als nivellerende factor tegenover een dreigende overproductie wordt nog problematischer wanneer de uitgaven dalen en bepaalde technologieën worden overgeheveld naar de civiele productiviteit.' [51]

We kunnen concluderen, dat de 'permanente bewapeningseconomie' op den duur geen enkele fundamentele tegenspraak van de kapitalistische productiewijze kan oplossen en geen enkel inherent crisismoment kan uitschakelen. Ook de *tijdelijke* afzwakking van die tegenspraken en crisismomenten geschiedt slechts door een verplaatsing daarvan uit de ene sfeer naar de andere — vooral uit de sfeer van de feitelijke overproductie naar die van de inflatie en de overcapaciteit. Op lange termijn heeft zelfs die verplaatsing steeds minder succes, zoals we in het hoofdstuk over de permanente inflatie zullen aantonen. De 'permanente bewapeningseconomie' heeft een belangrijke bijdrage geleverd tot de versnelde kapitaalaccumulatie in de 'lange golf' van 1945 tot 1965, zonder die evenwel fundamenteel te bepalen.

Men mag echter niet van het ene uiterste in het andere vervallen door de gevolgen van de 'permanente bewapening' op de laatkapitalistische economie te gaan onderschatten. Deze is zeker geen 'deus ex machina' die het mechanisme van de kapitalistische productiewijze op een of andere manier kwalitatief zou kunnen wijzigen. De economische gevolgen daarvan gaan ongetwijfeld uiteindelijk op in al die momenten, die kenmerkend zijn voor het laatkapitalisme: strijd om verhoging van de meerwaardevaard, strijd om prijsverlaging van constant kapitaal, strijd om een versnelde rotatie van het kapitaal, strijd om de valorisering van de surpluskapitalen. Want het kapitaal heeft geen andere mogelijkheden om zijn lot — daling van de winstvoet — op langere termijn te ontlopen. Maar het is ongetwijfeld ook een feit, dat het grootkapitaal om de door Rosa Luxemburg aangegeven reden — en omdat het gebruikswaardenschept die de afzet van geen enkele van de door de afdelingen I en II voortgebrachte waren verminderen of bedreigen[52] (en voor sommige daarvan zelfs een duurzame uitbreiding van de afzet kunnen verzekeren) — een bijzondere voorliefde heeft voor de in de bewapeningsindustrie belegde vorm van staatsuitgaven, vergeleken met alle andere vormen daarvan, voornamelijk de zgn. 'sociale' uitgaven, die alle

vroeg of laat op een verhoogde waarde van de waar arbeidskracht zouden uitdraaien.[53] In dit verband maakt Francois Perroux een belangrijke opmerking over de *economische specificiteit* van de productie in afdeling III: 'De extra vraag naar bewapeningsgoederen kan niet gelijk worden gesteld met een extra vraag naar investeringsgoederen. In een geïndustrialiseerde economie die normaal functioneert, leidt een extra vraag naar investeringsgoederen bij een op het handelsoptimum gehouden voorraad tot extra producten die op de markt afgezet moeten worden en tot de productie van reële kapitaalgoederen. In het geval van bewapeningsproductie wordt een steeds groter deel van de extra productie uiteraard opgeslagen. De atoombommen, de kanonnen, de munitie en de militaire uitrusting van de troepen komen niet op de markt. (...) Afgezien van de gevolgen voor de consumptiegoederensector onttrekt het prijspeil van de bewapeningsgoederen zich aan de evenwichtsherstellende krachten van de markt.' [54]

Daarmee rijzen ingewikkelde problemen inzake de prijsvorming in afdeling III, nl. met betrekking tot de nivellering van de winstvoet (of: monopolistische surpluswinstvoet) tussen de bewapeningsconcerns en de andere monopolies.[55]

Het is wel duidelijk geworden, hoe sterk binnen- en buitenlandse politiek, maatschappelijke en economische momenten bij de opkomst van de 'permanente bewapeningseconomie' in elkaar grijpen. Dit maakt de pogingen van degenen die willen bewijzen, dat het politieke en niet het economische moment in die ontwikkeling doorslaggevend geweest is, tamelijk dubieus. De term 'militair-industrieel complex', d.w.z. het samengroeien van bewapeningsconcerns, militaire leiders en burgerlijke politici drukt die samenhang uit.[56] Fritz Vilmar stelt terecht dat, 'niet eenvoudig de partiële belangen van de bewapeningsindustrieën, maar de imperialistische, expansieve tendens (en later de conjuncturele belangen) van het laatkapitalisme zelf de bewapeningseconomie tot in het onmetelijke hebben laten groeien.' [57] De groei van de 'permanente bewapeningseconomie' sinds de Tweede Wereldoorlog heeft o.a. ook de zeer concrete functie van bescherming van de reusachtige Amerikaanse investeringen in het buitenland, het open houden van de 'vrije wereld' voor 'vrije kapitaalinvesteringen' en 'vrije repatriëring van de winsten' en het verzekeren van de 'vrije' toegang tot een reeks vitale grondstoffen voor het Amerikaanse monopoliekapitaal.[58] In 1957 verklaarde de voorzitter van de Raad van Bestuur van Texaco op niet mis te verstane wijze, dat de belangrijkste taak van de Amerikaanse regering zou zijn om 'hier en in het buitenland een politiek en financieel klimaat te scheppen dat (...) buitenlandse investeringen zou begunstigen'. [59] Maar zoals Vilmar benadrukt is het eveneens waar, dat de wapenconcerns in dit proces een bijzonder actieve rol hebben gespeeld.[60] — Ook mag men het groeiende belang van de wapenhandel in de wereldhandel niet onderschatten. Deze handel bewijst terloops gezegd, hoe onzinnig het is de wapenproductie niet als warenproductie en de investeringen in die sector niet als accumulatie

van kapitaal op te vatten. In 1955 beliep de totale wapenuitvoer op de wereldmarkt rond \$ 2,2 miljard. Het gemiddelde voor 1962-1968 lag al op \$ 5,8 miljard, waarvan de Sovjet-Unie ongeveer \$ 2 miljard voor zijn rekening nam.^[6]

Deze toestand brengt het parasitaire karakter van het monopoliekapitalisme, dat Lenin in zijn imperialismeanalyse al beklemtoond had, nog sterker aan het licht. Want hoe dient men anders een systeem te beschouwen, dat catastrofale economische crises 25 jaar lang alleen kon verhinderen door een aanzienlijk deel van de beschikbare economische rijkdommen te verkwisten aan de voortbrenging van vernietigingsmiddelen?

[1] Zie o.a. Karl Marx, *Das Kapital* I, p. 779; Josef Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte* II, p. 361; *Histoire économique et sociale de la France* II, pp. 269-276, 310-321.

[2] George W.F. Hallgarten, *Imperialismus vor 1914*, p. 53; MEW 14, p. 375; Thomas C. Smith, *Political Change and Industrial Development in Japan*, p. 4 e.v.; Lockwood, pp. 18-19.

[3] Ernst Kaemmel, *Finanzgeschichte*, Berlijn 1966, pp. 330-331, 335.

[4] Fritz Vilmar, *Rüstung und Abrüstung im Späkapitalismus*, p. 28.

[5] UNO, *The Economic and Social Consequences of Disarmament*, p. 3.

[6] Directe militaire uitgaven maken uitgaven voor veteranen en de NASA onmogelijk. — Voor 1952 tot 1965 komen de cijfers uit: US Department of Commerce, *The National Income and Products of the USA 1929-1965*. Voor de periode na 1965 komen ze uit de jaarlijkse *Statistical Abstracts of the USA*. Voor de cijfers over de periode vóór 1952: T.N. Vance, *The Permanent War Economy*, p. 8. Vances reeks is met de latere niet volledig vergelijkbaar en moet vanaf 1941 ca. 1,5 % hoger liggen dan de latere berekening van het US-Department of Commerce. Vanaf 1960 moest bovendien rekening worden gehouden met de uitgaven van de NASA, die vanaf 1963 aan de genoemde cijfers ongeveer jaarlijks 0,5 tot 0,7 % van het bruto nationaal product toevoegen.

[7] *OECD National Accounts*, berekend naar wat ieder land als BNP en militaire uitgaven heeft opgegeven. — SIPRI, *World Armaments and Disarmaments Yearbook 1972*, tabel 4,4 en 4,9.

[8] Michael Tugan-Baranowski heeft deze ‘afdeling III’ voor het eerst gebruikt in zijn boek *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England* (1901), maar deze beperkt tot de productie van luxegoederen (onproductieve consumptie van de kapitalisten) en tot het geval van de eenvoudige reproductie. We hebben in onze *Marxistische Wirtschaftstheorie* de ‘afdeling III’ als wapeningssector gebruikt om de mogelijkheid van een dalende reproductie aan te tonen (p. 414 e.v. van de Franse uitgave, Parijs 1962). — Omwille van de begripsmatige duidelijkheid moet benadrukt worden, dat een dergelij-

ke afdeling III uitdrukkelijk beperkt is tot wapeningsproducten (wapens en munitie). Als het leger dekens of kazernes voor zijn soldaten koopt, spreekt het vanzelf dat daarmee waren uit de afdelingen II en I, en niet waren uit afdeling III worden aangekocht. Wanneer daarentegen machines om wapens te vervaardigen aangekocht worden en de arbeiders die in de wapeningssector werkzaam zijn van hun arbeidsloon consumptiegoederen kopen, dan worden constant en variabel kapitaal uit afdeling III geruild tegen waren uit de afdelingen I en II. Onze analyse slaat op de gevolgen van die ruil voor de totale economische kringloop, niet op de gevolgen van het militarisme op zichzelf.

[9] Die hypothese heeft Marx bij de behandeling van de reproductie uitdrukkelijk uitgesloten (*Das Kapital* II, p. 368).

[10] Rosdolsky, *Zur Entstehungsgeschichte*, p. 358.

[11] Otto Bauer, ‘Die Akkumulation des Kapitals’, in: *Die Neue Zeit*, 31ste jaargang, deel I, 1913, p. 836.

[12] ‘Een dergelijke ziekelijke uitbreiding van de productie van productiemiddelen, zonder een overeenkomstige verhoging van de maatschappelijke consumptie, zoals onvermijdelijk uit Bauers schema resulteert, is zeker niet te verenigen met de geest van Marx’ theorie. Marx beklemtoonde immers, dat ‘de productie van constant kapitaal nooit plaats vindt omwille van zichzelf, maar alleen omdat er meer van nodig is in die productietakken wier producten voor de individuele consumptie bestemd zijn.’ (Rosdolsky, II, p. 592).

[13] Shigeto Tsuru, *Adonde va el capitalismo?*, p. 31; Paul A. Baran, Paul M. Sweezy, *Monopoly Capital*, p. 178; Michael Kidron, *Western Capitalism since the War*, Londen 1968.

[14] Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, p. 377. Overigens moet de hypothese van een uitsluitend van het arbeidsloon afgetrokken belastinginkomen van de staat als onrealistisch verworpen worden. De belastingen betreffen zowel loon als meerwaarde, en alleen de concrete manier waarop deze de beide bruto inkomens verlagen, d.w.z. hoe zij de *verhouding* tussen meerwaarde en arbeidsloon veranderen, kan ophelderen of de wapeningsuitgaven het relatieve loon al dan niet verminderd hebben. Marx bevestigt uitdrukkelijk, dat de staatsuitgaven gedekt worden door belastingen op de loonsom én op de meerwaarde (*Theorien über den Mehrwert* I, p. 421; *Das Kapital* I, p. 784). In dezelfde zin schrijft Horst Heiniger dat ‘de staat delen van de inkomens (nl. winst, loon en meerproduct van de eenvoudige warenproducenten) naar zich toetrekt’ en ‘in de bijzondere vorm van de parasitaire staatsconsumptie (...) uitsluitend in het klassebelang van de financiële oligarchie’ aanwendt (*Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, p. 119 e.v.).

[15] Dit had Rosa Luxemburg begrepen en voorspeld. Vgl. haar voetnoot op p. 377 van *Die Akkumulation des Kapitals*.

[16] Maar dat kan ook *indirect*, door de versnelling van de technologische vernieuwing in het algemeen, die ook een versnelde stijging van de arbeidsproductiviteit in afdeling II tot gevolg heeft. Zie de hoofdstukken 5, 7 en 8 van dit boek.

[17] *International Socialism*, nr. 36, p. 33.

[18] Dit zou de zin van Kidrons opmerking zijn: ‘Voor zover kapitaal belast wordt om bewapeningsuitgaven te schragen, worden daaraan bronnen onttrokken, die anders naar andere investeringen zouden stromen. (...) Een kennelijk resultaat van zulke uitgaven is een hogere werkgelegenheidsgraad en als rechtstreeks gevolg daarvan stijgen de groeivoeten tot de relatief hoogste niveaus. Het dempende effect van een dergelijke belasting is dan ook niet onmiddellijk in te zien, maar is ook niet afwezig. Indien het kapitaal aan zichzelf zou worden overgelaten en in staat zou zijn om zijn totale, niet belaste winst te investeren, terwijl de staat (zo nodig en op de vereiste manier) een vraag zou scheppen, zouden de groeivoeten veel hoger liggen’ (*Western Capitalism since the War*, herziene uitgave, Pelican Books, 1970, p. 49). De bewapeningseconomie als factor, die de laatkapitalistische groei *vertraagt*, kunnen we als waarlijk verbazingwekkende ontdekking geheel voor rekening van Kidron laten. In die algemene discussie vergeet hij het relationele aspect, de *verhouding*. Alleen als de winstvoet in de bewapeningsindustrie *hoger* ligt dan in de afdelingen I en II, kan de stroom van economische rijkdommen naar afdeling III de daling van de gemiddelde winstvoet remmen. Alleen als de accumulatie van het kapitaal in afdeling III *trager* verloopt dan in de afdelingen I en II, betekent die stroom een vertraging van de gemiddelde accumulatie- en groeivoet. De productie van bewapeningsgoederen is een kapitalistische, met winstoogmerken ondernomen warenproductie en hoegenaamd geen vorm van vernietiging van waarden of kapitalen.

[19] Chris Harman beweert, dat het wegvloeien van kapitaal naar afdeling III aan de afdelingen I en II kapitaal onttrekt dat, indien het daar geïnvesteerd zou zijn, de organische samenstelling van het kapitaal verhoogd zou hebben (Paul M. Sweezy heeft iets dergelijks beweerd in *The Theory of Capitalist Development*, p. 233). Dat klopt. Maar hij vergeet, dat de investering van kapitaal in afdeling III die organische samenstelling eveneens doet stijgen. Hoe dit dan de daling van de winstvoet kan tegenhouden, blijft een raadsel (*International Socialism*, nr. 41, p. 39). Tony Cliff (*Russia — A Marxist Analysis*, p. 174) had al gezinspeeld op de stelling, dat een oorlogseconomie de hindernissen voor de kapitalistische productie verkleint, net als overproductiecrises — d.w.z. door ontwaarding en vernietiging van kapitaal, door vertraging van de accumulatie. Andere vertegenwoordigers van diezelfde school beweren dat meerwaarde, die voor de aankoop van wapens gebruikt wordt, geen geaccumuleerde meerwaarde is. Dat klopt eveneens. Maar meerwaarde, die gebruikt wordt om wapenfabrieken op te richten en om wapens te produceren, is zonder enige twijfel geaccumuleerde meerwaarde. De *aankoop* van wapens

wordt altijd voorafgegaan door de productie van wapens als *productie van waren*. Dit is de aanhangers van de school van de ‘permanente bewapeningseconomie’ (als middel om de interne tegenspraken van de kapitalistische productiewijze te verzachten) ontgaan.

[20] M. Kidron, *Rüstung und wirtschaftliches Wachstum*, Frankfurt 1971, p. 67.

[21] L. von Bortkiewicz, ‘Zur Berichtigung der Grundlagen der theoretischen Konstruktion von Marx im Dritten Band des “Kapital”’, in: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, juli 1907, p. 327.

[22] Ricardo heeft het tweeledige karakter van de arbeidskracht als tegelijkertijd *waardebehoudend* en *waardescheppend* niet begrepen. Daarom heeft hij, net als Adam Smith, het onderscheid tussen meerwaardevoet en winstvoet niet begrepen. Daaruit vloeit voor hen — evenals voor Sraffa — logisch voort, dat alleen een stijging van de waarde van de arbeidskracht (en niet een verhoging van de organische samenstelling van het kapitaal) de winstvoet (voor hen gelijk aan de meerwaardevoet) kan verlagen. De meerwaardevoet daalt en stijgt natuurlijk slechts als functie van de ontwikkeling in afdeling II (d.w.z. in de afdeling van de door de arbeiders verbruikte consumptiegoederen, die dienen voor de reproductie van de waar arbeidskracht), als de arbeidsdag en de waarde van de waar arbeidskracht constant blijven. De winstvoet hangt daarentegen eveneens af van de ontwikkeling van de organische samenstelling van het kapitaal.

[23] K. Marx, *Theorien über den Mehrwert* II, p. 146 (wij cursiveren).

[24] Idem, pp. 147-148 (wij cursiveren).

[25] Idem, pp. 160-161.

[26] Idem, p. 165 e.v.

[27] Een goede weerlegging van Von Bortkiewicz’ en Sraffa’s neoricardiaanse ‘oplossing’ van het probleem van de transformatie van waarden in productieprijs is te vinden bij David Yaffe, ‘Value and Price in Marx’ Capital’, in: *Revolutionary Communist*, nr. 1, januari 1975.

[28] Op het probleem, waarom de eigenaars van het productieve kapitaal gedwongen kunnen worden, een deel van de meerwaarde die ze bezitten aan de eigenaars van braakliggend kapitaal af te staan, kan hier niet in detail worden ingegaan. Het houdt verband met het complexe karakter van de arbeidsverdeling binnen de kapitalistische klasse en met de voordelen die deze toestand voor het productieve kapitaal op lange termijn structureel oplevert. Laat ons gemakshalve aannemen, dat de productieve kapitalisten deze rente betalen omdat ze het braakliggende kapitaal als een maatschappelijk reservefonds beschouwen, waar ze in tijden van nood op kunnen en moeten teruggrijpen.

[29] Adolf Kozlik, *Der Vergeudungskapitalismus*, pp. 337-340.

[30] *Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, p. 107.

[31] Het is duidelijk, dat deze zwenking van de officiële CP-ideologen na het einde van de ‘koude oor-

log' van *ideologische* en niet van theoretische aard was. Het kwam erop aan te bewijzen, dat de ontwapening in het monopoliekapitalisme mogelijk is, omdat de Sovjetdiplomatie die ontwapening wenste.

[32] Hoe realistisch die veronderstelling is, blijkt uit het feit dat (volgens officiële Amerikaanse bronnen) in het begrotingsjaar 1958-1959 van alle leveringen aan het ministerie van defensie (in totaal een bedrag van \$ 22,7 miljard) slechts ca. 2 miljard uit de lichte industrie (de bouwnijverheid inbegrepen!), 1,8 miljard uit de dienstensector en alle andere leveringen van firma's uit afdeling I afkomstig waren (US Congress, *Background Material on Economic Aspects of Military Procurement and Supply*). Volgens de OECD-studie *Government and Technical Innovation* (p. 27) nam de 'staatsmarkt' in de VS tegen het einde van de jaren '50 50 % van de 'uiteindelijke vraag' in de vliegtuigbouw, 3/5 van die in de non-ferrometalen, meer dan 50 % van die in de elektronische en chemische industrie en meer dan 35 % in de telecommunicatie en in de industrie van wetenschappelijke apparaten voor zijn rekening.

[33] Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, pp. 378-379.

[34] *Marx and Keynes*, pp. 117-118.

[35] Idem, pp. 127-128.

[36] F. Hermanin, K. Monte, C. Rolshausen (eds.), *Monopolkapital. Thesen zu dem Buch von Paul A. Baran und Paul M. Sweezy*, Frankfurt 1969, pp. 54-55 (Nederlandse vertaling: Van Gennepe, Amsterdam 1971, p. 55).

[37] K. Marx, *Das Kapital* II, pp. 402-409.

[38] S. Tsuru, p. 33; James O'Connor, p.113.

[39] Fred J. Cook, *Les vautours de la guerre froide*, p. 87.

[40] Natalie Moszkowska, *Zur Dynamik des Spätkapitalismus*, pp. 117-118.

[41] Idem, pp. 179-180.

[42] Het is duidelijk dat Vance zich op dit punt vergist heeft, evenals in zijn veronderstelling van een duurzame structurele daling van de export van privékapitaal (*Permanent War Economy*, p. 12).

[43] Idem, p. 32.

[44] Een zeer typisch voorbeeld wordt aangehaald door Fred J. Cook (p. 192 e.v.). Niemand minder dan de gewezen opperbevelhebber van de Amerikaanse troepen in de Stille Oceaan en tijdens de oorlog in Korea, generaal Douglas MacArthur, deed er, toen hij directeur was geworden van het Remington Randconcern, in een redevoering voor de aandeelhouders van de Sperry Rand Corp. in 1957 zijn beklag over, dat de 'permanente angstpsychose' die de Amerikaanse regering bij de bevolking gewekt had, slechts diende om 'zeer hoge uitgaven voor verdediging' los te krijgen, die de ondernemers ondraaglijk zouden belasten.

[45] In hoofdstuk 5 hebben we gewezen op de sterke stijging van de meerwaardevoet in het Derde Rijk.

Maar de daling van de werkloosheid leidde tussen 1933 en 1942 tot een stijging van de nominale uurloonen met ca. 25 %, voor het grootste deel geneutraliseerd door de toenemende kosten voor het levensonderhoud, de kwaliteitsvermindering van de consumptiegoederen, de toegenomen inhoudingen van de lonen, enz. (Bettelheim, *L'économie allemande sous le nazisme*, pp. 210, 222-224).

[46] 'Bewapeningsopdrachten vormen in de eerste plaats een prikkel voor extra investeringen; tegenover de voortdurende toename van de productiviteit is er echter een voortdurende stijging van de uitgaven vereist om een gegeven bezettingsgraad van de nieuwe productiecapaciteiten te waarborgen, en alleen al de stabilisering van de bewapeningsuitgaven dreigt tot overcapaciteit te leiden' (Theodor Prager, *Wirtschaftswunder oder keines?*, p. 133).

[47] Zie hierover bijv. de studie van Malcolm W. Hoag van de Rand Corporation, 'Increasing Returns in Military Production Functions' (in: *Issues in Defence Economics*, uitg. Roland N. McKean).

[48] *Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, p. 139.

[49] Idem, pp. 143, 144.

[50] Murray Weidenbaum beweert dat 90 % van de bewapeningsgoederen, die tegenwoordig uit specifieke producten bestaan, in speciaal voor dit doel opgerichte fabrieken vervaardigd worden ('Friedliche Nutzung der Rüstungsindustrie', in: *Atomzeitalter*, nr. 5, 1964, p. 133).

[51] M. Kidron, *Rüstung und wirtschaftliches Wachstum*, p. 77; Baran en Sweezy zijn vóór Kidron tot dezelfde constatering gekomen: pp. 214-215.

[52] Fritz Vilmar citeert in dit verband (pp. 193-206) interessante bronnen uit het begin van de jaren '60, die zich inlaten met het probleem van de mogelijke reconversie van de bewapenings in een 'vredes'-industrie. Tegenover de optimistische, deels apologetische stemmen, zoals die van Fritz Baade, stelt hij meer voorzichtige uitlatingen zoals die van W. Leontief. Het werkelijke probleem draait steeds om de *verschuiving* in de koopkracht, d.w.z. om het in stand houden van de gestegen meerwaardevoet, zonder welke de kapitalistische investeringen en het daardoor bepaalde werkgelegenheidsniveau onmiddellijk zouden dalen. Daarom stelt Seymour Melman voor, de 'staat' als koper te laten voortbestaan, evenals de elektronische industrie als producent, en de productie te heroriënteren op apparatuur, die praktisch *geen* gevolgen zou hebben voor de waarde van de waar arbeidskracht: controleapparaten voor het verkeer, elektronische leermiddelen, medische apparatuur. Andere projecten spreken van automatische systemen voor de afvalverwerking en voor de strijd tegen de lucht- en watervervuiling.

[53] Tsuru, p. 39; Vilmar, pp. 60 e.v., 209-216, en nog vele anderen.

[54] Francois Perroux, *La coexistence pacifique* III, p. 500.

[55] Zie in dit verband Oliver E. Williamson, 'The Economics of Defence Contracting: Incentives and Performances', in: *Issues in Defence Economics*; Merton J. Peck, Frederick M. Scherer, *The Weapons*

Acquisition Process: An Economic Analysis.

[56] Het begrip werd geformuleerd door president Eisenhower in zijn afscheidsrede van 17 januari 1961. De literatuur over dit ‘militair-industriële complex’ is ondertussen sterk uitgebreid. We noemen hier slechts het al meermaals geciteerde boek van Fred J. Cook, *The Warfare State* en J.K. Galbraith, *How to control the Military*. De Amerikaanse senator Proxmire heeft aan ditzelfde thema eveneens een boek gewijd: *Report from Wasteland. America's Military Industrial Complex*, New York 1970. — Zie ook S. Melman, *Pentagon Capitalism*, New York 1970; R. Kaufman, *The War Profiteers*, Indianapolis, enz. Tussen 1959 en 1969 steeg het aantal voormalige hogere officieren (met een rang gelijk aan of hoger dan overste), dat werkte voor de 43 concerns met de belangrijkste wapenleverantie-constanten, van 721 tot 2.072.

[57] Fritz Vilmar, *Rüstung und Abrüstung im Spätkapitalismus*, p. 47.

[58] Harry Magdoff, *Das Zeitalter des Imperialismus*, pp. 160-164, 170.

[59] Dit en vele andere citaten in Richard J. Barnet, *Roots of War*, Penguin Books, Baltimore 1973, p. 200 e.v.

[60] Dat die rol niets nieuws is in de geschiedenis van het imperialisme, wordt benadrukt door Hallgarten: ‘Vandaar (...) liggen door de afloop van de Tweede Wereldoorlog de dossiers van de overwonnen grote mogendheden open en vervolledigen ze de Amerikaanse publicaties van dossiers, die voor een deel al tientallen jaren toegankelijk waren. Ettelijke tientallen keren komen in de dossiers de namen voor van de grote wapeningsfirma's. Nu weten we, dat bijv. in China, waar Duitsland sinds 1886 een contractueel bevestigd wapeningsmonopolie bezat, de officiële staatspolitiek zeer sterk beïnvloed werd door de Westerse wapeningsagenten, die met de hulp van hooggeplaatste Chinezen zowel aan China als aan zijn vijand Japan wapens leverden, en die met behulp van de Duitse diplomatie China ervan trachtte te weerhouden deze Chinese hoogverraders een proces aan te doen. We kennen de ongehoorde wapeningsstrijd tussen Krupp en de Franse firma Schneider-Creusot om de wapenleveringen aan Turkije, die aan de zgn. eerste Marokkaanse crisis van 1905 voorafging. We hebben inzage in de verslagen van de toenmalige Duitse ambassadeur in Turkije, baron Marschal von Bieberstein, die naar Berlijn schreef dat het al moeilijk genoeg was om er de positie van Krupp tegen Creusot te verdedigen; dit werd hem echter onmogelijk gemaakt, toen ook nog een tweede Duitse mededinger, de firma Ehrhardt, later bekend als Rheinische Metallwarenfabrik, op het toneel verscheen en onder Krupps prijzen bleef. We zijn ingelicht over de steekpenningen, in Turkije ‘baksjysj’ genaamd, die de hoge Turkse ambtenaren kregen om bij de grote mogendheden kanonnen te bestellen. We weten op welke manier het Engelse parlementslid Samuel Roberts, tegelijkertijd directeur van scheepswerven in nood en van de kanonnenfabrieken van Coventry, in 1909 het Lagerhuis in de luren heeft gelegd over de omvang van de

Duitse bewapening om bestellingen voor zijn fabrieken los te krijgen. We hebben tegenwoordig een volledig gedocumenteerd beeld van het zgn. Putilov-schandaal van 1914, dat hierin bestond dat de Franse firma Schneider-Creusot de Fransen wijsmaakte, dat Krupp de Russische Putilov-fabrieken wou kopen, waar met patenten van Schneider-Creusot werd gewerkt’ (‘Zur Geschichte der Abrüstung im 20. Jahrhundert’, in: *Zeitschrift für Politik*, 1960/2, p. 95).

[61] De gegevens zijn afkomstig van het International Peace Research Institute te Stockholm. Het thema wordt uitvoerig behandeld in een door dit instituut gepubliceerd werk: *The Arms Trade with the Third World*, Stockholm 1971, en in J. Stanley, M. Pearton, *The International Trade in Arms*, Londen 1972, en Ulrich Albrecht, *Der Handel mit Waffen*, München 1971.

De internationale concentratie en centralisatie van het kapitaal

Van nature duldt het kapitaal in zijn expansie geen geografische beperkingen.[1] Zijn opkomst is verbonden met het overschrijden van regionale grenzen en de vorming van grote nationale markten, die ten grondslag liggen aan de moderne nationale staat. Nauwelijks is het kapitaal echter in de productie binnengedrongen, of het breidt zich tot over de nationale grenzen uit. Het probeert een echte wereldmarkt te scheppen voor al zijn waren en niet alleen voor de internationale handel in luxegoederen uit het prekapitalistische tijdperk. Deze poging steunt op de goedkope massaproductie van de kapitalistische grootindustrie als voornaamste, maar niet als enige instrument. De staat moet met politiek geweld en dikwijls met wapengeweld in dienst van de bourgeoisie de hindernissen uit de weg ruimen, die prekapitalistische klassen en staten de onbeperkte expansie van de kapitalistische warenexport in de weg leggen. Ook de meest 'liberale' en 'zuivere' burgerlijke staten uit de tijd van het kapitalisme van de vrije concurrentie hebben de staatsmacht gebruikt om de internationale markten uit te breiden. Men hoeft bijv. maar te denken aan de opiumoorlogen die het Britse kapitalisme in China heeft gevoerd en de oorlogen om zijn Indisch imperium uit te breiden en te consolideren, aan de expansieoorlog van de VS tegen Mexico, aan de Franse oorlog in Algerije, enz.

De verhouding tussen nationale en internationale expansie van het kapitaal heeft dus van begin af aan een gecombineerde structuur tot gevolg, die zich weerspiegelt in de tegenstrijdige houding van de bourgeoisie tegenover het gebruik van de staatsmacht op internationaal niveau en in laatste instantie de uitdrukking is van de wet van de ongelijkmatige en gecombineerde ontwikkeling die, zoals in hoofdstuk 2 van dit boek is uiteengezet, inherent is aan de kapitalistische productiewijze. Het kapitaal heeft de neiging om de internationale expansie te combineren met de vorming en consolidering van nationale markten. Al naar gelang het gegeven ontwikkelingsniveau van de productiekrachten en de maatschappelijke voorwaarden verenigen de mondiale kapitalistische ruilverhoudingen zowel kapitalistische als halfkapitalistische en prekapitalistische productieverhoudingen tot een organische eenheid.[2]

In de imperialistische, monopoliekapitalistische fase van de kapitalistische productiewijze krijgt zowel de verhouding tussen nationale en internationale expansie als die tussen de kapitalistische ontwikkelingswetten en het bewuste gebruik van de staatsmacht voor economische doeleinden een nieuwe dimensie. De *concentratie* van het kapitaal op nationaal niveau — versneld door de tweede technologische revolutie en de aanzienlijke verhoging van de kapitaalaccumulatie die noodzakelijk was om in de toenmalige groeisectoren efficiënt te kunnen mee concurreren — werkt de *centralisatie* van het kapitaal in de hand, de radicale daling van het aantal concurrerende 'verschillende kapitalen', tot zich een toestand gaat voordoen waarin hele industrietakken worden beheerst door een handvol trusts, concerns of monopolies en een wijziging optreedt in het economische gedrag van die monopolies, dat door gemeenschappelijke prijsafspraken bepaald wordt. De daaruit voortvloeiende tendentiële beperking van de concurrentie en de expansie op de binnenlandse markt leidt tot een tendentiële overkapitalisering, tot een groeiende export van kapitaal en een meer toegespitst belang van het kapitaal niet alleen bij *periodieke* kanonneerbootexpedities om de warenexport ruim baan te geven, maar ook bij *permanente* militaire bezetting en controle over nieuwe investeringsterreinen voor de kapitaalexport. De algemene opdeling van de wereld onder imperialistische grote mogendheden, zelf een gevolg van de beperking van de kapitalistische concurrentie op de binnenlandse markt, culmineert in een verscherpte internationale concurrentie op de wereldmarkt, in inter-imperialistische concurrentie en in een tendens tot periodieke herverdeling van die wereldmarkt, ook met wapengeweld, d.w.z. in imperialistische oorlogen.[3]

Maar sinds de overwinning van de socialistische Oktoberrevolutie in Rusland onttrekt de structurele crisis van het kapitalisme[4] nieuwe gebieden aan de kapitalistische wereldmarkt en wordt de geografische ruimte voor de kapitaalaccumulatie tendentieel steeds kleiner, nadat deze aan het einde van de 19de eeuw, toen China in die ruimte werd ingelijfd, haar zegetocht rond de wereld beëindigd had. Het zijn steeds minder de buitenlandse markten en steeds meer de imperialistische moederlanden zelf, die het toneel worden van de internationale kapitalistische concurrentie. Van subjecten worden zij steeds meer objecten van de internationale kapitalistische concurrentie, wat vooral tijdens en na de Tweede Wereldoorlog duidelijk is gebleken. Tegelijk wordt de macht van de burgerlijke staat in de economie steeds directer gebruikt om de voorwaarden voor een soepele vergaring van de monopolistische surpluswinsten en een soepele binnenlandse valorisering van het kapitaal te waarborgen.[5]

Het vroegkapitalistische tijdperk van de vrije concurrentie stond in het teken van een relatieve internationale immobiliteit van het kapitaal. De concentratie ervan bleef overwegend nationaal; de centralisatie was uitsluitend nationaal. Overigens bestond er ook toen een tegentendens van internationale kapitaalbewegingen die de hoofdtendens doorbrak, vooral steunde op enkele grote financiershuizen en tot

uiting kwam in de omvang van internationale staatsleningen. Ook ging de toenemende internationale mobiliteit van de arbeidskracht, vooral na de stichting van de blanke bevolkingskolonies, gepaard met een zekere internationale mobiliteit van het kapitaal, zoals bijv. in Noord-Amerika. Naar het Middellandse Zeegebied werden Britse, Belgische en Franse waren geëxporteerd, West-Europees kapitaal drong Egypte en het Ottomaanse rijk binnen via de staatsschuld en legde de grondslag voor de latere imperialistische kapitaalinvesterings in die landen.[6] Maar in grote trekken was de internationale mobiliteit van het kapitaal gering, vooral omdat de expansie van de kapitaalaccumulatie op de binnenlandse markt nog niet op onoverkomelijke hindernissen stuitte, omdat de kapitaalinvesterings in het binnenland een zekerheid konden waarborgen, die onvergelijkbaar hoger was dan die van de kapitaalexport in de pre-imperialistische fase en omdat de verschillen in winstvoet door die onzekerheid meer dan gecompenseerd werden.

In de tijd van het klassieke imperialisme krijgt de concentratie van het kapitaal steeds meer een internationaal karakter. Kapitaalinvesterings in koloniale en halfkoloniale landen zijn een belangrijk kenmerk van het accumulatieproces, en het aandeel van de koloniale surpluswinsten groeit voortdurend. De internationale mobiliteit van het kapitaal neemt snel toe, overeenkomstig de groei van de productiekrachten, waarvoor de klassieke burgerlijke nationale staat al een hinderpaal is geworden. De door de monopolisering van de grote binnenlandse afzetmarkten, vooral van de zware industrie, veroorzaakte belemmeringen tot verdere uitbreiding van de interne markt, leiden het accumulatieproces van het kapitaal steeds meer in internationale richting. Maar juist omdat de tijd van het klassieke imperialisme in het teken staat van een scherpere concurrentiestrijd tussen imperialistische grootmachten, waarin de militair-politieke controle over geografische gebieden (binnenlandse markt + kolonies) de basis vormt voor de verdediging van het bestaande en de verovering van een nieuw deel van de wereldmarkt,[7] krijgt de *internationale concentratie* van het kapitaal in hoofdzaak niet de vorm van *internationale centralisatie*, maar komen nationale imperialistische monopolies als antagonisten op de internationale waren-, grondstoffen- en kapitaalmarkt tegenover elkaar te staan. Slechts zelden komt een werkelijke internationale kapitaalvervlochten tot stand.[8] *Het klassieke monopoliekapitaal smelt nationaal samen en stelt zich internationaal tevreden met afspraken* (internationale kartels enz.). De nationale centralisatie wordt door crises en recessies bevorderd en versneld, omdat de staatsinterventie steeds meer wordt gebruikt om de monopolistische surpluswinsten veilig te stellen. De internationale afspraken daarentegen worden periodiek tenietgedaan, omdat ze op den duur noch tegen internationale crises, recessies en oorlogen, noch tegen de door de wet van de ongelijkmatige en gecombineerde ontwikkeling bepaalde veranderingen in de krachtsverhoudingen bestand zijn.[9]

Dat betekent niet, dat er voor de Tweede Wereldoorlog geen multinationale concerns geweest zouden zijn in de zin van monopolies die een aanzienlijk deel van hun warenproductie buiten het moederland voortbrengen. Alle imperialistische grondstoffenconcerns hoorden tot deze categorie. En het is interessant om vast te stellen dat ook concerns die grote grondstofbronnen in de metropool zelf uitbuiten, zoals de Rockefellergroep in de VS, hun strategie vooral gingen richten op controle over buitenlandse productieplaatsen in plaats van controle over buitenlandse afzetmarkten. Dit hele proces speelde zich af in het teken van een internationale concentratie en nationale centralisatie van het kapitaal, zonder aanzienlijke internationale kapitaalvervlochten en zonder ernstige penetratie van het terrein van de verwerkende industrie. Zuiver kwantitatief was het belang van de multinationale concerns in het proces van kapitaalexport minimaal. In 1914 vond 90 % van de hele buitenlandse kapitaalbeweging plaats in de vorm van indirecte investeringen, terwijl die tegenwoordig voor 75 % uit directe investeringen bestaat.[10]

Overigens hebben er zich tussen 1890 en 1940 uitzonderingen op die hoofdtendens voorgedaan. De twee grote Engels-Nederlandse concerns Royal Dutch-Shell en Unilever zijn het resultaat van internationale kapitaalvervlochten. Grote Zwitserse concerns zoals Hoffmann-La Roche en Nestlé produceren volledig op internationaal niveau. Belgisch en Frans kapitaal, dat al voor de Eerste Wereldoorlog samenwerkte in de opbouw van de Russische ijzerindustrie, zetten die samenwerking na de wereldoorlog op bepaalde gebieden versterkt voort. Maar het is veelzeggend dat deze uitzonderingen betrekking hebben 1. op landen die wegens hun geringe specifieke gewicht, ondanks hun soms aanzienlijke kapitaalrijkdom, steeds minder in staat zijn om een *zelfstandige* imperialistische wereldpolitiek te voeren, terwijl ze tegelijkertijd behoefte hebben aan een door hun relatieve kapitaalovervloed bepaalde, groeiende internationalisering van hun kapitaalbeleggingen (Nederland, België, gedeeltelijk Zwitserland en Zweden); 2. op gebieden die voor de economische macht van de grote imperialistische mogendheden niet van beslissend belang zijn. Het is bijv. instructief dat bij de vorming van grote chemische concerns in Groot-Brittannië en Duitsland — ICI en IG-Farben — de soms niet onbelangrijke grote buitenlandse aandeelhouders (Solvay is bij ICI zelfs relatief de grootste aandeelhouder)[11] eerder van het beheer over het grootkapitaal werden uitgesloten dan dat zij bij de concernleiding betrokken werden.

Hoewel Boecharin in deze kwestie soms aarzel, heeft hij toch in grote trekken begrepen, dat de betekenis van de 'internationale organisaties' (internationale concerns en kartels) in de tijd van het klassieke imperialisme vóór de Eerste Wereldoorlog (wij voegen daaraan toe: ook tussen de wereldoorlogen) 'helemaal niet zo groot is als op het eerste gezicht misschien lijkt.' [12] De internationaliseringstendens van het economische leven wordt volgens hem ingrijpend doorkruist door het proces van 'nationalisering'

van het kapitaal.[13] ‘De “nationale economie” verandert in één enkele geweldige, gecombineerde trust, waarvan de deelgenoten de financiersgroepen en de staat zijn. Zulke formaties noemen wij staatskapitalistische trusts.’[14] De concurrentie tussen die ‘staatskapitalistische trusts’ en niet de internationale kapitaalvervlochten is volgens hem het voornaamste kenmerk van het (klassieke) imperialistische tijdvak.

De derde technologische revolutie en de opkomst van het laatkapitalisme betekenen hier een beslissende wending: *de internationale concentratie van het kapitaal begint zich nu neer te slaan in een internationale centralisatie. In het laatkapitalisme wordt het multinationale concern de bepalende organisatievorm van het grootkapitaal.* De volgende momenten spelen hierbij een rol of maken het mogelijk om kwalitatieve verschillen tussen de ontwikkeling van de concerns in het laatkapitalisme en in het klassieke imperialisme vast te stellen.

1. De recente ontplooiing van de productiekraften, die samenvalt met de derde technologische revolutie, heeft een punt bereikt, waarop rendabele productie op nationaal niveau niet alleen door de beperktheid van de markt, maar ook vanwege de daartoe benodigde kapitalen niet meer mogelijk is.

Ruimtevaartindustrie en de productie van een supersonisch transportvliegtuig, morgen hoogstwaarschijnlijk ook de ‘milieubeschermingsindustrie’, zijn de in West-Europa klassieke, *absolute* voorbeelden hiervan. De productie van geïntegreerde schakelingen, waar veel Europese landen wel mee begonnen zijn maar die slechts met één enkele producent voor heel West-Europa rendabel kan zijn, is een *relatief* voorbeeld van diezelfde tendens. Maar ook op vele andere gebieden blijkt, dat de groei van de productiekraften het kader van de nationale staat doorbreekt, dat met andere woorden de minimumgrens voor de rentabiliteit waarmee bepaalde waren voortgebracht kunnen worden, productieseries vergt die de afzetmarkt van verscheidene landen omvatten.[15] Er bestaat al een machine die bij rationeel gebruik lucifers voor 10 miljoen verbruikers produceert; een andere machine kan elektrische gloeilampen voor 25 miljoen afnemers produceren; één enkele olieraffinaderij, die de benzinebehoefte van meer dan 15 miljoen mensen kan dekken, enz.[16]

Volgens prof. F. M. Scherer omvat de nationale afzetmarkt (binnenlandse consumptie) in een land als Zweden slechts 30 % van de door hem berekende minimaal renderende productiecapaciteit voor de sigarettenproductie, 50 % daarvan voor koelkasten en 70 % voor bierbrouwerijen. Zelfs in Canada is de binnenlandse markt niet groot genoeg voor één enkele koelkastenfabriek die met een minimaal nog renderende productiecapaciteit werkt.[17] De internationalisering van de productiekraften vormt aldus

de onderbouw voor de internationalisering van het kapitaal. Dit komt o.a. tot uiting in het feit, dat steeds meer internationale handelsbewegingen in werkelijkheid bewegingen zijn binnen hetzelfde internationale concern (o.a. uitvoer van te assembleren auto-onderdelen, reserveonderdelen enz.) Dezelfde druk van de ontwikkeling van de productiekraften heeft tot gevolg, dat de kosten van veel onderzoeksplannen intussen zelfs de financiële draagkracht van middelgrote staten te boven gaat, wat tot een internationaal geprogrammeerde coördinatie, coöperatie en arbeidsverdeling op deze onderzoeksgebieden leidt. Bij de modernste straaljagers worden de ontwikkelingskosten zo afzichtelijk hoog, dat zij bij de TSR-2 en de Multirole Combat Aircraft (MCRA) zelfs de financiële mogelijkheden van landen als Groot-Brittannië, de Bondsrepubliek en Italië afzonderlijk of tezamen te boven dreigen te gaan. Een extra stimulans voor de vorming van multinationale concerns die samenhangt met de ontplooiing van de productiekraften, is de groeiende dwang tot verticale integratie; dat is trouwens een drijfveer van de kapitaalcentralisatie in het algemeen.[18] Deze integratie betekent echter in toenemende mate de verbinding van productieplaatsen in verschillende landen, corresponderend met de ongelijke ontwikkeling van de grondstofbronnen, de technologische vernieuwing en de kapitaalaccumulatie in de wereld.

2. Dank zij de gerealiseerde surpluswinsten krijgen de grote monopolistische en oligopolistische concerns door de accumulatie en concentratie van het kapitaal steeds meer kapitaal ter beschikking. De gevolgen daarvan zijn zelffinanciering en overkapitalisering.[19] Maar omdat de afzet (en dus ook de groei van de productie) van ieder product beperkt wordt door het feit dat in het monopoliekapitalisme wordt afgezien van prijsconcurrentie, ontstaat er voor dit specifieke product een dwang tot expansie over de grenzen van de nationale markt heen. Deze expansie gebeurt op twee manieren: door differentiatie en combinatie van sectoren binnen de nationale markt,[20] en door specialisatie en differentiatie van producten op de wereldmarkt. Om redenen van winstmaximalisering op lange termijn (voordelen van grote series, van interne en externe ‘schaalbezuinigingen’, van marktcontrole, enz.) domineert de tweede tendens. Deze resulteert in grote concerns, die internationaal verkopen en produceren. — Een goed voorbeeld daarvan is de chemische industrie. Zo drong het grote Zwitserse concern Ciba (tegenwoordig Ciba-Geigy) de fotochemie binnen (o.a. door het Britse Ilford concern over te nemen) en van daaruit in de sfeer van de audiovisuele apparatuur, de bouw van apparatuur voor de grafische industrie en de productie van instrumenten voor militaire luchtfotografie. Grote farmaceutische firma’s dringen binnen in de productie van voedingsmiddelen (Bristol-Myers), de cosmetica (Roche, Eli-Lilly, Roussel-Uclaf), de constructie van ziekenhuizen en medische apparatuur (Johnson&Johnson, Roche) enz.[21]

3. De technologische surpluswinst (technologise rente) is de in het laatkapitalisme dominerende vorm van surpluswinst. Door de kortere rotatietijd van het vaste kapitaal en de versnelde technologise

vernieuwing moet naar steeds nieuwe producten en productieprocedures worden gezocht (met alle valoriseringsrisico's die de geweldige investering van kapitalen in onderzoek en ontwikkeling met zich meebrengt). Dit vergt een maximale productie en een maximale afzet van de nieuwe producten.^[22] Een woordvoerder van de Amerikaanse chemische industrie heeft deze situatie openhartig en duidelijk geformuleerd: 'Om een meer dan gemiddelde winstmarge te waarborgen, moeten onophoudelijk nieuwe producten en varianten geproduceerd worden waaraan hoge winstmarges verbonden zijn, aangezien de oudere producten van diezelfde categorie snel devalueren tot waren met een geringe winstmarge.'^[23] Dit is op zijn beurt een belangrijke stimulans om op internationaal niveau te gaan produceren, gesteund door de betrekkelijk gemakkelijke toegankelijkheid van de grote afzetmarkten (bevolkingsconcentratie in de grote stedelijke agglomeraties).^[24] Zo ontstaat er een nieuwe vorm van internationale arbeidsdeling, die gebaseerd is op een specialisering in bepaalde producten en die aangepast is aan de grote laatkapitalistische multinationale concerns.^[25]

Bijzonder nuttig daarbij is het internationale prijsverschil bij de aankoop van grondstoffen, machines, grond en gebouwen, arbeidskracht enz. en bij de verkoop van de in hun bedrijven geproduceerde waren, om hun winsten (monopolistische surpluswinsten) over de hele wereld te maximaliseren.^[26] Een treffend voorbeeld levert de automobiellindustrie met de beheersing van de Amerikaanse markt voor kleine wagens door Europese en Japanse concerns, het overwicht van bepaalde firma's (Mercedes, Volvo, BMW, Alfa-Romeo, Citroën, Amerikaanse concerns) op de Europese markt voor grote en luxewagens, de specialisering van bepaalde firma's in middelgrote personenwagens en van andere firma's in lichtere en zwaardere vrachtwagens enz.

4. De door socio-politieke (voortdurende revolutionaire onrust in de kolonies en halfkolonies) en economische factoren (de grondstoffenproductie wordt omgeschakeld van vroegindustriële naar hoogindustriële techniek; ontwikkeling van de chemische in plaats van natuurlijke grondstoffenproductie enz.) veroorzaakte relatieve daling van de kapitaalexport naar onderontwikkelde gebieden heeft tot gevolg, dat de overtollige kapitalen zich nu tussen de imperialistische metropolen heen en weer gaan bewegen, wat eveneens in het voordeel is van de multinationale concerns. Terwijl die kapitaalstroom na de Tweede Wereldoorlog hoofdzakelijk van Amerikaanse en Britse oorsprong was, neemt nu steeds meer continentaal Europees en Japans kapitaal aan die export deel. De ongelijkmatige ontwikkeling van de verschillende imperialistische machten wordt zelf een stimulans voor de internationale kapitaalvervlochtening, o.a. in Europa omdat zonder een dergelijke vervlochtening de concurrentiepositie van de afzonderlijke 'nationale' (Europese) concerns tegenover de Amerikaanse concerns in het gedrang komt.^[27]

5. Niet minder belangrijk is de door de ongelijke groei van de verschillende imperialistische grote mogendheden (gebieden) en door de (hen beschermende) protectionistische en partieel protectionistische praktijken versterkte tendens, om warenexport te vervangen door kapitaalexport, om de douanebeperkingsen te omzeilen. Dat speelde al een rol bij de vroegste pogingen van grote firma's om productieplaatsen in het buitenland te stichten, zoals bijv. Lever Brothers, Bayer of het Nederlandse margarinebedrijf Jurgens (later Unilever) al voor de Eerste Wereldoorlog hebben gedaan.^[28] Zo worden er talrijke filialen van Amerikaanse en Britse concerns opgericht binnen de EEG om hun marktaandeel te beschermen tegen de gevolgen van het gemeenschappelijke EG-douanetarief voor import uit derde landen. Zo kan ook de recente protectionistische tendens in de Amerikaanse handelspolitiek — die al een aantal jaren duurt, maar voor het eerst duidelijk tot uiting kwam in Nixons redevoering van 15 augustus 1971 — de export van Europees en Japans kapitaal naar de Verenigde Staten versnellen. Een soortgelijke rol speelt de onstabielheid van het internationale monetaire systeem (met zijn onvoorspelbare schommelingen van de wisselkoers), die eveneens de expansie van de warenexport remt, maar de kapitaalexport resp. de internationalisering van de productie-eenheden stimuleert.^[29]

6. De in het kader van de kapitaalcentralisatie op nationaal niveau ontstane specialisering en 'rationalisering' van de beschikkingsmacht over het kapitaal zijn gunstig voor directe investeringen in het buitenland, voor zover daardoor de grote kapitalisten zich meer en meer gaan specialiseren in de 'pure' reproductiesfeer en de voordelen van nieuwe investeringen, ongeacht of die nationaal of internationaal zijn, op grond van objectieve criteria vastgesteld kunnen worden. De logica van de oligopolistische concurrentie en de samenhang daarvan met de technische vooruitgang — voor bepaalde producten komt alleen nog de wereldmarkt als 'normaal' afzetgebied in aanmerking; vgl. de vliegtuigindustrie — werken in dezelfde richting. De 'eigen ontwikkeling' van het concern van nationaal tot internationaal concern correspondeert op het niveau van de 'vele kapitalen' met de objectieve ontwikkelingstendensen van het 'kapitaal in het algemeen', die we al eerder geschetst hebben.^[30]

De voorzitter van de bedrijfsleiding van het grote Duitse concern Robert Bosch GmbH vat de economische motieven voor de internationalisering van zijn concern in de volgende punten samen:

1. de markt, die vaak om goede redenen vereist dat de waren op de verbruiksplaats vervaardigd worden. Die redenen zijn: de transportkosten, de zekerheid over de aanvoer, de aanpassing van het product aan de lokale behoeften en de werkgelegenheids- en de structurele problemen van het afzetland;
2. de productiefactoren: naast grondstoffen en energie vooral de arbeidskracht factoren, waarvan de op-

timale combinatie voorwaarde is voor de minimalisering van de productiekosten;

3. de technologische ontwikkeling op wereldschaal, die op verschillende gebieden verschillende zwaartepunten heeft en coöperatie vereist;

4. de spreiding van het risico, een gerechtvaardigd doel in een tijd van tendentiële daling van de opbrengsten en toegenomen risico's.[\[31\]](#)

Enkele cijfers volstaan om de omvang van die internationalisering van de meerwaardeproductie (in tegenstelling tot de internationalisering van de meerwaarderealisering) aan te geven. Als men onder de term 'internationaal concern' een concern verstaat, dat minstens 25 % van zijn omzet, investeringen, productie of personeel heeft buiten het land waar het is opgericht of waar het grootste deel van de administratie gevestigd is, dan vallen ca. 75 tot 85 van de 200 grootste Amerikaanse en de 200 grootste Europese concerns in deze categorie.[\[32\]](#) Bij 71 van de 126 grootste Amerikaanse concerns werkt een derde van het personeel in het buitenland.[\[33\]](#) In 1967 ligt de uitvoer van de tien belangrijkste kapitalistische industrielanden met \$ 130 miljard nauwelijks boven de helft van de omzet van de buitenlandse filialen en in het buitenland producerende takken van concerns van hetzelfde land (\$ 240 miljard). In 1971 moeten de multinationale concerns in hun dochterondernemingen buiten het moederland voor ca. \$ 300 miljard goederen hebben geproduceerd; dat is meer dan de totale omvang van de wereldhandel.[\[34\]](#) Volgens Magdoff was in 1965 22 % van de winsten van de Amerikaanse concerns door deelnemingen in het buitenland geproduceerd.[\[35\]](#) Aan het begin van 1972 werd de totale afzet van alle als multinationaal geclassificeerde concerns op \$ 300 à 400 miljard geschat (al naargelang het gebruikte criterium) — d.w.z. op ca. 15 à 20 % van het bruto nationaal product van de kapitalistische wereld.[\[36\]](#) Omdat de groei van die omzet de laatste 10 jaar twee keer zo groot was als die van het bruto nationaal product, zou — als de huidige tendens doorzet (wat onwaarschijnlijk is) — dit aandeel de volgende 10 jaar tot 28 à 40 % stijgen.

Als wij spreken over een tendens tot internationale centralisatie van het kapitaal, moeten wij verschillende vormen onderscheiden en het begrip 'multinationaal concern' nauwkeuriger omschrijven resp. relativeren. Centralisatie van het kapitaal betekent centralisatie van de bevelsmacht, d.w.z. van de *beschikkingsmacht over productiemiddelen*, dus gecentraliseerd privébezit. In dit verband is het van weinig belang of er een internationale spreiding van het aandelenbezit van kleine of middelgrote aandeelhouders plaatsvindt. De kapitalistische nv en het monopoliekapitaal in het algemeen worden immers juist gekenmerkt door het feit dat het bezit van grote kapitalen de beschikkingsmacht over nog grotere kapitalen impliceert.

Internationale centralisatie van het kapitaal betekent dus centrale bevelsmacht over kapitalen van verschillende nationale herkomst en controle. Die centralisatie kan zich in twee hoofdvormen voordoen: ofwel komen concerns of grote bedrijven van *verschillende* nationale imperialistische bezitters onder controle van *één enkele* imperialistische klasse (zoals bijv. bij de overname van Machines Buil door General Electric, van de Phönix-Werke door Firestone, van het Belgische concern ACEC door Westinghouse enz.) ofwel worden concerns en grote bedrijven van *verschillende* nationale bezitters tot één internationaal concern vervlochten, *zonder* dat de controle erover aan kapitaalbezitters van één enkele macht ten deel valt, zoals bijv. het geval is bij de samensmelting Agfa-Gevaert, bij de samensmelting IJmuiden-Hoesch-Dortmund-Hoerder-Hütten-Union, bij de samensmelting Dunlop-Pirelli of bij de samensmelting AEG-Zanussi en VFW-Fokker.[\[37\]](#)

De grote Amerikaanse concerns, die in een groot aantal landen filialen oprichten (zoals bijv. General Motors, Ford, Esso Standard, Texaco, Westinghouse, GE, IBM enz.), vallen vanzelfsprekend buiten het gebied van de eigenlijke internationale kapitaalverflechting, omdat zij zowel qua herkomst als qua kapitaalcontrole nationaal blijven. Bij deze concerns kan men, evenals bij de klassieke Britse concerns uit de tijd van het *Empire*, wel van internationale concentratie van kapitaal spreken, omdat ongetwijfeld een toenemend deel van het geaccumuleerde kapitaal afkomstig is van meerwaardeproductie en realisering buiten het oorspronkelijke moederland.[\[38\]](#) Zonder dat dit voortspruit uit een internationale centralisatie van het kapitaal. Alleen waar die concerns bij hun internationale activiteit in verschillende landen firma's en bedrijven overnemen, vindt er een dergelijke internationale centralisatie van het kapitaal plaats.

Om het probleem van de ontwikkelingstendensen op lange termijn van de internationale centralisatie van het kapitaal en zijn verhouding tot de laatburgerlijke staat te verduidelijken, moet een nauwkeurig onderscheid worden gemaakt tussen de internationalisering van de *realisering van de meerwaarde* (de afzet van waren), de internationalisering van de *meerwaardeproductie* (de voortbrengst van waren), de internationalisering van de aankoop van *waar arbeidskracht* (resp. van de voor die waar specifieke markt) en de internationalisering van de bevelsmacht over het kapitaal, die in laatste instantie steeds op de internationalisering van het *kapitaalbezit* berust.

Internationalisering van de meerwaarderealisering, d.w.z. van de warenafzet, is een tendens die eigen is aan de kapitalistische productiewijze, maar die zich in de geschiedenis van die productiewijze op verschillende manieren ontplooit. Men kan zeggen, dat die internationalisering globaal steeg vanaf het begin van de 19de eeuw tot vlak voor de Eerste Wereldoorlog (d.w.z. dat de uitvoer een groeiend deel van

de industriële productie van de geïndustrialiseerde kapitalistische landen uitmaakte), tussen 1914 en 1945 afnam en in de laatkapitalistische periode weer toeneemt, waarbij overigens pas in de jaren '60 het relatieve peil van vóór de Eerste Wereldoorlog (d.w.z. het relatieve exportaandeel per hoofd van de bevolking) werd overschreden.[39]

Internationalisering van de meerwaardeproductie in de verwerkende grootindustrie — buiten de sfeer van de grondstoffenproductie — heeft zich in het verleden slechts marginaal voorgedaan en is het eigenlijk nieuwe en specifieke element van de internationale centralisatie van het kapitaal in het laatkapitalisme. De meeste grote concerns investeren tegenwoordig in vele landen van de wereld constant en variabel kapitaal, hetzij in direct door hen gecontroleerde filialen, hetzij in *joint ventures* met andere concerns, hetzij in door buitenlandse firma's in vreemde landen opgerichte en later door hen opgekochte bedrijven, hetzij in met buitenlandse concerns vervlochten grote multinationale concerns. De ontwikkeling in die richting, die onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog vooral door de Amerikaanse olie-, auto- en elektrische apparatenindustrie op gang werd gebracht, is tegenwoordig een algemeen verschijnsel geworden dat de concurrentie van het kapitaal voor het eerst werkelijk in een *rechtstreeks* internationaal kader plaatst (vgl. het internationale kader, waarin zich de concurrentie tussen de voornaamste Amerikaanse computerconcerns uit de elektronische industrie afspeelt).[40]

Internationalisering van de aankoop van de waar arbeidskracht is een onvermijdelijk resultaat van de internationalisering van de meerwaardeproductie, maar valt daar niet mechanisch mee samen. Enerzijds kan zich productie in het buitenland voordoen zonder aanzienlijke inzet van buitenlandse arbeidskracht, vooral in de sterk vertechniseerde en geautomatiseerde industrietakken resp. -bedrijven. Anderzijds bestaan er grote internationale bewegingen van mensen die een arbeidsplaats zoeken, die niet noodzakelijk gepaard gaan met een internationalisering van de productie-eenheden en het bezit ervan (vgl. de massale beweging van Italiaanse, Spaanse, Griekse, Portugese, Turkse en Marokkaanse arbeidskrachten naar West-Europa, vooral naar de EEG, zonder dat daardoor enige verandering komt in de eigendomsverhoudingen in de West-Europese industrie). In zekere zin zijn beide bewegingen, de internationale mobiliteit van het kapitaal en de internationale mobiliteit van de arbeidskracht, in het tijdperk van het laatkapitalisme (in tegenstelling tot hun tendens in het vroegkapitalisme) niet parallel of complementair, maar gaan ze tegen elkaar in. Er stroomt arbeidskracht uit de minder ontwikkelde randgebieden naar de geïndustrialiseerde kern van West-Europa, juist omdat het kapitaal *niet* (of niet voldoende) van die kern naar de randgebieden vloeit.[41]

Internationalisering van de zeggenschap over kapitaal, feitelijke internationale centralisatie van het kapitaal, betekent steeds *overdracht van eigendom*, van het ene land naar het andere of van één nationale groep van kapitaalbezitters naar verschillende groepen. Ook hier domineert de wet van de ongelijke en gecombineerde ontwikkeling. De internationale centralisatie van het kapitaal valt noch met de internationalisering van de productie noch met die van de producenten, noch met die van de warenverkoop noodzakelijk of mechanisch samen. Alleen wanneer de internationalisering van de productie leidt tot internationalisering, d.w.z. internationale verandering van het kapitaalbezit, kan er inderdaad sprake zijn van internationalisering van de bevelsmacht over het kapitaal.[42] De materiële infrastructuur die zo'n feitelijke bevelsmacht mogelijk maakt, is pas door de derde technologische revolutie geschapen (telex- en andere moderne telecommunicatiesystemen; elektronische dataverwerking; straalvliegtuigverbindingen).

Wat betreft de verhouding tussen burgerlijke 'nationale staat' en internationale centralisatie van het kapitaal moeten drie varianten onderscheiden worden. Internationale centralisatie van het kapitaal kan verbonden zijn met internationale machtsuitbreiding *van één enkele staat*. Deze tendens die men al in de Eerste Wereldoorlog kon waarnemen en die zich tijdens en na de Tweede Wereldoorlog ontplooid heeft en het duidelijkst tot uiting kwam in de politieke en militaire hegemonie van het Amerikaanse imperialisme, correspondeerde fundamenteel met de eerste der beide hoofdvormen van de internationale centralisatie van het kapitaal, nl. die waarbij de beslissende controle van bezitters van één enkele nationale kapitalistenklasse zich uitstrekt over een toenemend deel van het internationale productieapparaat en waarbij buitenlandse kapitalisten hoogstens als *junior partners* participeren. De groeiende internationale macht van één enkele imperialistische staat valt samen met het overwicht van één enkele nationale groep kapitaalbezitters over het hele internationale kapitaal.

Internationale centralisatie van het kapitaal kan ook gepaard gaan met een stapsgewijze vermindering van de macht van burgerlijke nationale staten en met de opkomst van een *nieuwe federale*, supranationale *burgerlijke staatsmacht*. Deze variant, die minstens voor het West-Europese EEG-gebied (met of zonder Groot-Brittannië) mogelijk ofschoon niet zeer waarschijnlijk is, correspondeert met de tweede hoofdvorm van de internationale centralisatie van het kapitaal, de internationale kapitaalvervlochtenheid zonder overheersing van een bijzondere groep van nationale kapitalen. Juist zoals binnen die multinationale concerns generlei hegemonie wordt geduld, kan ook de met die kapitaalvorm corresponderende staatsvorm op den duur noch de suprematie van één enkele burgerlijke nationale staat tegenover de andere, noch de losse confederatie van soevereine nationale staten zijn, maar alleen een door overdracht van beslissende soevereine rechten gekenmerkte supranationale bondsstaat.[43]

Het zou zeker een ernstige vergissing zijn om het louter economische element in dit verband te verabsoluteren en los te maken uit de totaalmaatschappelijke samenhang. De burgerlijke staat vertegenwoordigt niet alleen de directe economische belangen van de kapitaalbezitters of van de in elke fase van de kapitalistische productiewijze dominerende groep kapitaalbezitters. Hij kan die taak slechts efficiënt vervullen door zijn activiteit uit te breiden tot alle gebieden van de bovenbouw, wat zonder rekening te houden met nationale en culturele bijzonderheden op grote moeilijkheden stuit.[44] In het laatkapitalistische tijdperk treden de directe of indirecte economische functies van het burgerlijke staatsapparaat echter zozeer op de voorgrond — uitgesproken dwang tot controle over alle momenten van het maatschappelijke productie- en reproductieproces — dat een zekere arbeidsdeling tussen supranationale bondsstaat en nationale culturele activiteit het monopoliekapitaal onder bepaalde voorwaarden zeer wel als het kleinste kwaad kan voorkomen. Men mag niet vergeten, dat bijv. in de Verenigde Staten alle zaken van onderwijs, cultuur en godsdienst niet aan de bond, maar aan de afzonderlijke staten worden overgelaten, en dat de regeling van dergelijke aangelegenheden in verschillende talen mogelijk is (bijv. de kantonale indeling van de Zwitserse bond).

De sterkste dwang tot de vorming van een supranationale, imperialistische staat in West-Europa — als de internationale centralisatie van het kapitaal inderdaad de overheersende vorm krijgt van internationale kapitaalvervlochten op Europees niveau, zonder hegemonie van één der nationale burgerlijke klassen - ontstaat juist uit de directe economische functie van de staat in het laatkapitalisme. Nationale economische programmering en multinationale kapitaalvervlochten zijn op den duur onverzoenbaar:[45] of de eerste zal — vooral tijdens crises en recessies — de tweede terugdringen, óf de tweede zal een internationale economische programmering in het leven roepen, die met haar structuur overeenstemt.[46]

Het probleem spitst zich toe tot de anticyclische economische politiek, tot de bestrijding van crises en recessies die de belangen van de multinationale concerns dient en die niet op nationaal, maar alleen op internationaal vlak te verwezenlijken is. En omdat de instrumenten van een dergelijke politiek liggen in de krediet-, begrotings-, belasting- en handelspolitiek, moet een anticyclische politiek die samenvalt met de belangen van de multinationaal vervlochten concerns beschikken over een gemeenschappelijke internationale valuta, een internationaal geüniformeerde krediet-, begrotings- en belastingpolitiek (de gemeenschappelijke internationale handelspolitiek is in de EEG al een feit). Maar een gemeenschappelijke valuta, een gemeenschappelijke begrotings- en belastingpolitiek en een gemeenschappelijke politiek van openbare werken om structurele veranderingen door te voeren[47], is op den duur onmogelijk zonder een bondsregering met fiscale en financiële autonomie en een uitvoerende repressieve macht die

de autoriteit kan waarborgen, d.w.z. zonder een gemeenschappelijke staat. Multinationaal vervlochten grote concerns vereisen, terloops gezegd, ook een multinationale kapitaalmarkt, die het voortbestaan van nationale valuta, nationale kredietpolitiek en nationale begrotingen en belastingen steeds verder ondermijnt.[48]

De derde mogelijke variant van de verhouding tussen internationale centralisatie van het kapitaal en ontwikkeling van de laatkapitalistische staat is die van de relatieve *onverschilligheid* van de eerste tegenover de tweede. Het voorbeeld van Britse, Canadese en enkele Nederlandse grote concerns wordt dikwijls in dit verband genoemd:[49] men benadrukt het feit dat die concerns hun activiteit zodanig geïnternationaliseerd hebben, in zoveel landen meerwaarde laten voortbrengen of realiseren, dat ze tegenover de ontwikkeling van de economische en sociale conjunctuur in het moederland in hoge mate onverschillig zijn geworden.[50]

Zonder die tendens te willen ontkennen, kunnen we hem toch slechts als een tussenvorm beschouwen van de twee bovengenoemde varianten in de betrekking tussen de multinationale concerns en de laatkapitalistische staat. Want bij de operaties van de 'staatsindifferentie' concerns moeten twee gevallen onderscheiden worden: het geval dat ze in landen opereren, waar de staatsmacht zo zwak is, dat die geen weerstand biedt tegen het zoeken naar extrawinsten (in dit geval kan het uiteindelijk alleen gaan om een door Brits kapitaal gecontroleerde, in feite halfkoloniale macht); en het geval dat ze in landen opereren, waar een van hen onafhankelijke staatsmacht in de economie intervenueert. Bij een verdere toespitsing van de internationale concurrentie en een verdergaande centralisatie van het kapitaal ontstaat in de eerste groep landen een groeiend belang bij het gebruik van de staatsmacht om de eigen belangen tegen concurrenten te verdedigen. In de tweede groep landen echter dreigen de posities van die 'staatsindifferentie' concerns steeds meer verdrongen te worden door de concerns die de effectieve steun van een bepaald staatsapparaat genieten. Het is dan slechts een kwestie van tijd, vóór die concerns hun 'staatsindifferentie' houding wijzigen en ofwel de staat van het eigen moederland ofwel de staat van de landen waar hun voornaamste operaties plaatsgrijpen, tot meegaandheid proberen te dwingen. Als die pogingen niet lukken, moeten die aanvankelijk 'staatsindifferentie' concerns een hoge prijs betalen voor hun onderschatting van de rol van de staat in het laatkapitalisme: ze worden het slachtoffer van één van hun concurrenten.[51]

De enige belangrijke conclusie die uit de beschouwing van die derde variant voortvloeit is, dat de groeiende internationalisering van de meerwaardeproductie ook zonder internationalisering van het kapitaalbezit kan leiden tot een 'denationalisering' van een groot concern (wat betekent, dat een concern

als Philips of British Petroleum, als dat een groot deel van zijn activiteiten naar Amerika zou verplaatsen, meer geïnteresseerd zou zijn in de Canadese en de Amerikaanse conjunctuur dan in de Britse of de Europese, zich dus voor de realisering van zijn economische belangen meer zou moeten bedienen van het Noord-Amerikaanse dan van het Britse staatsapparaat en uiteindelijk een deel zou kunnen worden van de burgerlijke klasse van de Verenigde Staten, eventueel door samensmelting met grote, ‘puur’ Noord-Amerikaanse concerns). In hoeverre een dergelijke ‘denationalisering’ waarschijnlijk is, kan hier niet verder onderzocht worden. Theoretisch is dat in elk geval mogelijk, maar leidt langs een omweg opnieuw tot de twee eerste varianten. Al degenen die, zoals Robert Rowthorn en vooral Charles Levinson, de multinationale concerns beschouwen als een soevereine macht tegenover de laatkapitalistische staat, gaan stilzwijgend uit van de in de jaren ’50 en ’60 populaire hypothese, dat het kapitaal geen rekening meer hoeft te houden met enige afzet- en realiseringsoeijlijkheden en zware sociale crises.^[52] dat zijn investeringsactiviteit ook in tijden van ‘slechte conjunctuur’ ongestoord zou verdergaan,^[53] dat het geen behoefte meer zou hebben aan staatsinterventie in de economie om zware conjuncturele en structurele crises en klassegevechten de baas te kunnen. Uit de recessie van 1966-1967 in de Bondsrepubliek, de Franse mei van 1968, de ‘hete herfst’ van 1969-1970 in Italië, de recessie van 1969-1971 de daarop volgende algemene recessie in alle imperialistische landen van 1974-1975 blijkt, hoe onrealistisch die hypothese was. De enige prognose die men uit deze ervaring kan afleiden is, dat multinationale concerns niet alleen behoefte hebben aan een staat, maar vooral aan een staat die sterker is dan de ‘klassieke’ nationale staat, om de economische en sociale tegenspraken die hun reusachtige kapitalen periodiek bedreigen, althans gedeeltelijk te kunnen overwinnen.

Uit die drie varianten van de mogelijke verhouding tussen internationale centralisatie van het kapitaal en laatburgerlijke staat resulteren voor de komende jaren en decennia drie mogelijke modellen voor de internationale structuur van de imperialistische metropolen.

1. Het model van het *superimperialisme*. In dit model bezit één enkele imperialistische grote mogendheid een zodanige hegemonie, dat de andere imperialistische staten tegenover die mogendheid iedere vorm van zelfstandigheid verliezen en tot de status van halfkoloniale kleine mogendheden afdalen. Een dergelijk proces kan op den duur niet alleen gebaseerd zijn op het militaire overwicht van het superimperialisme — concreet zou alleen het Amerikaanse imperialisme een dergelijke rol kunnen spelen — maar moet ook worden uitgebreid tot de directe controle (eigendom van de belangrijkste productiecentra en kapitalen, banken en andere financiële instellingen). Zonder een directe controle, d.w.z. zonder directe beschikkingsmacht over het kapitaal, bestaat er geen garantie dat de wet van de ongelijkma-

tige ontwikkeling op den duur de economische krachtsverhoudingen niet opnieuw in die zin wijzigt, dat ook de militaire heerschappij ondergraven wordt.

De aanhangers van deze stelling beschouwen de Amerikaanse internationale concerns daarom als de — potentiële of virtuele — beheersers van de wereldmarkt.^[54] Ze betwijfelen of de Europese en Japanse grote concerns de Amerikaanse op lange termijn doeltreffend kunnen beconcurreren, bijv. door hun technologische achterstand, hun te geringe kapitaalkracht, hun achterstand inzake ‘management’ enz.^[55], of ze twijfelen aan de politieke wil van de ‘louter economisch’ misschien competitieve Europese concerns om zich tegen de Amerikaanse te blijven verzetten op een manier, die het militaire en politieke centrum van het hedendaagse imperialisme en dus ook henzelf dodelijk zou kunnen treffen.^[56] De bewering van Nicos Poulantzas, dat wij ons door fixeren op ‘territoriale’ gegevens af zouden sluiten voor een correcte beoordeling van de werkelijke krachtsverhoudingen — d.w.z. de macht van het vanuit de VS beheerste kapitaal in Europa toeschrijven aan het Europese in plaats van aan het Amerikaanse — is eenvoudig niet juist (nog afgezien van het feit, dat dergelijke berekeningen op wederzijdsheid moeten berusten: ook de door het Europese kapitaal buiten Europa gecontroleerde bedrijven zouden dan aan de macht van het Europese kapitaal toegevoegd moeten worden). Wij argumenteren op grond van de concurrentiebelangen van *specifieke multinationale concerns* en niet van ‘territoriale gebieden’: Philips, FIAT, ICI, Siemens, Rhône-Poulenc, British Petroleum, Bayer enz. zijn net zo min door Amerikaans kapitaal beheerst als Mitsubishi, Sumitomo, Matsushita, Nissan, Hitachi of Sony. En General Motors, General Electric, US Steel, Exxon enz. hebben niets te maken met Europees of Japans kapitaal.

2. Het model van het *ultra-imperialisme*. In dit model is de internationale kapitaalvervloechting zo ver gevorderd, dat alle doorslaggevende economische belangenverschillen tussen de kapitaalbezitters van verschillende nationaliteiten verdwenen zijn. Alle grote kapitalisten zouden het kapitaalbezit, de meerwaardeproductie en -realisering en de accumulatie van het kapitaal (nieuwe investeringen) zo gelijkmatig over verschillende werelddelen en landen verdeeld hebben, dat ze volkomen ongevoelig zouden zijn geworden voor de bijzondere conjunctuur van het een of andere land, de bijzondere ontwikkeling van de klassenstrijd en de ‘nationale’ eigenaardigheden in de politieke ontwikkeling van de een of andere ‘nationale staat’. Het is, terloops gezegd, evident, dat bij een dergelijke internationalisering van de imperialistische wereldeconomie ook de specifiek nationale conjunctuur vrijwel geheel zou verdwijnen. In dit geval zou er nog alleen maar concurrentie bestaan tussen multinationale superconcerns en geen inter-imperialistische concurrentie, d.w.z. de concurrentie zou van haar nationale basis zijn losgeweekt. Ook onder dergelijke omstandigheden zou de imperialistische staat natuurlijk niet ‘afsterven’; alleen zijn rol als instrument in de inter-imperialistische concurrentie zou verdwijnen. Zijn functie als verdedi-

gingsinstrument van de gemeenschappelijke belangen van alle imperialistische kapitaalbezitters tegen de bedreiging door economische crises, de strijd van het proletariaat binnen de imperialistische landen zelf, de opstand van de koloniale volkeren en het bestaan van niet-kapitalistische staten zou daardoor onaangetaast blijven. In dit geval zou het alleen niet meer om een imperialistische ‘nationale staat’ gaan, maar om een supranationale imperialistische ‘wereldstaat’. Sommige aanhangers van de stelling van de toenemende ‘onverschilligheid’ van de multinationale concerns tegenover de burgerlijke staatsmacht komen dicht bij deze opvatting van een groeiend ‘ultra-imperialisme’; dit geldt vooral voor Charles Levinson.^[57]

3. Het model van een voortgezette *inter-imperialistische concurrentie*, waarin alleen de vormen veranderen. In dit model is de internationale kapitaalverlechting ver genoeg gevorderd om het aantal zelfstandige imperialistische grote mogendheden door een kleiner aantal imperialistische supermachten te vervangen. Dat wordt echter door de ongelijkmatige ontwikkeling van het kapitaal zo sterk belemmerd, dat het tot stand komen van een mondiale belangengemeenschap van het kapitaal niet lukt. *De kapitaalverlechting zegeviert op continentaal niveau, waarbij de internationale imperialistische concurrentie des te scherper wordt.* Het nieuwe aan die voortzetting van de inter-imperialistische concurrentie (in vergelijking met het klassieke imperialisme zoals Lenin dat geanalyseerd heeft) ligt hierin dat ten eerste slechts drie wereldmachten in de internationale imperialistische economie met elkaar geconfronteerd worden: het Amerikaanse imperialisme (dat Canada en Australië verregaand bezet heeft), het Japanse imperialisme^[58] en het West-Europese imperialisme. Hierbij is de verdere ontwikkeling van het Japanse imperialisme (zelfstandigheid of fusie met de grote Amerikaanse concerns) waarschijnlijk doorslaggevend voor het uiteindelijke verloop van die concurrentiestrijd; ten tweede dat inter-imperialistische wereldoorlogen in de gegeven, voor het kapitaal ongunstige socio-politieke wereldconjunctuur uiterst onwaarschijnlijk, zo niet onmogelijk zijn geworden, ‘wat natuurlijk noch inter-imperialistische plaatselijke oorlogen “via tussenpersonen” (par parsonne interposée), noch koloniale roofoorlogen, noch contrarevolutionaire oorlogen tegen nationale bevrijdingsoorlogen, noch het gevaar van een Derde (atomaire) Wereldoorlog uitsluit.’

Zoals bekend heeft Karl Kautsky aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog als eerste op de mogelijkheid gewezen van een ‘ultra-imperialistisch vergelijk’ tussen alle wereldmachten:^[59] Lenin heeft hem op dit punt sterk tegengesproken.^[60] Martin Nikolaus heeft de auteur van dit boek verweten, ‘in Kautsky’s voetstappen’ te treden, omdat hij de mogelijkheid van een samensmelting van verschillende Europese imperialistische machten tot één Europese imperialistische supermacht onder ogen zag.^[61] De analogie is echter zuiver formeel en niet inhoudelijk. Kautsky’s perspectief was een geleidelijke af-

zwakking van de imperialistische tegenstellingen, die tot het ‘ultra-imperialisme’ zou moeten leiden. Ons perspectief daarentegen is een *verscherping* van alle aan het imperialisme inherente tegenstellingen in het tijdperk van het laatkapitalisme: verscherpte tegenstelling tussen kapitaal en arbeid in de metropolen en de halfkolonies; verscherpte tegenstelling tussen imperialistische metropolen en koloniale en semi-koloniale landen; verscherpte inter-imperialistische concurrentie. Juist in het kader van die *verscherping* van de inter-imperialistische tegenstellingen doet zich noodzakelijk een tendens voor tot samensmelting van *bepaalde* imperialistische machten; anders zouden ze niet in staat zijn de concurrentiestrijd voort te zetten. Terwijl Kautsky’s analyse onvermijdelijk tot reformistische en apologetische conclusies leidde, legt onze analyse de nadruk op de zelfstandige revolutionaire taak van het proletariaat in de metropolen.^[62]

Lenin heeft de mogelijkheid van een geleidelijke internationale concentratie en centralisatie van het kapitaal — inclusief de imperialistische grote mogendheden — niet alleen niet uitgesloten, maar zelfs uitdrukkelijk bevestigd. Hij was niettemin van mening dat het imperialisme, lang voordat die ontwikkeling dit eindpunt zou hebben bereikt, zowel onder de druk van zijn eigen interne tegenstellingen als van de revolutionaire activiteit van het proletariaat en de onderdrukte volkeren uiteengevallen zou zijn.^[63] Wij delen deze mening en trekken er de conclusie uit, dat een samensmelting van de zelfstandige imperialistische machten tot drie ‘supermachten’ op de weg naar de ‘ene wereldtrust’ door een vertraging van de proletarische revolutie in de imperialistische metropolen mogelijk, om niet te zeggen waarschijnlijk blijft.

Van de drie beschreven modellen is het derde, tenminste wat de afzienbare toekomst betreft, veruit het waarschijnlijkste. In laatste instantie hangt de realisering van elk van die modellen af van de dominerende vormen der internationale centralisatie van het kapitaal, hoe groot het tijdelijke zelfstandige gewicht van militaire of politieke factoren ook mag zijn.

Het superimperialisme is slechts te verwezenlijken, als het monopoliekapitaal van de dominerende imperialistische macht het doorslaggevende *kapitaalbezit* tussen de belangrijkste potentiële concurrenten verwerft. Tot dusver is dit het Amerikaanse imperialisme noch in West-Europa noch in Japan gelukt. Het geldkapitaal van die landen is in hoge mate onafhankelijk van dat van de VS. De Amerikaanse banken spelen slechts een marginale rol in de economie van die landen. En hoewel het Amerikaanse bezit aan industriekapitaal groter is en vooral in groeisectoren dikwijls ver boven het gemiddelde ligt, overtreft het niet 10 à 15 % van de totale kapitaalinvesteringen. Er bestaat ook geen tendens tot een constante groei van dit aandeel, dat zich schijnt te stabiliseren. Er kan dus geen sprake van zijn, dat de West-

Europese staten of de Japanse staat tot de status van halfkolonies zouden zijn afgedaald. Ze hebben ook een zelfstandige commerciële, buitenlandse en militaire politiek, zij het dan in het kader van een gemeenschappelijk verbond tegen gemeenschappelijke klassetegenstanders, wat volstrekt in overeenstemming is met de gemeenschappelijke belangen van alle imperialistische klassen en geenszins met de particuliere belangen van het Amerikaanse imperialisme alleen. Er moet zelfs op gewezen worden, dat de krachtsverhoudingen tussen het Amerikaanse imperialisme en de West-Europese en Japanse imperialisme sinds het begin van de jaren '50 ten nadele van de eerste en ten voordele van de tweede gewijzigd zijn. [64]

Ontwikkeling van de krachtsverhoudingen tussen de VS, West-Europa en Japan [65]

Aandeel in de totale industriële productie van de kapitalistische wereld

	1953	1963	1970
VS	52 %	44 %	40,5 %
EEG	16 %	21,1 %	22 %
Groot-Brittannië	10 %	6,4 %	5 %
Japan	2 %	5,3 %	9,5 %

Aandeel in de totale kapitalistische wereldexport

	1953	1963	1970
VS	21 %	17 %	15,5 %
EEG	19,3 %	27,8 %	32 %
Groot-Brittannië	9,7 %	8,7 %	7 %
Japan	1,7 %	4 %	7 %

Aandeel in de totale goud- en deviezenreserve van de kapitalistische wereld

	1953	1963	1973 (febr.)
VS	43 %	25 %	8,3 %
EEG	11,5 %	29,5 %	37 %
Groot-Brittannië	5 %	4,3 %	3,5 %
Japan	1,5 %	3 %	11,2 %

Aandeel in de totale buitenlandse investeringen van de kapitalistische wereld

	1960	1971
VS	59,1 %	52 %
Groot-Brittannië	24,5 %	14,5 %
Frankrijk	4,7 %	5,8 %
Bondsrepubliek	1,1 %	4,4 %
Japan	0,1 %	2,7 %
Zwitserland		4,1 %
Canada		3,6 %
Nederland		2,2 %
Zweden		2,1 %
België		2 %
Italië		2 %

Maar de ontwikkeling is op dit punt nog niet afgesloten. De sinds enkele jaren waarneembare verscherping van de internationale concurrentie van het kapitaal moet vroeg of laat een nieuw, kwalitatief hoger niveau van internationale centralisatie van het kapitaal bereiken. [66] Het aantal belangrijke internationale concerns wordt tegenwoordig op 800 geschat. Perlmutter heeft voorspeld, dat in 1985 ongeveer 300 van dergelijke concerns de kapitalistische wereldmarkt zullen beheersen. [67] En Robert Lattes spreekt over 60 multinationale concerns die de wereldmarkt onder elkaar zullen verdelen. Zal het hierbij alleen om Amerikaanse concerns gaan, of om Amerikaanse concerns enerzijds, Europese en Japanse concerns of Europese, Japans-Europese en Japans-Amerikaanse concerns anderzijds? Het antwoord op die vraag zou de waarschijnlijkheid of onwaarschijnlijkheid van het model van het superimperialisme wel eens beslissend kunnen beïnvloeden. Alles zal ervan afhangen, of de eerste dan wel de tweede hoofdvorm der internationale centralisatie van het kapitaal zich doorzet, aangenomen dat de proletarische revolutie in de metropolen nog langer uitblijft. [68]

Het is duidelijk, dat de Amerikaanse multinationale concerns in die nieuwe fase van toegespitste concurrentiestrijd twee beslissende voordelen hebben tegenover hun concurrenten: ze zijn gemiddeld veel kapitaalkrachtiger (drie- tot viermaal zoveel als hun voornaamste concurrent) en beschikken over een sterkere staat. De West-Europese en Japanse concurrenten van die concerns hebben slechts een overlevingskans als zelfstandige formaties, als ze op hun beurt een internationaal samensmeltingsproces doorlopen, een niveau van kapitaalbezit en productiecapaciteit bereiken, gelijkwaardig aan dat van hun grootste Amerikaanse concurrenten, en als ze tenminste in West-Europa een bondsstaat oprichten die

politiek en militair tegen de Verenigde Staten opweegt. Waarschijnlijk zal het lot van de EEG in de twee volgende recessies beslissen over de mogelijkheid of onmogelijkheid van een zelfstandige West-Europese supermacht, d.w.z. over de onmogelijkheid of mogelijkheid van de verwezenlijking van het Amerikaanse superimperialisme.

De realisering van het ultra-imperialistische model veronderstelt een veel hogere graad van internationale centralisatie van het kapitaal dan zich tegenwoordig aftekent en veronderstelt vooral een massale deelname van grote Europese en Japanse aandeelhouders aan het beheer van de voornaamste Amerikaanse concerns, die het Amerikaanse aandeel in dat concernbezit tot een relatieve minderheidsparticipatie zou reduceren, hetgeen op dit moment nog onwaarschijnlijker lijkt dan een parallelle beperking van de eigendom van grote Europese aandeelhouders in de belangrijkste Europese en van grote Japanse aandeelhouders in de belangrijkste Japanse concerns.[69]

Zeker is de snelle uitbreiding van de Europese en Japanse uitvoer naar de Amerikaanse binnenlandse markt — die tegenwoordig op de wereldmarkt dezelfde centrale rol speelt als de Britse binnenlandse markt tussen 1780 en 1880 — tendentieel verbonden met een uitbreiding van de Europese en Japanse kapitaalinvesteringen in de VS die, ook al hebben ze nog lang niet de betekenis van de investeringen van Amerikaans kapitaal in West-Europa, beslist niet onbelangrijk zijn. Zeker bestaan er door de Wereldbank en andere internationale organisaties van het grootkapitaal bevorderde gemeenschappelijke projecten die uitgaan van de belangrijkste grote wereldconcerns. Behalve de directe investeringen van Europese grote concerns in de VS moeten wij wijzen op enkele versmeltingen die nogal opzien hebben gebaard, zoals de feitelijke controle die British Petroleum verwierf over belangrijke delen van de Alaska-olie en de Standard Oil of Ohio; de feitelijke overname van de afdeling wegebouwmachines van Alls-Chambers door FIAT; het opkopen van Wyandotte Chemicals door BASF, van International Salt door AKZO en van Underwood door Olivetti. Zeker bestaan er bewuste pogingen — van de voorvechters van de Atlantische Gemeenschap — om te komen tot een nauwe belangenvervlochtening van het grootkapitaal van op zijn minst Europa en Noord-Amerika. Maar de onverbidelijke wet van de concurrentie is sterker dan politiek inzicht en opvattingen van de wereldburgerschap. *In de zich toespitsende internationale concurrentiestrijd gaat de hoofdtendens niet in de richting van een mondiale samensmelting van het grootkapitaal, maar van een consolidering van de tegenstellingen tussen verschillende imperialistische formaties.*

Het model van de voortdurende inter-imperialistische concurrentie lijkt dus het meest waarschijnlijk en realistische model van de drie, zij het ook op voorwaarde dat de internationale kapitaalvervlochtening

in West-Europa en Japan snel genoeg geschiedt om de zelfstandigheid van de imperialistische klassen tegenover het VS-imperialisme te waarborgen.[70] De grotere waarschijnlijkheid van dit derde model hangt af van de vraag, of de tweede hoofdvorm van de internationale centralisatie zich tegenover de eerste kan handhaven en ten dele doorzetten, m.a.w. of *de internationale centralisatie van het kapitaal zich in de komende decennia zal voordoen als een combinatie van enerzijds door de VS beheerste en anderzijds internationaal vervlochten, multinationale concerns.*

Hierbij is de tendens tot belangengemeenschap en wederzijdse participatie van het Europese geldkapitaal bijzonder belangrijk. Tot dusver is dit de dominerende tendens — en niet, zoals Levinson meent,[71] de tendens tot belangengemeenschap van Europese en Amerikaanse grote banken en financiersgroepen. Van de vier belangrijkste multinationale financiële belangengemeenschappen zijn er twee louter Europees: de *European Banks' International Company* (Midland Bank, Deutsche Bank, de Belgische Société Générale de Banque, Amsterdam-Rotterdam Bank), die o.a. de Banque Européenne de Crédit Moyen, een gemeenschappelijke bank en financieringsmaatschappij in de VS, de European-American Banking Corporation en de European-American Bank and Trust Cy., evenals een gemeenschappelijke onderneming in de Stille Oceaan, de Euro-Pacific Finance Corporation (Australië, Indonesië en Zuid-Afrika) heeft opgericht; de *CCB-Gruppe*, die de Commerzbank, de Crédit Lyonnais en de Banco di Roma tot aan de rand van een samensmelting verenigt, die men banden met de Londense Lloyds Bank toeschrijft en waartoe de Spaanse bank Banco Hispano-Americano toetrad. De derde groep, de *Société Financière Européenne*, heeft wel een Amerikaanse partner, de Bank of America, maar die speelt slechts een ondergeschikte rol. Ook die groep is hoofdzakelijk Europees en verenigt de Barclay's Bank, de Algemene Bank Nederland, de Dresdner Bank, de Banque de Bruxelles, de Banca Nazionale del Lavoro, en de Banque Nationale de Paris. De totale balans van die banken overtreft de \$ 80 miljard — is dus groter dan die van om het even welke andere bank of financiersgroep ter wereld. Deze groep heeft — zonder de Bank of America! — samen met Latijns-Amerikaanse banken een consortium gesticht dat op dit continent werkzaam is, de Euro-Latinamerican Bank Ltd. (Eulabank). Alleen de vierde groep, de *Orion*-groep, kan als niet-Europees gekenmerkt worden. Naast de Chase Manhattan Bank (VS) omvat hij de Royal Bank of Canada, de National Westminster Bank (Groot-Britannië) en de Westdeutsche Landesbank. In 1970 kwam een vijfde belangrijk bankconsortium tot stand, de *United International Bank*, door de Banco di Roma, de Nederlandse bank Mees & Hope, de Bank of Nova Scotia, de Bayerische Hypotheken- und Wechselbank, de Banque Française du Commerce Extérieur en de Crédit du Nord. Aan dit consortium neemt ook een Amerikaanse bank deel (de Crocker-Citizens National Bank), maar met een onbelangrijk aandeel van 14,3 %. Ook Europese koopmansbanken werken steeds meer samen, getuige de kort geleden gesloten samenwerkingsverdragen tussen de Paribas en

Warburg & Co. Ltd. en tussen de Compagnie Financière de Suez en Morgan Grenfell Holding Ltd. In het voorjaar van 1974 stichtten de Paribas, de Schweizerische Kreditanstalt en de Société Générale (Frankrijk) een financieringsmaatschappij voor grote energieprojecten, de Finerg, waar zich ook de Belgische Société Générale de Banque, de Midland Bank en de AMRO-Bank bij aansloten. Het hoofdkenmerk van die multinationale financiersgroepen is hun vermogen om de grote multinationale concerns krediet te verlenen.[72] Ze zijn dus tegelijkertijd product van de internationale centralisatie van het kapitaal en van de tendens tot vorming van een feitelijke internationale kapitaalmarkt.[73]

Het is waar dat de directe internationale kapitaalvervlochtening in de EEG tot dusver maar langzaam verloopt. Tussen 1961 en 1969 waren er in de EEG-landen in totaal 257 fusies tussen firma's uit verschillende lidstaten van de EEG, tegen 820 tussen firma's uit lidstaten en derde landen en 1861 tussen firma's van dezelfde lidstaat. De juridische en organisatorische moeilijkheden — die in laatste instantie samenhangen met het ontbreken van een West-Europese bondsstaat — spelen daarbij een rol. Onder deze voorwaarden vervangt de *binnen-Europese samenwerking tussen firma's* voorlopig nog de kapitaalvervlochtening als belangrijkste tendens in de industrie. Voorbeelden daarvan zijn o.a. *Unidata*, het computerconsortium waarin Philips (Nederland), Siemens (Bondsrepubliek) en CII (Frankrijk) samenwerken, de beide consortia voor de bouw van uraniumverrijkingsfabrieken, *Eurodif* en *Urenco*, enz.

Hoe trager de groei van de internationale imperialistische economie wordt, des te scherper de maatschappelijke tegenstellingen in de schoot van de voornaamste imperialistische landen naar voren komen. Hoe meer de internationale concurrentie van het kapitaal zich toespitst, des te scherper de maatschappelijke tegenstellingen worden, en dus ook de pogingen van elke imperialistische klasse afzonderlijk om haar bijzondere tegenstellingen en moeilijkheden op te lossen ten koste van de eigen arbeiders en concurrenten, d.w.z. ze naar de concurrerende landen te exporteren. Het resultaat van de klassenstrijd die zich in de komende jaren zal toespitsen, zal op zijn beurt mede bepalend zijn voor het tempo en de vorm van de internationale centralisatie van het kapitaal. Hoe meer de klassenstrijd overgaat van de zuivere verdelingsproblematiek van het nationale inkomen naar die van de beschikkingsmacht over de productiemiddelen en zich richt tegen de kapitalistische productieverhoudingen, des te zelfstandiger de positie van de arbeidersklasse wordt tegenover *alle* varianten van internationale centralisatie van het kapitaal, des te meer ze de politiek van het 'kleinste kwaad' uit de weg zal gaan en in de tegenstelling tussen de Amerikaanse hegemonie, de 'Atlantische Gemeenschap', de Europese bondsstaat als nieuwe imperialistische supermacht of als voortzetting van het Europese 'kleinstatendom', het eigen klassestandpunt zal handhaven: de Socialistische Verenigde Staten van Europa.

Want als de economische groei vertraagt en de internationale concurrentie zich toespitst, kan iedere duurzame oplossing van het probleem van de internationale centralisatie van het kapitaal slechts ten koste van de arbeidersklasse worden doorgevoerd. Iedere oplossing van die aard heeft nl. haar wortels in een plotselinge verhoging van de gemiddelde winstvoet in de gemonopoliseerde sector, en dat kan in de komende jaren slechts bereikt worden door een verhoging van de meerwaardevoet, d.w.z. door een verscherpte uitbuiting van de arbeidersklasse. Dat de West-Europese (en later de Noord-Amerikaanse en Japanse) arbeidersklasse zich tegen die verscherpte uitbuiting te weer zal stellen, blijkt uit de praktische ervaringen van de laatste vier jaar.

Voorals in de Verenigde Staten moet rekening worden gehouden met een verscherping van de strijd om de reële lonen. De Amerikaanse industrie kon het aanzienlijke loonverschil tientallen jaren lang verdragen dank zij een productiviteitsvoorsprong die tegenwoordig in vele sectoren aan het verdwijnen is. Tussen 1950 en 1965 steeg de gemiddelde arbeidsproductiviteit in de VS met 2,6 % per jaar tegen 4 % in Europa en 6,8 % in Japan. Tussen 1965 en 1969 veranderden deze groeipercentages in resp. 1,7 %, 4,5010 en 10,6 %.[74] In 1973/1974 steeg de arbeidsproductiviteit in de VS helemaal niet meer. Onder deze omstandigheden heeft het Amerikaanse kapitaal een dwingend belang bij beperking van het loonkostenverschil. In 1968 lag de per capita productie in de Amerikaanse, Japanse en Belgische staalindustrie op hetzelfde niveau, terwijl de loonkosten per uur in de VS tweemaal zo hoog waren als in België en viermaal zo hoog als in Japan.[75]

De internationale centralisatie van het kapitaal moet gezien worden als een poging van het kapitaal om de historische beperkingen van de nationale staat te doorbreken, net zoals de nationale (en morgen supranationale) economische programmering een poging is om de beperkingen die privébezit en privétoeëigening aan de verdere ontplooiing van de productiekrachten stellen, gedeeltelijk te overwinnen. Die twee zijn, om met Marx te spreken, inspanningen om het kapitaal binnen de kapitalistische productiewijze zelf op te heffen.[76] Beide moeten derhalve de interne tegenstellingen van die productiewijze, in eerste instantie de tegenstelling tussen gebruikswaarde en ruilwaarde, die aan de basis ligt van alle tegenstellingen van de kapitalistische warenproductie, op een hoger niveau reproduceren.

In hoeverre de druk in de richting van een internationale kapitaal- en geldmarkt (die correspondeert met een groeiende internationale centralisatie van het kapitaal) in botsing moet komen met o.a. de economische programmering en anticyclische politiek op nationaal niveau en op die manier de crisisgevoeligheid van de laatkapitalistische economie na een eerste fase van uitzonderlijke groei duidelijk vergroot, zullen we in de hoofdstukken 13 en 14 van dit boek onderzoeken.

[1] ‘De wereldmarkt zelf vormt de basis van die (kapitalistische) productiewijze. Anderzijds drijft de aan die productiewijze inherente noodzaak om op steeds grotere schaal te produceren, tot een voortdurende uitbreiding van de wereldmarkt, zodat de handel hier niet de industrie, maar de industrie voortdurend de handel omwentelt’ (K. Marx, *Das Kapital* III, pp. 345-346).

[2] Marx wijst er uitdrukkelijk op, dat de uitbreiding van de kapitalistische katoenindustrie in Groot-Brittannië de op slavenhandel en slavenarbeid berustende productiewijze op de plantages van de zuidelijke Amerikaanse staten als in een broeikas bevorderde (*Das Kapital* I, p. 467). Zie in dit verband ook Eric Williams, *Capitalism and Slavery*, Londen 1964, pp. 169-177, 186-191, 194-196.

[3] Het is interessant, dat Lenin in zijn notities bij Hilferdings *Finanzkapital* zijn definitie van financierskapitaal als bankkapitaal dat de industrie beheerst, als ontoereikend kritiseert en de interne ontwikkeling in de productiesfeer tot het uitgangspunt van zijn analyse maakt: ‘Ontwikkeling en groei van het grootkapitaal tot op een bepaald niveau, (...) rol van de *banken* (concentratie en socialisering). Monopoliekapitaal (overname van zo’n groot deel van een bepaalde industrietak, dat de concurrentie door het monopolie vervangen wordt). (...) *Opdeling der aarde* (...) (kolonies en invloedssferen)’ (V.I. Lenin, *Hefte zum Imperialismus*, Berlijn 1957, p. 317).

[4] Eugen Varga heeft in zijn gelijknamige boek als eerste het begrip ‘neergangperiode van het kapitalisme’ gebruikt (Verlag der Kommunistischen Internationale, Hamburg 1922).

[5] Over de staatsgarantie voor de laatkapitalistische — vooral monopolistische — winst, zie Ernest Mandel, *Marxistische Wirtschaftstheorie*, pp. 522-530.

[6] Voor Egypte zie o.a. David Landes, *Bankers and Pashas*, Londen 1958. Voor Turkije zie o.a. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press 1968, tweede druk, p. 452 e.v.

[7] ‘Bijgevolg liggen de wortels van de kapitalistische expansie zowel in de condities van de aankoop als in die van het productieproces zelf en in die van de verkoop. Hiermee hangen algemeen drie problemen samen: het probleem van de grondstoffenmarkten en de arbeidskracht, het probleem van de nieuwe investerings-sferen van het kapitaal en tenslotte het probleem van de afzetmarkten’ (N. Bucharin, *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals*, pp. 111-112).

[8] Waar Boecharin de problematiek van de centralisatie van het kapitaal opwerpt, maakt hij aanvaardbaar geen fundamenteel verschil tussen nationale en internationale centralisatie (*Imperialismus und Weltwirtschaft*, pp. 45-49, 59-62). Later drukt hij zich in deze kwestie duidelijker uit.

[9] Vgl. N. Bucharin, *Imperialismus und Weltwirtschaft*, p. 62; E. Varga, L. Mendelsohn (eds.), *New Data for Lenin's 'Imperialism'*, New York 1940, p. 167.

[10] Raymond Vernon, *Sovereignty at Bay*, Penguin Books, 1971, pp. 37, 40-41. — Christopher Tu-

ghat, *The Multinationals*, Penguin Books, 1973, p. 38.

[11] George W. Stocking, Myron W. Watkins, *Cartels in Action*, New York 1946, p. 431.

[12] N. Bucharin, *Imperialismus und Weltwirtschaft*, p. 62. — Boecharin citeert ook een karakteristieke zin uit Sartorius von Waltershausens klassieke boek over de wereldeconomie: ‘(...) Het is onwaarschijnlijk, dat er internationale ondernemingen met één productieleiding gesticht worden en levensvatbaar zijn’. Daarentegen zag Bernhard Harms (*Volkswirtschaft und Weltwirtschaft*, G. v. Fischer-Verlag, 1912) het begin van internationalisering terecht ook op het vlak van de productie.

[13] N. Bucharin, *Imperialismus und Weltwirtschaft*, pp. 63, 55 e.v.

[14] N. Bucharin, *Imperialismus und Weltwirtschaft*, pp. 131-135. Zie ook N. Bucharin, *Ökonomik der Transformationsperiode*, p. 10-13.

[15] A. J. Brown geeft de volgende interessante cijfers: een moderne hoogoven produceert voldoende ijzer voor een geïndustrialiseerde samenleving van één miljoen mensen; een modern staalbedrijf voor een samenleving van twee tot drie miljoen mensen; een moderne continuwalserij voor een gemeenschap van twintig miljoen mensen; een moderne continuwalserij voor speciale platen zoals breedband en gemagnetiseerde platen enz. voor een nog grotere bevolking (A. J. Brown, *Introduction to the World Economy*, Londen 1965, p. 125).

[16] A. J. Brown, pp. 126-127. Dit geldt niet alleen voor de eigenlijke productie-, maar ook voor de transportsfeer. Zo werd het containersysteem op de Noord-Atlantische route massaal ingevoerd door de Atlantic Container Line, die gevormd is door zes Europese scheepvaartmaatschappijen uit vier landen (Compagnie Générale Transatlantique, Cunard Line, Holland-Amerika-Lijn, Transatlantic Steamship Cy of Sweden, Swedish-America Line en Reederei Wallenius). Geen enkele nationale scheepvaartmaatschappij zou in staat geweest zijn om de kosten en het risico van die technologische omwenteling alleen te dragen.

[17] F.M. Scherer, ‘The Determination of Industrial Plant Sizes in Six Nations’, in: *Review of Economics and Statistics*, mei 1973, p. 14.

[18] Joachim Hirsch, *Wissenschaftlich-technischer Fortschritt und politisches System*, Suhrkamp, Frankfurt, tweede druk, p. 123 e.v. Geoffrey Kay, p. 76.

[19] E. Mandel, *Marxistische Wirtschaftstheorie*, pp. 535-548.

[20] De voor deze trend belangrijkste verschijningsvorm van het laatkapitalisme vormen de zgn. ‘conglomerates’. Een grondig onderzoek daarover verscheen in de *American Economic Review* nr. 2, vol. 11, mei 1971. Zie ook W.F. Mueller, ‘A Theory of Conglomerate Mergers’, in: *Quarterly Journal of Economics*, november 1969. De bedrijfsfusies in de VS leidden in de periode 1965-1969 in meer dan 80 % van de gevallen tot het ontstaan van ‘conglomerates’, tegen 52 % in de periode 1948-1953 (Anne-

Marie Kumps, Michel Cardon de Lichtbuer, 'La concentration conglomerate,' in: *Reflets et perspectives de la vie économique*, nr. 2, 1971).

[21] *Neue Zürcher Zeitung*, 29 juni 1969; *Entreprise*, 31 maart 1972.

[22] Stephen H. Hymer, 'The Efficiency (Contradictions) of Multinational Corporations', in: *The American Economic Review*, mei 1970, vol. 60, nr. 2, p. 445.

[23] J. Backman, *The Economics of the Chemical Industry*, Manufacturing Chemists' Association, Washington, 1970, p. 215.

[24] Charles P. Kindleberger, *American Business Abroad*, benadrukt dat een al hoge nationale concentratiegraad van de industrietaak en door merkidentificatie voortgebrachte internationale afzetmogelijkheden twee voorwaarden zijn voor een snelle ontplooiing van de internationale actieradius van de grote concerns (p. 14). Dit geeft een antwoord op Robert L. Heilbroners vraag, waarom de 'internationale productie' wel in de glas- en automobielsector, maar niet in die van de werktuigen en de scheepsbouw wijd verbreid is (Robert L. Heilbroner, 'The Multinational Corporation and the Nation-State', in: *The New York Review of Books*, 11 februari 1971).

[25] Charles P. Kindleberger, *Europe's Post war Growth*, p. 114. Raymond Vernon, pp. 71-82.

[26] '(Aan het einde van de jaren '60) benutte Bendix de goedkope arbeidskracht op Taiwan om autoradio's voor de wereldmarkt te assembleren. Ford maakte bumpers in Nederland voor zijn autoproductie in de rest van Europa, tractoronderdelen in Duitsland en motoren voor kleine modellen in Groot-Brittannië voor gebruik in de Amerikaanse assemblagebedrijven. Singer sleepte zijn vele naaimachinemodellen en -fabricaten heen en weer tussen Schotland, Canada, Japan en de VS, en concentreerde de productie van de verschillende types op plaatsen waar de markten en factorkosten het aantrekkelijkst waren' (Raymond Vernon, p. 110. — Zie soortgelijke voorbeelden in Christopher Tugendhat, pp. 139, 142, 142 e.v.).

[27] Voor een grondig onderzoek van die problematiek, zie ons boek: *Die EWG und die Konkurrenz Europa-Amerika*, Frankfurt 1968. De snelle groei van de Japanse kapitaalexport is de laatste jaren bijzonder indrukwekkend. Vóór 1967 kwam deze niet boven het gemiddelde van \$ 100 à 200 miljoen per jaar, maar steeg met één sprong tot 400 miljoen in 1968, 670 miljoen in 1969, 913 miljoen in 1970 en tot meer dan één miljard in 1971. De totale waarde van de Japanse investeringen in het buitenland heeft tegenwoordig vermoedelijk al de \$ 6 miljard bereikt. De totale Japanse buitenlandse investeringen liggen tegenwoordig al boven de \$ 10 miljard. De Europese directe investeringen in de VS stegen van \$ 6 miljard in 1966 tot \$ 10 miljard in 1971, de Europese langlopende indirecte investeringen van \$ 11,5 miljard in 1966 tot \$ 26 miljard in 1971.

[28] Charles P. Kindleberger, *American Business Abroad*, pp. 188-189. — Charles Levinson, p. 38, 58-

59 enz.

[29] Over het multinationale concern als resultaat van de interne ontwikkeling van de grote kapitalistische onderneming, zie Stephen H. Hymer, pp. 442-443; Alfred D. Chandler, *Strategy and Structure*, pp. 42-51, 324 e.v. Beide auteurs schrijven de al in de jaren '30 tot stand gekomen, maar pas na de Tweede Wereldoorlog algemener wordende 'multidivisional corporation' een beslissende rol toe als tussenschakel tussen het 'nationale' en het 'internationale' concern.

[30] *Neue Zürcher Zeitung*, 25 september 1971. Zie soortgelijke verklaringen van vertegenwoordigers van de firma's Pfizer & Co. en Du Pont, in Tugendhat, pp. 55-56.

[31] Sidney E. Rolfe, Walter Danim (eds.), *The Multinational Corporation in the World Economy*, New York 1970, p. 17.

[32] Kenneth Simmonds, p. 49, in: Courtney Brown, *World Business, Promise and Problems*, New York 1969.

[33] Christopher Tugendhat, p. 21.

[34] Robert L. Heilbroner, p. 21; H. Magdoff, p. 159.

[35] De laagste schatting is afkomstig van Norman Macrae ('The Future of International Business'; in: *The Economist*, 22 januari 1972), de hoogste van de grote Amerikaanse kapitalist Arthur Ross ('Trends bei multinationalen Konzernen', in: *Gottlieb Duttweiler-Institut-Topics*, derde jaargang, nr. 5, mei 1972).

[36] Een grensgeval van internationale kapitaalvervlochtening zou zijn, als door internationale verkoop van aandelen de eigendomsverhoudingen zo 'verdund' zijn, dat de 'oorspronkelijke nationaliteit' de controle over het concern zou verliezen. Men beweert soms, dat dit voor het grote Zwitserse concern Nestlé en zelfs voor het Nederlandse concern Philips al het geval zou zijn. We zijn er niet zeker van of dit inderdaad juist is.

[37] Massale indirecte investeringen in buitenlandse waardepapieren, die niet gepaard gaan met beïnvloeding van (resp. beschikkingsmacht over) de betreffende concerns, zijn een voor het laatkapitalisme specifieke vorm van internationale concentratie van het kapitaal zonder internationale centralisatie (in de tijd van het 'klassieke' imperialisme was deze al in de kiem aanwezig). Zo bezaten in 1971 Europese kapitalisten in totaal voor \$ 26 miljard aan waardepapieren in Amerikaanse firma's, aan wier beheer ze niet deelnamen. Waar bij hen — voorlopig! — de indirecte investering overheeft, domineert bij de Amerikaanse kapitalisten de rechtstreekse investering in Europa.

[38] Volgens de schattingen van P. Lamartine Yates lag de wereldhandel per capita in 1937 7 % onder het niveau van 1913; voor de periode 1913-1963 schat hij de gemiddelde groei van die wereldhandel per capita per tien jaar op 8 %. Terwijl het aandeel van de export in de wereldproductie echter een eeuw

lang steeg (het moet gestegen zijn van 3 % in 1800 tot 33 % in 1913), was na de langdurige daling van dit aandeel tussen de beide wereldoorlogen ook in 1963 het exportaandeel van 1913 nog niet opnieuw bereikt (in 1963 lag het op 22 %) (Simon Kuznets, *Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations*, pp. 4-9).

[39] Al naar gelang de verhouding tussen de binnen- en buitenlandse productie, moet men een onderscheid maken tussen internationaal opererende nationale concerns en internationale concerns, en al naar gelang de eigendomsvoorwaarden tussen internationale (door kapitaal van één nationaliteit gecontroleerde) en multinationale concern (Charles P. Kindleberger, *American Business Abroad*, p. 180-184).

[40] Bij de massale Europese emigratie naar de zgn. blanke bevolkingskolonies in de 19de en aan het begin van de 20ste eeuw gingen arbeidskrachten en kapitalen in dezelfde richting, zij het ook in verschillende omvang en in een verschillend tempo. Datzelfde geldt (en gold) voor de Chinese en Japanse emigratie naar het gebied van de Stille Oceaan, voor de Indische emigratie naar Oost- en de Libanese emigratie naar West-Afrika evenals voor de kleinere emigratiebewegingen in het Middellandse Zeegebied (Grieken, Italianen enz.). Bij de huidige emigratie uit Oost- en Zuid-Europa naar West-Europa gaan arbeidskrachten en kapitalen echter in tegengestelde richting.

[41] Eigendom van kapitaal moet hier worden opgevat als beschikkingsmacht over het kapitaal, die zeer goed gebaseerd kan zijn op het bezit van betrekkelijk kleine minderheidsparticipaties in het totale kapitaal. Volgens Kindleberger bezitten de Amerikaanse concerns gemiddeld niet meer dan 60 % van het kapitaal van hun buitenlandse filialen (*American Business Abroad*, p. 31). Daartegenover staat, dat buitenlanders slechts 1,6 % van de 1.851 topposities in het beheer van de Amerikaanse concerns met aanzienlijke operaties in het buitenland bezetten. — Christopher Tugendhat zegt terecht: 'Het meest in het oog springende kenmerk van de moderne multinationale onderneming is de centrale leiding. Hoe groot de onderneming ook mag zijn en hoeveel dochterondernemingen ook verspreid mogen zijn over de hele aardbol, alle operaties worden vanuit het centrum gecoördineerd' (p. 31).

[42] Het verschil tussen statenbond en bondsstaat zou vooral tot uiting komen op het gebied van de monetaire, financiële en budgettaire soevereiniteit (zie beneden).

[43] De bijzondere nadruk op dit niet-economische bovenbouwmoment verklaart waarom de Franse gaullisten vasthouden aan het axioma van de Europese 'Kleininstaterei' en zich verzetten tegen het 'supranationalisme' van de 'zielloze Eurocraten'.

[44] Daarom zijn we al verscheidene jaren van mening, dat de EEG nog niet definitief 'onomkeerbaar' is en ten onder zou kunnen gaan aan een zware algemene recessie.

[45] Dit moet op twee manieren worden opgevat: ten eerste kwantitatief, wat betreft een economische programmering, die grote hoeveelheden staatsmiddelen anticyclisch in beweging zou kunnen zetten om

tegenoet te komen aan eventuele valoriserings- en afzetmoeilijkheden van grote concerns als Siemens, Philips, FIAT, ICI enz.; ten tweede kwalitatief wat betreft een economische programmering, die zich niet zou bekommeren om bijzondere regionale belangen, die ingaan tegen die van de grote multinationale concerns.

[46] Al in 1958 wees Tibor Scitovsky op de onvermijdelijke structurele en werkgelegenheids crises, die uit de oprichting van de EEG zouden voortvloeien, en achtte hij een gemeenschappelijke werkgelegenheids- en infrastructurele politiek (resp. een politiek van openbare werken) in het EEG-gebied op den duur onvermijdelijk (*Economic Theory and Western European Integration*, Londen, 1967, pp. 97-98).

[47] Op de rol van de multinationale concerns bij het doorkruisen van nationale pogingen tot stabilisering van rente en geldwaarde, hebben al veel auteurs gewezen. Zie o.a. Charles Levinson, pp. 37-38, 76-78; Tugendhat, p. 161 e.v. In hoofdstuk 13 en 14 van dit boek gaan wij op deze problematiek nader in.

[48] Robert Rowthorn (in samenwerking met Stephen Hymer), *International Big Business 1957-1967*, Cambridge University Press, pp. 62-63, 74. Christian Palloix, *Firmes multinationales et analyse du capitalisme*, Grenoble 1971 (stencil).

[49] Zie o.a. Robert Rowthorn, 'Imperialism: Unity of Rivalry?', in: *New Left Review*, nr. 69 (sept.-okt. 1971), pp. 46-47. — Robin Murray, 'Internationalization of Capital and the Nation-State', in: *New Left Review*, nr. 67 (mei-juni 1971), pp. 104-108, ziet de tegenspraak in en concludeert het ontstaan van een toenemende onstabieleit van het laatkapitalisme, zonder te stellen dat de grote concerns daarom een adequate staatsmacht moeten zoeken.

[50] Zo konden in het recessiejaar 1974 zelfs grote concerns in de autobranche als British Leyland, Citroën of in de oliebranche Birma Oil door massieve steun van 'hun' regeringen vlak voor het bankroet worden gered. Het gaat hier om concerns die nog juist binnen de actieradius van afzonderlijke imperialistische staten liggen. Om echter multinationale concerns als FIAT, Philips, Siemens, ICI of Rhône-Poulenc voor ineenstorting te redden zouden de geldmiddelen van de Franse, Italiaanse, Britse, laat staan Nederlandse staat niet meer voldoende zijn.

[51] Zie voor dit probleem de hoofdstukken 15 en 17 van dit boek.

[52] Zie o.a. Levinson, pp. 27, 125, enz.

[53] O.a. Baran, Sweezy, *Monopoly Capital*; Harry Magdoff, *The Age of Imperialism*.

[54] Dit is de waarschuwing van Servan-Schreibers *Le défi américain ...* voor het geval een aaneensluiting van het Europese kapitaal op zich laat wachten en de politieke eenwording van West-Europa mislukt.

[55] Deze stelling verdedigt Martin Nikolaus in zijn polemiek tegen de auteur van dit boek (*Die Objek-*

tivität des Imperialismus, Berlijn 1971).

[56] Charles Levinson, p. 122 e.v.

[57] Over de groeiende rol van het Japanse imperialisme in de gebieden van de Stille Oceaan, zie Stephen Hymer, *The United States Multinational Corporations and Japanese Competition in the Pacific*, Vina del Mar, Chili, 27 sept., 3 okt. 1970. De auteur was zo vriendelijk ons het manuscript af te staan. Hermann Kahn (*The Emerging Japanese Superstate*, Londen 1971) behandelt hetzelfde thema, maar met de voor die auteur kenmerkende neiging tot ongebreidelde extrapolatie. Het Japanse kapitaal is de grootste buitenlandse kapitaalimporteur in Zuid-Korea (67 %), Thailand (37,3 % tegen 16 % uit de VS) en Singapore (*Far Eastern Economic Review*, 13 mei 1974).

[58] Karl Kautsky, 'Der Imperialismus', in: *Die Neue Zeit*, 11 sept. 1914: 'Vanuit een louter economisch standpunt bekeken is het dus niet uitgesloten, dat het kapitalisme nog een nieuwe fase beleeft, de overdracht van de kartelpolitiek op de buitenlandse politiek, een fase van ultra-imperialisme, dat we natuurlijk even energiek zouden moeten bestrijden als het imperialisme, maar waarvan de gevaren op ander gebied zouden liggen, niet op dat van de bewapeningswedloop en de bedreiging van de wereldvrede' (p. 921). — Zie ook K. Kautsky in: *Die Neue Zeit*, 16 februari 1917.

[59] Zie W.I. Lenin, *Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus*, p. 869 e.v.

[60] Martin Nikolaus, *Die Objektivität des Imperialismus*.

[61] Zie onze repliek op Martin Nikolaus: *Die Widersprüche des Imperialismus*, Berlijn 1971.

[62] 'Er is geen twijfel over mogelijk, dat de ontwikkeling in *de richting* gaat van één enkele wereldtrust, die alle ondernemingen en alle staten zonder uitzondering omvat. Maar dat gebeurt onder zulke omstandigheden, in zulk een tempo en gaat gepaard met zulke tegenstellingen, conflicten en schokken — absoluut niet alleen van economische, maar ook van politieke en nationale aard, enz. — dat onherroepelijk, *nog voor* deze ene wereldtrust, deze "ultra-imperialistische" vereniging op wereldschaal van de nationale financierkapitalen tot stand komt, het imperialisme onvermijdelijk ineen zal storten, het kapitalisme in zijn tegendeel zal verkeren.' W. I. Lenin, voorwoord bij Boecharins *Imperialismus und Weltwirtschaft*, p. 11.

[63] Voor empirische gegevens over deze verschuiving, zie onze brochure *Die EWG und die Konkurrenz Europa-Amerika*. Terwijl die gegevens vooral betrekking hebben op de *productiecapaciteit*, zien we sindsdien verschillen in ritme van de *kapitaalexport*, die o.a. in de Bondsrepubliek en Japan veel sneller toeneemt dan in de VS.

[64] De cijfers voor de EEG hebben alleen betrekking op de zes oorspronkelijke lidstaten. De eerste drie tabellen komen uit Michael Barrat-Brown, *From Labourism to Socialism*, Spokesman Book, 1972, p. 110, behalve de cijfers van februari 1973 voor de goud- en deviezenvoorraden die afkomstig zijn uit

National Institute of Economic Review, mei 1973, p. 99. De vierde tabel is ontleend aan Magdoff, p. 56, voor de cijfers van 1960; de cijfers voor 1970 komen uit Nations Unies, *Les sociétés multinationales et le développement mondial*, New York 1973, p. 144.

[65] Het is overigens niet uitgesloten, dat in enkele sectoren van de zware industrie, die lijden aan een permanente overcapaciteit en een structurele crisis, een 'wereldkartel' gevormd zou kunnen worden om dumping en 'overdreven' investeringen te beteugelen, om met andere woorden de prijzen op de wereldmarkt te stabiliseren. We hebben hierbij vooral de staalindustrie op het oog.

[66] In: *Interplay*, november 1958, geciteerd in Robert Heilbroner, p. 22.

[67] Robert Lattes, *Mille milliards de dollars*, Parijs 1969, p. 10. — De auteur citeert een voorspelling van de National Industrial Conference Board in de Verenigde Staten, volgens welke in 1975 20 % van het Amerikaanse bruto nationaal product door Europese en Japanse en 25 % van het bruto nationaal product van West-Europa en Japan door Amerikaanse concerns gecontroleerd zal worden (pp. 37-38).

[68] In het kader van de toenemende 'planetarisering' van de activiteit van de internationale concerns dient erop gewezen te worden, dat sinds enige tijd Europese, vooral Duitse concerns productie-eenheden naar Oost-Azië (o.a. naar Singapore, Hongkong en Zuid-Korea) hebben verhuisd, om in de concurrentie met Japanse concerns het voordeel van goedkope arbeidskracht voor zichzelf te veroveren (zie Charles Levinson, p. 113 e.v.).

[69] Boecharin zag de betekenis van de internationale kapitaalvervlochten volledig in, alhoewel deze toen nog maar een randverschijnsel was: 'Slechts in één geval kunnen we met zekerheid zeggen, dat er een belangensolidariteit ontstaat, en wel in het geval van de toename van de participaties en van de gemeenschappelijke financiering, d.w.z. wanneer als gevolg van het gemeenschappelijke bezit van waardepapieren kapitalisten uit verschillende landen collectief het bezit gaan uitoefenen over één en hetzelfde object' (*Imperialismus und Weltwirtschaft*, p. 64).

[70] Charles Levinson, p. 131.

[71] Bijv. kredieten van één miljard DM of meer. In 1969 gaf de Westdeutsche Landesbank zo'n krediet aan het Amerikaanse concern Dow Chemical. Hierover de heer Poullain, directeur van die bank: 'Zoiets kon goed verdeeld worden; een deel zouden we zelf op ons kunnen nemen, een ander deel Orion. Dat zou ook het aangename gevolg hebben, dat de risico's van één bank of groep banken van één land afgewenteld zouden worden. (...) De financiering van internationale projecten — onverschillig van welke grootte — wordt gemakkelijker' (*Capital*, februari 1971).

[72] Michael von Clamm publiceerde in de *Harvard Business Review* (mei/juni 1971) een interessant overzicht onder de titel 'The Rise of Consortium Banking'. In zijn lijst, die ca. 50 van zulke consortia omvat, zijn de Europese en gemengd Europees-Amerikaanse ongeveer in evenwicht, maar de Europese

domineren sterk in de categorie van het hoogste consortiumkapitaal.

[73] Harvey Brooks, 'What's Happened to the US Lead in Technology?', in: *Harvard Business Review*, mei/juni 1972.

[74] Tugendhat, pp. 105-121, 15-16.

[75] Internationaler Metallarbeiterbund, *Alljährliche Erhebung über Lohn- und Arbeitsbedingungen, Production und Beschäftigte in den wichtigsten Zweigen der Metallindustrie*, 1968, p. 12-13.

[76] K. Marx, *Das Kapital* III, p. 452.

Neokolonialisme en ongelijke ruil

Internationale kapitaalbewegingen reproduceren en vergroten voortdurend het internationale productiviteitsverschil dat kenmerkend is voor de geschiedenis van het moderne kapitalisme, om op hun beurt opnieuw door dit productiviteitsverschil bepaald te worden. De aanwezigheid van grote hoeveelheden ongebruikte grondstoffenreserves en nog niet in de productie van meerwaarde betrokken arbeidskrachten, de flinke kapitaaloverschotten in de nu geïndustrialiseerde landen en de tendentieel dalende winstvoet in het Westen, waren in de laatste decennia van de 19de eeuw de oorzaak van een toenemende kapitaalexport uit de metropolen naar de koloniale en halfkoloniale landen. De belangrijkste vorm van de surpluswinsten in de klassieke imperialistische periode ontstond uit het verschil in winstvoet tussen de metropolen en de kolonies.

We herinneren in het kort aan de oorzaken van dit aanzienlijke verschil in gemiddelde winstvoet tussen de kapitaalinvesteringen in de kolonies en die in de metropolen, die we al in hoofdstuk 2 van dit boek hebben opgesomd:

1. De gemiddelde organische samenstelling van het kapitaal in de grondstoffen, voedings- en genotmiddelen producerende plantages en in de mijnen is in de kolonies lager dan in de lichte en zware verwerkende industrie in de metropolen.
2. De gemiddelde meerwaardevoet ligt in de kolonies dikwijls hoger dan in de metropolen, in het bijzonder omdat de productie van *absolute* meerwaarde in de kolonies boven het plafond van die in de metropolen kan worden voortgezet. (De productie van de relatieve meerwaarde blijft overigens ver achter bij die in de metropolen.) Verder daalt de waarde van de arbeidskracht in de kolonies op den duur niet alleen relatief maar ook absoluut, zoals dit in het Westen van het midden van de 18de tot het midden van de 19de eeuw het geval is geweest.
3. Aangezien er in de kolonies een reusachtig industrieel reserveleger bestaat, daalt de prijs van de waar arbeidskracht daar tendentieel steeds verder onder haar waarde. Terwijl het loon in de metropolen in perioden van hoogconjunctuur vanaf de tweede helft van de 19de eeuw stijgt en in crisisperioden nooit onder het peil van de vorige crisis resp. van de vorige *boom* daalt, daalt het loon in de kolonies in iedere

crisis zonder in de volgende *boom*periode op het niveau van vóór de crisis terug te keren (dikwijls stijgt het zelfs niet eens in de fase van hoogconjunctuur).[1]

4. Op basis van het koloniale systeem wordt een deel van de indirecte kosten die het totaalmaatschappelijke functioneren van de kapitalistische productiewijze met zich meebrengt en die in de metropolen uit de geproduceerde meerwaardemassa gefinancierd moeten worden en dus de gemiddelde winst op het productieve kapitaal drukken, in de kolonies door het prekapitalistische meerproduct (inkomens van de plaatselijke maatschappelijke klassen, vooral van de grootgrondbezitters, boeren, ambachtshandelaars en handelsbourgeoisie) gedekt. Dit geldt bijv. voor de lokale belastingen om het beheer van de kolonie, een deel van de infrastructurele voorzieningen enz. te bekostigen.[2] Dit leidt soms tot een aanzienlijke stijging van de netto winstvoet van de productief belegde kapitalen.

In het klassieke imperialisme leidt dit aanzienlijke verschil in gemiddelde winstvoet tussen de kolonies en de metropolen niet tot een versnelling, maar tot een vertraging van de kapitaalaccumulatie in de kolonies. Dit komt omdat een belangrijk deel van de in die landen kapitalistisch geproduceerde meerwaarde (niet alleen van de surpluswinsten, maar van de winst zonder meer) naar de metropolen terugvloeit en daar ofwel de accumulatie voedt of als surplusinkomen verdeeld wordt.

Tot die surpluswinsten moet nog een andere bron van uitbuiting van de kolonies en halfkolonies door de imperialistische metropolen gerekend worden, nl. de ongelijke ruil, die vanaf het begin van de imperialistische fase regel is (en slechts door de twee wereldoorlogen en de oorlog in Korea werd onderbroken). Deze ongelijke ruil betekent dat de kolonies en halfkolonies tendentieel steeds meer arbeid (resp. arbeidsproducten) tegen een gelijkblijvende hoeveelheid arbeid (resp. arbeidsproducten) van de metropolen moeten uitwisselen. De ontwikkeling op lange termijn van de *terms of trade*, de ruilverhoudingen, is een indicator van die tendens, alhoewel hier ook nog andere factoren een rol spelen, o.a. de monopolistische controle op de grondstoffenmarkten, de controle over de productie van grondstoffen in de kolonies door de grote imperialistische concerns uit de metropolen, enz.

Hoewel statistische onderzoeken moeilijk zijn, mag men ervan uitgaan, dat zowel voor de Eerste Wereldoorlog als ook tussen de twee wereldoorlogen in, de ongelijke ruil kwantitatief ondergeschikt was aan de rechtstreekse productie en directe overdracht van de koloniale surpluswinsten. In dit tijdperk waren de koloniale surpluswinsten de *hoofdvorm* van de uitbuiting van de Derde Wereld door de metropolen, de ongelijke ruil een *nevenvorm*.

De berekening daarvan is niet gemakkelijk en kan slechts een ruwe benadering zijn. Als we ervan uitgaan dat Groot-Brittannië als grootste handelsnatie aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog door zijn buitenlandse investeringen een jaarlijks inkomen van ca. £ 200 miljoen genoot — overigens niet alleen uit de kolonies en halfkolonies, maar ook uit enkele geïndustrialiseerde landen, vooral de VS — dan kan dit cijfer met de volgende gegevens vergeleken worden. De ruilverhouding van de Britse buitenlandse handel was tussen 1910 en 1913 praktisch gelijk aan die in de jaren 1871-1874 en bleef een kwart eeuw lang gunstiger dan in de tijd van vóór de ‘grote depressie’ van 1873-1893. Maar de belangrijkste voordelen deden zich voor in de jaren '80. Daarna begon de ruilverhouding zich voor Groot-Brittannië ongunstig te ontwikkelen.[3] Aangezien tussen 1880 en 1914 de Britse buitenlandse handel voor minder dan 50 % betrekking had op de koloniale en halfkoloniale landen van het *Empire* in Latijns Amerika (de cijfers voor Oost-Europa zouden hierbij overigens moeten worden opgeteld),[4] het totale volume van die buitenlandse handel in 1913 rond £ 1,3 miljard lag en bij de gegeven ruilverhoudingen hoogstens een ‘ongelijke ruilwinst’ van 20 % (10 % boven de ‘nationale’ waarde uitgevoerd en 10 % onder de ‘koloniale’ waarde ingevoerd) aannemelijk is, moet een winst van ca. £ 130 miljoen uit de ‘ongelijke ruil’ vergeleken worden met een kapitaalinkomen van £ 200 miljoen.

In het laatkapitalistische tijdperk verandert die verhouding. Nu wordt de ongelijke ruil de hoofdvorm van de uitbuiting van de kolonies, de rechtstreekse productie van koloniale surpluswinst de nevenvorm. Samir Amin schat het verlies van de koloniale en halfkoloniale landen als gevolg van de ‘ongelijke ruil’ rond het midden van de jaren '60 op ca. \$ 22 miljard per jaar.[5] Dit bedrag moet vergeleken worden met een totaal bruto inkomen afkomstig van buitenlandse privé-investeringen van \$ 12 miljard in 1964.[6] Het verschil met de toestand van vóór de Eerste Wereldoorlog is zonneklaar (men mag niet vergeten, dat de verslechtering van de ruilverhoudingen sinds het midden van de jaren '20 van zeer veel belang is.[7] terwijl deze in de bloeiperiode van het imperialisme vóór de Eerste Wereldoorlog van geringe betekenis was).

Deze verandering hangt nauw samen met een reeks structurele omwentelingen in de kapitalistische economie en de internationale kapitaalbeweging. Daarop hebben we al gewezen. De hoofdrichting van de kapitaalexport gaat niet meer van de metropolen naar de kolonies, maar van metropool naar metropool. In de onderontwikkelde landen wordt het zwaartepunt van de buitenlandse investeringen verschoven van de zuivere grondstoffenproductie naar de verwerkende consumptiegoederenindustrie. De revolutionaire anti-imperialistische beweging leidt in de kolonies en halfkolonies tot maatregelen, die de overdracht van winsten en dividenden naar de metropolen bemoeilijken. De koloniale bourgeoisie gebruikt, niet zonder succes, de revolutionaire beweging om de verdeling van de door de arbeiders en ar-

me boeren voortgebrachte meerwaarde tussen zichzelf en de imperialistische concerns en staten in haar voordeel te veranderen. De overgang van de directe naar de indirecte heerschappij van het imperialisme in de onderontwikkelde landen — d.w.z. de veralgemening van de politieke afhankelijkheid — stelt de inheemse heersende klassen in staat om de indirecte kosten die de productie van meerwaarde met zich meebrengt en die vroeger gedekt moesten worden uit de toe-eigening van het niet-kapitalistische meerproduct, tenminste gedeeltelijk uit de meerwaarde zelf te financieren, d.w.z. door het imperialistische kapitaal mee te laten dragen.[\[8\]](#)

De ontwikkeling van de multinationale concerns en de verschuiving van het zwaartepunt van de imperialistische exportindustrie naar de uitvoer van machines, uitrustingen en voertuigen, versterken deze tendens, die daarmee niet alleen een ‘tactische’ reactie op de bevrijdingsbeweging van de kolonies en halfkolonies blijkt te zijn, maar ook een organisch gevolg van de ontwikkeling van het laatkapitalisme zelf.[\[9\]](#) In het kader van hun wereldstrategie hebben de multinationale concerns er belang bij, de beperkte, hoewel langzaam groeiende binnenlandse markt van de halfkolonies te beheersen, al was het maar om zich van de *toekomstige* marktbeheersing te verzekeren. Daardoor wordt de ‘nationale’ bourgeoisie ook uit haar dominerende positie in de verwerkende industrie verdrongen, waar de *joint venture*, de kapitaalvervlechting van binnenlands, buitenlands, privé- en staatskapitaal het belangrijkste kenmerk van de laatkapitalistische-neokolonialistische fase van het imperialisme wordt.[\[10\]](#)

Terwijl de zuiver binnenlandse firma’s in India tussen 1948 en 1967 hun activa met 860 miljoen rupee zagen groeien (en aan het einde van die periode activa bezaten van in totaal ca. 2,5 miljard rupee), steeg het kapitaal van de *joint ventures* die tussen 1956 en 1964 waren gesticht alleen al in de sector van de verwerkende industrie tot boven de 2 miljard rupee, met een buitenlandse deelname van 700 miljoen rupee. In 1967 waren er meer dan 550 *joint ventures* van Amerikaanse multinationale concerns in Latijns-Amerika. Maar het waren vooral de grote Europese multinationale concerns in de auto-, staal-, elektrische apparaten- en chemische industrie die in de halfkolonies op grote schaal *joint ventures* stichtten, gevolgd door soortgelijke initiatieven van Japanse multinationals (bijv. het project van Sumitomo om samen met de regering van Singapore in deze stad een petrochemische fabriek met een jaarlijkse productie van 300.000 ton ethyleen te stichten). Een zeer recent voorbeeld van een complexe internationale *joint venture* is het plan voor de bouw van een staalcomplex in Al Jubayl (Saudi-Arabië), dat \$ 800 miljoen moet gaan kosten. Het kapitaal is als volgt verdeeld: 50 % Petromin (Saudi-Arabisch staatsonderneming), 20 % Marcona (gecontroleerd door het Amerikaanse bedrijf Utah International), 12,5 % Hoogovens-Hoerder-Hütten-Union-Hoesch (Nederland/Bondsrepubliek), 12,5 % Nippon Steel en Nippon Kokan (Japan).[\[11\]](#) Dit alles heeft tot gevolg dat de in de onderontwikkelde landen recht-

streeks voortgebrachte koloniale surpluswinsten, hoewel ze in het geval van het Britse imperialisme in absolute cijfers nog zeer aanzienlijk zijn,[\[12\]](#) vergeleken met de totale winst van de imperialistische concerns sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog een steeds geringere rol gaan spelen. Ongetwijfeld moeten de in dit verband genoemde cijfers drievoudig gerelativeerd worden. Ten eerste slagen de imperialistische metropolen er steeds opnieuw in, een deel van de direct in die landen geproduceerde winst te verdoezelen en de zaken voor te stellen alsof deze in de metropolen zelf voortgebracht was. De bekendste gevallen hiervan zijn o.a. de olie-industrie en die grondstoffen die onbewerkt uit de onderontwikkelde landen uitgevoerd worden en in de metropolen voor industrieel gebruik worden verwerkt (naast olie vooral bauxiet en alle non-ferrometalen). Doordat de imperialistische concerns de exportprijs uit de halfkolonie kunstmatig drukken, wordt een deel van de daar voortgebrachte meerwaarde boekhoudkundig verdoezeld en pas weer zichtbaar in de verkoopprijs van de geraffineerde olie, aluminium, koper, tin, enz.[\[13\]](#) Voor zover het om geïntegreerde monopolistische concerns gaat, die de hele keten tussen de productie van grondstoffen en de verkoop aan de verwerkende industrie op zich nemen, maakt het voor hen geen verschil of de winst nu door de producerende maatschappij, door de transport- en scheepvaartmaatschappij of door de raffinaderij behaald lijkt. Een deel van de waardemassa die in de statistieken van de imperialistische landen verschijnen als op de binnenlandse markt voortgebrachte winst van de grote grondstoffenconcerns, is dus in werkelijkheid niet door de arbeiders van de metropolen, maar door de producenten van de halfkolonies voortgebrachte meerwaarde.[\[14\]](#)

Voor zover het gaat om operaties binnen multinationale concerns, worden daar *transfer prices* gehanteerd die losstaan van de ‘eigen rentabiliteit’ en de verdoezeling van winsten uiteraard vergemakkelijken. In Columbia werd bijv. bekend, dat filialen van multinationale farmaceutische concerns importprijzen voor de producten van hun moedermaatschappijen betaalden die 155 % hoger lagen dan de normale exportprijs. In de rubberindustrie worden prijstoeslagen van 40 %, in de chemische industrie van 26 % en in de elektronische industrie van 258 tot 1100 % genoemd. Omgekeerd geschiedt de export van de filialen naar het moederconcern tegen veel te lage prijzen. Een onderzoek in Mexico wees uit, dat 75 % van de onderzochte multinationale concerns hun export ca. 50 % te laag waardeerden, vergeleken met de prijzen die plaatselijke firma’s voor hun export kregen.[\[15\]](#)

Ten tweede is de uit de ongelijke ruil resulterende surpluswinst dikwijls zelf slechts een gecamoufleerde vorm van de direct voortgebrachte koloniale surpluswinst, nl. daar, waar verticaal geïntegreerde trusts grondstoffen uit de halfkolonie naar de metropool uitvoeren en dan de met die grondstoffen vervaardigde afgewerkte producten van de metropolen naar de halfkolonies terugzenden.[\[16\]](#) Ook waar er tussen halfkolonies en metropolen een sterk internationaal prijsverschil bestaat voor waren die door

hetzelfde internationale concern worden voortgebracht, kan zich in de halfkolonie een als uitvoerwinst van de metropolen gecamoufleerde rechtstreekse productie van surpluswinst voordoen.

Ten derde moet de in de halfkolonies opnieuw geaccumuleerde meerwaardemassa, die als reserve verdoezeld wordt en daarom in de balansen van de concerns niet als winst staat aangegeven, eveneens bij de totale som van de koloniale winsten en surpluswinsten worden opgeteld.[\[17\]](#)

Maar ook als men rekening houdt met al die beperkingen kan er nauwelijks twijfel over bestaan, dat het totale gewicht van de direct geproduceerde koloniale surpluswinst als bron van uitbuiting van de Derde Wereld door het imperialisme tegenwoordig minder belangrijk is dan de ongelijke ruil. Dit blijkt o.a. uit de gegevens over Latijns Amerika, waar het verlies op de exportopbrengsten in de periode 1951-1966 veel hoger ligt dan het verlies dat geleden wordt door het wegvloeden van door de concerns niet gekapitaliseerde winsten.[\[18\]](#)

Waar komt nu het waardeverlies resp. de waardewinst, die aan de ongelijke ruil ten grondslag ligt, vandaan? Marx heeft daar een duidelijk antwoord op gegeven door de algemene arbeidswaardetheorie toe te passen op de internationale handel:[\[19\]](#) ongelijke ruil in het tijdperk van het kapitalisme[\[20\]](#) is in laatste instantie te herleiden tot een ruil van *ongelijke* arbeidskwanta.

Ongelijke ruil heeft in het kader van de kapitalistische wereldmarkt fundamenteel twee oorzaken:

1. het feit, dat op de wereldmarkt de arbeid van de geïndustrialiseerde landen als een intensievere, d.w.z. een hogere waarde producerende arbeid geldt dan die van de onderontwikkelde landen (of — wat hetzelfde is — dat, in tegenstelling tot hetgeen op de nationale markt gebeurt, minder intensieve en productieve arbeid normaal vergoed wordt, waaruit volgt dat de intensievere en productievere arbeid een hogere vergoeding krijgt);
2. het feit, dat er zich op de wereldmarkt *geen* nivellering van de winstvoeten voordoet, d.w.z. dat er verschillende nationale productieprijsen (gemiddelde winstvoeten) naast elkaar bestaan, die door de wereldmarkt op een bijzondere manier (die we in het tweede hoofdstuk van dit boek verduidelijkt hebben) onderling gearticuleerd worden.[\[21\]](#)

Op grond van een analyse van Raul Prebich[\[22\]](#) hebben A. Emmanuel en Samir Amin geprobeerd, dit op zichzelf in het kader van de marxistische waarde- en meerwaardetheorie oplosbare probleem te verklaren door een eclectische stelling, die Ricardo en Marx verbindt en een omweg via de loonkosten maakt.[\[23\]](#) Daarbij verstrikken ze zich in talrijke tegenspraken, waarvan we er hier een paar willen noemen. Beide auteurs gaan uit van de hypothese van de internationale immobiliteit van de arbeids-

kracht en de internationale mobiliteit van het kapitaal. Daaruit volgt een internationale nivellering van de winstvoet.[\[24\]](#) d.w.z. de vorming van uniforme productieprijsen op internationaal niveau. Maar onder dergelijke voorwaarden zou het kapitaal normaliter naar die landen stromen, waar de lonen het laagst zijn. In plaats van het verschijnsel van de structurele onderontwikkeling te verduidelijken, zou die hypothese — in de klassieke ricardiaanse zin — de *onmogelijkheid van de onderontwikkeling* verklaren. Het wordt immers niet duidelijk, waarom juist de landen met hoge lonen geïndustrialiseerd werden en de onderontwikkelde landen maar betrekkelijk weinig industrie bezitten.[\[25\]](#)

De hypothese van de internationale nivellering van de winstvoeten is noch theoretisch noch empirisch vol te houden. Theoretisch veronderstelt deze een perfecte internationale mobiliteit van het kapitaal, wat in laatste instantie neerkomt op een nivellering van de economisch, sociaal en politiek gunstige voorwaarden voor de ontplooiing van het moderne kapitalisme op internationale schaal. De wet van de ongelijke en gecombineerde ontwikkeling, die deze ontplooiing beheerst, is daarmee in tegenspraak. Ongelijke ontwikkelingsvoorwaarden van de kapitalistische productiewijze brengen een ongelijke omvang van de binnenlandse markt en een ongelijk accumulatiетempo van het kapitaal met zich mee.[\[26\]](#) In die zin zijn de door Emmanuel terecht benadrukte enorme internationale verschillen in waarde en prijs van de waar arbeidskracht *niet oorzaak, maar gevolg* van de ongelijke ontwikkeling van de kapitalistische *productiewijze* resp. van de arbeidsproductiviteit in de wereld. Want de logica van het kapitaal drijft het normaliter daarheen waar de valoriseringsmogelijkheden het gunstigst zijn.

Het antwoord van Emmanuel-Amin op de vraag naar de oorsprong en het wezen van de onderontwikkeling werpt een probleem op: hoe komt het dat de valoriseringsmogelijkheden niet daar het gunstigst zijn, waar de lonen het laagste zijn, en dat het kapitaal al een eeuw lang *niet* massaal de landen met hoge lonen verlaten heeft ten gunste van landen met lage lonen? Het antwoord op die vraag brengt ons tot het probleem van de ‘interne markt’, de roof van de kapitaalaccumulatie, d.w.z. de politieke en maatschappelijke afhankelijkheid, de overdracht van meerwaarde en de nauwe grenzen, die aan de ‘binnenlandse’ kapitaalaccumulatie *in de gegeven maatschappelijke structuur* gesteld worden.[\[27\]](#) Lage lonen als gevolg van een geweldig industrieel reserveleger en een lage werkgelegenheidsgraad zijn een functie van een teruggedrongen kapitaalaccumulatie, die verklaard moet worden uit het functioneren van het internationale kapitalistische systeem.[\[28\]](#) Dat alles veronderstelt echter juist een geringe en niet een volledige internationale mobiliteit van het kapitaal. Empirisch kunnen de grote verschillen in winstvoet tussen de verschillende gebieden van de kapitalistische wereldeconomie gemakkelijk gestaafd worden.[\[29\]](#)

De berekening van de winstvoet van de buitenlandse investeringen der Amerikaanse maatschappijen, die door officiële Amerikaanse instanties is verricht, levert een treffende bevestiging van Marx' stelling over de internationale winstvoetverschillen die hoofdzakelijk een functie zijn van verschillen in de organische samenstelling van het kapitaal, ofschoon het begrip 'winstvoet' dat aan deze berekeningen ten grondslag ligt uiteraard niet samenvalt met dat van Marx. In 1967 was het rendement op deze investeringen in Europa 7,4 %, in Latijns-Amerika 12,3 %, in Azië 14 % en in Afrika 19,7 %. In 1970, 1971 en 1972 bedroeg de winstvoet van de Amerikaanse buitenlandse investeringen volgens officiële berekeningen resp. 20,1, 21,8 en 22,3 % in de halfkolonies, en resp. 13, 13,5 en 15 % in de imperialistische landen. Wat de halfkolonies betreft zijn deze officiële gegevens veel te laag aangegeven. Ronald Müller citeert bronnen waaruit blijkt, dat de werkelijke winstvoet van de buitenlandse farmaceutische firma's in Colombia bijv. rond de 136 % lag, terwijl de officieel opgegeven winstvoet slechts... 6,7 % bedroeg![\[30\]](#)

De laatste tien jaar vóór de onafhankelijkheid van de republiek Zaïre bereikten de Belgische koloniale ondernemingen in Congo een winstvoet die tweemaal zo hoog lag als die van de in België opererende nv's. Met slechts 16 % van het totale aandelenkapitaal van alle Belgische nv's brachten die koloniale ondernemingen een derde van de winsten van deze nv's op.

Tot welke tegenspraken Emmanuels veronderstelling leidt, wordt duidelijk uit zijn cijfervoorbeelden, waarin hij (met enkele uitzonderingen)[\[31\]](#) in de kolonies een identieke- of hogere organische samenstelling van het kapitaal dan in de metropolen vooronderstelt.[\[32\]](#) De met de geest van Marx' *Kapital* corresponderende werkhypothese, volgens welke er in de onderontwikkelde landen een veel kleinere kapitaalmassa, een veel geringere organische samenstelling van het kapitaal en een lagere meerwaardevoet bestaan,[\[33\]](#) die echter de gevolgen van de geringere organische samenstelling van het kapitaal geenszins neutraliseert, stipt hij zelfs niet aan. Maar deze hypothese stemt volledig overeen met de werkelijke ontwikkeling van het internationale kapitaal sinds honderd jaar en zou bijv. in de volgende waardeformule samengevat kunnen worden (A is het geïndustrialiseerde, B het onderontwikkelde land):
 Waarde van het door A voortgebrachte warenpakket
 $5.000c + 4.000v + 4.000m = 13.000$; winstvoet 44 %.
 Waarde van het door B voortgebrachte warenpakket
 $200c + 2.000v + 1.800m = 4.000$; winstvoet 82 %.

Als zich een nivellering van de winstvoet zou voordoen, dan zou inderdaad een deel van de in B geproduceerde meerwaarde naar A worden overgebracht. De 'internationale productieprijzen' van beide

warenpakketten zouden dan de volgende structuur hebben:

$$A: 5.000c + 4.000v + 4.680pr = 13.680 \text{ productieprijz}$$

$$B: 200c + 2.000v + 1.120pr = 3.320 \text{ productieprijz}$$

De 'internationale gemiddelde winstvoet' zou dan ± 52 % bedragen. De extra winst voor het kapitaal uit de metropolen zou relatief gering zijn, het verlies aan meerwaarde voor het koloniale kapitaal aanzienlijk.[\[34\]](#) Dit stemt volledig overeen met de empirische tendens. Maar de voorwaarde voor die nivellering zou een duurzame en aanzienlijke *kapitaalafvoer* van A naar B zijn, een relatieve daling van de vraag naar de in A voortgebrachte producten en een snelle stijging van de vraag naar producten uit B. Als die bewegingen zich niet voordoen, blijft ook de 'internationale nivellering van de winstvoeten' uit. Dan zal er relatief weinig kapitaal naar B stromen. Dan zal het door de 'ongelijke ruil' veroorzaakte waardeverlies van B ten gunste van A de accumulatie van het productieve kapitaal in B vertragen. Dan wordt de dalende werkgelegenheid in B, d.w.z. de lage lonen die Emmanuel tot uitgangspunt van zijn argumentatie maakte, *juist verklaard door dit tragere accumulatietempo van het productieve kapitaal.*[\[35\]](#)

Uitgaande van zijn eclecticische waardetheorie en zich verstrikkend in de netten van de macro-economische globalisering heeft Emmanuel later geprobeerd om Lenins hele imperialisme theorie ter discussie te stellen en de omvang van de kapitaalexport naar kolonies in de tijd vóór de Eerste Wereldoorlog, op zoek naar surpluswinst, als mystificatie te ontmaskeren. Daarbij begaat hij twee, voor een zo verstandige econoom verbazingwekkende fouten.[\[36\]](#)

Ten eerste haalt Emmanuel langlopende kapitaalbewegingen en inkomensbewegingen uit het buitenland door elkaar — ofschoon iedere gedetailleerde betalingsbalansstatistiek deze twee stromen scheidt. Als de zonen en kleinzonen van renteniers precies evenveel pond sterling aan rentes en dividenden van, laten we zeggen, Amerikaanse spoorwegaandelen of Indiase staatsleningen opstrijken en repatriëren als het kapitaal dat Britse ondernemers exporteren om goudmijnen, rubberplantages of olievelden te ontwikkelen, dan kan dat in een vereenvoudigende statistiek wel leiden tot een 'nul-kapitaalbeweging'. Maar in de economische realiteit zijn daarmee de nieuw gestichte bedrijven niet verdwenen, behalve op papier. *Waarom* deze bedrijven in het buitenland en niet in Groot-Brittannië worden gesticht, is een vraag die Emmanuel niet alleen niet beantwoordt, maar zelfs niet eens stelt.[\[37\]](#)

Ten tweede vergeet Emmanuel, dat de inkomensstroom uit de kolonies naar het moederland de kapitaal stroom in omgekeerde richting niet alleen niet 'opheft', maar als *opbrengst* van deze investeringen

beschouwd moet worden. Men moet die dus optellen bij de geëxporteerde winsten om de winstvoet van de geëxporteerde kapitalen te kunnen schatten. Telt men daar ook nog dat deel van de winst bij op, dat door de kapitalisten en hun bedienden in de kolonies zelf is uitgegeven, en corrigeert men Emmanuels cijfers op basis van die van Imlah, dan komt het totale rendement van de buitenlandse investeringen dichter bij de 10 % dan bij Emmanuels magere 3 %. Dit hoge rendement verklaart dan ook, waarom de Britse kapitalisten zoveel kapitaal in het buitenland in plaats van in hun eigen land hebben geïnvesteerd.

Christian Palloix heeft enkele zwakke punten in Emmanuels argumentatie ingezien.^[38] Maar ook hij kan, o.a. vanwege zijn eclectische waardetheorie,^[39] het probleem van de ongelijke ruil niet oplossen. Hij gaat in op de door de Tsjecho-Slowaakse marxist T. Pavel opgestelde thesen^[40] — die de buitenlandse handelspolitiek van de Sovjetbureaucratie verdedigen — en definieert de ‘internationale waarden’ als gemiddelden^[41] tussen de ‘lagere waarden’ van de geïndustrialiseerde landen en de ‘hogere waarden’ van de kolonies en halfkolonies. Hij komt tot de volgende formule, waarin v de waarde, a de uitvoer, b de invoer, 1 het onderontwikkelde land, 2 het geïndustrialiseerde land en v’ de ‘internationale waarde’ voorstellen:

$$v'1a > v_a > v'2a$$

$$v'1b > v_b > v'2b.$$

Hieruit concludeert hij: ‘Pavel vergeet dat land 2, het ontwikkelde land, door de productie van a op te geven, juist door de import van dit product verliest (verschil $v_a - v'2a$), wat het door de export wint (verschil $v_b - v'2b$). Men kan dezelfde redenering op land 1, het onderontwikkelde land, toepassen. De verdeling van het voordeel of van het surplus dat uit de internationale specialisering voortvloeit, is alle landen ten goede gekomen. Er doet zich geen overdracht voor.’^[42]

Ten eerste is zijn conclusie uit de formule mathematisch onjuist: ze zou slechts juist zijn, als de verschillen ($v_a - v'2a$) en ($v_b - v'2b$) *identiek* waren, wat geenszins automatisch uit die formule blijkt. Ten tweede impliceert deze conclusie de ‘harmonistische’ hypothese van Ricardo, dat de kapitalen van het moederland ‘uitrekenen’, hoe zij de in de metropolen al bestaande productie op een meer rendabele manier over de hele wereld moeten verdelen. Het werkelijke historische proces verloopt omgekeerd: die kapitalen proberen zich internationaal uit te breiden overeenkomstig de *behoeften* van de binnenlandse productie van meerwaarde en valorisering van kapitaal. De hypothese van een Engelse katoenproductie, die naar de VS, Indië of Egypte ‘verplaatst’ wordt, omdat katoen daar ‘rendabeler’ geproduceerd kan worden, is absurd. De katoenproductie werd in die landen door de expansie van de Engelse textielindustrie *in het leven geroepen*. Daarmee vervalt echter het zogenaamde verlies in het moederland, dat de waren die het nu invoert zelf even goedkoop had kunnen vervaardigen als de waren die het nu uitvoert.

En ten derde moet het ‘relatieve voordeel’, dat beide landen uit de buitenlandse handel kunnen trekken, als ‘bewijs’ dienen, dat er zich geen waardeoverdracht voordoet. Maar in zijn polemiek tegen Ricardo onderstreept Marx juist, *dat de twee tegelijkertijd kunnen plaatsvinden*: ‘relatief voordeel’ voor beide landen én waardeoverdracht.^[43]

Als men Palloix’ formule inhoudelijk correct wijzigt, nl.

$$v'a = v'b, \text{ indien}$$

$$v'1a > v_a \text{ en}$$

$$v'b > v'2b,$$

dan blijkt dat er zich inderdaad een waardeoverdracht, d.w.z. ruil van verschillende arbeidskwanta, heeft voorgedaan.

Nu kunnen we met behulp van ons cijfervoorbeeld, dat we in de polemiek tegen Emmanuel hebben gebruikt, de inhoud van de ‘ongelijke ruil’ preciezer omschrijven. We nemen nogmaals een waardestructuur van de productie aan van
 $5.000c + 4.000v + 4.000m = 13.000$ in het imperialistische, en
 $200c + 2.000v + 1.800m = 4.000$ in het onderontwikkelde land.

Om de argumentatie niet onnodig ingewikkeld te maken, voeren we nog drie vereenvoudigende veronderstellingen in:

1. dat die ‘waarden’ precies overeenkomen met internationale waarden, d.w.z. met wereldmarktwaarden;
2. dat de totale uitvoer van het onderontwikkelde land naar het imperialistische gaat;
3. dat de handelsbalans van beide landen in evenwicht is en dat er geen rekening gehouden wordt met al die posten op de betalingsbalans, die aan de waardeoverdracht van de halfkolonie naar de metropool toegevoegd dienen te worden.

Waren ter waarde van 4.000 (miljoen frank) van de halfkolonie worden dus geruild tegen waren ter waarde van 4.000 (miljoen frank) van de imperialistische metropool. Op de wereldmarkt zal de equivalentie van de internationale waarden (wereldmarktwaarden) de volgende vorm hebben:
 $1.538cA + 1.231vA + 1.231mA = 200cB + 2.000vB + 1.800mB.$

Er worden gelijke internationale waarden tegen gelijke internationale waarden geruild. Waar verschuilt zich dan de ‘ongelijke ruil’ achter die equivalentie? In het feit, dat die ‘gelijke internationale waarden’ *ongelijke arbeidskwanta* vertegenwoordigen. In het warenpakket dat de metropool uitvoert, schuilen, laten we zeggen, ca. 300 miljoen arbeidsuren; in het warenpakket dat de halfkolonie uitvoert, schuilen daarentegen, laten we zeggen, 1.200 miljoen arbeidsuren.

Het verschil tussen die beide arbeidskwanta is *niet* eenvoudig de weerspiegeling van het verschil in *arbeidsloon* (met zo’n theorie zouden we van Marx en zelfs van Ricardo teruggekeerd zijn naar de tegenstellingen van de primitieve arbeidswaardetheorie van Adam Smith). Als we aannemen dat de gemiddelde arbeidsdag in beide landen even lang is, en dat de in de exportindustrie werkzame arbeiders in B viermaal zo talrijk zijn (bijv. 600.000) als in de metropool (bijv. 150.000), dan zou het geldloon (variabel kapitaal per arbeider) 8.207 frank zijn in A en 3.333 frank in B. Deze verhouding van 1 op 2,5 zou al zeer verschillend zijn van die tussen 300 miljoen en 1.200 miljoen arbeidsuren. Maar op zichzelf genomen zou deze in geen van beide gevallen een uitspraak doen over de *reële lonen*.

De ongelijke ruil ligt in de ruil van het product van 300 miljoen tegen het product van 1.200 miljoen arbeidsuren; d.w.z. in het feit dat op de wereldmarkt het arbeidsuur van het ontwikkelde land als productiever en intensiever geldt dan dat van het achtergebleven land. Houdt die ruil van equivalente internationale warenwaarden, die uit ongelijke arbeidskwanta bestaan, nu een internationale waardeoverdracht in?

Op het eerste gezicht zou men de vraag als zuivere retoriek kunnen afdoen. Statisch en geïsoleerd beschouwd lijkt het van nauwelijks enig belang of men de wereldmarkt dan wel de nationale markt als waarde bepalend beschouwd (Theoretisch is volgens Marx de tweede stelling de juiste.) In het eerste geval vindt geen *waardeoverdracht* in de eigenlijke zin van het woord plaats, aangezien op de markt niet-vergoede, niet-erkende arbeid, d.w.z. maatschappelijk verkwiste arbeid, immers niet waardevormend is. In het tweede geval kan men zeggen dat de nationaal-maatschappelijk volstrekt noodzakelijke (onder voorwaarden van maatschappelijk gemiddelde arbeidsproductiviteit gepresteerde) arbeid internationaal wel lager aangeslagen wordt dan die in de ontwikkelde landen, maar toch in feite volledig waardevormend is.

Maar verlaat men de statische voor de dynamische beschouwingwijze — de enige, die in overeenstemming is met een strikte toepassing van de waarde- en meerwaardetheorie — dan wordt het beeld volkomen anders. Land A beschikt nu over, een precies afgebakend arbeidspotentieel: productie,^[44]

consumptie en accumulatie (uitgebreide reproductie) worden door het totale aantal geleverde arbeidsuren nauwkeurig begrensd. Laat ons aannemen dat in land A de waarde van het totale jaarlijkse product 50.000 (miljoen frank) en van de nieuw geschapen waarde 30.800 (miljoen) is, zodat het exportpakket ongeveer 26 % van de jaarlijkse productie vertegenwoordigt, en het tegen waren van de halfkolonie geruilde exportpakket ongeveer 11,55 % van de nieuw geschapen waarde bevat (om het voorbeeld niet te compliceren veronderstellen we een identieke waardestructuur van het jaarlijkse product, het exportpakket en de naar de halfkolonies geëxporteerde waren). Het totale aantal levende, waardevormende arbeidsuren, dat land A ter beschikking staat, bedraagt bijv. ongeveer 2,6 miljard (1,3 miljoen productieve arbeiders, die 50 weken per jaar 40 arbeidsuren per week leveren).

Indien er nu geen ongelijke ruil had plaats gevonden, dan had A het uit de halfkolonie geïmporteerde warenpakket niet met 300 miljoen arbeidsuren, maar met 1.200 miljoen arbeidsuren moeten betalen. A zou dan ook slechts in staat zijn geweest om een fractie van die import te verzezenlijken. De bronnen voor consumptie en accumulatie zouden in ieder geval aanzienlijk gereduceerd zijn en de economische groei vertraagd. *In die zin* heeft de formule ‘internationale waardeoverdracht’ wel degelijk een tastbare betekenis.

Bij deze door de ‘ongelijke ruil’ bewerkte internationale waardeoverdracht (overdracht van arbeidskwanta) komt nog dát deel van de in B geaccumuleerde meerwaarde, dat aan de kapitalisten uit de metropolen toebehoort en daarheen wordt afgevoerd, evenals de aanzienlijke kosten, waarmee de onderontwikkeling land B in de vorm van betalingen voor ‘internationale diensten’ (transport- en verzekeringskosten, enz.)^[45] belast *De ongelijke ruil leidt dus tot een waardeoverdracht* (transfer van arbeidskwanta, d.w.z. van economische rijkdommen), *en dit niet in tegenspraak met de waardewet, maar juist door toepassing daarvan* — niet wegens een internationale nivellering van de winstvoeten, maar in weerwil van het ontbreken daarvan. Wij zijn van mening dat deze analyse van de bronnen van de ongelijke ruil in overeenstemming is met zowel met de marxistische waardetheorie als het werkelijke historische proces. Deze stelt ons in staat het naast elkaar bestaan van hogere winstvoeten, lagere lonen, accumulatie van het kapitaal en arbeidsproductiviteit in de onderontwikkelde landen evenals de relatieve verrijking van de metropolen ten koste van de kolonies en halfkolonies door waardeoverdracht als gevolg van de ruil van ongelijke arbeidskwanta op de wereldmarkt te begrijpen en te verklaren.

Een kritische beschouwing van de aan Emmanuels boek toegevoegde controverse met Charles Bettelheim bevestigt nogmaals de elementen van een op Marx’ waarde- en meerwaardetheorie gefundeerde, alzijdige verklaring van het ontwikkelingsverschil tussen metropolen en kolonies en halfkolonies.

Voor Emmanuel zijn de lonen de ‘onafhankelijke variabele’ van de economische ontwikkeling in het kapitalisme.[46] In de onderontwikkelde landen zouden de lagere lonen hebben geleid tot ‘arbeidsintensieve’ investeringen, waardoor het productiviteitsverschil versterkt werd.[47] In de metropolen maakte de groeiende vakbondsorganisatie (monopolisering van het aanbod van de waar arbeidskracht) tegen het einde van de 19de eeuw een verhoging van de reële lonen mogelijk.[48] Daardoor zou in de metropolen de dwang ontstaan zijn tot kapitaalintensieve groei. De verschillen in productiviteit zouden dus gevolg en geen oorzaak zijn van de loonverschillen.

Bettelheim verzet zich tegen die stelling die hij evenals wij, als een herziening van de marxistische waardetheorie beschouwt. Aan de basis van de ongelijke ruil liggen volgens hem een ongelijke ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit en de voor de halfkolonies kenmerkende productieverhoudingen: o.a. in de exportafdeling worden vele producenten gerekruteerd uit de laag van het *halfproletariaat*, dat in de loonarbeid slechts een aanvullend inkomen zoekt naast de in de landbouwsector verworven levensmiddelen, zodat het arbeidsloon diep onder het levensminimum kan dalen, zonder dat dit iets zegt over de feitelijke levenssituatie van dit halfproletariaat. Bettelheim spreekt de stelling van de relatieve autonomie van de ontwikkeling van lonen en behoeften tegen, en herinnert aan Marx’ opvatting, dat de ontwikkeling in de sfeer van de consumptie en de lonen bepaald wordt door de ontwikkeling in de sfeer van de productie.[49]

In deze controverse begaan beide antagonisten de fout, dat ze een complexe en geïntegreerde ontwikkeling van de kapitalistische wereldeconomie kunstmatig versnipperen in onderling onafhankelijke logische reeksen. De ongeveer sinds het midden van de 19de eeuw in de onderontwikkelde landen enerzijds en in de metropolen anderzijds divergerende loonontwikkelingstendens is zonder twijfel een feit, en heeft ongetwijfeld de internationale economische ontwikkeling beïnvloed. Maar deze ontwikkeling is bepaald geen *deus ex machina*, die onafhankelijk van de ontwikkelingstendensen op lange termijn van de kapitalistische productiewijze de structuur van de wereldeconomie bepaalde. Integendeel: de op lange termijn steeds sterker divergerende ontwikkelingstendens van de lonen is niet de oorzaak, maar het gevolg van algemene ontwikkelingstendensen van de kapitalistische wereldeconomie. De ontwikkeling op lange termijn van de lonen hangt af van de ontwikkeling op lange termijn van het industriële reserveleger en van de ontwikkelingstendens van de arbeidsproductiviteit in de consumptiegoederen producerende afdeling II (en in de landbouw). Beide tendensen worden op hun beurt door twee factoren bepaald: de *uitgangpositie* van de verhouding tussen vraag en aanbod van de waar arbeidskracht en de seculaire tendens van de kapitaalaccumulatie. De eerste factor verklaart, waarom de lonen in de zgn. ‘lege’ kolonies zoals de VS, Australië, Canada en Nieuw-Zeeland hoger waren (die ko-

lonies waren leeg o.a. door de systematische uitroeiing van de oorspronkelijke bewoners). De tweede factor verklaart, waarom de lonen in de landen van West-Europa tussen het midden van de 18de en het midden van de 19de eeuw langdurig gedaald zijn, en waarom die tendens sinds de tweede helft van de 19de eeuw in zijn tegendeel is omgeslagen.

Zolang de kapitaalaccumulatie zich hoofdzakelijk op de interne markt voltrok door ontwrichting van de prekapitalistische productieprocessen en maatschappelijke klassen, vernietigde zij meer arbeidsplaatsen dan zij schiep. Het industriële reserveleger nam dus tendentieel toe en daarmee ook het onvermogen van de arbeiders om een sterke vakbeweging op te bouwen, d.w.z. een relatief monopolie op het aanbod van de waar arbeidskracht te bereiken en nieuwe behoeften in het maatschappelijk erkende bestaansminimum (waarde van de waar arbeidskracht) te integreren. Daarom daalden de reële lonen op lange termijn. Maar zodra de kapitaalaccumulatie niet meer hoofdzakelijk plaatsvond door het verval van de prekapitalistische lagen op de binnenlandse markt maar door expansie op de buitenlandse, begon deze in de metropolen meer arbeidsplaatsen te scheppen dan zij vernietigde, *juist omdat de arbeidsplaatsen in de onderontwikkelde landen vernietigd werden*.^[50] Juist uit die omstandigheid moet verklaard worden, waarom de seculaire trend neigde naar geleidelijke vermindering van het industriële reserveleger in de metropolen en geleidelijke groei daarvan in de onderontwikkelde landen, wat op zijn beurt de divergentie van de reële lonen in beide delen van de wereld verklaart. Verre van een onafhankelijke variabele te zijn, wordt de divergerende ontwikkeling van de lonen in de metropolen en de halfkolonies sinds het midden van de 19de eeuw bepaald door een wisselwerking tussen beiden en bestaat uit twee complementaire delen van hetzelfde accumulatieproces van het kapitaal op wereldschaal, resp. twee fundamentele aspecten van de gevolgen van dit proces voor de maatschappelijke en economische ontwikkeling. De formule waarvan verschillende auteurs zich in dit verband bedienen, nl. de elkaar wederzijds bepalende ontwikkeling van het kapitalistische centrum en onderontwikkeling van de kapitalistische periferie, gaat volledig op.^[51]

De door Emmanuel als bewijs voor zijn stelling aangehaalde divergentie tussen de in de landbouwproductie gespecialiseerde landen Australië en Nieuw-Zeeland — met hoge lonen — en landen zoals Algerije en Portugal, die ondanks het feit dat ze in de wereldmarkt geïntegreerd zijn en op een soortgelijke manier gespecialiseerd zijn in de uitvoer van landbouwproducten, onveranderd onderontwikkelde landen met lage lonen gebleven zijn,^[52] kan beter verklaard worden met onze stelling dan met een tautologische omweg langs de ‘blokkering’ van de behoeften en dus van de waarde van de waar arbeidskracht op het niveau van het fysiologische levensminimum in de onderontwikkelde landen. In de ‘lege’ landen Australië en Nieuw-Zeeland was de hele bevolking van meet af aan in de kapitalistische waren-

productie geïntegreerd en bestond hoofdzakelijk uit zelfstandige warenproducenten die zelf eigenaar waren van hun productiemiddelen (eigenaar van de overvloedig voorhanden, uiterst goedkope of kosteloze bodem). Ze waren dus zeker van een hoog levensminimum, waarmee de prijs van de waar arbeidskracht moest concurreren om loonarbeid überhaupt mogelijk te maken. In Portugal en Algerije daarentegen leefde de massa van de bevolking buiten het bereik van de kapitalistische warenproductie. De langzame ontbinding van de prekapitalistische productieverhoudingen betekende een toenemende verarming van de inheemse bevolking, die bereid gevonden werd om haar arbeidskracht tegen steeds lagere prijzen te verkopen, om de drukkende last van de grondrente, de woeker en de belastingen tenminste enigszins te kunnen dragen. Zo ontstond een industrieel reserveleger dat op lange termijn de vernietiging van de inheemse ambachten en het losmaken van de inheemse boeren van hun grond begeleidde en dat de blokkering van de lonen en behoeften *verklaart* en niet eenvoudig als axioma vooropstelt.

In tegenstelling tot Emmanuel vertrekt Bettelheim methodologisch correct van de productieverhoudingen en het relatieve productiviteitsverschil, om de fundamenteel divergerende ontwikkelingstrend van de halfkolonies en de metropolen te begrijpen. Hierbij houdt hij echter onvoldoende rekening met de concrete vormen waarin de eerste op de laatste terugwerkt en die *het productiviteitsverschil gefixeerd resp. voortdurend hebben uitgebreid*. Het is niet voldoende om historische gegevens te citeren, die verklaren waarom de industrialisering zich eerst in West-Europa en niet in China, India of Latijns-Amerika heeft doorgezet. Deze gegevens — die we uitvoerig in onze *Traité d'économie marxiste* geanalyseerd hebben — verklaren slechts het oorspronkelijke verschil. Maar dat kon op den duur kleiner worden, zoals bijv. in het geval van Japan, dat pas een eeuw na Engeland geïndustrialiseerd werd, maar nu al de gemiddelde arbeidsproductiviteit in Engeland heeft geëvenaard, zo niet overtroffen.

Uit het aanvankelijke productiviteitsverschil kan men het *huidige* niet volledig verklaren. Om dit te verklaren moet aangetoond worden hoe de wereldeconomie sinds 200 jaar functioneert om dit verschil te fixeren en te vergroten. Bettelheim spreekt in dit verband van de ongelijke ontwikkeling van de productiekrachten tussen het centrum en de periferie, die het ongelijke niveau van de arbeidsproductiviteit zou bepalen. In het kapitalisme is de ontwikkeling van de productiekrachten evenmin een zelfstandige variabele als de ontwikkeling van de levensstandaard, maar kan slechts het resultaat zijn van een bepaald accumulatie tempo van het productieve kapitaal en van zijn organische samenstelling. Hierdoor wordt het voor Bettelheims argumentatie centrale probleem van *het productiviteitsverschil dat niet aan het kapitalisme voorafgaat maar door het kapitalisme zelf wordt voortgebracht*, teruggebracht tot het probleem van de internationale kapitaalaccumulatie. En dit probleem kan men niet oplossen als men niet inziet, dat de specifieke vorm van de kapitalistische wereldeconomie in het imperialistische en ge-

deeltelijk ook al in het pre-imperialistische tijdperk tot voorwaarde had dat de accumulatie van industrieel kapitaal in de metropolen de accumulatie van industrieel kapitaal in de Derde Wereld beslissend remde.

De problematiek van de 'ongelijke ruil' verwijst in laatste instantie naar de verschillende maatschappijstructuur in de onderontwikkelde landen. *In dit opzicht* zijn we het volstrekt eens met Emmanuel, Palloix en Samir Amin, en hebben we er al voor die auteurs op gewezen, dat de voor de accumulatie van het kapitaal ongunstiger voorwaarden in die landen tot *maatschappelijke* oorzaken te herleiden zijn, die door het imperialisme gefixeerd zijn.[53] Ook met Andre Gunder Franks fundamentele stelling gaan we in dit opzicht akkoord: de ontwikkeling van het kapitalisme zelf produceert het naast elkaar bestaan van de 'overontwikkeling' van de metropolen *en* de onderontwikkeling van de kolonies en halfkolonies. Ons meningsverschil met Andre Gunder Frank heeft betrekking op zijn analyse van de mechanismen die die afhankelijkheid mogelijk maken. Hij ziet deze in de kapitalistische aard van de economie van die landen (die hij verwacht met ondergeschiktheid aan de kapitalistische wereldmarkt). Wij zien ze in de specifieke combinatie van prekapitalistische, halfkapitalistische en kapitalistische productieverhoudingen die kenmerkend is voor de maatschappij van die landen.[54] In zijn latere werken, vooral in zijn nog niet gepubliceerde boek *Towards a Theory of Capitalist Underdevelopment*, poogt Andre Gunder Frank tenminste gedeeltelijk rekening te houden met die gerechtvaardigde kritiek. Hij let nu ook op de gevolgen van de integratie in de wereldmarkt voor de roofofbouw op grond en arbeidskracht in bepaalde gebieden van de kolonies en halfkolonies.[55] De voorbeelden die hij geeft zijn ongetwijfeld overtuigend. Maar hij gebruikt het begrip 'productiewijze' op een onnauwkeurige manier. Wat hij er in feite mee bedoelt is 'productietechniek' of 'organisatie van de productie', maar niet *maatschappelijke* productieverhoudingen.[56] Maar juist die maatschappelijke productieverhoudingen zou hij mede in zijn analyse moeten betrekken, om de 'ontwikkeling van de onderontwikkeling' te kunnen begrijpen uit de *instandhouding* van de pre- en halfkapitalistische productieverhoudingen als gevolg van de specifieke vorm van de integratie in de wereldmarkt.[57] Omdat hij met die doorslaggevende factor geen rekening houdt, kan Frank ook niet verklaren waarom de uitbreiding van de warenproductie voor de uitvoer juist in de kolonies en halfkolonies niet het cumulatieve groeiproces van kapitaalaccumulatie en kapitalistische productie op gang heeft gebracht, dat deze in de imperialistische landen (met inbegrip van Rusland) en in de 'blanke dominions' ongetwijfeld wél veroorzaakt heeft en dat Lenin in zijn *Ontwikkeling van het kapitalisme in Rusland* heeft geanalyseerd. Het antwoord is dat onder de gegeven productieverhoudingen en in de gegeven maatschappijstructuur het voornaamste deel van het maatschappelijk meerproduct niet voor productieve doeleinden gebruikt werd. Er heeft zich m.a.w. wel accumulatie van

kapitaal voorgedaan, maar 1. van buitenlands kapitaal en 2. van binnenlands (voornamelijk onproductief geïnvesteerd) geld- en niet industrieel kapitaal.[58]

Dezelfde argumentatie werpt licht op de ontwikkeling van Noord- en Zuid-Amerika gedurende de 19de eeuw, die voor vele economische historici een bron van verwarring is.[59] Noch raciologicalische noch klimatologische factoren kunnen die ontwikkeling verklaren, maar slechts het overwicht van het kleine, zelfstandige kapitalistische warenbedrijf in de Noord-Amerikaanse landbouw, in tegenstelling tot het overwicht van de grote *hacienda*, al dan niet gecombineerd met de op natuurlijke economie gebaseerde indianengemeenschappen in Zuid-Amerika. In het eerste geval wordt de accumulatie van het kapitaal inderdaad door de honkvastheid van de kleine *farmers* voor lange tijd geremd, hetgeen o.a. verklaart waarom de Verenigde Staten ondanks hun reusachtige natuurlijke rijkdommen in de 19de eeuw niet het dominerende kapitalistische industrieland op wereldniveau waren.[60] De door het relatief hoge levensminimum van de Noord-Amerikaanse farmer bepaalde hoge reële lonen en het voortdurende tekort aan arbeidskracht leidden op hun beurt al direct tot een hoger industrialiseringspotentieel. Het heeft zich evenwel pas doorgezet vanaf het moment dat het wegvallen van de *frontier* begon te verhinderen, dat de door de concurrentie bedreigde *farmers* uitweken om nieuwe grond te bezetten en de massale emigratie van het Europese industriële reserveleger naar de VS de noodzakelijke aanvullende arbeidskrachten leverde voor een snelle industrialisering.

Daarentegen impliceert de bijzondere agrarische structuur van Latijns-Amerika van meet af aan een veel lager loonpeil en een beperktere binnenlandse markt. Uit die toestand vloeit weliswaar een vroegere industrialisering voort met productie voor de wereldmarkt (bijv. de Cubaanse suikerindustrie) of luxeproducten voor de inheemse heersende klassen (bijv. bepaalde textielmanufacturen in Zuid-Amerika) in een omvang die gelijkwaardig is aan die van de vroege industrialisering van bijv. Canada).[61] Deze industrialisering kan zich echter niet volledig doorzetten, omdat de scheiding tussen landbouw en ambachten in de *hacienda* zich slechts langzaam of helemaal niet voltrekt en de massa van de inheemse bevolking niet in een expanderend proces van warencirculatie betrokken wordt.[62]

Het neokolonialisme[63] of neo-imperialisme verandert dit fundamentele ontwikkelings- en productiviteitsverschil niet en schakelt ook de ‘ongelijke ruil’ niet uit. De bronnen van de uitbuiting van de halfkolonies door de imperialistische metropolen stromen integendeel vandaag rijker dan ooit. Er heeft zich alleen een dubbele vormverandering voorgedaan: ten eerste is het aandeel van de koloniale surpluswinsten relatief verminderd ten gunste van de waardeoverdracht via de ‘ongelijke ruil’; ten tweede verschuift de internationale arbeidsverdeling geleidelijk in de richting van een ruil van lichte industriële

producten tegen machines, outillage en voertuigen, als aanvulling op de ‘klassieke’ ongelijke ruil van grondstoffen en voedingsmiddelen tegen industriële consumptiegoederen. Maar in laatste instantie is waarde overdracht niet gebonden aan een bepaalde vorm van materiële productie noch aan een bepaalde industrialiseringsgraad, maar aan het niveauverschil van de kapitaalaccumulatie, de arbeidsproductiviteit en de meerwaardevoet. Slechts in het geval van een *algemene homogenisering* van de kapitalistische productie op internationaal niveau zouden de bronnen van de surpluswinst opdrogen. Als deze homogenisering zich niet voordoet, verandert alleen de *vorm* en niet de *inhoud* van de onderontwikkeling.

Bijzonder leerzaam is het ontwerp voor een *optimal industry mix* van de brave Bohuslav Herman:[64]

<i>Landen</i>	<i>Activiteiten</i>
68 armste landen, o.a. China, India,	Textiel, leerproducten, confectie, plasticbewerking, glas en
Indonesië, Nigeria enz.	keramiek, enkele lichte metaalproducten.
20 landen, waaronder Turkije,	Enkele metaalproducten, enkele papierproducten.
Egypte, Spanje(!)	
17 landen, waaronder Brazilië,	0.a. scheepsbouw.
Mexico, Joegoslavië	
7 landen, waaronder Japan(!), Colombia, Zuid-Afrika	Enkele machine-industrieën, productie van instrumenten enz.
Oost-Europa, zonder de Sovjet-Unie	Enkele transportmiddelen.
<i>Sovjet-Unie</i>	Staal en enkele chemische industrieën.
<i>West-Europa en Israël(!)</i>	Elektronische industrie, auto's.
<i>Argentinië, Australië, Canada</i>	Overige textiel, tricotage.
VS	Instrumenten, apparaten, zware chemie, zware staalindustrie, petrochemie, vliegtuigen, farmaceutische industrie.

De toenemende accumulatie van het kapitaal in de halfkolonies is tegenwoordig een accumulatie van een specifiek type; het is een accumulatie van industriekapitaal, dat zich uit de grondstoffensector naar die van de verwerkende industrie begeeft, maar gemiddeld één of twee stappen achterblijft bij de in de imperialistische metropolen heersende vorm van de techniek resp. industrialisering. Zoals reeds aangevoerd werd, is dit een gevolg van de beperkte binnenlandse markt, het geweldige industriële reserveleger en de tendens om met verouderde machines te industrialiseren. Die industrialisering geschiedt zowel met ‘afleggertjes’ van de Westerse industrie onder invloed van de versnelde morele slijtage van het

vaste kapitaal als met speciaal voor die industrie vervaardigde verouderde uitrusting die op haar beurt uit de beperktheid van de markt voortvloeit, uit de geringe productiereeksen, die het voor de modernste machines benodigde kapitaal niet kunnen valoriseren).

Raymond Vernon stelt, dat ‘enkele ondernemingen terugvallen op producten en productieprocessen, die zij onder gunstiger marktomstandigheden al opgegeven hadden.’ Steunend op diverse onderzoeken voegt hij daaraan toe, dat ‘de tendens van filialen van Amerikaanse ondernemingen om in Mexico en Puerto Rico versleten outillage te gebruiken, aan het begin van de jaren ’60 aanzienlijk was.’ Ook K.K. Subrahmanian stelt categorisch vast: ‘Wij hebben gevallen gevonden, dat een in het buitenland al achterhaalde technologie naar India werd geëxporteerd. De germaniumtechnologie in plaats van de silicontechnologie voor transistors is zo’n geval; Japan en Duitsland hebben de germaniumtechnologie al 10 à 15 jaar geleden opgegeven. (...) Op dezelfde manier zagen buitenlandse technici in een gieterij, dat slechts weinig toepassingen van de moderne techniek van de continugierterij, de vacuümgieterij enz. in gebruik waren.’[65]

Jacques Gouverneur heeft zowel theoretisch als empirisch — aan de hand van gegevens van de Congolese industrie vóór de onafhankelijkheid — op overtuigende wijze aangetoond, dat de geringe omvang van de markt en de lage lonen (als gevolg van het industriële reserveleger) kapitalistische bedrijven dwingen tot de toepassing van een niet-optimale, hoewel op lange termijn verbeterende techniek.[66] Waar desondanks de optimale techniek wordt toegepast (wat in de halfkolonies slechts bij uitzondering het geval is, zoals bijv. in Argentinië), leidt dit tot een zeer lage capaciteitsbenutting: in de jaren 1961-1964 was het gemiddelde capaciteitsgebruik in de Argentijnse metaalverwerkende industrie (met uitzondering van de machinebouw) 50,1 % en in de machinebouw en elektro-apparatuur 47,7 %.[67]

In veel industrietakken ‘bepaalt de technologische noodzaak de mogelijke minimum omvang van de bedrijven, die bijna onafhankelijk lijkt te zijn van de combinatie van relatieve factorprijzen, vooral op een zeer laag loonniveau.’[68] Dat betekent, dat in dergelijke industrietakken één enkele of slechts een klein aantal firma’s, op basis van geïmporteerde technologie, van begin af aan een monopolie positie innemen, maar tegelijk gedwongen zijn om met een lage capaciteitsbezetting te werken, wat zeer hoge winstmarges noodzakelijk maakt om überhaupt winst te kunnen maken. Meir Merhav geeft een tabel die aantoont, hoe snel de productiekosten dalen of stijgen al naar gelang de productie met moderne technologie toe- of afneemt. Het gaat hier om berekeningen van het eind van de jaren ’50, maar die hebben sindsdien nog niets van hun geldigheid ingeboet:

Capaciteit en kosten [69]

<i>Ammoniumnitraat</i>					
capaciteit (in tonnen per dag)	50	100	150	300	
kapitaalkosten (in \$ per ton)	117,4	89,3	75,6	57,3	
arbeidskosten (in \$ per ton)	46	28,2	23	17,2	
<i>bierflessen</i>					
capaciteit (aantal machines)	1	2	4	6	12
kapitaalkosten (in \$ per gros)	3,02	2,54	2,13	1,93	1,62
arbeidskosten (in \$ per gros)	3,09	2,31	1,93	1,80	1,67
<i>kogellagers</i>					
capaciteit (index)	100	200			
afschrijving (in yen per 1000)	12.600	16.000			
arbeidskosten (in yen per 1000)	57.000	41.600			
<i>cement</i>					
capaciteit (in 1000 ton per jaar)	35	50	100	230	450 900
kapitaalkosten (in \$ per ton)	12,5	11,5	10,8	10	8,8 7
arbeidskosten (in \$ per ton)	16,2	15,5	15,2	14,7	11 9,4

Men zou nu de indruk kunnen krijgen, dat het internationale kapitaal met betrekking tot de industrialisering van de halfkolonies tegenstrijdige verwijten worden gemaakt. Aan de ene kant het verwijt, verouderde technologie te importeren. Aan de andere kant het verwijt, door de invoering van de modernste ‘kapitaalintensieve’ technologie een aanzienlijke groei van de industriële werkgelegenheid en daarmee een cumulatieve economische groei onmogelijk te maken. Maar die tegenstrijdigheid is slechts schijnbaar, omdat het internationale kapitaal in feite beide processen in de halfkolonies met elkaar verbindt.

Onder druk van de concurrentie en de winstmaximalisering zijn de multinationale concerns gedwongen om zich in de halfkolonies zodanig te gedragen, dat *beide* gedragsvarianten en de combinatie daarvan op het gebied van de technologie onder de gegeven sociaaleconomische omstandigheden moet leiden tot een suboptimale ontwikkeling die de evenwichtsverstoringen vergroot en de economische groei extra hindernissen in de weg legt.

Daaruit vloeien twee belangrijke conclusies voort. Ten eerste kunnen de met de verouderde techniek voortgebrachte industrieproducten op de wereldmarkt niet met de in de metropolen voortgebrachte industrieproducten concurreren. De uitvoer van de halfkolonies blijft dus sterker op de grondstoffensector geconcentreerd dan de productie van die landen.^[70] Daar die grondstoffensector echter niet meer de relatieve monopoliepositie op de wereldmarkt bezit, waarover deze in de tijd van het 'klassieke' imperialisme beschikte,^[71] dalen de prijzen van de manufactureel of vroegindustriële vervaardigde geëxporteerde grondstoffen van de halfkolonies tendentieel tot de productieprijzen van de met de modernste techniek voortgebrachte grondstoffen in de metropolen. Dit dwingt de halfkolonies tot de import van een groeiende massa dure machines en nog duurdere reserveonderdelen uit de metropolen, om hun industrialisering te kunnen doorvoeren.^[72] Op de wereldmarkt functioneert de metropool als een monopolistische verkoper van machines en uitrustingsgoederen, terwijl de halfkolonies hun positie van monopolistische verkoper van grondstoffen verloren hebben.^[73] Zo wordt de stroom van waardetransfers via de verslechtering van de ruilverhoudingen voor de halfkolonies steeds breder.

Na 1972 kwam het tot een nieuwe stijging van de grondstoffenprijzen, voor een deel van speculatieve aard en beïnvloed door de korte inflationistische *boom* van 1972-1973, maar voor een deel ook als resultaat van werkelijke schaarsteverschijnselen, d.w.z. van de disproportie tussen de groei van de productie in de verwerkende industrie en de lagere groei van de grondstoffenproductie, juist als gevolg van de ongunstige prijsontwikkeling van de voorafgaande jaren die tot een lagere winst en minder investeringen in de grondstoffensector had geleid.^[74] Deze nieuwe prijsstijging, die slechts voor een deel zal worden opgeheven door de gevolgen van de algemene economische recessie van 1974-1975, stelt de halfkoloniale bourgeoisie in staat om haar positie als *junior partner* van het imperialisme niet alleen politiek, maar ook financieel en economisch te verbeteren. Omdat het Amerikaanse imperialisme steeds afhankelijker wordt van de import van een reeks grondstoffen, groeit ook de gevoeligheid van de sterkste imperialistische macht tegenover dergelijke processen, wat de VS in dit kader wel eens tot militaire avonturen zou kunnen bewegen.^[75]

Ten tweede blijft de wereldmarkt functioneren als een sifon die niet alleen lopend geproduceerde, maar ook gekapitaliseerde meerwaarde, d.w.z. kapitaal, uit de halfkolonies naar de metropolen overbrengt. Het chronische tekort op de betalingsbalans, dat de inzetende industrialisering van die landen begeleidt, wordt wel gecompenseerd door de 'ontwikkelingshulp' (die zich daarmee te kennen geeft als een hulp aan de machine-exporterende monopolies in de imperialistische landen),^[76] maar die 'ontwikkelingshulp' leidt op haar beurt tot een toename van de schuldenlast, die een groeiend deel van de totale exportopbrengst van de halfkolonies verandert in rentes, die naar de metropolen gereëxporteerd worden. Eind 1972 waren de niet-afgeloste schulden van de halfkolonies tot in totaal \$ 100 miljard gestegen. De aflossing slokte al 37,5 % van de exportopbrengst van Uruguay op, 31,5 % van die van Egypte, 25 % van die van Pakistan, 24,1 % van die van India, 22,2 % van die van Argentinië, 20,4 % van die van Afghanistan en 18,8 % van die van Turkije.

Met het binnendringen van het imperialistische kapitaal in de verwerkende industrie van de halfkolonies en de toenemende versmelting daarvan met het binnenlandse kapitaal van de 'nationale bourgeoisie' komt tegelijk een aanzienlijk deel van het kapitaalbezit in die landen in bezit van de imperialisten (dikwijls verhuld achter binnenlandse marionetten of in de meest uiteenlopende vormen van *joint ventures*, vaak in verbinding met staats-, nationale en internationale instellingen). Parallel hiermee doet zich een verholen kapitaalvlucht voor, o.a. in de vorm van hogere betaling aan internationale experts en technici. De betekenis van die experts en technici neemt toe naarmate de industrialisering verder voortschrijdt, omdat de verwerkende industrie veel afhankelijker is van de buitenlandse techniek dan de grondstoffenproductie.^[77]

Hoe groot de massale armoede is, die door de chronische partiële en volledige werkloosheid veroorzaakt wordt, blijkt o.a. uit de volgende tabel.^[78]

	<i>Jaarlijks BNP per hoofd (in \$)</i>	<i>Percentage van het BNP dat de 40 % laagste in- komstenrekk- ers ontvangen</i>	<i>Jaarlijks BNP per hoofd van deze 40 % (in \$)</i>	<i>Jaarlijks BNP per hoofd van de rijkste 20 % (in \$)</i>
Kenia (1969)	136	10	34	462,4
Sierra Leone (1968)	159	9,6	38,8	540,6
Filippijnen (1971)	239	11,6	65,1	642,6
Tunesië (1970)	255	11,4	70,4	675,8

Equador (1970)	277	6,5	46,2	1018
Maleisië (1970)	330	11,6	91,2	924
Turkije (1968)	282	9,3	70	857,3
Brazilië (1970)	390	10	97,5	1200
Peru (1971)	480	6,5	79	1440
Zuid-Afrika (1965)	669	6,2	104,8	1940
Irak (1956)*	200	6,8	33,5	680

* Voor de val van de monarchie

Maar de werkelijke inkomensverschillen zijn nog veel groter, omdat de topinkomens van de 1 à 2 % rijkste inkomensstrekkers evenveel boven die van de zgn. ‘middenklassen’ liggen, als die van de middenklassen boven die van de armste 40 %. De massale armoede, die in deze inkomensverschillen ligt opgesloten, bepaalt de dynamiek en de grenzen van de beginnende industrialisering. Zoals een Argentijnse econoom het bondig uitdrukte: ‘Het systeem is georganiseerd om een inkomensconcentratie te produceren in de handen van een kwart van de bevolking, en tegelijkertijd een concentratie van het accumulatieproces van het kapitaal in die industrieën die direct of indirect de vraag van dit percentage van de bevolking bevredigen.’^[79]

Maar ook een tegentendens verdient onze aandacht, nl. die van de arbeidsintensieve grootindustrie die afgewerkte producten voortbrengt en met een relatief goedkope uitrusting bedreven kan worden. In dergelijke industrietakken kan de aanwezigheid van goedkope arbeidskracht in de halfkolonies, mits met een toereikende infrastructuur en een ‘sociale normalisering’ in het belang van de kapitaalbezitters, de oprichting begunstigen van een op de export afgestemde lichte industrie van eindproducten, die als zodanig volledig voor de wereldmarkt werkt. De grens van een dergelijke tendens wordt in het eerste stadium uitsluitend door de transportkosten bepaald. Dit leidt tot de productie van transistorapparaten in Zuid-Korea, Hongkong en Formosa voor de Amerikaanse markt, textielproducten in Azië en conserven in Afrika voor de Noord-Amerikaanse resp. de West-Europese markt en tot de verplaatsing van de luciferindustrie naar de halfkolonies.^[80] Een nieuw verschijnsel treedt op, de internationale *sous-traitance*. Singer heeft 120 bedrijven in het Verre Oosten die onderdelen voor zijn naaimachines produceren, Zwitserse horlogefabrieken laten onderdeeljes op het eiland Mauritius faconneren, enz. Het loonverschil schept hier een surpluswinst ten gunste van het in de halfkolonies en niet ten gunste van het in de metropolen geïnvesteerde kapitaal.

Maar deze tendens kan zich niet onbeperkt doorzetten. De arbeidsintensieve industrietakken nemen (in vergelijking met de kapitaalintensieve halfautomatische en volautomatische takken) totaaleconomisch gezien tendentieel in betekenis af. Het monopoliekapitaal der metropolen maakt zich geheel of gedeeltelijk van deze moderne arbeidsintensieve productietakken in de halfkolonies meester. Doordat het monopoliekapitaal uit de metropolen echter zelf op de wereldmarkt de in de halfkoloniale landen voortgebrachte surpluswinsten opstrijkt die uit het loonverschil ontstaan, doet zich binnen het terrein van de imperialistische concerns een compensatieproces voor, nl. een herverdeling van de meerwaarde ten gunste van de monopolies die aan die export deel hebben en ten nadele van de andere, en geen werkelijke herverdeling van de meerwaarde ten gunste van de ‘nationale bourgeoisie’ van de onderontwikkelde landen. En hoe sterker de tendens tot verplaatsing van lichte industrietakken naar landen met goedkope arbeidskrachten, des te scherper moet de overeenkomstige concurrentiestrijd worden tussen de in die takken direct of indirect betrokken kapitalisten uit de metropolen. Deze concurrentiestrijd speelt zich af via rationalisering en automatisering, en neutraliseert op die manier het tijdelijke, door een loonverschil in het leven geroepen verschil in productiekosten ten gunste van de onderontwikkelde landen, schakelt m.a.w. de ten gunste van die landen werkzame surpluswinsten uit.

Een *relatieve* vooruitgang bij de industrialisering van landen als Brazilië (tot stand gebracht door buitenlands kapitaal) en Perzië (bereikt door kapitalisering van de olieopbrengst) is onbetwistbaar. Daarmee is een groei op gang gekomen, waarbij in deze landen een autonoom financierskapitaal ontstaat dat niet alleen nationaal maar ook internationaal actief wordt, met een zekere graad van autonomie tegenover het Westelijke en Japanse imperialisme, ofschoon wel nauw daarmee verbonden, zowel op politiek-militair als op financieel gebied. Men dringt door in de richting van bepaalde vormen van zware industrie (staal, petrochemie, kunstmest). In dit kader werd het begrip ‘subimperialisme’ ingevoerd, maar wij geven de voorkeur aan het begrip ‘imperialistisch relais-station’. De opkomst van een autonoom financierskapitaal is slechts één van de kenmerken, die pas *in combinatie met elkaar* een imperialistische structuur bepalen. De meeste andere kenmerken zijn in de samenleving en de economie van Brazilië, om van Perzië nog maar te zwijgen, duidelijk afwezig. Zolang deze landen kapitalistisch zijn zullen die ook afwezig blijven, als gevolg van de beperkte binnenlandse markt, de extreme achterlijkheid van de ‘inheemse’ landbouw, de belangenvervlochten van de heersende bankiers, industriëlen, technocraten en hoge staatsambtenaren (incl. militairen) enerzijds en grondbezitters, geldschieters, *compradore*-bourgeoisie en buitenlandse concerns anderzijds.^[81]

Het meest tragisch blijkt het lot van de halfkolonies in de groeiende ondervoeding en sluipende hongersnood van deze landen. Terwijl zij in de jaren '30 nog gemiddeld 14 miljoen ton graan exporteerden,

moesten zij in de jaren '60 al 10 miljoen ton graan importeren. De maatschappelijke wortels van deze tragedie liggen in de specialisering op voor de imperialistische afzetmarkt bestemde plantageproducten (in Afrika steeg alleen al de koffieproductie tussen 1959 en 1967 met 300 %), in de door een groeiende verarming en proletarisering van een aanzienlijk deel van de dorpsbevolking bepaalde invriezing van de gemiddelde agrarische arbeidsproductiviteit op een laag niveau, in de door de maatschappelijke polarisering veroorzaakte enorme verspilling van het agrarische meerproduct, verhevigd door een geweldige werkloosheid. De hongersnood van 1974-1975 werd direct veroorzaakt door de bewuste beperking van de graanproductie in de rijke exportlanden om een prijsverhoging te bewerkstelligen. De groeiende onafhankelijkheid van geïmporteerde buitenlandse technologie, die zonder de nodige voorstudies op lichtvaardige wijze wordt toegepast, veroorzaakt een keten van ecologische en maatschappelijke catastrofes.^[82] Van beslissend belang blijft het feit, dat het laatkapitalisme en neokolonialisme een grondige industrialisering van de onderontwikkelde landen in het kader van de wereldmarkt evenmin kan verwezenlijken als in het 'klassieke' imperialisme. Ontwikkelings-, industrialiserings- en productiviteitsverschillen worden groter. Onder die voorwaarden blijven alle mechanismen werkzaam, die een permanente maatschappijcrisis in die landen begunstigen. De arbeidende lagen in die landen moeten derhalve de revolutie voortstuwten tot op het punt, dat het losbreken uit de onderwerping aan de kapitalistische wereldmarkt door socialisering van de grote productiemiddelen en het maatschappelijk meerproduct de mogelijkheid schept om het landbouwprobleem op te lossen en een volledige industrialisering door te voeren. Niettemin kan de opbouw van een socialistische economie slechts internationaal tot stand worden gebracht.

[1] Vgl. de verscheidene bronnen die deze stelling bevestigen in onze *Marxistische Wirtschaftstheorie*, p. 472 e.v. Zie ook H. Myint, *The Economics of the Developing Countries*, Londen 1964, p. 53 e.v. — Bettelheim (Emmanuel, p. 317) wijst erop, dat het loon van het koloniale semi-proletariaat tot beneden het fysiologische bestaansminimum kan dalen. Zie ook Karl Marx, *Das Kapital* III, pp. 814-821.

[2] Günther Kohlmey, *Karl Marx' Theorie von den internationalen Werten, mit einigen Schlussfolgerungen für die Preisbildung im Aussenhandel zwischen den sozialistischen Staaten*, Berlijn 1962, p. 76.

[3] Michael Barratt-Brown, *After Imperialism*, p. 76. — Volgens Imlah ('The Terms of Trade in the United Kingdom', in: *Journal of History*, nov. 1950) zijn de ruilverhoudingen tussen het einde van de jaren '80 en vlak vóór de Eerste Wereldoorlog overigens met ca. 20 % in het voordeel van Engeland verbeterd.

[4] Michael Barratt-Brown, p. 110.

[5] Samir Amin, *L'accumulation à l'échelle mondiale*, Parijs 1970, p. 76.

[6] Committee on Invisible Exports, *Britain's Invisible Earnings*, Londen 1967, p. 27.

[7] Samir Amin (pp. 90-91) vat verscheidene bekende bronnen samen. Voor de periode 1954-1965 wordt de verslechtering van de ruilverhoudingen voor de 'Derde Wereld' op 19 % geschat; voor de periode 1928-1965 voor Latijns Amerika (behalve Venezuela) op 68 %. Volgens een berekening van de Verenigde Naties zijnde ruilverhoudingen tussen 1876-1880 en 1938 met 40 % verslechterd ten nadele van de landen van de 'Derde Wereld' (United Nations, *Relative Prices of Exports and Imports of Underdeveloped Countries*, New York, 1949, p. 22).

[8] Zie hiervoor Emmanuel, p. 246 e.v.

[9] We hebben deze tendens al in onze *Marxistische Wirtschaftstheorie* voorspeld (pp. 498-501). De prognose is inmiddels volledig bevestigd.

[10] We hebben deze tendens in Latijns Amerika grondig geanalyseerd in ons artikel 'Imperialismo y burguesia nacional en America Latina', in *Cuarta Internacional*, nr. 2, feb. 1971, dat vooral betrekking heeft op materiaal uit Brazilië, Chili, Colombia en Argentinië. Voor een soortgelijke analyse van Peru, zie Anibal Quijano, 'Nationalism and Capitalism in Peru', in: *Monthly Review*, vol. 23, nr. 3, juli-aug. 1971.

[11] K.K. Subrahmanian, *Import of Capital and Technology*, People's Publishing House, New Delhi 1972, pp. 44-45, 64-65. Raymond Vernon, p. 141. *Business Week*, 3 augustus 1974.

[12] Het Britse inkomen uit buitenlandse investeringen bedroeg vóór de Eerste Wereldoorlog £ 151 miljoen (het gemiddelde voor de periode 1906-1910) en £ 188 miljoen (gemiddeld voor de periode 1911-1913). In de jaren 1926-1930 was dit tot £ 245 miljoen gestegen, om in de jaren 1934-1938 tot £ 170 miljoen (gedevalueerd) te dalen. In 1965 had het bijna £ 1.000 miljoen bruto en £ 450 miljoen netto bereikt (het verschil tussen bruto- en netto-inkomsten was ondertussen geweldig gestegen, omdat grote hoeveelheden buitenlands en vooral Amerikaans kapitaal in Groot-Britannië waren geïnvesteerd) (Report of the Committee of Invisible Exports, *Britain's Invisible Earnings*, Londen 1967, pp. 21-23). Als men de koopkracht van het pond in 1965 op ongeveer 25 % van zijn koopkracht in 1914 schat, is het bruto inkomen van de Britse buitenlandse investeringen van ca. 200 miljoen goudpond in 1914 gestegen tot ongeveer 250 miljoen goudpond in 1965, het netto-inkomen daarentegen gedaald van 188 tot 125 miljoen goudpond.

[13] Pierre Jalée, *L'impérialisme en 1970*, p. 33 e.v. Harry Magdoff (pp. 145-147) benadrukt het feit dat de Amerikaanse regering het toltarief aanwendt om de halfkolonies te verhinderen verwerkte grondstoffen te produceren.

[14] In dit geval gaat het *niet* om ongelijke ruil, maar om een boekhoudkundige 'herverdeling' van de *winstrevelatie*. De meerwaarde die door de producenten van de kolonies en halfkolonies is voortge-

bracht en waarover we het hier hebben, is effectief gerealiseerd. In het geval van de ongelijke ruil, waar waren onder de 'nationale' productieprijs verkocht worden, wordt een bepaald gedeelte van de waarde resp. meerwaarde niet gerealiseerd.

[15] Het geval van de aluminiumconcerns en de heruitvoer van uit aluminium vervaardigde eindproducten (inclusief vliegtuigen) naar de bauxiet voortbrengende landen is klassiek. Een bijzonder voorbeeld is dat van de zgn. 'ongelijke proteïneruil': de uitvoer van goedkope lijnkoek bijv. uit West-Afrika (Nigeria) of vismeel uit Peru, gevolgd door invoer van melk afkomstig van de met die lijnkoek gevoede koeien. Hier gaat het niet alleen om een ruilverlies voor de halfkolonie, maar ook om een proteïneverlies (zie Georg Borgström, *Overflodets Kris*, Stockhoms FN-Förening, 1966).

[16] Dale R. Weigel, 'Vues multinationales sur les sociétés multinationales', in *Finances et Développement*, vol. 11, nr. 3, september 1974. Ronald Müller, 'The Multinational Corporation and the Underdevelopment of the Third World', in: G. K. Wilbers *The Political Economy of Development and Underdevelopment*, Random House, 1973, pp. 37-38, 40-43 (hier geciteerd naar de gestencilde versie die de auteur ons vriendelijk ter beschikking heeft gesteld).

[17] In dit verband moet onderstreept worden, dat een aanzienlijk deel van de in de halfkolonies 'geïnvesteerde' buitenlandse kapitalen niet uit werkelijke export van kapitaal, maar uit niet-uitgekeerde (d.w.z. door de lokale loonarbeid voortgebrachte) winst bestaat. Voor Latijns Amerika noemt Theotonio Dos Santos (p. 77) voor de periode 1946-1967 het totaal van \$ 4,4 miljard geïnvesteerde winsten van Amerikaanse maatschappijen, waartegenover een nieuw geïnvesteerd kapitaal staat er waarde van \$ 5,4 miljard. Die 5,4 miljard moet daarbij dan nog vergeleken worden met de \$ 14,8 miljard dollar, die het Amerikaanse kapitaal in dezelfde periode uit Latijns Amerika gerespatieerd heeft.

[18] Theotonio Dos Santos (p. 75-76) citeert de door de CEPAL gepubliceerde berekening, volgens welke de verslechterde ruilverhoudingen tussen 1951 en 1966 voor Latijns Amerika (zonder Cuba) een totaal verlies van \$ 26,4 miljard veroorzaakt heeft, d.w.z. het dubbele van wat als winsten naar de metropolen is afgevoerd. Deze som is hoger dan de totale 'ontwikkelingshulp' die Latijns Amerika in die periode ontvangen heeft, waarbij bovendien nog rekening gehouden moet worden met het feit, dat volgens CEPAL minder dan de helft van die hulp uit daadwerkelijke import van nieuwe economische bronnen voor het continent bestond (p. 65).

[19] Samir Amin's bewering (p. 106, 157), als zou Marx zich niet hebben beziggehouden met het probleem van de 'accumulatie op wereldschaal' in de 19de eeuw, is gebaseerd op een citaat uit een politiek artikel over de toekomst van India en houdt geen rekening met de talrijke passages in *Das Kapital*, de *Grundrisse* en de *Theorien über den Mehrwert* (die we in hoofdstuk 2 van dit boek geciteerd hebben) over de rol van de buitenlandse handel als middel om waarde uit minder naar meer ontwikkelde landen

over te dragen.

[20] Dit in tegenstelling tot de 'ongelijke ruil van ongelijke waarden' in het tijdperk van het woeker- en koopmanskapitaal (zie Ernest Mandel, 'Marx' theorie van de oorspronkelijke accumulatie en de industrialisering van de Derde Wereld', in: *Vervreemding en revolutionaire perspectieven*, Van Gennep, Amsterdam 1973).

[21] Günther Kohlmey heeft in zijn boven geciteerde artikel Marx' theorie van de internationale productieprijs (waarden) o.i. in grote trekken juist samengevat, hoewel hij in het tweede deel van zijn boek, dat betrekking heeft op de 'socialistische wereldmarkt' en de 'internationale socialistische prijsvorming' een aantal opvattingen verdedigt die niet verenigbaar zijn met de klassieke marxistische theorie. Voor de weergave van die problematiek door een burgerlijke econoom, zie het opstel van D. Lorenz, in: W. Förster en D. Lorenz (eds.), *Beiträge zur Theorie und Praxis von Wirtschaftssystemen*.

[22] Raul Prebich, *The Economic Development of Latin-America and its Problems*, UNO, New York 1950.

[23] Zo verdedigt bijv. Amin (p. 64) de typisch ricardiaanse stelling, dat het algemene prijsniveau evenredig is met de nominale lonen. Hij geeft hoegenaamd geen empirische staving voor die bewering, die tot de beruchte stelling van de 'loon-prijs-spiraal' leidt. Hoewel de nominale lonen in de VS meer dan tweemaal zo hoog zijn als in de EEG, hebben deze geenszins geleid tot een prijsniveau dat meer dan tweemaal zo hoog is als in West-Europa.

[24] Christian Palloix (*Problèmes de la croissance en économie ouverte*, Parijs 1969, p. 100) beweert zelfs, dat Marx dezelfde hypothese verdedigd zou hebben. Hij beroept zich op een passage uit *Das Kapital* III (p. 248). Er is hier duidelijk een misverstand in het spel. Marx zegt daar alleen, dat de hogere koloniale winsten, voor zover deze gerespatieerd worden en voor zover er geen monopolies bestaan, deelnemen aan de nivellering van de winstvoet in het *moederland*, d.w.z. dat ze daar de gemiddelde winstvoet verhogen. Dat is duidelijk, maar bewijst hoegenaamd niet dat daardoor de winstvoet in de kolonie geleidelijk tot het niveau van de winstvoet in het moederland gedrukt wordt. In dat geval zou er een onbeperkte internationale mobiliteit van het kapitaal moeten bestaan, wat niet het geval is. Marx heeft nooit iets anders beweerd, want anders zouden de export van kapitaal en de investering van kapitaal in de buitenlandse handel geen middel kunnen zijn om de daling van de gemiddelde winstvoet tegen te houden.

[25] Overigens neemt Samir Amin tegenover dit probleem een twijfelende houding aan. Dikwijls bevestigt hij de internationale nivellering (p. 34, 136 bijv.), om die later weer te ontkennen (p. 123-124, 156-157).

[26] Samir Amin stelt dit met nadruk (p. 103, 171, 189, enz.) Daardoor komt hij volledig in tegenspraak

met Emmanuels stelling, die hij verder in zijn eigen theorie poogt te integreren.

[27] Zie die hoofdstukken 2 en 3 van dit boek.

[28] Christian Palloix (p. 113) verdedigt een gelijksoortige stelling.

[29] Voor meer gegevens, zie Paul A. Baran, *The Political Economy of Growth*, New York, 1967.

[30] E. L. Nelson, F. Cutler, 'The International Investment Position of the United States in 1967', in: *Survey of Current Business*, oktober 1968. *Survey of Current Business*, september 1973. Ronald Müller, p. 45.

[31] Emmanuel, pp. 103-105. In die gevallen blijft de meerwaardevoet echter gelijk. De auteur identificeert zelfs gelijk loon met gelijke meerwaardevoet, zonder op te merken dat bij een stijging van de organische samenstelling van het kapitaal een constante meerwaardevoet gepaard gaat met een sterke stijging van het reële loon, omdat die stijging immers een aanzienlijke verhoging van de maatschappelijke arbeidsproductiviteit in afdeling II betekent.

[32] Emmanuel, pp. 105-110, 120-126, 190, 195, 200, 219-220, 225-226. Op pp. 120, 126 en 226 is de organische samenstelling van het kapitaal in de kolonie vijfmaal zo hoog als in de metropool.

[33] Dit wordt bij Marx meestal vooropgesteld, omdat hij aanneemt dat bij een veel hogere arbeidsproductiviteit in de metropool de verhouding meerarbeid/noodzakelijke arbeid, d.w.z. de uitbuitingsgraad van de arbeidskracht, groter wordt en de arbeider zijn reële loon (dat ook gestegen is) in een kleiner deel van de kortere werkdag reproduceert dan de arbeider in het achtergebleven land. Deze overweging ontbreekt bij Emmanuel.

[34] Samir Amin trekt een soortgelijke conclusie uit de door hem empirisch berekende gegevens over het resultaat van de 'ongelijke ruil' (p. 76).

[35] Franz Hinkelammert ('Teoría de la dialectica del desarrollo desigual', in: *Cuadernos de la Realidad Nacional*, CEREN, Universidad Católica de Chile, nr. 6, dec. 1970) deelt onze mening, dat de lage werkgelegenheidsgraad de sleutel tot de onderontwikkeling is, en dat de lage lonen gevolgen en geen oorzaken van het tekort aan werkgelegenheid zijn.

[36] Arghiri Emmanuel, 'White-Settler Colonialism and the Myth of Investment Imperialism', in: *New Left Review*, nr. 73, mei-juni 1972.

[37] Michael Barratt-Brown (*After Imperialism*, Heinemann, Londen 1963), die Lenins imperialisme-theorie eveneens afwijst maar op een meer empirische basis dan Emmanuel, geeft op p. 108 van zijn boek de tabel van de gescheiden kapitaal- en inkomensbewegingen tussen Groot-Brittannië en het buitenland. De groeiende kapitaalexport is gemakkelijk meetbaar; deze stijgt van een jaarlijks gemiddelde van 4,5 % van het nationale inkomen tussen 1870 en 1879 tot gemiddeld 6 % tussen 1885 en 1894, 6,25 % tussen 1895 en 1904 en meer dan 8 % tussen 1905 en 1913. In verschillende periodes liggen de buiten-

tenlandse kapitaalinvesteringen *hoger dan de totale binnenlandse investeringen* in Groot-Brittannië zelf, bijv. tussen 1885 en 1894 (6 % van het nationale inkomen in het buitenland geïnvesteerd, tegen slechts 4 % in Groot-Brittannië zelf) en tussen 1905 en 1913 (8,5 % tegen 4,5 %). De inkomensstroom uit deze buitenlandse investeringen groeit voortdurend, van een jaarlijks gemiddelde van £ 50 miljoen in de jaren '70 tot £ 100 miljoen aan het eind van de jaren '90, £ 150 miljoen tussen 1906 en 1910 en £ 188 miljoen tussen 1911 en 1913 (Committee on Invisible Exports, *Britain's Invisible Earnings*, 1967, pp. 20-21).

[38] Zie o.a. Christian Palloix, pp. 112-114.

[39] Deze eclecticische waardetheorie is o.i. te herleiden tot een onkritische verwerking van Barans begrip 'surplus' door Palloix. Hoe groot de verwarring is, blijkt o.a. uit het feit dat dit begrip bij Palloix niet minder dan 5 verschillende betekenissen krijgt. Surplus is: 1. het in het binnenland onverkoopbare wareoverschot (o.a. op pp. 36-40, 119, enz.); 2. agrarisch meerproduct (o.a. op pp. 40-42 en 71-72); 3. industrieel meerproduct in de (niet-marxistische) zin van dat deel van het industrieproduct, dat niet door de in de industrieproductie tot stand gekomen inkomsten — koopkrachtige vraag — gerealiseerd kan worden (o.a. pp. 47-48, 69-70); 4. surpluswinsten of winsten, die de daling van de gemiddelde winstvoet tegenhouden (o.a. pp. 63, 65, 79-81, 99); 5. som van meerwaarde en (!) onproductieve verkoopkosten en staatsuitgaven (o.a. p. 222 e.v.), d.w.z. surplus in de zin van Barans en Sweezy's *Monopoly Capital*.

[40] T. Pavel, 'Tour un juste calcul de la rentabilité et l'efficacité du commerce extérieur socialiste', in *Etudes économiques*, nr. 106-107, 1957, p. 29.

[41] De vraag, of en hoe de 'internationale waarden' corresponderen met de 'gemiddelde arbeidsproductiviteit op de wereldmarkt' (dikwijls een zinloos begrip, want wat is de 'gemiddelde wereldmarktwaarde' van een waar die slechts in één enkel of in een handvol landen voortgebracht wordt?) hebben we in hoofdstuk 2 van dit boek beantwoord.

[42] Chr. Palloix, p. 95.

[43] K. Marx, *Grundrisse*, pp. 755, 810.

[44] Andre Gunder Frank (*Towards a Theory of Capitalist Underdevelopment*, p. 109) heeft gewezen op de doorslaggevende rol van het exportoverschot van de kolonies en halfkolonies bij de financiering van de Engelse investeringen in de 19de en aan het begin van de 20ste eeuw.

[45] Andre Gunder Frank (*Towards a Theory of Capitalist Underdevelopment*, pp. 105-106, 100-101) onderstreept de betekenis van die factor in het tijdperk van het 'klassieke imperialisme'.

[46] Emmanuel, pp. 111-114 e.v.

[47] Voor Emmanuel (p. 290) is het verschil in maatschappelijke arbeidsproductiviteit tussen imperialis-

tische metropolen en kolonies resp. halfkolonies niet voldoende om de loonverschillen te verklaren. Samir Amin beweert zelfs dat 75 % van de uitvoer van de halfkolonies uit producten zou bestaan, die door grote concerns onder voorwaarden van 'hoogste arbeidsproductiviteit' worden voortgebracht. Het is evenwel duidelijk dat er een aanzienlijk productiviteitsverschil bestaat tussen de mijnen en plantages in de halfkolonies, zelfs al zijn die op basis van de moderne techniek georganiseerd, en de verwerkende industrie in de metropolen.

[48] Ibid., pp. 156-160.

[49] Charles Bettelheim, in: A, Emmanuel, pp. 312-318.

[50] Zie hoofdstukken 2 en 3 van dit boek. Zie soortgelijke gedachten bij Franz Hinkelammert (p. 64-68).

[51] Franz Hinkelammert, p. 37, enz.

[52] Emmanuel, pp. 161 e.v., 290, enz.

[53] Zie *Marxistische Wirtschaftstheorie*, pp. 488-493.

[54] Een goede kritiek op de zwakke punten in Andre Gunder Franks theorie is te vinden bij George Novack, 'Hybrid Formations and the Permanent Revolution in Latin America', in *Understanding History*, Pathfinder Press, 1972. Ernesto Laclau ('Feudalism and Capitalism in Latin-America', in: *New Left Review*, nr. 67, mei-juni 1971, p. 19 e.v.) verdedigt een standpunt, dat overeenkomst vertoont met dat van Novack en het onze, maar onvoldoende onderscheid maakt tussen feodale, halffeodale en halfkapitalistische productievoorzwaarden, d.w.z. het feit miskent, dat de toenemende integratie van onderontwikkelde landen in de kapitalistische wereldmarkt in de opeenvolgende ontwikkelingsfasen van de kapitalistische productiewijze in de metropolen ook zijn weerslag heeft op de productieverhoudingen in de afhankelijke landen.

[55] Andre Gunder Frank, *Towards a Theory of Capitalist Underdevelopment*, pp. 30-32.

[56] Franz Hinkelammert begaat een soortgelijke fout als hij beweert, dat de halfkolonies kapitalistische landen worden, 'omdat hun productieverhoudingen door hun integratie in de wereldmarkt bepaald zijn' (p. 68). Kapitalistische productieverhoudingen zijn gebaseerd op de specifieke verhouding loonarbeid/kapitaal, d.w.z. op de omvorming van arbeidskracht in koopwaar en van de productiemiddelen in kapitaal. Waar die omvorming niet algemeen geschiedt, bestaan er geen veralgemeende kapitalistische productieverhoudingen, ondanks de heerschappij van het kapitaal (dat voornamelijk als handels-, bank- en woerkerkapitaal, en niet als productief industriekapitaal de grote meerderheid van de bevolking uitbuit), en ondanks de integratie in de kapitalistische wereldmarkt.

[57] Een interessante analogie is die met de consolidering van de feodale landbouwproductie in Oost-Europa (en Oost-Duitsland) na de 16de eeuw, juist als gevolg van de uitbreiding van de productie voor

de wereldmarkt.

[58] Zie de opmerkelijke analyse van Samir Amin, (p. 198 e.v.) over de drievoudige vermindering van de kapitaalaccumulatie in de onderontwikkelde landen, als gevolg hun ondergeschiktheid aan de behoeften van de kapitalistische wereldmarkt en de valoriseringsbelangen van het kapitaal der metropolen.

[59] Andre Gunder Frank, *Towards a Theory of Capitalist Underdevelopment*, pp. 37-48.

[60] Over de afhankelijkheid van de vroege ontwikkeling in de VS van de kapitalistische wereldmarkt en over de 'specialisering' van de noordelijke en westelijke staten van de Unie in de landbouw juist als gevolg van die afhankelijkheid, zie George Novack, 'US Capitalism: National or International?', in: *Essays in American History*, New York 1969, pp. 15-16. — Andre Gunder Frank, pp. 37-40, 47, enz.

[61] Andre Gunder Frank, *Towards a Theory of Capitalist Underdevelopment*, pp. 30-32.

[62] Over de betekenis van die arbeidsverdeling voor de ontwikkeling van de kapitalistische binnenlandse markt, zie V.I. Lenin, *Le développement du capitalisme en Russie*, Oeuvres III, Parijs 1965, pp. 189-190.

[63] Zie Kwame Nkrumah, *Neo-Colonialism, The Last Stage of Imperialism*, Londen 1965.

[64] Bohuslav Herman, 'Optimale internationale arbeidsverdeling', in: *Internationale Spectator*, 8 september 1973. De theoretische voorbereidingen zijn o.a. verricht door: H.B. Chenery, L. Taylor, 'Development Patterns Among Countries and Over Time', in: *Review of Economics and Statistics*, 1968, nr. 4; G. Fels, 'The Choice of Industry-Mix in the Division of Labour Between Developed and Developing Industries', in: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 1972, nr. 1.

[65] Raymond Vernon, p. 180; K.K. Subrahmanian, pp. 170-171 (geeft nog verschillende andere voorbeelden). Zie ook de voorbeelden uit de auto-industrie, die aantonen dat de Amerikaanse concerns in Latijns Amerika auto's produceren die tweemaal zo duur zijn als in de VS zelf, met speciaal voor die kleine series gebouwde, verouderde machinerie (Leo Fenster, 'Mexican Auto Swindle', in: *The Nation*, 2 juni 1969; Bernard Munk, 'The Welfare Costs of Content Protection: The Automotive Industry in Latin America', in: *Journal of Political Economy*).

[66] J. Gouverneur, *Productivity and Factor Proportions in Less Developed Countries*, Oxford 1971, pp. 20-21, 26, 119. — Een vergelijking tussen de verhouding kapitaal/arbeid in Belgische en in Congolese cementbedrijven geeft voor 1930 voor twee Congolese concerns een K/A-verhouding, die slechts 23 en 41 % bedraagt van de Belgische K/A-verhouding; voor 1956-1960 50 en 32 % van de Belgische K/A-verhouding (p. 103). Deze verhouding is verwant met, maar hoegenaamd niet identiek aan, het marxistische begrip 'organische samenstelling van het kapitaal'.

[67] Zie Pierre Salama, *Le procès de sous-développement*, Parijs 1972, p. 154.

[68] Bagicha Singh Minhas, p. 48.

[69] Meir Merhav, *Technological Dependence, Monopoly and Growth*, Pergamon Press, Oxford 1969, p. 206.

[70] Van de export van de onderontwikkelde landen ten bedrage van \$ 40 miljard bestond in 1965 slechts 4 miljard (d.w.z. 10 %) uit industrieproducten (waarvan weer voor \$ 600 miljoen uit verwerkte landbouwproducten) (*Pearson-Report*, pp. 370, 367). Tegelijkertijd was de industriële productie al tot meer dan 20 % van het bruto nationaal product van de onderontwikkelde landen gestegen.

[71] In 1971 kwam 80 % van de grondstoffenimport van de VS, maar slechts 60 % van die van Japan, 50 % van die van Italië en Groot-Brittannië en 42 % van die van de Bondsrepubliek en België uit de halfkolonies.

[72] Anibal Quijano, *Redefinicion de la dependencia y proceso de marginalizacion en America Latino*, p. 43 e.v.

[73] Günther Kohlmey, p. 70-71. — Dit betekent o.a. dat een deel van de uit de ‘ongelijke ruil’ voortvloeiende surpluswinsten van de imperialistische bourgeoisie te vergelijken is met ‘technologische renten’, d.w.z. de voor het laatkapitalisme specifieke vorm van de surpluswinst.

[74] Het jaarverslag van de GATT, *Le commerce international 1973/74* (Genève 1974), brengt op p. 32 een tabel, waaruit zeer duidelijk de discrepantie blijkt tussen de investeringen in de grondstofproducerende en de verwerkende industrie tussen 1959 en 1973 in de VS.

[75] Tussen 1950 en 1970 steeg het deel van de Amerikaanse grondstoffenconsumptie dat door importen moest worden gedekt, van 64 tot 85 % voor bauxiet, van 77 tot 98 % voor tin, van 38 tot 59 % voor zink, van 37 tot 50 % voor wolfram, van 13 tot 42 % voor kalium, van 8 tot 30 % voor ijzererts, van 2 tot 15 % voor zwavel. De importbehoefte van chroom steeg tot 100 %, maar daalde voor nikkel van 94 tot 90 % en voor vanadium van 24 tot 21 %. Voor koper was de daling van het importaandeel groter: van 31 tot 17 % (Richard J. Barnet, Ronald Müller, *Global Reach: The Power of the Multinational Corporation*, Simon & Schuster, New York 1974).

[76] Dit blijkt vooral uit het *bilaterale* karakter van een groot deel van de ontwikkelingshulp. Van de als ontwikkelingshulp geafficheerde openbare leningen was in 1961 66 %, in 1966 zelfs 85 % en in 1971 71 % bilateraal. Er is de laatste tijd overigens een verschuiving in de verhouding tussen particuliere kapitaalexport en openbare ‘ontwikkelingshulp’ opgetreden. In 1973 was deze laatste voor het eerst sinds lange tijd lager dan de particuliere kapitaalexport naar de halfkolonies (\$ 9,4 miljard tegen ca. \$ 10,9 miljard). Dat is uiteraard niet zonder samenhang met de grondstoffen-*boom* van 1973-1974.

[77] Franz Hinkelammert, pp. 93-95. Het voorbeeld van Chili toont aan, hoe sterk de technologische afhankelijkheid met de tijd *toeneemt*. Terwijl in 1937 nog steeds 34,5 % van alle Chileense patenten in handen van Chilenen was, daalde dit aandeel tot 20 % in 1947, 11 % in 1958 en 5,5 % in 1967 (Ronald

Müller, tabel II).

[78] Berekeningen gebaseerd op S. Jain, A. Tiemann, *Size Distribution of Income. A Compilation of Data*, Communication nr. 4, 1973, Wereldbank, Washington, afgedrukt in: Montek Singh Ahbwalia, ‘Inégalité des revenus: quelques aspects du problème’, in: *Finances et Développement*, vol. 11, nr. 3, september 1974. Zie ook Pierre Salama, pp. 85-86.

[79] Moïses Ikonocoff, ‘Concentration du revenu. Grandes firmes multinationales et modèle de développement en Argentine’, in: *Tiers-Monde*, april-juni 1974.

[80] Midden 1973 waren er 86 productiefilialen van buitenlandse concerns in Singapore, ca. 250 in Hongkong en alleen al 400 Japanse ondernemingen met filialen in Zuid-Korea.

[81] Een goede kritiek op het begrip ‘subimperialisme’ is te vinden bij Pierre Salama, in: *Critiques de l'économie politique*, nr. 16-17, april-sept. 1974, pp. 77-79.

[82] Zie voor dit onderwerp het monumentale rapport van de conferentie van 1968 over de ecologische aspecten van de internationale ontwikkeling: M. Taghi Farvar, John P. Milton (eds.), *The Careless Technology*, The National History Press, Washington 1971.

Expansie van de dienstensector, ‘consumptie-maatschappij’ en realisering van de meerwaarde

De kapitalistische productiewijze als veralgemeende warenproductie impliceert een voortschrijdende maatschappelijke arbeidsdeling.^[1] Hoewel de scheiding tussen landbouw en ambacht, tussen platteland en stad, een geprononceerd verschijnsel is dat tenslotte uitloopt op de scheiding tussen de productie van productiemiddelen (afdeling I) en die van consumptiegoederen (afdeling II), lost het proces van onstuitbaar voortgaande arbeidsdeling uiteindelijk ook de strenge scheiding tussen die twee fundamentele terreinen geleidelijk op. Want net zoals de kapitalistische warenproductie de samenhang tussen landbouw en ambacht definitief vernietigt, verbreekt ze ook een hele reeks andere, in prekapitalistische samenlevingen ontstane verbanden tussen diverse productieterranen. Ze penetreert de uit de prekapitalistische maatschappij afkomstige en in de burgerlijke maatschappij nog bestaande sectoren van eenvoudige warenproductie en zuivere gebruikswaardenproductie.

Waar in het tijdperk van het kapitalisme van de vrije concurrentie de voortschrijdende arbeidsdeling vooral kenmerkend is voor de industrie zelf, begint deze met de tweede technologische revolutie de landbouw direct te beïnvloeden. Een groeiende specialisatie van landbouwbedrijven bestond al sinds het ontstaan van een massale vraag naar agrarische grondstoffen voor de industrie en vleesproducten voor de stad.^[2] Vooral sinds de grote landbouwcrisis van de jaren '80 en '90 van de 19de eeuw in West- en Midden-Europa, dus met de toenemende concurrentie van de invoer van goedkope landbouwproducten uit de overzeese gebieden, komt nu naast die specialisering ook de veralgemeende scheiding tussen landbouw en veeteelt en de specialisering van de veeteelt zelf (varkensteelt, melkbedrijf, fokken van slachtvee, kleinvee).^[3]

Tot vlak voor de Tweede Wereldoorlog voltrok dit proces van specialisering en arbeidsdeling zich in de landbouw langzamer dan in de industrie. De mechanisering van de landbouw en de stijging van de agrarische arbeidsproductiviteit bleven duidelijk achter bij die in de industrie, o.a. omdat de grondrente

een aanzienlijk deel van de voor die mechanisering noodzakelijke kapitalen afroemde. Maar met enige vertraging begon — zoals Marx een eeuw tevoren voorspeld had^[4] — de mechanisering en chemiesering van de landbouw met volle kracht, vooral gestimuleerd door de grote crisis van 1929-1932 (die in de landbouw al enige tijd eerder begonnen was).^[5] *Het tijdperk van het laatkapitalisme staat, tenminste in zijn eerste ‘lange golf met expansieve grondtoon’, in het teken van een arbeidsproductiviteit die in de landbouw sneller stijgt dan in de industrie.*

In de Bondsrepubliek zijn de bruto arbeidsproductiviteit in de landbouw (bruto output per arbeidskracht), de netto arbeidsproductiviteit (netto output per arbeidskracht) en de ‘effectieve arbeidsproductiviteit’ (waardeschepping per arbeidskracht) tussen 1950 en 1970 verviervoudig.^[6] Deze groei ligt veel hoger dan in de industrie. In de VS steeg de productie per arbeidseenheid in de landbouw tussen 1937 en 1948 met 3,8 % per jaar (tegenover 1,9 % buiten de landbouw), tussen 1949 en 1957 met 5,7 % per jaar (tegenover 2,6 % buiten de landbouw) en tussen 1955 en 1970 zelfs met 6 %. Deze stijging van de agrarische arbeidsproductiviteit krijgt onder kapitalistische productieverhoudingen de vorm van een reorganisatie van de landbouwbedrijven tot zuiver kapitalistische bedrijven, d.w.z. een radicale beperking van de sectoren van eenvoudige warenproductie of van de kleine, individuele en gebruikswaarden voortbrengende landbouwbedrijven. De massale verovering van de landbouw door het grootkapitaal versnelt op haar beurt de maatschappelijke arbeidsdeling in de landbouw in een kwalitatief hogere zin dan in de tijd van de vrije concurrentie of het klassieke imperialisme het geval is geweest. Alle momenten van deze complexe omvorming van de huidige landbouw — groei van de arbeidsproductiviteit; bindingen van het grootkapitaal; totstandkoming van grote bedrijven; groeiende arbeidsdeling — kunnen worden samengevat in het begrip *toenemende industrialisering van de landbouw*, en dit in een tweevoudige betekenis.

Ten eerste wordt het agrarische productieproces door de toenemende mechanisering en chemiesering veranderd in een productieproces dat zonder meer analoog is aan dat van de industrie.^[7] waarin de poging tot vermindering van de productiekosten onder druk van de concurrentie tot uiting komt in de vrijmaking van levende arbeid en de verdringing daarvan door machines, betere machinale en chemische productievoorwaarden en een betere arbeidsorganisatie.^[8] De landbouw wordt meegesleurd in de maalstroom van de versnelde technologische vernieuwing^[9] en de kortere rotatietijd van het aan landbouwmachines uitgegeven vaste kapitaal. Het Japanse Institute of Agricultural Machinery ontwikkelde kort geleden een automatische ‘aanplant-oogst-machine’, die alle verrichtingen uitvoert, van de aanplant van rijst via de bespuiting met insecticiden tot het oogsten en dorsen. Terwijl deze arbeidshandelingen tegenwoordig normaliter 300 arbeidsuren per hectare rijstveld vereisen, vermindert het gebruik

van deze machine de hoeveelheid levende arbeid tot 16 arbeidsuren.[10] Daaruit ontstaan nieuwe te- genstellingen tussen de kringloop van dit kapitaalbestanddeel (evenals het circulerende) enerzijds en het bestanddeel dat uitgegeven wordt voor de aankoop van grond en dat onderworpen is aan de specifieke wetten die de grondspeculatie ten tijde van het laatkapitalisme beheersen, anderzijds.

Ten tweede betekent de toenemende industrialisering van de landbouw dat hele productietakken steeds meer worden losgemaakt van de eigenlijke landbouw en omgevormd worden tot ‘pure’ takken van industrie, nl. die van de voedingsindustrie.[11] De industrieel georganiseerde hoenderteelt kan nog als overgangsvorm worden beschouwd, maar de melk- en vleesverwerkende en de conservenbedrijven, de fabrieken die fruit en groenten conserveren of diepvriesproducten en gedroogd voedsel produceren verschillen in niets van de grote bedrijven die kousen of meubels vervaardigen.

Het losmaken van hele productietakken uit de landbouw, wat o.a. blijkt uit het feit dat bijv. in Fran- krijk nog maar een derde van de productie van varkensvlees vers geconsumeerd wordt en tweederde al puur industrieel wordt verwerkt,[12] verklaart terloops gezegd waarom het aandeel van de landbouw in de beroepsbevolking sterker gedaald is dan het aandeel van de voeding in de gemiddelde consumptie. Terwijl dit laatste in de verst gevorderde industriële landen nog steeds tussen 20 en 30 % schommelt, is het aandeel van de agrarische beroepsbevolking meestal tot minder dan 10 % van de actieve bevolking gedaald en in enkele landen, zoals Groot-Brittannië of de Verenigde Staten, zelfs tot 5 % of minder.

Agrarische beroepsbevolking als deel van de totale civiele beroepsbevolking [13]

	1950	1960	1970
VS	13,5 %	8,3 %	4,4 %
Japan	46,7 %	30,2 %	17,4 %
Groot-Brittannië	5,6 %	4,1 %	2,9 %
Bondsrepubliek	24,7 %	14 %	9 %
Frankrijk	36 %*	22,4 %	14 %

*1946

Als men bij deze agrarische beroepsbevolking diegenen optelt die werkzaam zijn in de voedselindus- trie (in alle industrielanden een van de belangrijkste industrietakken), dan wordt dit percentage verdub- beld.

De snelle groei van de arbeidsproductiviteit in de landbouw heeft — samen met de tragere groei van het voedingsmiddelenverbruik en een negatieve inkomenselasticiteit van bepaalde fundamentele voe- dingsmiddelen — geleid tot een snelle daling van de relatieve landbouwprizen, die de klassieke waar- de- resp. prijsstructuur van die waren in de imperialistische landen omver heeft geworpen. Bij handha- ving van de internationale concurrentie zou voor een groot deel van de West-Europese landbouwgron- den de absolute en soms ook de differentiële grondrente verdwijnen, zoals die al bij een niet onaanzien- lijk deel van de Noord-Amerikaanse landbouwgronden verdwenen is.[14]

De soms nog steeds sterke prijsschommelingen op de wereldmarkt weerspiegelen de fluctuaties van de *voorraden* en de plotseling opduikende schaarsteverschijnselen, d.w.z. zij bepalen in waardetermen uitgedrukt of plotseling de productieprizen van grote gebieden met minder renderende grond in Noord- Amerika, Australië en Argentinië de wereldprijs gaan beïnvloeden of niet. Daar de productie die schommelingen niet direct kan volgen,[15] de boeren bang zijn voor chronische overproductie en de regering in de imperialistische landen van staatswege eerder de beperking dan de uitbreiding van de productie beloont, wordt de productie niet snel uitgebreid en verkrijgen de bezitters van grond met een hoger rendement (hetzij als gevolg van natuurlijke vruchtbaarheid, hogere kapitaalinvesterings of een combinatie van beide) slechts bij uitzondering een grondrente.[16] Aldus ontstaat in landen als de Vere- nigde Staten de dwingende noodzaak om eigen gronden op grote schaal en kapitalistisch te cultiveren, omdat er naast de gemiddelde winst (en dan nog de gemiddelde winst in de niet-gemonopoliseerde[17] sectoren) in de kapitalistisch georganiseerde landbouw geen surpluswinst meer te behalen valt, en die gemiddelde winst zelf slechts bereikt kan worden met een grote inzet van constant kapitaal. Het feit dat in veel grote kapitalistische landbouwbedrijven de organische samenstelling van het kapitaal die van de gemiddelde industrie evenaart of benadert, verklaart op zijn beurt de tendentiële verdwijning van de kapitalistische grondrente. Het verschijnsel van de grootkapitalistische *farms* en de verticale integratie van concerns uit de levensmiddelenindustrie met grote *farms*, waarvoor het begrip ‘agrobusiness’ ge- schapen werd, kan met twee voorbeelden verduidelijkt worden. In 1973 werd 64,6 % van al het slacht- vee verkocht door slechts 1,4 % van de 150.000 *feedlots* en éénderde van het slachtvee door slechts 0,15 % (d.w.z. 225 grote *farms*!). Verticaal geïntegreerde agrobusiness-concerns controleerden 51 % van de verse groente- en 95 % van de groenteconserven productie, 85 % van de citrusproductie en 97 % van de voor de braadkuiken industrie bestemde hoenderteelt.[18]

Interessant genoeg gaat de tendentiële verdwijning van de kapitalistische grondrente niet zonder meer gepaard met een daling van de grondprizen (met uitzondering van de verlaten dorpen en de in weiland omgevormde akkers). Ten eerste is de grond nog steeds een baselement van het agrarische

productieproces, en waar deze privébezit is heeft hij als zodanig een prijs. De rente verdwijnt dus niet volledig. Ten tweede stijgt de prijs van de grond wanneer deze van landbouwgebied wordt veranderd in woon- en weggebied of langs die omweg wordt meegesleurd in de grondspeculatie, die op haar beurt zowel gevolg als motor van de permanente inflatie is. De daling van de relatieve landbouwprizen betekent echter niet automatisch het einde van de kleine boerenstand. Vooral in perioden van grote werkloosheid of crisis op het gebied van de voedselvoorziening kan zich ook in het laatkapitalisme een tendens tot ‘terugkeer naar het platteland’ voordoen. Als daarentegen de daling van de relatieve inkomens der boeren samenvalt met een groeiende vraag naar arbeidskracht in de stad en met een duidelijk verschil niet alleen tussen de landbouw- en de industriële prijzen, maar ook tussen het inkomen van de boeren en dat van de *loonarbeiders* in de industrie,[19] neemt de vlucht van het platteland toe, zoals men tijdens de ‘lange golf met expansieve grondtoon’ van 1945/1948 tot 1965 zowel in West-Europa als in Noord-Amerika heeft kunnen waarnemen.

Maar een toenemende arbeidsdeling kan onder voorwaarden van toenemende objectieve vermaatschappelijking van de arbeid (en voortbestaan van de veralgemeende warenproductie) slechts gerealiseerd worden, als zich naast de atomiserende ook de centraliserende tendensen blijven doorzetten. Dit centraliseringsproces heeft in het kapitalisme een dubbel karakter, nl. een technisch en een economisch. *Technisch* kan een toename van de arbeidsdeling slechts gecombineerd worden met een toename van de objectieve vermaatschappelijking van het arbeidsproces door een uitbouw van de *bemiddelende functies*: vandaar de enorme uitbreiding van de handels- en transportsector en van de dienstensector in het algemeen.[20] *Economisch* kan het centraliseringsproces slechts tot uitdrukking komen in de groeiende centralisering van het kapitaal, centralisering o.a. in de vorm van verticale integratie van de grote concerns, de multinationale concerns en de conglomeraten.

De scheiding van voorheen verenigde productiehandelingen maakt de uitbreiding van de bemiddelende functies onvermijdelijk. Als het ambacht van de landbouw gescheiden wordt, moet de handel ervoor zorgen dat de werktuigen die de boeren vroeger eigenhandig vervaardigden en de consumptiegoederen die ze zelf voortbrachten hen blijven bereiken, en dat de ambachtlieden de beschikking krijgen over de vroeger zelf geproduceerde levensmiddelen. De uitbreiding van de bemiddelingsfuncties veroorzaakt tendentieel de *verzelfstandiging* ervan. Scheiding van landbouw en ambacht heeft tot gevolg, dat de zelfstandige handel zich als bemiddelaar tussen die twee in schuift. Hoe meer de warenproductie zich veralgemeent en de arbeidsdeling zich uitbreidt, des te meer moeten ook de bemiddelende activiteiten gesystematiseerd en gerationaliseerd worden om de continuïteit van productie en afzet te waarborgen. De aan het kapitalisme inherente tendens tot verkorting van de rotatietijd van het kapitaal kan

slechts gerealiseerd worden, als het kapitaal (handels- en geldhandelskapitaal) zich van die bemiddelende functies meester maakt.

In de tijd van het kapitalisme van de vrije concurrentie en in die van het imperialisme beperkt het binnendringen van het kapitaal in de bemiddelingssfeer zich hoofdzakelijk tot het maatschappelijke circulatieproces: handels-, transport- en bankkapitaal bemiddelen en verkorten de ruil tussen afdeling I en afdeling II (levering van grondstoffen en machines aan de consumptiegoederenindustrie en de landbouw), tussen verschillende industrietakken en bedrijven van afdeling I (wederzijdse levering van grondstoffen en machines tussen de industrieën die productiemiddelen voortbrengen), en tussen afdeling II en de massa der consumenten (verkoop van levensmiddelen, industriële consumptiegoederen en luxeartikelen aan loontrekkenden en kapitalisten).[21] Hoe sterker de internationale arbeidsdeling en de internationale objectieve vermaatschappelijking van de arbeid is, des te groter is de betekenis van het transportsysteem en van de bemiddelingsfuncties op het gebied van de internationale handel en het internationale kredietwezen. Het binnendringen van het kredietwezen in de privéconsumptie bleef in die twee fasen van het kapitalisme beperkt tot misèreverschijnselen (pandjeshuis, woeker) en breidde zich in de VS pas in de jaren '20 uit tot de afbetaling van duurzame consumptiegoederen (in Europa en in Japan is de uitbreiding van het kredietwezen tot het gebied van de privéconsumptie pas een kenmerk van het laatkapitalisme).[22]

In het laatkapitalisme krijgt de kapitalisering en dus de arbeidsdeling ook in die bemiddelings- en dienstensector een nieuwe dimensie. Met grotere vertraging dan in de landbouw, maar gestimuleerd door elektronica en cybernetica, dringt ook hier de mechanisering door. Elektronische rekenen boekhoudmachines vervangen kantoorbedienden, administratief personeel en boekhouders in banken en verzekeringsmaatschappijen. Zelfbedieningswinkels en distributie-automaten komen in de plaats van verkopers en verkoopsters. De zelfstandige huisarts wordt vervangen door de aan een polikliniek verbonden specialisten of de bedrijfsartsen die in grote concerns werkzaam zijn. In de plaats van zelfstandige juristen komen de leden van een advocatencollectief of de juridische adviseurs van banken, ondernemingen en de overheid. De in de 19de eeuwse dienstverlening nog dominerende en door Marx grondig onderzochte particuliere betrekking tussen de verkopers van specifiek gekwalificeerde arbeidskracht en de uitgever van particuliere inkomens[23] verandert steeds meer in een *kapitalistisch*, maar dat wil tegelijkertijd zeggen een objectief vermaatschappelijk *dienstenbedrijf*. In plaats van de particuliere kleermaker komt de grote confectie-industrie, in plaats van de schoenlapper de reparatieafdeling van de grootwarenhuizen, de schoenwinkels en schoenfabrieken, in de plaats van de kokkin de massaproductie van eetklare gerechten in de zelfbedieningsrestaurants of een gespecialiseerde tak van de voedingsin-

dustrie, in de plaats van het dienstmeisje of de werkster de mechanisering van die functies door stofzuigers, wasmachines, afwasmachines enz.

Die objectieve vermaatschappelijking van de diensten komt vooral daar naar voren waar in de infrastructuur door de hoge vaste kosten en hoge bouwkosten een minimum aan rationalisering vereist is. Nog in het midden van de 19de eeuw waren plaatselijk transport, verwarming en verlichting van woningen, watervoorziening en algemene energievoorziening puur particuliere ondernemingen, in de technisch achtergebleven koloniale gebieden zelfs één van de voornaamste bronnen van despotische onderdrukking van de tot privédiensten verplichte inboorlingen aan de koloniale heerser, die net als de Romeinse slavenhouders beschikte over ‘hewers of wood and drawers of water’. Het binnendringen van het kapitaal op dat terrein met zijn — vooral als gevolg van de elektrificatie — reusachtige inzet van vast kapitaal en overeenkomstige daling van de particuliere rentabiliteit, leidde steeds meer tot de oprichting van openbare tramlijnen, elektrische centrales, gas- en waterleidingen, die tegenwoordig in de meeste imperialistische landen al regel zijn. De persoonlijke, levende huisslaaf is vervangen door de gesocialiseerde en dode machinale slaaf.

Men mag die ontwikkeling zeker niet overschatten. In een op particulier winststreven gebaseerde warenproducerende samenleving brengt ze als secundaire nevenstroming permanent haar eigen negatie voort. In plaats van de particuliere, in duizenden bedrijfjes gesplitste kolen- en houthandel komen een klein aantal multinationale olie- en gasconcerns. Maar om honderden miljoenen consumenten te kunnen bereiken hebben die op hun beurt talloze benzinstations en garages nodig. De gecentraliseerde en in publieke bedrijven gereorganiseerde elektriciteits-, wateren gasbedrijven leveren rechtstreeks aan miljoenen verbruikers.

Maar om te kunnen functioneren hebben de talloze apparaten, die deze energie aan de uiteindelijke verbruiker doorgeven, op hun beurt individuele herstellende, loodgieters, elektriciens en ambachtslieden nodig. Hoe goedkoper de waar, d.w.z. hoe korter de arbeidstijd waarin deze vervaardigd wordt, des te hoger de kosten van toezicht en reparatie, vergeleken met de productiekosten, en des te (relatief) duurder de gekwalificeerde arbeidskracht die deze functie moet vervullen.[\[24\]](#)

Maar het gaat hier inderdaad om een negatie die een secundaire nevenfunctie vervult, omdat iedere belangrijke leemte die in het enorme centraliseringsbedrijf ontstaat, zodra die werkelijk ‘renderend’ blijkt, onmiddellijk kapitaal aantrekt dat op zijn minst de gemiddelde winstvoet wil verwezenlijken en de kleine particuliere bedrijven geleidelijk kan uitschakelen. Grote reparatiebedrijven verdringen ten-

dentieel de individuele loodgieter, net zoals grootwarenhuizen de kleine handelaars of grote banken de particuliere wisselkantoren verdringen. De tussenschakels en bemiddelaars van de objectieve centralisering worden op hun beurt gecentraliseerd.

Het laatkapitalisme is allerminst een ‘postindustriële samenleving’, en is integendeel voor het eerst in de geschiedenis *een algemeen en universeel geïndustrialiseerde samenleving*. Mechanisering, standaardisering, overspecialisering en parcellisering van de arbeid, die in het verleden alleen bepalend waren voor de eigenlijke industriële warenproductie, dringen door in alle terreinen van het maatschappelijk leven.[\[25\]](#) Het is een kenmerk van het laatkapitalisme, dat de landbouw stap voor stap net zo geïndustrialiseerd wordt als de industrie zelf,[\[26\]](#) de circulatiesfeer net als de productiesfeer, de consumptie net als de productie, de vrijetijdsbesteding net als de arbeidsorganisatie. De industrialisering van de reproductiesfeer vormt het hoogtepunt van de ontwikkeling; computers berekenen het ‘ideale’ aandelenpakket voor de particuliere kapitalisten (renteniers) en de ‘ideale’ plaats voor een nieuw bedrijf van de grote concerns. De tv mechaniseert de school, d.w.z. de reproductie van de waar gekwalificeerde arbeidskracht.[\[27\]](#) Tv-films en -reportages komen in plaats van het boek, het journaal in plaats van de krant. Men begint de ‘rentabiliteit’ van universiteiten, conservatoria en musea op precies dezelfde manier te berekenen als men voorheen de rentabiliteit van baksteenfabrieken of van de schroevenproductie berekende.[\[28\]](#)

In laatste instantie vloeien al die tendensen voort uit de fundamentele eigenschap van het laatkapitalisme, nl. het verschijnsel van de *overkapitalisering* van de niet-geïnvesteerde surplus-kapitalen. Dat verschijnsel wordt op gang gebracht door de duurzame daling van de winstvoet en heeft de overgang naar het monopoliekapitalisme versneld. Zolang ‘kapitaal’ betrekkelijk schaars was, concentreerde het zich doorgaans op de directe meerwaardevoortbrengst in de traditionele sectoren van de kapitalistische warenproductie. Als het kapitaal echter steeds overvloediger geaccumuleerd wordt en een aanzienlijk deel van het maatschappelijk kapitaal helemaal niet meer direct gevaloriseerd kan worden, verandert het steeds meer sectoren in sectoren van de waren- resp. meerwaardeproductie en dringt het tegelijk binnen in steeds meer niet-productieve sectoren, die geen meerwaarde voortbrengen, om daar de particuliere arbeid en de kleine bedrijven even meedogenloos te verdringen als 200 of 100 jaar geleden op het gebied van de industriële productie.

Deze massale penetratie van het kapitaal in de circulatie-, diensten- en reproductiesfeer kan op zijn beurt tot een groei van de meerwaardemassa leiden:

1. door voor een deel productieve functies aan het eigenlijke industriekapitaal te ontnemen, zoals bijv.

in de transportsector het geval is;[\[29\]](#)

2. door de rotatietijd van het circulerende productieve kapitaal te verkorten, bijv. in de handels- en kredietsfeer;
3. door de indirecte kosten van de productie te verminderen, bijv. in de infrastructuur;[\[30\]](#)
4. door het gebied van de warenproductie te vergroten, d.w.z. door de ruil van individuele diensten en particuliere inkomens te vervangen door een verkoop van kapitalistisch voortgebrachte en meerwaarde bevattende waren.

Het dienstmeisje, de privékokkin en de particuliere kleermaker produceren geen meerwaarde; maar de productie van stofzuigers, centrale verwarmingsinstallaties, elektriciteit voor particulier verbruik en industrieel vervaardigde eetklare maaltijden zijn direct kapitalistische waren- en meerwaardeproductie, zoals elke andere kapitalistische industriële productie. Derhalve verzet het monopoliekapitaal zich ook geenszins tegen het binnendringen van het kapitaal in de dienstensector, ofschoon dit ongetwijfeld de gemiddelde industriële winst doet dalen, omdat een grotere meerwaardemassa verdeeld moet worden onder een nog sterker gestegen massa van maatschappelijk belegde kapitalen. Het kan zich des te minder tegen dat binnendringen verzetten, naarmate de opeenhoping van een voortdurend toenemende massa braakliggend kapitaal voor de grote concerns inderdaad het gevaar inhoudt, dat dit kapitaal zich op den duur niet meer tevreden kan stellen met de gemiddelde rentevoet en met geweld moet proberen om opnieuw binnen te dringen in de gemonopoliseerde sfeer, aldus de concurrentie zal verhevig en de monopolistische surpluswinsten aantasten.

Tenslotte staat het monopoliekapitaal niet vijandig tegenover die hele ontwikkeling van doorkapitalisering en doorindustrialisering van alle maatschappelijke terreinen, omdat het zelf aan dit proces deelneemt — tenminste zodra de ‘nieuwe’ kapitalen hun historische rol, nl. experimenteren en nieuwe investeringsgebieden ontsluiten, met succes hebben vervuld en de rentabiliteit op die gebieden gewaarborgd is. De concentratie en centralisatie van het kapitaal doen op het gebied van de voeding en de distributie grote concerns ontstaan, die het kunnen opnemen tegen staal- of elektriciteits trusts (Unilever, Nestlé, General Food). Grote concerns onderwerpen de distributie-eenheden (restaurants worden beheerst door brouwerijen, benzinstations door olietrusts) of nemen grootscheepse initiatieven op het gebied van warenhuizen of het transportwezen (luchtvaartmaatschappijen, scheepvaartmaatschappijen, het vakantiebedrijf). In de *conglomeraten* worden op goed geluk staalproductie, luchtlijnen, margarineproductie, bouw van elektro-apparatuur, verzekeringsmaatschappijen, grondspeculatie en grootwarenhuizen met elkaar verbonden, om voor een maximaal kapitaal de gemiddelde winstvoet te verzekeren, de risico's van een gespecialiseerde belegging te verkleinen en door de mogelijkheid tot toenemende ratio-

nalisering van het beheer en marginale speculatie zelfs het hele geconglomereerde kapitaal surpluswinsten te verschaffen.[\[31\]](#)

Het bestaan van flinke kapitaalmassa's die in de eigenlijke industrie niet meer gevaloriseerd kunnen worden is één voorwaarde voor de uitbreiding van de dienstensector. De voortdurende differentiëring van de consumptie, vooral die van de loontrekkenden en de arbeidersklasse, is de andere voorwaarde voor deze nieuwe vormen en terreinen van de kapitaalaccumulatie. In de kiem was die tendens al in de tijd van het kapitalisme van de vrije concurrentie zichtbaar en is door Marx in de *Grundrisse* als volgt beschreven: ‘In de op het kapitaal gefundeerde productie geschiedt de consumptie op alle punten via de ruil en heeft de arbeid nooit *rechtstreekse* gebruikswaarde voor de arbeiders. Ze berust volledig op de arbeid als ruilwaarde en als schepper van ruilwaarde. (...) In tegenstelling tot de slaaf is de loonarbeider zelf een zelfstandig centrum in de circulatie, een ruiler die ruilwaarde poneert en zich door de ruil in stand houdt. Ten eerste: door de ruil tussen dat deel van het kapitaal dat als loon is vastgesteld en het levende arbeidsvermogen wordt de ruilwaarde van dit deel van het kapitaal rechtstreeks geponeerd, vóór het kapitaal weer uit het productieproces treedt om in de circulatie in te treden; ofwel dit kan zelf nog als circulatiedaad begrepen worden. Ten tweede: met uitzondering van zijn eigen arbeiders treedt de hele massa van alle andere arbeiders iedere kapitalist niet tegemoet als arbeiders maar als consumenten; bezitters van ruilwaarden (lonen), geld, dat ze tegen zijn waren ruilen. Ze zijn evenveel centra in de circulatie van waaruit de ruilhandeling vertrekt en waardoor de ruilwaarde van het kapitaal behouden blijft. Ze vormen een proportioneel zeer groot deel van de consumenten — hoewel ook niet zo groot als men in het algemeen denkt, als men alleen de eigenlijke industriearbeiders beschouwt. Hoe groter de omvang van de industriële bevolking en van de geldmassa waarover die beschikt, des te groter is de ruilsfeer voor het kapitaal.’[\[32\]](#)

We zien dus, hoe Marx de ‘consumptiemaatschappij’ als het ware bij voorbaat ontleed heeft. Historisch gezien betekent de uitbreiding van de kapitalistische productiewijze een geweldige uitbreiding van het geldloen en een niet minder geweldige uitbreiding van de ‘binnenlandse markt’ voor industriële consumptiegoederen, die door de accumulatie van het kapitaal zelf in het leven is geroepen.

Hoe is nu deze uitbreiding van de warencirculatiesfeer die ook de loontrekkenden omvat te begrijpen vanuit de ontwikkeling van de behoeften (de levensstandaard) van het proletariaat en vanuit het probleem van de valorisering en meerwaarderealisering van het kapitaal?

De differentiëring van de effectieve vraag van het proletariaat in de geïndustrialiseerde landen, die zich sinds het midden van de 19de eeuw, d.w.z. sinds het begin van de duurzame daling van het industriële reserveleger, geleidelijk uitbreidt, heeft de volgende hoofdoorzaken:

1. het duurzaam dalende aandeel van de ‘zuivere’ levensmiddelen in het reële loon van de arbeidersklasse. Dit is in overeenstemming met de door Marx aangetoonde tendens om een historisch-maatschappelijk bepaald waardebestanddeel naast het louter fysiologisch bepaalde deel te stellen. Als die tendens versneld wordt — zoals vooral na de Tweede Wereldoorlog het geval is geweest — dan gaat de toenemende differentiëring van de arbeidersconsumptie samen met een permanente landbouwcrisis. De vraag naar landbouwproducten schijnt verzadigd; verscheidene levensmiddelen vertonen zelfs een negatieve elasticiteit van de vraag. Een snelle daling van de werkgelegenheid in de landbouw en de ondergang van het kleine boerenbedrijf gaan gepaard met het verschijnsel dat de arbeiders steeds meer andere goederen dan voedingsmiddelen gaan verbruiken.[\[33\]](#)

2. De toenemende afbrokkeling van het arbeidersgezin als productie-eenheid en tendentieel ook als consumptie-eenheid. De uitbreiding van de markt voor gebruiksklare gerechten en conserven, confectiekleding en stofzuigers, de stijgende vraag naar allerlei elektrische huishoudelijke apparatuur vloeien voort uit de snelle daling van de productie van directe gebruikswaarden die vroeger binnen het arbeidersgezin door vrouw, moeder of dochter geleverd werden: maaltijden, kleding en directe diensten voor de hele huishouding, nl. stoken, reinigen, wassen, enz. Doordat de reproductie van de waar arbeidskracht steeds meer met behulp van kapitalistisch voortgebrachte waren en kapitalistisch georganiseerde en aangeboden diensten gaat geschieden, verdwijnt de materiële basis van het individuele gezin ook in de consumptiesfeer.[\[34\]](#)

Deze economische dwang correspondeert met de *tegenstrijdige* interne logica van het kapitaal. Enerzijds moet het kapitaal door de voortdurende uitbreiding van de warenproductie en de voortschrijdende mechanisering daarvan de waarde van de afzonderlijke waren verlagen en dus de massaproductie en massa-afzet van deze waren voortdurend uitbreiden om zichzelf te kunnen blijven valoriseren. Vandaar de tendentiële stimulering van nieuwe behoeften, ook bij de massa van de werkende bevolking. Anderzijds blijven meerwaardeproductie, winstrealisering en kapitaalaccumulatie het einddoel van de kapitalistisch bedreven warenproductie; vandaar de dwang tot beperking van het arbeidsloon, vandaar dat dit loon tendentieel steeds onvoldoende blijft om de door de kapitalistische massaproductie zelf voortgebrachte nieuwe consumptiebehoeften te bevredigen. De groeiende discrepantie tussen de gezinsbehoeften en het individuele loon leidt ertoe dat steeds meer gehuwde vrouwen van arbeiders en employés

gaan werken, wat voor een deel de vroegere kinder- en jeugdarbeid vervangt, en voor een deel de omvang van de loonarbeid in absolute zin vergroot.[\[35\]](#)

Men kan concluderen, dat het kapitaal wél belang had bij de integratie van het voor-kapitalistische patriarchale gezin in de burgerlijke samenleving, maar op de lange duur tendert naar de ontbinding van dit gezin als consumptie-eenheid door de vrouw te betrekken in de loonarbeid en particulier-huishoudelijke dienstverlening te veranderen in kapitalistisch geproduceerde waren of georganiseerde dienstverlening.

Huisvrouwen verrichten onbetaalde arbeid, die lange tijd onontbeerlijk was voor de reproductie van de waar arbeidskracht. Deze arbeid wordt echter niet tegen kapitaal geruild maar in natura geleverd en vergoed met delen van het arbeidsloon dat de arbeider al tevoren in de ruil van zijn eigen arbeidskracht had ontvangen.[\[36\]](#) Als deze onbetaalde arbeid van de proletarische huisvrouw wordt vervangen door gekochte waren en diensten, dan verhoogt dat ongetwijfeld de waarde van de waar arbeidskracht die door het kapitaal vergoed moet worden (voor zover dit plotseling geschiedt, onder voorwaarden die de levensstandaard van de arbeidersklasse niet doen dalen). Men kan dus concluderen dat de onbetaalde arbeid van de proletarische huisvrouw *indirect* de meerwaardemassa vergroot, doordat deze een waarde van de waar arbeidskracht bepaalt die lager ligt dan zonder haar diensten het geval zou zijn. Maar als de arbeidersvrouw, die voorheen geen inkomen had, de massa van de loonarbeidende producenten van de kapitalistische industrie vergroot, dan vergroot zij de waren- en meerwaardeproductie *direct*. Als een deel van de op die manier extra geproduceerde waren extra wordt geconsumeerd door arbeidersgezinnen, ter vervanging van de huishoudelijke diensten die de huisvrouw voorheen kosteloos verleende, dan heeft het kapitaal daar niets op tegen, omdat de realisering van de meerwaarde, de kapitaalaccumulatie en de uitgebreide reproductie daardoor makkelijker worden.

Deze ontwikkeling volgt op haar beurt een economische dwang, die enerzijds bestaat in de beroepsarbeid van de vrouw (op lange termijn de in het laatkapitalisme dominerende tendens, hoewel op de middellange termijn schommelingen van verschillende aard aanwijsbaar zijn die o.a. voortvloeien uit de eigenlijke conjunctuurschommelingen) en anderzijds in de verlenging van de opleidingstijd van het proletariaat (het verlengde maatschappelijke reproductieproces van de arbeidskwalificatie).

3. De door de opkomst en de strijd van de moderne arbeidersbeweging feitelijk gewaarborgde culturele verworvenheden van het proletariaat (boeken, kranten, culturele zelfontwikkeling, sport, organisatie, enz.) verliezen het vrijwillige en actieve karakter dat typisch was voor de tijd van het klassieke im-

perialisme (in Duitsland vooral tijdens de periode 1890-1933), verliezen hun autonomie tegenover het proces van de kapitalistische warenproductie en -circulatie en worden steeds meer in dit proces betrokken: door commerciële uitgeverijen geproduceerde boeken; massapers en tv in plaats van de socialistische pers; commercieel vakantie- en kampeerbedrijf en commerciële sport in plaats van de door de organisaties van de arbeidersjeugd, culturele en sportverenigingen georganiseerde vrijetijdsbesteding, enz. Met deze herabsorbering van de door het proletariaat veroverde culturele behoeften in de kapitalistische warenproductie en circulatie doet zich een verregaande *reprivatisering van de vrijetijdsbesteding*[\[37\]](#) van de arbeiders voor. Deze steekt schril af tegen de tendens tot uitbreiding van de collectieve en solidaire sfeer ten tijde van het kapitalisme van de vrije concurrentie en het klassieke imperialisme.

4. De direct economische dwang tot aankoop van bepaalde extra waren en diensten zonder welke de verkoop van de waar arbeidskracht en de aankoop van de middelen om die waar te reproduceren fysiek onmogelijk worden. (Dit is te onderscheiden van de indirecte maatschappelijk-manipulatieve dwang, bijv. via reclame.) Voor de gemiddelde loontrekkende is het tegenwoordig economisch niet meer mogelijk te voet naar zijn werk te gaan, zich niet tegen ziekte te verzekeren, of zich met houtskool in plaats van steenkool, stookolie, gas of elektriciteit te verwarmen. Er moeten hier twee aspecten van die economische dwang onderscheiden worden: ten eerste het feit dat de aanzienlijke stijging van de arbeidsintensiteit een hoger consumptiepeil vereist om de arbeidskracht te kunnen herstellen; ten tweede, dat de voortdurende uitbreiding van de kapitalistische centra de circulatietijd tussen werk en woning aanzienlijk verlengt, zodat tijdbesparende consumptiegoederen eveneens voorwaarde worden voor een effectief herstel van de arbeidskracht.

5. De door *maatschappelijke* druk (reclame, conformiteitsdruk enz.) in het leven geroepen differentiëring van de consumptie resp. uitbreiding van de geconsumeerde waren, waarvan een niet onaanzienlijk deel als hoogst nutteloos, zelfs schadelijk voor de gezondheid kan worden beschouwd (sigaretten, kitsch in de huiskamer enz.). De omvorming van vele luxegoederen in massaconsumptiegoederen leidt in het algemeen tot een systematische kwaliteitsdaling van de waren.[\[38\]](#)

De realiseringsmoeilijkheden brengen de concerns steeds vaker tot een, van het standpunt van een rationele consumptie dikwijls zinloze vormverandering van de waren,[\[39\]](#) die op haar beurt nauw samenhangt met de vooral in de hoofdstukken 10 en 17 van dit boek behandelde tendens tot productdifferentiatie van het monopoliekapitaal. Geoffrey Kay spreekt in dit verband van een verkorting van de 'consumptietijd' (bij duurzame en halfduurzame consumptiegoederen), die verband houdt met een kwaliteitsdaling.[\[40\]](#)

6. De eigenlijke uitbreiding van de behoeften (van de levensstandaard) van de loontrekkende, die voortvloeit uit een verbetering van zijn cultureel-civilisatorische status en in laatste instantie te herleiden is tot de verovering van meer vrije tijd in kwantitatieve (kortere werkweek, vrij weekend, betaald verlof, lagere pensioengerechtigde leeftijd, langere scholing) en in kwalitatieve zin (daadwerkelijke uitbreiding van zijn culturele behoeften, voor zover die door de kapitalistische commercialisering niet vervlakt en van hun menselijke inhoud beroofd worden).

Deze feitelijke uitbreiding van de behoeften vloeit voort uit de noodzakelijke civilisatorische functie van het kapitaal. Als de afkeurende houding tegenover de 'consumptiemaatschappij' van een gerechtvaardigde veroordeling van de commercialisering en ontmenselijking van de consumptie overgaat in een algemene afwijzing van uitgebreidere behoeften en consumptie (d.w.z. van maatschappij- naar beschavingskritiek), keert men terug van wetenschappelijk naar utopisch socialisme, van historisch materialisme naar historisch idealisme. Marx heeft de civilisatorische rol van het kapitaal[\[41\]](#) als noodzakelijke voorbereiding voor de materiële basis van de rijke individualiteit volledig ingezien, zoals o.a. blijkt uit het volgende citaat uit de *Grundrisse*: 'Als rusteloos streven naar de algemene vorm van de rijkdom drijft het kapitaal de arbeid echter over de grenzen van zijn natuurlijke behoeften heen en schept aldus de materiële elementen voor de ontwikkeling van de rijke individualiteit, die even alzijdig is in haar productie als in haar consumptie en wier arbeid daarom ook niet meer als arbeid, maar als volledige ontwikkeling van de activiteit zelf verschijnt, waarin de natuurlijke noodzaak in haar directe gedaante verdwenen is, omdat in de plaats van de natuurlijke behoefte een historisch voortgebrachte behoefte is gekomen.'[\[42\]](#)

Als men inderdaad de ontplooiing van de 'rijke individualiteit' voor alle mensen als doel voor ogen houdt, mag de verwerping van de kapitalistische 'consumptiemaatschappij' dus nooit de verwerping van iedere uitbreiding en differentiëring van de behoeften betekenen, d.w.z. een terugkeer tot de primitief-natuurlijke oorsprong van die behoeften. Verwerping van de kapitalistische 'consumptiemaatschappij' kan in die rationele marxistische zin slechts verwerping betekenen van al die vormen van consumptie en productie van goederen, die de ontwikkeling van de mens blijven beperken en verengen; omkering van de door de warenvorm bepaalde verhouding tussen goederenproductie en menselijke arbeid, doordat dan niet meer de maximale voortbrengst van dingen en een maximale privéwinst voor iedere afzonderlijke productie-eenheid (bedrijf, concern), maar de optimale bewuste activiteit van de individuen het voornaamste oogmerk is van de economische activiteit;[\[43\]](#) onderschikking van de goederenproductie aan dit doel (door uitschakeling van voor de menselijke gezondheid en het natuurlijke milieu schadelijke vormen van productie en arbeid, ook wanneer ze, geïsoleerd beschouwd, 'renderend' zijn);

begrip voor het feit dat de mens als materieel wezen met materiële behoeften de volledige ontplooiing van zijn rijke individualiteit niet kan bereiken in de ascese, zelfkastijding en kunstmatige zelfbeperking, maar alleen door een rationele en door hem bewust geleide *ontplooiing* van zijn consumptie die bewust (d.w.z. democratisch) ondergeschikt wordt gemaakt aan zijn collectieve belangen.

Marx heeft duidelijk gewezen op de noodzaak om een *behoefte-systeem* uit te werken, dat niets te maken heeft met een als marxistische orthodoxie verklede neo-ascese. In de *Grundrisse* staat hierover te lezen: ‘De verkenning van de wereld in alle richtingen, zowel om nieuwe bruikbare voorwerpen te ontdekken als nieuwe gebruikseigenschappen van de oude voorwerpen of nieuwe eigenschappen ervan als grondstof enz.; vandaar de ontwikkeling van de natuurwetenschappen tot hun hoogste punt; zo ook de ontdekking, schepping en bevrediging van nieuwe behoeften die uit de maatschappij zelf voortspruiten; de cultivering van alle eigenschappen van de maatschappelijke mens en zijn productie als een wezen met zoveel mogelijk behoeften, omdat het zo rijk is aan eigenschappen en betrekkingen — zijn productie als een zo totaal en universeel mogelijk product van de samenleving — (want om op veel gebieden te kunnen genieten, moet hij tot genieten in staat en dus in hoge mate gecultiveerd zijn) — is eveneens een voorwaarde van de op het kapitaal gefundeerde productie. Dit scheppen van nieuwe productietakken, d.w.z. van kwalitatief nieuwe surplustijd, is niet alleen arbeidsdeling, maar het afstoten van de bepaalde productie van zichzelf als arbeid van nieuwe gebruikswaarde; ontwikkeling van een steeds uitgebreider en omvattender systeem van soorten arbeid en productie, waarmee een steeds uitgebreider en rijkere behoeftesysteem correspondeert. Zoals dus de op het kapitaal gefundeerde productie enerzijds de universele industrie — d.w.z. surplusarbeid, waardescheppende arbeid — scheidt, scheidt ze anderzijds een systeem van veralgemeende exploitatie van de natuurlijke en menselijke eigenschappen, een systeem van het algemeen nut, dat gedragen wordt door de wetenschap zelf, net zo goed als door alle fysieke en intellectuele eigenschappen, terwijl buiten die cirkel der maatschappelijke productie en ruil niets verschijnt als op *zichzelf verhevener*, voor zichzelf gerechtvaardigd.’^[44] En verder: ‘*Luxe* staat tegenover *natuurlijke noodzaak*. Noodzakelijke behoeften zijn behoeften van het tot natuurlijk subject herleide individu. De ontwikkeling van de industrie heft zowel die natuurlijke noodzaak als de luxe op. In de burgerlijke samenleving geschiedt deze opheffing overigens slechts op *tegenstrijdige* wijze, doordat ze zelf weer slechts een bepaalde maatschappelijke maatstaf als de noodzakelijke tegenover de luxe stelt. In het verloop zal blijken waar die problemen over het systeem der behoeften en dat van de arbeid behandeld moeten worden.’^[45]

Dat de ontplooiingsmogelijkheden van de materiële consumptie en de differentiëring ervan niet onbeperkt kunnen zijn, d.w.z. dat de categorie ‘overvloed’ een materieel-historische en geen idealistisch-

utopische categorie is, dat de schaarste en de daarop gebaseerde economie volledig kunnen en moeten afsterven en dat dit afsterven één van de voorwaarden is voor een communistische distributiewijze, kan hier niet in detail uiteengezet worden. Evenmin kunnen we hier een poging doen om de rationele ontwikkelings-tendenzen van de consumptie resp. de differentiatie tussen creatief-productieve activiteit en passieve consumptie van goederen marxistisch te bepalen (een piano, een wetenschappelijk boek, een vriendschap of een landschap ‘consumeert’ men niet zoals een ijsje of een hemd).^[46]

Hoe meer de consumptie van *goederen* verzadigd wordt, des te onverschilliger worden de mensen tegenover de kwantitatieve uitbreiding ervan en des te irrationeler gaat hen die voorkomen; des te meer ook kan het genieten zich slechts in de eerste richting uitbreiden, wil het niet eindigen in loutere verwisting, verveling en walging (vgl. de heersende klasse in het Romeinse keizerrijk van de 1ste tot de 3de eeuw en de decadente hofadel van de 18de eeuw).^[47] Ook moet het tweeledige karakter van de ontplooiing van de materiële consumptie als consumptie van in massa geproduceerde *waren* correct worden begrepen. In zijn kritiek op de kapitalistische warenproductie benadrukt Marx, dat de kapitalistische productiewijze als productie op hoog niveau tegelijk eenzijdigheid en massaliteit van het product tot gevolg heeft, ‘die het een maatschappelijk karakter oplegt dat onscheidbaar is verbonden met de maatschappelijke verhoudingen, daarentegen echter zijn directe betrekking als gebruikswaarde ter bevrediging van de behoefte van de producent als iets toevalligs, onverschilligs en onbelangrijks doet voorkomen.’^[48]

Dit schijnt bewonderaars van de kapitalistische markteconomie als Ernest Zahn volledig te ontgaan;^[49] zij zien niets problematisch in de veralgemeende commercialisering van ‘goederen’ en ‘diensten’ zoals ‘cultuurgoederen’ en ‘beschavingsdiensten’, en vergeten naïef (maar zijn ze werkelijk zo naïef?), dat zodoende de productie van die goederen dienstbaar wordt gemaakt aan het *winstbejag* van een kapitalistische *onderneming*. Enerzijds beweren ze, dat de ‘massa der consumenten’ soeverein is, maar anderzijds zeggen ze dat de ‘nieuwe reclame’ gekenmerkt wordt door het feit dat de soevereine consument om te beginnen nieuwe behoeften aangesmeerd moeten worden.

Ondanks de aanzienlijke uitbreiding van de consumptie van het proletariaat in de hooggeïndustrialiseerde landen is de kapitalistische productiewijze niet bij machte om die consumptie even sterk of sterker te laten stijgen dan de productiekraft van de arbeid. Dit wordt haar onmogelijk gemaakt door de valoriserings- en accumulatie-dwang van het kapitaal, d.w.z. door de concurrentie en het privébezit van de productiemiddelen. Als nu op lange termijn de uitbreiding van de consumptie qua waarde langzamer verloopt dan de uitbreiding van de productiekraft — wat immers tot uitdrukking komt in de wet van

de stijgende organische samenstelling van het kapitaal (want als het variabele kapitaal op lange termijn afneemt als deel van het totale kapitaal, kan de vraag naar waren van afdeling II niet tegelijk evenveel toenemen als die van afdeling I) — ontstaan er moeilijkheden om de in de consumptiegoederen vervatte meerwaarde te realiseren resp. moeilijkheden om de totale maatschappelijke productiecapaciteit voor consumptiegoederen te benutten. Wat voor iedere kapitalist afzonderlijk volkomen realistisch schijnt — nl. met uitzondering van zijn eigen arbeiders alle overige proletariërs als potentiële consumenten met onbeperkt toenemend consumptievermogen te beschouwen — wordt zinloos voor de kapitalistische klasse als geheel. De logica van de kapitalistische productiewijze verbiedt de toedeling van een steeds groter deel van het nationaal inkomen aan het proletariaat om het in staat te stellen een warenmassa te kopen die proportioneel stijgt met de maatschappelijke productiekraft. En daar, zoals Marx in de *Grundrisse* uiteenzet, ‘(...) de massa der producten toeneemt in verhouding (met de groei van de productiekraft van de arbeid), neemt de moeilijkheid toe om de arbeidstijd die ze bevatten te valoriseren — omdat de eisen aan de consumptie stijgen.’^[50] Hierin ligt de oorsprong van twee specifieke diensten, die deze beperkingen moeten onderkennen en doorbreken: reclame en marktonderzoek enerzijds, consumentenkrediet anderzijds. De uitbreiding van de kapitalistische warenproductie en -circulatie in de consumptiesfeer van het laatkapitalisme gaat gepaard met een meer dan gemiddelde expansie van deze beide terreinen.

De geweldig gestegen verkoop-, distributie- en administratiekosten (die tegenwoordig al meer dan 50 % van het nationaal inkomen in de VS verslinden, terwijl de eigenlijke industriële, agrarische en als ‘dienstverlening’ gepresenteerde materiële productie slechts ongeveer 40 % van dit inkomen ontvangt) zijn een duidelijke uitdrukking van de groeiende realiseringsmoeilijkheden in het laatkapitalisme. Ze zijn tegelijkertijd een bewijs voor de verspilling die deze productiewijze in haar neergaande historische fase kenmerkt.^[51] Hoewel een deel van die kosten als maatschappelijk gerechtvaardigd kan worden beschouwd — nl. het deel dat het feitelijke verbruik van nuttige gebruikswaarden mogelijk resp. gemakkelijker maakt — en ook na het omverwerpen van het kapitalisme niet verminderd kan worden zonder tot verspilling van levenstijd en levensmogelijkheden van de producenten-consumenten te leiden (onregelmatige leveringen; afwezigheid van voorraden; gebrekkige kennis van nieuwe producten enz.), mag men aannemen dat het grootste deel van die uitgaven niet bepaald wordt door de belangen van de consumenten, maar door de specifieke voorwaarden en tegenspraken van de kapitalistische productiewijze (valoriseringsdwang van het kapitaal en concurrentie, d.w.z. privébezit).

De precieze gevolgen van de reusachtig gestegen verkoopuitgaven als deel van de meerwaardemassa resp. van de winstvoet kan slechts begrepen worden, als we rekening houden met een hele reeks com-

plexe betrekkingen. Ten eerste geldt voor de kapitalen, die in dit deel van de dienstensector geïnvesteerd zijn, gedeeltelijk hetzelfde als wat voor het handelskapitaal in het algemeen geldt: hun doel is een kortere rotatietijd van het circulerende productieve kapitaal, dat aldus in staat wordt gesteld de jaarlijks voortgebrachte meerwaardemassa te vergroten. Het deel van de totaalmaatschappelijke meerwaarde dat hen te beurt valt — het feit dat de in de dienstensector geïnvesteerde kapitalen de gemiddelde winstvoet opleveren — vloeit derhalve voort uit de verhoging van de meerwaardeproductie die ze bewerkstelligen. Ten tweede worden de kosten van de dienstensector (gebouwen, apparatuur, auto’s, lonen en salarissen) niet door de lopende meerwaardeproductie, maar door het maatschappelijk kapitaal gedekt. De terugbetaling van die kosten is een reconstructie van een deel van het maatschappelijke totaal kapitaal, geen aftapping van het lopende productieproces van maatschappelijke meerwaarde. Alleen de *winsten* van de dienstensector vormen een deel van die lopend geproduceerde meerwaarde. De geweldige omvang van de verkoopkosten beperkt de winstmassa resp. de winstvoet van de grote concerns dan ook niet zo rigoureuze als Gillman ten onrechte heeft aangenomen.^[52] Het parasitaire van die geweldige uitbreiding ligt in de verkwistende, onproductieve uitgave van maatschappelijk *kapitaal*, niet in de verkwisting van een aanzienlijk deel van de lopend voortgebrachte meerwaarde. Uit de niet-productieve uitgave van surplus kapitalen volgt vanzelfsprekend, dat de totaalmaatschappelijke meerwaardemassa geringer is dan het geval zou zijn geweest als de kapitalen productief waren uitgegeven. Maar de onproductieve uitgave ervan betekent niet, dat een groot deel van de feitelijk geproduceerde meerwaarde aan de grote industriële concerns wordt onttrokken.

De particuliere dienstensector van de 19de eeuw impliceerde een ruil tussen particuliere verkopers van een specifieke arbeidskracht en kapitalistische inkomens. Dit maakte geen verschil voor de omvang van de totale meerwaarde, omdat in dit kader slechts een herverdeling van al geschapen waarden plaatsvond. De kapitalistische dienstensector van de 20ste eeuw in de circulatiesfeer betekent een ruil tussen de bezitter van een volledig onproductief uitgegeven deel van het totaalmaatschappelijk kapitaal en de bezitter van inkomens (zowel kapitalisten als loontrekkenden). Voor de bepaling van de totale meerwaardemassa is dit eveneens niet direct, maar wel indirect van belang, voor zover dit de meerwaardemassa door een verkorting van de rotatietijd van het circulerende kapitaal helpt vergroten. Voor de accumulatie van het kapitaal volgt daaruit, dat een deel van het braakliggend kapitaal op deze manier aan de verdeling van de totale maatschappelijke meerwaarde kan deelnemen. Deze deelname kan echter in laatste instantie slechts twee bronnen aanboren: ofwel ze gaat ten koste van het deel van de meerwaarde, dat het productieve kapitaal te verdelen heeft (de gemiddelde winstvoet daalt door een stijging van het totale kapitaal waarop de totale meerwaarde betrokken wordt),^[53] ofwel ze gaat ten koste van

het arbeidsloon, d.w.z. door een verhoging van de meerwaardevoet (o.a. door relatieve aantasting van het reële loon als gevolg van prijsstijgingen van de consumptiegoederen).

De aanzienlijke uitbreiding van het consumentenkrediet in het laatkapitalisme getuigt eveneens van de groeiende realiseringsmoeilijkheden van de meerwaarde. De reusachtige privéschuld in de VS is niet alleen de economische basis voor de expansie van de sector duurzame consumptiegoederen en sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog van de geweldig toegenomen bouwactiviteit, maar is ook de belangrijkste basis voor de permanente inflatie. Dat bewijst dat het laatkapitalisme, ondanks de versnelde technologische vernieuwing, ondanks de toegenomen investeringen, ondanks permanente bewapening, niet beter dan het vroegkapitalisme of het klassieke monopoliekapitalisme in staat is om één van de fundamentele tegenspraken van de kapitalistische productiewijze op te lossen, nl. de tegenspraak tussen de tendens tot onbeperkte ontplooiing van de productiekrachten enerzijds en de tendens tot beperking van de vraag en het verbruik van de 'laatste consumenten' (loontrekkenden) anderzijds. Dit is trouwens een tegenspraak die voortvloeit uit de wetten van de kapitaalvalorisering zelf.

De voor het laatkapitalisme kenmerkende, schijnbaar homogene categorie 'expansie van de dienstensector' moet dus worden teruggebracht tot haar tegenstrijdige samenstellende elementen. Deze expansie omvat:

1. de tendens tot uitbreiding van alle bemiddelingsfuncties, die voortvloeit uit het tegenover elkaar stellen van versterkte arbeidsdeling en toenemende objectieve vermaatschappelijking van de arbeid. Een deel van die expansie is technisch bepaald en zal daarom de kapitalistische productiewijze zelf overleven (uitbreiding van het transport- en distributienet, de functies van instandhouding en reparatie van de machines die de consumenten ter beschikking staan, enz.);
2. de met de toenemende realiseringsmoeilijkheden verbonden tendens tot geweldige uitbreiding van de verkoopkosten (reclame, marketing, soms dure verpakking en soortgelijke onproductieve uitgaven) en het consumptiekrediet. Dit deel van de uitbreiding van de dienstensector is in hoofdzaak maatschappelijk en niet technisch bepaald en zal samen met de kapitalistische productiewijze resp. met de veralgemeende warenproductie verdwijnen;
3. de uit de stijgende productiekraft van de arbeid en de daarmee corresponderende beperking van de noodzakelijke arbeidstijd (gepaard met een verhoogde differentiëring van de consumptie) voortvloeiende mogelijkheid tot ontplooiing van culturele en civilisatorische behoeften bij de werkende bevolking, als onderscheiden van de zuivere waren- (resp. goederen-)consumptie (onderwijs, gezondheidszorg, vrijetijdsbesteding, enz.). De diensten die met deze behoeften corresponderen zijn niet alleen niet gebonden aan de specifieke kapitalistische productie- en ruilvorm, maar zullen pas na het verdwijnen van

de kapitalistische productiewijze tot volledige ontplooiing kunnen komen. Overigens zullen hierbij zowel de commerciële en op privéwinst afgestemde vorm van die diensten als ook hun inhoud fundamenteel veranderen en meer en meer ondergeschikt worden aan de werkelijke menselijke behoeften in plaats van die te manipuleren en te vervreemden. De verzelfstandigde vorm van die 'diensten' zal in de socialistische maatschappij tendentieel afsterven naarmate langzamerhand alle mensen het vermogen krijgen om deze diensten te leveren. Individuele specialisering zal blijven bestaan, maar de verdeling van de maatschappij in 'producenten' en passieve consumenten van cultureel-civilisatorische diensten zal verdwijnen;

4. de uit de maatschappelijke centralisatie van bepaalde, voorheen vooral particuliere productievormen ontstane uitbreiding van de warenproductie, die helemaal niet in de 'dienstensector' thuishoort. Elektriciteit, gas, water, gebruiksklare gerechten en elektrische huishoudelijke apparaten zijn uiteraard materiële goederen, en de productie ervan is warenproductie in de eigenlijke zin van het woord en geenszins verkoop van diensten;[\[54\]](#)

5. de uit de tendens tot overkapitalisering voortvloeiende logica van een groeiend aantal onproductief werkzame loonarbeiders. Het massale binnendringen van het kapitaal in de circulatie- en dienstensector stelt de niet meer productief accumuleerbare kapitalen immers in staat om, dank zij het gebruik van die loonarbeiders, in plaats van de gemiddelde rentevoet op zijn minst de gemiddelde winstvoet van de niet-gemonopoliseerde sectoren te verkrijgen.[\[55\]](#)

De voor het laatkapitalisme specifieke expansie van de kapitalistische dienstensector is dus een werkelijke samenvatting van alle hoofdtegenspraken van de kapitalistische productiewijze. Ze weerspiegelt zowel de geweldige expansie van de maatschappelijk-technische en wetenschappelijke productiekrachten en de overeenkomstige culturele en civilisatorische behoeften van de producenten, als de antagonistische vorm waarin die uitbreiding zich in het kapitalisme realiseert. Ze wordt nl. begeleid door een groeiende overkapitalisering (valoriseringsmoeilijkheden), door toenemende verkwisting van materiële waarden, door groeiende vervreemding en verminking van de mensen zowel in hun productieve activiteit als in hun consumptie.

Is het in de dienstensector geïnvesteerd kapitaal productief of niet? Is de arbeid van de loonarbeiders in die sector productief of onproductief? Zolang die investering een marginaal karakter had,[\[56\]](#) was het antwoord op deze vraag van ondergeschikt belang voor de analyse van de beweging van de kapitalistische productiewijze als geheel. Maar sinds de dienstensector zich zodanig heeft uitgebreid, dat deze een aanzienlijk deel van het totale maatschappelijke kapitaal naar zich toe trekt, is de nauwkeurige afbakening van de grenzen van het productieve kapitaal van het grootste belang.

Voor die afbakening is de formule: ‘In het kapitalisme is productieve arbeid arbeid die meerwaarde schept’ ontoreikend.[57] Ze is weliswaar juist, maar tautologisch. Ze geeft geen antwoord op de vraag naar de *grens* van de productieve arbeid, maar giet de vraag slechts in een andere vorm. De moeilijkheid ligt in Marx’ geschriften zelf, omdat er tussen de *Theorien über den Mehrwert* en *Das Kapital II* een zekere discrepantie bestaat.

In de *Theorien über den Mehrwert*, waarin de positieve rol van Adam Smith in de ontwikkeling van de arbeidswaardetheorie en het begrip van de kapitaalverhouding uiteraard bijzonder benadrukt wordt, aarzelt Marx nog tussen de stelling, dat alleen *directe waren-*, en dus waarde- en meerwaardeproducerende arbeid productief is,[58] en de stelling, dat alle arbeid die door kapitaal gekocht wordt (die tegen kapitaal en niet tegen inkomen wordt geruild) tot de productieve arbeid gerekend kan worden.[59] In de sectie ‘Der Begriff der productiven Arbeit’, die Kautsky als appendix bij het eerste deel van de *Theorien über den Mehrwert* heeft gepubliceerd, worden die twee definities verder met elkaar vermengd.[60] Hoezeer hier nog sprake is van een feitelijke *onbepaaldheid* van de grens van de productieve arbeid, wordt duidelijk waar Marx — volledig in tegenstelling tot *Das Kapital* — commerciële tussenpersonen tot de categorie van de productieve arbeiders rekent, vanaf het moment dat ze in loondienst zijn.[61]

In *Das Kapital II* wordt de bepaling van productieve arbeider als arbeider die materiële waren en dus waarde en meerwaarde voortbrengt, definitief vastgelegd. Hier wordt duidelijk gemaakt, dat iedere arbeid, die tegen kapitaal geruild wordt, niet noodzakelijk productief is, te beginnen met de in de circulatiesfeer (handels- en bankkapitaal) actieve loonarbeid.[62] De polemiek tegen de manier waarop Adam Smith productie- en circulatiesfeer met betrekking tot de waarde- en meerwaardeschepping op één hoop gooit, wordt door Marx ook buiten de *Theorien* voortgezet. En consequent formuleert hij in *Das Kapital* de algemene wet, die de grens van de productieve arbeid in het kapitalisme bepaalt: ‘Wanneer door arbeidsdeling een functie, die op zichzelf onproductief, maar een noodzakelijk moment van de reproductie is, uit een nevenverrichting van velen veranderd wordt in de exclusieve verrichting van weinigen, hun bijzondere bezigheid, dan wordt de aard van de functie zelf niet gewijzigd.[63]

Wanneer loonarbeid dus gezien vanuit de aard van zijn functie onproductief blijft, ook als deze een noodzakelijk moment van de reproductie vormt, moet dit eveneens gelden voor arbeid, die geen directe rol in de reproductie speelt. Het valt niet in te zien, waarom de ruil van persoonlijke diensten tegen inkomen, voor zover deze niet leidt tot de productie van waren, plotseling productief zou moeten worden, alleen omdat hij als kapitalistische onderneming georganiseerd en met loonarbeid voltrokken

wordt. Al in de *Theorien* verdeelt Marx de transportindustrie in enerzijds transport van personen — een persoonlijke dienst, onproductief en tegen inkomen geruild — en anderzijds transport van waren, die de ruilwaarde van die waren verhoogt en dus productief is.[64] Als reeds het kapitalistisch georganiseerde personentransport niet productief is, kunnen kapitalistisch georganiseerde wasserijen, concerten, circussen, ziektekostenverzekeringen en advocatenkantoren zeker niet productief worden genoemd.

In *Das Kapital II* wordt de dikwijls subtiele grens tussen productief en circulatiekapitaal met de volgende formuleringen omschreven: ‘Circulatiekosten, die alleen voortvloeden uit de vormverandering van de waarde, uit de circulatie ideëel beschouwd, maken geen deel uit van de waarde der waren.’[65] ‘Hoewel dus in het veronderstelde geval deze onkosten van de voorraadvorming (die hier onvrijwillig is) eenvoudig uit een oponthoud in de vormverandering en uit de noodzaak daarvan voortvloeden, verschillen ze toch van de sub 1 genoemde onkosten, doordat hun object zelf niet de vormverandering, maar het behoud van de waarde is, die in de waren, als product, gebruikswaarde, aanwezig is *en dus slechts door het behoud van het product, van de gebruikswaarde zelf, behouden kan worden*. De gebruikswaarde wordt hier noch verhoogd noch vermeerderd, maar neemt integendeel af. Maar het afnemen ervan wordt beperkt, en ze wordt behouden. Ook de voorgeschoten, in de waar aanwezige waarde wordt hier niet verhoogd. Maar nieuwe arbeid, geobjectiveerde en levende, wordt eraan toegevoegd.’[66] En tenslotte: ‘Productenmassa’s nemen niet toe doordat ze getransporteerd worden. Ook de door het transport eventueel bewerkstelligde wijziging in hun natuurlijke eigenschappen is, zekere uitzonderingen daargelaten, geen gewild nutseffect, maar een noodzakelijk kwaad. *Maar de gebruikswaarde van dingen wordt slechts in de consumptie ervan gerealiseerd en hun consumptie kan hun plaatsverandering en dus het aanvullende productieproces van de transportindustrie noodzakelijk maken*. Het in deze industrie geïnvesteerde productieve kapitaal voegt dus waarde toe aan de getransporteerde producten, gedeeltelijk door overdracht van waarde van de transportmiddelen, gedeeltelijk door toevoeging van waarde door middel van de transportarbeid.’[67]

De grens tussen productief en circulatiekapitaal loopt dus juist daar, waar loonarbeid gebruikswaarde uitbreidt, verandert, behoudt of voor de realisering ervan noodzakelijk is — en daar waar die arbeid voor de gebruikswaarde, d.w.z. voor het *warenlchaam*, onverschillig is en slechts uit de specifieke vereisten van de *vormverandering* (in tegenstelling tot de *vormgeving*) van de ruilwaarde ontstaat.[68] Als we die bepaling van Marx uitbreiden kunnen we concluderen, dat het eigenlijke dienstenkapitaal — voor zover het niet ten onrechte verward wordt met kapitaal dat waren voortbrengt — even weinig productief is als het circulatiekapitaal.[69]

De tot dusver meest volledige behandeling van dit onderwerp werd na de verschijning van de eerste (Duitse) editie van dit boek geleverd door Jacques Nagels,^[70] die ons boek klaarblijkelijk nog niet kende. Hij komt in het algemeen tot dezelfde conclusie over de grenzen van de productie- en circulatiesfeer en de uitsluiting van de eigenlijke dienstverlening uit de productiesfeer als die wij hier hebben geformuleerd.

Hieruit volgt een belangrijke vaststelling. Vanuit het standpunt van de totale belangen van de kapitalistenklasse is de uitbreiding van de dienstensector in het laatkapitalisme het kleinste kwaad. Zij is te verkiezen boven het braakliggen van surpluskapitalen, maar ze blijft een euvel voor zover ze de totale meerwaardemassa die de kapitalistenklasse ten deel valt slechts indirect door de kortere rotatietijd van het kapitaal (versnelde meerwaarderealiserings) en slechts in bescheiden mate vergroot. De logica van het laatkapitalisme bestaat er dus in, *braakliggend kapitaal in dienstenkapitaal te veranderen en tegelijkertijd dienstenkapitaal door productief kapitaal, d.w.z. diensten door waren te vervangen*: transportdiensten door particuliere auto's; theater- en filmdiensten door particuliere tv's; morgen tv- en pedagogische diensten door videocassettes, enz.^[71] Op de milieubedreiging van deze tot in het onmetelijke aanzwellende warenberg hoeft in dit verband niet nadrukkelijk gewezen te worden.

Het kapitaal kan een verzadiging met materiële goederen^[72] evenmin overleven als een uitschakeling van de levende arbeidskracht uit de materiële productie. Daarom is de door de vooruitgang van wetenschap en techniek tot stand gebrachte uitbreiding van maatschappelijk-culturele diensten in het laatkapitalisme even nauw beperkt als de uitbreiding van de automatisering. Vanaf een bepaalde ontwikkelingsgraad zullen beide het valoriseringsproces, d.w.z. de kapitalistische productiewijze, doen barsten.

Om al die redenen kan de verdere ontplooiing van de dienstensector de maatschappelijk gemiddelde organische samenstelling van het kapitaal niet doen dalen en bijgevolg de gemiddelde winstvoet tendentieel niet verhogen. Integendeel: het deel van de totale maatschappelijke meerwaarde dat naar de kapitalistische dienstensector toestroomt, betekent een daling en geen stijging van de door het productieve kapitaal voortgebrachte meerwaarde. Het is duidelijk dat bij volledige automatisering van de hele goederenproductie een reusachtige massa maatschappelijke inkomens zou verdwijnen. Een maatschappij die alleen uit dienstverlenende bedrijven zou bestaan, die het proletariaat dus in onproductieve (niet meer waren producerende) loonarbeiders had omgevormd, zou in ieder geval voor het probleem staan, dat die loonarbeiders hun loon niet uitsluitend voor het verwerven van 'kapitalistische diensten' kunnen gebruiken, omdat ze eerst moeten eten, drinken enz., voor ze schoenen kunnen laten herstellen^[73] of een vakantiereis kunnen boeken. Het in de 'dienstverlenende bedrijven' geïnvesteerde kapitaal zou dus

niet gevaloriseerd kunnen worden. Als de volautomatisch voortgebrachte goederen niet meer verkocht, maar gratis verdeeld zouden worden, is moeilijk in te zien waarom de massa van de bevolking, zeker van haar levensstandaard, haar arbeidskracht zou blijven verhuren aan 'dienstverlenende bedrijven'. Met kapitalisme zou dit in ieder geval niets meer te maken hebben.

Tot welke absurde conclusies een verabsolutering van de formule: 'Productieve loonarbeid is gelijk aan arbeid die tegen kapitaal geruild wordt' (en bovendien volledig is losgemaakt van de materiële productie) moet leiden, blijkt uit een eenvoudige overweging. Tegenwoordig bestaan er in bepaalde ontwikkelingslanden, maar bijv. ook in Italië, 'kapitalistisch georganiseerde', d.w.z. loonarbeid toepassende bedelbedrijven. Is hun arbeid 'productief', zoals die van de materiële warenproductie? Zou een land waar alle industriële en landarbeiders vervangen werden door 'kapitalistisch georganiseerde' bedelaars, niet verarmen?

[1] 'Aangezien de warenproductie en warencirculatie de algemene voorwaarden zijn voor de kapitalistische productiewijze, vereist de arbeidsdeling in de manufactuur een al in zekere mate tot ontwikkeling gekomen arbeidsdeling binnen de maatschappij. Omgekeerd ontwikkelt en verveelvoudigt de arbeidsdeling in de manufactuur op haar beurt deze maatschappelijke arbeidsdeling. Met de differentiatie van de arbeidsinstrumenten worden de bedrijven, die deze instrumenten produceren, meer en meer gedifferentieerd. Wanneer de manufactuur zich meester maakt van een ambacht dat voordien als hoofd- of nevenambacht met andere ambachten samenhang en door dezelfde producent werd uitgeoefend, voltrekt zich onmiddellijk een splitsing en een wederzijdse verzelfstandiging. Maakt de manufactuur zich meester van een bepaald productiestadium van een waar, dan worden de verschillende productiestadia veranderd in verschillende, onafhankelijke beroepen. (...) Het is hier niet de plaats om verder aan te tonen hoe (de maatschappelijke arbeidsdeling) naast de economische iedere andere maatschappelijke sfeer opslokt en overal de grondslag legt voor de verdere groei van het vakwezen, de specialisatie en de verkaveling van de mensen (...)' (Karl Marx, *Das Kapital* I, p. 374 e.v.).

[2] Karl Kautsky, *Die Agrarfrage*, hier geciteerd naar de Franse uitgave: *La question agraire*, Parijs 1900, p. 42 e.v.

[3] Karl Kautsky, *La question agraire*, p. 352 e.v., 51-52.

[4] 'Later stijgt de productiviteit in beide sectoren (landbouw en industrie, E.M.), hoewel in een ongelijk tempo. Maar op een zeker hoogtepunt van de industrie moet de disproportie afnemen, moet met andere woorden de productiviteit in de landbouw sneller toenemen dan in de industrie' (Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert* II, p. 280). Zie ook Karl Marx, *Das Kapital* III, p. 789.

[5] Deze landbouwcrisis was al in het midden van de jaren '20 aan het licht getreden, werd in de jaren '26-27 milder om dan opnieuw met geweld door te breken (zie in dat verband o.a. Eugen Varga, *Die Krise des Kapitalismus und ihre politischen Folgen*, Frankfurt 1969, p. 77, 261-274).

[6] Deze gegevens werden ons medegedeeld door Hans Immler, op basis van een werk van Peter Hrubesch, 'Konstruktion eines Input-Output-Index zur Messung der Productivitätsentwicklung in der west-deutschen Landwirtschaft 1950/51 bis 1964/65', in: *Berichte über Landwirtschaft*, jaargang 1967, deel 45 NF, afleveringen 3 en 4, en gegevens van het West-Duitse ministerie van binnenlandse zaken voor de periode 1965-1970.

[7] Dit blijkt vooral uit het feit, dat de jaarlijkse uitgaven aan constant kapitaal, excl. gebouwen, en in de Amerikaanse landbouw sinds 1948 hoger liggen dan de 'grondkapitaalkosten' (berekend op basis van de van streek tot streek verschillende grondprijzen en gemiddelde hypothecaire rentevoeten). Vanaf 1944 overtreffen in de landbouw de totale kapitaaluitgaven het arbeidsinkomen; sinds 1948 wordt het arbeidsinkomen zelfs overtroffen door het jaarlijks verbruikte constante kapitaal alleen, d.w.z. zonder 'grondkapitaalkosten' (Hilde Timberlake-Weber, 'Anpassungsprobleme der Landwirtschaft im Wachstumsprozess der amerikanischen Wirtschaft', in: *Berichte über Landwirtschaft*, 1963, deel 41 NF, aflevering 3 en 4, p. 576 e.v.). Terwijl de Amerikaanse *farms* in 1950 een bedrag van \$ 12,7 miljard aan circulerend constant kapitaal en \$ 2,5 miljard aan vast constant kapitaal (afschrijvingen) verbruikten, d.w.z. in totaal \$ 15,5 miljard, en hun netto inkomen \$ 16,9 miljard bedroeg, was het kapitaalverbruik in 1970 gestegen tot in totaal \$ 31,1 miljard (\$ 24,6 miljard circulerend en \$ 6,5 miljard vast constant kapitaal), tegenover een netto inkomen van \$ 22,5 miljard (*Statistical Abstract of the United States*, 1971, p. 581).

[8] F.W.J. Kriellaars, *Landbouwproblematiek bij economische groei*, Leiden 1965, p. 21. Tussen 1950 en 1970 steeg de waarde van het agrarische machinepark in de VS (incl. personenauto's) van \$ 12 tot 34 miljard. In dezelfde periode daalde de agrarische bevolking (*farm population*) van 23 tot 9,7 miljoen, maar het aantal mensen die in de landbouw werkzaam was daalde nog veel sneller, van 9,6 tot 2,3 miljoen, omdat in 1970 al 40 % van de actieve *zgn. farm population* buiten de eigenlijke landbouw werkzaam was.

[9] W.W. Cochrane schat, dat 80 % van de agrarische productiegroei in de Verenigde Staten tijdens de periode 1940-1948 toe te schrijven is aan de technologische vooruitgang (andere auteurs schatten dit percentage op ongeveer 30 %). Verder betoogt hij: 'De regen van nieuwe kennis op het platteland, de technologische revolutie die in de landbouw woedt, beperkt zich niet tot machines en outillage; het is een omvattend iets dat een verhoging van de kwalificatie inhoudt voor arbeid en beheer, een nieuwe allocatie, combinatie en specialisering van warenproducerende bedrijven, en de aanpassing van de *farm*

aan de nieuwe technieken' (W.W. Cochrane, 'Farm Technology, Foreign Surplus Disposal and Domestic Supply Control', in: *Journal of Farm Economics*, december 1959, p. 887).

[10] *The Japan Times*, 13 augustus 1974.

[11] Het aandeel van de in de voedingsindustrie aan de agrarische waren toegevoegde waarden in de totale waarde van de voedingsmiddelen kan de 50 % overtreffen (Kriellaars, p. 15). — S.J. Hiemstra ('How Much Is Being Spent in the U.S. This Year for Food?', in: *Agricultural Situation*, september 1963, p. 11 e.v.) wijst erop, dat in de periode 1950-1962 de verwerkers en distributeurs van voedingsmiddelen constant 12 % van het beschikbare inkomen der Amerikaanse gezinnen ontvingen, maar dat het aandeel van de eigenlijke *farmer* aan dit inkomen van 8 tot 5 % gedaald is. Het totale aandeel der uitgaven voor voeding in het beschikbare inkomen daalde van 25 tot 19 %. In 1970 ontvingen de Amerikaanse *farmers* slechts 19 % van de consumentenuitgaven voor bakkerij- en graanproducten, slechts 25 % van de consumentenuitgaven voor fruit en groente, en slechts 39 % van de totale consumentenuitgaven voor agrarische producten.

[12] *Le Monde*, 21 januari 1971. — Een economisch moment in de toenemende industrialisering van de landbouw is ook de poging om zich door afzetgarantie en verticale integratie te verzekeren van de *zgn. locatierente* ('rente de situation') in de nabijheid van reusachtige consumptiecentra (J. Chombart de Lauwe, J. Poitevin, J.C. Tirel, *Nouvelle gestion des exploitations agricoles*, Parijs 1963, p. 240).

[13] *OECD Economic Survey Australia*, december 1972, p. 11. Voor Japan 1950: Masayoshi Namiki, *The Farm Population in Japan 1872-1965*, Monograph nr. 17 of the Agricultural Policy Research Committee, p. 40. Voor Frankrijk 1946: Commission Economique pour l'Europe des Nations-Unies, *étude sur la situation économique de l'Europe en 1954*, Genève 1955, p. 207.

[14] Het aantal Amerikaanse *farms*, dat tussen 1920 en 1945 rond de 6 miljoen schommelde, is in 1970 tot 2,9 gedaald, waarvan er 1,8 miljoen kleine pachters alleen hun eigen verbruik voortbrengen en dus slechts 1,1 miljoen voor de markt werken. In 1964 hadden 870.000 *farms* 84,4 % van de totale agrarische verkoop voor hun rekening genomen en hadden een gemiddelde omzet van slechts \$ 34.000 per *farm* (de andere bereikten niet eens dit gemiddelde). Slechts 142.000 *farms* bereikten een omzet van meer dan \$ 40.000. Twee miljoen *farms* hadden een netto inkomen van \$ 4000 of minder. We overdrijven beslist niet als we zeggen, dat voor 90 % van de Amerikaanse *farms* de grondrente praktisch verdwenen was.

[15] De relatieve inelasticiteit van het aanbod — het natuurlijke tijdsverloop dat de productie nodig heeft om zich aan een stijging van het aanbod aan te passen — heeft op het gebied van de dierlijke productie de *zgn. varkenscyclus* (met zijn sterk op en neer bewegende verkoopprijzen) doen ontstaan. Met haar massale campagne voor het slachten van koeien heeft de landbouwcommissie van de EEG nu ook

een ‘ossenen-kalveren-cyclus’ in het leven geroepen.

[16] De plotselinge, sterke prijsstijging van grondstoffen leidt tot het ontstaan van aanzienlijke differentiële rentes. Dat geldt zowel voor de Zuid-Afrikaanse goudmijnen na de geweldige verhoging van de ‘goudprijs’ van de laatste jaren, als ook voor de olievelden. Men bedenke bijv. dat de noodzakelijke investeringen voor de productie van 1 *baril* olie per dag in de zomer van 1974 schommelden tussen £ 100 in het Midden Oosten, £ 1200-1300 in de Noordzee en £ 3000-4000 voor de asfaltzand- en schistlagen in de VS. Dit geeft een indruk van de differentiële rente die in het Midden Oosten wordt toegeëigend, als zelfs daar rendabel wordt geïnvesteerd, d.w.z. de gemiddelde winst wordt behaald.

[17] Zie Kriellaars (p. 28-31) over de structureel zwakkere positie van de boeren tegenover de monopolistische concerns. In de VS schommelde de productie van landbouwmachines in de jaren '50 tussen 60 en 100 %; de prijs steeg met 30 %. De staalproductie schommelde tussen 90 en 120 %; de prijzen stegen met 50 %. In de landbouw schommelde de productie tussen 100 en 125 %, de prijzen die aan de boeren betaald werden daalden daarentegen met 20 %.

[18] Cliff Conner, ‘US Agrobusiness and World Famine’, in: *International Socialist Review*, september 1974.

[19] In de Amerikaanse landbouw is het inkomen per arbeidsuur, dat in 1948 nog 75 % van het gemiddelde uurloon van de industriearbeider bereikte, in 1957 tot minder dan 30 % van dit loon gedaald (Timberlake-Weber, p. 576).

[20] Verderop zullen we ingaan op de economisch zeer verschillende structuur van de zgn. dienstensector. De bemiddelingsfunctie die in het kader van de toenemende maatschappelijke arbeidsdeling steeds uitgebreider wordt en die in het kapitalisme omschreven kan worden als de verzameling van handels-, transport-, pakhuis-, krediet-, bank- en verzekeringsondernemingen, heeft slechts betrekking op een deel van die sector, waarvan sociologen en burgerlijke economen de vergaarbak maken van de meest uiteenlopende activiteiten, van pure warenproducenten (gas-, water- en energieproductie) tot pure parasieten en oplichters.

[21] Karl Marx, *Das Kapital* II, hoofdstuk 6.

[22] Over de betekenis van het consumentenkrediet om de realiseringsoemoeilijkheden tijdelijk te boven te komen en als één van de voornaamste bronnen van de inflatie, zie hoofdstuk 13 van dit boek.

[23] Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert* I, p. 259-264.

[24] Het hogere inkomen van arbeiders die reparatiewerk doen heeft twee hoofdoorzaken: 1. de hogere waarde van de waar arbeidskracht in die sector, die o.a. afhangt van de langere opleidingstijd als gevolg van de toenemende complexiteit van de apparatuur; 2. het feit, dat de prijs van die arbeidskracht lange tijd boven zijn waarde kan liggen als gevolg van een meer dan proportionele stijging van de vraag. De

sprongsgewijze invoering van miljoenen elektrische apparaten heeft een behoefte aan reparateurs in het leven geroepen, die pas geleidelijk gedekt kan worden, o.a. wegens de lange duur van de opleidingstijd en de relatieve traagheid van de beroepsstructuur.

[25] Een typisch voorbeeld van die verdere specialisering en versnippering: in plaats van de allround elektriciën komt de radio- en tv-hersteller, in plaats van de allround loodgieter de gespecialiseerde hersteller van centrale verwarmingen, enz. Ook hier doet zich echter opnieuw de mogelijkheid voor van een ‘gecentraliseerde’ reconstitutie van een nieuwe ‘geünifieerde’ arbeid; voorbeeld: de ‘general handyman’ voor grote woonblokken.

[26] Op de drempel van de eeuwwisseling had Karl Kautsky (*La question agraire*, pp. 442-443) een analyse gemaakt van de beginnende industrialisering van de landbouw.

[27] Met het opkomen van de videocassette is het hernieuwde binnendringen van de kapitalistische warenproductie in de vormingssector op grote schaal mogelijk geworden.

[28] Grote concerns zoals Xerox, Bell, 3M en Bell & Howell, die begonnen zijn met de productie van kopieerapparatuur, beginnen nu didactisch materiaal te produceren. North American Aviation is geïnteresseerd in de productie van zuiver drinkwater. General Electric neemt deel aan de oprichting van een nv (General Learning), om de productie van ‘didactische waren’ voor te bereiden. Leasco-Pergamon bereidt een reusachtige databank voor, om gesystematiseerde wetenschappelijke informatie ‘te verkopen’.

[29] Ook hier kan een bron van supplementaire warenproductie in het laatkapitalisme worden aangeboord, zoals bijv. de productie van containers.

[30] Hoewel Elmar Altvaters *Gesellschaftliche Production und ökonomische Rationalität* (Frankfurt 1969) gewijd is aan de problemen van de socialistische planeconomie, bevinden zich in dit werk nuttige aanzetten tot een marxistische theorie van de externe effecten en indirecte kosten in het kapitalisme.

[31] Zo verenigt het conglomeraat Ling-Temco-Vought o.a. een luchtvaartmaatschappij, een staaltrust, een elektronisch bedrijf, een bank, een verzekeringsmaatschappij, een vleeswarenfabriek, een bedrijf voor sportartikelen en een chemische fabriek. Werkelijk een symbool van het laatkapitalisme! Maar ook in andere conglomeraten spelen dienstverlenende bedrijven een aanzienlijke rol. Dit geldt bijv. voor ITT: internationale communicatieapparatuur, verhuur van auto's (Avis), hotels (Sheraton), consumentenkrediet, beheer van pensioenfondsen enz., er hoort ook een reusachtige bakkerij tot dit conglomeraat. Het Xerox-CIT-conglomeraat is tekenend genoeg opgebouwd op de productie en het onderhoud van fotokopieerapparatuur, consumentenkrediet, röntgenapparatuur, bureaumeubels en felicitatiekaarten.

[32] Karl Marx, *Grundrisse*, p. 323. Zie in hetzelfde boek ook p. 194 en 197 e.v., die al eerder, in hoofdstuk 5 van dit boek, zijn geciteerd.

[33] Overigens moet men rekening houden met het feit, dat de snelle stijging van de detailhandelsprijzen van veel ‘edele’ voedingsmiddelen door de groeiende distributie- en verkoopkosten de consumptie van de loontrekkenden kunstmatig beperkt. Alleen voor de basisvoedingsmiddelen is de verzadiging absoluut. Ook het dieetoptimum, o.a. voor dierlijke eiwitten, vers fruit en verse groenten, is geenszins gegarandeerd in de voeding van het proletariaat der ‘rijke’ landen.

[34] Hiervan getuigt o.a. de opkomst van een ‘teenager’-markt, de toenemende consumptie van de arbeidersjeugd buiten het arbeidersgezin, de steeds scherpere scheiding tussen de gepensioneerden en de volwassenen, enz. We kunnen hier slechts in het kort wijzen op de zware psychische schade (verwaarloosde kinderen, vereenzaamde volwassenen, wegwijnende ouden van dagen) die deze atomisering in het leven roept.

[35] Over de gevolgen van dit verschijnsel voor de omvang en fluctuaties van het industriële reserveleger, zie hoofdstuk 5 van dit boek.

[36] Zie daarover het interessante artikel van Wally Scombe, ‘Housework under Capitalism’, in: *New Left Review*, nr. 83, jan.-feb. 1973.

[37] Sociologische studies als die van D. Dumazedier (*Vers une civilisation du loisir?*, Parijs 1962) of van J. Fourastié (*Les 40.000 heures*, Parijs 1965) benadrukken wel de wisselwerking tussen de gemiddelde arbeidsproductiviteit en de mogelijkheid tot uitbreiding van de vrije tijd, maar begaan twee analytische fouten: 1. ze concipiëren een zgn. ‘dynamiek van de massaconsumptie’ onafhankelijk van de specifieke maatschappelijke structuur en beschouwen de eerste in plaats van de tweede als bepalend voor de kwantitatieve en kwalitatieve vormgeving van de vrijetijdsbesteding; 2. ze geven geen verklaring voor het feit, dat het gedrag tijdens de vrije tijd op beslissende wijze afhankelijk is van de productieverhoudingen. De massa van de tot vervreemde arbeid veroordeelden kunnen in hun vrije tijd niet plotseeling creatieve initiatieven aan de dag leggen.

[38] Zie de al omvangrijke literatuur die door de Amerikaanse advocaat Ralph Nader gepubliceerd of door hem geïnspireerd is. — Ernest Zahn (*Soziologie der Prosperiteit*, München 1964, p. 28 e.v.) spreekt in dit verband naïef van ‘totale consumptie’. Zie ook Daniel Garcia, ‘La durée des biens et la dégradation de l’environnement’, in: *Economie et sociétés*, september 1973: ‘De opvatting dat de technische vooruitgang een kortere levensduur van de producten tot gevolg heeft, wordt algemeen. (...) (De) specialisten ontwerpen steeds geraffineerdere technieken om het vernieuwingstempo van de goederen te versnellen. We mogen dus stellen dat we in een economie van geplande veroudering leven.’

[39] Zie André Gorz, *Critique de la division du travail*, Le Seuil, Parijs 1973, p. 258. Zie ook het al in hoofdstuk 8 genoemde citaat van Charles Levinson, die de sector ‘ontwikkeling’ in de farmaceutische industrie (in tegenstelling tot het grondslagenonderzoek) ontmaskert als de jacht op nieuwe verkoop-

trucs. In deze farmaceutische industrie vormen de eigenlijke productiekosten in de VS maar 32 % van de groothandelsprijs, aldus de onderzoekscommissie van senator Kefauver. Charles Levinson schat deze productiekosten op 39 % van de groothandelsprijs en minder dan 20 % van de detailhandelsprijs (*The Multinational Pharmaceutical Industry*, p. 29).

[40] Geoffrey Kay, p. 165-166.

[41] Karl Marx, *Grundrisse*, p. 313.

[42] Karl Marx, *Grundrisse*, p. 231.

[43] Marx-Engels, *Die deutsche Ideologie*, MEW 3, p. 68.

[44] Karl Marx, *Grundrisse*, pp. 312-313.

[45] Karl Marx, *Grundrisse*, pp. 426-427.

[46] In zijn vroege geschriften heeft Marx dit verband tussen consumptie en creatieve activiteit uitdrukkelijk benadrukt. Zie ook de *Theorien über den Mehrwert*, III, pp. 310-311 en 304 e.v., waar hij de ascese expliciet afwijst.

[47] In de *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* analyseert Marx het genot van de heersende klassen als dat van de ‘zich wezenloos uitrazende individuen’ en legt er de nadruk op dat ‘verkwistende rijkdom’ gepaard gaat met mensenverachting (MEW, Ergänzungsband I, Berlijn 1968, p. 555).

[48] Karl Marx, *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, p. 186.

[49] Ernest Zahn, p. 35-36, 64-71, 85.

[50] Karl Marx, *Grundrisse*, p. 325.

[51] Zie hierover de voortreffelijke uiteenzettingen in Baran en Sweezy’s *Monopoly Capital*.

[52] Joseph Gillman, *The Falling Rate of Profit*, p. 88 e.v.

[53] De drang van de monopolies om hun surpluswinsten veilig te stellen en het tot stand komen van twee gemiddelde winstvoeten — één voor de niet-gemonopoliseerde en één voor de gemonopoliseerde sectoren — vloeit o.a. voort uit de behoefte van het grootkapitaal, om het winstverlies als gevolg van de groei van het onproductieve kapitaal op de niet-gemonopoliseerde sectoren af te wentelen.

[54] Ook de productie van films, tv-programma’s en communicatiemiddelen is in het kapitalisme materiële warenproductie. En wanneer ze door loonarbeiders uitgevoerd wordt, is ze productief in de kapitalistische betekenis van het woord, brengt ze met andere woorden meerwaarde voort. De ‘distributie’ van tv-uitzendingen aan miljoenen toeschouwers is geen warenproductie, maar gesocialiseerd dienstbetoon en brengt dus geen extra meerwaarde voort.

[55] Pierre Naville wees als eerste op de fundamentele tendens tot veralgemening van de loonarbeid, die aan de uitbreiding van de dienstensector in het laatkapitalisme ten grondslag ligt.

[56] Zie Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert* I, pp. 264, 425.

[57] Zoals het geval is bij Bischoff, Altwater-Huisken e.a.

[58] Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert* I, pp. 279, 298.

[59] Idem, pp. 259, 271, 299-300, 304.

[60] Idem, p. 424: 'Het kenmerkende van de productieve arbeiders, d.w.z. van de arbeiders die kapitaal voortbrengen, bestaat erin, dat hun arbeid zich in waren, in materiële rijkdom realiseert.' Zie daartegen de passages op pp. 416 en 425 e.v.

[61] Idem, p. 325.

[62] Karl Marx, *Das Kapital* II, p. 129 en passim.

[63] Idem, p. 133. Zie echter in tegenstelling hiermee de passages over kapitalistisch bedreven niet-materiële productie in *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, pp. 144-146. Uit al die passages blijkt o.a. ondubbelzinnig, dat Marx vóór de redactie van *Das Kapital* II aarzelde over de nauwkeurige bepaling van de grens tussen productieve en onproductieve loonarbeid die voor kapitalisten geleverd wordt.

[64] Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert* I, p. 133.

[65] Karl Marx, *Das Kapital* II, p. 138. Zie ook p. 150. Onder 'gedaanteverandering van de waarde' verstaat Marx de metamorfose van waar in geld en van geld in waar buiten het productieproces om.

[66] Idem, p. 141 (wij cursiveren).

[67] Idem, p. 151 (wij cursiveren).

[68] We schreven in onze *Marxistische Wirtschaftstheorie*: 'Algemeen kan men zeggen, dat iedere arbeid die gebruikswaarde scheidt, verandert of bewaart (...) productieve arbeid is en dus de ruilwaarde verhoogt.' Dit om de productieve arbeid af te grenzen van de arbeid in de circulatiesfeer, en steeds in relatie tot de warenproductie en -circulatie. De definitie stemt volledig overeen met die van Marx in *Das Kapital* II, zoals blijkt uit de boven aangehaalde citaten (alleen zou er in plaats van 'ruilwaarde verhoogt', 'ruilwaarde' of beter 'waarde toevoegt' moeten staan). Altwater heeft ongelijk als hij verklaart: 'Het begrip productieve arbeid, zoals Mandel het definieert', stemt 'helemaal niet overeen met Marx' begrip' en blijft 'zelfs achter bij de complexiteit van het begrip bij Adam Smith' (Altwater, Huisken, p. 249). Hij schijnt niet begrepen te hebben, op welke vraag we, aansluitend bij Marx, een antwoord probeerden te geven: de vraag naar de juiste grens tussen de productieve sfeer enerzijds en de circulatie- en dienstensfeer anderzijds.

[69] Een in grote trekken juiste weergave van dit onderscheid tussen productieve en onproductieve loonarbeid vanuit het standpunt van het kapitaal als geheel, d.w.z. het onderscheid tussen de 'echte kosten' en de 'onkosten' die de productie met zich meebrengt, is te vinden in Karl Renners *Die Wirtschaft als Gesamtprozess und die Sozialisierung*, Berlijn 1924, p. 57-62, 129-133. Vanuit het standpunt van de

individuele kapitalist is natuurlijk iedere loonarbeid — ook in de circulatie- en dienstensfeer — productief, omdat die hem in staat stelt, een deel van de totale maatschappelijke meerwaarde te bemachtigen.

[70] Jacques Nagels, *Travail collectif et travail productif dans l'évolution de la pensée marxiste*, Editions de l'Université de Bruxelles, Brussel 1974.

[71] Dit is de rationele kern van Galbraith's stelling over de tegenstelling tussen 'private affluence' en 'public squalor' (*The Affluent Society*). Maar omdat hij de marxistische waarde-en meerwaardetheorie verwerpt, kan hij die tegenstelling niet conceptueel weergeven.

[72] Als volgende nachtmerrie schetsen we het beeld van een massaal binnendringen van warenverhoudingen in de geneeskunde en in de chirurgie (als onderscheiden van de farmaceutica), met koop en verkoop van lichaamsdelen en -organen, compleet met concurrentie, winstmaximalisering en overdrachts-, verzendings-, bewaar-, krediet- en reparatiediensten. — Nog vóór dit manuscript ter perse ging, bereikte ons het bericht van de massale export van bloedplasma uit Haïti naar de Verenigde Staten (*Le Monde*, 16 maart 1972).

[73] J. Nagels, p. 256, rekent de kapitalistisch georganiseerde, d.w.z. van loonarbeid gebruik makende reparatiebedrijven voor duurzame consumptiegoederen tot de productie- en niet tot de circulatie- of eigenlijke dienstensfeer, omdat dergelijke reparaties onvermijdelijk zijn voor de realisering van de gebruikswaarde van duurzame consumptiegoederen.

De permanente inflatie

Geld drukt een maatschappelijke verhouding uit — de verhouding waarin het maatschappelijke arbeidsvermogen is verbrokkeld in onafhankelijk van elkaar verrichte particuliere werkzaamheden, de producenten pas in maatschappelijk contact met elkaar treden door de ruil van hun arbeidsproducten, deze arbeidsproducten dus waren zijn, de waren ruilwaarde bezitten en een ontwikkelde warenproductie slechts mogelijk is als deze ruilwaarde zich tegenover hen als geld verzelfstandigt.^[1] Op het geld is dus zowel het maatschappelijke karakter van de particuliere arbeid van de warenproducenten gebaseerd, als het feit dat dit maatschappelijke karakter zich pas doorzet langs de omweg van de warenruil, de markt, de particuliere toe-eigening van het waardeproduct (in de kapitalistische productiewijze: toe-eigening van de meerwaarde door het kapitaal): '(Het banksysteem toont voorts aan, dat) het geld inderdaad niets anders is dan een bijzondere uitdrukking van het maatschappelijke karakter van de arbeid en de producten daarvan, dat echter in tegenstelling tot de basis van de privéproductie in laatste instantie steeds naar voren moet komen als een ding, een bijzondere waar naast andere waren.'^[2]

Uit het feit dat het maatschappelijke karakter van de warenproducerende arbeid nooit *a priori* gegeven is, blijkt al de noodzaak van het geldmateriaal, d.w.z. de belichaming van de waarde in de waarde van een specifieke waar — een algemene equivalent. Marx heeft uiteengezet, waarom een 'arbeids-geld',^[3] dat slechts een bepaald aantal arbeidsuren ('waarde') tot uitdrukking zou brengen, als algemeen equivalent in een warenproducerende maatschappij disfunctioneel zou zijn.^[4] Juist het overwinnen van het nog bij Ricardo aanwezige dualisme tussen de arbeidswaardeleer, die de warenwaarde bepaalt, en de kwantiteitstheorie, die de geldwaard- bepaalt, stelt Marx in staat om op basis van de arbeidswaardetheorie een coherente economische theorie te ontwikkelen die vrij is van tegenspraken.^[5]

Iedere poging om de 'geldwaarde' op een andere manier te bepalen dan door de warenwaarde van de geldwaar (goud of zilver), d.w.z. door de 'conventie',^[6] staatsdwang of zuivere 'reflex van de warenwaarden', moet tot ernstige tegenspraken leiden. Dit is o.a. het geval bij Rudolf Hilferding, die in zijn *Finanzcapital* de theorie van de 'maatschappelijk noodzakelijke circulatiewaarde' opstelde en deze direct afleidde uit het totale waardeproduct (de som van de waarden van alle circulerende waren).^[7]

Kautsky^[8] had de fundamentele fout van Hilferdings geldtheorie al vóór de Eerste Wereldoorlog geanalyseerd,^[9] maar zijn kritiek niet tot in de laatste consequenties doorgetrokken.

Omdat Hilferding direct uitgaat van de 'som van de waarden van alle circulerende waren' ziet hij de grondslag van Marx' geldtheorie over het hoofd, namelijk: 'Het verschil tussen de prijs en waarde, tussen de waar gemeten naar de arbeidstijd waar deze het product van is, en het product van de arbeidstijd waartegen deze wordt geruild, dit verschil vereist een derde waar als maatstaf waarin de werkelijke ruilwaarde van de waar is uitgedrukt. Omdat de prijs niet gelijk is aan de waarde, kan het waardebepalende element — de arbeidstijd — niet het element zijn waarin de prijzen worden uitgedrukt, omdat de arbeidstijd zich dan tegelijk als het bepalende en het niet-bepalende, als het gelijke en het ongelijke van zichzelf zou moeten uitdrukken.'^[10] Hilferdings formule: 'waardesom der waren' gedeeld door de omloopsnelheid van het geld, is dus op een dubbele manier zinledig, ten eerste omdat de 'waardesom der waren' een som is van niet-homogene arbeidskwanta, die immers pas door de ruil en in verschillende verhoudingen herleid kunnen worden tot de maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd; op de tweede plaats omdat een dergelijk kwantum arbeid onmogelijk gedeeld kan worden door de 'omloopsnelheid van het geld': 5 miljoen arbeidsuren gedeeld door 25 keer per jaar circulerende gouden munten of bankbiljetten is een inhoudsloze formule.

Vervangt men echter de 'waardesom der waren' door de 'prijsom der waren'^[11] en formuleert men de prijs als de *gelduitdrukking* (geldvorm) *van de waarde*, dan 'wordt deze prijsom opgevat als een *verhouding*, nl. de verhouding tussen de (zich veranderende) waarde van de waren en de (zich veranderende) waarde van de geldwaar, het geldmateriaal. Iedere marxistische analyse van de geldproblematiek moet uitgaan van een analyse van deze *verhouding*.^[12] In deze zin onderscheidt Marx drie geldvormen, waarmee drie ontwikkelingswetten corresponderen:

1. Zuiver metaalgeld. Omdat zuiver metaalgeld — gemakshalve zullen we in het vervolg alleen goudgeld als metaalgeld beschouwen — een immanente waarde bezit (de hoeveelheid maatschappelijk noodzakelijke arbeid die het bevat), wordt zijn circulatiemassa bepaald door de dynamiek van de circulerende warenwaarden en de betalingen die gedaan moeten worden. Daalt de som van de warenwaarden (door stijging van de arbeidsproductiviteit of daling van de productie) bij gelijkblijvende waarde van het goud, dan wordt de goudgeldcirculatie beperkt resp. dalen de warenprijzen, er wordt meer goudgeld opgepot en aan de circulatie onttrokken. Stijgt de som van de warenwaarden (wegens stijging van de productie of, bij gelijkblijvende productie, daling van de arbeidsproductiviteit) bij gelijkblijvende goudwaarde, dan groeit de goudgeldcirculatie (gaan de schatkisten open en wordt goud in de circulatie

gebracht). En omgekeerd: daalt de goudwaarde door een plotselinge stijging van de arbeidsproductiviteit in de goudmijnen, dan stijgen de prijzen van de andere waren, als de som van de warenwaarden gelijk blijft. Stijgt de goudwaarde door een plotselinge daling van de arbeidsproductiviteit in de goudmijnen, dan dalen de prijzen, als de som van de warenwaarden gelijk blijft.[13] Het betreft hier uitzonderlijke grensgevallen. Het belangrijkste bij dit geval is echter de bepaling van de massa van het circulerende geld door de warenprijzen (in laatste instantie bepaald door de verhouding tussen de som van de warenwaarden en de goudwaarde), gedeeld door de omloopsnelheid van het goudgeld. De autonome variabele is altijd de warencirculatie en de warenwaarde. Goudgeld stroomt de circulatie in en uit, als functie van de behoeften van de kapitalistische reproductie.

2. Geldsymbolen, d.w.z. inwisselbaar papiergeld (of zilveren pasmunt) die omwille van een doelmatig gebruik van de circulatiemiddelen en uitbreiding van het krediet puur goudgeld vervangen. Daarvoor geldt dezelfde wet als voor het goudgeld, althans wanneer de uitgifte niet overmatig groot is. In dat geval is het 'zo goed als goud' en kan het net als goud te allen tijde uit de circulatie worden teruggetrokken om daar later weer in terug te worden gebracht. Maar als de uitgifte groter is dan de corresponderende hoeveelheid goud, dan treedt automatisch ontwaarding op van het inwisselbare papiergeld. Omdat bijv. 1 ounce goud = 1 ton staal een vergelijking van gegeven arbeidskwanta is, kan het feit dat 1 ounce goud niet meer in 80 RM maar in 160 RM wordt uitgedrukt, niets veranderen aan de waarde van goud en staal. Ieder bankbiljet van 10 RM vertegenwoordigt op grond van deze extra uitgifte slechts de halve hoeveelheid goud; zijn waarde is daarom met de helft gedaald, d.w.z. de (papiergeld)-prijs van het staal zal verdubbelen.[14]

3. Niet-convertibel papiergeld met gedwongen koers. Hiervoor geldt in grote lijnen dezelfde wetmatigheid als voor convertibel papiergeld, maar met één belangrijk verschil: omdat de verhouding tussen warenwaarde en goudwaarde hier niet direct gegeven is, kan slechts *post festum* worden vastgesteld hoeveel goud dit papiergeld vertegenwoordigt; dat zal de koers van dit papiergeld *tegen goud* (op een 'vrije' of 'zwarte' markt) en *tegen buitenlandse valuta* aantonen.

Inflatie is dus alleen voor papiergeld een zinvol begrip;[15] de term 'goudinflatie' daarentegen is even inhoudsloos als 'ijzerinflatie'. Het juiste begrip is hier niet 'inflatie', maar 'daling van de warenwaarde'. Een plotselinge en massale waardedaling van de edele metalen, zoals in de 16de eeuw, na 1849 of na 1890 (Transvaal en de toepassing van het cyanideprocedé in de goudproductie), leidt weliswaar tot soortgelijke prijsstijgingen als een massale papiergeldinflatie, maar er is één belangrijk verschil: als het goud aan waarde verliest, kan het nog steeds worden gebruikt voor schatvorming; gedeva-

lueerd papiergeld daarentegen wordt systematisch in de circulatie gehouden en wordt steeds minder geschikt om op te potten.[16] Bij metaalgeld kan er hoogstens van 'inflatie' sprake zijn, als het om een vermindering van het goudgehalte van de munten gaat, d.w.z. om muntvervalsing. In dat geval wordt eveneens de regel bevestigd, dat dergelijke 'inflatiemunten' onbruikbaar worden voor schatvorming en volgens de bekende wet van Gresham in de circulatie blijven. Daarom heeft Werner Hofmann ongelijk, als hij het verschijnsel van de prijsstijging, dat sinds de jaren '90 van de vorige eeuw chronologisch samenvalt met de dominerende positie van de monopolies, als het bewijs voor het begin van een 'seculaire inflatie' definieert.[17] De toenmalige prijsstijgingen kunnen door andere factoren verklaard worden, met name door de waardedaling van het goud als gevolg van een daling van de productiekosten daarvan.[18] Van een 'seculaire inflatie' kan op zijn vroegst sinds de Eerste Wereldoorlog worden gesproken, of juist: sinds het moment dat de grote economische wereldcrisis van 1929-1932 werd overwonnen.

In ontwikkelde kapitalistische landen met een gouden standaard kwam de papiergeldinflatie pas op samen met de hypertrofie van de staatsuitgaven (met het dekken van het begrotingstekort door de drukpers) als gevolg van bewapening en oorlog.[19] Als mechanisme tot kredietuitbreiding in het kader van het eigenlijke proces van warenproductie en -circulatie werd de inflatie zowel door de burgerlijke politieke economie als door de kapitalistische politici als niet-serieus van de hand gewezen.[20] Men ging daarbij uit van de veronderstelling, dat alleen de immanente wetten van een markteconomie een evenwichtsverstoring konden herstellen en dat iedere poging om 'kunstmatig' in dit proces in te grijpen, op den duur de sanering van de economie in gevaar zou brengen en de tegenspraken en oorzaken van de crisis zou vermenigvuldigen.[21]

Zonder twijfel bevatte die 'orthodoxe' geldtheorie een korreltje waarheid. De kapitalistische overproductiecrises hebben o.a. de objectieve functie om door massale ontwaarding van het kapitaal de valorisering van het totale kapitaal (ondanks een stijging van de organische samenstelling) te vergemakkelijken. Deze ontwaarding van het productieve en fictieve kapitaal gebeurt niet gelijkmatig en in verhouding tot de kapitaalinvestering van iedere onderneming, maar selectief: de technisch verst ontwikkelde ondernemingen overleven, de achtergebleven firma's en de zwendelbedrijven worden volledig uitgeschakeld. De bedrijven met een gemiddelde productiviteit worden harder getroffen door de ontwaarding dan de voorlopers, hoewel ze aan het bankroet ontsnappen.

In de kapitalistische 'productiewijze is de overproductiecrisis het geëigende mechanisme waarmee de gestegen arbeidsproductiviteit zich doorzet als bepaling van de maatschappelijk noodzakelijke arbeids-

tijd in de warenproductie, d.w.z. als bepaling van de warenwaarde. Firma's die maatschappelijke arbeidstijd objectief verkwesten worden uitgeschakeld door bankroet resp. opdrogen van de winst, en de uitgebreide reproductie van het kapitaal wordt, ondanks lagere warenwaarden, o.a. ook door hernieuwde verhoging van de meerwaardevoet opnieuw mogelijk. De in de fase van voorspoed en 'oververhitting' gestegen prijzen worden nu aangepast aan de gedaalde warenwaarde, surpluswinsten worden grotendeels uitgeschakeld. Maar de overproductiecrisis is (zoals boven uiteengezet) tegelijk het mechanisme dat periodiek een nieuwe groet van de winstvoet mogelijk maakt door middel van een kapitaalontwaarding en een verhoging van de meerwaardevoet — een proces dat via de hernieuwde intensivering van de productiekraft arbeid in de 'voorhoedebedrijven' opnieuw tot surpluswinsten voor afzonderlijke kapitalen leidt. Als een dergelijke 'sanering' van de kapitalistische economie langdurig wordt tegengehouden door opblazen van het krediet en de inflatie, d.w.z. als een periodieke prijsdaling, een periodieke aanpassing van de marktprijzen aan de warenwaarden (productieprijzen) kunstmatig verhinderd wordt, kan een hele reeks kapitalistische ondernemingen, die al beneden de gemiddelde arbeidsproductiviteit in hun sector werken, de ontwaarding van hun kapitaal resp. het bankroet langer ontgaan. Dan wordt het helemaal moeilijk om de 'gezonde' van de zieke ondernemingen resp. van de pure zwendelbedrijven te onderscheiden.[22] Maar omdat dát de evenwichtsverstoring tussen productiecapaciteit en effectieve vraag op den duur alleen maar kan vergroten ontstaat het gevaar dat de 'krach' slechts verschoven wordt.[23]

Kracht, omvang en duur van de grote economische wereldcrisis van 1929-1932 hadden een herziening van die heersende economische ideologie tot gevolg: de prioriteiten van de burgerlijke economische politiek werden verschoven. Het gevaar dat de geldstabiliteit langdurig ontwricht zou worden werd geringer geacht dan de gevaren op korte en middellange termijn van langdurige werkloosheid en stagnatie van de productie. Vanuit het standpunt van de valorisering van het kapitaal was dit ongetwijfeld gerechtvaardigd. Hierbij kwamen nog zwaarwegende socio-politieke overwegingen, in de Verenigde Staten al vóór de Tweede Wereldoorlog, in de andere imperialistische landen vooral na de Tweede Wereldoorlog: gezien de veranderde internationale maatschappelijke krachtsverhoudingen zou de terugkeer van massale werkloosheid gelijkstaan met een catastrofale maatschappijcrisis van het laatkapitalisme.

Om al die redenen spraken de belangrijkste groepen van het monopoliekapitalisme resp. de regeringen van de imperialistische landen zich uit voor een permanente geïnstitutionaliseerde inflatie als middel om catastrofale economische crises zoals die van 1929-1932 te overwinnen of te verhinderen. De door John Maynard Keynes ingeluide 'omwenteling' in de burgerlijke politieke economie was de bewuste ideologische uitdrukking van die prioriteitsverschuiving. Kennis nemend van de vele uitspraken

hierover,[24] kan men rustig spreken van een bewuste ommekeer in de economische politiek van het imperialisme. Hier geven we alleen een uitspraak van Keynes zelf: 'Er bestaat nog maar één efficiënt middel om de prijzen in de wereldeconomie te verhogen, en dat is een mondiale uitbreiding van de met krediet gefinancierde uitgaven.(...) Die financiering moet op initiatief van de openbare organen geschieden. En ze dient breed opgezet en vastberaden aangepakt te worden, wil ze toereikend zijn om de helse kringloop te doorbreken en de geleidelijke verslechtering van de economische situatie tegen te gaan. (...) Cynici zouden hier kunnen concluderen, dat alleen een oorlog zulk een zware aftakeling tot staan kan brengen. Want tot dusver is de oorlog de enige rechtvaardiging voor een grootscheepse openbare meeruitgave geweest. (...) Ik hoop, dat onze regering zal bewijzen, dat ze ook de vredesuitgaven kan beheersen.'[25]

Technisch heeft de permanente inflatie zich vooral doorgezet via de uitbreiding van het *girale geld* (sinds het einde van de 19de eeuw). Convertibel papiergeld (geldsymbolen) werd in de 19de eeuw uitgegeven als middel om het *circulatiekrediet* te verzekeren. De omvang van die emissie van papiergeld schommelde hoofdzakelijk met de omvang van de te disconteren wissels, en was dus aangepast aan de directe behoeften van de kapitalistische warentcirculatie. Als middel om het krediet *uit te breiden* kon dergelijk papiergeld slechts door speculatie of wisselruiterij geschapen worden. Hierbij ging het initiatief vooral van het handelskapitaal uit. Met de veralgemening van de praktijk van het rekening-courantkrediet[26] kwam er verandering in die toestand. De kredietschepping door de banken emancipeerde zich nu meer en meer van de eigenlijke warentcirculatie; het initiatief ging van het handelskapitaal over op de grote concerns in de productiesfeer. Nu konden ze productiekrediet krijgen via het rekening-courantkrediet — d.w.z. via giraal geld.[27] De geldmassa werd van een tweeledige een driedelige omgekeerde piramide: een basis van goud, waarop zich een bredere laag papiergeld verhief met daarboven een nog bredere laag giraal geld (bankkrediet).

Zolang de controle over de totale geldmassa door de centrale bankautoriteiten gehoorzaamde aan de regels van de financiële orthodoxie op basis van de gouden standaard, was die uitbreiding van het geldscheppingsproces een puur technische aangelegenheid om de *faux frais* van de circulatie te beperken. Met de 'keynesiaanse revolutie' kwam het echter tot een omwenteling niet alleen in de vorm, maar ook in de inhoud van geldschepping. Giraal geld (rekening-courantkrediet door de banken verstrekt) werd nu de hoofdbron van de inflatie.

Aanvankelijk ging het initiatief uit van de burgerlijke staat, zoals al tot uiting kwam in zowel de keynesiaanse theorie zelf als in soortgelijke visies van Duitse geldtheoretici.[28] *Deficit financing*,

d.w.z. begrotingstekorten als middel om een extra ‘effectieve vraag’ te scheppen, was de strategie op lange termijn. Tijdens de Tweede Wereldoorlog trad de rol van de staatsuitgaven als voornaamste oorzaak van de inflatie duidelijk op de voorgrond. Na de Tweede Wereldoorlog echter, in de nieuwe ‘lange golf met expansieve grondtoon’, waren de eigenlijke staatsuitgaven weliswaar nog steeds belangrijk, maar slechts van secundaire betekenis voor de verklaring van de permanente inflatie. *De voornaamste bron van de inflatie werd nu de expansie van het rekening-courant-krediet, toegestaan en gedekt door de centrale banken en de overheid, dat de banken aan de aan de privésector verstrekten*, nl. productiekrediet aan de kapitalistische concerns en consumptiekrediet aan de gezinnen (in de eerste plaats voor de aankoop van woningen en duurzame consumptiegoederen). *De permanente inflatie is dus een permanente inflatie van kredietgeld, de voor het laatkapitalisme adequate vorm van geldschepping om de uitgebreide reproductie op lange termijn veilig te stellen* (extra middelen om meerwaarde te realiseren en kapitaal te accumuleren).

Deze verklaring van oorsprong en inhoud van de hedendaagse permanente inflatie wordt nog steeds door velen van de hand gewezen, ook door veel groepen die zich op het marxisme beroepen. Zij houden hardnekkig vast aan de voorstelling, dat de militaire uitgaven de enige of in ieder geval de centrale oorzaak van de inflatie zijn. Maar de cijfers spreken duidelijke taal. Het is voldoende de volgende reeksen aggregaten uit de Amerikaanse economie sinds de Tweede Wereldoorlog onderling te vergelijken:[\[29\]](#)

jaar	A	B	C	B in % van A	C in % van A
	bruto nationaal product (in miljarden dollars)	staats-schuld	privé-schuld		
1946	208,5	269,4	153,4	129,4	73,6
1950	284,8	239,4	276,8	84,0	97,2
1955	398,0	269,8	392,2	67,8	98,5
1960	503,7	301,0	566,1	59,7	112,4
1965	684,9	367,6	870,4	53,7	127,1
1969	932,1	380,0	1247,3	40,8	133,8
1973	1294,5	± 600,0	± 1700,0	46,3	131,2
eind 1974	1395,0	± 700,0	± 2000,0	50,0	140,0

Om het beeld af te ronden is het voldoende hieraan toe te voegen, dat de totale privéschuld in de Verenigde Staten tussen 1925 en 1945 praktisch stabiel is gebleven (\$ 131,2 miljard in 1925, \$ 139,7 miljard in 1945), en dat die klaarblijkelijk pas na de Tweede Wereldoorlog zo geweldig is uitgebreid. In de Bondsrepubliek steeg de papiergeldcirculatie van 14 miljard DM in 1955 tot 47,5 miljard DM in 1973, maar bankleningen aan binnenlandse firma’s en particulieren stegen van 63 miljard DM tot 631 miljard DM. In Japan steeg de papiergeldcirculatie van 422 miljard yen in 1950 tot 5.556 miljard yen in 1970, maar de bankleningen ten gunste van de particuliere sector stegen van 2.500 miljard yen in 1952 tot 39.500 miljard yen in 1970. Ook het geval van België — een land met betrekkelijk geringe militaire uitgaven — verdient genoemd te worden. In de periode 1968-1971 zijn de bankkredieten aan de staat tot 210 miljard BEF, d.w.z. met meer dan het dubbele toegenomen; de bankkredieten aan de privésector zijn echter van 72 tot 340 miljard BF gestegen, d.w.z. bijna vervijfvoudigd. In diezelfde periode is het bruto nationaal product tegen constante prijzen met slechts ongeveer 550% gestegen. Het inflatoire karakter van die kredietgeldschepping is duidelijk.

Men is zich van het fenomeen van de permanente inflatie bewust gaan worden, toen, in tegenstelling tot de traditionele ontwikkeling, de prijzen in periodes van manifeste overproductie — recessie — ophielden te dalen en zelfs bleven stijgen. De grote economische wereldcrisis van 1929-1932 had een geweldige daling van de prijzen veroorzaakt, welke die van alle bekende kapitalistische overproductiecrises overtrof. Ook de crisis van 1938 leidde tot een plotselinge prijsdaling.

Na de algemene prijsstijging in de jaren 1940-1946 begon een tegenstrijdige ontwikkeling: tegen alle verwachtingen in zijn de prijzen in de eerste jaren na de oorlog sterk gestegen, hoewel ze in de Verenigde Staten tijdens de recessie van 1949 (slechts licht) zijn gedaald. Dan kwam de nieuwe prijsstijging met de ‘Korea-boom’. De uitwerking van de ‘permanente inflatie’ begon zichtbaar te worden, toen in 1953, 1957 en 1960 de recessie in de VS gepaard ging met een stijging van de detailhandelsprijzen (in 1953 was er opnieuw een lichte daling van de groothandelsprijzen). In de recessiejaren 1970 en 1971 was de verdere stijging van de prijzen bijzonder in het oog springend, en dat geldt nog sterker voor de algemene recessie van 1973-1974. Zo ontstond er een volkomen nieuwe terminologie rond de ‘kruipende inflatie’, die een tussenstap vormde naar het inzicht, dat het laatkapitalisme in werkelijkheid sinds meer dan 30 jaar in een toestand van permanente inflatie leeft. J.K. Galbraith schreef al in 1958: ‘Onze huidige houding en doelstellingen dwingen ons de economie op een niveau te laten draaien waar, zoals we gezien hebben, inflatie niet als een abnormaal maar als een normaal vooruitzicht te beschouwen is.’[\[30\]](#)

Hoe kan de inflatoire werking van de expansie van het krediet resp. van het kredietgeld (giraal geld) bewezen worden? Hoe kan die inflatie gemeten worden? Op het eerste gezicht lijkt het antwoord eenvoudig: aan de prijsstijging van de waren. Zo'n vereenvoudigende verklaring vervalt echter gemakkelijk in Hilferdings cirkelredenering. Aangezien de prijzen de monetaire uitdrukking zijn van de warenwaarden, kan geldinflatie niet automatisch aan de prijsstijging afgelezen worden. Warenprijzen drukken steeds een verhouding uit tussen de waarden van twee waren — de waar in kwestie en het goud. De ontwikkeling van *beide* factoren van die verhouding en hun onderlinge verband moeten aan het onderzoek ten grondslag worden gelegd. Hierbij komt nog een ander moment, waarop de keynesiaanse school voor een deel terecht gewezen heeft. Geld als koopkracht, als effectieve vraag, mag niet alleen met de lopende *stroom* van de warenproductie vergeleken worden; het heeft ook een *mobiliserende* werking, d.w.z. het kan een gegeven *warenavoorraad* opnieuw aan het circuleren brengen.[31] Deze functie is vooral in een overproductiecrisis van belang. Als het bank- of het centrale banksysteem extra ruilmiddelen schept, terwijl er grote voorraden onverkochte waren bestaan, doet die extra geldmassa wel de prijzen stijgen, maar heeft niet noodzakelijk een inflatoire uitwerking.[32] Ze dient immers niet alleen om geruild te worden tegen de lopende warenproductie, maar kan ook het vervullen van opeisbare betalingsverplichtingen vergemakkelijken en daardoor tot dan toe onverkoopte en uit de circulatie genomen waren opnieuw in circulatie brengen. De keynesiaanse en neokenesiaanse school formuleert dus in zeer algemene bewoordingen, dat alleen bij volledig gebruik van de meest zeldzame 'productiefactor' het scheppen van extra circulatie- en betalingsmiddelen een inflatoire werking heeft.[33]

Wij betwisten niet dat extra massa's papier- en giraal geld bij aanwezigheid van grote voorraden onverkoopte waren en niet-gebruikte productiecapaciteit een heel andere uitwerking hebben dan wanneer het productieapparaat al volledig in gebruik is. Toch is die keynesiaanse stelling maar gedeeltelijk juist. De fundamentele fout daarvan ligt o.a. in een ongedifferentieerd gebruik van aggregaten, in het geloof in automatische reacties, waarbij belangrijke tussenstappen buiten beschouwing worden gelaten. Een verhoging van de geldmassa in tijden van recessie en crisis kan wel de verkoop van consumptiegoederen doen stijgen (en ook dit niet noodzakelijk in een bepaalde vaste verhouding), maar zal slechts tot een verhoging van de productieve investeringen leiden, als er tegelijkertijd een langdurige uitbreiding van de markt verwacht wordt en de winstvoet stijgt (vooral als die bij het begin van de recessie de kapitalisten te laag voorkwam). Als dit niet gebeurt (of niet in de verwachte mate als de kapitalisten wenselijk achten), zullen de privé-investeringen niet of niet in de verwachte mate opgetrokken worden.[34] Het multiplicatoreffect van diverse vormen van staatsuitgaven, begrotingstekorten, belastingfaciliteiten' enz. kan dus sterk verschillen van tijdstip tot tijdstip. Productieve investeringen — d.w.z. investeringen die een verhoging van het waardeproduct bewerkstelligen — hebben een veel gro-

ter multiplicatoreffect dan onproductieve. En de multiplier van economische handelingen, die in werkelijkheid slechts de verandering zijn van één vorm van braakliggend kapitaal in een andere — zoals bijv. de verkoop van waardepapieren, om met de opbrengst percelen onbebouwde grond speculatief aan te kopen, of omgekeerd — kan onder bepaalde omstandigheden zo gering zijn, dat de totale omzet in de nationale economie niet of nauwelijks toeneemt.

Om de inflatoire uitwerking van het opblazen van het kredietgeld nauwkeuriger te kunnen bepalen, moeten wij daarom drie tendensen met elkaar vergelijken:

1. de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in de goudindustrie, vergeleken met die in de warenproductie van de kapitalistische wereld, d.w.z. de ontwikkelingstendensen op lange termijn van de in goud uitgedrukte warenprijzen;
2. de ontwikkeling van de geldhoeveelheid, vergeleken met het totale waarde(product (d.w.z. productievolumen) vermengd met gemiddelde warenwaarde), rekening houdend met de omloopsnelheid van het geld;
3. de structuurproblemen van de prijsontwikkeling, d.w.z. de verschillende ontwikkeling van groot- en detailhandelsprijzen, de prijzen van grondstoffen en landbouwproducten enerzijds en van de prijzen der industriële eindproducten anderzijds, de prijzen op de binnenlandse markt en de exportprijzen (wereldmarktprijzen) enz.

Uit de structuurproblemen zou kunnen blijken, of de kredietgeld inflatie veroorzaakt wordt door specifieke behoeften van de laatkapitalistische monopolies en niet alleen door de algemene realisering-moeilijkheden van de meerwaarde en valoriseringsmoeilijkheden van het kapitaal. Vooruitlopend kunnen we zeggen: vanuit de geld- en waardetheorie is de stelling van de *cost-push-inflation* (kosteninflatie)[35] zinloos. Alleen als er een overschot liquide middelen bestaat, kunnen de concerns in het monopoliekapitalisme een verhoging der kosten automatisch op de verkoopprijzen, d.w.z. op de verbruiker afwentelen.[36] Als de geldmassa daarentegen bij een loonstijging stabiel blijft of slechts aan de productiestijging wordt aangepast, kan het gebeuren dat ook *zonder concurrentie* de kostenstijging in bepaalde industrietakken niet tot een prijsstijging leidt. Als de valuta stabiel blijft, is Marx' theorema, dat een loonsverhoging bij gegeven warenoutput en warenwaarde alleen de winst vermindert en de prijzen niet opdrijft, absoluut van kracht.[37] Achter de stelling van de 'kosteninflatie' schuilt dus geen analyse van de objectieve gevolgen van loonsverhogingen in een kapitalistische markteconomie, maar de constatering dat de concerns in het laatkapitalisme zich via het systeem van het girale geld van de noodzakelijke geldhoeveelheid kunnen *verzeker* om een verhoging van de productiekosten automatisch op de verbruiker over te dragen.[38] Dat betekent, dat niet de 'overdreven' looneisen, maar de specifieke

aanpassing van het banksysteem en de geldschepping aan de belangen van het monopoliekapitaal de technische oorzaak van de prijsstijgingen is. *Permanente inflatie is het voor het laatkapitalisme specifieke mechanisme, om ook in tijden van relatief snelle kapitaalaccumulatie en relatief hoge werkgelegenheid een scherpe daling van de meerwaarde- en winstvoet af te remmen.*[39]

De ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in de goudindustrie kan alleen indirect bekend worden. Vóór de Eerste Wereldoorlog maakten de *working costs* (arbeidskosten) ongeveer 85 % uit van de *mining costs* (productiekosten) van de Zuid-Afrikaanse goudproductie. Deze cijfers komen niet precies overeen met de marxistische categorieën ‘variabel kapitaal’ en ‘productiekosten’, aangezien in de ‘arbeidskosten’ ongetwijfeld een deel meerwaarde in de vorm van hoge salarissen voor blanke opzichters en directeurs verscholen zat. Zo streken bijv. de 17.697 blanke mijnemployés in 1907 een totale salarissom op van £ 5,94 miljoen, terwijl de 165.000 niet-blanke arbeiders samen slechts £ 9,68 miljoen in geld en in natura kregen als prijs voor de verkoop van hun arbeidskracht. De productie bedroeg ongeveer 234.000 kilo fijn goud, het aantal geleverde arbeidsjaren ca. 183.000. In 1940 is het aantal geleverde arbeidsjaren tot 400.000 gestegen, terwijl de productie 400.000 kilo fijn goud bereikte. De input van levende arbeid per kilo fijn goud was dus ten opzichte van 1907 licht gestegen. De input van dode arbeid (constant kapitaal) blijkt niet uit de bestaande officiële gegevens, maar is zeker ook toegenomen. Tussen de wereldoorlogen heeft de gemiddelde arbeidsproductiviteit in de goudproductie dus hoogstens gestagneerd, en is hoogstwaarschijnlijk zelfs licht gedaald.[40] In 1967 produceren nog steeds 400.000 arbeidskrachten meer dan het dubbele van 1940: 950.000 kilo fijn goud. De totale productiekosten per ton, die in 1907 op \$ 6,14 per geproduceerde ton erts werden geschat en in 1940 rond de \$ 5,15 lagen, zijn ondertussen tot 8,36 (gedevalueerde) dollars gestegen.[41] Dit komt echter ongeveer overeen met slechts \$ 3,65 koopkracht in 1940. (Voor 1973 zijn de corresponderende cijfers 852.000 kilo fijn goud, geproduceerd in 400.000 arbeidsjaren. Productiekosten per ton erts: 14,7 (gedevalueerde) dollars van 1973, wat ongeveer overeenkomt met \$ 4 in 1940). Omdat het aantal geleverde arbeidsuren per week eveneens is gedaald, kan een *halvering van de waarde van een gram goud* tussen 1907 en 1967 als een realistische schatting worden beschouwd (omdat de arbeidstijd opnieuw iets korter werd kan men ervan uitgaan dat de waarde van een gram goud in 1973 ruwweg schommelde rond de helft van de waarde in 1907). Deze halvering is o.a. toe te schrijven aan het stilleggen van de armste en de ingebruikstelling van nieuwe rijke mijnen in Oranje Vrijstaat, Klerksdorp, Ewander en Farwestrand, waardoor de gemiddelde opbrengst per ton erts in de Zuid-Afrikaanse goudmijnen steeg van 6,67 gram in 1955 tot 10,78 gram in 1965. Voorts werden in de goudmijnen in een aantal gevallen aanzienlijke technische verbeteringen ingevoerd.[42]

De sterk gestegen ‘goudprijs’ op de vrije markt (d.w.z. de sterke ontwaarding van de dollar en de andere valuta) heeft sinds 1967 belangrijke structurele gevolgen gehad voor de Zuid-Afrikaanse goudindustrie. Minder rijke ertslagen werden opnieuw of intensiever geëxploiteerd. Het goudgehalte per ton gedolven erts is gedaald tot 10,11 gram en zal nog verder dalen. De netto opbrengst per ton is gestegen van 3,9 Rand in 1970 tot 20,7 Rand in de periode januari-september 1974. De Ionen van de zwarte arbeiders hebben het hongerniveau langzaam overwonnen (o.a. vanwege een chronisch gebrek aan arbeidskrachten; nog maar 22,5 % van de mijnwerkers zijn Zuid-Afrikanen!). Het loon per arbeidsperiode stijgt van 0,3 Rand in 1970 tot 1,6 Rand eind 1974 (1 Rand is ca. \$ 1,4-1,5). Maar tegelijk moet de arbeidsproductiviteit per werknemer even snel stijgen (o.a. door versnelde mechanisering) en rekenen de ondernemers erop, dat binnen enkele jaren 200.000 werknemers een nog grotere hoeveelheid erts delven dan de 400.000 van tegenwoordig.

De stijging van de arbeidsproductiviteit in de hele imperialistische warenproductie in diezelfde periode, 1907-1967, is gemakkelijker te berekenen. In de Amerikaanse verwerkende industrie is het aantal geleverde arbeidsuren tussen 1907 en 1967 met 71 %, de productie-index daarentegen met meer dan het negenvoudige (van index 80 tot 738) gestegen. Dit betekent een verhoging van de arbeidsproductiviteit met ca. 520 %. In de landbouw is het aantal arbeidsuren tussen 1907 en 1967 met ongeveer tweederde gedaald (van index 95 tot index 32), terwijl de productie met 77 % is toegenomen.[43] De arbeidsproductiviteit in de landbouw steeg in die 60 jaar met 540 %, praktisch hetzelfde percentage als de arbeidsproductiviteit in de industrie.

In de overige imperialistische landen was de stijging van de arbeidsproductiviteit tussen 1907 en 1914 gelijk aan die in de VS, tussen 1907 en 1914 veel kleiner en tussen 1947 en 1967 veel groter.[44] De totale warenproductie in de imperialistische wereld lijkt dus niet essentieel te verschillen van de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in de VS. Dit betekent, dat de waarde van de onder gemiddelde omstandigheden voortgebrachte waren in de imperialistische landen tegenwoordig vijf tot zes maal zo laag is als vóór de Eerste Wereldoorlog. Bij een goudwaarde, die sindsdien met ongeveer 50 % gedaald is, zouden de goudprijzen van de waren gemiddeld driemaal zo laag moeten zijn als in 1907.[45] Maar in feite zijn de warenprijzen, in papieren dollars uitgedrukt, drie keer zo hoog als in 1907. *Deze negenvoudige geldontwaarding heeft een objectieve functie: verhullen van de aanzienlijke daling van de warenwaarde, in goudkwanta uitgedrukt, omdat een aanhoudende snelle prijsdaling van de waren de functionering van de kapitalistische economie, bij afwezigheid van geografische expansiemogelijkheden, op lange termijn onmogelijk zou kunnen maken.*[46]

In dit verband moet gewezen worden op een kwestie die vlak voor de Eerste Wereldoorlog een interessante discussie heeft uitgelokt tussen Eugen Varga, Otto Bauer en Karl Kautsky: brengt een verhoging van de goudproductie op zichzelf een stijging van de (goud-)prijs van de waren met zich mee? [47] Vanuit een consequente toepassing van de arbeidswaardetheorie was de stelling die in deze discussie van beide zijden verdedigd werd, o.i. verkeerd. Varga's stelling, dat het vaststellen van de 'goudprijs' door de centrale banken de prijsstijgende gevolgen van de goudproductie zou verhinderen, is niet te verdedigen en werd door Kautsky en Bauer overtuigend weerlegd. [48] Kautsky beriep zich op de specificiteit van het goud, om aan te tonen dat een toename van de goudproductie een totale vraag, d.w.z. een uitbreiding van de markt voor de kapitalistische warenproductie betekent. De productie van goud is productie van het 'algemeen equivalent', dat als enige waar niet alleen een bijzondere gebruikswaarde bezit (voor juweliers enz.), maar bovendien de specifieke gebruikswaarde om tegen *alle* andere waren ruilbaar te zijn. Van daar dat goud in het kapitalisme nooit 'onverkoopbaar' kan worden. Dat klopt. Kautsky heeft alleen over het hoofd gezien, dat een toename van de *omvang* van de goudproductie alleen tot een toename van geldkapitaal leidt [49] en dat juist het specifieke van het goud (en het goudgeld) hierin bestaat, dat het niet noodzakelijk in de circulatie gebracht hoeft te worden, maar ook kan worden opgepot. Of de jaarlijkse goudproductie de totale vraag naar *waren* met haar eigen waarde verhoogt of niet, is geenszins automatisch gegeven -zoals Kautsky aanneemt—, maar hangt ervan af of de extra hoeveelheid goud al dan niet in de circulatie wordt opgenomen, d.w.z. hangt af van de gegeven conjunctuur van de kapitalistische economie, de omvang van de warenproductie, de omloopsnelheid van het geld, de omvang van het krediet (van de betalingen, naast de ruilfuncties die dat geld te vervullen heeft) enz.

Tussen 1929 en 1939 steeg de goudproductie bijna tot het dubbele, zonder dat dit de totale vraag in de kapitalistische wereld aanzienlijk vergrootte. Het extra goud stroomde naar de valutareserve van de VS en werd opgepot. Slechts een daling van de goudwaarde leidt automatisch tot een verhoging van de warenprijzen (uitgedrukt in goud). Die daling van de goudwaarde sinds de jaren '90 van de 19de eeuw (en niet de toename van de goudproductie) speelt een centrale rol in de verklaring van de prijsstijgingen in de 'bloei-periode' van het imperialisme (1893-1914).

De ontwikkeling van de omloop- en betalingsmiddelen (geldhoeveelheid) is voor diezelfde periode — van vlak vóór de Eerste Wereldoorlog tot het einde van de jaren '60 — tamelijk nauwkeurig vast te stellen (in het vervolg beperken we ons tot de Amerikaanse economie als kenmerkend voor het laatkapitalisme). Volgens de bekende Friedman-Schwartz-reeks [50] steeg de goudmassa (zonder rekening te houden met de langlopende bankrekeningen) van index 100 in 1915 tot index 215 in 1929, d.w.z. met

115 %. De industriële productie nam in dezelfde periode met 70 % toe, de landbouwproductie bleef constant. Volgens Friedman en Schwartz was er in die fase ook een lichte versnelling van de omloopsnelheid van het geld. In de daarop volgende crisisjaren daalde die echter niet meer dan 30 %, terwijl het geldvolume nogmaals met 25 % toenam. [51] Overeenkomstig deze cijfers vinden we in 1939 een niveau van groothandelsprijzen dat slechts 10 % boven dat van 1915 ligt (het niveau van de detailhandelsprijzen, dat de goudprijzen steeds met een zekere *time lag* weerspiegelt, lag in 1939 10 % boven dat van 1916). Van een duurzame inflatie kan bij een koopkrachtverlies van het papiergeld van ca. 10 % in 24 jaar (minder dan 0,4 % per jaar) geen sprake zijn.

Het beeld verandert, als we de ontwikkeling sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog vergelijken met die tussen 1915 en 1939. De geldhoeveelheid is tussen 1945 en 1967 met ongeveer 90 % gestegen; [52] deze ligt nu zeven maal zo hoog als in 1929, negen maal zo hoog als in 1907. De omloopsnelheid van het geld is tussen 1945 en 1967 verdubbeld en heeft opnieuw het tempo van 1929 bereikt. De totale industriële productie lag echter in 1967 slechts viermaal zo hoog als in 1929, de landbouwproductie ongeveer 45 %. Hier valt een inflatoire geldmassa te onderscheiden die niet voortvloeit uit een toename van de warenproductie. We worden geconfronteerd met een gemiddeld prijsniveau, dat in 1967 dubbel zo hoog was als in 1929 en driemaal zo hoog als in 1907. De toename van de geldhoeveelheid, d.w.z. van de massa papier- en giraal geld, is klaarblijkelijk de directe technische oorzaak van die dollarinflatie. De geldhoeveelheid is veel sterker toegenomen dan het volume van de fysieke productie — en omgekeerd evenredig aan de sterk gereduceerde waarde (goudprijzen) van de warenberg.

De vergelijking tussen de respectieve ontwikkelingen van verschillende prijzenreeksen geeft tenslotte inzicht in de concrete mechanismen van de permanente inflatie in het laatkapitalisme. De index voor de groothandelsprijzen voor alle waren lag in 1967 in de VS op 106,2 tegenover 52,1 in 1929 en 62,7 in 1945. De index voor de detailhandelsprijzen (verbruikersprijzen) lag in 1967 bij 115,4 tegenover 59,7 in 1929 en 57,9 in 1945. In 1973 waren de overeenkomstige indexcijfers 142,3 en 152,9. De ontwikkeling van de beide reeksen schijnt dus tamelijk parallel te verlopen. Dit schijnbare parallellisme verandert evenwel als men rekening houdt met de volgende feiten:

1. Tussen 1958 en 1964 bleven de groothandelsprijzen in de VS praktisch stabiel (index 100,4 in 1958; 100,5 in 1964). Zelfs in de periode 1957-1964 deed zich een stijging voor van slechts 3,5 %, d.w.z. minder dan 0,5 % per jaar. Ook tussen 1951 en 1956 was de stabiliteit van de groothandelsprijzen absoluut. *In de hele periode 1951-1964 is er maar één enkel jaar met een aanzienlijke stijging van de index van de groothandelsprijzen in de VS, het boomjaar 1956.*

2. In dezelfde periode stijgen daarentegen de verbruikersprijzen ononderbroken. Slechts voor 1952-

1955 is die stijging onbeduidend; in alle andere jaren overtreft ze de 1 % per jaar. Voor de hele periode 1951-1964, waarin de groothandelsprijzen met slechts 3,8 punten stijgen, nemen de detailhandelsprijzen met 17,6 punten toe.

3. In 1967 ligt de index van de groothandelsprijzen voor direct door de *farm* geleverde voedingsmiddelen, chemicaliën en rubberwaren onder het niveau van 1957-1959. Textielwaren, papierwaren, meubels en elektrische huishoudelijke apparatuur vertonen in die tien jaar stabiele groothandelsprijzen resp. een minder dan gemiddelde verhoging. Daarentegen hebben machines, metaalwaren en hout een meer dan gemiddelde stijging van hun groothandelsprijzen ondergaan.

Pas vanaf 1968 begint een ononderbroken jaarlijkse stijging van alle *categorieën* groothandelsprijzen, d.w.z. wordt de inflatie versneld en cumulatief. Maar er zijn nog altijd bepaalde groothandelsprijzen die periodiek dalen, bijv. plantaardige ruwe olie, hooi en oliezaden, en verwerkt veevoer, die tussen 1968 en 1969 nog licht in prijs dalen; kunstmestchemicaliën en onbewerkt hout, die tussen 1968 en 1970 aanzienlijk goedkoper worden; elektrische huishoudelijke apparaten waarvan de groothandelsprijs sinds 1950 vrijwel ononderbroken daalt (deze ligt in 1970 30 % onder de index van 1950 en 25 % onder die van 1960. — Alle gegevens hebben betrekking op de VS).

Bij de verbruikersprijzen zien we een analoog beeld. Tussen 1957 en 1967 steeg de detailhandelsprijs van voedingsmiddelen, textielproducten, meubels en elektrische huishoudelijke apparatuur minder dan de gemiddelde index voor de kosten van het levensonderhoud (hoewel veel sterker dan de groothandelsprijzen in die afdelingen). Daarentegen stegen de kosten voor diensten (vooral die voor gezondheidszorg en vrijetijdsbesteding, maar ook de zogenaamde ‘gemengde goederen’) meer dan gemiddeld.

Als men aan die reeksen nog de nagenoeg ononderbroken dalende tendens van de grondstoffenprijzen op de wereldmarkt (die pas in 1973 omsloeg) in dezelfde periode toevoegt, kan de structuur van de *geldontwaarding* als volgt worden vastgelegd:

1. De overgang van de gouden standaard naar een geldsysteem, waarin het monopoliekapitaal zich via girale geldschepping van een geldhoeveelheid kan verzekeren die aan zijn behoeften is aangepast, maakt het de grote laatkapitalistische concerns mogelijk om onder voorwaarden van relatieve marktcontrole (oligopolistische concurrentie, *price leadership*) de prijzen van hun waren tijdens een hoogconjunctuur licht op te voeren, maar tijdens recessies stabiel te houden.^[53] Bij een sterke stijging van de arbeidsproductiviteit (derde technologische revolutie) betekent dit een uitbreiding van de winstmarge (verhoging van de meerwaardevoet), die moet leiden tot een ‘prijzenfinanciering’, *administered prices* en een betrekkelijk hoge graad van zelffinanciering.^[54]

Eén van de voornaamste doelen van de met die *administered prices* verbonden prijspolitiek bestaat in het vooruitlopen op de afzetfluctuaties, d.w.z. in het garanderen van de winst ook tijdens recessies. Zo heeft Gardiner C. Means uitgerekend, dat de meer dan gemiddelde prijsverhogingen van het staalconcern US Steel Corporation in de jaren '50 het *break-evenpoint* (d.w.z. de minimale capaciteitsbezetting die nodig is om de rentabiliteitsdrempel te overschrijden) zodanig hebben verlaagd, dat dit concern in de tweede helft van 1960 bij een capaciteitsbezetting die als gevolg van de recessie slechts 47 % (!) bedroeg, praktisch dezelfde winst realiseerde als in het boomjaar 1953 met een capaciteitsbezetting van 98 %. Blechschmidt, Hoffmann en v.d. Marwitz hebben een soortgelijk plan en resultaat bij de West-Duitse chemische industrie vastgesteld.^[55]

2. De in het laatkapitalisme juist door de geweldige stijging van de arbeidsproductiviteit aanzienlijk gegroeide voorraad gebruikswaarden veroorzaakt realiseringssmoelijkheden, die tot uiting komen in een scherpe stijging van de verkoopkosten en het consumentenkrediet. In het late monopoliekapitalisme (en voor zover er geen aanzienlijke buitenlandse concurrentie op het vlak van de detailhandel bestaat) kunnen de toegenomen circulatiekosten (steeds bij een aangepaste stijging van de geldhoeveelheid) op de verbruikers worden afgewenteld.

In het volgende schema vergelijken wij de ontwikkeling van de consumentenprijzen en de exportprijzen (1970 = 100), die vooral opvallend is bij landen met de sterkste concurrentiepositie op de wereldmarkt, waar de prijsconcurrentie nog werkzaam is:^[56]

	consumentenprijzen		exportprijzen	
	1969	1973	1969	1970
VS	94	123	95	124
Bondsrepubliek	93	119	98	104
Japan	93	124	95	107
Groot-Brittannië	94	128	94	125
Frankrijk	95	120	91	118
Italië	95	123	95	108 (1972)
België	96	118	95	99 (1972)
Nederland	96	126	96	107

3. Al naar gelang de monopoliseringsgraad wordt de prijsstijging marginaal groter; daarom is die op het vlak van de groothandelsprijzen in afdeling I sterker dan in afdeling II. En omgekeerd: al naar gelang

de relatieve toename van de arbeidsproductiviteit (daling van de warenwaarde en de goudprijzen) worden de prijsstijgingen beperkt. Ze zijn dus geringer in de sectoren, die zich sinds het begin van het laatkapitalisme onderscheiden hebben door een bijzonder snelle productiviteitsgroei (landbouw, chemische industrie, elektrische huishoudelijke apparatuur enz.) dan in sectoren die een geringe graad van mechanisering gekend hebben (bouw, dienstensector enz.).^[57] Maar de relatieve stabiliteit in sectoren met een meer dan gemiddelde stijging van de arbeidsproductiviteit is op haar beurt evenzeer uitdrukking van de permanente inflatie als de snellere prijsstijging in de sectoren die een langzame stijging van de arbeidsproductiviteit kennen. Daaruit volgt duidelijk, dat de permanente inflatie de waardewet geenszins ontkracht. Slechts komt deze wet tot uiting onder de bijzondere voorwaarden van duurzame daling van de waarde (koopkracht) van het van zijn goudbasis losgemaakte papiergeld. Zolang de permanente ‘kruipende’ inflatie niet omslaat in een ‘hollende inflatie’, zijn — bij toenemende structurele overproductieverschijnselen — prijsdalingen in bepaalde sectoren en zelfs een algemene daling van de groothandelsprijzen geenszins definitief uitgesloten. Op de sterke stijging van de grondstoffenprijzen in 1973 en aan het begin van 1974 — die slechts voor een deel verantwoordelijk is voor de versnelde inflatie in die periode ^[58] — volgde een snelle daling van veel van deze prijzen onder invloed van de recessie.

Twee problemen hangen nauw met deze argumentatie samen en vragen om een verklaring. Is de hypertrofie van de dienstensector (en meer nog: die van alle niet direct waardescheppende activiteiten, d.w.z. ook van het staatsapparaat en de circulatiesfeer) een oorzaak van permanente inflatie? En: wat is het verschil tussen onze verklaring van de permanente inflatie en de gangbare kwantiteitstheorie van Friedman of Rueff?

Bij het onderzoek van het probleem van de inflatoire werking van de dienstensector (resp. van alle onproductieve uitgaven) kan een cijfervoorbeeld van nut zijn. We nemen aan dat het jaarlijkse waardeproduct van een kapitalistische samenleving de volgende structuur heeft:

$$I \ 10.000c + 5.000v + 5.000m = 20.000 \text{ productiemiddelen}$$

$$II \ 5.000c + 3.000v + 3.000m = 11.000 \text{ consumptiegoederen}$$

Van de 5.000 meerwaarde van afdeling I worden er 3.750 geaccumuleerd en 1.250 onproductief geconsumeerd. Van de 3.000 meerwaarde van afdeling II worden 2.250 waarde-eenheden geaccumuleerd. Van een totale productie van 11.000 consumptiegoederen worden er dus 10.000 lopend verbruikt (8.000 door de arbeiders en 2.000 door de kapitalisten en degenen die in hun dienst zijn) en blijven er 1.000 over voor de uitgebreide reproductie in het jaar daarop (voor de aanstelling van extra arbeidskrachten).

Voor de uitgebreide reproductie van het constante kapitaal zijn productiemiddelen ter waarde van 5.000 waarde-eenheden voorhanden.

We nemen nu aan, dat er in dit beginjaar naast die beide sectoren een derde sector — diensten — is ontstaan en dat die in totaal voor een prijs van 3.600 waarde-eenheden diensten heeft verkocht. In de veronderstelling, dat die dienstensector geen machines, gebouwen enz. koopt (een veronderstelling die alleen ingevoerd wordt om de berekeningen te vereenvoudigen, maar die door een ruil van diensten tegen waren uit afdeling I probleemloos kan worden opgeheven), blijft het systeem in evenwicht, d.w.z. wordt de verhouding tussen geproduceerde warenwaarde en in de productie ter realisering van die warenwaarde ontstane koopkracht niet verstoord, als voor 2.700 waarde-eenheden koopkracht van de consumenten voor de aankoop van diensten in plaats van consumptiegoederen wordt gebruikt, als voor 900 waarde-eenheden diensten worden geruild tussen de in die sector werkzame mensen, en als de voorradige consumptiegoederen door de in de dienstensector werkzame mensen gekocht en verbruikt worden voor de reproductie van hun arbeidskracht.

Het evenwicht tussen vraag en aanbod krijgt nu de volgende vorm:

<i>Aanbod</i>	<i>Vraag</i>
	10.000 vernieuwing cI
20.000 productiemiddelen	5.000 vernieuwing cII
	3.125 uitgebreide reproductie cI
	1.875 uitgebreide reproductie cII
	3.750 arbeiders afdeling I
	2.250 arbeiders afdeling II
11.000 consumptiegoederen	812,5 kapitalisten afdeling I
	487,5 kapitalisten afdeling II
	625 reserve uitgebreide reproductie I ^[59]
	375 reserve uitgebreide reproductie II
	2.700 in dienstensector werkzamen

	1.250 arbeiders afdeling I
	750 arbeiders afdeling II
3.600 diensten	437,5 kapitalisten afdeling I
	262,5 kapitalisten afdeling II
	900 diensten die binnen die sector geruild worden

De veronderstelling was dat de arbeiders 25 % van hun reële inkomen, de kapitalisten 35 % van de onproductief geconsumeerde meerwaarde voor diensten in plaats van consumptiegoederen en de in de dienstensector werkzame mensen eveneens 25 % van hun reële inkomen aan diensten besteden. Wat is nu de economische betekenis van deze evenwichtsvoorwaarde? Ze betekent, dat een aanzienlijke dienstensector in de kapitalistische economie niet noodzakelijk een inflatoir karakter heeft, zolang de koopkracht, waarover de in die sector werkzamen beschikken, precies gelijk is aan het deel van de koopkracht van de productieve arbeiders en het onproductief uitgegeven deel van de meerwaarde, dat tegen diensten in plaats van waren geruild wordt. Als we het tweede lid van die vergelijking aanduiden als het in de warenproductie ontstane ‘consumenteninkomen’ en we veronderstellen dat het inkomen per capita van de in de dienstensector werkzame mensen gelijk is aan dat van de in de productie werkzamen, dan krijgen we de vereenvoudigende, maar voor de historische *tendens* belangrijke formule: bij een uitbreiding van de dienstensector blijft het systeem in evenwicht — d.w.z. kan permanente inflatie vermeden worden —, als *het aandeel van de diensten in de uitgaven van de consumenten gelijk is aan het aandeel van de in de dienstensector werkzamen in de actieve bevolking*. Om de feitelijke beweging dichter te benaderen, zou men het tweede lid van de vergelijking met een coëfficiënt moeten vermenigvuldigen, die de verhouding van het gemiddelde inkomen in de dienstensector tot het gemiddelde inkomen in de productieve sfeer tot uitdrukking brengt.

Langs die omweg kan het begrip ‘productiviteit in de dienstensector’ in de analyse betrokken worden. (Omdat de dienstensector, zoals we in hoofdstuk 12 probeerden aan te tonen, in de eigenlijke zin van het woord evenmin ‘productief’, d.w.z. waarde- en meerwaardevoortbrengend is als de circulatiesfeer, kan er bij een strikte toepassing van de arbeidswaardetheorie geen sprake zijn van een dergelijke productiviteit).[60] Als de gelijkheid wordt opgeheven door een hypertrofie van de dienstensector (wanneer bijv. het aandeel van de in die sector werkzamen in de totale actieve bevolking, vermenigvuldigd met de inkomenscoëfficiënt 1,1, bijvoorbeeld 50 is, terwijl het aandeel van de diensten in de uitgaven van de consumenten slechts 40 bedraagt), ontstaat er een inkomensoverschot in de afdeling diensten, die ofwel leidt tot een stijging van de marktprijs van de consumptiegoederen (als het uitsluitend

aan dergelijke goederen wordt uitgegeven) ofwel in de gehele economie een inflatoire werking heeft, omdat een deel van dit inkomen ook productiemiddelen probeert te kopen. *Onder die welbepaalde voorwaarden heeft een hypertrofie van de dienstensector dus een inflatoire werking*.[61] Dit is een bijzonder geval van een meer algemene regel, volgens welke iedere sectoriële onevenwichtigheid in het laatkapitalisme een inflatoire werking heeft, als door de uitbreiding van de geldmassa een snelle aanpassing van de economische rijkdom (gespendeerde arbeidshoeveelheden) van specifieke sectoren aan de gewijzigde structuur van de effectieve vraag vertraagd wordt.[62]

Is de verklaring die we hier voor de voor het laatkapitalisme kenmerkende permanente inflatie ontwikkeld hebben identiek met of analoog aan de hedendaagse versie van de kwantiteitstheorie? Een zekere gelijkenis kan niet ontkend worden; die is echter geheel aanwezig in Marx’ geldtheorie, toegepast op papiergeld.[63] In Marx’ *Zur Kritik der politischen ökonomie* lezen we: ‘De hoeveelheid biljetten wordt dus bepaald door de hoeveelheid goudgeld, dat ze in de circulatie vertegenwoordigen, en omdat ze slechts waardeteken zijn voor zover ze het vertegenwoordigen, *wordt hun waarde eenvoudig door hun hoeveelheid bepaald*. Terwijl dus de hoeveelheid circulerend goud van de prijzen der waren afhangt, hangt omgekeerd de waarde van de biljetten uitsluitend van hun eigen hoeveelheid af. De inmenging van de staat, die het papiergeld tegen een gedwongen koers uitgeeft — en we hebben het hier alleen over dat soort papiergeld — schijnt de economische wet op te heffen. De staat, die in de muntprijs slechts een doopnaam gaf aan een bepaald gewicht aan goud en bij de aanmuntning slechts zijn stempel op het goud drukte, schijnt nu door de magie van zijn stempel papier in goud te veranderen. Omdat de biljetten een gedwongen koers hebben kan niemand hen verhinderen, een willekeurig aantal daarvan in de circulatie te dwingen en er willekeurige muntnamen (...) op te drukken.

Het is onmogelijk de biljetten uit de circulatie te halen zodra ze zich daarin bevinden, omdat de grenspalen van het land hun loop belemmeren en *ze buiten* de circulatie alle waarde, — gebruikswaarde zowel als ruilwaarde — verliezen. Als ze van hun functionele bestaan gescheiden worden, veranderen ze in waardeloze papieren vodden. Toch is die macht van de staat niets dan schijn. Hij kan zoveel biljetten met willekeurige namen in de circulatie gooien als hij maar wil, maar bij die mechanische daad houdt zijn controle op. Binnen de circulatie vallen waardeteken of papiergeld onder de immanente wetten daarvan. Als er voor de circulatie een som van 14 miljoen pond sterling goud vereist is en de staat 210 miljoen biljetten, elk met de naam “1 pond sterling” erop, in de circulatie gooide, dan zouden die 210 miljoen in vertegenwoordigers van goud ten bedrage van 14 miljoen pond sterling worden veranderd. (...) Daar de naam “pond sterling” nu een 15 maal kleinere goudhoeveelheid aanduidt, zouden alle warenprijzen tot hun 15-voud stijgen.’[64]

Het verschil tussen de marxistische geldtheorie, toegepast op papiergeld, en de klassieke of moderne kwantiteitstheorie bestaat fundamenteel [65] in het feit dat voor Marx, hoewel hij de circulatiesfeer een zekere autonomie toekent, de productiesfeer resp. de objectieve, door de waardewet bepaalde behoefte aan ruil- en betaalmiddelen de gegeven grootte zijn en de toename van de geldhoeveelheid *slechts in vergelijking met die grootte* bepalend is voor een waardeverlies van de valuta.

Hieruit volgen twee belangrijke resultaten. Ten eerste is de maatschappelijk noodzakelijke geldmassa geen onveranderlijke grootte, maar fluctueert die tijdens de industriële cyclus, en wel in tijden van circulatiestoring sterker dan in tijden van soepele circulatie, omdat dan de direct opeisbare betalingen zijn toegenomen. Dat betekent, dat de soms niet onaanzienlijke uitbreiding van de geldhoeveelheid op dergelijke ogenblikken geen prijsstijging met zich meebrengt. Ten tweede is de activiteit van het productieve kapitaal, d.w.z. de gegeven en verwachte winstvoet, en niet de geldmassa het doorslaggevende moment in de bepaling van de conjunctuur.[66] Dat betekent, dat ook een extra geldhoeveelheid tijdens depressies niet automatisch de productie en de werkgelegenheid weer op gang brengt en vooral niet tot een heropleving van de productieve investeringen leidt — zoals Milton Friedman en zijn school in de eerste helft van 1971 tot hun schade en schande (en tot die van het Amerikaanse kapitaal) moesten ervaren, toen de geldmassa met 6 % steeg, maar de productie en de werkgelegenheid stagneerden.[67] De functie van de permanente inflatie als een middel om door uitbreiding van het krediet de daling van de warenwaarde te verhullen, om de accumulatie van het kapitaal te vergemakkelijken, om de verhoging van de meerwaardevoet te verdoezelen en om de realiseringsmoeilijkheden voorlopig te boven te komen, toont de grenzen aan waar de ‘kruipende inflatie’ op stuit: ofwel ze verliest die functionaliteit, ofwel ze slaat om in een ‘hollende inflatie’. Die grenzen onderzoeken we in het volgende hoofdstuk in verband met de specifieke vormen van de industriële cyclus in het laatkapitalisme.

[1] Karl Marx, *Grundrisse*, pp. 63, 65, 82.

[2] Karl Marx, *Das Kapital* III, p. 621.

[3] Karl Marx: ‘De noodzaak zelf om het product of de activiteit van de individuen eerst in de vorm van de *ruilwaarde*, in geld, om te vormen, opdat ze in die materiële vorm hun maatschappelijke *macht* verkrijgen en bewijzen, bewijst twee dingen: 1. dat de individuen nog slechts voor de maatschappij en in de maatschappij produceren; 2. dat hun productie niet *direct* maatschappelijk is, niet de offspring of associatie, die de arbeid onder zich verdeelt’ (*Grundrisse*, p. 76). — Zie ook *Das Kapital* III, p. 632.

[4] Karl Marx, *Grundrisse*, pp. 55-59, 71-73 — *Zur Kritik der politischen ökonomie*, MEW 13, pp. 66-69.

[5] Karl Marx, *Zur Kritik der politischen ökonomie*, MEW 13, pp. 145-153.

[6] Karl Marx: ‘Het geld ontstaat niet door conventie, evenmin als de staat. Het ontstaat uit de ruil’ (*Grundrisse*, p. 83).

[7] Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, pp. 29-30.

[8] Lenin beoordeelde Hilferdings geldtheorie met één woord: ‘verkeerd’ (*Hefte zum Imperialismus*, p. 313).

[9] Karl Kautsky, ‘Gold, Papier und Ware’, in: *Die Neue Zeit*, 30ste jaargang, deel 1, nr. 24, p. 837 e.v. — Voor een juiste kritiek op Hilferdings geldtheorie zie ook Suzanne de Brunhoff, *L’offre de monnaie* (Parijs 1971, p. 83 e.v.), die echter evenmin als Kautsky het doorslaggevende element in Marx’ geldtheorie noemt.

[10] Karl Marx, *Grundrisse*, p. 58. De laatste zin is bij Marx onderstreept.

[11] Uit zijn algemene bepaling van het geld trok Marx de belangrijke conclusie, dat waren slechts met een ideële prijs *in de circulatie kunnen treden* (*Grundrisse*, p.108). — Hilferdings fout hangt nauw samen met zijn in hoofdstuk 1 van dit boek gekritiseerde onbegrip voor de tegenstelling tussen gebruikswaarde en ruilwaarde, die hem verleid heeft tot de hypothese van een door evenredige productie crisisvrij geworden universeel kartel. Boecharin heeft hem voor een deel in die richting gevolgd.

[12] ‘Om als waardemaatstaf te kunnen dienen, moet goud een potentieel *veranderlijke waarde* zijn, omdat het slechts als belichaming van de arbeidstijd tot equivalent van andere waren kan worden, en diezelfde arbeidstijd zich al naar gelang de verandering in de productiekrachten van de reële arbeid in ongelijke volumes van diezelfde gebruikswaarden realiseert’ (Karl Marx, *Zur Kritik der politischen ökonomie*, p. 51).

[13] Strikt genomen geldt dit alleen voor eenvoudige warenproductie. In de kapitalistische productiewijze moet de bemiddeling geschieden via de nivellering van de winstvoet tussen het in de goudmijnen belegde en het overige kapitaal (zie hierover Otto Bauer, ‘Goldproduction und Teuerung’, in: *Die Neue Zeit*, 30ste jaargang, deel 2, nr. 27, p. 4 e.v.).

[14] Nogmaals: in de kapitalistische productiewijze — in tegenstelling tot de eenvoudige warenproductie - zijn de betrekkingen niet zo eenvoudig weer te geven, omdat o.a. de verdeling van de effectieve vraag over verschillende productieterrainen, de dynamiek van de productieprijzen en de ontwikkeling van de accumulatie van het kapitaal als gevolg van de schommelingen in de winstvoet, op die terreinen onderzocht moeten worden.

[15] Inflatoir uitgegeven convertibel papiergeld wordt op den duur niet convertibel, omdat er anders door het verdwijnen van de goudvoorraad een volledige ineenstorting van de betalingen aan het buitenland dreigt. Voor de Amerikaanse dollar is dit in de praktijk sinds 1969 en officieel sinds augustus 1971

gebeurd.

[16] Als het inflatietempo van land tot land verschilt kan papiergeld, dat aan koopkracht verliest maar minder gedevalueerd wordt dan andere papieren valuta, zeer goed voor oppotten worden gebruikt. Dit is voor de dollar het geval geweest van het einde van de Tweede Wereldoorlog tot het midden van de jaren '60.

[17] Werner Hofmann, *Die sekuläre Inflation*, Berlijn 1962, pp. 10-11.

[18] Zie hierover bijv. Karl Kautsky, 'Die Wandlungen der Goldproduction und der wechselnde Charakter der Teuerung', supplement nr. 16 bij *Die Neue Zeit* 1912/1913, uitgegeven op 24 januari 1913 te Stuttgart. In het verdere verloop van dit hoofdstuk zullen we op de interessante discussie tussen Eugen Varga, Karl Kautsky en Otto Bauer terugkomen.

[19] Zie hierover bijv. Eugen Varga, 'Geld und Kapital in der Kriegswirtschaft', in: *Die Neue Zeit*, 34ste jaargang, deel I, p. 815; idem, *Die wirtschaftspolitischen Probleme der proletarischen Diktatur*, Wenen 1920, tweede druk, Hamburg 1922, pp. 11, 16, 23-25 enz.

[20] Bijv. Alfred Marshall, *Principles of Economics*, achtste druk, Londen 1920, pp. 594-595, 709-710.

[21] Het klassieke voorbeeld hiervan was de welmenende C.A. Pigou, vader van de *welfare economics*, die vlak voor de grote economische wereldcrisis in alle ernst de stelling verdedigde, dat men de crisis kon verhinderen door de lonen te drukken, want zo zouden de ondernemers worden gestimuleerd om hun investeringen te verhogen.

[22] Dit had Marx in zijn tijd ingezien, toen hij schreef: 'Het hele kunstmatige systeem van geforceerde uitbreiding van het reproductieproces kan natuurlijk niet gesaneerd worden doordat bijv. een bank, neem nu de Bank van Engeland, in haar papier alle zwendelaars het ontbrekende kapitaal geeft en alle gedevaloriseerde waren tegen hun oude nominale waarde opkoopt' (*Das Kapital* III, p. 507. Zie ook pp. 531-532). Sinds de jaren '60 zijn we ongetwijfeld getuige van zo'n situatie, zoals o.a. blijkt uit het plotselinge bankroet van PENN-Central, de plotseling ineengestorte liquiditeitspositie van autoconcerns als Chrysler, Tyogo, British Leyland, Citroën, of van het olieconcern Birma Oil. In al deze gevallen gaat het om al jarenlang onrendabele firma's die slechts dank zij de 'effening' van de conjunctuurcyclus door kredietinflatie lange tijd voor de ondergang gespaard bleven.

[23] Een goede samenvatting van de 'orthodox-neoklassieke' kritiek op Keynes en het keynesianisme is te vinden in de door Sudha R. Shenoy uitgegeven bloemlezing van F.A. Hayeks geschriften: *A Tiger by the Tail — The Keynesian Legacy of Inflation*, Londen 1972. De stelling die deze auteur al 40 jaar lang met een bewonderenswaardige halsstarrigheid verdedigt, nl. dat het keynesianisme via de inflatie op den duur een zware economische crisis zal veroorzaken, schijnt op lange termijn onaanvechtbaar. Maar bij Hayek leidt dat tot het van ouds bekende alternatief om de duivel door Beëlzebub te laten verdrij-

ven. Om op lange termijn een zware economische crisis te verhinderen, staat deze econoom een economische politiek voor die op korte termijn een economische crisis zou hebben ontketend. Men hoeft slechts achteraf een blik te werpen op de wereld van de jaren 1945-1950, om te begrijpen waarom de regeringen van de landen die als overwinnaar uit de Tweede Wereldoorlog kwamen, een dergelijk alternatief niet als realistisch konden beschouwen. Keynes' symbolische antwoord aan zijn critici: 'Op den duur gaan we allemaal dood', is een echo van het 'Na ons de zondvloed' van de decadente Franse hofadel. Zo denkt een historisch ter dood veroordeelde, niet een historisch opstijgende maatschappelijke klasse.

[24] Werner Hofmann (p. 26-29) noemt verscheidene bronnen over de theoretische oorsprong en rechtvaardiging van de 'permanente inflatie'.

[25] J.M. Keynes, *The Means to Prosperity* (1933), hier geciteerd naar Werner Hofmann.

[26] Het bankkapitaal had ook bijzonder belang bij deze verandering, die de mogelijkheid schiep om grotere winsten te boeken. Zie hierover R.S. Sayers, *Modern Banking*, zevende druk, Oxford 1967, pp. 267-270.

[27] Joseph Schumpeter stelde bijv. in 1912 al vast: 'Voor zover krediet (Schumpeter bedoelt hier productie- of ondernemerskrediet in tegenstelling tot circulatiekrediet, E.M.) niet verleend kan worden op basis van vroegere ondernemersactiviteit of algemeen uit koopkrachtreserves die door vroegere ontwikkelingen tot stand zijn gekomen, kan het slechts bestaan uit *ad hoc* geschapen kredietbetalingsmiddelen, die noch door geld in de strikte zin van het woord, noch door reeds bestaande producten gedekt kunnen worden. (...) Als het krediet werkelijk belangrijk is (nl. ondernemerskrediet, E.M.) kan het slechts op grond van nieuw gecreëerde betalingsmiddelen verstrekt worden' (hier geciteerd naar de Engelse uitgave: *The Theory of Economic Development*, Oxford University Press, Galaxy Book, New York 1961, p. 106).

[28] Een belangrijke voorloper van Keynes' geld-, krediet- en inkomenspolitiek was de Duitse monetair theoreticus Albert Hahn (*Volkswirtschaftliche Theorie des Bankkredits*, Tübingen 1920). Een voorbeeld van een zeer 'keynesiaans' klinkende verklaring van de monetaire en financiële politiek van het Derde Rijk is bijv. te vinden bij Walter Eucken, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, vierde druk, Gustav Fischer-Verlag, Jena 1944, pp. 152-153, 228. Een openlijke apologie van die politiek bevindt zich bij prof. Ernst Wagemann: *Wo kommt das viele Geld her?*, Düsseldorf 1940.

[29] Bruto nationaal product en privéschuld in *Economie Report of the President*, februari 1970, en *Survey of Current Business*, mei 1970, geciteerd in *Monthly Review* van september 1970, p. 5. Voor de staatsschuld in 1969: zie de statistische gegevens die de EEG gepubliceerd heeft.

[30] Zie over die hele toestand o.a. Jacques Valier, Gilles Jourdain, 'L'échec des explications bourgeois-

ser de l'inflation', in: *Critiques de l'économie politique*, nr. 1, sept.-dec. 1970, pp. 56-58.

[31] John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Londen 1936, pp. 117-119, 126-128, 302-303.

[32] Marx heeft zich zeer sarcastisch uitgelaten over Peels 'Bank Act' van 1844, die verhinderde dat in crisistijd de hoeveelheid papiergeld uitgebreid werd (*Das Kapital* III, pp. 565, 552-561 enz. Zie ook *Zur Kritik der politischen ökonomie*, MEW 13, p. 158).

[33] De stelling van de *inflationary gap* werd voor het eerst geformuleerd door J.M. Keynes bij het begin van de Tweede Wereldoorlog: *How to pay for the War*, New York 1940. Elementen hiervoor zijn al te vinden in de *General Theory*, pp. 302-303.

[34] Dit is ook de oorzaak van de relatieve mislukking van Roosevelt's 'New Deal', evenals voor het feit dat ondanks de geweldige verhoging van de staatsuitgaven de productieve investeringen in de civiele sector in het Derde Rijk niet noemenswaardig zijn gestimuleerd (cfr. hierover hoofdstuk 5 van dit boek).

[35] Over de theorie van de 'kosteninflatie' zie bijv. F.W. Paish, *The Limits of Income Policies*, in: F.W. Paish, J. Hennessy, *Policy for Incomes*, Londen 1968, vierde druk, p. 13 e.v. — F.S. Brooman, *Macro-Economics*, Londen 1963, pp. 234-237.

[36] Er bestaan veel bijkomende argumenten om het problematische karakter van die theorie te bewijzen. Analoge prijsstijgingen worden vastgesteld in industrietakken waar de loonkosten 35 % van de totale productiekosten bedragen en in takken waar die 1 % bedragen. Behoorlijke loonsverhogingen worden over het algemeen teweegebracht door een voorafgaande stijging van de kosten voor het levensonderhoud. Zie een weerlegging van de theorie van de 'kosteninflatie' bij Jacques Valier, Gilles Jourdain, 'L'échec des explications bourgeoises de l'inflation', pp. 58-67.

[37] Karl Marx, *Lohn, Preis und Profit*, MEW 16, p. 140.

[38] Jacob Morris schrijft: 'De inflatie voorzag een tijd lang (...) in een substituuat voor het industriële reserveleger als de manier van het kapitalisme om zijn uitbuitingsmacht in stand te houden' ('Inflation', in: *Monthly Review*, september 1973). Dat is slechts in beperkte mate waar. Wij hebben in hoofdstukken 5 en 14 van dit boek uiteengezet, dat de fluctuaties van het industriële reserveleger ook tijdens de 'lange golf met expansieve grondtoon' en onder voorwaarden van een permanente inflatie een belangrijke invloed hebben op de ontwikkeling van de reële lonen en van de winst- en meerwaardevoet. Maar het is juist, dat de gevolgen van deze fluctuaties zonder de permanente inflatie veel radicaler geweest zouden zijn.

[39] Vanzelfsprekend heeft de inflatie daarmee de dubbele functie om een verhoging van de meerwaardevoet mogelijk te maken en tegelijkertijd de daling van het relatieve loonaandeel te verbergen achter

de stijging van de geldlonen, waarbij die stijging van de geldlonen de verantwoordelijkheid voor de inflatie in de schoenen geschoven wordt. Zie het boek van de 'liberale' Engelse economische verslaggever Samuel Brittan, *The Treasury under the Tories 1951-1964* (Londen 1964) die zich enerzijds energiek uitspreekt voor stabiele geldlonen (p. 150) en anderzijds de arbeiders voorhoudt de kosten van het levensonderhoud (*costs of living*) niet te verwarren met de levensstandaard (*standard of life*). De auteur legt echter niet uit, hoe de levensstandaard zal stijgen, als de geldlonen de gestegen kosten van het levensonderhoud niet inhalen. Hij pleit dus duidelijk voor een snellere groei ten koste van het loonaandeel, d.w.z. door gedwongen sparen op de rug van de arbeidersklasse, met andere woorden door een stijging van de meerwaardevoet.

[40] Dit hoeft geen verbazing te wekken. In de mijnbouw heerst immers de wet van de dalende opbrengst bij gegeven ertsvoorraden door de noodzaak om na verloop van tijd steeds diepere lagen aan te boren. Zie in dit verband de volgende uitspraak van een belanghebbende, die iets duidelijk maakt over de dynamiek van de differentiële rente in de goudmijnen: 'Op de 75ste jaarvergadering van de Kamer (Transvaal and Oranje Free State Chamber of Mines, E.M.) in juni 1965 te Johannesburg zei de aftredende president C.B. Anderson, daarbij voor een deel verwijzend naar de stijging der kosten: "(...) Ik zou er nogmaals de nadruk willen op leggen, dat iedere cent verhoging van de arbeidskosten per ton in iedere mijn — een oude of een nieuwe, een mijn die veel of weinig produceert — een bepaalde hoeveelheid goud overdraagt van de betaalbare naar de niet-betaalbare categorie. (...) Overigens wordt de levensduur van de afzonderlijke mijnen voortdurend korter en komt de ondergang van de goudmijnindustrie als geheel aanzienlijk dichterbij"' (Bureau of Mines/US Dept. of the Interior, *Minerals Yearbook 1967*, vol. 1-2, US Government Printing Office, Washington 1968, p. 544).

[41] Gegevens over de Zuid-Afrikaanse goudmijnen voor 1907: A. Mill (cd.), *The Mining Industry*, New York, vol. 19, 1910-1911, pp. 280-284. Voor 1940: *Engineering and Mining Journal*, vol. 142 (1941), nr. 2, p. 68. Voor 1967: Bureau of Mines/US Dept. of the Interior, *Minerals Yearbook 1967*, vol. 1-2, US Government Printing Office, Washington 1968, p. 544. Gegevens voor 1973: *Neue Zürcher Zeitung*, 30-11/1-12-1974.

[42] 'In de nieuwe hooggeautomatiseerde verwerkingsinstallatie van West Driefontein Gold Mines in de Republiek van Zuid-Afrika wordt de nieuwe toevoer en het vocht voor de staaf- en kogelmolens automatisch geregeld door een gammastralingsbron, die de monding van het insteekteinde van de cycloon controleert. Dank zij de automatische controles kan het hele vermalingscircuit, dat vijf staafmolens van 9 bij 12 voet en twintig secundaire kogelmolens van 8 bij 20 voet omvat, worden bediend door 12 mensen, twee blanken en 10 niet-blanken per ploeg. Een analytische techniek om de aanwezigheid van goud en zilver in miljardsten van een gram in geologisch materiaal vast te stellen, werd ontwikkeld door Ge-

ochemical Systems Company' (Bureau of Mines/US Department of the Interior, *Minerals Yearbook 1967*, deel 1-2, US Government Printing Office, Washington 1968, p. 536).

[43] Die cijfers zijn afkomstig van het US Department of Commerce/Bureau of the Census, *Long Term Economic Growth*, voor de periode 1907-1965. We hebben ze tot 1967 verlengd aan de hand van de jaarlijkse officiële gegevens van de *Statistical Abstract of the USA*.

[44] Voor de laatste fase zie de gegevens uit de lopende publicaties van het OECD, geciteerd in Neuss-Blanke-Altwater, 'Kapitalistischer Weltmarkt und Weltwährungskrise', in: *Probleme des Klassenkampfes*, nr. 1, november 1971.

[45] Die schatting — een ruwe schatting — heeft natuurlijk slechts zin voor een identiek warenassortiment. Voor waren die in 1907 niet (of slechts zeer beperkt en met heel andere hoedanigheden) geproduceerd werden, is een berekening van de waardeontwikkeling op lange termijn zinloos. Maar voor de totale warenproductie is zo'n schatting zonder twijfel zinvol.

[46] Een voortdurende snelle daling van de warenprijzen zou o.a. leiden tot een verlamming van het kredietstelsel, omdat daardoor ook bij een lage nominale rentevoet de reële rentevoet verhoogd zou moeten worden als gevolg van de jaarlijkse toename van de waarde van het geld. Algemeen gesproken zouden leen- en bankkapitaal een grotere winst maken dan industrieel en handelskapitaal. De permanente ontwaarding van de warenvoorraden zou de functie van het handelskapitaal sterk bemoeilijken. Daar zoals bekend de tegenstand van de arbeiders tegen een daling van de nominale lonen veel sneller en sterker is dan hun reactie op de stijging van de levensduur, zou er voor het kapitaal een angstvallige druk ontstaan tot een permanente loonstijging, die slechts door massale werkloosheid geneutraliseerd zou kunnen worden.

[47] Eugen Varga, 'Goldproduction und Teuerung', in: *Die Neue Zeit*, 30ste jaargang, deel I, nr. 7, p. 212 e.v. Eugen Varga, 'Goldproduction und Teuerung', in: *Die Neue Zeit*, 31ste jaargang, deel I, nr. 16, p. 557 e.v. Otto Bauer, 'Goldproduction und Teuerung', in: *Die Neue Zeit*, 30ste jaargang, deel 2, p. 4 e.v., 49 e.v. Karl Kautsky, 'Gold, Papier und Ware'; idem, 'Die Wandlungen der Goldproduction und der wechselnde Charakter der Teuerung'.

[48] Het begrip 'prijs van het goud', zoals dat ook tegenwoordig in de economische literatuur gebruikt wordt, is vanuit het standpunt van de marxistische waardetheorie eenvoudig zinloos. De prijs der waren is de uitdrukking van hun waarde in geld, d.w.z. in goud, dat niet alleen waardemaatstaf, maar ook maatstaf der prijzen is. De 'prijs van het goud' zou dus de uitdrukking zijn van de goudwaarde in goud. Wat men met die uitdrukking in werkelijkheid bedoelt, is de 'waarde' van de valuta's, d.w.z. de goudhoeveelheid die een munteenheid vertegenwoordigt. De formule: 'de prijs van het goud is \$ 35 per ounce', betekent in werkelijkheid: een dollar vertegenwoordigt $\frac{1}{35}$ van een ounce goud.

[49] Zie Karl Marx: 'We beschouwen hier de accumulatie van het geldkapitaal, voor zover die niet uitdrukking is van ofwel een stremming in de stroom van het handelskrediet ofwel een bezuiniging, hetzij op de werkelijk circulerende middelen, hetzij op het reservekapitaal van de in de reproductie werkzame agenten. Afgezien van die twee gevallen kan er accumulatie van geldkapitaal ontstaan door een uitzonderlijke toevloed van goud zoals in 1852 en 1853 met de ontginning van nieuwe goudmijnen in Australië en Californië' (*Das Kapital* III, p. 516).

[50] Milton Friedman, Anna Jacobson Schwartz, *Monetary Statistics of the United States*, National Bureau of Economic Research, New York 1970.

[51] Een mooie weerlegging van de orthodoxe 'zuivere' kwantiteitstheorie! In tegenstelling tot wat deze beweert, kan de omloopsnelheid van het geld juist niet als gegeven worden beschouwd en kan een aanzienlijke toename van de geldhoeveelheid door een vertraging van de omloopsnelheid geneutraliseerd worden, als de conjunctureel bepaalde behoeften van de warencirculatie en de accumulatie van het kapitaal de extra geldmassa niet tegen de oude omloopsnelheid kunnen 'opnemen'.

[52] Friedman, Schwartz.

[53] Zie hierover o.a. Gardiner C. Means, *Pricing Power and the Public Interest*, New York 1962; D. Schwartzman, 'The Effect of Monopoly on Price', in: *Journal Political Economy*, augustus 1959. Volgens Means is 85 % van de totale prijsverhoging tussen 1953 en 1962 toe te schrijven aan de prijzen van de producten in sterk geconcentreerde productietakken. George Stigler en James K. Kindahl stelden de these van de 'beheerste' prijzen ter discussie; zij kwamen met cijfers die aantoonde, dat er ook in gemonopoliseerde sectoren prijsbewegingen onder invloed van conjunctuurschommelingen voorkwamen (*The Behaviour of Industrial Prices*, Columbia University Press, New York 1970). Means had dat ook nooit ontkend. Juist aan 'de hand van Stiglers materiaal kon hij bevestigen, dat de prijzen in de 18 door vrije concurrentie gekenmerkte sectoren veel sterker fluctueerden dan in de 50 gemonopoliseerde, waar zij bovendien meestal anticyclisch fluctueerde (Gardiner C. Means, 'The Administered Price Thesis Confirmed', in: *American Economic Review*, juni 1972).

[54] Onder die voorwaarden is Charles Levinson's (p. 30) verschil tussen prijsverhogingen die door monopolies mogelijk worden gemaakt en prijsverhogingen die door de stijging van de kapitaalaccumulatie vereist worden, zonder betekenis. Het feit, dat de monopolies zich van meer dan gemiddelde winstmarges (technologische surpluswinsten) kunnen verzekeren, om de hoge zelffinancieringsquote te kunnen waarborgen die vereist wordt door de versnelling van de technologische vernieuwing, vormt één enkel structureel complex met de politiek van inflatoire geldschepping door de banken resp. het centrale bankstelsel. Het zijn slechts verschillende aspecten van een voor het laatkapitalisme specifieke structuur.

[55] Gardiner C. Means. *Pricing Power and the Public Interest*, p. 148. Aike Blechschmidt, Gerhard Hoffman, Reinhard v.d. Marwitz, *Das Zusammenwirken von Konzentration, Weltmarktentwicklung und Staatsintervention am Beispiel der BRD*, Kübler Verlag, Lampertheim 1974, p. 23.

[56] Sachverständigenrat, *Jahresgutachten 1974*, pp. 220-221. Het OECD-rapport *Inflation*, 1970, p. 22, gaf een soortgelijke tabel voor de periode 1961-1969.

[57] Volgens Francois Perroux, 'Inflations importées et structures sectorielles', in: Francois Perroux, Jean Denizet, Henri Bourguinat, *Inflation, Dollar, Euro-Dollar*, Parijs 1971, p. 108, zijn al naar gelang het beschouwde Westerse land 70 tot 90 % van de tussen 1958 en 1968 constateerbare prijsstijgingen toe te schrijven aan de dienstensector en de bouw.

[58] Dit geldt duidelijk voor de VS, die maar ca. 5 % van hun BNP importeren. Andere duidelijke gevallen zijn Japan, Canada en Frankrijk, waar de gemiddelde waarde van de import in 1973 slechts resp. 6, 12 en 13 % boven het niveau van 1970 lagen, terwijl de kosten van levensonderhoud met resp. 24, 16 en 20 % waren gestegen.

[59] Daar diensten niet in voorraad 'geproduceerd' kunnen worden, bevat de voor de accumulatie noodzakelijke massa consumptiegoederen zowel de waarde van de voor de extra ingezette 'productieve' arbeiders noodzakelijke consumptiegoederen als de tegenwaarde van het deel van het extra variabel kapitaal, dat tegen diensten geruild zal worden.

[60] 'De groeiende betekenis van de geïndustrialiseerde dienstensector wijst op een grote structurele verandering in de economie. Het gaat hier om een sector, die de traagste productiviteitsgroei kent omdat de automatisering er moeilijk is, en waarin meer kapitaalinvesteringen en arbeidskracht (...) worden gebruikt, om niet-duurzame individuele diensten te produceren, waarvan er maar weinig in de gegevens over de kosten van het levensonderhoud zullen opduiken' (Charles Levinson, p. 28). Volgens het rapport van de OECD over inflatie (*Inflation*), was het gemiddelde jaarlijkse groeitempo van de prijzen in de dienstensector in de VS, de Bondsrepubliek, Groot-Brittannië, Frankrijk en Italië tijdens de periode 1958-1968 twee zo hoog als bij industriële waren.

[61] Dezelfde regel zou *mutatis mutandis* ook gelden voor een fiscale dekking van onproductieve uitgaven, bijv. bewapening. Hoezeer die regel bijdraagt tot het begrijpen van de permanente inflatie in het laatkapitalisme, blijkt uit het feit, dat de in de Amerikaanse dienstensector (met uitzondering van vervoer, communicatie en *public utilities*) werkzame arbeiders en employés tussen 1950 en 1970 toegenomen zijn van 50,3 tot 60,6 % van het totale aantal loontrekkenden en het aandeel van de diensten in de gemiddelde consumptie van de Amerikaanse burgers in dezelfde periode evenwel slechts van 32,7 tot 42,6 % gestegen is (inclusief gas, water, elektriciteit, enz.; zonder die goederen zouden de cijfers ongeveer 29,5 en 38,5 % bedragen). In de andere belangrijke imperialistische landen is de stijging van het

aantal werknemers in de dienstensector tussen 1950 en 1970: in Japan van 33,2 tot 46,9 % van de civiele beroepsbevolking, in Groot-Brittannië van 42 tot 50,6 %, in de Bondsrepubliek van 32,5 tot 40,7 %.

[62] Francois Perroux, p. 117 e.v. — Zie in dit verband de interessante theorie, die verdedigd wordt door Charles C. Schultze (*Recent Inflation in the United States*, US Congress, Joint Economic Committee, Study Paper I, Government Printing Office, Washington 1959) en volgens welke prijsverhogingen in bepaalde sectoren als gevolg van een verschuiving in de vraag wegens monopolistische omstandigheden niet gepaard gaan met prijsdalingen in de andere sectoren, waar de vraag relatief gedaald is. Dit zou deels ook van toepassing moeten zijn op de relatief meer dan gemiddelde prijsstijgingen in de dienstensector. Voor het begrip van de permanente inflatie in de halfkoloniale landen, die we hier niet grondiger kunnen onderzoeken, speelt de factor van de ononderbroken stijging van de — monopolistische — invoerprijzen een rol van grote betekenis. Zie hierover Hector Malavé Mata, *Dialectica de la inflación*, Venezuela 1972 (met uitvoerige bibliografie), die o.a. voor Venezuela aangeeft dat de prijsindex voor inheemse goederen tussen 1956 en 1970 slechts met 19,4 %, maar die van de ingevoerde goederen met 62,1 % gestegen is (p. 279). Over ditzelfde onderwerp algemener: Anibal Pinto, *Inflación: raices estructurales*, Fondo de Culturo Economico, Mexico 1973.

[63] Dit schijnt Bruno Fritsch (*Die Geld- und Kredittheorie von Karl Marx*, Frankfurt 1968) niet begrepen te hebben, toen hij schreef: 'De waarde van het geldmateriaal wordt hier bepaald door de gedaanteverwisselingen der waren die het maatschappelijk stofwisselingsproces vertegenwoordigen, en als gegeven aangenomen. Dit sluit bij Marx niet uit, dat er boven dit "natuurlijke" niveau door de staat surrogaatgeld kan worden uitgegeven. De waarde ervan daalt echter niet ten gevolge van die meeruitgave op zichzelf (?), maar slechts relatief (?) ten opzichte van het goud, dat als incarnatie van de algemene maatschappelijke arbeid per definitie (?) de natuurlijke maat van de circulatie is' (p. 59).

[64] MEW 13, pp. 98-99 (wij cursiveren).

[65] Naast dit fundamentele verschil bestaan er een aantal secundaire verschillen, zoals bijv. de vanuit marxistisch standpunt te verwerpen these van de stabiele omloopsnelheid van het geld. Als de omloopsnelheid van het geld echter als variabele en niet als constante grootheid behandeld wordt, dan is de geldhoeveelheid niet langer de enige variabele in Fischers beroemde formule $M.V / T = P$ en zegt zo'n formule met twee variabelen gewoon niets meer over de werkelijkheid, maar is ze alleen de uitdrukking van een rekenkundige tautologie. De meer geraffineerde versies van de kwantiteitstheorie, o.a. die van de school van Chicago, hebben de stelling van de constante omloopsnelheid van het geld opgegeven (zie bijv. Milton Friedman, p. 51 e.v.).

[66] De school van Chicago heeft tot voor kort met overtuiging het tegendeel verkondigd: Milton

Friedman, p. 235. Friedmans opstel 'Money and Business Cycles' (pp. 189-235) is aan dit thema gewijd.

[67] Nog primitiever is de versie van Jacques Rueff (*L'âge de l'inflation*, Parijs 1967), die nog steeds gelooft in de zelfregulerende werking van de gouden standaard: 'Het gaat dus om een absoluut en onweerstaanbaar mechanisme, waarvan de werking slechts ophoudt, als het beoogde effect bereikt is' (p. 54). De bewering, dat de economische crisis in het tijdperk van de gouden standaard slechts van korte duur geweest zijn, wordt o.a. weersproken door de lange depressie van 1873-1893.

De industriële cyclus in het laatkapitalisme

Zoals bekend heeft de ontwikkeling van de kapitalistische grootindustrie, sinds zij de wereldmarkt beheerst, een slechts aan die productiewijze eigen, cyclisch karakter gekregen met opeenvolgende fasen van depressie, economische opgang, hoogconjunctuur, oververhitting, krach, depressie enz.[1] Hoewel Marx geen gesloten theorie over de industriële cyclus en de overproductiecrises nagelaten heeft,[2] kunnen de grote lijnen van een dergelijke theorie uit zijn voornaamste geschriften[3] schetsmatig worden afgeleid. We hebben in het eerste hoofdstuk al een citaat van Marx gegeven, waarin hij elke monocausale crisisverklaring expliciet afwijst en de crisis als het resultaat van *alle* tegenspraken van de kapitalistische productiewijze definieert. In die zin is de cyclische beweging van de kapitalistische productie zonder twijfel het beste te begrijpen vanuit de cyclische beweging van de gemiddelde winstvoet, omdat juist de beweging van de winstvoet de tegenstrijdige ontwikkeling van alle momenten van het productie- en reproductieproces samenvat.

Een opleving van de conjunctuur is slechts mogelijk als de winstvoet stijgt, en die stijging schept op haar beurt de voorwaarden voor een nieuwe uitbreiding van de markt en de conjunctuur. Maar op een bepaald punt in de ontwikkeling moeten de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal en de beperktheid van de warenafzet aan de 'laatste consumenten' zowel de winstvoet doen dalen als de markt relatief verkleinen. Deze tegenspraken ontladen zich in de overproductiecrisis. De daling van de winstvoet leidt tot een beperking van de investeringen, die de 'krach' in een depressie omzet. Kapitaalontwaarding, toenemende rationalisering en werkloosheid (stijging van de meerwaardevoet) maken het mogelijk, de winstvoet opnieuw te verhogen. De daling van productie en voorraden maken opnieuw een uitbreiding van de markt mogelijk, die dan samen met de stijging van de winstvoet via de heropleving van de ondernemersinvesteringen de opgang van de productie bepaalt.

Zonder twijfel hangt de cyclische beweging van de winstvoet samen met de *ongelijkmatige ontwikkeling* van verschillende momenten van het totale productie- en reproductieproces. In de opgaande fase neemt de winstvoet in afdeling I sneller toe dan in afdeling II, hetgeen een toevloed van kapitaal naar afdeling I, dus een stijging van de investeringsactiviteit en dus hoogconjunctuur veroorzaakt. Omge-

keerd geldt: terwijl de overproductie (resp. overcapaciteit) meestal eerst in afdeling II optreedt vóór zich in afdeling I te manifesteren, krijgt die in afdeling I scherpere vormen dan in afdeling II. De heropleving der productie na de krach, tijdens de depressie, gaat daarom meestal uit van afdeling II, waar de winstvoet minder daalt dan in afdeling I.

De sterkere ontwikkeling van afdeling I ten opzichte van afdeling II is totaal-economisch slechts de uitdrukking van de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal. Omgekeerd is een sterkere daling van de productie in afdeling I dan in afdeling II tijdens de depressie in laatste instantie slechts een uitdrukking van de daling van de winstvoet en van de ontwaarding van het kapitaal. Het is hier overbodig om die ongelijkmatige ontwikkeling van de verschillende bestanddelen van het totale kapitaal en ieder van zijn waardedelen gedetailleerd te onderzoeken. *Het is alleen van belang om vast te stellen, dat die disproportionaliteit niet alleen berust op de anarchie in de productie en het ontbreken van afspraken tussen de kapitalisten, zoals Hilferding en Boecharin meenden,*[\[4\]](#) *maar ook wijst op de immanente ontwikkelingswetten en tegenspraken van de kapitalistische productiewijze.* Die disproportionaliteit resulteert o.a. uit de tegenstelling tussen gebruikswaarde en ruilwaarde, uit de onmogelijkheid om zonder aanzienlijke daling van de winstvoet het verbruik van de ‘laatste consumenten’ evenveel te laten stijgen als de maatschappelijke productiecapaciteit,[\[5\]](#) uit de onmogelijkheid om de kapitalistische concurrentie volledig uit te schakelen, d.w.z. de investeringen te besnoeien zodra er overcapaciteit optreedt, omdat de technisch meest gevorderde firma’s surpluswinsten willen blijven boeken en hun marktaandeel willen uitbreiden. Om de cyclische beweging van de productie uit te schakelen, zou er niet alleen een stabiele groei-, d.w.z. investeringsvoet moeten bestaan, met andere woorden niet alleen een algemeen kartel, maar ook een kartel dat nooit meer opengebrouwen kan worden, d.w.z. de opheffing van het privébezit en van elke zelfstandigheid in de accumulatie- en investeringsactiviteit — en bovendien een volledige aanpassing van de koopkrachtverdeling van ieder individu aan de productie- en waardedynamiek van ieder product afzonderlijk. Onder die voorwaarden zouden kapitalisme en warenproductie zelf opgeheven zijn.[\[6\]](#)

Zolang het kapitalisme bestaat, zal de productie een cyclisch verloop houden.

Empirisch is dit gemakkelijk te verifiëren. De recessies in de Amerikaanse economie van 1949, 1953, 1957, 1960 en 1969-1971 zijn bekend. Dergelijke recessies hebben zich sinds de Tweede Wereldoorlog in alle imperialistische landen voorgedaan. Waar men tot 1966 geloofde, dat de Bondsrepubliek hierop een uitzondering vormde,[\[7\]](#) werd dit door de recessie van 1966-1967, waarop in de winter van 1971-1972 een tweede recessie volgde en in 1974-1975 een derde, op afdoende wijze weerlegd. Toch hadden

de cycli in iedere fase van de kapitalistische productiewijze een eigen karakter. De economische crises van 1920, 1929 en 1938 vertonen talrijke verschillen met die van vóór de Eerste Wereldoorlog, en niet in het minst omdat de geografische expansie van het kapitalisme met de inlijving van China in de wereldmarkt beëindigd was en door de Russische revolutie zelfs weer op de terugtocht werd gedwongen. In dezelfde zin moeten de specifieke kenmerken van de laatkapitalistische productiecyclus onderzocht worden.

De stelling van de Hongaarse marxist Franz Janossy over de ‘wederopbouwfase’, die uitgaat van de hypothese van een langlopende trend waarvan slechts onder uitzonderlijke omstandigheden (oorlogsverwoesting) kan worden afgeweken,[\[8\]](#) is onbevredigend. Nog afgezien van de meer dan gemiddelde groei, die de Bondsrepubliek en Japan in de jaren ’60 hebben gekend en die bezwaarlijk door de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog verklaard kunnen worden, blijft ook het belangrijke feit van de versnelde groei van de Amerikaanse economie in de jaren ’60, die niets te maken kan hebben met een ‘wederopbouw’.

In de loop van onze analyse hebben we twee beslissende momenten aangegeven, die o.i. de ‘lange golf met expansieve grondtoon’ van 1940/1945-1966 kunnen verklaren. Ten eerste maakten de historische nederlagen van de arbeidersklasse (fascisme en oorlog) een verhoging van de meerwaardevoet mogelijk. Ten tweede leidde de daaruit voortvloeiende stijging van de kapitaalaccumulatie (verhoging van de investeringsactiviteit) tijdens de derde technologische revolutie met een versneld technologisch vernieuwingstempo en een kortere rotatietijd van het vaste kapitaal tot een langdurige uitbreiding van de markt voor de internationale uitbreiding van de kapitaalreproductie, ondanks de geografische beperkingen daarvan.

Welk verband bestaat er tussen de permanente inflatie en deze ‘lange golf met expansieve grondtoon’? In hoeverre maakt deze het gemakkelijker voor het laatkapitalisme om de gevolgen van zijn interne tegenstellingen af te zwakken? Is dat voor onbepaalde tijd mogelijk?

Geld als algemeen equivalent der warenwaarde is de tegenwaarde van maatschappelijk noodzakelijke arbeidskwanta; het is dus tegelijkertijd assignatie op en beschikkingsrecht over een deel van de bestaande of toekomstige maatschappelijke arbeidsbronnen.[\[9\]](#) Uit deze definitie van het geld in het kader van de arbeidswaardetheorie volgt, dat geldontwaarding (d.w.z. een vermeerdering van de geldsymbolen die met een gegeven arbeidskwantum corresponderen) geen directe invloed kan hebben op de totale som van de te verdelen arbeidskwanta en slechts de *herverdeling* ervan kan beïnvloeden. Er kunnen niet

meer arbeidskwanta verdeeld worden, dan er arbeidskwanta te verdelen zijn. Omdat een overproductiecrisis echter juist gekenmerkt wordt door het feit, dat een aanzienlijke hoeveelheid productiekrachten (arbeidskracht en machines) stilgelegd worden, kan inflatoire geldschepping onder specifieke voorwaarden de accumulatie van het kapitaal stimuleren, *wanneer deze leidt tot een verhoging van de productie, met name van de productie van meerwaarde*. Ze kan dus ook tot een toename van de massa der te verdelen arbeidskwanta leiden.^[10] Onder kapitalistische verhoudingen is dat slechts mogelijk als de verhoging van de winstvoet wordt gestimuleerd, d.w.z. het aandeel van de lonen in het nationaal inkomen wordt verlaagd. Keynes, die intelligenter en cynischer was dan zijn ‘reformistische’ discipelen, heeft dit dan ook openlijk gesteld.

Omdat geldontwaarding en krediet deze toestand ten dele versluieren door de ononderbroken prijsstijging (die zeer wel gepaard kan gaan met een waardedaling), wordt een grondiger onderzoek naar het verband tussen inflatie, winstvoet, reëel inkomen van de loontrekkenden en accumulatie van het kapitaal noodzakelijk.

We hebben gezien dat één van de hoofdfuncties van de permanente inflatie is om de grote concerns de middelen ter beschikking te stellen voor een versnelde accumulatie van het kapitaal. Dat betekent omvorming van braakliggend in productief kapitaal, voor zover het geleende kapitaal afkomstig is van werkelijke bankdeposito’s. Het betekent omvorming van kredietgeld in geldkapitaal, zodra de omvang van het rekening-courant-krediet die van de autonoom ontstane deposito’s overtreft.^[11] De discussie over de vraag, of dit krediet nu ‘zuiver’ geldkapitaal, kredietgeld of ‘fictief kapitaal’ is, doet nogal byzantijns aan: het gaat om voorgeschoten, (met de inflatievoet) gedeeltelijk gedevaloriseerd geldkapitaal. Zolang dit geldkapitaal echter voor de aankoop van arbeidskracht en productiemiddelen gebruikt wordt, d.w.z. in productief kapitaal wordt omgezet, vindt een feitelijke stijging van de productie van waarde en meerwaarde plaats, d.w.z. een verrijking van de kapitalistische samenleving.

In het hoofdstuk over de bewapening hebben we vastgesteld, dat ook de bewapeningsproductie — als warenproductie — de massa van de meerwaarde kan vergroten, wanneer braakliggend kapitaal wordt veranderd in meerwaarde producerend kapitaal. Deze vaststelling krijgt natuurlijk nog meer nadruk, wanneer door vroeger braakliggend kapitaal in plaats van bewapeningsgoederen gebruikswaarden worden geproduceerd die deel gaan uitmaken van het reproductieproces. De schijn, dat onder voorwaarden van ‘kruipende inflatie’ slechts een herverdeling van een *bestaande* loon- en winstsom kan plaatsvinden, ontstaat omdat men stilzwijgend uitgaat van de veronderstelling van volledige werkgelegenheid van de arbeidskrachten en de productiemiddelen en van de herverandering van het totale maatschappe-

lijke kapitaal in kapitaal dat de gemiddelde winstvoet oplevert. Als we die veronderstelling — die noch met de toestand van het wereldkapitalisme tussen 1930 en 1940, noch met die van de jaren 1945-1948 strookt — laten vallen, wordt het geheim gemakkelijk ontsluit.

We nemen een jaarlijkse maatschappelijke productie met de volgende waardestructuur:

$$I \ 10.000c + 5.000v + 5.000m = 20.000 \text{ productiemiddelen}$$

$$II \ 8.000c + 4.000v + 4.000m = 16.000 \text{ consumptiegoederen}$$

We bevinden ons in een depressie. Aanzienlijke hoeveelheden machines en grondstoffen worden niet gebruikt, er heerst een grote werkloosheid. Nu brengt de staat (resp. het banksysteem) 4.500 eenheden papiergeld in de circulatie, door krediet te verlenen aan de consumenten en bedrijven.^[12] Om een of andere reden, die we niet nader hoeven te specificeren (bijv. omdat de voorraad consumptiegoederen tijdens de al geruime tijd aanhoudende crisis geslonken is), leidt dit in eerste instantie tot een prijsstijging van de consumptiegoederen. Daardoor daalt het reële arbeidersinkomen met 15 % in waarde. (Als tegenover 40.500 papiergeldeenheden waren staan ter waarde van 36.000 waarde-eenheden, doet zich een ontwaarding voor van de gemiddelde papiergeldeenheid met 12,5 %. Maar dit komt natuurlijk niet tot uitdrukking in een zelfde percentage prijsstijging voor alle waren, uitgedrukt in het gedevaloriseerde papiergeld. Dit probleem hebben we al in hoofdstuk 13 onderzocht.) Er ontstaat een verhoging van de meerwaarde- en winstvoet, die het kapitaal ertoe brengt om de supplementaire geldmassa’s (geldkapitaalmassa’s), die zich in zijn handen verzamelen, te investeren, d.w.z. te gebruiken voor het in bedrijf stellen van braakliggende machines en voor de aankoop van werkloze arbeidskracht. Als de arbeiders er nu dank zij de verhoging van de werkgelegenheidsgraad in slagen om het verlies aan koopkracht van hun lonen weer te compenseren, en als het supplementaire geldkapitaal van 4.500 eenheden in dezelfde verhoudingen verdeeld wordt als het oorspronkelijke productieve kapitaal, zou er na verloop van tijd^[13] een waardeproduct met de volgende structuur ontstaan:

$$I \ 11.667c + 5.833v + 5.833m = 23.333 \text{ productiemiddelen}$$

$$II \ 9.333c + 4.677v + 4.677m = 18.667 \text{ consumptiegoederen}$$

Hier heeft zich dus, vergeleken met de oorspronkelijke toestand, geen herverdeling maar een uitbreiding van het waardeproduct (en van de meerwaarde) voorgedaan, die door de extra geldschepping alleen op gang is gebracht. De moeilijkheden, die zich aan het einde van die uitbreiding zouden voor-

doen, zouden dus dezelfde zijn als tijdens de depressie, alleen op een hoger niveau. Bij reserves aan productiekrachten heeft inflatoire geldschepping dezelfde functie als het kredietwezen in het algemeen: de mogelijkheid om de productiekrachten tot over de grenzen van het privébezit heen te ontwikkelen; daarmee worden weliswaar tegelijkertijd de immanente tegenspraken op een hoger niveau gereproduceerd, *maar slechts na een bepaalde tijd*: ‘Het kredietwezen verschijnt slechts als voornaamste hefboom van de overproductie en overspeculatie in de handel, omdat het reproductieproces, dat uiteraard elastisch is, hier tot aan zijn uiterste grens geforceerd wordt, en wel juist daarom geforceerd, omdat een groot deel van het maatschappelijk kapitaal door niet-bezitters gebruikt wordt, die de zaken heel anders aanpakken dan de eigenaar, die de perken van zijn privébezit angstvallig in het oog houdt, voor zover hij zelf functioneert. Hieruit blijkt alleen maar, dat de op het antagonistische karakter van de kapitalistische productie gebaseerde valorisering van het kapitaal een werkelijke, vrije ontwikkeling slechts toestaat tot een bepaald punt en dus feitelijk een immanente hindernis en beperking voor de productie is, die door het kredietstelsel voortdurend wordt doorbroken. Het kredietwezen versnelt dus de materiële ontwikkeling van de productiekrachten en het tot stand komen van de wereldmarkt. Het is de historische opdracht van de kapitalistische productiewijze om die als materiële basis van de nieuwe productievorm tot op een bepaald niveau tot stand te brengen. Tegelijkertijd versnelt het krediet de geweldadige uitbarstingen van deze tegenspraak, de crises, en daarmee de elementen die de oude productiewijze oplossen.’ [14]

We hebben benadrukt, dat de ontplooiing van het rekening-courant-krediet aan de kapitalistische ondernemingen de voornaamste bron van de inflatoire geldschepping is, dus van de permanente inflatie zelf. Daarmee verandert de hoofdvorm van het ‘productiekrediet’. [15] Terwijl dat in het klassieke imperialistische tijdperk hoofdzakelijk de vorm had van op de kapitaalmarkt verkochte aandelen die door de banken doorgespeeld of opgekocht werden, bestond het tijdens de hele ‘lange golf met expansieve grondtoon’ overwegend uit rekening-courant-krediet. De permanente inflatie verzekerde de concerns via de door het girale geld teweeggebrachte geldovervloed de middelen tot zelffinanciering via het systeem van ‘geleide prijzen’. Daardoor trad er, althans in enkele belangrijke imperialistische landen (de Verenigde Staten, Japan, Italië, Frankrijk) een verandering op in de toenmalige verhouding tussen die grote concerns en het bankkapitaal. De spronggewijze verhoging van de meerwaarde- en winstvoet, die we als de voornaamste drijvende kracht van de ‘lange golf met expansieve grondtoon’ hebben leren kennen, is door de permanente inflatie niet veroorzaakt, maar wel door haar bemiddeling tot stand gekomen en in de tijd verlengd. Begripsmatig moeten wij in de crisisverzwakkende rol van de inflatoire schepping van kredietgeld twee afzonderlijke processen onderscheiden: ten eerste de mogelijkheid om door inflatoire geldschepping het cumulatieve karakter van de overproductiecrisis op een bepaald ni-

veau af te remmen; ten tweede de mogelijkheid om via staatsopdrachten de daling van het volume van de privé-investeringen te beperken.

Als er helemaal geen staatsinterventie in de economie plaatsvindt, daalt de effectieve vraag meer dan proportioneel met de werkgelegenheid. Een werklozenquote van 6 of 10 % betekent dan een daling van de verkoop van consumptiegoederen met hetzelfde percentage.’ [16] die via de productiebeperking in afdeling II, de beperking van de opdrachten van afdeling II aan afdeling I en de zo ontstane ontslagen in afdeling I een cumulatief karakter krijgt. Als de staat echter langs inflatoire weg supplementaire inkomens onder de werklozen verdeelt, die bijv. 60 % van het gemiddelde arbeidsloon vormen, dan zal een werklozenquote van 6 % slechts 2,4 % daling van de effectieve vraag naar consumptiegoederen tot gevolg hebben, en een werklozenquote van 10 % slechts 4 % daling van de vraag naar consumptiegoederen. De daling van de productie in afdeling II zal dus veel geringer zijn dan in de ‘klassieke’ cyclus en daarom ook de daling van de opdrachten van afdeling II aan afdeling I. Het cumulatieve proces van de klassieke overproductiecrisis is afgeremd. [17]

Terwijl het effect van extra inkomensschepping voor consumptiegoederen in tijden van overproductie en recessie min of meer automatisch is, is dit niet het geval bij de gevolgen van een grotere staatsinterventie bij de afzet van productiemiddelen. Terwijl bij een 5 % daling van de productie van consumptiegoederen rekening moet worden gehouden met 20 % daling van de opdrachten aan de productiemiddelen vervaardigende industrie, heeft de toename van de staatsopdrachten gezinszins automatisch een verhoging van de privé-investeringen tot gevolg. De oorzaak van die beperking van de investeringen is niet alleen de geringere opdrachten en de kleinere afzet van afdeling I, maar ook en vooral de daling van de winstvoet en de aanwezigheid van overcapaciteit. Een toename van de staatsopdrachten aan bepaalde industrietakken van die afdeling zal die niet tot een nieuwe investeringsgolf verleiden. Hetzelfde geldt voor de kleinere stremming van de afzet in afdeling II. Het enige dat de inflatoire schepping van kredietgeld bewerkstelligt, is een afremming van de teruggang van de afzet van afdeling I. Maar dat is gezinszins hetzelfde als een uitbreiding van de afzet. En slechts op voorwaarde van een afzetvergroting zal afdeling II haar productiecapaciteit willen uitbreiden, d.w.z. opdrachten geven aan de sectoren van afdeling I die vast kapitaal produceren. De uitbreiding van de staatsinvesteringen kan dus de daling van de voortbrengst in afdeling I niet zo sterk remmen als in afdeling II. De in crisistijden voor afdeling I en afdeling II uiteenlopende gevolgen van inflatoire schepping van kredietgeld zijn daarom belangrijk, omdat zij de grenzen van de zgn. anticyclische politiek verduidelijken — ook onder voor het laatkapitalisme ‘ideale’ voorwaarden. Het is geen enkele laatkapitalistische regering gelukt, over die grenzen heen een effectieve crisispreventie te bedrijven.

Nu stuiten we echter op een analytisch probleem. Hoe kan een overproductiecrisis door inflatoire geldschepping verschoven resp. verzacht worden, als enerzijds die overproductie zelf o.a. veroorzaakt is door de relatieve beperktheid van de vraag van de ‘laatste consumenten’, en anderzijds de inflatie het relatieve aandeel van de loontrekkenden (van de grote massa van de consumenten) nog verder doet dalen? Deze moeilijkheid, die nauw samenhangt met de economische ontwikkeling van de imperialistische landen gedurende de laatste 25 jaar, lost zich op in vier processen:

1. Als de door de permanente inflatie veroorzaakte toename van het ‘onverkoopbare residu’ van consumptiegoederen[18] de accumulatievoet dreigt te doen dalen, kan er een uitbreiding van het consumentenkrediet plaatsvinden, d.w.z. voltrekt de ruil van consumptiewaren zich meer en meer niet tegen werkelijke, in het productieproces geschapen inkomens, maar tegen kredietgeld. Deze techniek, die in de tijd van het kapitalisme van de vrije concurrentie of het ‘klassieke’ imperialisme slechts zeer zelden gebruikt werd, is sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog in de VS — maar ook in andere imperialistische landen — dikwijls toegepast, zoals blijkt uit de volgende cijfers (in miljarden dollars) over de toename van de consumentenschuld [19] in de Verenigde Staten:[20]

	1946	1955	1969	1973	1974
A. beschikbaar inkomen van de gezinnen	160,0	275,3	629,6	403,7	± 860
B. hypothecaire schulden voor eigen woningen	23,0	88,2	266,8	465,9	± 600
C. consumentenschulden	8,4	38,8	122,5	173,5	± 200
D. totale privéschuld van de gezinnen	31,4	127,0	389,3	649,4	± 800
D in % van A	19,6 %	46,1 %	61,8 %	71,8 %	93 %

2. Een andere reactie op de uit de permanente inflatie zelf voortvloeiende realiseringsmoeilijkheden kan de uitbreiding van de exportquote zijn, d.w.z. de poging om door een versterkte expansie op de wereldmarkt de relatieve stagnatie van de afzet op de binnenlandse markt te overwinnen. Ongetwijfeld heeft de aanzienlijke expansie van de wereldhandel vanaf het begin van de jaren '50, die de groei van de industriële productie van belangrijke imperialistische staten overtrof en de langdurige stagnatie van de wereldhandel tussen de beide wereldoorlogen uiteindelijk gecompenseerd heeft,[21] eveneens een crisis dempende werking gehad. Tussen 1953 en 1963 steeg de industriële productie van de kapitalistische landen tegen vaste prijzen met 62 %, maar hun export met 82 %; tussen 1963 en 1972 steeg de industriële productie met 65 %, maar de export met 111 %.[22] — Het betreft hier vanzelfsprekend een vorm van de *ongelijke ontwikkeling van de export aandelen* van bepaalde imperialistische landen resp.

productietakken; want als alle landen resp. industrietakken dezelfde importquote zouden hebben, zouden ze op de binnenlandse markt verliezen wat ze met de uitvoer gewonnen hebben. Dat is echter gezinszins het geval. In 1969 importeerden de Europese kapitalistische landen 26,6 % van hun totale aanschaf van machines en uitrustingsgoederen. Het exacte percentage lag in Groot-Brittannië op 15,8 %, in de Bondsrepubliek op 18 % en in Frankrijk op 20,2 %, terwijl het bij de andere EEG-landen steeg tot 49,7 % en bij de andere Europese lidstaten van de vrijhandelszone tot 45 %. Voor duurzame consumptiegoederen zijn de overeenkomstige importpercentages: 12,2 % voor Groot-Brittannië, 20,8 % voor Frankrijk, 22,1 % voor de Bondsrepubliek, 52,1 % voor de overige EEG- en 59,1 % voor de overige EFTA-landen. Tussen 1959 en 1969 bedroeg de verhouding tussen de toename van de import van de verwerkende industrie en die van het bruto nationaal product 2,83 % in Frankrijk, 2,51 % in Groot-Brittannië, 2 % in Italië en 1,86 % in de VS, tegenover slechts 1,45 % in de Bondsrepubliek en 1,23 % in Japan. Uit die cijfers blijkt ondubbelzinnig, welke imperialistische machten het meest geprofiteerd hebben van de uitbreiding van de wereldmarkt (van de wereldexport).[23] Men moet de al genoemde catastrofale daling van het aandeel van de koloniale en halfkoloniale landen en de niet minder ingrijpende daling van het aandeel van de voedingsmiddelen en natuurlijke grondstoffen in de wereldhandel voor ogen houden om te beseffen, dat die stijging van het exportaandeel in de lopende industriële productie van de meest expansieve imperialistische machten gelijkstaat met een *herverdeling van de wereldmarkt* en op lange termijn met een relatieve *substitutie van koopkracht* ten gunste van producten van de imperialistische verwerkende industrie (vooral van de technisch meest ontwikkelde landen en productietakken) en ten nadele van de producten van de eenvoudige warenproductie, de landbouw en de traditionele grondstoffen- en ‘lichte’ consumptiegoederenindustrie.

3. De meer dan gemiddelde expansie van de wereldhandel tijdens de ‘lange golf met expansieve grondtoon’ na de Tweede Wereldoorlog was slechts mogelijk door een uitbreiding van het wereldgeld boven de stijging van de goudproductie. De *Gold-Exchange-Standard* (in werkelijkheid *Gold-Dollar-Standard*) functioneert via het Amerikaanse betalingsbalanstekort als een middel tot duurzame expansie van internationale betalingsmiddelen, sinds 1958 in een tempo van 4 % per jaar.[24] *De Gold-Dollar-Standard heeft een systeem van internationale kredietgeldinflatie geschapen, dat tegelijkertijd het systeem van ‘nationale’ kredietgeldinflatie overlapt en uitbreidde.*

4. De gevolgen van de permanente inflatie voor de prijsontwikkeling van de lopende productie worden in de imperialistische landen verzacht door het bestaan van grote reserves aan tastbare rijkdommen. De ontwaarding van het papiergeld leidt ertoe, dat die materiële reserves zoals goed gelegen bouwgrond,[25] kunstvoorwerpen,[26] goud, edelstenen en antiquiteiten ‘gemobiliseerd’, d.w.z. als aanvul-

ling op de lopende productie in de circulatie worden meegesleurd. Het speculatieve karakter van die ‘mobilisering’ wordt nog onderstreept door de inflatoire opwaardering van het fictieve kapitaal.[27] vooral van aandelen. Hoe groter die reserves zijn, des te aarzelder zal de cumulatieve inflatie in een hollende omslaan. Maar hoe meer van die reserves in de circulatie worden gebracht, des te groter de speculatie wordt en dus ook de stijging van de prijzen, de tendens tot versnelling van de cumulatieve inflatie en het gevaar dat die in een hollende inflatie omslaat.

Vooraf tijdens de inflationaire *boom* van 1972-1973 vond een kwalitatief omvangrijke speculatiegolf plaats.[28] die o.a. naast de bovengenoemde goederen ook veel grondstoffen en deviezen in koortsachtige bewegingen meesleurde. Deze speculatiegolf leidde op zijn beurt onvermijdelijk tot een krach van financiële ondernemingen, secundaire banken en onroerendgoedmaatschappijen (de Franklin Bank in de VS, de Herstatt Bank in de Bondsrepubliek, de Italiaanse Sindona-groep, secundaire banken in Groot-Brittannië enz.), die het begin van de recessie van 1974-1975 markeerden. Maar dat zich vlak voor of bij het begin van deze recessie een snelle prijsdaling voordeed van aandelen, veel grondstoffen en zelfs hier en daar van onroerend goed en kunstwerken (tijdens de zomer van 1974 daalde Britse bouwgrond voor huizen in korte tijd met 40 % in prijs), is een duidelijk bewijs voor het feit, dat de inflatie nog geen hollende inflatie was geworden.

De nu volgende tabel toont de versnelling van de inflatie:[29]

Jaarlijkse stijgingspercentages van de consumentenprijs

	1965	1960-1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1974
	gem.							1ste h.j.	3de kw.
VS	1,3	4,2	5,4	5,9	4,3	3,3	6,2	10,2	11,6
Japan	6,2	5,5	5,2	7,6	6,3	4,3	11,7	23,0	23,4
Groot-Brittannië	3,6	4,8	5,4	6,4	9,5	7,0	9,2	14,2	17,0
Bondsrepubliek	2,8	1,6	1,9	3,4	5,3	5,5	6,9	7,3	7,0
Frankrijk	3,8	4,8	6,4	5,3	5,5	5,9	7,3	12,5	14,6
Italië	4,9	1,3	2,6	5,0	5,0	5,5	10,8	14,8	20,8

De innerlijke tegenstrijdigheid van die vier uitwijkmogelijkheden treedt dus duidelijk aan het licht. Zowel de disproportionele uitbreiding van het consumptiekrediet als de speculatieve prijsverhoging van tastbare rijkdommen [30] en aandelen zullen tendentieel de inflatie bevorderen en uitbreiden en die na

verloop van tijd eerst in een cumulatieve en dan in een hollende inflatie veranderen. De overgang van kruipende naar hollende inflatie markeert trouwens het moment waarop de geldovervloed geen beperkte stimulant meer is, maar een rem op de productie wordt:[31] in een toestand van hollende inflatie houdt het kapitaal op, de metamorfose van waren- in geldkapitaal te voltrekken. Het vlucht uit de circulatiefeer. Steeds meer waren worden opgepot, wat tot een ingekrompen reproductie leidt, d.w.z. tot een snelle daling van de kapitaalaccumulatie (ook als in perioden van hollende inflatie het variabele kapitaal veel sneller gedevaloriseerd wordt dan het constante, zodat het effect op de meerwaardevoet gunstig is voor het kapitaal).

De versnelling van de inflatie is op zichzelf al een gevaar voor de kapitaalaccumulatie, maar verdraagt zich helemaal niet met de tweede uitweg uit de realiseringmoelijkheden. Hoe meer de inflatie in een imperialistisch land versneld wordt, des te geringer wordt zijn kans om het gegeven aandeel in de wereldmarkt te behouden of zelfs uit te breiden. Vanaf een bepaald niveau moet de prijsstijging een weerslag hebben op de exportprijzen — met alle gevolgen van dien, ook voor de binnenlandse markt.[32]

Als de winstvoet in het gedrang komt — en dat gebeurt meestal nog vóór de volledige werkgelegenheid bereikt is [33] — veroorzaakt de geldontwaarding structurele veranderingen in de verdeling van het maatschappelijk kapitaal tussen de verschillende terreinen van het economisch leven. In het algemeen begunstigt een inflatoire atmosfeer een cumulatieve uitbreiding van het krediet, omdat bij een voortdurende prijsstijging de geldontwaarding, waar iedere kapitalist rekening mee houdt, het lonend doet lijken om vandaag op krediet te kopen en morgen met gedevaloriseerd geld terug te betalen. Zo wordt de schijnbare paradox verklaard dat er, als de inflatie toeneemt, d.w.z. bij uitbreiding van het geldkapitaal dat door de banken uitgekeerd wordt, soms zelfs een ‘geldschaarste’ op kan treden, die de rentevoet opjaagt. De inflatie zelf is een permanente voedingsbron voor de vraag naar geldkapitaal en maakt het stilleggen van de krediet- en geldexpansie bijzonder gevaarlijk voor de conjunctuur: dit stilleggen betekent al een keerpunt naar een recessie. Anderzijds bestaat er geen tegenspraak tussen dit toenemende gebruik van geldkapitaalkrediet en de overkapitalisering die aan het laatkapitalisme (evenals aan het ‘klassieke’ imperialisme) ten grondslag ligt.

Een aanzienlijk deel van de bankkredieten is geen ‘zuivere’ geldschepping, maar is afkomstig uit de opeenhoping van deposito’s die buiten het banksysteem zijn ontstaan.[34] De niet minder indrukwekkende groei van de langlopende bankdeposito’s toont aan, hoe hoog de eigenlijke overkapitalisering in feite is.[35] De werkelijke dubbelrol van het rekening-courant-krediet (niet alleen als inflatoire geld-

schepping, maar ook als klassieke bemiddeling bij de verandering van braakliggend in productief kapitaal) mag nooit uit het oog worden verloren.

De permanente inflatie drijft de rentevoet echter niet alleen conjunctureel omhoog, maar heeft ook gevolgen op lange termijn. Doordat alle bezitters en uitleners van geldkapitaal aan de geldontwaarding 'wennen', beginnen ze verschil te maken tussen de nominale en de reële rente, net zoals de verkopers van de waar arbeidskracht in tijden van permanente inflatie de nominale van de reële lonen leren scheiden. Bij een jaarlijks koopkrachtverlies van de valuta met 5 % zou een jaarlijkse rente van 4 % de substantie van het kapitaal gaan aantasten; het zou een 'negatieve reële rente' zijn. Onder dergelijke omstandigheden zou het uitlenen van geldkapitaal volledig ophouden.

Als de nominale rente gelijk is aan de som van de gemiddelde inflatievoet en de reële rente, dan zal die bij een duurzame stijging van de kosten van levensonderhoud tendentieel stijgen.[36] Als de rentevoet echter op lange termijn stijgt,[37] terwijl de winstvoet fluctueert, dan kan het gebeuren dat de ondernemerswinst plotseling ineenschrompelt. Algemeen gesproken zal de aanhoudende stijging van de nominale rentevoet samen met de permanente inflatie langlopende investeringsprojecten belemmeren, d.w.z. én de op de versnelde technologische vernieuwing gebaseerde verkorting van de rotatietijd van het vaste kapitaal versterken én bepaalde (wegens de lange rotatietijd riskante) projecten voor onbepaalde tijd uitstellen.

De combinatie van crisis verzachtende inflatoire geldschepping en toenemende concurrentie op de wereldmarkt geven de industriële cyclus in de eerste 'expansieve' fase van het laatkapitalisme de bijzondere vorm van een beweging die in de kredietcyclus ingrijpt. In de tijd van het kapitalisme van de vrije concurrentie met gouden standaard en slechts marginale ingrepen van de centrale banken in de ontwikkeling van het krediet was de kredietcyclus volledig afhankelijk van de industriële cyclus. Doordat de monetaire sfeer zich in het laatkapitalisme met de geïnstitutionaliseerde inflatie verzelfstandigt en de conjuncturele schommelingen probeert af te zwakken door kredietexpansie onafhankelijk van en tegengesteld aan de industriële cyclus, ontstaat er een tijdelijk van de industriële cyclus gescheiden kredietcyclus: de expansie van kredietgeld kan de conjunctuur stimuleren totdat het aandeel op de wereldmarkt van het betreffende land in gevaar komt. Dan moet de expansie gestopt worden. De 'stop-go'-cyclus van de Britse economie in het eerste naoorlogse Tory-tijdperk is het klassieke voorbeeld van een dergelijke relatief autonome kredietcyclus.[38] Maar ook de Amerikaanse economie — en in mindere mate de economie van de Bondsrepubliek — stond tijdens de laatste 20 tot 25 jaar in het teken van een dergelijk in elkaar grijpen van de industriële en de kredietcyclus.[39]

Ook als gescheiden cyclus bezit de kredietcyclus echter geen volledige autonomie ten opzichte van de eigenlijke industriële cyclus. Wel wordt hij bepaald door de kredietpolitiek van het centrale banksysteem en de regering, d.w.z. door de optie voor een snelle expansie of restrictie van het krediet. Maar de beslissingen van de centrale banken worden op hun beurt door de particuliere depositobanken slechts via een tussenstadium uitgevoerd — o.a. het tussenstadium van hun particuliere belangen (in Frankrijk handelen de genationaliseerde banken volgens hetzelfde criterium). Dit zet een gecompliceerd mechanisme in werking, waarbij bijv. de ontwikkeling van de bankdeposito's, de koersen en de rente op de staatsleningen een belangrijke rol spelen. Want kredietbeperkingen, die bijv. bereikt moeten worden door verhoging van de liquiditeitscoëfficiënten, kunnen door de banken omzeild worden door een herstructurering van hun activa.[40] Hoe de Amerikaanse banken de restrictieve kredietpolitiek van de Amerikaanse regering kunnen omzeilen, is ondertussen bekend. Een efficiënte krediet beperkende regelingspolitiek betekent een radicale beperking van de vrijheid van handelen — en het winstbejag — van de privébanken. Zonder deviezencontrole, d.w.z. zonder beperking van de internationale kapitaalbewegingen, d.w.z. zonder opheffing van de convertibiliteit van de valuta, is die op den duur onmogelijk.[41] Zo ontstaat er een nieuwe tegenspraak tussen een efficiënte kredietcyclus, o.a. terwille van de beveiliging of uitbreiding van het aandeel op de wereldmarkt, en een op convertibiliteit van de valuta en wereldomvattende inflatie van het kredietgeld opgebouwde expansie van diezelfde wereldmarkt. Op lange termijn sluit het één het ander uit.

De kredietcyclus is ook niet te isoleren van klassenconflicten. Kredietexpansie leidt tot een snelle uitbreiding van de productie en daling van het industriële reserveleger en stimuleert na verloop van tijd een stijging van de reële lonen; de inflatie kan deze ontwikkeling wel afremmen, maar niet ongedaan maken. Als het kapitaal de meerwaardevoet wil handhaven of zelfs verhogen, dan moet het industriële reserveleger worden hersteld, wat op den duur onmogelijk is zonder kredietbeperking. Raford Boddy en James Crotty hebben dat bewezen aan de hand van de fluctuaties in de verhouding tussen winsten en lonen (incl. salarissen) bij Amerikaanse niet-financiële nv's. Terwijl deze verhouding in de opgaande fase van de drie cycli 1953-1957, 1957-1961 en 1961-1970 (d.w.z. steeds gerekend vanaf het dieptepunt van de voorafgaande recessie tot het midden van de expansie) sterk toenam (van 10 tot 16 % in de jaren 1953-1955, van 9,8 tot 14,3 % in de jaren 1957-1959, en van 10 tot 16,7 % in de jaren 1961-1965), daalde deze in de tweede helft van de cyclus sterk, en wel nog vóór het begin van de recessie. In de cyclus van de jaren '60 daalt de verhouding tussen winsten en lonen van 16,7 % in 1965 tot 9 % in 1969, terwijl de recessie pas in 1970 begint.[42]

In heel de ‘lange golf met expansieve grondtoon’ werkt de fundamentele problematiek van de kapitalistische bewegingswetten ondergronds verder. De derde technologische revolutie betekent een verdere verhoging van de gemiddelde organische samenstelling van het kapitaal, hoewel minder dan de leuze ‘automatisering’ doet vermoeden, en wel door een meer dan gemiddelde prijsdaling van belangrijke elementen van het constante kapitaal. De sprongsgewijze verhoging van de meerwaardevoet als gevolg van de grote nederlagen van de internationale arbeidersklasse, kan in de jaren ’50 en ’60 niet meer herhaald worden. De duurzame daling van het industriële reserveleger als gevolg van de stijging van de kapitaalaccumulatie stelt de arbeidersklasse integendeel in staat om de meerwaardevoet periodiek aan te vreten. Zo zet, naast de conjuncturele schommelingen van korte duur, waar wij zojuist op gewezen hebben, een langlopende uitholling van de gemiddelde winstvoet in, die dwars door de ‘normale’, verkorte industriële cyclus blijft doorwerken. De belasting van de kredietcyclus neemt toe. Er is steeds meer zelfstandige geldschepping nodig om het systeem te beschermen tegen de bedreiging van overproductie- en valoriseringscrises. Het inflatietempo wordt versneld. Tegelijk zet de wet van de ongelijke ontwikkeling zich verder door, de krachtsverhouding in de inter-imperialistische concurrentiestrijd verschuift. Het Amerikaanse imperialisme verliest geleidelijk zijn productiviteitsvoorsprong op de belangrijkste Europese concurrenten en Japan. Zijn aandeel in de wereldhandel krimpt. In eerste instantie probeert het aan deze nadelige ontwikkeling te ontsnappen door een grotere kapitaalexport naar de concurrerende imperialistische landen, resp. door een versterking van de internationale centralisering van het kapitaal via het overnemen van aanzienlijk kapitaalbezit binnen de concurrerende machten. Maar snellere accumulatie van het kapitaal in West-Europa en Japan betekent op den duur — gezien de versnelde ontwaarding van de dollar — grotere kansen voor de export van kapitaal uit West-Europa en Japan naar de VS dan omgekeerd. Waar het Amerikaanse imperialisme zich uit die dwangpositie probeert te redden door een — tot dusver succesvolle — druk tot opwaardering van de valuta van de concurrerende mogendheden, moet de intensivering van de Europese en Japanse kapitaalexport ten opzichte van de Amerikaanse nog scherpere vormen aannemen.

Hoe weinig de kredietcyclus, ondanks de relatieve autonomie en ondanks de ‘politieke’ verklaring van vele beslissingen, in laatste instantie de beslissende rol van de industriële cyclus kan corrigeren, blijkt het duidelijkst uit de studie van de cyclische beweging van de capaciteitsbezetting, die de overproductietendensen van het systeem in het late monopoliekapitalisme duidelijker tot uiting brengt dan de opeenhoping van onverkoopbare waren. In de VS en in de Bondsrepubliek is het cyclische karakter van de overcapaciteit duidelijk zichtbaar, zoals blijkt uit de volgende cijfers:

VS: jaarlijkse capaciteitsbezetting in de verwerkende industrie [43]

cyclisch hoogtepunt		cyclisch dieptepunt	
1952	94 %	1953	76 %
1955	90 %	1958	74 %
1959	82 %	1961	79 %
1966	91 %	1970	75 %
zomer 1973	87,5 %	eind 1974	78 %*

* Zal in 1975 verder dalen

Bondsrepubliek: capaciteitsbezetting in de verwerkende industrie [44]

cyclisch dieptepunt		cyclisch hoogtepunt	
begin 1959	87 %	herfst 1960	93 %
begin 1963	81 %	begin 1965	88 %
begin 1967	77 %	begin 1970	95 %
eind 1971	88 %	midden 1973	93 %
eind 1974	88 %*		

* Zal in 1975 nog dalen

Groot-Brittannië: capaciteitsbezetting in de verwerkende industrie

cyclisch dieptepunt		cyclisch hoogtepunt	
1958	89,3 %	1955	99,3 %
1962	90,6 %	1960	97,0 %
1967	93,3 %	1964	100,0 %

Dit legt de kredietcyclus echter een onoverkomelijke beperking op. Wanneer al aanzienlijke overcapaciteiten aanwezig zijn, zullen ook de omvangrijkste injecties van kredietgeld door het banksysteem en/of de staat niet tot een heropleving van de particuliere investeringen in die sectoren leiden.[45] Aldus wordt een conjuncturele daling van de particuliere investeringen, en daarmee een recessie, onvermijdelijk. De inflatie kan dan hoogstens de omvang van die recessies beperken resp. de cumulatieve ontwikkeling ervan verhinderen.

Als bij die periodiek aanzwellende overcapaciteit nog langlopende structurele overcapaciteiten komen — wat duidelijk wijst op een afnemende stimulerende werking van de derde technologische revolutie — dan neemt het vermogen van de kredietcyclus om een deel van industriële cyclus af te vlakken nog verder af. En dergelijke structurele overcapaciteiten bestaan zonder twijfel in de staalindustrie, de kolensector, de textielindustrie, de sector van de elektrische huishoudelijke apparatuur, de automobiëlindustrie en de petrochemie.[46]

Alles wijst er dus op, dat de relatieve autonomie van de kredietcyclus, nl. het vermogen van de kruipende inflatie om de cumulatieve werking van de overproductiecrises in te dammen, afneemt. Dit is slechts een andere uitdrukking van het feit, dat het keerpunt van de ‘lange golf met expansieve grondtoon’ naar de ‘lange golf met stagnerende grondtoon’ al achter ons ligt.

Op twee terreinen kunnen we die overgang nauwkeuriger registreren. *Ten eerste*: de stimulerende werking van de inflatoire schepping van kredietgeld begint haar effectiviteit te verliezen, als de stijgende schuldenlast op zijn beurt de lopende koopkracht begint aan te tasten. Dit kan zowel in de Amerikaanse economie als internationaal, vooral in de halfkolonies, worden aangetoond.

In de VS wordt weldra het punt bereikt, dat de schuldenlast zowel het beschikbare inkomen van de gezinnen (koopkracht voor consumptiegoederen) als de liquide middelen van de concerns direct bedreigt. De jaarlijkse betalingen in de vorm van rente en aflossing van hypotheek, consumptiekrediet en de terugbetaling ervan vormden in 1946 5,9 % van het beschikbaar inkomen der gezinnen, 11,8 % van dit inkomen in 1950, 15,9 % in 1955, 18,1 % in 1960, 18,6 % in 1965 en 22,8 % in 1969. De krediet-schepping is hier duidelijk aan het einde van haar Latijn.

Zoals een slang, die in zijn eigen staart bijt, kan het totale extra krediet de jaarlijkse schuldenlast nog maar nauwelijks compenseren; het voor de lopende aankoop van waren en diensten beschikbare inkomen is nauwelijks hoger dan het zonder kredietexpansie geweest zou zijn. Tussen 1965 en 1969 groeiden de hypothecaire en consumptieschulden met \$ 88 miljard, terwijl de rentes en aflossingen, die de verbruikers betalen moesten, met \$ 55 miljard stegen. Het verschil tussen die beide bedragen is nauwelijks meer dan 5 % van het beschikbare inkomen van 1969.[47]

Nog erger is het gesteld met de ontwikkeling van de liquiditeit van de concerns. De verhouding tussen de voorraden contant geld (inclusief bankdeposito's) en staatsleningen enerzijds en de schulden anderzijds is voor de Amerikaanse niet-financiële concerns gedaald van 73,4 % in 1946 tot 54,8 % in 1951, 38,4 % in 1961, 19,3 % in 1969 en tot minder dan 18 % in het eerste kwartaal van 1974. Dit be-

tekt dat de schulden in 1974 meer dan vijfmaal zo hoog waren als de voorraad contant geld of quasi-contant geld. Terwijl aan het einde van de Tweede Wereldoorlog de liquiditeit van de grote concerns (met meer dan \$ 100 miljoen aan activa) hoger lag dan die van de kleinere concurrenten, geldt thans het omgekeerde. Op 31 maart 1970 bedroeg de liquiditeitsquote 31 % voor ondernemingen met activa van minder dan \$ 1 miljoen, 24 % voor die met activa tussen \$ 1 en 5 miljoen, 22 % voor ondernemingen met activa van meer dan \$ 100 miljoen.[48] Het is duidelijk, dat de inflatieschroef niet meer verder aangedraaid kan worden, zonder het productie- en reproductieproces direct negatief te beïnvloeden, d.w.z. zonder hollende inflatie te veroorzaken. In andere imperialistische landen is een soortgelijke tendens waarneembaar. In Groot-Brittannië werd de omvang van de bankkredieten aan industrie- en handelondernemingen tussen 1958 en 1967 verviervoudigd, terwijl de bruto activa met slechts 30 % toenamen. Daardoor daalde de massa netto liquide activa van £ 3,1 miljard tot £ 975 miljoen.[49] De afnemende liquiditeit van de grote concerns blijkt ook uit een teruglopende zelffinancieringstendens. Voor Frankrijk hebben wij al cijfers genoemd. In Japan daalde de verhouding tussen niet-uitgekeerde winsten en het totale geïnvesteerde kapitaal van 15,7 % in 1959 tot 10,7 % in 1962, 9,1 % in 1964 en 8,6 % in 1970.[50]

Ten tweede is de relatieve autonomie van de kredietcyclus van de verschillende imperialistische staten een rechtstreekse bedreiging geworden voor de expansie van de wereldmarkt, omdat deze het in Bretton Woods opgezette monetaire systeem ontwricht en zelfs praktisch ontbonden heeft en de vervanging ervan door een ander en coherenter internationaal monetair systeem steeds sterker verhindert.

In de tijd van de gouden standaard kon goud de drievoudige functie van waardemaatstaf, prijsmaatstaf en wereldgeld gelijktijdig en zonder tegenspraken vervullen. Op grond van dit mechanisme was de industriële cyclus vrijwel onttrokken aan de beïnvloeding door de burgerlijke staat resp. aan bewuste ‘reguleringspogingen’ door organen die de totale belangen van het kapitaal vertegenwoordigden. Alleen de wet van de ongelijkmatige internationale ontwikkeling van de kapitalistische productiewijze en de relatieve internationale immobiliteit van het kapitaal konden de gevolgen van periodieke crises in de voornaamste kapitalistische landen (eerst Groot-Brittannië, later de VS) voor de hele kapitalistische wereldmarkt op bepaalde tijdstippen in zekere mate beperken. Deze schijnbaar wrijvingsloze functionering van de gouden standaard voor de Eerste Wereldoorlog berustte echter niet op een of ander ‘automatisme’ maar op het productiviteitsoverwicht en de langdurige historische stabiliteit van de Britse industrie, het Britse kapitaal en het Britse pond. Omdat de kapitalisten over de hele wereld vertrouwen stelden in deze valuta (d.w.z. in de stabiliteit van het Britse kapitalisme), omdat pond sterling biljetten assignaties waren op Britse waren en in pond uitgedrukte staatspapieren assignaties op delen van de zekere toe-

komstige meerwaarde van het Britse kapitaal, was het pond ‘zo goed als goud’ en was de kapitalistische wereldeconomie op dat moment gebaseerd op een goud-pond-standaard, ofschoon de werkelijke goudschat van de Bank of England betrekkelijk onaanzienlijk was.[\[51\]](#)

Toen de heersende lagen van de burgerlijke klasse in de belangrijkste imperialistische staten besloten tot een actieve en massale beïnvloeding van de industriële cyclus om de crises te verzachten door een politiek van kredietschepping, was het eerste gevolg een verdere ontwrichting van de wereldhandel door een vermindering van de internationale solvabiliteit.[\[52\]](#) De van het goud losgemaakte papieren valuta's werden niet meer als internationaal betaalmiddel aanvaard. De wereldmarkt viel uiteen in autarkische economische blokken, waartussen de zuivere ruilhandel toenam, wat o.a. een kredietexpansie ter wille van een uitbreiding van de wereldhandel volledig uitsloot.[\[53\]](#) Het resultaat was, dat er met de door de politiek van geldschepping ingeleide heropleving van de binnenlandse markten geen gelijkwaardige expansie van de wereldhandel gepaard ging, maar dat die zelfs nog kleiner dreigde te worden.[\[54\]](#)

In Bretton Woods hebben de imperialistische mogendheden, die als overwinnaars uit de Tweede Wereldoorlog kwamen, de formule opgesteld voor een systeem, dat de grondslag moest leggen voor een internationale uitbreiding van de nationaal al aanvaarde inflatoire kredietexpansie. Burgerlijke economen en politici geloofden, dat het beslissende probleem de uitbreiding van de liquiditeit was, de voortdurende schepping van extra betaalmiddelen.[\[55\]](#) Daar de langzame expansie en de ongelijke verdeling van de goudvoorraad het probleem van de internationale liquiditeit niet konden oplossen, heeft men een systeem opgebouwd, *dat naast goud ook specifiek papiergeld tot de rang van wereldgeld verhief*, in de concrete omstandigheden aan het einde van de Tweede Wereldoorlog kon in de praktijk alleen de dollar die rol vervullen.[\[56\]](#)

Dit systeem was op twee fundamenteën gebaseerd: ten eerste op de convertibiliteit van de dollar in goud (o.a. vergemakkelijkt door de aanzienlijke overwaardering van het goud bij de devaluatie van de dollar in 1934), die de centrale banken van de kapitalistische wereld de mogelijkheid gaf om als dekking voor hun nationale valuta naast het goud de dollar te gebruiken. Ten tweede op de reusachtige productiereserves (en de productiviteitsvoorsprong) van de Amerikaanse economie, die de opeenhoping van dollarvorderingen in de handen van buitenlandse regeringen en kapitalisten niet alleen onprobleematisch, maar zelfs wenselijk maakte: in de eerste jaren na de oorlog was het centrale probleem van de kapitalistische wereldeconomie niet een overvloed aan dollars, maar een dollartekort.[\[57\]](#)

Aldus werkten het Marshallplan en soortgelijke ‘dollarhulp’-acties van de Amerikaanse regering in het kader van de kapitalistische wereldmarkt op dezelfde manier als de keynesiaanse politiek op nationaal niveau: een aanzienlijke massa extra koopkracht werd in de wereldhandel geïntroduceerd, die bij de aanwezigheid van niet-gebruikte capaciteiten tot een aanzienlijke uitbreiding van de wereldhandel moest leiden.[\[58\]](#) De intensivering van de uitgebreide reproductie van het kapitaal op internationale schaal moest bij een sterke verhoging van de meerwaardevoet en op gang gebracht door de derde technologische revolutie een cumulatieve groei bewerkstelligen, die de door de kredietcyclus verzachte nationale industriële cycli wel kon remmen, maar niet teniet kon doen. Omdat de door de cyclus van kredietschepping — d.w.z. door *politieke* beslissingen van de nationale regeringen — gewijzigde industriële cyclus nu internationaal asynchroon werd,[\[59\]](#) kon deze een extra verzachtende werking uitoefenen op de industriële cyclus van andere imperialistische machten. Een recessie in een imperialistisch land viel in de tijd samen met een expansie in andere landen, en een grotere export naar die zich uitbreidende markten beperkte heel duidelijk de gevolgen van de daling van de vraag op de binnenlandse markt.[\[60\]](#)

Maar deze logica van het internationale monetaire systeem van Bretton Woods, die de expansie van de wereldhandel bevorderde, sloeg in zijn tegendeel om, zodra de fundamentele peilers van dit systeem aan het wankelen gingen. De vernietiging van die grondpeilers is niet toe te schrijven aan toevalligheden of verkeerde beslissingen, maar is veeleer een onvermijdelijk product van diezelfde aan het systeem inherente logica, die de expansie van het kredietgeld heeft veroorzaakt.

We hebben gezien, dat de marginale versnelling van de dollarinflatie een centrale voorwaarde was om zware overproductiecrises in de Amerikaanse economie te voorkomen. Versnelde dollarinflatie betekent echter uitbreiding van het tekort op de Amerikaanse betalingsbalans en een toenemende bedreiging van de pariteit tussen goud en dollar tegen een vaste koers. Van beide kanten werden de convertibiliteit van de dollar in goud steeds meer ondergraven, alleen het tijdstip van de officiële opheffing ervan bleef nog onzeker.

Overigens leidde de wet van de ongelijkmatige ontwikkeling ertoe, dat de concurrentiepositie van de Amerikaanse waren tegenover de belangrijkste imperialistische concurrenten steeds zwakker werd.[\[61\]](#) Dit betekende, dat het voor de kapitalisten van de andere industriële mogendheden steeds minder interessant werd om assignaties op de aankoop van bestaande en toekomstige Amerikaanse waren te bezitten.[\[62\]](#) De papieren dollars bleven slechts van belang voor de aankoop van Amerikaans *kapitaalbezit*. De terugtocht naar het goud begon te dreigen. Dat betekende echter een terugkeer naar dezelfde

problemen, die zich in de jaren '20 en aan het begin van de jaren '30 hadden voorgedaan, maar nu onder politieke en sociale omstandigheden die voor het wereldkapitaal ongunstiger waren dan destijds.

De ineenstorting van het systeem van Bretton Woods toont aan, dat het kaartenhuis van de internationale expansie van kredietgeld, gebaseerd op het gebruik van de papieren dollar als wereldgeld,^[63] ten gronde kon gaan. Het wijst erop dat de nationale expansie van kredietgeld steeds meer in het gedrang komt. Tussen beide factoren bestaat een klaarblijkelijk en een dieper verband. Het klaarblijkelijke verband ligt in de tegenspraak tussen de rol van de dollar als ondersteuning van de Amerikaanse conjunctuur en zijn rol als wereldgeld. De eerste rol impliceerde permanente inflatie, de tweede een zo groot mogelijke stabiliteit. Het systeem kon overleven zolang de dollarinflatie mild en de superioriteit van de Amerikaanse arbeidsproductiviteit doorslaggevend waren. Maar de 'lange golf met expansieve grondtoon' heeft beide voorwaarden geleidelijk opgeheven. De kapitalisten uit de rest van de wereld hadden in die situatie geen alternatief: de stabiliteit van de dollar afkopen door het in de VS tot een grote overproductiecrisis te laten komen, had voor hen betekend dat ze zelf de tak afzaagden waar ze op zaten.

Het diepe verband ligt in het feit, dat alle factoren, die de langdurige naoorlogse conjunctuur remmen, onvermijdelijk de afzet- en valoriseringsproblemen op de binnenlandse markt vergroten, daardoor de internationale concurrentie verscherpen, het gebruik van handels-, douane- en monetair-politieke instrumenten ter bevordering van specifieke imperialistische belangen in die concurrentiestrijd noodzakelijk maken en aldus de specifieke rol van de valuta van één enkele imperialistische macht als wereldgeld meer en meer ondermijnen. De bedreiging die de wereldconjunctuur ondergaat drukt zich uit in een scherpere internationale concurrentie, die op haar beurt voortvloeit uit de relatieve neergang van de Amerikaanse suprematie. Zo ontstaat de paradoxale, maar voor de geschiedenis van het kapitalisme kenmerkende toestand, dat de internationale expansie van het kredietgeld dreigt op te drogen op het moment dat ze het meest nodig is. Zolang er in de kapitalistische wereld een meer dan gemiddelde expansie van de productie bestond, kon het opblazen van de internationale betaalmiddelen, functie van de dollarinflatie en van het tekort op de Amerikaanse betalingsbalans, binnen betrekkelijk nauwe grenzen worden gehouden. Zodra echter de groeivoet daalt en de overcapaciteit in de verwerkende kapitalistische wereldindustrie toeneemt, moet een versnelde expansie van internationale betaalmiddelen gebruikt worden voor de mobilisering van de productiereserves. En juist op dit punt dreigt de internationale kredietexpansie te bezwijken, omdat geen enkele imperialistische macht de 'gedevalueerde dollar' op den duur nog als wereldgeld wil erkennen.^[64] Een deeloplossing van die tegenspraak wordt gezocht in een soort 'papiergoud', d.w.z. in een internationaal kredietgeld, dat slechts tussen de centrale banken circuleert en onafhankelijk is van elke nationale valuta. Een effectieve oplossing op lange termijn voor het

probleem van de expansie van de 'internationale liquiditeit' langs die weg moet echter stranden op de inter-imperialistische concurrentie, die de verdeling van het 'papiergoud' zelf tot object van de internationale krachtsverhoudingen maakt en langs de omweg van die verdeling de inflatie van nationale valuta opnieuw in de sfeer van de internationale ruil- en betaalmiddelen brengt.

In laatste instantie kan niet-convertibel papiergeld met een gedwongen koers alleen binnen één staat als algemeen equivalent circuleren. Een wereldpapiergeld is alleen mogelijk bij één enkele wereldstaat en met één wereldregering. De inter-imperialistische concurrentie en de rol van de staat als instrument daarin verhinderen echter voor de nabije toekomst het ontstaan van een dergelijke wereldstaat, zoals wij in hoofdstuk 10 probeerden aan te tonen.

In dit verband is het van belang om erop te wijzen, dat hier een verschil naar voren komt met het internationale monetaire systeem van vóór 1914, een verschil dat diepe structurele crises van het internationale kapitalisme signaleert. Destijds kon de Bank of England het zich veroorloven om goudreserves aan te leggen ten bedrage van slechts 5 % van de jaarlijkse invoer. Als de bank de goudvoorraad wilde verhogen, kon ze ten allen tijde in het buitenland Engelse staatspapieren of aandelen tegen goud verkopen.^[65] Alleen op momenten van overproductiecrises kwam het goud tevoorschijn, voor korte tijd en voor een steeds kleiner wordend deel van de totale opeisbare betalingen. Als dit tegenwoordig niet meer het geval is, als de centrale banken voortdurend een veel grotere goud- en deviezenreserve moeten aanhouden in verhouding tot de invoer van hun land,^[66] dan blijkt daaruit dat het wereldkapitaal *permanent* in zijn zelfvertrouwen geschokt is, ondanks (of juist: vanwege) het langdurige opblazen van de internationale expansie van het kredietgeld.^[67] Naarmate de recessies dieper en algemener worden en de kredietgeldinjectie sterker moet zijn om de verandering van de recessie in een zware depressie te verhinderen, groeit het gevaar dat inflatie en speculatie aan de controle van de burgerlijke staten ontglippen en afstormen op een ineenstorting van het banksysteem.^[68] Het bankroet van enkele tweederangs banken bracht de imperialistische bourgeoisie in 1974 al aan de rand van een paniek, die een dergelijke ineenstorting gemakkelijk op gang had kunnen brengen door een algemenere opraging van bankdeposito's. Om een dergelijke paniek te voorkomen besloten de centrale banken en de belangrijkste depositobanken om ieder nieuw bankroet door financiële steun aan in gevaar verkerende banken te vermijden. Hun reserves waren meer dan voldoende om dit bij betalingsmoeilijkheden van secundaire banken ook feitelijk te garanderen. Maar wat zou er gebeuren bij een dreigende ineenstorting van één of meer grote banken? Vandaar de dwang van de wereldbourgeoisie om de inflatoire tendens, die een dergelijk gevaar voortdurend groter maakt, af te remmen. Maar vandaar ook de dwang tot gelijktijdige

relatieve kredietgeld restricties in alle imperialistische landen. En vandaar wederom de tendens tot algemene recessie en tot verdere bedreiging van de concern- en bankliquiditeit.

Hoe relatief die restrictieve kredietgeldpolitiek overigens begin 1974 was, blijkt uit de vergelijking van de volgende cijfers:

Maart- juni 1974; verandering tegenover het jaar daarvoor in %

	geldmassa M1*	geldmassa M2*	bankkre- dieten	reëel BNP**
Bondsrepubliek	+ 4,4	+ 8,8	+ 8,3	+ 1,5
Groot-Brittannië	+ 1,2	+ 21,8	+ 31,4	- 1,5
Frankrijk	+ 9,9	+ 15,8	+ 19,9	+ 5,0
Italië	+ 20,6	+ 22,6	--	+ 7,5
VS	+ 5,3	+ 8,4	+ 18,4	- 0,5
Japan	+ 5,3	+ 3,1	+ 3,0	- 3,0

*M1: Circulerend geld + direct opvraagbare tegoeden; M2: M1 + termijndeposito's van minder dan vier jaar

**1ste half jaar 1974

Zowel het feit dat het kapitaal gedwongen is om de verandering van de kruipende in een hollende inflatie te vertragen, als de onmogelijkheid om het systeem van de internationale expansie van het kredietgeld uit te bouwen, wijzen erop, dat de tegenstelling tussen de geweldig geëxpandeerde productiecapaciteit en de beperkte afzet- en valoriseringsmogelijkheden op de wereldmarkt steeds explosievere vormen aanneemt. Ze zijn een duidelijke aanwijzing voor het einde van de 'lange golf met expansieve grondtoon'. Ondanks reusachtige onproductieve uitgaven (vooral bewapeningsuitgaven), ondanks de hypertrofie van het verkoopapparaat, ondanks de groeiende schulden en de permanente inflatie, kon en kan het laatkapitalisme geen enkele fundamentele tegenspraak van de kapitalistische productiewijze overwinnen; het heeft die slechts tijdelijk verzacht en teruggeduwd, maar daardoor op bepaalde gebieden des te explosiever gemaakt.

Deze voor het kapitaal gevaarlijke logica van het omkeren van de verhouding tussen krediet- en industriële cyclus blijkt ook uit het feit dat sinds kort steeds meer tekenen wijzen op een groeiende inter-

nationale synchronisering van de industriële cyclus. Door de crisis van het internationale monetaire stelsel wordt de autonomie van de nationale economische beslissingen uitgehold, tenzij men de sprong waagt naar een autarkische afzondering van de wereldmarkt naar het model van de jaren '30. Ook de pogingen om in de uitgebreide EEG een monetaire unie in te voeren zullen de monetaire autonomie van de voornaamste West-Europese imperialistische landen aanzienlijk beperken. De voortdurende machtstoename van de multinationale concerns werkt in dezelfde richting.[\[69\]](#)

Naar schatting zouden de multinationale concerns, die ca. 20 % van de industriële productie van de kapitalistische landen produceren, al 30 % van de wereldhandel controleren, in 1970 over meer dan \$ 30 tot 35 miljard aan contanten en direct opvraagbare tegoeden hebben beschikt (d.w.z. meer dan driemaal de totale deviezenreserves van de VS) en begin 1972 voor niet minder dan 50 % van de eurodollar bewegingen verantwoordelijk zijn geweest, die toen ca. \$ 60 miljard omvatten.[\[70\]](#) (Eind 1974 was het volume van de eurodollarmarkt onder invloed van de oliedollar tot \$ 185 miljard gegroeid.) Dat vooral de multinationale concerns één algemene internationale geldmarkt nodig hebben, kan nauwelijks verbazing wekken. Dat zij zich tegen plotselinge veranderingen van de wisselkoersen, maatregelen op het gebied van de deviezencontrole en verhogingen van douanetarieven moeten proberen te beschermen, vloeit eveneens voort uit de logica van een op privé-eigendom en concurrentie — op het gebied van de internationale monopolies net zo goed als op dat van de afzonderlijke naties — berustende productiewijze.[\[71\]](#) Deze zelfde logica dringt echter niet alleen aan op het vermijden van verliezen, maar ook op winstmaximalisering, d.w.z. koersspeculaties, de internationale overdracht van reusachtige hoeveelheden geldkapitaal. Daartoe stimuleren ook de reusachtig toegenomen snelle schommelingen van deze koersen sinds de ineenstorting van het internationale valutastelsel van Bretton Woods en de overgang tot het systeem van permanent zwevende wisselkoersen: tussen januari 1973 en september 1974 waren de uiterste waarden van de dollar in Zürich SF 3,76 en SF 2,67, d.w.z. een verschil van 25 %. Ook in de voorafgaande periode van stabiele wisselkoersen, maar met het risico van plotselinge sterke pariteitswijzigingen, kon de tendens tot versterkte deviezenspeculatie al worden vastgesteld.

Een Engelse auteur schrijft: 'In 1964 en 1965, toen de devaluatie van het pond op handen leek (...), gingen 115 buitenlandse dochterondernemingen in Groot-Brittannië, die zijn onderzocht door Brooke en Remmer en die de afgelopen drie of vier jaar geen dividend hadden uitgekeerd, over tot het betalen van dividend. 25 van de 115 keerden meer dan 100 % van hun verdiensten uit, waarmee ze inteerden op hun geaccumuleerde winsten. Een paar stuurden vrijwel al hun niet-uitgekeerde inkomsten naar het moederland, en één, waarvan de winsten ca. £ 700.000 per jaar bedroegen, betaalde alleen al in 1964 een dividend van £ 3 miljoen aan de moedermaatschappij. In 1967, toen de devaluatie van het pond uit-

eindelijk plaats vond, kwam er een nieuwe golf van dividendbetalingen in de maanden voorafgaand aan de novembercrisis. In 1968 en 1969 gebeurde hetzelfde in Frankrijk.^[72]

Het belangrijkste moment in deze éénwording van de industriële cycli van de imperialistische machten, is de groeiende feitelijke, objectieve vermaatschappelijking van de arbeid op internationale schaal. De tegenstelling tussen enerzijds deze inter-nationalisering en anderzijds zowel de particuliere toe-eigening bij voortschrijdende internationale centralisering van het kapitaal als het voortbestaan van de imperialistische staten (d.w.z. in laatste instantie de tegenstelling tussen die internationalisering en de kapitalistische eigendom, de concurrentie en de burgerlijke staat) zal steeds scherper worden. De expansie van de kapitaalvalorisering, de productiekrachten en de techniek, die oorzaak en resultaat was van de ‘lange golf met expansieve grondtoon’ van 1940/1945 tot 1965, heeft de objectieve vermaatschappelijking van de arbeid op internationaal niveau buitengewoon versneld; zoals we in hoofdstuk 10 van dit boek hebben aangetoond, heeft deze de internationale arbeidsdeling op het gebied van de verwerkende industrie ontwikkeld tot ver boven het niveau van voor de Eerste Wereldoorlog; en ze heeft de unifiëring van de wereldmarktprijzen tendentieel uitgebreid tot buiten het domein van de grondstoffen, halffabricaten, enkele levensmiddelen en massaal geproduceerde consumptiegoederen in de lichte industrie (textiel).

Hoewel de tendens tot unifiëring van de prijzen voor duurzame consumptiegoederen, transportmiddelen en enkele machines en uitrustingselementen nog op weerstand stuit, is hij niettemin onmiskenbaar.^[73] Onder deze omstandigheden treden gelijktijdige verschijnselen van structurele overcapaciteit op, wordt de uitweg via de export door de beperking van het afzet- en concurrentievermogen van een gegeven industrie steeds moeilijker en dreigt het gebruik van pariteitsveranderingen in de wisselkoers als middel om tijdelijke exportvoordelen te verkrijgen in een algemene handelsoorlog uit te monden.

Een analyse van de industriële cyclus bevestigt dus de conclusies van de vorige hoofdstukken. De aanzienlijke economische expansie van het laatkapitalisme na de Tweede Wereldoorlog heeft geen enkele fundamentele tegenspraak van de kapitalistische productiewijze opgelost. De periodiek op- en neergaande beweging van de investeringen, bepaald door de periodiek op- en neergaande beweging van de gemiddelde winstvoet, blijft nog steeds regel. De afvlakking van de industriële cyclus door een daarop inhakende kredietcyclus kon slechts korte tijd succes hebben (onder de gunstige voorwaarden van een meer dan gemiddelde expansie als gevolg van de derde technologische revolutie), ten koste van een

permanente geldontwaarding en een toenemende ontwrichting van het internationale monetaire systeem.

Hoe geringer de efficiëntie van de anticyclische kredietgeldschepping op nationaal niveau, en hoe groter de moeilijkheden die een permanent beveiligde internationale schepping van kredietgeld (een toereikende internationale liquiditeit) ondervindt, des te meer zal de gedesynchroniseerde cyclus van de jaren '40 en '50 tot een hernieuwde synchronisering van de industriële cyclus op wereldschaal leiden en tot steeds scherpere algemene recessies convergeren. Hoe sterker de gemiddelde groeivoet van de kapitalistische wereldproductie daalt, des te korter de fasen van hoogconjunctuur en des te langer de fasen van recessie en relatieve stagnatie dreigen te worden.

Het omslaan van de ‘lange golf met expansieve grondtoon’ in een ‘lange golf met stagnerende grondtoon’ verscherpt de internationale klassenstrijd. Het is niet de verhoopte opheffing van de intern-maatschappelijke tegenstellingen, maar de poging om de kosten, die een betere concurrentiepositie van de ‘eigen’ industrie met zich meebrengt, op de loontrekkenden af te wentelen, die nu de richtlijn voor de burgerlijke economische politiek wordt. De mythe van de permanente volledige werkgelegenheid heeft afgedaan. Wat met integratie en verleiding niet gelukt is, moet nu tot stand worden gebracht door de reconstructie van het industriële reserveleger en zelfs door de geleidelijke opheffing van democratische vrijheden van de arbeidersbeweging (o.a. ingrepen van staatswege tegen stakingen en het stakingsrecht). Net als tussen de eeuwwisseling en de jaren '30 komt de strijd om de meerwaardevoet in het centrum van de economische en maatschappelijke dynamiek. Daarom moet een theorie van het laatkapitalisme ook de rol van de laatburgerlijke staat en de laatburgerlijke ideologie in het conflict tussen de klassen kritisch analyseren.

[1] We hebben de kapitalistische industriële cyclus in hoofdstuk 11, van onze *Marxistische Wirtschaftstheorie*, p. 359, in detail geanalyseerd en verklaard en zullen hier niet herhalen wat we daar hebben gezegd.

[2] Dit omdat het onderzoek naar de overproductie volgens de opzet van *Das Kapital* in het ongeschreven zesde deel over de concurrentie en de wereldmarkt thuishoort. Er bestaan verschillende aanwijzingen voor dat Marx nog bij het schrijven van *Das Kapital* III aan dit plan vasthield (zie pp. 277, 372).

[3] De belangrijkste passages die daarop betrekking hebben zijn: *Theorien über den Mehrwert* II, pp. 262-332; *Das Kapital* II, pp. 185-186, 318-320, 408-410, 463-465; *Das Kapital* III, hoofdstuk 15; *Das Kapital* III, pp. 457, 475-477, 500-501, 506-510.

[4] We herinneren aan de beroemde alinea uit *Das Kapital* III: ‘De uiteindelijke oorzaak van alle werkelijke crises blijft steeds de armoede en consumptiebeperking van de massa’s tegenover de neiging van de kapitalistische productie om de productiekrachten zo te ontwikkelen, alsof die slechts begrensd worden door het absolute consumptievermogen van de maatschappij’ (p. 501).

[5] Evenals de tegenstelling tussen productievergroting en valorisering: ‘Heel algemeen uitgedrukt ligt de tegenspraak hierin, dat de kapitalistische productiewijze een tendens tot absolute ontwikkeling van de productiekrachten omvat, ongeacht de waarde en de daarin vervatte meerwaarde, ook ongeacht de maatschappelijke verhoudingen waarbinnen de kapitalistische productie plaatsvindt; terwijl anderzijds haar doelstelling het behoud van de bestaande kapitaalwaarde en de maximale valorisering daarvan is’ (*Das Kapital* III, p. 259).

[6] In de *Grundrisse* verduidelijkt Marx, dat een algemene regulering van de economie, wanneer die niet op gemeenschappelijk bezit en gemeenschappelijke arbeid berust, een ‘despotisme’, maar geen kapitalistische warenproductie betekent: ‘De bank zou dus de algemene koper en verkoper zijn. (...) Een tweede attribuut van de bank zou er dan noodzakelijkerwijze in bestaan, de ruilwaarde van alle waren, d.w.z. de arbeidstijd die erin gematerialiseerd is, authentiek vast te leggen. Maar daarmee kunnen zijn functies niet uitgeput zijn. Hij zou de arbeidstijd moeten bepalen, waarin de waren geproduceerd kunnen worden, met de gemiddelde hulpmiddelen van de industrie, de tijd waarin ze geproduceerd moeten worden. Maar ook dat zou niet voldoende zijn. Hij zou niet alleen de tijd moeten bepalen, waarin een bepaald kwantum producten geproduceerd moet worden en voor de producenten voorwaarden scheppen waarin hun arbeid even productief is (dus ook de distributie van arbeidsmiddelen moeten nivelleren en ordenen), maar ook de kwanta arbeidstijd moeten bepalen, die in de verschillende productietakken gebruikt moeten worden. (...) Dat is nog niet alles. De grootste ruil geschiedt niet tussen waren, maar tussen arbeid en waren. (...) De arbeiders zouden hun arbeid niet aan de bank verkopen, maar de ruilwaarde voor het hele product van hun arbeid verkrijgen enz. Nauwkeurig bezien zou de bank dan niet alleen algemeen koper en verkoper zijn, maar ook algemeen producent. Dan zou hij inderdaad ofwel de despotische regering van de productie en beheersers van de distributie zijn, ofwel niets anders dan een ministerie, dat voor de gemeenschappelijk werkende maatschappij de boekhouding zou doen’ (p. 73).

[7] Er hebben zich in de Bondsrepubliek inderdaad ook vóór de recessie van 1966-1967 verscheidene conjunctuurschommelingen voorgedaan (met een conjunctureel hoogtepunt in 1957 en 1960 en een conjunctureel dieptepunt in 1959 en 1963). Maar vóór de recessie van 1966-1967 werden die conjuncturele schommelingen versluierd door het feit dat ze eerder in fluctuaties van de groeivoet dan in een absolute daling van de productie tot uiting kwamen. Niettemin is het zo, dat bijv. tijdens het conjuncturele dieptepunt van 1962-1963 de productie in de machine-industrie een absolute daling gekend heeft

en ook de totale omvang van de industriële investeringen voor het eerst sinds het einde van de oorlog gedaald is.

[8] Franz Janossy, p. 16 e.v.

[9] Jourdain, Valier, *L'échec des explications bourgeoises de l'inflation*. p. 40.

[10] Paul Mattick heeft dus ongelijk, wanneer hij in zijn overigens gerechtvaardigde kritiek op Baran en Sweezy's *Monopoly Capital* (in: Federico Hermanin, Karin Monte, Claus Rolshausen (eds.), *Het monopoliekapitaal*, p. 55) de mogelijkheid uitsluit dat geldschepping door de staat de accumulatie van het kapitaal opnieuw op gang brengt — en dit reduceert tot een zuivere herverdelingsproblematiek —, doordat hij die staatsinterventie beperkt tot de ‘productie van op de markt onverkoopbare goederen’.

[11] In de alinea's die hij zelf aan de door hem verzorgde uitgave van *Das Kapital* III toegevoegd heeft, definieert Engels meermaals het rekening-courant-krediet (d.w.z. schepping van giraal geld) als het uitlenen van geldkapitaal (MEW 25, pp. 444, 472-473).

[12] Ofwel door *deficit financing* inflatoir voortgebracht papiergeld onder de werklozen verdeelt. Het *technische* mechanisme van de extra geldschepping is niet van belang. [13] Om de berekeningen niet ingewikkelder te maken, hebben we hier bewust een aantal tussenfasen weggelaten. Bijvoorbeeld een tweede fase, tijdens welke de in de eerste fase voortgebrachte meerwaarde — die nu toegenomen is met de meerwaarde die resulteert uit de herverdeling van de inkomens in de circulatiesfeer — voor een bepaald deel, laten we zeggen 50 %, geaccumuleerd wordt, een fase die gekenmerkt wordt door een meerwaardevoet van meer dan 100 %; een derde fase, tijdens welke door het verschijnen van nieuwe waren op de markt de devalorisering van het papiergeld weer wordt opgeheven en die samenvalt met het herstel van de oorspronkelijke meerwaardevoet als gevolg van de strijd van de arbeidersklasse, hetgeen dan tot een vierde fase leidt, de uitgebreide reproductie van de aanvankelijke toestand.

[14] Karl Marx, *Das Kapital* III, p. 457.

[15] Over het verschil tussen circulatie- en productiekrediet, zie Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, pp. 77-97. Hilferding noemt het productiekrediet ‘bankkrediet’ en ‘kapitaalkrediet’. We menen, dat de term ‘productiekrediet’ minder dubbelzinnig is en hebben die daarom ook gebruikt in onze *Marxistische Wirtschaftstheorie*. Ondernemerskrediet zou eveneens een bruikbare uitdrukking zijn. Karl Renner maakt verschil tussen ‘bedrijfskrediet’, dat de ondernemingen extra circulerend, en ‘investeringskrediet’, dat hen extra vast kapitaal verschafft (p. 228-232). Dit onderscheid, dat opgaat voor het ‘klassieke’ imperialisme, verliest zijn betekenis, wanneer de grote monopolistische concerns via de expansie van het rekening-courant-krediet voortdurend kortlopend krediet in middellang en zelfs gecamoufleerd langlopend krediet kunnen veranderen.

[16] Dit betekent natuurlijk niet, dat de verkoop van alle consumptiegoederen evenveel daalt. Omdat de

uitgaven voor fundamentele voedingsmiddelen, huishuur enz. nauwelijks beperkt kunnen worden, leidt iedere daling van het nominale inkomen van de loontrekkenden tot een disproportionele daling in de verkoop van duurzame consumptiegoederen. Deze introduceren een element in de consumentenuitgaven, dat sterker conjunctuurgebonden en dus cyclisch is, dan in de ‘klassieke’ cyclus het geval was.

[17] Zie de cijfers die we in de *Marxistische Wirtschaftstheorie* (p. 561) gepubliceerd hebben en die de daling van de detailhandelsomzet, van de verkoop van duurzame consumptiegoederen en van de industriële productie tijdens de eerste negen maanden van de naoorlogse recessies in de Verenigde Staten (1948-1949, 1953-1954, 1957-1958) vergelijken met de dalingen tijdens de twee laatste recessies vóór de Tweede Wereldoorlog. Die cijfers bewijzen ondubbelzinnig, dat het *begin* van de crisis volstrekt analoog verloopt met dat van de ‘klassieke’ crises. Het is de cumulatieve voortzetting van de crises, die veranderd is.

[18] Dit onverkooptbare overschot hoeft niet noodzakelijk geproduceerd te zijn; het kan ook de vorm van overcapaciteit hebben. Anderzijds kunnen de monopolies op een stijging van de vraag ook reageren met een verlenging van de levertijd in plaats van met prijsverhogingen (zie Zarnowitz, ‘Unfilled Orders, Price Changes and Business Fluctuations’, in: *Review of Economics and Statistics*, november 1962).

[19] Daarom noemt men de Amerikaanse naoorlogse *boom* dikwijls een ‘bouwboom’: een ‘hypotheekschuldenboom’ zou een toepasselijker term zijn.

[20] ‘The Long-Run Decline in Liquidity’, in: *Monthly Review*, vol. 22, nr. 4, september 1970, p. 6. De cijfers voor 1973 zijn afkomstig uit de *Statistical Abstract of the United States*.

[21] Een interessant voorbeeld: de productie van chemische vezels in de zes grootste imperialistische staten (de VS, Japan, de Bondsrepubliek, Groot-Brittannië, Frankrijk en Italië) is tijdens het decennium 1959-1969 gestegen van 2.250.000 tot 5.565.000 ton. De uitvoer van chemische vezels uit die landen is echter gestegen van 336.700 tot 1.239.000 ton; het aandeel van de export is dus toegenomen van 14,9 tot 22,3 %. Met uitzondering van de Verenigde Staten hebben alle concurrenten hun exporttaandeel verhoogd.

[22] Blechschmidt, Hoffmann, v.d. Marwitz, p. 45.

[23] OCDE, *Inflation*, pp. 109, 98.

[24] Jean Denizet, ‘Chronique d’une décennie’, in: Perroux, Denizet, Bourguinat, p. 55.

[25] Tussen 1963 en 1971 zijn de prijzen voor bouwgrond in Engeland en Wales met meer dan 140 % gestegen (*Financial Times*, 8 januari 1972). Tussen 1956 en 1968 is in Frankrijk de prijs per verkocht stuk bouwgrond met 450 % gestegen (*Le Monde*, 20 april 1971).

[26] Over het kunstwerk als koopwaar bestaat een interessant ironisch opstel van Arthur Höner-Van

Gogh: ‘Der Umsatz geht um in der Kunst’ (in: *Information der Internationalen Treuhand AG*, Basel, nr. 37, november 1971). De jaarlijkse waardevermeerdering bedraagt gemiddeld tenminste 10 %. In het speculatiebedrijf (aankoop van schilderijen als geldbelegging om ze opnieuw te verkopen) hebben zich in 30 jaar tijd prijsstijgingen tot 5.000 % voorgedaan (voorbeeld: de schilderijen van Van Gogh). In de VS en in de Duitse Bondsrepubliek zijn er al maatschappijen ontstaan die in de kunst investeren. Eén ervan drijft ook handel in postzegels en oude wijnen. Over de ‘zelfbedieningswinkels’ in de kunsthandel (jaarbeurzen van Keulen en Bazel) en de toenemende industrialisering van de kunst, zie *Le Monde* van 30 juni 1971. Volgens een artikel in de Londense *Times* van 21 februari 1970 zijn de prijzen van kunstwerken tussen 1951 en 1970 als volgt verveelvoudigd: moderne schilderijen 29 keer; tekeningen van oude meesters 22 keer; impressionistische schilderijen 18 keer; schilderijen van oude meesters 7 keer; Italiaanse meubels uit de 18de eeuw 7 keer; Nederlandse meubels uit dezelfde periode 5½ keer, enz.

[27] Over het begrip ‘fictief kapitaal’ zie Karl Marx, *Das Kapital* III, pp. 482-488, 494-495. Tussen 1962 en 1973 stegen de kosten voor levensonderhoud in de Bondsrepubliek met 44,3 %, de index voor fabrieksprijzen van industriële producten met slechts 28 %, de prijzen voor huizen echter met 87,1 %, die voor fabrieksgebouwen met 93 % en die voor bouwrijpe grond zelfs met 171,3 %! (Sachverständigenrat, *Jahresgutachten 1974*, pp. 280-281). Tussen 1955 en 1974 stegen de grondprijzen in de Japanse stedelijke gebieden met het 22,9-voudige, terwijl de kosten voor levensonderhoud slechts met het 2,1-voudige gestegen waren.

[28] Over de speculatie in Japan zie het interessante artikel van Tasuku Noguchi, ‘Recent Japanese Speculation’, in: *Kapitaliste*, nr. 2, 1973.

[29] Glynn, Sutcliffe; Sachverständigenrat, *Jahresgutachten 1974*, p. 16.

[30] Tussen de in de circulatie opgenomen materiële waarden en de met het oog op de reproductie van het kapitaal verkochte waren bestaan er verscheidene verbindingslijnen. Als de inflatoire uitbreiding van de geldhoeveelheid aanhoudt, moet een speculatieve prijsstijging in de eerste sfeer uiteindelijk gevolgen hebben voor de hele prijszpiegel. Eén van de belangrijkste verbindende momenten is de prijs van bouwterreinen en grond en de gevolgen daarvan voor de bouwkosten resp. de kosten van fabrieksgebouwen en woningen en op de huishuren.

[31] Vgl. Jacob Morris, *Inflation*.

[32] Over het verband tussen veranderingen in de wisselkoers, inflatievoet en concurrentiepositie, zie Neustüss, Altvater, Blanke.

[33] Ondanks een nu en dan optredende ‘oververhitting’ van de conjunctuur, is de capaciteitsbezetting tijdens de hele naoorlogse periode in de Amerikaanse verwerkende industrie nooit hoger geweest dan

94 % en lag deze tussen 1948 en 1971 slechts zes jaar op 90 % of meer.

[34] De inflatoire schepping van giraal geld door de banken zou gereduceerd kunnen worden tot het verschil tussen de totale kredietverleningen der banken en de totale inleggeden (in de statistieken van de Bondsrepubliek simpelweg ‘vorming van geldkapitaal’ genoemd). In de periode 1963-1970 bedroeg dit verschil voor de Bondsrepubliek nog altijd in totaal netto 33 miljard DM (in 1968 was de vorming van geldkapitaal groter dan de kredietverlening). Rekening-courant-krediet verschijnt in de bankbalansen zowel bij de activa als bij de passiva, enerzijds als kredietverlening en anderzijds als direct opvraagbare deposito’s.

[35] In de VS zijn de langlopende bankdeposito’s — *time deposits* —, die niet resulteren uit rekening-courant-krediet, gestegen van \$ 5 miljard in 1915, \$20 miljard in 1929 en \$15 miljard in 1939 tot \$ 32 miljard in 1946, \$ 50 miljard in 1956, \$ 106 miljard in 1963 en bijna \$ 180 miljard in 1967.

[36] In de orthodoxe keynesiaanse theorie wordt dit bestreden, omdat de rentevoet daar een functie is van de liquiditeitsvoorkeur en contant geld natuurlijk evenzeer door inflatie gedevalueerd wordt als leningen (R.F. Harrod, *Money*, Londen 1969, pp. 179-181). Dit bewijst echter slechts de zwakte van het theorema van de liquiditeitsvoorkeur. Dat correspondeert met een renteniersmentaliteit (karakteristiek voor een deel van de Britse bourgeoisie ten tijde van Keynes) en geenszins met het gedrag van de normale gemiddelde kapitalist. Deze overweegt, *in welke vorm* hij zijn braakliggende kapitalen gaat *beleggen*, en niet *of* hij ze wel gaat beleggen. En gezien de verschillende mogelijkheden om kapitaal te investeren, is juist in tijden van permanente inflatie de geldontwaarding een belangrijk ‘voorkeurs’-motief voor tastbare rijkdommen, aandelen enz., die door de kapitalisten, die de vraag naar geldkapitaal belichamen, met een hogere rentevoet geneutraliseerd moet worden.

[37] In de VS is de gemiddelde rentevoet voor productief krediet in de loop van de laatste dertig jaar meer dan verdrievoudigd. In de grote noordelijke en oostelijke industriesteden lag deze in 1940 op 2 %, in 1950 op 2,7 %, in 1960 op 5,2 %, in het eerste half jaar van 1964 op 6,4 %. In 1967 correspondeerde een nominale rente van 6,4 % evenwel met een reële rente van slechts ca. 2,5 %.

[38] Zie bijv. Samuel Brittan, *The Treasury under the Tories 1951-1964*, 1964, pp. 289-292. Wij moeten daar overigens aan toevoegen dat die kredietcyclus in Groot-Brittannië onefficiënt was resp. niet werkelijk tegen de eigenlijke industriële cyclus inging. Zie in dit verband: Dow, *The Management of the British Economy*, Londen 1964.

[39] Zo heeft de politiek van inflatiebeperking onder de regering Eisenhower geleid tot een groei die onder het gemiddelde lag. In het Kennedy-Johnson tijdperk is de versnelling van de groei veroorzaakt door een versnelling van de inflatie. Nixons poging om de inflatie te beperken heeft tot een recessie geleid, die prompt met een record-*deficit spending* is beantwoord.

[40] Zie voor die problematiek Suzanne de Brunhoff, *L'offre de monnaie*, pp. 132-147; S.M. Goldfeld, *Commercial Bank Behaviour and Economic Activity*, Amsterdam 1966.

[41] Jean Denizet, in: Perroux, Denizet, Bourguinat, p. 62. — Zie ook het *Jahresbericht 1971* van de Deutsche Bundesbank.

[42] Raford Boddy, James Crotty, ‘Class Conflict, Keynesian Politics and the Business Cycle’, in: *Monthly Review*, oktober 1974. Deze cijfers weerspiegelen de lompe koerswijziging, die de burgerlijke politici en economen (om van de ondernemers en bankiers nog maar te zwijgen) sinds het einde van de jaren ’60 te zien geven. Zij verruilden ‘credo van de volledige werkgelegenheid’ voor de stelling dat een effectieve inflatiebestrijding zonder een ‘zekere mate van werkloosheid’ ‘jammer genoeg’ onmogelijk is. Zie het artikel van prof. Von Hayek in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* van 19 augustus 1974, Sir Keith Josephs beruchte rede van 5 september 1974, enz. enz.

[43] *Economic Report of the President, Transmitted to the Congress January 1962*, US Government Printing Office, Washington 1962. — *Statistical Abstract of the United States 1968*, p. 719 — *Survey of Current Business*.

[44] Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung, *Jahresgutachten 1969*, Drucksache VI/100, Deutscher Bundestag, 6. Wahlperiode. Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung, *Jahresgutachten 1971-1972*, Stuttgart 1971; Sachverständigenrat, *Jahresgutachten 1974*.

[45] Men zou zich kunnen afvragen: hoe kan inflatie gepaard gaan met een aanzienlijke onderbezetting van de capaciteit? Een dergelijke combinatie is alleen ondenkbaar voor een primitieve kwantiteitstheorie die gevangen zit in abstracte aggregaten. Begrijpt men echter de specifieke structuur van de geldmassa, o.a. de structuur van de kredietgeldschepping, dan begrijpt men eveneens dat bijv. een extra consumenteninkomen geen directe verhoging van de vraag naar vliegtuigen of bepaalde machines in het leven kan roepen. Als de prijzen sterk stijgen en de werkgelegenheid onzeker is, hoeft een extra consumenteninkomen niet eens de afzet en de productie van duurzame consumptiegoederen te bevorderen.

[46] Begin 1972 was 20 % van de West-Europese productiecapaciteit van pvc-plastics onbezet (*Financial Times*, 16 februari 1972). Hetzelfde percentage werd gemeld voor de wereldproductie van aluminium (*Neue Zürcher Zeitung*, 20 mei 1972). Eind 1974 waren na een korte *boom* alle tekenen van een nog sterker toegenomen mondiale overcapaciteit voor kunstvezels aanwezig (*Business Week*, 5 oktober 1974).

[47] ‘The Long-Run Decline in Liquidity’, in: *Monthly Review*, vol. 22, nr. 4, september 1970, p. 6.

[48] Idem, p. 6.

[49] A.D. Bain, *The Control of Money Supply*, Penguin Books, 1971, pp. 109-110.

[50] T.F.M. Adams, Iwao Hoshi, *A Financial History of the New Japan*, Kodansha International Ltd., Tokio 1972, p. 345.

[51] Zie hierover het interessante boek van Marcello De Cecco, *Economia e finanza internazionale dal 1890 al 1914*, Bari 1971, pp. 145-149, 163-174. De Cecco karakteriseert het internationale monetaire systeem van de periode 1890-1914 terecht als een *Gold-Exchange-Standard* en niet als een 'zuivere' gouden standaard.

[52] Robert Triffin geeft de volgende verklaring voor de ineenstorting van de convertibiliteit van de valuta's en de scherpe daling van de wereldhandel in de jaren '30: '1. Het wijdverbreide gebruik dat de centrale banken van het geldscheppingsrecht hebben gemaakt om het begrotingstekort te dekken, en bovendien de uitbreiding van het krediet door andere banken, als een dergelijke expansie strookt met de wensen of de bestaande regels van de nationale financiële autoriteiten. 2. Het gebrek aan bereidheid om een dergelijke kredietpolitiek volledig ondergeschikt te maken aan het behoud of het herstel van een concurrerende prijzen- en kostenstructuur en een algemene verhouding tegenover het buitenland tegen lopende prijzen en wisselkoersen, die te verenigen zijn met de gegeven voorraad goud en buitenlandse valuta's waarover de financiële autoriteiten beschikken' (*Gold and the Dollar Crisis*, New Haven 1961, herziene druk, p. 29).

[53] De verhouding tussen de goudvoorraad en de jaarlijkse wereldimport is tussen 1928 en 1938 gestegen van 35 tot 110 %. De grotere goudproductie werd opgepot, omdat de verminderde warencirculatie op de wereldmarkt die niet kon opnemen.

[54] Het Duitse geval was het duidelijkst: terwijl de index van de industriële productie tussen 1933 en 1938 met 90 % steeg, lag de uitvoer van het Reich (zonder Oostenrijk) in 1938 nauwelijks 10 % boven het niveau van 1933. In de jaren 1935, 1936 en 1937 is die zelfs absoluut gedaald. Maar ook in de VS had de industriële productie in 1937 het niveau van 1929 overtroffen, terwijl de uitvoer op minder dan 60 % van het niveau van 1929 lag.

[55] Voor de mening van Keynes zie R.F. Harrod, *Money*, pp. 178-179.

[56] De goudproductie is tussen 1940 en 1945 met 40 % gedaald en stagneerde tussen 1945 en 1949. In 1945 bezaten de VS 75 % van de totale wereldreserve aan goud. Aanzienlijke deelnemers aan de wereldhandel, zoals Duitsland, Japan, Italië en India, bezaten praktisch helemaal geen goud. Over de oorzaken, waarom de beslissing om ook het pond sterling de rol van reservemunt te laten spelen moest mislukken, zie Elmar Altvater, *Die Weltwährungskrise*, Frankfurt 1969, p. 49-50.

[57] Nog in 1950 gaf het jaarverslag van de Bank of International Settlements de volgende definitie van de voornaamste moeilijkheid die een verdere expansie van de wereldhandel in de weg stond: 'Convertibiliteit vereist dwingend een voldoende hoeveelheid dollars; de eerste voorwaarde daarvoor is, dat de

Europese landen in voldoende mate en tegen concurrerende prijzen over koopwaren beschikken; een verdere voorwaarde bestaat in de mogelijkheid, dat ze hun waren verkopen op een manier die het hen mogelijk maakt om dollars of andere valuta's die ze nodig hebben te verkrijgen' (*Twenty-second Annual Report*, Basel, 9 juni 1952, p. 264). Met groter dialectisch inzicht waarschuwde Triffin er reeds vier jaar later voor (*Europe and the Money Muddle*, New Haven 1957), dat het toenemende tekort op de Amerikaanse betalingsbalans de regering van dit land tot maatregelen zou dwingen, die een verdere expansie van de internationale liquiditeit in gevaar zouden kunnen brengen.

[58] Dat dit ook in het belang van de VS was, blijkt uit de aanzienlijke expansie van de Amerikaanse uitvoer: deze steeg van \$ 9,5 miljard in 1945 tot \$ 15,7 miljard in 1953, d.w.z. met 66 %, terwijl het bruto nationaal product in diezelfde tijd met minder dan 20 % en de industriële productie met 30 % toenamen.

[59] In dit verband moeten we bij wijze van zelfkritiek vaststellen, dat we in onze *Marxistische Wirtschaftstheorie* de betekenis van dit gebrek aan synchronisatie onderschat hebben (p. 558). Al in het midden van de jaren '60 hebben we deze fout echter gecorrigeerd en gewezen op de diepgaande gevolgen van een algemene recessie die de meeste of alle imperialistische staten gelijktijdig zou omvatten.

[60] Het klassieke voorbeeld in dit verband is de recessie van 1966-1967 in de Bondsrepubliek. Maar ook de gevolgen van de recessie van 1970-1971 in Groot-Brittannië zijn verzacht door de opleving van de export — o.a. vergemakkelijkt door de devaluatie van het pond.

[61] Het is van belang om erop te wijzen, dat dit niet door verschijnselen in de monetaire of de circulatiesfeer, maar door omwentelingen in de productiesfeer is veroorzaakt. Tussen 1960 en 1965 was de inflatievoet van de dollar veel geringer dan de relatieve ontwaarding van de mark en de yen. In die periode vertoonde de dollar een koopkrachtverlies van 6,8 %, tegenover 15,1 % voor de DM en 34 % voor de yen. Niettemin werd de handelsbalans van de VS al in 1964 passief tegenover Japan en al in 1965 tegenover de Bondsrepubliek, want de arbeidsproductiviteit steeg tussen 1953 en 1965 in de West-Duitse industrie met 100 %, terwijl die in de Amerikaanse industrie met slechts 50 % toenam.

[62] Dit geldt niet voor de kapitalisten van de halfkolonies, die klaarblijkelijk aan een tekort en niet aan een overvloed aan dollars blijven lijden.

[63] Het eurodollarsysteem, dat in de tweede helft van de jaren '60 opkwam, heeft dit internationale systeem van kredietgeld nog aanzienlijk uitgebreid. Als gevolg van de kredietbeperkingen in de VS begonnen Amerikaanse concerns dollars, die in het bezit waren van Europese concerns (inclusief de Europese filialen van Amerikaanse concerns) en ook van centrale banken, kortlopend tegen tamelijk hoge rentes te lenen. Deze dollars breidden de kredietexpansie in de VS uit; vandaar het tekort op de Amerikaanse betalingsbalans; vandaar het wegvloeiën van dollars naar Europa, waar ze zowel hebben bijge-

dragen tot een grotere circulatie van papier- en kredietgeld in Europese valuta's als tot een hernieuwde expansie van eurodollars. Zie o.a. Paul Einzig, *The Euro-Dollar System*, Londen 1967. Het eurodollar-systeem was een poging om een internationale markt voor kortlopend geldkapitaal met een uniforme rentevoet te scheppen. Deze poging kwam zowel voort uit de toenemende internationalisering van het kapitaal als uit de tegenspraak tussen die internationalisering en de nationale kredietgeldcycli. Dit kwam bijzonder sterk op de voorgrond in de jaren 1967-1969, toen de VS ter verbetering van de betalingsbalans overgingen tot een verhoging van de rentevoet, hetgeen leidde tot een stijging van de rentevoet op wereldschaal, zonder dat de betalingsbalans van de VS daardoor werd gered. (Over de problematiek van de eurodollarmarkt, euroleningen, internationale concerns, internationale geld- en kapitaalmarkt en de discrepantie met nationale kredietcycli, zie ook hoofdstuk 1 van Charles Kindleberger, *Europe and the Dollar*, Cambridge Mass. 1966, die de dollarcrisis echter als ongevaarlijk probeerde voor te stellen.)

[64] In dit verband zijn de drie fasen in de geschiedenis van de eurodollar, die door Jean Denizet grondig zijn onderzocht, bijzonder kenmerkend. In een eerste fase probeerden de Europese banken om in concurrentie met Amerikaanse banken hun deposito's hogere rentes te geven en hun schuldeisers lagere rentes op te leggen dan de Amerikaanse banken. In de tweede fase wendden Amerikaanse banken en vooral buitenlandse filialen van de multinationale Amerikaanse concerns zich tot deze internationale geldmarkt, om ook tegen hoge rente de krediet- en kapitaalexportbeperkingen van de Amerikaanse regering te omzeilen. Het dollartegoed van de Europese en Japanse centrale banken werd via de eurodollarmarkt gedeeltelijk 'gereprivatiseerd'. In de derde fase, na de snelle daling van de rentevoeten, stroomden de eurodollarkapitalen echter terug naar de centrale banken (vooral de Deutsche Bundesbank). De privébezitters, de Europese en Japanse privébanken en de multinationale concerns hadden geen belang bij het aanhouden van deposito's in papieren dollars, die tegen een lage rentevoet waren uitgezet en voortdurend in waarde daalden. Tussen eind 1967 en eind 1969 was het dollartegoed van de niet-Amerikaanse centrale banken gedaald van \$ 15,6 tot 11,9 miljard en het privébezit aan eurodollars gestegen van \$ 15,7 tot 28,2 miljard. Van eind 1969 tot eind januari 1972 steeg het dollartegoed van de Europese en Japanse centrale banken met bijna \$ 36 miljard dollar (Denizet, p. 70-78; *Neue Zürcher Zeitung*, 20 april 1972).

[65] Robert Triffin, *Gold and the Dollar Crisis*, p. 31.

[66] H.G. Johnson beweert, dat de crisis van het internationale monetaire systeem in de aard van de *Gold-Exchange-Standard* zelf is ingebouwd, d.w.z. onafhankelijk is van de conjuncturele ontwikkeling en van de inter-imperialistische krachtsverhoudingen. Ook als de niet-Amerikaanse centrale banken de goud/dollarverhoudingen van hun ruilreserves onveranderd zouden laten, zouden ze een stijgend per-

centage van de lopende goudproductie opslorpen en daardoor de convertibiliteit van de dollar op den duur in gevaar brengen ('Theoretical Problems of the International Monetary System', in: R.N. Cooper (ed.), *International Finance*, Penguin Books, 1969, pp. 323-326). Hij noemt echter zelf een uitweg uit dit dilemma, door erop te wijzen dat de VS de mogelijkheid hebben om naast goud andere imperialistische valuta's te gebruiken om de dollar te dekken. Als dit niet gebeurt, is dit omdat het wantrouwen tussen de imperialistische staten over de toekomst van hun valuta's wederzijds is. En dit wantrouwen is weer niet subjectief, maar hangt nauw samen met de internationale permanente inflatie en de groeiende onstabieleit van het systeem.

[67] Zie Karl Marx: 'Het is echter juist de ontwikkeling van het krediet- en banksysteem dat er enerzijds op afstevent om alle geldkapitaal in dienst van de productie te dwingen (of, wat op hetzelfde neerkomt, alle geldinkomen in kapitaal om te zetten) en dat anderzijds in een bepaalde fase van de cyclus de metaalreserve tot een minimum reduceert, waarin ze de functies die haar toekomen niet meer kan vervullen — het is dit uitgewerkte krediet- en banksysteem, dat de overgevoeligheid van het hele organisme voortbrengt. (...) De centrale bank is de spil van het kredietsysteem. En de metaalreserve is op haar beurt de spil van de bank. Het omslaan van het kredietsysteem in het monetaire systeem is noodzakelijk, zoals ik reeds in hoofdstuk drie van het eerste boek over het betalingsgeld uiteengezet heb. Zowel Tooke als Lloyd-Overstone hebben toegegeven, dat de grootste offers aan reële rijkdom nodig zijn, om op het kritieke ogenblik de metaalbasis te behouden. De strijd draait slechts om een plus of min en om de min of meer rationele behandeling van het onvermijdelijke. Een zeker kwantum metaal, onbeduidend in vergelijking met de totale productie, wordt als spil van het systeem beschouwd. Vandaar, afgezien van de schrikwekkende aanschouwelijkheid van dit kenmerk van het systeem als spil in de crises, het fraaie theoretische dualisme. (...) Waardoor onderscheiden zich goud en zilver echter van de andere vormen van rijkdom? Niet door de waardegrootte, want die wordt bepaald door de massa arbeid die daarin geobjectiveerd is. Maar als zelfstandige incarnaties, uitdrukkingen van het maatschappelijke karakter van de rijkdom' (*Das Kapital* III, p. 587 e.v.).

[68] Over deze bezorgdheid in de VS, zie o.a. het artikel 'Are the Banks Overextended?', in: *Business Week*, 21 september 1974. Deze bezorgdheid hangt o.a. samen met de ook bij de Amerikaanse banken afnemende liquiditeit (tussen 1967 en 1974 daalde de verhouding tussen eigen kapitaal + reserves en de totale activa van 7 tot 5 %), met de toename van de bankkredieten (de verhouding tussen bankkredieten en tegoeden steeg in diezelfde periode van 65 tot 71 %) en vooral met de risico's die voortvloeden uit de gedaalde liquiditeit van de klanten: 'Bedrijfskapitaal en activa zijn de laatste vier jaar allebei met ca. 30 % gestegen, maar de handels- en industriële leningen bij de banken met 60 %. Het persoonlijk inkomen is de laatste vier jaar met minder dan 50 % gestegen, maar de aflossingsschulden bij de banken met 70

%.

[69] Een feitelijke Europese monetaire unie zou, bij de toenemend ongelijkmatige regionale ontwikkeling binnen de uitgebreide EEG, een dwang tot zeer aanzienlijke inkomensoverdrachten naar de relatief perifere gebieden tot gevolg hebben of in deze gebieden tot zware maatschappelijke crises leiden. Het is voorlopig nog niet zeker, of het kapitaal bereid is de prijs (of beter gezegd: een deel van de prijs) van die inkomensoverdracht te betalen.

[70] Christopher Tugendhat, p. 161; *Le Monde*, 21 maart 1972.

[71] Het Hooverconcern schat zijn verliezen als gevolg van de ontwaarding van de Britse, Deense en Finse munteenheid in 1967 op £ 68 miljoen (Tugendhat, p. 164). Dit cijfer lijkt overdreven.

[72] Tugendhat, p. 166. Over de deviezenspeculaties van de multinationale concerns, zie ook pp. 167-176, en Raymond Vernon, pp. 166-167.

[73] Hierbij spelen manipulaties op het gebied van de ruilpariteit en dumpingpraktijken een niet onaanzienlijke rol.

De staat in het laatkapitalisme

De staat is een product van de maatschappelijke arbeidsdeling en ontstond uit de verzelfstandiging van bepaalde bovenbouwactiviteiten[1] en hun verband met de materiële productie. Doel ervan is de instandhouding van een bepaalde maatschappijstructuur (productieverhoudingen, klassenheerschappij). Het uitgangspunt van Marx' staatstheorie is het fundamentele verschil tussen staat en samenleving[2] — d.w.z. het inzicht dat de functies die de staat vervult niet noodzakelijk overgedragen hoeven te worden aan een apart, van de massa van de leden van die samenleving gescheiden orgaan, maar dat dit alleen onder specifieke, historisch bepaalde omstandigheden het geval is. Dit inzicht onderscheidt Marx' staatstheorie fundamenteel van alle andere theorieën over oorsprong, functie en toekomst van de staat.[3] Niet alle bovenbouwfuncties horen tot het gebied van de staatsactiviteit, zeker niet die functies die met de belangen van niet-heersende klassen (bijv. ten val gebrachte vroeger heersende klassen of revolutionaire, onderdrukte klassen) corresponderen. Die bovenbouwfuncties, die tot het terrein van de staat kunnen worden gerekend, zijn *grosso modo* samen te vatten in de formule: beveiliging en reproductie van de maatschappelijke structuur (de fundamentele productieverhoudingen), voor zover deze niet door het economisch automatisme gewaarborgd worden. Niet alle staatsfuncties zijn daarom 'zuivere' bovenbouwfuncties; dat geldt ook voor prekapitalistische maatschappelijke formaties. In de context van de kapitalistische productiewijze is dit aspect echter van bijzonder belang.

De belangrijkste functies van de staat kunnen als volgt worden onderverdeeld:

1. Het scheppen van die algemene productievoorwaarden, die niet gewaarborgd kunnen worden door de particuliere activiteit van de leden van de heersende klasse.[4]
2. De repressieve functie, die de bestaande productiewijze (maatschappelijke orde) moet beschermen tegen de dreiging van de beheerste klassen of afzonderlijke leden van de heersende klassen (leger, politie, justitie).

3. De integratieve functie, die er o.a. voor moet zorgen dat de heersende ideologie van de samenleving ook werkelijk de ideologie van de heersende klasse blijft, d.w.z. dat de beheerste klassen zich in normale gevallen ook zonder directe repressie onderwerpen aan de klassenheerschappij (omdat zij die als onvermijdelijk, als het 'kleinere kwaad' of 'hogere macht' beschouwen, of niet als zodanig ervaren).

De repressieve functie van de staat ter beveiliging van de gegeven klasseheerschappij werd in het klassieke marxisme diepgaand onderzocht.[5] Lukács en Gramsci hebben vooral de integrerende functie, die met name op de ideologie van de heersende klasse teruggaat, beklemtoond. Het is duidelijk, dat een uitsluitend op repressie gebaseerde klasseheerschappij zich in een permanente, onhoudbare burgeroorlog zou bevinden.[6] De integrerende functie van de staat wordt in de verschillende productiewijzen resp. sociaaleconomische formaties door verschillende ideologieën en reproductiemechanismen uitgeoefend:[7] magie en rite, filosofie en moraal, religie, recht en politiek, prestatieprincipe en consumptiemodel kunnen al naar gelang de specifieke maatschappelijke omstandigheden (een aantal van) de beslissende functies vervullen, ofschoon elk van deze activiteiten of collectieve handelingsmotieven in iedere klassemaatschappij tot op zekere hoogte een dergelijke rol speelt. De reproductie en vernieuwing van de integratieve functie wordt bereikt door onderwijs, opleiding, cultuur, massamedia — maar vooral door de heersende denkstructuren[8] die corresponderen met de klassenstructuur van een bepaalde samenleving.

Terwijl het verschil tussen en de onderlinge samenhang van de repressieve en integratieve functies van de staat in de marxistische theorie dikwijls behandeld zijn[9] is de analyse van zijn functie als schepper van de algemene productieve voorwaarden minder gevorderd. Deze functie onderscheidt zich van de twee andere hoofdfuncties door het feit dat ze rechtstreeks in verband staat met de productiesfeer, d.w.z. een rechtstreekse bemiddeling schept tussen onder- en bovenbouw.[10] Tot dit terrein van de staatsfuncties horen vooral: de garantie van de *algemeen-technische* voorwaarden voor het eigenlijke productieproces (verkeersvoorzieningen, infrastructuur, posten enz.); de garantie van de *algemeen-maatschappelijke* voorwaarden voor datzelfde productieproces (bijv. in het kapitalisme: algemeen aanvaarde veiligheids- en rechtsvoorwaarden, nationale markt en dus nationale staat, valutastelsel enz.); de permanente *reproductie van al die vormen van geestelijke arbeid* die onontbeerlijk zijn voor de economische reproductie ofschoon zij zelf niet tot het directe arbeidsproces horen (ontwikkeling van de astronomie, geometrie, hydraulica en van alle andere toegepaste natuurwetenschappen in de Aziatische productiewijze en voor een deel ook in de klassieke oudheid; garantie van een opleidingssysteem dat is aangepast aan de behoeften van de economische expansie in het kapitalisme, enz.).

Het ontstaan van de staat verloopt parallel met het ontstaan van het privébezit, en ligt daarom voor een deel al besloten in de scheiding tussen particuliere en maatschappelijke sferen in de samenleving, die inherent is aan de eenvoudige warenproductie (d.w.z. de deling van het maatschappelijke arbeidsvermogen in onafhankelijk van elkaar verrichte particuliere werkzaamheden).[11] Maar men mag dit verband niet overdrijven. De staat is ouder dan het kapitaal. Zijn functies kunnen niet direct worden afgeleid uit die van de warenproductie of -circulatie. Bepaalde staatsvormen in prekapitalistische samenlevingen hebben heel andere functies dan het scheppen van de rechtszekerheid zonder welke een ontlooiing van de warenproductie onmogelijk is. In deze samenlevingen krijgt particulier eigendom de vorm van particuliere toe-eigening van grond, niet van waren. In dat geval garandeert de staat de onderlinge verhouding van de grondbezitters en hun eenheid tegen interne en externe vijanden (bijv. tegen de 'inheemse' uitgebuite klassen die niet tot de samenleving horen, eerst onderworpen stammen, vervolgens slaven enz.).[12] Zo'n staat staat volledig buiten of zelfs vijandig tegenover de logica van de eenvoudige warenproductie, laat staan van de oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal, en heeft die lange tijd met despotisch geweld tegengehouden, bijv. door systematische confiscatie. Dat blijkt ook uit het feit, dat er naast de eerste aanzetten tot een privaatrecht dat correspondeerde met de belangen van warenbezitters en warenproductie, lange tijd ook een gewoonterrecht heeft bestaan dat de stabiliteit van de stam- of dorpsgemeenschap beschermde tegen de ondermijnende gevolgen van de geldeconomie.

Pas toen de oorspronkelijke accumulatie van het woeker en koopmanskapitaal een bepaalde rijpingsgraad had bereikt, de krachtsverhouding tussen de oude en de nieuwe bezittende klassen fundamenteel was veranderd en de afbraak van bestaande machtsverhoudingen door het geldkapitaal al ver was voortgeschreden, werd de staat zelf steeds meer een hefboom van de voortschrijdende kapitaalaccumulatie, een vroedvrouw van de kapitalistische productiewijze. Marx' analyse van de rol die de staatschuld, de staatsleveranties in de dynastieke oorlogen, de maritieme en koloniale politiek, het mercantilisme, de wettelijke verlenging van de normale arbeidsdag en de beperking van het arbeidsloon, de stimulering van de staat van het manufactuursysteem daarbij hebben gespeeld, is in dit opzicht klassiek.[13] Het is daarom onjuist om aard en functies van de staat direct te willen afleiden uit het wezen van de warenproductie en circulatie.

De burgerlijke staat is een direct product van de absolutistische staat,[14] d.w.z. de verovering van de politieke macht (het staatsapparaat) door de burgerlijke klasse.[15] maar is ook de negatie daarvan. Want vooral in dit opzicht is de klassieke burgerlijke staat in de tijd van de zegevierende opkomst van de industriële bourgeoisie een 'zwakke staat' *par excellence*, omdat hij gepaard ging met de systemati-

sche *afbraak* van het absolutistische economische interventionisme als rem op de vrije ontplooiing van de kapitalistische productie.[16]

De heerschappij van het kapitaal verschilt van alle prekapitalistische klassenheerschappijen door het feit, dat zij niet gebaseerd is op directe dwang- en onderdanigheidsverhoudingen, maar op ‘vrije’ ruilverhoudingen die de kapitaalverhoudingen automatisch reproduceren.[17] De economische afhankelijkheid en de daarin vervatte economische dwang (scheiding van de loonafhankelijken van de productie- en levensmiddelen die hen dwingen tot een permanente verkoop van hun arbeidskracht en tot verandering daarvan in een waar) worden daardoor aan het oog onttrokken, en aan het uitgebuite proletariaat wordt de schijn van vrijheid en gelijkheid verleend. Omdat deze ruilverhoudingen in het klassieke, gevestigde, opstijgende kapitalisme algemeen geïnternaliseerd worden,[18] kan de bourgeoisie des te meer afzien van het directe gebruik van buiteneconomische dwang en tevreden zijn met een beperking van de staatsmacht tot een minimum aan veiligheidsfuncties, naarmate haar machtspositie en expansie onbeperkt zijn.

Waar dit het duidelijkst blijkt is ook de burgerlijke staat in de tijd van het kapitalisme van de vrije concurrentie naar binnen toe het ‘zwakst’, zoals bijv. in Engeland, de VS, België en Nederland. Waar de burgerlijke staat van de 19de eeuw over een relatief sterker staatsapparaat beschikt, zoals Napoleon I bijv. in Frankrijk vestigde, is dat geen uiting van de kracht maar van de zwakte van de bourgeoisie, zowel economisch als politiek gezien.[19]

Maar de burgerlijke staat verschilt van alle voorafgaande klassenstaten vooral door een aspect dat samenhangt met de bijzonderheden van de burgerlijke samenleving, de kapitalistische productiewijze: de scheiding van particuliere en maatschappelijke sfeer is hier op de spits gedreven door een veralgemening van de warenproductie die slechts aan deze productiewijze eigen is, d.w.z. veralgemening van het privébezit en van de concurrentie van allen tegen allen. Daarom is het voor individueel optredende kapitalisten normaal gesproken buitengewoon moeilijk, ofschoon niet onmogelijk, om de algemene belangen van het kapitaal te vertegenwoordigen, dit in tegenstelling tot bijv. de feodale staat die eenvoudig geconstitueerd kon worden rond de machtigste feodale heer, de koning. ‘De kapitalistenklasse heerst maar regeert niet. Zij stelt zich ermee tevreden om de regering te bevelen.’[20] Op deze wijze bepaalt de kapitalistische concurrentie een tendens tot verzelfstandiging van het staatsapparaat, d.w.z. de noodzaak van een ‘ideële totaalkapitalist’[21] die de onderling concurrerende belangen van de ‘reële totaalkapitalist’, d.w.z. de ‘vele kapitalen’, in het belang van de verdediging, de consolidering of de redding van de kapitalistische productiewijze althans voor een deel probeert te overwinnen: ‘Daarom

kan het kapitaal in zijn acties de maatschappelijkheid van zijn bestaan in het geheel niet uit zichzelf produceren; het heeft als basis een bijzondere institutie nodig, die niet aan zijn grenzen onderworpen is, wier handelen dus niet bepaald wordt door de noodzaak van de (eigen) meerwaardeproductie, die in dit opzicht een bijzondere institutie “naastten buiten de burgerlijke samenleving” is en zich tegelijk op de onaangetaste basis van het kapitaal kan bezighouden met de immanente noodzaken die het kapitaal verwaarloost (...). De staat mag dus noch als een puur politiek instrument, noch als een door het kapitaal verdrongen institutie worden opgevat, maar slechts als een bijzondere vorm waarin het kapitaal zijn maatschappelijke bestaan doorzet naast en buiten de concurrentie.’[22]

De economische functie van deze ‘doorzetting van het maatschappelijke bestaan van het kapitaal’ komt vooral tot uiting in het scheppen van algemeen geldende rechtsverhoudingen, een algemeen aanvaarde muntsoort, een voor de ontplooiing van de kapitalistische productiekrachten noodzakelijke uitbreiding van de markt (in tegenstelling tot de lokale en regionale markt) en een instrument ter verdediging van de specifieke concurrentiebelangen tegenover buitenlandse kapitalistengroepen, d.w.z. in het scheppen van een nationaal recht, een nationale valuta en een nationale staat met een nationaal leger en een nationaal douanesysteem. De onkosten van deze noodzakelijke functies moeten echter tot een minimum worden beperkt. De expansieve burgerij beschouwt de belastingen, die nodig zijn voor het functioneren van de staatsmacht, als pure verspilling van een deel van de maatschappelijke meerwaarde dat productief gevaloriseerd had kunnen worden. Daarom is de opkomende industriële bourgeoisie geneigd tot een strenge controle over de staatsuitgaven, om de uitbreiding daarvan steeds opnieuw ter discussie te stellen resp. te verhinderen.

Maar de verzelfstandiging van de staatsmacht in de burgerlijke samenleving, die zelf een gevolg is van de heerschappij van het privébezit en de kapitalistische concurrentie, moet juist vanwege deze heerschappij relatief blijven. De beslissingen van de ‘ideële totaalkapitalist’, die de tegenstrijdige concurrentiebelangen van de individueel opererende kapitalisten transcenderen, zijn tegenover deze concurrentiebelangen noch ‘waardenvrij’ noch neutraal. Iedere beslissing van de staat op het gebied van de douanepolitiek, de belastingen, de spoorwegen of de budgetpolitiek heeft gevolgen voor de concurrentie, beïnvloedt de totaalmaatschappelijke herverdeling van de meerwaarde, begunstigt deze of gene groep kapitalisten en dwingt daarom alle groepen om ‘politiek actief te zijn’, niet alleen om hun specifieke opvattingen over de *algemene* belangen van hun klasse naar voren te brengen, maar ook om hun eigen *bijzondere* belangen consequent te kunnen verdedigen.[23] Vandaar de ‘klassieke’ rol van het parlement in de tijd van het kapitalisme van de vrije concurrentie als een middel om hun gemeenschappelijke klassebelangen zodanig te constitueren dat iedere groep kapitalisten de mogelijkheid heeft om zijn

bijzondere belangen met gelijke kansen te verdedigen, d.w.z. te verhinderen dat hen het klassebelang met buiteneconomische dwang of pure willekeur wordt opgedrongen. In die zin is de burgerlijk-parlementaire republiek ongetwijfeld de ‘ideale vorm’ van de burgerlijke staat, omdat deze de dialectische eenheid en tegenstrijdigheid van de tegenstelling tussen de ‘concurrentie van de vele kapitalen’ en de ‘maatschappelijke aard en belangen van het kapitaal als geheel’ het beste weerspiegelt.[\[24\]](#)

Met de overgang van het kapitalisme van de vrije concurrentie naar het imperialisme, het monopoliekapitalisme, verandert noodzakelijk zowel de subjectieve houding van de bourgeoisie tegenover de staat als de objectieve functie van de staat bij de vervulling van haar centrale, bovengenoemde taken.[\[25\]](#) De opkomst van de monopolies bracht een tendens tot permanente overaccumulatie in de metropolen met zich mee en een daarmee samenhangende tendens tot kapitaalexport en tot verdeling van de wereld in koloniale rijken en invloedssferen van de imperialistische machten. Dat leidde tot een sprongsgewijs expanderende bewapeningspolitiek en een groeiend militarisme, met een aanzienlijke groei van het staatsapparaat, d.w.z. een groeiende stroom van maatschappelijke opbrengsten naar de staat, als gevolg.[\[26\]](#)

Wij hoeven hier niet terug te komen op de economische dubbelfunctie van de bewapeningsuitgaven, die zowel de bijzondere belangen van de metropolen in de inter-imperialistische concurrentiestrijd (en in de strijd tegen de koloniale volkeren) vertegenwoordigen als een bron zijn van extra kapitaalaccumulatie. Dit complex hebben wij in hoofdstuk 9 al behandeld.

De opkomst van het monopoliekapitalisme valt, in ieder geval in West-Europa, samen met een aanzienlijke opbloei van de politieke arbeidersbeweging, wat o.a. tot uiting komt in een stapsgewijze overerving van het algemene kiesrecht en in de positie die de klassieke sociaaldemocratie zich daarmee wist te verwerven. Deze ontwikkeling had tegenstrijdige gevolgen voor de ontwikkeling van de burgerlijke staat in zijn imperialistische fase. Aan de ene kant geeft de opkomst van machtige arbeiderspartijen een extra dimensie aan de integratieve functie van de burgerlijke staat. Behalve de illusie van gelijkberechtigde warenverkoper krijgt de loonafhankelijke nu ook in toenemende mate de illusie van gelijkberechtigde staatsburger resp. kiesgerechtigde, waarbij ideologisch verhuld wordt hoezeer het reusachtige verschil in economische macht tussen de klassen in de burgerlijke samenleving gevolgen heeft voor de toegang tot de uitoefening van politieke macht. Daarom is de bourgeoisie op een bepaald niveau van de economische en maatschappelijke ontwikkeling, waar haar klasseheerschappij niet in gevaar wordt gebracht, zeer zeker geïnteresseerd in deze vorm van integratie van de brede arbeiderspartijen in de burgerlijk-parlementaire democratie.[\[27\]](#)

Maar anderzijds heeft het massale binnendringen van sociaaldemocratische en later ook communistische afgevaardigden in het burgerlijke parlement tot gevolg, dat dit parlement zijn rol als scheidsrechter tussen de onderling concurrerende belangen *binnen* de burgerlijke klasse steeds meer verliest en dat beveiliging van de voortgezette politieke heerschappij van het kapitaal steeds meer overgaat van het parlement naar de top van het eigenlijke staatsapparaat.[\[28\]](#) De tendens tot groeiende centralisatie van deze politieke macht in de handen van het staatsapparaat verduurzaamt de verzelfstandiging van het staatsapparaat, die in het tijdperk van het kapitalisme van de vrije concurrentie slechts bij uitzondering werd aangegrepen om de economische macht te redden door *politieke* onteigening van de burgerij [\[29\]](#) (militaire dictatuur, bonapartisme, fascisme). Deze tendens correspondeert met beide genoemde ontwikkelingen.

Daarbij komt nog de tendentiële uitbreiding van de sociale wetgeving, die juist in het imperialistische tijdperk versneld wordt. Deze wordt enerzijds afgedwongen door de voortschrijdende klassenstrijd van het proletariaat (den is dus een middel om de kapitaalheerschappij maatschappelijk te beveiligen), en correspondeert anderzijds met het algemene belang van de uitgebreide reproductie van de kapitalistische productiewijze om de fysieke instandhouding van de door overmatige uitbuiting in gevaar gebrachte arbeidskracht te waarborgen.[\[30\]](#) De tendentiële uitbreiding van de sociale wetgeving heeft op haar beurt een niet onaanzienlijke herverdeling van de nieuw geschapen maatschappelijke waarde via het staatsbudget tot gevolg, wat het groeiende aandeel van de staat in de nationale opbrengsten nog vergroot, om een adequate materiële basis te scheppen voor de gestegen omvang van de monopoliekapitalistische staat.

De illusies over de ‘sociale staat’ zijn allemaal gebaseerd op een willekeurige extrapolatie van deze tendens, d.w.z. hangen samen met de illusie van een groeiende herverdeling van het kapitalistisch geproduceerde nationaal inkomen ten gunste van de loonarbeid en op kosten van het kapitaal.[\[31\]](#) Daarbij wordt in eerste instantie over het hoofd gezien, dat de door een dergelijke herverdeling veroorzaakte daling van de gemiddelde winstvoet in een kapitalistische productiewijze niet alleen de uitgebreide maar zelfs de eenvoudige reproductie in gevaar moet brengen, d.w.z. noodzakelijk tot een investeringsstop, kapitaalvlucht en massawerkloosheid moet leiden.

Daarom zijn deze illusies slechts tussenstadia in de ontwikkeling van het reformisme, dat consequent van een politiek van ‘socialisering via de distributie’[\[32\]](#) tot een politiek van stabilisering van de kapitalistische economie en winst moet leiden, die o.a. een periodieke consumptiebeperking ten koste van de

loonafhankelijk en terwille van een hogere winstvoet voor de ‘aanzwengeling’ van de investeringsactiviteit omvat.

In de laatkapitalistische fase van het monopoliekapitalisme worden de staatsfuncties opnieuw uitgebreid, vooral als gevolg van drie hoofdkenmerken van het laatkapitalisme: de verkorte rotatietijd van het vaste kapitaal, de versnelde technologische vernieuwing, en de reusachtig gestegen kosten van grote projecten op het gebied van de kapitaalaccumulatie als gevolg van de derde technologische revolutie, met alle eveneens geweldig gestegen risico’s van een te langzame of zelfs uitblijvende valorisering van deze reuzenkapitalen. Vandaar dat het laatkapitalisme niet alleen tendeert naar een groeiende economische programmering van staatswege, maar ook naar een groeiende vermaatschappelijking van de onkosten (risico’s) en verliezen en een steeds toenemend aantal productieprocessen. Men kan dit ook zo uitdrukken, dat de staat in het laatkapitalistische tijdperk *tendentieel steeds meer sectoren van de productie- en reproductiesfeer in de door haar gefinancierde ‘algemene productievoorwaarden’ moet inlijven*, omdat deze sectoren zich anders in het geheel niet meer zouden kunnen ontplooiën op een manier, die zelfs maar bij benadering tegemoet komt aan de behoeften van het kapitalistische arbeidsproces.

Deze uitbreiding van de sfeer van de ‘algemene productievoorwaarden’ correspondeert volledig met een tendens die in het wezen van het kapitaal zelf besloten ligt, zoals Marx dat beschreef in de *Grundrisse*: ‘Hoe minder directe vruchten het *vaste kapitaal* draagt en ingrijpt in het directe productieproces, des te groter moet deze *relatieve surplusbevolking en surplusproductie* worden; dus meer om spoorwegen, kanalen, waterleidingen, telegrafien enz. aan te leggen dan machinerie te bouwen die werkzaam is in het directe productieproces.’^[33] Daartoe horen de snel groeiende financiering via het staatsbudget van onderzoeks- en ontwikkelingsuitgaven, de groeiende staatsfinanciering (volledig of met subsidies) van kerncentrales, vliegtuigfabrieken en allerlei grote industriële projecten. Daartoe hoort indirect ook de garantie van goedkope grondstoffen door nationalisering van bepaalde grondstofproducerende sectoren, als versluisde subsidiëring aan de particuliere sector. Het ‘staatskapitaal’ fungeert aldus als een steunpunt voor het privékapitaal (en vooral van het monopoliekapitaal).^[34] Hoe de nationalisering van de elektriciteitsindustrie zich heeft ontwikkeld ten gunste van de monopolies (d.w.z. door een lage elektriciteitsprijs te garanderen voor de grootste industriële verbruikers), blijkt uit de volgende tabel:

Gemiddelde elektriciteitsprijzen in 1973 (in \$-cent per kWh) ^[35]

	ambacht*	ambacht en kleine industrie	grootindustrie	grootindustrie met bovengemiddeld verbruik
<i>Frankrijk</i>				
(Nord/Pas de Calais en Parijs)	3,01	2,38	2,19	1,75
<i>Groot-Brittannië</i>				
NE Electr. Board	2,36	2,24	-	-
NW Electr. Board	-	-	1,85	1,72
<i>Italië</i>	2,33	2,00	1,77	1,56
<i>VS</i>				
Tennessee Valley	1,67	1,37	1,09	0,92

* De vier verbruikerscategorieën:

I: 50 kW/12.500 kWh laagspanning

II: 150 kW/45.000 kWh laagspanning

III: 500 kW/180.000 kWh hoogspanning

IV: 1000 kW/450.000 kWh hoogspanning.

Het laatkapitalisme wordt gekenmerkt door groeiende valoriseringsproblemen van het kapitaal (overkapitalisering, overaccumulatie), die de staat althans voor een deel overwint door *aan deze kapitalen in ongekende mate extra ‘rendabele’* (door winstgaranties en subsidies van staatswege ‘rendabel’ gemaakte) *investeringsmogelijkheden te bieden in de bewapeningssector, de ‘milieu-industrie’, de ‘ontwikkelingshulp’, de bouw van infrastructuurle werken enz.*

Een ander kenmerk van het laatkapitalisme is de verhoogde kwetsbaarheid van het systeem voor economische en maatschappelijke crises die de productiewijze direct in gevaar brengen. In de laatkapitalistische staat speelt de ‘crisisbeheersing’ daarom net zo’n belangrijke rol als de zorg voor een sterk uitgebreid aantal ‘algemene productievoorwaarden’ en de garantie voor een soepeler valorisering van surpluskapitalen. Tot deze crisisbeheersing horen alle economische instrumenten van een anticyclische staatspolitiek, die de terugkeer van catastrofale economische crises als die van 1929-1932 moeten ver-

hinderen resp. zo lang mogelijk uitstellen, en de sociaal-politieke pogingen om de groeiende crisis van de kapitalistische productieverhoudingen door een systematische afbraak van het proletarische klassebewustzijn af te wenden. Dit brengt met zich mee: het gebruik van een reusachtig manipulatieapparaat om de arbeider te 'integreren' in de laatkapitalistische samenleving als consument, als 'sociale partner', als 'staatsburger' die positief staat tegenover de bestaande maatschappelijke orde, enz.: pogingen om iedere rebellie te kanaliseren in integreerbare hervormingen; pogingen om de classesolidariteit op de werkplek zelf of in de hele economie systematisch te verkleinen (nieuwe vormen van loonberekening en -uitbetaling; het scheppen van tegenstellingen tussen 'eigen' en 'gast'-arbeiders; medezeggenschaps- en medeverantwoordelijkheidspraktijken van allerlei aard; 'geconcentreerde actie'; inkomenspolitiek; 'sociaal akkoord', enz.). De verdediging tegen maatschappelijke crises, die het systeem in gevaar brengen, en de vereisten van het laatkapitalistische valoriserings- en accumulatieproces hebben dus logischerwijs, zoals boven uiteengezet, de dwang tot een toenemende controle over alle momenten van het productie- en reproductieproces tot gevolg, ofwel direct door het monopoliekapitaal ofwel langs de omweg van de laatkapitalistische staat.

De groeiende hypertrofie en de groeiende zelfstandigheid van de laatkapitalistische staat hangen samen met de grotere problemen bij een soepele valorisering van het kapitaal en realisering van de meerwaarde. Zij weerspiegelen de groeiende onzekerheid van het kapitaal, of zijn heerschappij door zuiver economische mechanismen verder uitgebreid, resp. geconsolideerd of zelfs maar in stand gehouden kan worden.^[36] Zij hangen samen met de scherpere klassengevechten tussen kapitaal en arbeid, d.w.z. met de voortschrijdende emancipatie van de arbeidersklasse uit de volledige passieve onderwerping aan de burgerlijke ideologie en het althans periodieke optreden daarvan als zelfstandige kracht in de politieke strijd. Zij corresponderen met een tendentiële verscherping van zowel de interne tegenspraken in de imperialistische metropolen, als die tussen de metropolen onderling, tussen de metropolen en de halfkolonies, tussen het imperialistische systeem en de niet-kapitalistische staten, en binnen de halfkolonies tussen de heersende en de uitgebuite klassen. Hoe sterker de staat ingrijpt in het kapitalistische economische systeem, des te sterker blijkt dat dit systeem aan een ongeneeslijke ziekte lijdt.

In deze samenhang lijkt Poulantzas' these, dat de hoofdfunctie van de staat in de huidige fase op politiek terrein ligt en het hoofdgebied van de heersende mystificerende ideologie de 'economische' ideologie zou zijn,^[37] een hulpeloze scholastische differentiëring, die nauw samenhangende dingen kunstmatig uit elkaar probeert te halen. Het specifieke van het laatkapitalisme is *zowel* de groeiende, direct economische rol van de burgerlijke staat, *als* de energieke ontpolitiserings van de arbeidersklasse *en* de mythe van de technologisch gefundeerde oppermachtige economie, die zogenaamd de klassentegenstelling-

gen overwint, een ononderbroken groei met volledige werkgelegenheid kan garanderen, de consumptie kan blijven opvoeren, en op die manier een 'pluralistische' staat schept.

De objectieve functie van deze 'economische' ideologie is ongetwijfeld de poging tot een systematische afbraak van de proletarische *klassen*strijd. Maar de objectieve noodzaak van deze ideologie hangt juist samen met de dwang tot steeds meer staatsinterventie in de laatkapitalistische economie en de daarmee samenhangende mogelijkheid tot opvoeding van de arbeidersklasse tot het inzicht in totaaleconomische en totaalmaatschappelijke verbanden — een aanzienlijk gevaar voor het laatkapitalisme, dat toch al zo vatbaar is voor maatschappelijke crises. Het is een nutteloos intellectueel spelletje om willekeurig één element uit deze samenhang te willen halen om dat vervolgens 'beslissend' te noemen.^[38]

De groeiende directe rol van de laatkapitalistische staat in de economie bepaalt een groeiende beschikking over maatschappelijke inkomsten, d.w.z. over een deel van het totaal kapitaal, dat door de staat herverdeeld, uitgegeven en geïnvesteerd wordt.

Aandeel van de staatsuitgaven in het bruto nationaal product van de VS (in %)

1913	7,1	1955	27,8
1929	8,1	1960	28,1
1940	12,4	1965	30,0
1950	24,6	1970	33,2

Aandeel van de totale openbare uitgaven (incl. sociale verzekering) in het netto sociaal product van het Duitse Rijk, resp. de Duitse Bondsrepubliek (in %) ^[39]

1913	15,7	1959	39,5
1928	27,6	1961	40,0
1950	37,5	1969	42,5

In dit verband veroorzaakt de vanuit het gezichtspunt van het totaal kapitaal onvermijdelijke en noodzakelijke hypertrofie van de staat in het laatkapitalisme echter nieuwe tegenspraken. De nationalisering van een deel van het kapitaal is vanuit het belang van de burgerlijke klasse slechts zinvol, als dat niet tot een daling, maar tot een stabilisering of zelfs verhoging van de winsten van het privékapitaal leidt. De herverdeling van de maatschappelijke inkomsten via het staatsbudget mag noch de meerwaardevoet

duurzaam verlagen noch de kapitaalvalorisering in gevaar brengen. Vanuit het standpunt van de burgerlijke klasse zou het 'ideaal' zijn, als deze tot een verhoging van de meerwaarde- en winstvoet zou leiden.

Waar het uiteindelijk om kan gaan is dus slechts een 'horizontale' herverdeling door centralisatie van bepaalde delen van meerwaarde en arbeidsloon ('indirect loon'), opdat bepaalde, voor de instandhouding van de burgerlijke samenleving belangrijke uitgaven, die onvoldoende binnen of volledig buiten het bereik van de beide grote particuliere inkomensgroepen vallen, inderdaad gerealiseerd worden. De door Frank Parkin bijeengebrachte gegevens over de ontwikkeling van de inkomensverschillen en de belastingdruk over de verschillende lagen en klassen van de bevolking tussen 1935 en 1960, resp. in de beide decennia na de Tweede Wereldoorlog, in de Westerse landen die een bijzonder progressieve sociale wetgeving kennen, bevestigen dit volledig.^[40] De mogelijkheid van een dergelijke 'horizontale' herverdeling van het volksinkomen door de staat is overigens afhankelijk van een aantal objectieve voorwaarden: de algemene groei van de productie, de tendentiële ontwikkeling van de winstvoet, de krachtsverhouding tussen de klassen, de omvang van de staatstaken, de omvang van de ingreep in de privébelangen die daarmee corresponderen enz.

Als deze voorwaarden langzaam (of zelfs snel) veranderen, zoals sinds de slotfase van de 'lange golf met versnelde groei' ongetwijfeld het geval is geweest, dan raakt de laatkapitalistische staat in een duurzame financiële crisis.^[41] Dan kan de staat in het laatkapitalisme zijn bovengenoemde specifieke functies niet meer allemaal en gelijktijdig vervullen. Dan slaat de permanente 'crisisbeheersing' door de staat om in een permanente staatscrisis.

Aan de andere kant heeft juist de groeiende economische rol van de laatkapitalistische staat als centralisator en herverdelers van delen van de meerwaarde tot gevolg, dat alle kapitaalgroepen, zelfs alle individuele kapitalen, een groeiend direct belang krijgen bij de beïnvloeding van dergelijke staatsbeslissingen. Deze beïnvloeding kan in veel gevallen beslissen over leven of dood van afzonderlijke kapitalen — dat ligt voor de hand wanneer de staat de enige koper is, wanneer in staatsopdracht wordt geproduceerd. Meer nog dan in de vorige fasen van de kapitalistische productiewijze wordt dus de feitelijke articulatie van de burgerlijke klassenbelangen — het concrete proces waarin de 'ideële totaalcapitalist' bepaalde prioriteiten in de taakstelling en de vervulling van die taken opstelt — van allesomvattende betekenis voor vele (op lange termijn: alle) kapitalistengroepen.

Juist het inzicht in de algemene functies van de burgerlijke staat en de specifieke ontwikkeling van deze functies in de laatkapitalistische fase moet daarom leiden tot het onderzoek van twee probleemcomplexen: hoe en waar wordt in het laatkapitalisme het kapitalistische klassebelang geformuleerd en in politieke doelen omgezet? Hoe komen de economische macht en de ideologische heerschappij tot uiting in de controle over het staatsapparaat, d.w.z. in hoeverre is het burgerlijke staatsapparaat, zelfs onder formeel 'ongunstige' voorwaarden door het brede gebruik dat de georganiseerde arbeidersbeweging van haar burgerlijk-democratische vrijheden maakt, een adequaat instrument om de economische en sociaal-politieke doelen van de kapitalistenklasse door te zetten?

De overgang van het kapitalisme van de vrije concurrentie naar het monopoliekapitalisme omvat een kwalitatieve sprong in de omvang van de concentratie en centralisatie van het kapitaal. Daarmee moet ook de articulatie van de burgerlijke klassebelangen noodzakelijk uit de parlementaire sfeer naar andere terreinen verschuiven. Het groeiende belang van de top van het burgerlijke staatsapparaat ('ministers komen en gaan, de politie en hoge ambtenaren blijven') is daar slechts één uiting van. Alleen al de geweldig toegenomen staatsinterventie in het economische en maatschappelijke leven en het meetkundig toenemende aantal wetten, decreten, besluiten en bepalingen van allerlei soort maakt het voor beroeps-politici praktisch onmogelijk om de bedoeling, de betekenis en de functies van nieuwe wetten volledig te doorgronden, laat staan bepalen. 'Regeren' in de zin van 'beheren' wordt daarmee zelf een beroep dat onderworpen is aan de wetten van de arbeidsdeling. Daarmee worden de *privélobby's* van de kapitalistenklasse steeds belangrijker. Zij nemen vaak het initiatief bij de formulering van voorstellen of wijzigingen voor nieuwe regeringsbesluiten; in laatste instantie houden zij in de praktijk bijna altijd een controlerende macht.^[42] De werkelijke 'onderhandelingen' geschieden daarbij veel meer tussen de *lobby's* en het staatsapparaat (in het beste geval met de regering als bemiddelaar) dan tussen de politieke partijen.^[43]

Wij moeten verschil maken tussen de *lobbies* die de bijzondere belangen van bepaalde kapitalistengroepen (afzonderlijke takken van handel en industrie, bankkapitaal, op de export dan wel op de binnenlandse markt georiënteerde groepen enz.) behartigen; de *ondernemersbonden* die in veel landen eerder de belangen van de kleine en middelgrote bedrijven naar voren brengen dan die van de grote monopolistische concerns; en de eigenlijke *monopolies* die dank zij hun geweldige financiële en economische macht direct in het hele politieke besluitvormingsproces op staats- en regeringsniveau kunnen ingrijpen.^[44] In concrete gevallen moet worden aangetoond, hoe al deze vormen van particuliere beïnvloeding van de staat door het kapitaal onderling verbonden zijn, elkaar doorkruisen, elkaar tegenspreken, en hoe misschien niet altijd een consensus maar wel een beslissing wordt geformuleerd die in zo-

verre overeenkomt met het klassebelang van de bourgeoisie, dat de algemene valoriseringsvoorwaarden van het kapitaal worden begunstigd resp. geconsolideerd, wat de aantasting van de privébelangen van zelfs aanzienlijke delen van de burgerlijke klasse geenszins uitsluit.

Het proces van ‘inofficiële’, als het ware ‘gereprivatiseerde’ articulatie van het burgerlijke klassebelang, dat samenhangt met de voortschrijdende concentratie en centralisatie van het kapitaal, begeleidt dus als een schaduw het proces van de groeiende verzelfstandiging en hypertrofie van de burgerlijke staat, en culmineert tot een hoogtepunt wanneer het niet meer om deelbeslissingen maar om brede strategisch-historische beslissingen van de burgerlijke klasse gaat. Prof. William Domhoff heeft de specifieke manier waarop de Amerikaanse grootbourgeoisie haar strategische beslissingen treft resp. haar klassebelangen formuleert diepgaand onderzocht.[45] Dat gebeurt meestal volledig buiten de sfeer van de officiële staatsinstituties (ofschoon met behulp van invloedrijke politici), via de *foundations*, de *policy planning groups*, de *think tanks* enz., tot de speciale *task forces* aan toe die deze beslissingen dan aan bepaalde sectoren van het staatsapparaat resp. de regering ‘voorstellen’.[46]

Het naast elkaar bestaan van deze particuliere articulatie van burgerlijke klassebelangen en de groeiende centralisering van de politieke beslissingen in het eigenlijke staatsapparaat leidt tot een ‘synthese’ door de personele unie tussen grote concerns en hoge (hoogste) regeringsambtenaren, die in veel landen regel wordt. De bewering dat de grootkapitalisten zich in hoge mate van de directe uitoefening van de politieke macht hebben teruggetrokken,[47] is maar zeer beperkt juist en geldt alleen voor enkele imperialistische landen. In Groot-Brittannië, Japan en de VS is de vervlechting van de top van het staatsapparaat resp. de regering en leidende vertegenwoordigers van de grote concerns sinds de Tweede Wereldoorlog ruimschoots aangetoond (in Groot-Brittannië met uitzondering van de regeringsleden van de Labourkabinetten, maar ook daar begint op het moment een toenemende ‘integratie’ in het topmanagement van de economie).[48] Ofschoon deze personele unie in Frankrijk, Italië en de Bondsrepubliek minder duidelijk is, geldt ook hier iets dergelijks als voor het concernbeheer zelf: het grootkapitaal laat het routinebeheer des te bereidwilliger over aan experts en managers (in dit geval beroepspolitici) naarmate het zich meer op de strategische hoofdbeslissingen kan en moet concentreren.

Via welke concrete mechanismen komt de controle van het staatsapparaat door de burgerlijke klasse in het laatkapitalisme tot stand? De directe financieel-economische beheersing van het staatsapparaat blijft grotendeels van kracht, ook al wordt daar de laatste tijd in de marxistische theorie steeds minder nadruk op gelegd. De afhankelijkheid van het staatsapparaat van kortlopende kredieten, die tegenwoordig groter is dan ooit tevoren, en de onmacht van de ‘sterke’ gaullistische staat en de Amerikaanse rege-

ring tegenover plotselinge internationale kapitaalbewegingen maken al voldoende duidelijk, dat de stelling van de ‘gouden ketens’ die de staat aan het monopoliekapitaal kluisteren, zolang dit zijn economische macht niet verloren heeft — d.w.z. zolang de kapitalistische productieverhoudingen niet zijn opgeheven — geenszins achterhaald is. Niettemin: een definitie van de politieke heerschappij van het grootkapitaal, die zich beperkt tot deze directe controle over de staat, blijft onvolledig en vervlakt het marxisme. De volgende elementen moeten in de analyse worden betrokken:

Ofschoon de klasseherkomst van de individuele leden van het staatsapparaat geenszins met de klas-senatuur van de staat geïdentificeerd mag worden, bezit het burgerlijke staatsapparaat toch een *hiërarchische opbouw*, die aangepast is aan de structuur van die maatschappij:[49] de hoogste vertegenwoordigers van het apparaat zijn ofwel bijna allemaal afkomstig uit burgerlijke families of zijn in de burgerij geïntegreerd.[50] Samuel Brittan levert overtuigende cijfers over het Britse staatsapparaat: van de 630.000 ambtenaren van de Civil Service hebben er slechts 2.500 werkelijke beslissingsmacht:[51] dat zijn de ‘beheerders’ (*administrative civil servants*), die de Amerikaanse auteur J. Donald Kingsley de ‘permanente politici’ noemt[52] en die overwegend gerekruteerd worden uit bepaalde lagen van de kapitalistische klasse.[53] Voor Frankrijk heeft prof. Jean Meynaud vastgesteld, dat in 1962 80% van de studenten aan de ‘Ecole Nationale d’Administration’, die voorbereid op topposities in het staatsapparaat, ‘tot de meest bevoorrechte laag van de bevolking hoorden.’[54]

Maar niet alleen de hiërarchische opbouw bepaalt de rol van de burgerlijke staat als instrument van de burgerlijke heerschappij. Haar structuur zelf is hier het beslissende moment in het feit dat de staat — ook in zijn meest democratische vorm — die rol en alleen die rol kan spelen.[55] Want die structuur is in twee opzichten burgerlijk bepaald. De promotie in het staatsapparaat tot aan de beslissende uitvoerende functies geschiedt via een lang selectieproces, waarbij niet kennis van zaken de doorslag geeft, maar de conformiteit met de algemene gedragsnormen van de bourgeoisie een voorwaarde is,[56] of zelfs, zoals in vele imperialistische landen het geval is, het lidmaatschap van een der grote politieke partijen die de staat dragen. Daar dit proces zelf resultaat is van een strenge selectie en zowel concurrentiegeest als internalisering van de heersende ideologie vergt, is het nauwelijks denkbaar, dat er veel personen, die de bestaande maatschappelijke orde en haar denk- en gedragsnormen verwerpen of bestrijden, tot de top van het burgerlijke staatsapparaat zouden kunnen doordringen. Overtuigde en actieve pacifisten worden geen generaals en zeker geen chefs van de generale staf. Het burgerlijke staatsapparaat te willen gebruiken voor een socialistische hervorming van de maatschappij, verschilt in niets van de illusie, een leger met behulp van ‘pacifistische generaals’ te kunnen ontbinden.

Heel in het algemeen moeten wij vaststellen, dat de heersende ideologie in iedere samenleving de ideologie van de heersende klasse is, d.w.z. dat de maatschappelijke klasse, die het maatschappelijke meerproduct controleert, ook de daarop gebaseerde bovenbouw controleert.[57] De functie van de burgerlijke staat om het privébezit te beschermen en rechtsverhoudingen te scheppen die daarmee in overeenstemming zijn, doortrekt in 'normale tijden' alle door deze samenleving geproduceerde denken gedragsnormen van de grote meerderheid van de bevolking, en moet noodzakelijk een bijzonder sterke invloed hebben op die leden van de samenleving die door hun activiteit in het staatsapparaat deze functie als hun beroepstaak hebben.[58] Als men bovendien bedenkt, hoe sterk de algemene burgerlijke ideologie in 'rustige tijden' ook in het proletariaat de overhand houdt en moet houden; hoe zeer verscheidene 'fundamentele mythen'[59] als vanzelfsprekend gelden, juist omdat ze niets anders zijn dan een ideologische weerspiegeling van de bestaande maatschappelijke verhoudingen, dan begrijpt men wat een geweldige integrerende kracht van de burgerlijke staatsvorm uitgaat — een kracht, die niet op de laatste plaats leidende kaders van grote arbeiderspartijen en vakbonden via de symbiose met het staatsapparaat in talrijke gesloten overlegorganen verleidt tot een met het systeem overeenkomend gedrag, of zelfs tot een praktische verzoening met het laatkapitalisme.[60] Zowel voor de acteurs als voor de toeschouwers en slachtoffers van de mystificerende stelling van de staat als scheidsrechter *tussen* de klassen, als neutrale en welwillende rechter van alle 'pluralistische krachten', wordt deze inbedding van de burgerlijke staat in een door de maatschappelijke structuur en door zijn eigen structuur bepaalde instrumentalisering ten gunste van kapitalistische klassebelangen verhuld.[61] Hoe dit er in de praktijk uitziet, blijkt uit de beschrijving van de oorsprong van de economische programmering in Groot-Brittannië — een programmering die de omvorming van het kapitalisme in een 'gemengde economie' had moeten bewijzen — uit de pen van een vooraanstaande burgerlijk-liberale journalist: 'Toen de conservatieve Selwyn Lloyd minister van financiën werd, was hij al van mening dat planning op lange termijn van het regeringsbudget, zoals andere dingen waarin hij geloofde, een kwestie was van "gezond verstand". Een conferentie van de "Federation of British Industries", die eind november 1960 te Brighton gehouden was om "de volgende vijf jaar" onder ogen te zien, had hem tot de overtuiging gebracht, dat planning ook voor de privésector iets te bieden had.'[62] 'De conferentie van Brighton werd bijgewoond door 121 vooraanstaande zakenlieden en 31 gasten, waaronder de hoofden van staatsdepartementen en van de genationaliseerde industrieën, en enkele economen.'[63] 'In de loop van 1960 hadden een aantal meer vooruitziende mensen van het ministerie van financiën, volledig onafhankelijk van de "Federation of British Industries", belangstelling gekregen voor nieuwe ideeën om de Britse industrie een beetje op te peppen. (...) Een klein aantal ambtenaren vond het de moeite waard om de voorspellingen en plannen, waar afzonderlijke industrieën al aan werkten, naast elkaar te leggen om te zien of ze

bij elkaar pasten.'[64] Men vindt niet licht een betere bevestiging van de marxistische verklaring over de functies van de laatkapitalistische staat — inclusief strategische beslissingen, die door *leading businessmen* gesuggereerd en vervolgens door burgerlijke politici uitgevoerd worden, en de inwerking van de hoge ambtenaren in de problematiek van de heersende klasse — dan dit openhartige verslag.

De structuur van de burgerlijke staat wordt verder gekenmerkt door de principes van de formele scheiding der machten en de beroepsbureaucratie, d.w.z. de permanente verhindering van een directe machtsuitoefening (zelfbeheer) door de massa van de loontrekkenden en staatsburgers. Deze vorm van scheiding der machten is in het beste geval *een indirecte* democratie (heerschappij van *volksvertegenwoordigers* in plaats van de heerschappij van het volk zelf),[65] die bovendien een louter formeel karakter krijgt doordat de massa der loontrekkenden economisch niet bij machte is om de materiële middelen te verwerven voor een effectieve uitoefening van de democratische vrijheden[66] Dit heeft niet alleen betrekking op de directe gevolgen van de economische bezitsongelijkheid, maar ook en vooral op de vervreemdende gevolgen van de vervreemde en versplinterde arbeid voor het bewustzijn van de loontrekkenden zelf.[67] Een proletarisch klassebewustzijn kan slechts *collectief* verworven en oververd worden, maar voor de stembus wordt iedere arbeider slechts individueel en als geatomiseerd individu opgeroepen.

Een op zulke principes gebaseerd en in een dergelijke structuur ingebed staatsapparaat is veroordeeld om genoeg te nemen met het beheer van de *bestaande* maatschappij — of in het beste geval hervormingen door te voeren die 'dragelijk', d.w.z. integreerbaar, zijn. De staat is fundamenteel conservatief, 'behoudend'. Een *staatsapparaat* dat de staat en de samenleving niet in stand houdt, is even onzinnig als een brandweer die branden sticht in plaats van ze te blussen. Een dergelijke conservatieve institutie is daarom niet in staat om een radicale verandering van de samenleving te concipiëren, laat staan uit te voeren. In het laatkapitalisme kunnen bureauambtenaren experts worden en omgekeerd. Maar om hun ambt maatschappelijk effectief te kunnen uitoefenen moeten zij de gevangenen blijven van de burgerlijke ideologie, die hen verbiedt om een 'rationele' oplossing van de hen gestelde deelproblemen te overstijgen.

Bijzonder duidelijk blijkt dat uit het lot van maatregelen voor de regulering van bepaalde economische sectoren, die vaak tegen de monopolies, ter 'bescherming van het publiek' (de 'algemene belangen van het kapitaal' of zelfs de 'algemene belangen van de samenleving') zijn gericht, en omslaan in een regulering *ten gunste* van de monopolies, d.w.z. van specifieke kapitaalgroepen: 'Zelfs het best geleide bureau met de beste bedoelingen blijft voortdurend afhankelijk van de industrie die gereguleerd moet

worden. Voor de informatie die zij nodig hebben om beslissingen te kunnen nemen moeten de reguleerders domweg vertrouwen op de gereguleerden. Als de beslissingen genomen zijn, dan zou de uitvoering daarvan op alle niveaus van de industriële operaties de staf van het bureau verpletteren, als dat tenminste serieus zou worden genomen — wat meestal niet het geval is.’[68]

Dit structureel bepaalde, fundamenteel conservatieve karakter van het burgerlijke staatsapparaat, waardoor het een adequaat instrument wordt voor de instandhouding en verdediging van de kapitalistische productieverhoudingen, blijkt het duidelijkste als deze productieverhoudingen direct in gevaar zijn, d.w.z. in tijden van prerevolutionaire en revolutionaire crises. Want onder bepaalde voorwaarden kan het proletariaat zich *periodiek* bevrijden van de normaliter dominerende invloed van de burgerlijke ideologie. Periodiek kan het de radicale verandering van de samenleving zonder meer instinctief tot het doel van grote massa-acties maken, zelfs tot het object van een verkiezingsstrijd. Op die manier kan de vrije ontplooiing van zijn politieke strijd het voortbestaan van de kapitalistische productiewijze direct aan de orde stellen.

Met een dergelijk gevaar geconfronteerd zal de burgerlijke klasse wel een tijd lang blijven manoeuvreren, hervormingen beloven resp. doorvoeren, tijdelijk de schijn van een fundamentele verandering in plaats van een werkelijke sociale revolutie creëren,[69] maar uiteindelijk zal zij toch haar toevlucht nemen tot de *ultima ratio*, het naakte geweld. Dan wordt het werkelijke karakter van het staatsapparaat ineens zonneklaar. In laatste instantie is en blijft het een ‘groep bewapende mensen’ voor de instandhouding van de heerschappij van een maatschappelijke klasse. Als dat nodig is proclameert het de ‘binnenlandse oorlogstoestand’, zoals in 1973 in Chili, d.w.z. geeft uiting aan het feit dat het een oorlog tegen de werkende klassen van het eigen volk voert en een instrument van de burgeroorlog is.[70] De met puur technische argumenten verdedigde overgang van een dienstplichtigen- naar een beroepsleger, de groeiende omvang van het repressieapparaat en de repressieve wetgeving in de meeste imperialistische landen bevestigt, dat de burgerlijke klasse in het laatkapitalisme zich overal voor dergelijke ‘uitzonderingsgevallen’ voorbereidt en bewapent, d.w.z. niet onvoorbereid in explosieve maatschappijcrises terecht komt.

Terwijl het laatkapitalisme slechts tendentieel en in uitzonderingsgevallen vatbaar is voor extreme vormen van gewelddadige dictatuur (fascisme of fascistoïde militaire dictaturen die met het fascisme de poging tot volledige vernietiging van de georganiseerde arbeidersbeweging en volledige atomisering van de arbeidersklasse gemeen hebben), moeten wij uit de economische en maatschappelijke ontwikkelingstendensen van de huidige fase van het monopoliekapitalisme conclusies trekken over de algemene

ontwikkelingstendensen van de laatburgerlijke staat. Deze gaan onmiskenbaar in de richting van de ‘sterke staat’, d.w.z. een aanzienlijke beperking van de democratische vrijheden zoals die in de omstandigheden van het verleden, die gunstig waren voor de georganiseerde arbeidersbeweging, hebben bestaan.

De belangrijkste redenen daarvoor hebben wij in hoofdstuk 5 en 7 van dit boek al uiteengezet. Wij bevinden ons in een ‘lange golf met stagnerende grondtoon’. Al bij het einde van de voorafgaande ‘lange explosieve golf’ is de strijd om de meerwaardevoet ontbrand, die door de vertraagde economische groei nog explosiever wordt, en dit des te meer omdat juist de specifieke functies van het laatkapitalisme, de economische programmering en de staatssteun aan de privé-industrie, niets anders zijn dan een permanente leerschool voor totaaleconomische, totaalmaatschappelijke, d.w.z. politieke klassegevechten van het proletariaat.

De inzet van de georganiseerde kracht van de arbeidersklasse, resp. haar massa-actie, haar massale stakingen, voor de oplossing van totaalmaatschappelijke probleemcomplexen die door de interne tegenstrijden van dit laatkapitalisme zelf zijn geschapen, komt steeds meer in botsing met een tendens die eveneens inherent is aan het staatskapitalisme, nl. om alle elementen van het productie- en reproductieproces te onderwerpen aan de directe controle van het monopoliekapitaal, resp. aan die van zijn staat. Onderhandelingsvrijheid van de vakbonden, onbeperkt stakingsrecht, ‘normaal’-liberale vrijheid van pers, vergadering, organisatie en demonstratie worden voor het laatkapitalisme steeds onverdragelijker en moeten wettelijk beperkt, ondermijnd en afgebroken worden. De strijd om de instandhouding en uitbreiding daarvan schept niet alleen extra duidelijkheid over het werkelijke klassenkarakter van de laatkapitalistische staat en de burgerlijk-parlementaire democratie, d.w.z. over de noodzaak van een raden-democratie die deze democratische vrijheden uitbreidt en voor een deel pas effectief kan realiseren; deze strijd levert ook extra impulsen voor de beslissende machtsstrijd tussen kapitaal en arbeid, doordat de ontwikkeling van de klassenstrijd op zijn hoogste niveau de arbeidersklasse steeds opnieuw leert dat de heerschappij niet in iedere afzonderlijke fabriek maar alleen totaalmaatschappelijk kan worden gebroken, en dat dit eveneens de verovering van de politieke macht en de uitschakeling van het burgerlijke staatsapparaat vereist.

[1] ‘Alle politieke macht (berust) oorspronkelijk op een economische, maatschappelijke functie, en groeit naarmate de leden van de samenleving door het uiteenvallen van de oorspronkelijke gemeenschappen in privéproducenten veranderd worden, dus nog meer worden vervreemd van de beheerders

der gemeenschappelijk maatschappelijke functies' (Fr. Engels, *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*, Verlagsgenossenschaft ausländischer Arbeiter in der USSR, Moskou-Leningrad 1934, p. 174 e.v.). 'Privéproducenten' zijn hier niet identiek met 'warenproducenten'.

[2] De aanzetten tot een staatstheorie zijn het zwakste deel van het overigens voortreffelijke boek van Leo Kofler, *Technologische Rationalität im Spätkapitalismus*, Frankfurt 1971. Zij worden gekenmerkt door een onderschatting van dit verzelfstandigingsmoment, waardoor de door Kofler zelf veroordeelde identificatie van staat en samenleving door de achterdeur weer wordt ingevoerd.

[3] Dit heeft bijv. de sociaaldemocratische, revisionistische theoreticus Heinrich Cunow goed begrepen, toen hij zijn hele boek *Die Marxsche Geschichts- und Gesellschafts- und Staatstheorie* (Verlag Vorwärts, 1921) tegen deze fundamentele these van Marx en Engels richtte.

[4] Bekende voorbeelden zijn bijv. de grote irrigatiewerken in de zgn. Aziatische productiewijze, het transport van reusachtige voedselvoorraden naar Rome en andere grote steden aan het eind van de klassieke oudheid; dat zijn allemaal processen zich afspelen op het gebied van de gebruikswaarde-toeëigening resp. dwangarbeid. De uitdrukking 'algemene productievoorwaarden' is afkomstig uit de *Grundrisse*: 'De arbeid kan noodzakelijk zijn zonder productief te zijn. Alle algemene maatschappelijke voorwaarden voor de productie worden — zolang die nog niet door het kapitaal als zodanig, nog niet onder zijn voorwaarden tot stand kunnen komen — daarom bestreden uit een deel van de inkomsten van het land, de regeringskas' (p. 432). Zie ook Engels: 'En de moderne staat is opnieuw slechts de organisatie die de burgerlijke samenleving zichzelf geeft om de algemene uiterlijke voorwaarden van de kapitalistische productiewijze in stand te houden tegen aanvallen van zowel de arbeiders als van de afzonderlijke kapitalisten' (*Anti-Dühring*, p. 273).

[5] Zie bijv. Karl Marx, *Der 18. Brumaire des Louis Bonaparte*, MEW 8.

[6] Expert Napoleon Bonaparte, die dit probleem beslist niet zonder kennis van zaken behandelde, heeft gezegd dat men met bajonetten alles kan doen, behalve erop zitten.

[7] Nicos Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, Parijs 1968, p. 228 e.v.

[8] Voor de op de kapitalistische productiewijze gebaseerde samenleving is hier vooral de door Marx ontdekte wet van het warenfetisjisme van kracht, volgens welke de maatschappelijke verhouding tussen de mensen in hun hoofden een verhouding tussen dingen wordt (*Das Kapital I*, p. 86).

[9] Zie o.a. de diepgaande kritiek op Gramsci's hegemonieconcept bij Poulantzas (p. 220 e.v.) en in een nog ongepubliceerd boek van Perry Anderson over de staat.

[10] Zie over deze kwesties de interessante bijdragen van Wolfgang Müller, Christel Neusüss, 'Die Sozialstaatlusion und der Widerspruch von Lohnarbeit und Kapital', in: *Sozialistische Politik*, nr. 6-7, juni 1970, en Elmar Altvater, 'Zu einigen Problemen des Staatsinterventionismus', in: *Probleme des*

Klassenkampf, nr. 3.

[11] Vgl. E.H. Pasukanis, *La théorie générale du droit et le marxisme* (EDI, Parijs 1970), die de stelling verdedigt dat het recht slechts de gemystificeerde vorm is van het conflict tussen particuliere warenbezitters. Zonder privébezit en de daarmee corresponderende verdragen zou er geen recht zijn.

[12] Vgl. Karl Marx over het ontstaan van de staat aan het begin van de klassieke oudheid: 'De gemeenschap — als staat — is enerzijds de verhouding van deze vrije en gelijke privébezitters tot elkaar, hun verbinding tegenover buiten, en is tegelijk hun garantie. (...) Omdat de gemeenschap, ofschoon hier al een *historisch* product, niet alleen feitelijk maar ook als zodanig bewust, daarom *ontstaan*, hier voorwaarde voor het *bezit* van de grond — d.w.z. de verhouding van het werkende subject tot deze natuurlijke voorwaarden van de arbeid als tot hem behode staat. (...) Het bezit van de eigen arbeid is gemedieerd door het bezit van de voorwaarde voor de arbeid — het stuk grond, op zijn beurt gegarandeerd door het bestaan van de gemeenschap, en deze weer door de surplusarbeid in de vorm van krijgsdienst enz. van gemeenschapsleden. Niet door coöperatie in de wealth producing arbeid reproduceert zich het gemeenschapslid, maar door coöperatie in de arbeid voor de gemeenschappelijke (imaginaire of werkelijke) belangen om de verbinding naar binnen en naar buiten toe in stand te houden' (*Grundrisse*, p. 379).

[13] Vgl. Karl Marx, *Das Kapital I*, p. 761 e.v., enz.

[14] Dieter Läßle heeft dit punt onvoldoende aandacht geschonken in zijn overigens zeer interessante en nuttige boek *Staat und allgemeine Produktionsbedingungen* (Verlag für das Studium der Arbeiterbewegung, West-Berlijn 1973). Läßle leidt de burgerlijke staat *direct* af uit de behoeften van de warenproductie, zonder studie van de verhouding tot de concrete klasse- en concurrentiestrijd van de opkomende burgerij.

[15] Vgl. Karl Marx: 'Deze uitvoerende macht met haar immense bureaucratistische en militaire organisatie, met haar wijdvertakte en kunstmatige staatsmachinerie, een ambtenarenleger van een half miljoen naast een leger van nog eens een half miljoen, dit angstaanjagende parasitaire orgaan dat zich als een net rond het lichaam van de Franse samenleving heeft vastgezet en alle poriën daarvan verstopt, ontstond in de tijd van de absolute monarchie, bij het verval van het feodale systeem dat zij hielp versnellen. (...) De eerste Franse revolutie die tot taak had om alle zelfstandige lokale, territoriale, stedelijke en provinciale machtsorganen te breken om de burgerlijke eenheid van de natie te kunnen scheppen, moest ontwikkelen waarmee de absolute monarchie begonnen was: de centralisatie, maar tegelijk de omvang, de attributen en de handlangers van de regeringsmacht' (*Der 18. Brumaire des Louis Bonaparte*, p. 196 e.v.).

[16] Vgl. Engels, *Anti-Dühring*, p. 93.

[17] Vgl. Marx: ‘De organisatie van het ontwikkelde kapitalistische productieproces breekt iedere tegenstand, de voortdurende productie van een relatieve overbevolking houdt de wet van vraag en aanbod van arbeid in het spoor van de kapitalistische valoriseringsbehoeften, de stomme dwang van de economische verhoudingen bezegelt de macht van de kapitalist over de arbeider. Buiteneconomisch, direct geweld komt weliswaar nog steeds voor, maar alleen bij uitzondering’ (*Das Kapital* I, p. 765).

[18] Lukács (*Geschichte und Klassenbewusstsein*, p. 188) wijst overigens op de *mogelijkheid* voor de arbeider om zich van deze internalisering te bevrijden. Kofler (p. 85) stelt voor het laatkapitalisme bovendien nog vast: ‘In dit spanningsveld van genot en ascese heeft de ideologische verzoening met de bestaande verhouding een sterke basis nodig. Die is aanwezig in het internaliseringsproces dat gebruik maakt van gewetensmanipulatie.’

[19] Vgl. Marx, *Der 18. Brumaire des Louis Bonaparte* (p. 198 e.v.), die het klassieke bonapartisme beschrijft als steunend op de Franse kleine boeren, d.w.z. als gevolg van de vertraagde ontwikkeling van het kapitalisme in de landbouw. In hetzelfde boek schrijft Marx uitdrukkelijk: ‘Een gevoel van zwakte deed hen terugschrikken voor de zuivere voorwaarden van haar eigen klasseheerschappij en deed terugverlangen naar de onvollediger, minder ontwikkelde en juist daardoor minder gevaarlijke vormen daarvan’ (p. 140).

[20] Deze zin is afkomstig van Karl Kautsky.

[21] ‘De moderne staat, in welke vorm dan ook, is een fundamenteel kapitalistische machine, staat van de kapitalisten, de ideële totaalkapitalist’ (Fr. Engels, *Anti-Dühring*, p. 273).

[22] Altwater, ‘Zu einigen Problemen des Staatsinterventionismus’.

[23] Beide aspecten van de ‘politieke activiteit’ hangen ongetwijfeld samen, ofschoon niet eenzijdig-mechanisch. Zo heeft bijv. de Amerikaanse bankier Bray Hammond overtuigend aangetoond, dat de Amerikaanse bankconflicten in de eerste helft van de 19de eeuw voor een deel samenhangen met zeer concrete materiële belangentegenstellingen tussen groepen kapitalisten in New York en Philadelphia (Bray Hammond, *Banks and Politics in America from the Revolution to the Civil War*, Princeton University Press, 1957).

[24] ‘De *parlementaire republiek* was meer dan het neutrale terrein waar de twee fracties van de Franse bourgeoisie, legitimisten en orleanisten, grootgrondbezit en industrie, gelijkberechtigd naast elkaar konden zitten. Zij was de noodzakelijke voorwaarde voor hun *gezamenlijke* klasseheerschappij, de enige staatsvorm waarin hun algemene klassebelang zowel de aanspraken van hun afzonderlijke fracties als tegelijk alle andere klassen van de samenleving aan zich onderwierp’ (Karl Marx, *Der 18. Brumaire des Louis Bonaparte*, p. 177).

[25] ‘Zolang het kapitaal zwak is probeert het nog te steunen op de krukken van vroegere of met zijn

verschijnen ondergaande productiewijzen. Zodra het zich sterk voelt gooit het die krukken weg en gaat zich volgens zijn eigen wetten bewegen. Zodra het zichzelf als hindernis voor de ontwikkeling begint te voelen, neemt het zijn toevlucht tot vormen die enerzijds door beteugeling van de vrije concurrentie de heerschappij van het kapitaal vollediger lijken te maken, maar anderzijds tegelijk zijn ontbinding en de ontbinding van de daarop gebaseerde productiewijze aankondigen’ (Karl Marx, *Grundrisse*, p. 544 e.v.).

[26] Hilferding en Rosa Luxemburg hadden dit al vóór de Eerste Wereldoorlog ingezien, zoals blijkt uit citaten die wij al eerder in dit boek hebben gegeven, terwijl Eduard Bernstein zich als eerste ‘revisionistische’ theoreticus overgaf aan de illusie dat een op de ‘gelijkberechtiging van alle leden van de gemeenschap’ (p. 177) berustende, klassenneutrale, tot voortdurende compromissen tussen de klassen geneigde democratie de afbraak van de politieke macht van de bourgeoisie zou kunnen bewerkstelligen.

[27] Maar dit hing geenszins samen met de ‘natuurlijke’ ontwikkeling van de burgerlijke maatschappij, die eerder geneigd was om ‘positieve’ politieke rechten te koppelen aan het privébezit, d.w.z. de loonarbeid uit te sluiten van het kiesrecht. Dit was niet alleen wat zich na de industriële revolutie een eeuw lang feitelijk voordeed, maar ook de openlijk verkondigde overtuiging van bijna iedereen, zelfs van de moedigste burgerlijke ideologen, van Montesquieu en Locke tot Kant. Zie daarover o.a. Leo Kofler, *Zur Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft*, Mitteldeutsche Druckerei und Verlagsanstalt, Halle 1948, p. 437, 443, 444 e.v., 462 enz.

[28] Zie daarover de analyse en uitvoerige bibliografie in Joachim Hirsch, *Wissenschaftlich-technischer Fortschritt und politisches System*, 2de vermeerdeerde druk, Frankfurt 1971, p. 242 e.v.

[29] ‘Doordat dus de bourgeoisie nu als “socialistisch” verkettert wat zij vroeger als “liberaal” bejubelde, geeft zij toe dat zij zich in haar eigen belang moet bevrijden van het gevaar van *zelfregering*, dat — nu de rust eenmaal is verstoord — haar politieke macht gebroken moet worden om haar maatschappelijke macht ongedeerd te kunnen bewaren; dat de privébourgeois de andere klassen slechts kan blijven exploiteren en zich ongestoord kan blijven vermeien in de eigendom, het gezin, de godsdienst en de orde, als zijn klasse naast de andere klassen tot dezelfde politieke onbeduidendheid veroordeeld wordt (...)’ (Karl Marx, *Der 18. Brumaire des Louis Bonaparte*, p. 154).

[30] Vgl. Müller, Neustüss, ‘Die Sozialstaatillusion und der Widerspruch von Lohnarbeit und Kapital’.

[31] Dit is o.a. gebaseerd op een onvoldoende begrip voor de structurele eenheid van kapitalistische productie- en distributieverhoudingen. Een eerste interessante kritiek op de illusies over de ‘sociale staat’ is te vinden in P. Lapinski, ‘Der “Sozialstaat” — Etappen und Tendenzen seiner Entwicklung’, in: *Unter dem Banner des Marxismus*, 2de jrg., nr. 4, november 1928, p. 377 e.v. Lapinski zoekt de oorzaken daarvan in de praktijken van klassensamenwerking, die tijdens de Eerste Wereldoorlog onder invloed van de oorlogseconomie werden ingevoerd.

[32] Dr. Karl Renner had al in 1924 ‘de circulatie als uitgangspunt van de socialisering’ gedefinieerd, in: *Die Wirtschaft als Gesamtprozess und die Sozialisierung*, p. 348 e.v. Zie ook p. 379 e.v.: ‘De staat als hoofdinstrument van de socialisering’, via de herverdeling van het nationaal inkomen wel te verstaan. De hele Britse sociale hervormingsliteratuur van de jaren ’30, ’40 en ’50 is op soortgelijke illusies gebaseerd.

[33] Karl Marx, *Grundrisse*, p. 595.

[34] Marx gebruikt het begrip ‘staatskapitaal’ alleen in de zin van kapitaal dat in bezit van de staat door loonarbeid gevaloriseerd wordt: ‘voor zover regeringen gebruik maken van productieve loonarbeid in mijnen, bij de spoorwegen enz., als industriële kapitalisten fungeren’ (*Das Kapital II*, p. 101).

[35] *National Utility Services*, geciteerd in: *Neue Zürcher Zeitung*, 25-7-1974.

[36] Dit stemt zonder meer overeen met Marx’ kapitaalanalyse, die uitdrukkelijk stelt dat ‘het kapitaal zich het hoogst ontwikkeld heeft als de algemene voorwaarden voor het maatschappelijke productieproces niet betaald worden uit een aftrek van de maatschappelijke inkomsten’ (*Grundrisse*, p. 431).

[37] Poulantzas, p. 228.

[38] In het algemeen lijden het boek van Poulantzas en dat van Kofler aan een onderschatting van de direct-economische samenhangen en materiële belangen. Koflers stelling, dat de managers vooral of zelfs uitsluitend ideologisch aan de grote bourgeoisie gebonden zijn (p. 76, 83), vergeet dat een definitief veilig bestaan in de kapitalistische productiewijze nooit door status en inkomen, maar alleen door bezit van kapitaal gegarandeerd kan worden; dat managers daarom gedwongen zijn om zich een dergelijk bezit te verwerven en daarom met de grote bourgeoisie, die dit bezit verdedigt, gemeenschappelijke materiële klassebelangen hebben bij de beveiliging van de maatschappelijke orde.

[39] Voor de VS: US Department of Commerce, *Long Term Economic Growth*, voor de gegevens van vóór de Tweede Wereldoorlog; voor de naoorlogse gegevens: *Statistical Abstract of the United States 1971*. De gegevens zijn niet volledig vergelijkbaar, omdat de vooroorlogse gegevens betrekking hebben op het aandeel van de staatsinkopen van goederen en diensten (dus inclusief de salarissen van de staatsemployés) aan het bruto nationaal product, en de naoorlogse cijfers op het aandeel van de totale staatsuitgaven aan het bruto nationaal product. — Voor de Duitse cijfers: *Elemente einer materialistischen Staatstheorie*, Frankfurt 1973.

[40] Frank Parkin, *Class Inequality and Political Order*, Paladin, Londen 1971, p. 117 e.v. — Voor oudere gegevens die dit bevestigen, zie onze *Marxistische Wirtschaftstheorie*, p. 336 e.v., met gegevens over Frankrijk, Groot-Brittannië, Denemarken, de VS.

[41] Zie daarover vooral het fundamentele boek van James O’Connor, *The Fiscal Crisis of the State*.

[42] Er zijn al talrijke concrete analyses van de activiteiten van de lobby’s en de resultaten daarvan in

afzonderlijke sectoren, vooral wat betreft de VS. Wij noemen er hier slechts enkele: Robert Engler, *The Politics of Oil*; Morton Mintz, *By Prescription Only* (over de farmaceutische industrie); James Turner, *The Chemical Feast*. Zie ook Grant McConnell, *Private Power and American Democracy*; Jack Anderson, *The Case against Congress*.

[43] Eén van de vele voorbeelden: terwijl de politieke strijd voor of tegen de belastinghervorming, die in de jaren 1961-1962 was uitgewerkt door de ‘grote coalitie’ (sociaaldemocraten en christen-socialen) van de Belgische regering Lefèvre, in het parlement, in de pers en in de openbaarheid woedde, wisten de grote financiersgroepen (holdingmaatschappijen) achter de coulissen, door onderhandelingen met de leiding en de ‘technocraten’ van de ministeries, tenslotte een geamendeerd ontwerp door te drukken. De sterk verzwakte belastinghervorming werd ‘geruild’ tegen een verandering van de bankwetgeving, waardoor een explosieve uitbreiding van de bankkredieten aan de particuliere sector (en van de bankwinsten!) mogelijk werd gemaakt.

[44] Zie daarover bijv. Anthony Sampson, *The Sovereign State — The Secret History of ITT*, Hodder & Soughton, Londen 1973. Van de talloze, door de interventie van dit concern bepaalde politieke beslissingen zijn ook die in Frankrijk (in de gaullistische, ‘anti-Amerikaanse’ 5de Republiek!) van belang, waar een telefoonlijn tussen 1970 en 1975 twee keer zoveel kostte als in de Bondsrepubliek en Groot-Brittannië, uiteraard met een hogere winst voor ITT.

[45] William Domhoff, ‘State and Ruling Class in Corporate America’, in: Fred R. Harris (ed.), *In the Pockets of a Few: The Distribution of Wealth in America*, Grossman, New York 1974.

[46] Op het gebied van de buitenlandse politiek onderzoekt prof. Domhoff de beslissende rol, die ‘inofficiële’ lichamen als de *Foreign Policy Association* met de daaraan ondergeschikte *World Affairs Council* en de *Council on Foreign Relations* bij de vorming van de burgerlijke ‘openbare mening’ in de VS spelen, evenals hun nauwe verbindingen met de grote concerns en financiersgroepen.

[47] Zie o.a. Kofler, p. 55.

[48] Talrijke voorbeelden van deze personele unie — zie de recente benoeming van Nelson Rockefeller tot vice-president van de VS — zijn te vinden in hoofdstuk 14 van onze *Marxistische Wirtschaftstheorie*. Richard J. Barnet, *Roots of War*, p. 179, stelt vast, dat er van de 91 mensen die tussen 1940 en 1967 topposities bekleedden in de Amerikaanse regering, 70 tot de grote concerns en financiersgroepen behoorden. Omgekeerd krijgen talloze voormalige diplomaten, ministers enz. na hun pensionering topposities in de particuliere sector (p. 200). Fred Hirsch, die 6 jaar lang in het Internationale Monetaire Fonds werkte, stelt vast dat de verschillende houding van de Britse en Amerikaanse regering tegenover een hervorming van het internationale geldstelsel in de jaren ’60 o.a. samenhangt met het feit, dat de voornaamste adviseur van de Amerikaanse regering een vertegenwoordiger was van een (door de Ja-

panse concurrentie zwaar getroffen) exportconcern (Peter Peterson), terwijl de belangrijkste adviseur van de Britse regering Lord Cromer was, die verbonden is met de financiersgroep Baring Brothers, een bedrijf dat belang heeft bij monetaire stabiliteit (*The Economist*, 5-8-1972).

[49] Maar men mag niet vergeten dat president Pompidou persoonlijk verbonden was met de Rothschildgroep en president Giscard d'Estaing met de Schneider-Creusot-groep, terwijl verschillende fracties van de Italiaanse Democrazia Christiana dwarsverbindingen hebben met grote concerns als FIAT, Montedison, het ENI-staatsconcern enz.

[50] Zie vooral N. Bucharin, *Theorie des historischen Materialismus*, p. 169 e.v.

[51] Terwijl de hoogte van hun salaris hen in staat stelt om kapitaal te accumuleren.

[52] J. Donald Kingsley, *Representative Bureaucracy*, Ohio 1944, geciteerd in Samuel Brittan, *The Treasury under the Tories*, Penguin Books, 1964, p. 19 e.v.

[53] Brittan, p. 20, 23. Deze auteur kenmerkt hun herkomst als die van de 'niet-commerciële middenklasse', die 'neigen tot het bezit van een klein privé-inkomen, belegd in staatsleningen of andere waardepapieren met een vaste rente'. Maar in één adem met deze definitie beweert hij: 'Zij zijn niet de kapitalistische bourgeoisie, waarvan Marx ten onrechte meende dat zij de staatsmachine hebben veroverd.' De bourgeoisie is de klasse van de kapitaalbezitters — en daartoe horen ongetwijfeld de door Brittan beschreven families van de *top civil bourgeoisie* met hun economisch dominerende bovenlaag. Waarom deze bovenlaag in het algemeen de macht niet direct uitoefent, hebben wij boven al uiteengezet.

[54] Jean Meynaud, *La technocratie*, Parijs 1964, p. 51.

[55] Onbegrip voor het structurele karakter van de burgerlijke staat en de kapitalistische productieverhoudingen is de belangrijkste fout van alle reformisten en neoreformisten, inclusief degenen met de 'beste bedoelingen': de pleitbezorgers van 'het systeem doorbrekende' hervormingen en de aanhangers van het concept van het 'antimonopolistische bondgenootschap'.

[56] Brittan, pp. 33, 58, 76; Ralph Miliband, *The State in Capitalist Society*, Londen 1969, p. 120 e.v.

[57] Vgl. Karl Marx, Friedrich Engels, *Die deutsche Ideologie*: 'De gedachten van de heersende klasse zijn in ieder tijdperk ook de heersende gedachten, d.w.z. de klasse die de heersende *materiële* macht van de samenleving is, is tegelijk ook de heersende *geestelijke* macht. De klasse die de middelen tot de materiële productie tot haar beschikking heeft, beschikt daarmee tegelijk over de middelen tot de geestelijke productie' (MEW 3, p. 46).

[58] Een fraaie uitzondering die de regel bevestigt: de met de ontwikkeling van de fabrieks- en sociale wetgeving in het algemeen geschapen groepen arbeidsinspecteurs, die echter des te minder effectief konden werken omdat hun functie bestond uit interventie tegen het privébezit en het winstbelang, en niet in de verdediging daarvan.

[59] Hier een aantal van dergelijke mystificerende clichés: 'Er zijn altijd armen en rijken, heersers en beheersten geweest, en dat zal ook altijd wel zo blijven'; 'De maatschappelijke ongelijkheid weerspiegelt de natuurlijke ongelijkheid van de individuen'; 'Wie een eenvoudige handarbeider blijft is te lui (of te dom of te kwaadwillig — er zijn diverse varianten) om hogerop te komen'; 'Als er geen winstprikkel bestond, dan zou niemand meer werken (of iedereen de hele, lopende productie direct consumeren)', enz. Het geheel culmineert in de onsterfelijke burgerlijke 'wijsheid' van Amerikaanse makelij: 'Als je zo slim bent, waarom ben je dan niet rijk?' Of: 'Je wordt niet betaald om te denken'. — Uiteindelijk lopen alle pogingen om het bijzondere klassenkarakter van het laatkapitalisme te verbergen achter objectieve, technisch bepaalde dwangmatigheden van de moderne industrie, uit op even platvloerse domheden over de 'menselijke natuur'. Een voorbeeld van een overigens serieus te nemen economische expert: (...) moderne productieprocessen zijn zo gecompliceerd, dat zij talloze verschillende verrichtingen vereisen. Die moeten gecoördineerd worden, en de natuurlijkste (!) vorm daarvoor is de hiërarchie met een systeem van onder- en bovengeschiedte niveaus. (...) In bepaalde opzichten gaat het hier om een menselijk (!) probleem. De meeste (!) mensen hebben namelijk een impuls van buitenaf (!) nodig om te kunnen bijdragen tot het productieproces' (Jan Tinbergen, *Wirtschaftspolitik*, Freiburg 1968, p. 278). Dat de 'menselijke natuur' ook zonder 'impuls van buitenaf' de individuen ertoe brengt om door maatschappelijke arbeid, d.w.z. stofwisseling met de natuur, hun elementaire behoeften te bevredigen, schijnt deze wetenschapsman niet in te zien, ondanks de aanwezige kennis over een miljoen jaar maatschappelijk menselijk bestaan op deze aarde.

[60] Zie over deze problematiek hoofdstuk 7 van Milibands boek, met het fraaie citaat van de Amerikaanse hoogleraar Heilbroner: 'Het opvallende kenmerk van ons huidige academische klimaat is, dat "dissidente" groepen arbeiders, ambtenaren of academici hun voorstellen voor maatschappelijke veranderingen allemaal proberen aan te passen aan de grenzen van de heersende maatschappelijke orde' (p. 214).

[61] Galbraith's *American Capitalism: The Concept of Countervailing Power* (Londen 1956) was een goed voorbeeld van deze mystificerende stelling.

[62] Brittan, p. 216.

[63] Idem, p. 217.

[64] Idem, p. 219.

[65] In hoeverre de 'experts' — in tegenstelling tot de 'zuivere' ideologen — tegenwoordig het formele karakter van de representatieve democratie openlijk toegeven, bewijst de ontwikkeling van de *computer simulation* in de Amerikaanse verkiezingsstrijd. Pollock vat de betekenis daarvan als volgt samen: 'Aan de kiezers worden altijd een imago van de kandidaat en een oplossing van de actuele problemen aange-

boden die hen zelf op dat moment het meest wenselijk lijken, hoe weinig die misschien ook te maken hebben met de fundamenteën of belangen van de samenleving. Het is alsof de trucs van de demagoog, die nog op ambachtelijk niveau staan en op intuïtie en invoelingsvermogen berusten, slechts door hoog-gerationaliseerde, automatische methoden vervangen moeten worden. *Men gaat er daarbij van uit dat de grote meerderheid van de kiezers zich tegenover de afzonderlijke problemen slechts schematisch en zonder zelf veel na te denken opstelt en ook in het geheel niet in staat is om te beoordelen of een kandidaat het vertrouwen waard is dat zij door hun stem in hem uitspreken. Hij wordt gemanipuleerd*, net als de consument wiens vrijheid om te kopen wat hij wil (...) in sommige gunstige gevallen misschien bestaat, maar slechts zeer beperkt geldt voor de consumenten als groep' (p. 345 — onze cursivering).

[66] *The New York Review of Books*, 28-6-1973. Veel voorbeelden voor de omkering van dergelijke maatregelen zijn o.a. te vinden in Kolko's bovengenoemde boek over de Amerikaanse spoorwegen; in Mark J. Green, *The Monopoly Makers*, Grossman, New York 1973; in Harrison Wellford, *Sowing the Wind*, Bantam, 1973. Over de ook vroeger wijd verbreide praktijken van gedwongen kartellering, zie hoofdstuk 14 in onze *Marxistische Wirtschaftstheorie*.

[67] Vgl. de beruchte SPD-leuze 'Die Sozialisierung marschieret' (over de Nationale Vergadering van Weimar), om de arbeiders de opheffing van de al bestaande raden — de enige instellingen die deze socialisering hadden kunnen realiseren — tussen december 1918 en januari 1919 te laten slikken.

[68] 'Naarmate de vooruitgang van de moderne industrie de klassentegenstelling tussen kapitaal en arbeid ontwikkelde, uitbreidde en verdiepte, kreeg de staatsmacht steeds meer het karakter van een openlijke machtsinstelling ter onderdrukking van de arbeidersklasse' (Karl Marx, *Der Bürgerkrieg in Frankreich*, MEW 17, p. 336).

[69] Voor deze voorbereiding inclusief de 'gewenning' aan wreedheden zoals foltering, massamoord op burgers en gevangenen, willekeurige massa-arrestaties en openlijke terreur zijn de koloniale oorlogen van 'democratische' regeringen, zoals die van Frankrijk in Algerije, van de VS in Vietnam, of van Groot-Brittannië in Maleisië en Kenia (ook de 'missie' in Noord-Ierland hoort daarbij!), het ideale oefenterrein. Over de foltering door *sensory deprivation*, die het Britse leger in Noord-Ierland in praktijk bracht, zie John McGuffin, *The Guinee Pigs*, Penguin Special, 1974.

[70] Zie het groeiende aantal politieke en halfpolitieke massastakingen en algemene stakingen in West-Europa, van de algemene staking in België van 1960-1961 tot de Franse mei van 1968, de Italiaanse massastakingen in de herfst van 1969, de beide Britse mijnstakingen van 1972, enz.

Ideologie en laatkapitalisme

Zoals de triomftocht van het opkomende kapitalisme gepaard ging met een steeds groeiend vertrouwen in de almacht en de weldaden van de concurrentie, zo gaan de achterhoedegevechten van het neergaande kapitalisme gepaard met een wijdse propaganda voor de voordelen van organisatie.[1] Het laatkapitalistische ideaal van de zgn. *formierte Gesellschaft*, waarin ieder zijn plaats heeft (en houdt), waarin zichtbare (en onzichtbare) regulatoren de economische structuur stabiel houden, de weldaden van de groei min of meer 'gelijmatig' over alle maatschappelijke klassen verdelen en steeds meer sectoren van het sociaaleconomische systeem beveiligen tegen de werking van de 'zuivere' markteconomie, komt in dit organisatiegeloof duidelijk tot uiting. In de plaats van de 'robuuste individualistische industriepionier' komt het 'deskundigenteam',[2] in de plaats van de 'financiële reuzen' de anonieme beheersraad (in symbiose met de ministeriële en vaak zelfs met de vakbondsleiding). *Het geloof in de almacht van de technologie is de voor het laatkapitalisme specifieke vorm van de burgerlijke ideologie*. Deze verkondigt dat de bestaande maatschappelijke orde in staat is om haar vatbaarheid voor crises geleidelijk op te heffen, haar tegenspraken 'technisch' op te lossen, rebellerende sociale klassen te integreren en explosies te vermijden. Ook de theorie van de 'postindustriële samenleving', met een maatschappelijke structuur die door 'functionele rationaliteitsnormen' zou zijn beheerst, correspondeert met deze ideologische voorstelling.[3] In de 'hogere' lagen van de bovenbouw weerspiegelt zich dat in het statische structuralisme,[4] dat van Hegel wel de totaliteitscategorie maar niet die van de beweging, van de materialistische dialectiek wel de categorie van de organische reproductie maar niet die van de onvermijdelijke ontbinding van alle maatschappelijke formaties heeft overgenomen, en dat — niet toevallig — van de Franse mei '68 een vernietigende slag heeft gekregen waarvan het niet meer hersteld is. De volgende stellingen, waarin Leo Kofler de ideologie van de 'technologische rationaliteit' samenvat, zijn geldig voor de meeste, zo niet alle varianten van deze ideologie:

1. De wetenschappelijke en technische ontwikkeling is gecondenseerd als een eigen, onoverwinnelijke macht.

2. De traditionele en niet op doelgericht rationeel denken en handelen gevestigde visies op de wereld, de mens en de geschiedenis, die samengevat kunnen worden in de term ‘waarde-systemen’, zijn teruggedrongen in de onbeduidendheid of spelen in het openbare bewustzijn geen noemenswaardige rol meer. Dit ‘ont-ideologiseringsproces’ is het gevolg van de technische rationalisering, die Max Weber voorspeld heeft met zijn paradigma van de ‘onttoverde wereld’.

3. Omdat op basis van het bestaande maatschappelijke systeem, dat wegens zijn technologische rationalisering niet ter discussie kan worden gesteld, de problemen op geen enkele andere manier kunnen worden opgelost dan door specialisten die ze doeltreffend en rationeel onder de knie krijgen, schikken de massa’s zich gewillig in de bestaande orde.

4. De progressieve behoeftebevrediging door middel van het technologische productie- en consumptiemechanisme werkt een steeds grotere bereidwilligheid in de hand om zich in de bestaande orde te schikken en zich eraan te onderschikken.

5. De traditionele heerschappij als heerschappij van de heersende klassen heeft afgedaan ten gunste van een anonieme heerschappij van de techniek, of eventueel ten gunste van een naar technologische principes georganiseerde bureaucratische staat, die in essentie neutraal is tegenover specifieke maatschappelijke lagen of klassen. Daartegenover blijkt de partijstrijd iets uiterlijks te zijn, wat vooral Schelsky benadrukt.^[5]

De organisatie-ideologie is niet alleen een directe weerspiegeling van de laatkapitalistische fase, waarin de burgerlijke samenleving zonder de regulerende functie van de staat snel ten onder zou gaan, maar ligt ook dieper — en meer gemedieerd — gefundeerd in de boven beschreven tendens tot industrialisering van de bovenbouwactiviteiten.^[6] Veel van die activiteiten zijn tegenwoordig inderdaad industrieel georganiseerd, worden alleen voor de markt geproduceerd en dienen de winstmaximalisering. Voorbeelden daarvan zijn popart, tv-films en platenproductie als typische verschijnselen van de laatkapitalistische cultuur.^[7]

Op het niveau van de ‘dagelijkse ervaring’ ervaart het individu, wiens hele bestaan aan de marktworden onderworpen is — niet alleen in de productiesfeer, zoals in de 19de eeuw, maar ook in de sfeer van de consumptie, de vrijetijdsbesteding, de ideeën, de kunst, het onderwijs, ja zelfs het privéleven — ontsnapping als een onmogelijkheid. Op die manier bevestigt en internaliseert het de neofatalistische ideologie van de onveranderbaarheid van de laatkapitalistische maatschappelijke orde. Dan rest nog slechts de droom van de vlucht in sex en drugs, die op hun beurt prompt geïndustrialiseerd worden. Het nood-

lot van de ‘eendimensionale mens’ schijnt volledig vast te staan.^[8] Maar in werkelijkheid is het laatkapitalisme geen volledig doorgeorganiseerde maatschappij; het is slechts een hybride *combinatie* van organisatie en anarchie. Ruilwaarde en concurrentie tussen de kapitalen zijn geenszins afgeschaft. De economie berust geenszins op de geplande productie van gebruikswaarden voor de behoeftebevrediging van alle mensen. Winstbejag en valorisering van het kapitaal blijven de motor van het hele economische leven, met alle tegenspraken die daar noodzakelijk uit voortvloeien. De leiding en organisatie van de economie dienen in deze privékapitalistische economische orde om de barsten te lijmen en de explosies uit te stellen. Maar achter deze gevel vreet de ziekte door.

De stelling van de opheffing, verzoening of verdringing van alle tegenspraken — het einde van alle ideologieën^[9] — is zelf een ideologie (d.w.z. uitdrukking van een vals bewustzijn), die de objectieve functie heeft om de slachtoffers van de vervreemdende arbeid te overtuigen van de zinloosheid van iedere rebellie tegen de vervreemding, maar die de periodiek opnieuw opblazende rebellie niet anders kan verklaren dan met psychologische gemeenplaatsen. Zoals elke ideologie is ze natuurlijk niet uitsluitend ‘bedrog’, maar een specifieke, sociaal bepaalde en mystificerende receptie van die werkelijkheid.

De ideologie van het ‘technologisch rationalisme’ moet op vier opeenvolgende niveaus als een mystificatie worden ontmaskerd, als een mystificatie, die de maatschappelijke werkelijkheid met haar tegenspraken versluiert. *Ten eerste is ze*, zoals Kofler heeft aangetoond, een typisch voorbeeld van de reïficatie van menselijke betrekkingen.^[10] Bij alle burgerlijke en vele zich op het marxisme beroepende theoretici wordt de almacht van de technologie een mechanisme, dat is losgeweekt van menselijke doelstellingen en beslissingen en dat zich onafhankelijk van klassenstructuur en klassenheerschappij met een natuurwetmatig automatisme doorzet.^[11] Hierbij wordt het voor het materialisme zo belangrijke verschil tussen natuurlijke en menselijke geschiedenis uitgewist. Uitgaande van Gehlens stelling, dat de arbeidsmiddelen de ontoereikende fysieke eigenschappen van de mens aanvullen, komt Habermas tot de volgende conclusie: ‘Het valt niet in te zien, hoe we ooit, zolang de organisatie van de menselijke natuur niet verandert, zolang we dus in ons bestaan moeten voorzien door maatschappelijke arbeid en met behulp van arbeidsvervangende middelen, van de techniek, en wel van *onze* techniek, zullen kunnen afzien ten gunste van een kwalitatief andere.’^[12] Achter die zin schuilt het apologetische geloof, dat alleen de kapitalistisch ontwikkelde techniek in staat is om de ontoereikendheid van de eenvoudige handarbeid te overwinnen. Het bewijs voor die (gezien de enorme verspillingstendensen in het laatkapitalisme verbazingwekkende) visie kan Habermas echter niet geven. Het blijft een raadsel, waarom onder andere maatschappelijke omstandigheden de mensen, in toenemende mate bevrijd van mechanische arbeid maar tegelijkertijd in staat om hun creatieve bekwaamheden volledig te ontplooiën, geen ‘kwali-

tatief andere' techniek zouden kunnen ontwikkelen overeenkomstig de eisen van de 'rijke individualiteit'.

Barry Commoner heeft daarentegen met het voorbeeld van het misbruik van kunstmest, de vervanging van zeep door reinigingsmiddelen en de luchtverontreiniging aangetoond, dat de 'milieubedreiging' niet door een 'objectieve dwang' veroorzaakt wordt maar door op grond van particuliere belangen genomen, technologisch *verkeerde beslissingen* — beslissingen die verkeerd zijn vanuit het standpunt van de belangen van de mensheid. Hij komt tot de volgende conclusie: 'De aarde is niet vervuild omdat de mens een soort bijzonder vuil dier is of omdat we met teveel zijn. De fout ligt bij de menselijke samenleving — bij de manier die de samenleving gekozen heeft om de rijkdom, die door mensenarbeid uit de planeet wordt gehaald, te winnen, te verdelen en te gebruiken. Zodra de maatschappelijke oorsprong van de crisis duidelijk wordt, kunnen we adequate sociale acties gaan ontwerpen om die crisis op te lossen.'[\[13\]](#) Klassebelangen en economische ontwikkelingswetten van de *bestaande* maatschappelijke orde (ook de wetten van de concurrentie en de toevallige omstandigheden waardoor de op een bepaald ogenblik op een gegeven markt sterkste concurrent geleid wordt) en hoegenaamd geen 'objectieve dwang' bepalen de centrale beslissingen op technologisch gebied. Een ander voorbeeld moge volstaan om dit te bewijzen.

Dat de stedenbouw zich sinds het begin van het industriële kapitalisme klaarblijkelijk verkeerd ontwikkeld heeft, is ondubbelzinnig maatschappelijk bepaald: het particuliere grondbezit; de grondspeculatie; de mobiliteit en het beperkte en schommelende inkomen van het proletariaat; de systematische onderschikking van de stedenbouw aan de ontwikkelingsbelangen van bepaalde 'groeisectoren' van de particuliere industrie; de systematische onderontwikkeling van de gesocialiseerde diensten enz. Die maatschappelijke voorwaarden, die niet opgeheven of geneutraliseerd worden door een technische logica, hebben op hun beurt een technologische onderontwikkeling — bijv. het achterblijven van de industrialisering in de bouw — en verkeerde ontwikkelingen (wolkenkrabbers, *cités-dortoirs*, enz.) in de hand gewerkt.[\[14\]](#)

Ten tweede is de ideologie van de 'technische rationaliteit' onvolledig en daarom incoherent. Ze gaat voorbij aan de uitbreiding van het irrationalisme, de terugval in mysticisme en openlijke mensenverachting, die in het laatkapitalisme de schijnbare zegetocht van de 'technologische rationaliteit' begeleidt.[\[15\]](#) De tegenspraak tussen het stijgende kwalificatie- en culturele peil van de massa der loontrekkenden enerzijds en de ingevroren hiërarchische bevelstructuur in bedrijf, staat en economie anderzijds, vereist zowel om pragmatische als om apologetische redenen een ideologie, die de idealisering

van de 'deskundige' verbindt met scepsis over het belang van 'vorming' en 'cultuur' in het algemeen. In plaats van het naïeve geloof in de perfectionering van de mens, dat correspondeerde met de opkomende burgerij van de 18de en 19de eeuw, stelt deze ideologie de 'zekerheid' over de onverbeterlijke, agressieve en verdorven 'natuur' van de mens. Neodarwinisme á la Lorenz, cultuur- en beschavingspessimisme en fundamentele mensenhaat zijn de middelen om de ideologie van de 'technologische rationaliteit' te helpen integreren in een omvattende ideologie die de bestaande maatschappelijke orde rechtvaardigt.[\[16\]](#) De aanloop tot die 'vernietiging van de rede' die stamt uit het begin van het monopoliekapitalistische resp. imperialistische tijdperk[\[17\]](#) en die zich volledig ontplooid heeft in de fascistische en fascistoïde ideologie — heeft zich ondanks alle bewondering voor de exacte wetenschappen, ondanks deskundigheidscultus en ruimtevaart, na de Tweede Wereldoorlog verder uitgebreid. Bijzonder opvallend is het feit dat die uitbreiding vooral is geschied naar de Angelsaksische landen, die vóór de Tweede Wereldoorlog nog sterk in de ban van het burgerlijk-rationalistisch pragmatisme waren. In hetzelfde licht moeten 'lagere' ideologische verschijnselen geïnterpreteerd worden, zoals de uitbreiding van de gecommmercialiseerde astrologie, waarzeggerij, subculturele gecommmercialiseerde erotiek en gecommmercialiseerd sadisme in de comics-subliteratuur.[\[18\]](#)

De laatkapitalistische maatschappelijke structuur en ideologie produceren voorts gedragsvormen, die gebaseerd zijn op stress- en neurose bevorderende prestatiedwang en onderwerping aan de 'technologische autoriteit'. Dergelijke gedragsvormen beperken systematisch het kritische denken en het kritisch geweten, voeden op tot conformisme en blinde gehoorzaamheid, die gevaarlijke aanzetten vormen tot een fascistoïde, onmenselijke uitvoering van bevelen, zelfs van het bevel tot openlijke marteling, om redenen van 'effectiviteit', routine of gewenning, zoals de angstaanjagende experimenten van prof. Milgram hebben aangetoond.[\[19\]](#)

Ten derde mystificeert de ideologie van de 'technologische rationaliteit' de laatkapitalistische werkelijkheid, door voor te spiegelen dat het systeem in staat is om alle aan de kapitalistische productiewijze inherente sociaaleconomische tegenstellingen te overwinnen. In dit boek hebben we trachten te bewijzen dat het laatkapitalisme daar economisch niet in geslaagd is en daar ook niet in slagen kan. Dat de definitieve 'integratie' van de loontrekkenden in het laatkapitalisme op een onoverkomelijke hindernis moest stuiten nl. op het feit dat het kapitalisme niet in staat is om de arbeider als producent op zijn werkplek te 'integreren' en hem vervreemde in plaats van creatieve arbeid aan te smeren als middel tot 'zelfrealisering', wordt voldoende bewezen door de gebeurtenissen die zich sinds de Franse mei 1968 hebben afgespeeld.[\[20\]](#) Als auteurs die een eerlijke afkeer hebben van het kapitalisme verkondigen, dat het proletariaat van de imperialistische landen niet in staat is om de bestaande maatschappelijke orde uit

te dagen, worden ze door deze tragische illusie zelf een radertje in het reusachtige ideologische apparaat dat de heersende klasse heeft opgebouwd om haar belangrijkste doel te bereiken: het proletariaat van dat onvermogen te overtuigen. De oorsprong van die illusie ligt minder in de ‘successen’ van het laatkapitalisme dan in de geweldige teleurstelling over de bureaucratische deformatie van de eerste socialistische revoluties[21] en in de onjuiste beoordeling van de *conjuncturele* (en niet definitieve) neergang van het proletarische klassebewustzijn. Adorno miskent op tragische wijze de feiten, als hij schrijft: ‘Het pseudo-revolutionaire gebaar is complementair aan de militair-technische onmogelijkheid van spontane revolutie, waarop jaren geleden Jürgen von Kempster reeds gewezen heeft. Tegen degenen die de bommen beheren, zijn barricaden belachelijk; daarom speelt men barricade, en de gebieders laten de spelers tijdelijk begaan.’[22] Adorno miskent, dat de ‘militaire technologie’ niet onafhankelijk van levende en in maatschappelijke activiteit betrokken mensen toepasbaar is. Auschwitz en Hiroshima zijn in laatste instantie geen producten van de technologie, maar van de ontwikkeling van de *maatschappelijke krachtsverhoudingen*, d.w.z. (voorlopige) eindpunten van de grote historische nederlagen van het internationale proletariaat. Na het keerpunt aan het einde van de Tweede Wereldoorlog zijn die een heel tijdperk lang in zo’n totale vorm en in zulk een omvang niet meer mogelijk. Het voorbeeld van de Vietnamese oorlog heeft aangetoond, dat niet de ‘militaire technologie’, maar de groeiende weerstand van de Amerikaanse bevolking tegen de oorlog de grenzen bepaald heeft van wat de ‘gebeders’ aan vernietigingswapens konden inzetten. En de barricadegevechten, die de Franse studenten in mei 1968 zogenaamd ‘gespeeld’ hebben, hebben een algemene staking van 10 miljoen arbeiders, employés en technici uitgelokt en van hun kant bewezen, dat het gebruik van moorddadige repressiemiddelen onder bepaalde socio-politieke krachtsverhoudingen nagenoeg onmogelijk resp. inefficiënt wordt. Na die ervaringen beweren, dat massale tegenstand en protesten slechts kunnen plaatsvinden zolang ze door de heersers geduld worden, betekent niet alleen dat men de macht van de heersers gaat verabsoluteren, maar ook dat men ze objectief helpt om de overheersten te overtuigen van hun zogenaamde onmacht en van de zinloosheid van radicale tegenstand. Die overtuiging — en niet het arsenaal massale vernietigingswapens — is tegenwoordig het meest effectieve wapen der machthebbers.[23]

Het is kenmerkend voor de mate waarin de door het technologisch rationalisme bedwelmde denkers de integratiemogelijkheden van het laatkapitalisme overschatten, dat ze de tegenspraak tussen gebruikswaarde en ruilwaarde vergeten, zodra ze willen bewijzen dat massale tegenstand tegen de bestaande maatschappelijke orde geen enkel perspectief heeft. Zo verkondigt men met veel misbaar, dat het kapitalisme erin slaagt ‘alles’ tot koopwaar te maken, ook revolutionaire, marxistische, antikapitalistische literatuur. Het is ongetwijfeld juist, dat uitgevers die ‘onverschillig’ staan tegenover de specifieke gebruikswaarde van hun waren, commerciële mogelijkheden hebben gezien in de toenemende belang-

stelling van een breed publiek voor marxistische literatuur. Maar wie daarin een bewijs meent te ontdekken voor de integratie van het marxisme in de ‘wereld der waren’ verdringt het feit, dat de burgerlijke maatschappelijke orde en de individuele consument zich geenszins ‘waardenvrij’ en ‘neutraal’ verhouden tegenover de specifieke gebruikswaarde van de ‘marxistische literatuur’. Een massale distributie van de marxistische literatuur — ook via de markt — betekent in laatste instantie massale productie (of verscherping) van het antikapitalistische bewustzijn. Door haar gebruikswaarde riskeert de ideologische productie, die koopwaar wordt, de objectieve functie van consolidering van de kapitalistische productiewijze te verliezen.

Een recent voorbeeld van die tegenstrijdigheid van het ‘ideologische integratieproces’ levert het snel opschietende milieubewustzijn dat zich in de imperialistische landen verspreidt. Vanuit het standpunt van de waren- en waardeproductie kan dit ongetwijfeld nieuwe afzetgebieden openen voor de laatkapitalistische economie: een ‘milieubeschermingsindustrie’ is al aan het ontstaan.[24] Maar als men alleen oog heeft voor de directe aspecten van de problematiek en niet inziet, dat systematische voorlichting over de milieubedreiging die uit het wezen van de kapitalistische productiewijze zelf voortvloeit en in dat kader niet overwonnen kan worden, een wapen tegen het kapitalisme vormt (niet alleen op het gebied van de ‘abstracte theorie’, maar ook als ‘leidraad voor actie’, voor massamobilisatie), dan miskent men de complexiteit van de maatschappelijke crisis van het laatkapitalisme.

Hiermee komen we aan het *vierde* en belangrijkste niveau, waarop het mystificerende karakter van de ideologie van de ‘technologische rationaliteit’ moet worden aangetoond. Het door Lukács in aansluiting bij Max Weber ontwikkelde begrip van de kapitalistische rationaliteit[25] wordt zelf een mystificatie, als dat niet op de juiste wijze wordt geïnterpreteerd: *als een tegenstrijdige combinatie van partiële rationaliteit en algemene irrationaliteit*. [26] Want de vanuit de zich veralgemenende warenproductie voortkomende druk tot exacte berekening en kwantificering van economische processen stuit op het kapitalistische privébezit, de concurrentie en het daarmee samenhangende *onvermogen tot exacte bepaling van de maatschappelijk noodzakelijk arbeidskwanta*, die feitelijk in de geproduceerde waren verborgen zijn.

Men kan die tegenspraak als volgt formuleren: de op grond van ‘rationele berekeningen’ getroffen micro-economische ondernemersbeslissingen hebben macro-economische gevolgen, die deze beslissingen overhoop gooien. Iedere investeringsboom heeft overcapaciteit en overproductie tot gevolg. Iedere versnelling van de kapitaalaccumulatie mondt tenslotte uit in ontwaarding van kapitaal. Iedere poging van een ondernemer om ‘zijn’ winstvoet te verhogen door de productiekosten te drukken, leidt uiteinde-

lijk tot een daling van de gemiddelde winstvoet. Als men de economische rationaliteit in laatste instantie ziet als een economie van arbeidstijd, als besparing van menselijke arbeid,[\[27\]](#) dan kan men de tegenstelling tussen partiële rationaliteit en algemene irrationaliteit ook ontdekken in het feit, dat de dwang tot maximale *besparing* van menselijke arbeid op bedrijfs- en concernniveau totaalmaatschappelijk tot een toenemende *verkwisting* van menselijke arbeid leidt. *De ware afgod van het laatkapitalisme is derhalve de 'vakspecialist', die blind is voor algemene samenhangen.* Het ideologische equivalent van die afgod is het neopositivisme. Richard Barnet spreekt in dit verband terecht over een 'streven naar waarheid in vakjes' als reflex van de heersende ideologie. En Barry Commoner vat zijn kritiek op de *technologische fouten* van de laatste halve eeuw samen in de volgende formulering: 'Elk van deze problemen is een technologische vergissing, waarbij een onvoorzien gevolg de waarde van de hele onderneming aanzienlijk heeft aangetast. Zij vloeien allemaal direct voort uit misvattingen die samenhangen met een specifiek gebrek in ons wetenschapssysteem en in ons begrip van de natuurlijke wereld. Dit gebrek is het reductionisme, de opvatting dat een effectief begrip van het werkelijke, complexe systeem kan worden verkregen door de eigenschappen van de afzonderlijke delen te onderzoeken,'[\[28\]](#) Zie Hegel al niet: *'Das Wahre ist das Ganze'?*

Maurice Godelier heeft gelijk, als hij Oskar Lange en andere auteurs verwijt, het aan Max Weber ontleende begrip 'economische rationaliteit' te verabsoluteren en algemeen geldende regels voor het 'rationeel gedrag' op te stellen, die abstraheren van de concrete sociale en economische structuur.[\[29\]](#) Maar hij heeft ongelijk, als hij het probleem ontwijkt en het begrip 'economische rationaliteit' probeert te vervangen door het begrip 'totaalmaatschappelijke rationaliteit' — die voor iedere maatschappelijke orde verschilt en in laatste instantie door de specifieke structuur daarvan bepaald wordt.[\[30\]](#) Het criterium van de arbeidsproductiviteit, betrokken op de bevrediging van rationele menselijke behoeften, en de optimale eigen ontwikkeling van het individu, kan ons een middel aan de hand doen om verschillende maatschappelijke systemen te vergelijken; zonder dit middel zou het begrip menselijke vooruitgang zijn materialistische basis verliezen.

We schreven zojuist: 'betrokken op de bevrediging van rationele menselijke behoeften'. In laatste instantie is de tegenspraak tussen partiële rationaliteit en algemene irrationaliteit van het kapitalisme de tegenspraak tussen de maximale valorisering van het kapitaal en de optimale menselijke zelfverwezenlijking. Deze door Marx in de *Grundrisse* beschreven tegenspraak omvat ongetwijfeld een teleologisch element, omdat menselijk handelen steeds doelgericht handelen is.[\[31\]](#) De tegenstelling tussen partiële rationaliteit en algemene irrationaliteit ligt verankerd in de tegenstrijdigheid van optimale calculatie — economie van de middelen — zonder vaststelling van de optimale doelen. De gereïficeerde verzelfstan-

diging van de middelen — van de ruilwaarde — triomfeert. Partiële rationaliteit is altijd een optimale combinatie van betaalde economische rijkdommen, en wel gezien vanuit de rentabiliteit van de individuele firma. Vandaar dat alles wordt uitgesloten dat 'geen (of een zeer geringe) prijs' heeft. Om die reden is de partiële rationaliteit ook zuiver economisch duidelijk ondergeschikt aan de totaalmaatschappelijke 'globalisering' van 'kosten' en 'baten'.[\[32\]](#)

Niets geeft de in het laatkapitalisme ten top gedreven tegenstelling tussen partiële rationaliteit en algemene irrationaliteit beter weer dan het in de Amerikaanse wapenproductie gelanceerde begrip 'groeieende economische en militaire effectiviteit', nl. de poging om de collectieve nucleaire zelfmoord voor de mensheid met een zo groot mogelijke 'besparing van menselijke arbeid' te organiseren. Hier een pathetische ontboezeming van de Amerikaanse econoom Frederic M. Scherer: 'Wat me directer zornaart, is een fundamentele politieke vooronderstelling van dit boek, nl. dat efficiëntie een wenselijk doel is bij de ontwikkeling van geperfectioneerde wapens en de opstelling van productieprogramma's. Het is hoegenaamd niet zeker dat dit waar is. De wapenproductie is misschien al te efficiënt. Er zijn weliswaar nog grote gebreken. Desondanks heeft de wapenproductie de mensheid maar al te veel macht gegeven om zichzelf te vernietigen. (...) Ik geloof dat de voortzetting van die bewapeningswedloop het al zware risico van een kernoorlog niet zal verkleinen en waarschijnlijk zal vergroten, of deze nu per ongeluk, door escalatie, misrekening of door waanzin verwekt wordt. Een groeiende efficiëntie van de wapenproductie zal zeker niet helpen en kan, door onze waarneming van de economische offers die de bewapeningsprogramma's vragen te vertroebelen, schade doen aan de ontwikkeling van een minder kortzichtig perspectief bij de besluitvormende organen en de gemiddelde burger.'[\[33\]](#) Na deze wijze woorden schrijft hij nog lustig 400 bladzijden vol over de 'economische efficiëntie' bij de productie, de aanschaf en eventueel gebruik van massale vernietigingsmiddelen.

De op technologie-fetisjisme gebaseerde ideologieën zijn blind voor de toenemende totaalmaatschappelijke irrationaliteit van het laatkapitalisme. De hybride combinatie van marktanarchie en economisch staatsdirigisme tast een aantal hoofdzuilen van de burgerlijke ideologie aan, zonder die door gelijkwaardige te kunnen vervangen. Een maatschappij die gebaseerd is op privébezit en warenruil moest het economische contract tussen gelijken tot de grondslag van het hele rechtswezen verheffen.[\[34\]](#) De ideologie die correspondeerde met de formele gelijkheid van contractpartners drong door tot alle terreinen van de burgerlijke en kleinburgerlijke ideologie. Historisch vóór en naast de in economische contracten tussen particuliere warenbezitters geregelde betrekkingen zijn de statusgebonden betrekkingen der prekapitalistische klassemaatschappijen gesitueerd (de feodale standen; de kasten en groepen in de oude Aziatische productiewijze van Indië en China enz.). Met deze prekapitalistische

eigendoms- en productieverhoudingen corresponderen ideologieën, die de ‘bijzondere rechten’ van bijzondere groepen mensen in de plaats stellen van de formele rechtsgelijkheid. (De manier waarop het imperialistische kolonialisme een naast elkaar bestaan van ‘zuiver’ kapitalistische warenverhoudingen en prekapitalistische heerschappij- en ondergeschiktheidsverhoudingen inhoudt, wordt weerspiegeld in de wijziging die de Nederlands Hervormde Kerk van Zuid-Afrika in de protestantse religie heeft aangebracht door een ideologie van ‘bijzondere rechten’ van de blanken te ontwikkelen waaraan het reële systeem van apartheid resp. uitbuiting ten grondslag ligt.)

In het laatkapitalisme heeft de ingreep van de monopolistische concerns en de burgerlijke staat in het economisch leven de uitholling van de formele gelijkheid van de warenbezitters tot gevolg. ‘Bijzondere rechten’ van bijzondere groepen warenbezitters worden wettelijk vastgelegd, contractueel verzekerd of *de facto* geduld.[35] Dit is gebaseerd op het systeem van subsidiëring en winstgarantie door de staat, ten dele in formele analogie met de door de moderne arbeidersklasse verworven beschermde rechten. Zo worden de voor de traditionele burgerlijke maatschappij gangbare rechtsgebruiken geleidelijk op hun kop gezet. Waar in de 19de eeuw voor de gemiddelde kapitalist, die belang had bij rust, orde en een normale gang van zaken in zijn bedrijf, respect voor de wet vanzelfsprekend was, leeft de gemiddelde kapitalist in de 20ste eeuw meer en meer aan de rand van de wetsovertreding, of zelfs in conflict met de wet.[36] Dit wordt als iets onvermijdelijk beschouwd.[37] Alleen al de kwantitatieve opeenhoping van wetbepalingen werkt die ideologische omwenteling bijna noodzakelijk in de hand.[38] Eerlijke burgerlijke academici, zoals de conservatieve Neil W. Chamberlain benadrukken, dat er tussen het winststreven en de groei dwang van de grote concerns enerzijds en hun totaalmaatschappelijke ‘verantwoordelijkheid’ anderzijds een onoverbrugbare kloof gaapt.[39] De omvang van de systematische wetsovertreding wordt duidelijk als men in de handelingen van de Franse senaat leest, dat de uitgave van ongedekte cheques in Frankrijk tegenwoordig met 40 % toeneemt. Dat moeten in 1974 2,5 miljoen cheques zijn geweest.[40]

De hypertrofie van de laatburgerlijke staat leidt voorts tot een extreme belastingdruk op de individuele burger (de individuele warenbezitter). De categorie ‘bruto-inkomen’ verliest voor dit individu iedere praktisch-operationele betekenis. Wat de kapitalisten resp. de kapitalistische firma’s aan belasting betalen, kunnen ze niet direct als kapitaal accumuleren, ook als ‘in laatste instantie’ een aanzienlijk deel van de belastinginkomsten van de staat in de vorm van opdrachten, subsidies enz. naar hen terugvloeit en hen aldus meer teruggeeft dan ze moesten betalen. Belastingvlucht en belastingontduiking worden kunstgrepen van kapitalistische firma’s. De academische economische wetenschap heeft dit ‘recht’ ingecalculiseerd: geleerde verhandelingen over de openbare financiën gebruiken steeds weer het argument,

dat te hoge directe belastingen inefficiënt zijn, omdat ze door een min of meer automatische stijging van de belastingontduiking geneutraliseerd worden.[41] De combinatie van marktanarchie en economisch staatsdirigisme weerspiegelt zich in de praktijken van de laatkapitalistische grote concerns: hun eigen belastingen moeten bijvoorkeur zo laag mogelijk zijn, maar tegelijkertijd verwachten ze van de staat steeds meer opdrachten, subsidies, gegarandeerde winsten enz., wat een snelle stijging van de staatsinkomsten veronderstelt. Deze tweeslachtige verhouding tot de staat breidt zich uit tot de hele samenleving, reproduceert gedrags-, denk- en morele vormen die typisch vóór- of vroegkapitalistisch zijn, maar reproduceert die in het kader van een overrijpe warenproducerende maatschappij ter ondersteuning van de valorisering. Zo ontstaat zowel in de hoofden van de mensen als in de praktische betrekkingen tussen warenbezitters met verschillende economische macht het voor het laatkapitalisme typische mengsel van formele rechtsgelijkheid en juridische of praktische ongelijkheid (statusgebonden voorrechten), dat de veranderingen in de klassieke burgerlijke ideologie verduidelijkt.

De hernieuwde uitbreiding en veralgemening, ook in de ontwikkelde imperialistische industriële landen, van allerlei vormen van corruptie en persoonlijke verrijking van hoge politici (Watergate- en Tanaka-schandaal), zoals die slechts aan het begin van het kapitalisme en in de halfkolonies gebruikelijk waren, legt daar duidelijk getuigenis van af.[42] Dat wordt door de autoriteiten ook openlijk gesanctioneerd. Zo staat de Amerikaanse fiscus toe, dat concerns steekpenningen voor buitenlandse politici of ambtenaren als ‘normale en noodzakelijke bedrijfskosten’ van hun winst aftrekken.[43] De meest essentiële kenmerken van de laatkapitalistische ideologie kunnen dus uit de centrale kenmerken van de laatkapitalistische onderbouw worden afgeleid. Wij willen de cultuurhistorische oorsprong en de specificiteit van die ideologie niet loochenen, maar wij moeten op de eerste plaats verklaren, waarom deze in het tijdperk van het laatkapitalisme een betekenis krijgt, die ze in het tijdperk van het liberale kapitalisme van de 19de eeuw en zelfs voor een deel in het tijdperk van het ‘klassieke’ imperialisme niet bezeten heeft.

Evenals de scherpzinnigste burgerlijke auteurs ontbreekt het de vertegenwoordigers van de theorie van het ‘staatsmonopolistische kapitalisme’ aan begrip voor de dynamiek van het laatkapitalisme als geheel. Zo komen ze tot de verkeerde conclusie, dat de interne tegenspraken van dit systeem afgezwakt zijn. Maar duidelijker dan bij Baran en Sweezy gaat het bij die auteurs om een ideologische operatie en niet eenvoudig om een theoretische fout. Want de centrale bedoeling van de vertegenwoordigers van die theorie, die allen leden zijn van de ‘officiële’ communistische partijen, is de verdediging van de stelling, dat de hoofdtegenspraak in de huidige wereld niet die is tussen kapitaal en arbeid (tussen het kapitaal en alle antikapitalistische krachten), maar die tussen het ‘kapitalistische’ en het ‘socialistische wereld-

kamp'. De functie van die 'hoofdtegenspraak' zou o.a. zijn om de werkelijke interne tegenspraken van het 'kapitalistische wereldsysteem' af te zwakken (doordat het monopoliekapitaal 'gedwongen' wordt zich 'aan te passen'), tot de grote dag X dat de gemiddelde arbeidsproductiviteit (of de gemiddelde levensstandaard of de productie per capita) in 'het socialistische kamp' die van het 'kapitalistische kamp' zal overtreffen en de volksmassa's in het Westen zich, onder de indruk van die 'prestatie', voor het socialisme zullen uitspreken.[44]

De ideologische oorsprong van die opvatting is niet moeilijk te achterhalen: de theorie van het socialisme in één land, het omkeren van Lenins opvatting over de verhouding tussen socialistische wereldrevolutie en het begin van de opbouw van een socialistische economie in geïsoleerde landen.[45] Ook de ideologische functie van die opvatting is duidelijk: ze moet de onderschikking van de proletarische klassenstrijd in de imperialistische landen aan de diplomatieke manoeuvres van de Sovjetbureaucratie rechtvaardigen (onder het voorwendsel van de 'alliantiepolitiek') en de strijd voor antikapitalistische overgangseisen vervangen door een strijd die zich beperkt tot de democratische eisen van een 'antimonopolistisch bondgenootschap', van een 'anti-imperialistische democratie'[46] Maar in het tijdperk van het imperialisme, dat volgens de leninistische analyse 'overrijp' is voor een socialistische revolutie,[47] is een dergelijke strategie alleen te rechtvaardigen, als die 'overrijpheid' intussen is vervangen door het vermogen van het 'staatsmonopolistische kapitalisme' om zijn tegenspraken geleidelijk *af te zwakken*. De theorie van het 'staatsmonopolistische kapitalisme' moet dit bewijs dus leveren.

Deze formule is afkomstig van Lenin, en hij gebruikte die vooral in enkele geschriften uit 1917 en 1918 voor de oorlogseconomie van het keizerlijke Duitsland. In de programmatische documenten van de Communistische Internationale is die formule tijdens Lenins leven niet verschenen, maar ze kwam wél voor in zijn tweede ontwerpprogramma van 1919 voor de CPSU (bolsjewiki).[48] Onze bezwaren tegen deze formule zijn tweërlei: ten eerste impliceert het huidige gebruik van dit begrip, dat Lenin ontwierp om het monopoliekapitalisme van 1914-1919 te karakteriseren, dat zich sindsdien in de ontwikkeling van de kapitalistische productiewijze geen nieuwe etappe heeft voorgedaan. Maar het gaat er juist om, die nieuwe etappe sinds de Tweede Wereldoorlog (of op zijn vroegst sinds de economische wereldcrisis van 1929-1932) te verklaren. Ten tweede legt de formule 'staatsmonopolistisch kapitalisme' te zeer de nadruk op de relatieve autonomie van de staat, terwijl de essentie van het huidige ontwikkelingsstadium van de kapitalistische productiewijze niet vanuit de rol van de staat, maar vanuit de interne logica van het kapitaal zelf begrepen moet worden.

Deze bezwaren zouden van weinig belang zijn, als de formule 'staatsmonopolistisch kapitalisme' een juiste marxistische analyse van de laatkapitalistische ontwikkelingstendenzen inhield. Het is weinig vruchtbaar om over formules te twisten, als die formules in grote trekken dezelfde inhoud hebben. We polemiseren hier tegen de theorie van het 'staatsmonopolistisch kapitalisme', niet omwille van de naam, maar omwille van de inhoud die de huidige vertegenwoordigers van die theorie eraan toekennen. De polemie wordt echter bemoeilijkt door het feit dat er talrijke varianten op die theorie bestaan. We zullen ons hier tot drie ervan beperken: de Sovjet-Russische, de Duitse en de Franse.[49]

Victor Tsjepkows boek, *Le capitalisme monopoliste d'état*, is voorlopig de laatste variatie op een thema, dat door Eugen Varga is opgenomen en dat sinds de jaren '50 in talrijke officiële Sovjet-Russische teksten is doorgedrongen.[50] In laatste instantie vloeien de onnauwkeurigheid en de theoretische vaagheid in Tsjepkows boek voort uit het prijsgeven van de materialistische dialectiek. Hij erkent wel dat elke tendens zijn eigen negatie voortbrengt, maar gaat tegelijkertijd uit van het bestaan van een *hoofdrichting in de ontwikkeling* (bepaald door de uit zijn eigen tegenspraken resulterende logica van het proces). Zo is voor Tsjepkow het staatsmonopolistische kapitalisme enerzijds het product van de interne tegenspraken van de kapitalistische productiewijze, anderzijds een reactie van het monopoliekapitalisme op de 'wijziging in de krachtsverhoudingen' (internationale en nationale verzwakking van de bourgeoisie ten opzichte van de antikapitalistische krachten).[51] Enerzijds is het staatsmonopolistische kapitalisme een organische versmelting van staatsapparaat en monopolies, anderzijds kan men niet ontkennen dat het staatsapparaat 'een zekere autonomie' bezit, en kan men ook niet loochenen dat er 'tegenstellingen' bestaan tussen het staatsapparaat en groepen monopoliekapitalisten.[52] Dikwijls vindt men het 'enerzijds-anderzijds' zelfs in één en dezelfde zin terug: 'Het staatsmonopolistische kapitalisme is het imperialistische kapitalisme in het tijdperk van zijn algemene crisis en ineenstorting, waarin de uitgebreide reproductie van het monopoliekapitaal en diens gevolg het verwezenlijken van nieuwe monopolistische surpluswinsten de versmelting van de monopolies met de staat vereisen.'[53] De *ineenstorting* van het imperialisme, die tot uiting komt in een *uitgebreide reproductie daarvan* en in de realisering van *nieuwe surpluswinsten*, is inderdaad een sofistisch hoogstandje.

Tsjepkows fundamentele stelling, dat de burgerlijke staat in het staatsmonopolistische kapitalisme de functie van de accumulatie, van de uitgebreide reproductie,[54] op zich neemt, is hoegenaamd niet te verenigen met zijn talrijke andere uitspraken, volgens welke de concurrentie tussen de monopolies zich 'meer dan ooit' doorzet, tenzij men die uitspraken van elke reële inhoud berooft. Het is slechts de in pseudo-marxistische formules gegoten bewering van de burgerlijke politieke economie van het laatkapitalisme, dat staatsinterventie en planning de concurrentie 'in grote trekken' zal uitschakelen. De vast-

stelling dat de laatkapitalistische staat een steeds onontbeerlijker instrument (versneller) is voor de realisering van de privé-accumulatie van de grote monopolistische concerns, is niet hetzelfde als de bewering, dat de staat zelf de centrale accumulatiefunctie op zich neemt.

De eclectische tegenstrijdigheid van Tsjeprakows theorie blijkt het duidelijkst in de strategische conclusies, die hij uit zijn analyse trekt. Enerzijds verkondigt hij: 'Het huidige imperialisme stelt de grote massa van het proletariaat niet alleen tegenover de afzonderlijke ondernemer, maar in toenemende mate tegenover de klasse der kapitalisten en hun staatsapparaat als geheel; het proletariaat komt direct in conflict met het staatsapparaat, dat de politiek van de monopolies uitvoert.'^[55] Anderzijds schrijft hij: 'Door de verandering van het monopoliekapitalisme in staatsmonopolistisch kapitalisme worden de monopolies steeds meer van de niet-monopolistische lagen van de bourgeoisie geïsoleerd.'^[56] En: 'De democratische krachten stellen zich tot taak, de mechanismen van het beheer (van de economie) door de staat aan de monopolies te onttrekken en in veranderende vorm tegen de monopolies te gebruiken.'^[57] De hele argumentatie culmineert in de eis: 'De programma's eisen een interventie van de staat, die het vrije beschikkingsrecht van het monopoliekapitaal over de productiemiddelen beperkt (!) en de arbeidersklasse de deelname (!) aan het beheer der bedrijven garandeert.'^[58]

Hier wordt Tsjeprakows revisionisme inderdaad onder woorden gebracht. Hoe moet het burgerlijke staatsapparaat (zogenaamd met de monopolies 'versmolten') de monopolies 'de macht ontnemen'? Hoe kan de staatsregulering van de economie, die de monopolies juist hun surpluswinsten moet garanderen, de macht van het kapitaal over de productiemiddelen 'beperken', zonder de grenzen van de kapitalistische productiewijze te overschrijden? Kan een economie 'tegelijkertijd' volgens de criteria van de behoeftebevrediging en van het winstbejag 'bestuurd' worden? En wat zijn dan die mysterieuze 'niet-monopolistische lagen' van de burgerij, die bereid zouden moeten zijn om af te zien van hun particuliere winstbejag?^[59] Of gaat het er misschien om, de arbeidersklasse onder het voorwendsel van het 'antimonopolistisch eenheidsfront' ertoe te brengen, zich ondergeschikt te maken aan het winstbejag van de 'goede' kapitalisten?

In tegenstelling tot Tsjeprakow, die slechts gemeenplaatsen herhaalt, geven Rudi Gündel, Horst Heinger, Peter Hess en Kurt Zieschang in hun boek *Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus* op een aantal punten waardevolle inzichten, o.a. over de vormen van *mobilisering van kapitaal* (die Tsjeprakow kennelijk verwart met *accumulatie* en *valorisering*) door de staat in onze tijd, en over de gevolgen van de permanente bewapening en de staatsregulering van de economie op concurrentie en winstvoet.^[60] Maar tegelijkertijd is het revisionistische moment in de theorie van het 'staatsmonopolis-

tische kapitalisme' bij deze DDR-theoretici al duidelijker uitgewerkt dan bij Tsjeprakow. Drie citaten volgen: 'Voor de antimonopolistische krachten is de invloed op de vorm (van de staatsuitgaven) een centraal probleem in de strijd tegen de economische en politieke doelen(?) van de monopolies. Ze dienen weliswaar om de macht van de monopolistische krachten in stand te houden, maar tegelijkertijd blijkt in de praktijk, dat ze door de groei van de staatsuitgaven in net zo'n situatie gedrongen kunnen worden als Goethes tovenaarsleerling, die de geesten die hij had opgeroepen tenslotte niet meer in bedwang kon houden.'^[61] '(...) die versterking van de macht van de financiële oligarchie door het inschakelen van haar staat (biedt) tegelijkertijd nieuwe mogelijkheden voor de invloed van de antimonopolistische krachten op productie (!), distributie en economische macht. (...) De staat — dat is een interne zwakte van die nieuwe vorm van monopolisering door de financiële oligarchie — is niet eenvoudig een net zo geconsolideerd en door de macht van het kapitaal beheerst orgaan als bijv. een monopolie. Als machtsorgaan van de politieke bovenbouw van de samenleving omvat de imperialistische staat ook algemeen-maatschappelijke aspecten (waarmee in de verdere ontwikkeling van de socialisering van de productie noodzakelijk steeds meer rekening (sic) zal moeten worden gehouden) en is ook niet eenvoudig een machtsorgaan van de monopolies zonder meer. Zoals in haar activiteit zeer uiteenlopende belangen, politieke en economische constellaties en krachtsgroeperingen tot uiting komen, (...) ontstaan er met het staatsmonopolistische kapitalisme ook nieuwe mogelijkheden voor de invloed van antimonopolistische krachten op de staatsmonopolistische politiek.' 'Aangezien het bij de staatsuitgaven om een reusachtig staatskapitaal (?) — de hoogste en laatste socialiseringsvorm van het kapitaal — gaat, bestaat voor de arbeidersklasse met haar organisaties en talrijke bondgenoten tegelijk de reële objectieve mogelijkheid om, door haar eigen standpunt te verdedigen, invloed uit te oefenen op de staatsuitgaven en de vormgeving ervan.'^[62]

Het spreekt vanzelf, dat de staatsuitgaven *als geheel* niet als kapitaal (en zeker niet als staatskapitaal) opgevat kunnen worden. Als de staat het verlies van particuliere ondernemers dekt of hen via subsidies een monopolistische winst garandeert, dan is er geen 'staatskapitaal' gevaloriseerd, maar is een deel van de staatsinkomsten uitgegeven voor de valorisering van privékapitaal. Als men alle staatsuitgaven als kapitaal voorstelt (terwijl ze in werkelijkheid voor het grootste deel herverdeelde meerwaarde zijn, waarvan een niet onaanzienlijk percentage als inkomen uitgegeven wordt), begaat men een analoge fout als Baran en Sweezy bij hun berekening van het 'surplus'. Hoe kan de arbeidersklasse invloed verkrijgen op de 'vormgeving' van het 'kapitaal' (zelfs het staatskapitaal), als ze tegelijkertijd 'haar eigen standpunt' verdedigt? Bestaat dit standpunt niet juist in het bemoeilijken van de valorisering door de meerwaardevoet te verlagen? Is het mogelijk om een kapitalistische economie anders te laten functioneren dan volgens de wetten van de valorisering? Hoe kan men in één adem beweren, dat de monopolies

staatsregulering eisen om hun winsten veilig te stellen, en dat de arbeidersbeweging die staatsmonopolistische regulering (met hetzelfde staatsapparaat, d.w.z. zonder dat eerst te vervangen door een arbeidersstaat) zou kunnen gebruiken voor doelen die strijdig zijn met het winstbejag van de monopolies? Net als in het ‘vulgaire’ reformisme gaat in deze theorie het hele structurele karakter van de kapitalistische productiewijze en productieverhoudingen verloren.

In het laatste hoofdstuk van hun werk geven de DDR-auteurs een zeer juiste formulering van het centrale probleem: ‘Het probleem dat direct uit dit onderzoek resulteert is, welke gevolgen de aangetoonde veranderingen in de economische betrekkingen, de nieuwe verschijnselen en verbanden hebben voor de manier waarop de economische wetten van het kapitalisme zich doorzetten en zijn tegenspraken zich ontplooiën. Die problematiek brengt natuurlijk talrijke andere problemen met zich mee; het gaat eigenlijk om het huidige kapitalistische systeem en zijn functioneringswijze als geheel.’^[63] Maar het antwoord op die vraag blijven ze schuldig; ze wagen niet eens de conclusie, dat de interne tegenspraken van de kapitalistische productiewijze zich kunnen toespitsen (een conclusie die Tsjeprakow wel herhaaldelijk trekt, maar geenszins bewijst). Hoe zouden ze dergelijke conclusies ook kunnen formuleren, nu ze zich beperken tot impressionistische formuleringen als: ‘Vooral bij de ontwikkeling van de technische revolutie moet rekening worden gehouden met een betrekkelijk sterke stijging van het nationaal inkomen’^[64] (op lange termijn? voor altijd? onafhankelijk van valoriserings- en realiseringsmoeilikheden?). Alfred Lemnitz, een andere DDR-econoom, schrijft nog duidelijker: ‘(...) met de toename van de staatsmonopolistische regulering (ontstaat) de tendens tot een *zekere verandering in het functioneren van economische wetten* (bijv. van de waardewet).’^[65] En: ‘De staatsmonopolistische regulering die vooral de interne stabilisering van het kapitalistische systeem beoogt (het waarborgen van een snelle uitgebreide reproductie, het handhaven van een hoge werkgelegenheidsgraad en het gelijktijdige forceren van de structurele, in het kader van de technische revolutie tot stand komende veranderingen van de economie, waartoe de steeds scherpere concurrentiestrijd dwingt) wordt een belangrijke factor bij de sterkere ongelijkmatigheid in de ontwikkeling van de afzonderlijke landen.’^[66] Maar de beslissende vraag is juist, of de staat — de ‘staatsmonopolistische regulering’ — *op den duur* een snel uitgebreide reproductie, een hoge werkgelegenheidsgraad en een gedwongen structurele verandering van de economie *kan* waarborgen. En op die vraag krijgen we geen antwoord.

De bundel *Le capitalisme monopoliste d'état*, o.l.v. Paul Boccara uitgegeven door een aantal economen van de Communistische Partij van Frankrijk, die zich op het marxisme beroepen, is niet alleen het omvangrijkste, maar theoretisch ook verreweg het meest geraffineerde en belangrijkste boek dat tot dusver aan dit thema is gewijd.^[67] Tegelijk vindt men er de apogetische functie van de theorie van

het ‘staatsmonopolistische kapitalisme’ nog duidelijker in terug dan bij de DDR-auteurs en bij Tsjeprakow. Deze theorie moet de PCF-politiek rechtvaardigen, die tussen de eindfase van het kapitalisme en de socialistische revolutie een overgangsstadium inbouwt in de vorm van de ‘gevorderde democratie’, de *démocratie avancée*.^[68]

Ondanks talrijke interessante analyses, o.a. van de automatisering, de overaccumulatie, de inflatie, de ideologische gevolgen van de planningstechniek en de internationalisering van de productiekrachten, laten de Franse CP-auteurs het hoofdkenmerk van het laatkapitalisme, nl. *de crisis van de kapitalistische productieverhoudingen*, die voortvloeit uit de ontplooiing van alle interne tegenspraken van de kapitalistische productiewijze, volledig buiten beschouwing. Daar deze auteurs het ‘staatsmonopolistische kapitalisme’ als ‘objectieve aanpassing’ van de productieverhoudingen aan de zich verder ontplooiende productiekrachten^[69] beschouwen en in de ‘gevorderde democratie’ deze ‘aanpassing’ in het voordeel van de arbeiders willen ‘benutten’, verliezen ze iedere zin voor het feit, dat de uitbuiting van de arbeidskracht op die productieverhoudingen *gefundeerd* is.^[70] Hoe men die uitbuiting kan afschaffen zonder de kapitalistische productieverhoudingen zelf op te heffen, blijft een raadsel.^[71]

In ditzelfde verband moeten wij erop wijzen, dat de Franse auteurs de basis van de marxistische waarde- en meerwaardetheorie uit het oog schijnen te verliezen, nl. het feit, dat het kapitalisme (‘liberaal’ of monopolistisch, vroeg- of laatkapitalisme) gebaseerd is op *veralgemeende warenproductie*. De tegenspraken van de warenproductie spelen in hun boek een volledig ondergeschikte rol; in de context van het ‘ontnemen van de macht aan de monopolies’ duiken ze helemaal niet op.^[72] Dat is geen toeval, want de ‘gevorderde democratie’ blijft volstrekt binnen het kader van de kapitalistische productiewijze, en de PCF-auteurs zien af van een diepgaande marxistische kritiek op de warenproductie, alleen al omdat de theorie van de ‘socialistische warenproductie’ tot een hoofdpeiler van de apogetische opvattingen van de Sovjetbureaucratie werd gemaakt.

[1] Dat beide processen voor hun slachtoffers helemaal geen ‘vanzelfsprekende’ en spontaan aanvaarde processen waren, kan zelfs taalhistorisch worden aangetoond. Onderwerping van de gebruikswaarde aan de ruilwaarde vloeit evenmin voort uit ‘het wezen van de mens’ als zijn onderwerping aan de almachtige heerschappij van het grootkapitaal. Tot diep in de 19de eeuw herhalen de nog binnen de natuurlijke economie gevangen boeren hun verontwaardigde schreeuw: warenhandel is synoniem met diefstal en zwendel. En juist zoals toen de handelaar, verschijnt nu de organisator of planner als plichtter. Sinds de Eerste Wereldoorlog legt de volksmond hardnekkig verband tussen ‘organiseren’ en ‘ste-

len' (ontstaan in de oorlogseconomie en de gevangenkampen) en staat het Duitse *verplanen* gelijk aan 'verkwisten' (resp. verdonkeremenen).

[2] Galbraith's *The New Industrial State is* met zijn geloof aan de almacht van de 'technostructuur' het archetype van die stelling.

[3] Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society*, Basic Books, New York 1973.

[4] Wulf D. Hund, pp. 75, 78-87, 91, 131 e.v.

[5] Leo Kofler, p. 74.

[6] Zie hoofdstuk 12 van dit boek.

[7] Zie Hartmut Lange: 'In de kunst, en alleen in de kunst, kan het voorkomen dat de waardeproductie zijn drager, de gebruikswaarde, tot onherkenbaarheid misvormt. In de auto-industrie zou dat moeilijker zijn' (*Die Revolution als Geisterschiff — Massenemanzipation und Kunst*, Rowohlt, Hamburg 1973, p. 69).

[8] Vgl. Herbert Marcuse, *One-Dimensional Man*, Londen 1964, vooral de hoofdstukken 6 en 7.

[9] Daniel Bell (*The End of Ideology*, Glencoe 1960) schijnt dit begrip als eerste te hebben geformuleerd.

[10] Leo Kofler, pp. 114-118, 135-145.

[11] Het begin van een dergelijke onjuiste, gereïficeerde opvatting is al te vinden bij N. Boecharin (*Theorie des historischen Materialismus*, pp. 126, 131, 148-150) en werd toen reeds door Lukács bekritiseerd. In de *One-Dimensional Man* komt Marcuse zeer dicht bij een analoge reïfictie van de natuurwetenschap.

[12] Jürgen Habermas, *Technik und Wissenschaft als Ideologie*, Frankfurt 1969, p. 56 e.v.

[13] Barry Commoner, *The Closing Circle: Nature, Man and Technology*, Londen 1971, p. 178.

[14] Daarom zijn marxistische sociologen zoals Henri Lefèbvre, die zich grondig hebben beziggehouden met urbanisatieproblemen, verwoede tegenstanders van de technocratie en van het blind geloof in de expert op zijn deelsterrein. Zie zijn boeken: *Vers le cybernanthrope*, Parijs 1971; *La pensée marxiste et la ville*, Casterman, 1972.

[15] Ook dit probleem heeft Kofler voortreffelijk geanalyseerd (p. 64-65). Daarentegen ontbreekt bij hem een analyse van de beide andere mystificerende aspecten van de ideologie van de 'technologische rationaliteit' die we verderop zullen behandelen.

[16] Vanzelfsprekend vormt het bestaan in de schaduw van de dreigende nucleaire vernietiging, waartoe de huidige mensheid veroordeeld is, een voedingsbodem voor dit om zich heen grijpende fatalistische irrationalisme.

[17] Zie Georg Lukács, *Die Zerstörung der Vernunft*, Neuwied 1962.

[18] Een belangrijke rol speelt hierbij de in het laatkapitalisme ongeremd stijgende psychische frustratie van de mensen, o.a. als gevolg van de systematisch gecultiveerde ontevredenheid van de consumenten met hun gegeven consumptieniveau — zonder welke een voortdurende stijging van de consumptie onmogelijk zou zijn.

[19] Milgram, *Obedience to Authority*, Tavistock Publication, Londen 1974.

[20] Die problematiek wordt grondiger behandeld in het laatste hoofdstuk.

[21] In haar beoordeling van de Oostbloklanden schommelt de heersende ideologie tussen een 'totalitaristische' en een 'convergentietheorie', waarbij deze zich pragmatisch aanpast aan de dominerende behoeften van de 'koude oorlog' of van de 'ontspanning', aan de behoeften van de heersende klassen wel te verstaan.

[22] Theodor W. Adorno, 'Marginalien zu Theorie und Praxis', in: *Stichworte — Kritische Modelle 2*, Frankfurt 1969, p. 181.

[23] De perspectiefloze toestand waarin de Frankfurter Schule zich gemanoeuvreed heeft (en waarin ook Herbert Marcuse zich vóór de Franse mei bevond) hangt beslissend af van de stelling, dat de 'geïntegreerde' proletarische massa's definitief niet meer in staat zouden zijn om hun handelen door een socialistisch bewustzijn te laten bepalen. Dit probleem hebben we grondig behandeld in 'Lenin und das Problem des proletarischen Klassenbewusstseins', dat verschenen is in de bundel *Lenin. Revolution und Politik*, Frankfurt 1970.

[24] Zie James Ridgeway, *The Politics of Ecology*, New York 1970.

[25] Georg Lukács, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, p. 99 e.v.

[26] In tegenstelling tot veel van zijn leerlingen had Lukács dit goed begrepen: 'Het is immers duidelijk, dat de hele opbouw van de kapitalistische productie berust op die wisselwerking tussen streng wetmatige noodzaak op het niveau van alle afzonderlijke verschijnselen en de betrekkelijke irrationaliteit van het totale proces' (p. 113). Maar af en toe reduceert hij die 'betrekkelijke irrationaliteit' hoofdzakelijk tot overproductiecrises.

[27] 'De werkelijke economie — bezuiniging — bestaat in besparing van arbeidstijd; minimum (en reductie tot een minimum) van de productiekosten; die besparing is echter identiek met de ontwikkeling van de productiekraft. Dus hoegenaamd niet het zich ontzeggen van genot, maar het ontwikkelen van macht, van vermogen tot produceren en vandaar zowel van het vermogen als van de middelen tot genieten' (Karl Marx, *Grundrisse*, p. 599).

[28] Richard J. Barnet, p. 138. — Barry Commoner, 'On the Meaning of Ecological Failures in International Development', in: *The Careless Technology*, p. XXIV.

[29] Maurice Godelier, *Rationalité et irrationalité en économie*, Parijs 1966, pp. 21-29, 98. Godeliers

polemiek is gericht tegen Oskar Langes *Politische ökonomie*, Frankfurt 1969.

[30] Maurice Godelier, p. 290.

[31] Zie bijv. Karl Marx, *Grundrisse*, p. 387.

[32] Ernst Bloch anticepeerde al in 1936 de hele huidige problematiek van de ‘technologische rationaliteit’, toen hij schreef: ‘Doordat het eten het bewijs van de pudding is, d.w.z. de praktijk het bewijs van de theorie, heeft de technische praktijk, zoals die door de wiskundige natuurwetenschap mogelijk is gemaakt, op dit gebied de burgerlijke calculatie inderdaad grotendeels gerechtvaardigd. Maar de burgerlijke techniek heeft eveneens het aantal ongevallen vergroot, en een technisch ongeval komt methodologisch overeen met een economische crisis; hetgeen wil zeggen dat ook de mathematische berekening zich nog abstract verhoudt tegenover haar object, er nog niet materieel-concreet mee verbonden is’ (*Das Materialismusproblem, seine Geschichte und Substanz*, 1972, pp. 433-434). Zie eveneens Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, Frankfurt 1969, p. 811, waar technische ongevallen en economische crises toegeschreven worden aan een ‘slecht gemedieerde, abstracte verhouding van de mensen tot het materiële substraat van hun handelen.’

[33] Frederic M. Scherer, *The Weapons Acquisition Process: Economic Incentives*, Division of Research Graduate School of Business Administration, Boston, 1964, pp. IX-X.

[34] E.B. Pasukanis, *La théorie générale du droit et le marxisme*, Parijs 1970, pp. 110-111.

[35] Op die ontwikkeling had Rudolf Hilferding al in 1914 gewezen, toen deze nog maar in de kiem zichtbaar was: ‘Organisationsmacht und Staatsgewalt’, in: *Die Neue Zeit*, 32ste jrg., deel 2, p. 140 e.v.

[36] Enkele overduidelijke voorbeelden van de laatste tijd — bijv. het geval van het farmaceutische concern Richardson-Merrell, dat de resultaten van het onderzoek naar het anticholesterol medicijn MER/29 vervalste om te verbergen, dat dit middel haaruitval en staar kon veroorzaken — geven Robert L. Heilbroner e.a. in: *In the Name of Profit*, Doubleday, New York 1972.

[37] ‘Een zaak die “juist” en “verkeerd” zou definiëren in termen die een goed ontwikkeld hedendaags bewustzijn bevredigen, zou niet kunnen overleven. Van geen enkele onderneming kan verwacht worden dat deze de maatschappelijke belangen dient, tenzij haar eigenbelang er ook mee gediend is, hetzij door winstverwachtingen hetzij door het vermijden van straf. (...) Zelfs de wettelijke dwang wordt in de mentaliteit van het concern dikwijls eerder als een element in een geschil tussen regering en het concern, dan als een beschrijving van “juist” of “verkeerd” beschouwd. De archieven van de Federal Trade Commission, de Food and Drug Administration en andere regeringsinstanties zitten vol verslagen van respectabele (!) ondernemingen die niet gearzeld hebben om de wet te ontduiken of al te ruim te interpreteren als ze dachten dat ze niet gesnapt zouden worden. *Het is niet ongebruikelijk dat ondernemingen de wet schenden, zelfs als ze verwachten dat ze betrapt zullen worden, als de berekening uitwijst*

dat de uiteindelijke boete maar een fractie is van de winsten die ze ondertussen kunnen binnenhalen door de wet te schenden’ (Albert Z. Carr, ‘Carl an Executive Afford a Conscience?’ in: *Harvard Business Review*, juli-augustus 1970, p. 63, onze cursivering). Zie eveneens Louis Finkelstein, ‘The Businessman’s Moral Failure’, in: *Fortune*, september 1968.

[38] *Business Week* heeft op 18 maart 1972 een artikel gepubliceerd dat aantoont, waarom de geweldig toegenomen juridische activiteit van de staat enerzijds en de groeiende productdifferentiatie van de concerns anderzijds in tegenstelling tot vroeger een permanente en *rechtstreekse* beïnvloeding van de staat door *ieder* groot concern onvermijdelijk maken. Hetzelfde artikel wijst erop, dat die beïnvloeding niet alleen via beroepslobbyisten, maar ook via directe interventie van de conerndirecteuren zelf gebeurt.

[39] Neil W. Chamberlain, *The Limits of Corporate Responsibility*, Basic Books, 1973.

[40] *Le Monde*, 26-10-1974.

[41] Zie o.a. C. Wright Mills, p. 343 e.v. Zie ook Fred J. Cook, *The Corrupted Land*, Londen 1967.

[42] ‘Robert Vesco werd bedrogen: zelfs met \$ 250.000 kon hij zich de regering niet van het lijf houden. Maar macht over hele sectoren van het staatsapparaat (...) wordt niet gegarandeerd door een paar keer flink over de brug te komen. En evenmin kunnen deze concern-“transacties” geëlimineerd worden door wettelijk te bepalen dat georganiseerde omkoperij in het openbaar moet plaatsvinden. Men kan het probleem illustreren door Vesco’s lot te vergelijken met dat van de grote zuivelcoöperaties (die optreden als reusachtige marketingconcerns). In maart 1971 droegen zij \$ 422.500 bij aan Nixons verkiezingscampagne in ruil voor een reusachtige stijging van de prijssubsidies. Zoals het hoofd van een zuivelcoöperatie aan één van de leden schreef: “Op 23 maart 1971 zat ik met negen andere zuivelhandelaars in de kabinetskamer van het Witte Huis rond de tafel met de president van de Verenigde Staten. (...) Twee dagen later kwam er een besluit van het Amerikaanse ministerie van landbouw om de steunprijs voor melk te verhogen tot 85 % van de vastgestelde verkoopprijs. Dat bracht voor de zuivelboeren \$ 500 tot 700 miljoen extra in het laatje.” Aan het begin van de campagne van 1972 werd deze transactie openbaar gemaakt door Jerry Landauer in de *Wall Street Journal* en door een proces dat was aangespannen door William Dobrovir, een burgerrechtenadvocaat, uit naam van Nader. Hun onthullingen haalden veel meer boven water dan die waarop de beschuldiging tegen Vesco en Mitchel gebaseerd was. Toch klonken er maar weinig protesten vanuit het Congress, waarvan de leden in 1972 \$ 1,6 miljoen als bijdragen ontvingen’ (*The New York Review of Books*, 2-6-1973).

[43] Robert Engler, *The Politics of Oil*, p. 457.

[44] In het op het 22ste partijcongres van de CPSU aangenomen programma staat te lezen: ‘Het huidige tijdperk, dat op de eerste plaats gekenmerkt wordt door de overgang van het kapitalisme naar het socia-

lisme, is het tijdperk van de strijd tussen twee tegengestelde maatschappelijke stelsels, van de socialistische revoluties en de nationale bevrijdingsrevoluties, van het ineenstorten van het imperialisme, van de liquidatie van het koloniale systeem, het tijdperk waarin steeds nieuwe volkeren de weg van het socialisme opgaan, het tijdperk van de triomf van het socialisme en het communisme op wereldschaal. In het hart van dit tijdperk bevinden zich de internationale arbeidersklasse en haar voornaamste verworvenheid: het socialistische wereldsysteem' (*Programme du Parti Communiste de l'Union Soviétique*, Editions en langues étrangères, Moskou 1961, p. VII). Verder: 'De internationale revolutionaire beweging van de arbeidersklasse heeft overwinningen behaald van een universele draagwijdte. Het socialistische wereldsysteem is zijn voornaamste verovering. Door zijn exemplarische waarde oefent het overwinende socialisme een revolutionaire werking uit op de geest van de arbeiders van de kapitalistische wereld, spoort hen meer aan tot strijd tegen het imperialisme en vergemakkelijkt in grote mate de voorwaarden van die strijd' (p. 32). En tenslotte: 'In de loop van de tien volgende jaren (1961-1970) zal de Sovjetunie, die de materiële en technische basis van het communisme zal scheppen, het machtigste en rijkste kapitalistische land, de VS, voorbijstreven in de productie per inwoner' (p. 65). — 'Zo zal de Sovjetunie het land zijn, waar de arbeidsdag het kortst ter wereld is, maar ook het productiefst en het best betaald' (p. 97).

[45] Slechts drie citaten uit een overvloed: 'We verdedigen niet de positie van een grote mogendheid, (...) geen nationale belangen, we beweren, dat de belangen van het socialisme, de belangen van het wereldsocialisme hoger staan dan de nationale belangen, hoger dan de staatsbelangen' (14 mei 1918) (V.I. Lenin, *Werke*, deel 27, p. 372, Berlijn 1960). De bourgeoisie is in grotere mate internationaal dan de kleine bezitters. In de tijd van de vrede van Brest werden we hardhandig met dit feit geconfronteerd, toen de Sovjetmacht de werelddictatuur van het proletariaat en de wereldrevolutie boven alle offers stelde, hoe zwaar die ook mochten zijn' (V.I. Lenin, *Werke*, deel 29, p. 133, Berlijn 1960). 'Toen wisten we dat onze overwinning slechts dan een overwinning zou zijn, als onze zaak in de hele wereld de overwinning behaalde — want we zijn ons werk uitsluitend in afwachting van de wereldrevolutie begonnen' (6 nov. 1920) (V.I. Lenin, *Sämtliche Werke*, tweede druk, deel 25, Berlijn 1930, p. 590). Zie over hetzelfde thema onze brochure, *Friedliche Koexistenz und Weltrevolution*, Mannheim 1970.

[46] Het is hier niet de plaats om de verhouding tussen democratische oplossingen en overgangsoplösungen in de imperialistische landen in het imperialistische tijdperk diepgaand te behandelen. Revolutionaire marxisten zullen zich verzetten tegen iedere afbraak van de democratische vrijheden en de uitbouw ervan bevorderen. Maar ze moeten de werkers erover inlichten, dat een werkelijke inhoudelijke democratie zonder opheffing van de kapitalistische productieverhoudingen en de burgerlijke staat onmogelijk is, en slechts in het kader van een socialistische radendemocratie bereikt kan worden. Ze moe-

ten vooral iedere tendens bestrijden, die de werkers van de strijd voor hun *antikapitalistische klasse-doelinden* afhoudt, onder het voorwendsel dat zulk een strijd 'voorbarig' is, de 'democratische etappe overslaat' en de 'antimonopolistische alliantie in gevaar brengt'. Zulk een tendens demobiliseert de arbeidersklasse en verzwakt haar slagvaardigheid.

[47] V.I. Lenin: 'Ofwel we zijn er werkelijk vast van overtuigd, dat de hele economische en sociaal-politieke toestand in het imperialistische tijdperk tot de proletarische revolutie leidt, en dan is het onze onvoorwaardelijke plicht, de massa's de noodzaak van de revolutie duidelijk te maken. (...) Ofwel we zijn er niet van overtuigd dat de toestand revolutionair is, en dan hoeven we geen woord te verliezen over de oorlog tegen de oorlog' (Lenin, Zinovjev, *Gegen den Strom*, Hamburg 1921, pp. 288-289).

[48] V.I. Lenin, *Oeuvres*, deel 29, p. 118.

[49] Werner Petrowsky geeft een interessante analyse van de opeenvolgende varianten van de theorie van het staatsmonopolistische kapitalisme in zijn opstel 'Zur Entwicklung der Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus', in: *Probleme des Klassenkampfes*, nr. 1, nov. 1971, p. 129 e.v.

[50] Victor Tcheprakov, *Le capitalisme monopoliste d'état*, Moskou 1969; V. Kuusinen (ed.), *Les principes du marxisme-léninisme*, Moskou 1961, p. 32 e.v.

[51] Victor Tcheprakov, pp. 15, 16-18.

[52] Victor Tcheprakov, pp. 16, 96, 119, 120, 428.

[53] Victor Tcheprakov, p. 17.

[54] Victor Tcheprakov, p. 15.

[55] Victor Tcheprakov, p. 427.

[56] Victor Tcheprakov, p. 427.

[57] Victor Tcheprakov, p. 460.

[58] Victor Tcheprakov, p. 460.

[59] De tegenspraak in deze argumentatie van Tsjepprakow komt aan het licht, als dezelfde auteur op andere plaatsen onderstreept dat de 'niet-monopolistische' lagen, die meer dan de monopolies aan het 'laissez-faire' vasthielden, 'in wezen reactionair' zijn.

[60] Rudi Gündel, Horst Heiningen, Peter Hess, Kurt Zieschang, *Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, Berlijn 1967. p. 17 e.v.

[61] Gündel, Heiningen, Hess, Zieschang, p. 40.

[62] Idem, pp. 50, 66.

[63] Idem, p. 317.

[64] Idem, p. 326.

[65] Alfred Lemnitz, 'Die westdeutsche Bundesrepublik — ein Staat der Monopole', in: *Einheit*, 1964,

p. 91.

[66] Lemnitz, p. 351.

[67] Paul Boccara (ed.), *Le capitalisme monopoliste d'état*, twee delen, Parijs 1970.

[68] *Le capitalisme monopoliste d'état*, deel 1, pp. 185-192, deel 2, pp. 388-440.

[69] *Le capitalisme monopoliste d'état*, deel 1, pp. 157-159, 177, 183. — Roger Garaudy, *Le grand tournant du socialisme*, Parijs 1969, verdedigt een soortgelijk standpunt.

[70] Paul Boccara en zijn medewerkers spreken openlijk van de 'heterogene' (sic) productieverhoudingen (deel 1, p. 191; deel 2, pp. 342, 363-367), zonder te beseffen dat dit in het kader van Marx' opvatting over de kapitalistische productiewijze niet alleen een revisionistisch, maar een zinloos begrip is. De economie kan niet tegelijk volgens de wetten van de concurrentie tussen de kapitalen en de accumulatie dwang die eruit voortvloeit én volgens de kwalitatief andere wetten van de behoeftebevrediging functioneren.

[71] Victor Tsjeprikow is eerlijker op dat punt. Hij zegt openlijk dat 'de algemene democratische hervormingen de uitbuiting van de mens door de mens teniet doen' (p. 456). Boccara en zijn medeauteurs stellen van hun kant: 'Tegenwoordig omhullen de kapitalistische productieverhoudingen, in hun moderne staatsmonopolistische vorm, de hele samenleving met een netwerk waarin alles met alles verband houdt' (deel 1, p. 181). Het valt hoegenaamd niet te verklaren, hoe onder die voorwaarden de macht van de monopolies gebroken kan worden zonder de kapitalistische productieverhoudingen op te heffen.

[72] Het probleem van de wareneconomie wordt slechts in verband met de geld- en inflatieproblematiek ontleed (deel 1, pp. 390-401). In de beschrijving van de 'gevoerde democratie' wordt het helemaal niet behandeld; een 'rationele organisatie van de productie' wordt als mogelijk voorgesteld door nationalisering binnen een kapitalistische wareneconomie (deel 2 p. 362 e.v.).

Het laatkapitalisme in zijn totaliteit

Het volgende probleem moet worden opgelost: hoe kan men de toenemende pogingen tot regulering van de economie door privé-ondernemingen en de staat uit de immanente ontwikkelingswetten van het kapitaal zelf verklaren en zo tegelijk de grenzen van die regulering bepalen, d.w.z. bewijzen dat deze in laatste instantie niet bij machte is om de interne tegenspraken van de kapitalistische productiewijze te overwinnen? Of anders gezegd: hoe kan de *vervlechting* van 'georganiseerd kapitalisme' en veralgemeende warenproductie geanalyseerd en begripsmatig worden weergegeven?

Dat de pogingen tot verklaring van het laatkapitalisme — zowel van marxistische als van niet-marxistische zijde — tot dusver mislukt zijn, is in laatste instantie toe te schrijven aan het feit, dat ze met deze vervlechting geen rekening hebben gehouden, dat met andere woorden de beroemde formule, die Marx in *Das Kapital* op de naamloze vennootschappen toegepast heeft, niet begrepen is: '*Het is de opheffing van de kapitalistische productiewijze in de schoot van de kapitalistische productiewijze zelf*, en aldus een zichzelf opheffende tegenspraak, die klaarblijkelijk naar voren komt als slechts een overgangspunt naar een nieuwere productievorm. Als een dergelijke tegenspraak wordt hij dan ook zichtbaar. In bepaalde sferen brengt deze het monopolie tot stand en lokt daarmee staatsinmenging uit. Hij reproduceert een nieuwe financiële aristocratie, een nieuw soort parasieten in de gedaante van projectenmakers, oprichters van maatschappijen en louter nominale directeuren; een heel systeem van zwendel en bedrog met betrekking tot de oprichting van maatschappijen, de uitgifte van en de handel in aandelen. Het is privéproductie zonder de controle van privébezit.'

[1] En: 'Het kredietwezen verschijnt slechts als voornaamste hefboom van de overproductie en overspeculatie in de handel, omdat het reproductieproces, dat uiteraard elastisch is, hier tot aan de uiterste grens geforceerd wordt, en wel juist daarom geforceerd omdat een groot deel van het maatschappelijke kapitaal door niet-bezitters gebruikt wordt, die de zaken dan ook heel anders aanpakken dan de eigenaar die, voor zover hij zelf functioneert, de perken van zijn privékapitaal angstvallig in het oog houdt. Hieruit blijkt alleen maar, dat de op het antagonistische karakter van de kapitalistische productie gebaseerde valorisering van het kapitaal een werkelijke, vrije ontwikkeling slechts toestaat tot op een bepaald punt en dus feitelijk een imma-

nente hindernis en beperking voor de productie is, die door het kredietwezen voortdurend wordt doorbroken.’[2]

Met uitzondering van die dogmatici, die genoeg nemen met de bewering dat er sinds de Tweede Wereldoorlog (of zelfs sinds de economische wereldcrisis van 1929-1932) in de internationale kapitalistische economie niets is veranderd, zijn alle niet-marxistische en marxistische pogingen tot verklaring van de laatkapitalistische economie tot een gemeenschappelijke noemer te herleiden: de regulering van de economie door de privésector en de staat zou erin geslaagd zijn, het intern tegenstrijdige karakter van die productiewijze af te zwakken, te verminderen resp. op te heffen. De verschillende varianten van die stelling — gaande van de ‘gemengde economie’ tot de stelling van het ‘verdwijnen van het kapitalisme’, de zgn. ‘industriële samenleving’ — vinden we terug in de politieke economie van het laatkapitalisme. De belangrijkste conclusie hebben ze echter alle gemeen.

In die zin heeft de ‘officiële’ politieke economie van het laatkapitalisme zowel in de vertegenwoordigers die zich op het marxisme beroepen als in haar niet-marxistische exponenten een gemeenschappelijke groep voorvaders: de theoretici van de graduele verzachting van de tegenstellingen van het kapitalisme, de graduele overgang van de kapitalistische productiewijze naar een ‘gemengde economie’. De belangrijkste vertegenwoordiger van die school was Eduard Bernstein. De Duitse sociaaldemocraat Richard Löwenthal (Paul Sering), de Engelse sociaaldemocraten uit de jaren ’40 en ’50 — vooral Strachey en Crosland — vormen de overgang naar de eigenlijke ‘officiële’ politieke economie van de jaren ’60 van onze eeuw.[3] Deze ‘officiële’ theorie van het laatkapitalisme is zelf de uitdrukking van dit laatkapitalisme. De algemeen heersende technocratische ideologie van deze fase van de burgerlijke maatschappij, die zweert bij de bekwaamheid van de experts om alle explosieve tegenstellingen te overwinnen resp. de antagonistische klassen langzamerhand in de bestaande maatschappelijke orde te integreren, vloeit voort uit de specifieke rol van de techniek en economische programmering in het laatkapitalisme. De politieke economie van het laatkapitalisme is het sluitstuk van de in hoofdstuk 16 beschreven algemene ideologie van het laatkapitalisme en is in dit opzicht een constituerend bestanddeel van die productiewijze. Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken, dat de verschillende pogingen om het laatkapitalisme te verklaren analoog, zo niet identiek zijn. Als producten van dezelfde maatschappelijke klasse resp. maatschappelijke laag (de laatkapitalistische technocratische intelligentsia) zijn ze een getrouwe weerspiegeling van de denkstructuur van die laag en vertonen ze een soortgelijke blindheid voor de problemen resp. maatschappelijke vooringenomenheid. Bij de auteurs die zich op de marxistische methode beroepen is die vooringenomenheid bovendien nog toe te schrijven, ofwel aan een gedeeltelijk onbegrip voor die methode, ofwel aan een belangenvervlochtenheid met de geprivilegieer-

de lagen van de arbeidersklasse, die belang hebben bij de handhaving van de internationale maatschappelijke status quo (de Sovjetbureaucratie in het Oostblok, de vakbonds-bureaucratie en de sociaaldemocratische regeringsbureaucratie in het Westen en in Japan).

Het probleem van het sociale karakter van het laatkapitalisme kan niet bevredigend worden opgelost door een willekeurige scheiding aan te brengen tussen het maatschappelijke resp. socio-politieke en het economische terrein.[4] Als men de kapitaalverhouding reduceert tot alleen de hiërarchische verhoudingen in het bedrijf, miskent men een doorslaggevend aspect van deze totaliteit die berust op de veralgemeende warenproductie, op de door het privébezit — d.w.z. een in vele autonome centra van macht over de productiemiddelen versplinterde en daardoor *particuliere arbeidsorganisatie* — en door de concurrentie gecreëerde dwang tot voortdurende accumulatie van kapitaal (om de productiekosten te drukken) en voortdurende verhoging van de arbeidsproductiviteit.[5] Alle bewegingswetten van de kapitalistische productiewijze hebben hun wortels in deze sociaaleconomische specificiteit.

Uitbuiting van de rechtstreekse producenten is er in alle op klassenverdeling gebaseerde maatschappelijke structuren en productiewijzen geweest. De specifiek *kapitalistische* uitbuiting kan slechts begrepen worden vanuit de veralgemeende warenproductie, die vanzelfsprekend ook de verandering van arbeidskracht in koopwaar en van productiemiddelen in kapitaal inhoudt. Of het laatkapitalisme nu een ontwikkelingsfase is van de kapitalistische productiewijze resp. van het monopolistische stadium daarvan, of een maatschappelijke structuur die de ontwikkelingswetten van het kapitalisme al transcendeert, de aard van het laatkapitalisme kan slechts aan de hand van één centraal criterium worden bepaald: is de regulering van de economie door de staat of de ‘macht van de monopolies’ of die twee samen in staat om de werking van de waardewet definitief en duurzaam uit te schakelen?

De bevestiging van die mogelijkheid betekent, dat de huidige maatschappij niet langer kapitalistisch is. In dat geval zou de ontwikkeling van de economie voortaan niet meer bepaald worden door de objectieve ontwikkelingswetten van de kapitalistische productie, die zich achter de rug van de mensen om voltrekken, maar door bewust geplande of willekeurige[6] beslissingen van de monopolies en de staat. Als er dan toch nog economische crises en recessies optreden, zijn die niet meer inherent aan het systeem, maar toe te schrijven aan subjectieve fouten of onvoldoende kennis van de ‘bestuurders van de economie’. In dat geval is het slechts een kwestie van tijd, vóór die fouten in de regulering van de economie zijn opgeheven en hebben we inderdaad met een ‘industriële samenleving’ zonder crises te maken. — Als men die mogelijkheid daarentegen ontkent, dan is die ‘regulering van de economie’ door de monopolies en de staat slechts een poging om de werking van de waardewet te vervormen en tijdelijk te

verzachten, d.w.z. uit te stellen, en dan moet die wetmatigheid zich op den duur doorzetten. Dan blijven de crises inherent aan het systeem. Dan zal de economie van de Westerse ‘industriële samenleving’ zich op den duur blijven ontwikkelen volgens de door Marx ontdekte ontwikkelingswetten van de kapitalistische productiewijze. Dan blijft het *kapitalistische* karakter van de huidige economische en maatschappelijke orde onaanvechtbaar.

Dit boek is gewijd aan de fundering van die tweede stelling. Het gaat er nu om, de in de vorige hoofdstukken gesponnen draden van de analyse samen te vatten en *aan te tonen op welke wijze de waardewet zich in het laatkapitalisme als geheel doorzet*. De waardewet moet in een warenproducerende kapitalistische maatschappij een dubbele rol vervullen: 1. de verdeling van de economische rijkdommen (productiekrachten) over de verschillende takken van de economie volgens een objectieve maatstaf op basis van de kapitalistische drijfkrachten van de gehele economie regelen, om een periodiek economisch evenwicht en min of meer continue productie en reproductie te waarborgen;^[7] 2. die verdeling zodanig doorvoeren dat die minstens bij benadering beantwoordt aan de vraagstructuur (de verbruiksstructuur) van de ‘laatste consumenten’ (individuen, gezinnen of bredere consumptie-eenheden, voor de ‘sociale dienstverlening’, lokale, regionale, nationale en marginaal al internationale consumentengemeenschappen).^[8]

Zoals bekend werkt de waardewet alleen in het kader van de eenvoudige warenproductie direct via de ruilwaarde van de waren. In de kapitalistische productiewijze werkt hij via de mediatie van de wet van de nivellering van de winstvoet, d.w.z. via de concurrentie tussen de kapitalen. Doordat de winst niet evenredig verdeeld wordt naar de door ieder variabel kapitaal voortgebrachte meerwaarde, maar evenredig met de door iedere autonome firma in beweging gezette *totale* kapitaalmassa, eigent het kapitaal — dat de gemiddelde arbeidsproductiviteit opvoert door het gebruik van meer machines — zich een deel van de door de (vanuit het standpunt van de arbeidsproductiviteit beschouwde) ‘achtergebleven’ kapitalen voortgebrachte meerwaarde toe. De kapitalen zullen nl. wegvloeien uit sectoren waar de winstvoet onder het gemiddelde ligt, om naar die sectoren te stromen, waar deze boven het gemiddelde ligt. Dit leidt tot een herverdeling van de economische rijkdommen ten nadele van de eerste en ten voordele van de tweede, totdat de productiestijging hier de marktprijs en de winst doet dalen, en de daling van de productie daar de marktprijs en de winst verhoogt. Maar die herverdeling van de ruilwaarden moet samenvallen met de kapitalistisch bepaalde vraag naar gebruikswaarden. Twee gevallen moeten daarom apart onderzocht worden.

Als de waren die geproduceerd worden in de sector waar de winstvoet onder het gemiddelde ligt in grote trekken hun aandeel behouden in de vraagstructuur van de ‘laatste consumenten’, zal het wegvloeien van kapitaal uit die productietak slechts van *voorbijgaande* aard zijn. Door de vermindering van de productiekrachten die in die productietak ingezet zijn, zal de productie onder de vraag dalen, zal een prijsstijging een stijging van de winstvoet in de hand werken, die opnieuw kapitalen met een ‘moderne’ structuur naar die sector zal aantrekken. Uiteindelijk betekent dit hele proces slechts een aanpassing van de productiviteitsstructuur, van de organische samenstelling van het kapitaal, aan een — intussen gestegen — maatschappelijk gemiddeld niveau. Als het afvloeiingsproces uit een productietak echter samenvalt met een verandering in de consumptiestructuur van de ‘laatste consumenten’^[9] ten koste van de in die tak voortgebrachte gebruikswaarden, zal het kapitaal *definitief* uit die sector wegvloeien. Aan het einde van deze evenwichtsverstoring — de aanpassingsperiode — zal in die productietak een geringer deel van de maatschappelijke arbeid, van de productiekrachten, geïnvesteerd zijn dan vóór het wegvloeien van het kapitaal het geval was. (Dit geringe *aandeel* kan natuurlijk — bij een aanzienlijke groei van de totale productie — gepaard gaan met een absolute toename van de kapitaalmassa, en het zal op den duur altijd gepaard gaan met een stijging van de organische samenstelling van het daar ingezette kapitaal.) In dit geval brengt het wegvloeien van het kapitaal, als gevolg van de daling van de winstvoet in die sector tot onder het maatschappelijk gemiddelde, slechts tot uitdrukking dat de burgerlijke samenleving, op grond van een gewijzigde consumptiestructuur, de betreffende productietak een geringer deel van de totale ter beschikking staande economische rijkdommen toewijst.

Functie en grenzen van de monopolies (resp. van de monopolistische surpluswinsten) worden in het licht van deze algemene theoretische analyse onmiddellijk duidelijk. De functie van het monopolie is om door een bemoeilijken van de flux en reflux van kapitaal in bepaalde productietakken de nivellering van de winstvoet te verhinderen (resp. voor onbepaalde tijd uit te stellen). De grenzen van de monopolies liggen daar, waar zowel op het gebied van de gebruikswaarde als op dat van de ruilwaarde een dergelijke nivellering *op den duur niet te verhinderen is*, resp. waar de methodes die die nivellering moeten verhinderen geen resultaat hebben.

De juistheid van het begrip ‘monopoliekapitalisme’ (als verschillend van het ‘kapitalisme van de vrije concurrentie’) vloeit niet voort uit een afwezigheid van monopolies vóór het monopoliekapitalisme, noch uit een afwezigheid van concurrentie in het monopoliekapitalisme, maar ligt in de *nieuwe en specifieke* combinatie van concurrentie en monopolie^[10] die voortkomt uit een *kwalitatieve* stijging van concentratie en centralisatie van het kapitaal. Afgezien van het monopolie op grondbezit, dat een institutioneel karakter had, maakte de relatief geringe omvang van de waarde der ‘vele kapitalen’ onder

het kapitalisme van de vrije concurrentie het vrijwel onmogelijk om surpluswinsten voor langere tijd te handhaven. De drempels voor deelname waren te verwaarlozen. Onder het monopoliekapitalisme (en het laatkapitalisme is alleen maar een fase van het monopoliekapitalisme) werpt de gigantische omvang van de ‘monopolies’, d.w.z. de accumulatie van een aantal van deze ‘vele kapitalen’ die astronomische dimensies hebben gekregen,^[11] een formidabele hindernis op om de toegang tot gemonopoliseerde sectoren te blokkeren, zodat men langer kan profiteren van de surpluswinst.

Met deze benadering van het verschijnsel monopolie leggen we een zwaarder accent op de productiekant van het probleem dan op de marktkant. Natuurlijk betekent monopolie altijd op de eerste plaats het vermogen om de prijsconcurrentie uit te schakelen, d.w.z. de markt voor een bepaalde tijd te controleren. Maar marktcontrole wordt in laatste instantie bepaald door wat er gebeurt in de productiesfeer, en niet door wat zich afspeelt op de markt of in conspiratieve vergaderingen van financiers en managers. Als en wanneer surpluswinsten, die voortvloeien uit de monopolistische marktcontrole, voldoende concurrenten in dezelfde productietak bijeenbrengen, verdwijnt de monopoliesituatie tendentieel en daarmee de surpluswinst. Een ‘buiteneconomische macht’ kan een dergelijk herstel van de concurrentie in een bepaalde productietak of marktsector niet duurzaam verhinderen (ofschoon men de druk en de listen van wetgevers en politici, die onder pressie van monopolisten precies dat resultaat willen bereiken, niet mag onderschatten). Een vrijwel onoverkomelijke barrière is al het feit dat het, als er \$ 1 miljard nodig is om te kunnen concurreren met een monopolist, niet eenvoudig zal zijn om dat geld te vinden; de grote banken, die banden hebben met de monopolies, zullen dat geld in normale gevallen niet uitleenen, en het monopolie wordt daarmee beveiligd door de economische *facts of life*, en niet in de eerste plaats door een ‘buiten-economische’ macht.

Maar die veiligheid is niet eeuwig. De monopolies kunnen zich niet onttrekken aan de werking van de waardewet. Op den duur krijgt de concurrentie de overhand, zij het ook misschien geen prijsconcurrentie. De surpluswinsten van de monopolies worden aangetast.

Laat ons het probleem eerst vanuit het standpunt van de ruilwaarde bekijken. De hoofdpeiler van de marxistische waarde- en meerwaardetheorie is de stelling dat de totale toegevoegde waarde (inkomensmassa) waarover de maatschappij beschikt in het productieproces vooraf bepaald is door de totale hoeveelheid verrichte arbeid. Deze massa kan in het circulatieproces worden herverdeeld, maar niet vergroot of verkleind worden. De som van de productieprijzen blijft gelijk aan de som der waarden.^[12] Als de monopolies dus duurzaam monopolistische surpluswinsten weten te behalen, dan kunnen die slechts uit twee bronnen afkomstig zijn (of uit een combinatie van die twee): ofwel een vermindering

van de winstmassa waarover de niet-gemonopoliseerde productietakken beschikken, d.w.z. een daling van hun winstvoet onder het maatschappelijk gemiddelde; ofwel een verhoging van de maatschappelijke meerwaardevoet (een daling van de waarde van de waar arbeidskracht, die niet noodzakelijkerwijze verbonden hoeft te zijn met een daling van het reële loon). Nu hebben beide processen echter gevolgen op middellange en lange termijn, die de monopolistische winst ondergraven resp. doen dalen.

De verhoging van de maatschappelijk gemiddelde meerwaardevoet heeft twee tegenstrijdige effecten, die zich uiteindelijk ontladen in een daling van de maatschappelijke winstvoet, d.w.z. van de verhouding tussen totaalmaatschappelijk kapitaal en totaalmaatschappelijke meerwaardemassa. Enerzijds neemt de accumulatie van het kapitaal toe; anderzijds daalt het aandeel van de levende arbeid in de totaalmaatschappelijk verrichte arbeid. Maar omdat alleen de levende arbeid meerwaarde voortbrengt, is het slechts een kwestie van tijd, tot de door de versnelde kapitaalaccumulatie veroorzaakte stijging van de organische samenstelling van het kapitaal de stijging van de meerwaardevoet inhaalt, d.w.z. tot de winstvoet (inclusief die van de monopolies) gaat dalen.

Kan deze daling van de winstvoet zich uitsluitend tot de niet-gemonopoliseerde sectoren van de economie beperken? We onderzoeken nu de tweede mogelijke bron van monopolistische surpluswinsten: de herverdeling van de maatschappelijk voortgebrachte meerwaarde ten gunste van de monopolies. Om het onderzoek te vereenvoudigen, gaan we uit van de veronderstelling dat de hele afdeling I uit monopolies bestaat, terwijl in de hele afdeling II de vrije concurrentie blijft heersen. We veronderstellen een begintoestand, die door de volgende waardestructuur van de productie (bij een constante meerwaardevoet (100 %) en een stijgende organische samenstelling van het kapitaal) gekenmerkt is:

$$I \ 4.000c + 1.500v + 1.500m = 7.000 \ I$$

$$II \ 2.000c + 1.200v + 1.200m = 4.400 \ II$$

Onder voorwaarden van vrije concurrentie zou de nivellering van de winstvoet tussen beide sectoren in de achtereenvolgende cycli de volgende productieprijzen opleveren:

Iste cyclus:

$$I \ 4.000c + 1.500v + 1.705 \text{ winst} = 7.205 \text{ productiemiddelen}$$

$$II \ 2.000c + 1.200v + 995 \text{ winst} = 4.195 \text{ consumptiegoederen}$$

2de cyclus:

$$I \ 4.905c + 1.800v + 2.060 \text{ winst} = 8.765 \text{ productiemiddelen}$$

$$II \ 2.300c + 1.400v + 1.140 \text{ winst} = 4.840 \text{ consumptiegoederen}$$

3de cyclus:

$$I \ 6.005c + 2.160v + 2.450 \text{ winst} = 10.615 \text{ productiemiddelen}$$

$$II \ 2.760c + 1.600v + 1.310 \text{ winst} = 5.670 \text{ consumptiemiddelen}$$

Enz.[\[13\]](#)

Wanneer nu in plaats van een nivellering van de winstvoet op 31 % in de eerste cyclus, 30,75 % in de tweede cyclus, 30 % in de derde cyclus, enz., afdeling I een permanente monopolistische winstvoet van 40 % tracht te behalen, dan krijgt de herverdeling van de waarden de volgende structuur:

1ste cyclus:

$$I \ 4.000c + 1.500v + 2.200 \text{ winst} = 7.700 \text{ productiemiddelen}$$

$$II \ 2.000c + 1.200v + 500 \text{ winst} = 3.700 \text{ consumptiegoederen}$$

2de cyclus:

$$I \ 5.350c + 1.850v + 2.880 \text{ winst} = 10.080 \text{ productiemiddelen}$$

$$II \ 2.350c + 1.250c + 220 \text{ winst} = 3.820 \text{ consumptiegoederen}$$
[\[14\]](#)

3de cyclus:

$$I \ 7.610c + 2.070v + 3.370 \text{ winst} = 13.050 \text{ productiemiddelen}$$

$$II \ 2.460c + 1.300v + 0 \text{ winst} + 3.760 \text{ consumptiegoederen}$$
[\[15\]](#)

Al in de derde cyclus zou de monopolistische winstvoet van 40 % niet meer te verwezenlijken zijn. Ook als de niet-gemonopoliseerde sector helemaal geen winst meer zou maken — d.w.z. wanneer de

productie daar zou ophouden —, zou de winstvoet van de gemonopoliseerde sector I tot 3.370/9.680, d.w.z. tot minder dan 35 % gedaald zijn.

Als we in plaats van de veronderstelde sterk van het gemiddelde afwijkende monopolistische winstvoet — 40 % tegenover 31 % — een monopolistische winstvoet nemen, die dichter bij de maatschappelijk gemiddelde winstvoet ligt, bijv. 35 %, dan wordt de onmogelijkheid om die in stand te houden in de 6de in plaats van de 3de cyclus zichtbaar, zoals de volgende reeks aantoonst:[\[16\]](#)

1ste cyclus:

$$I \ 4.000c + 1.500v + 1.925 \text{ winst} = 7.425 \text{ productiemiddelen}$$

$$II \ 2.000c + 1.200v + 775 \text{ winst} = 3.975 \text{ consumptiegoederen}$$

2de cyclus:

$$I \ 5.025c + 1.900v + 2.424 \text{ winst} = 9.349 \text{ productiemiddelen}$$

$$II \ 2.400c + 1.425v + 901 \text{ winst} = 4.726 \text{ consumptiegoederen}$$

3de cyclus:

$$I \ 6.449c + 2.400v + 3.097 \text{ winst} = 11.846 \text{ productiemiddelen}$$

$$II \ 2.900c + 1.626v + 929 \text{ winst} = 5.455 \text{ consumptiegoederen}$$

4de cyclus:

$$I \ 8.417c + 2.929v + 3.971 \text{ winst} = 15.317 \text{ productiemiddelen}$$

$$II \ 3.429c + 1.826v + 784 \text{ winst} = 6.039 \text{ consumptiegoederen}$$

5de cyclus:

$$I \ 11.388c + 3.429v + 5.186 \text{ winst} = 20.003 \text{ productiemiddelen}$$

$$II \ 3.929c + 2.010v + 253 \text{ winst} = 6.192 \text{ consumptiegoederen}$$

6de cyclus:

I 15.924c + 3.779v + 5.842 winst = 20.003 productiemiddelen

II 4.079c + 2.063v + 0 winst = 6.192 consumptiegoederen

Ook als in de zesde cyclus de valorisering van het kapitaal in de niet-gemonopoliseerde sector volledig uitgeput raakt — wat zou moeten leiden tot een stopzetting van de productie in die sector —, zou de gemonopoliseerde sector de monopolistische winstvoet van 35 % niet meer bereiken: de winstvoet zou zelfs tot beneden het oorspronkelijke gemiddelde van 31 %, om precies te zijn tot 29,6 % gedaald zijn.

Men zou een aanvullende vereenvoudiging kunnen uitschakelen, nl. die van de constante meerwaardevoet. Met een stijging van de meerwaardevoet zou, al naar gelang het stijgingstempo, de onmogelijkheid om de monopolistische winstvoet te handhaven naar de 7de, 8de of 9de cyclus verschoven worden. Ook een verandering in de oorspronkelijke verhoudingen waarin het maatschappelijke kapitaal verdeeld wordt (tussen de beide afdelingen, tussen c en v, enz.) zou slechts het tempo veranderen waarmee de monopolistische winstvoet daalt. Dat alles maakt een preciezere formulering, maar geen opheffing van de ontwikkelingswet mogelijk: *hoe hoger de monopolistische winst is vergeleken met de gemiddelde winst en hoe groter de gemonopoliseerde sector is, des te sneller moet die dalen tot de aanvankelijk gegeven maatschappelijk gemiddelde winst resp. samen daarmee verder dalen*. De stijging van de meerwaardevoet kan daarbij slechts een vertragende rol spelen, maar die wet niet opheffen. Anders uitgedrukt: slechts zolang de gemonopoliseerde sector nog een tamelijk gering productiegebied beheerst, kan de monopolistische winst zich hoog boven de gemiddelde winst verheffen. Hoe meer de gemonopoliseerde sector zich uitbreidt, des te kleiner wordt het verschil tussen de monopolistische en de gemiddelde winst.

Dit verklaart, waarom de gemonopoliseerde sectoren er belang bij hebben niet alle sectoren, waar de 'vrije concurrentie' van kracht is op te slokken en zelfs nieuwe, niet-gemonopoliseerde sectoren in de economie te stichten. Het klassieke voorbeeld daarvan is het doorgeven van opdrachten aan uitgespaarde kleine en middelgrote bedrijven (*sous-traitance*). Het klassieke voorbeeld daarvan is de auto-industrie. Maar het systeem van toeleveringsbedrijven is uitgebreid tot de meeste gemonopoliseerde sectoren. In 1965 hadden de West-Duitse monopolies het volgende aantal toeleveringsbedrijven: AEG: 30.000; Siemens: 30.000; Krupp: 23.000; Daimler-Benz: 18.000; Bayer: 17.500; BASF: 10.000; Opel: 7.800.[\[17\]](#)

De voornaamste fout van Baran en Sweezy's *Monopoly Capital* is, dat ze de grenzen niet zien die het beperkte totaalmaatschappelijke meerwaardequantum aan de monopolistische winst stelt. Dit wordt veroorzaakt door een eclecticische verbinding van de marxistische arbeidswaardetheorie met het keynesiaanse begrip 'totale vraag', dat gebaseerd is op de neoklassieke theorie.[\[18\]](#) Baran en Sweezy's begrip 'surplus' omvat al die inkomens, die voortvloeien uit de *herverdeling* van het maatschappelijk inkomen, tweemaal en dikwijls zelfs driemaal. Daarmee verliest dit begrip zijn toepasbaarheid. Daarom is een vergelijking van het zogenaamde 'tendentieel stijgende surplus' zowel met Marx' wet van de tendentiële daling van de *gemiddelde winstvoet* als met Marx' hypothese van de tendentiële groei van de *meerwaardemassa* onmogelijk. Het betreft hier onvergelijkbare grootheden, waarvan de analyse bovendien bemoeilijkt wordt door het feit dat Baran en Sweezy ook surpluskapitalen in hun begrip 'surplus' betrekken. Het aan de monopolies toegeschreven vermogen om hun verkoopprijzen stabiel te houden (terwijl de kostprijzen dalen) — de voornaamste oorzaak van het 'stijgende surplus' — resulteert bij Baran en Sweezy in een permanente overkapitalisering. De monopolies verzelfstandigen zich in grote mate van de afzetmarkt en de geldmarkt. Het is duidelijk dat dit een extrapolatie is van een conjunctuureel verschijnsel. Tijdens de 'lange golf met expanderende grondtoon' is de zelffinancieringsquote van de monopolies in het algemeen duidelijk gestegen. Maar zodra de gemiddelde winstvoet weer begint te dalen, moet onvermijdelijk ook de zelffinancieringsquote van de concerns gaan dalen. Het is merkwaardig dat Sweezy, die dit verschijnsel als redacteur van het tijdschrift *Monthly Review* duidelijk begrepen en beschreven heeft, als medeauteur van *Monopoly Capital* hardnekkig vasthoudt aan de stelling van de verregaande financiële autonomie van de concerns, en dit ondanks de ervaringen van de jaren 1969-1971.[\[19\]](#)

Laat ons nu het probleem vanuit het standpunt van de gebruikswaarde beschouwen. Slechts in een bijzonder geval kan de systematische overdracht van meerwaarde van niet-gemonopoliseerde naar gemonopoliseerde sectoren voor een langere periode zonder al te grote storingen geschieden: wanneer met die overdracht een wijziging in de consumptiestructuur gepaard gaat, d.w.z. wanneer de effectieve vraag min of meer proportioneel verschuift met een verschuiving van het verbruik van gebruikswaarden uit de niet-gemonopoliseerde naar het verbruik van gebruikswaarden uit de gemonopoliseerde sector. In hoofdstuk 12 hebben wij aangetoond, dat zich in het laatkapitalisme inderdaad zo'n verschuiving heeft voorgedaan, o.a. ten koste van de landbouw, de textielproductie, de schoenproductie, de houtindustrie en soortgelijke industrietakken.[\[20\]](#) Maar hoewel er ongetwijfeld zo'n tendens bestaat, toont de probleemstelling al de moeilijkheid waarmee het monopoliekapitaal hier te kampen heeft. Het gaat er immers niet alleen om, *de voortdurende relatieve daling* van de vraag naar de in de niet-gemonopoliseerde sectoren voortgebrachte waren te verzekeren — wat door fysiologische omstandigheden onmogelijk is:

in gebieden met een gematigd klimaat kan het verbruik van voedingsmiddelen en kleding niet tot nul dalen —, maar die daling bovendien nog te verwezenlijken in een *nauwkeurig vastgelegde verhouding* tot het herverdelingsproces van de maatschappelijke meerwaarde. Het behoeft hier geen betoog, dat dit onder voorwaarden van privébezit en markteconomie uitgesloten is.[\[21\]](#)

Als het monopoliekapitaal op de toenemende inelasticiteit van een deel van de totale effectieve vraag probeert te reageren door vroeger niet-gemonopoliseerde terreinen op te slokken,[\[22\]](#) wordt automatisch het terrein van de gemonopoliseerde sector uitgebreid ten opzichte van de niet-gemonopoliseerde. Daardoor daalt de omvang van de surpluswinsten ten opzichte van de totale winstmassa, d.w.z. benadert de monopolistische winstvoet tendentieel steeds meer de gemiddelde winstvoet.

Als daarentegen de meerwaardeoverdrachten ten gunste van de gemonopoliseerde sectoren niet gepaard gaan met een bepaalde verschuiving in de consumptiestructuur, dan veroorzaakt dit een vertraging van de accumulatie in de niet-gemonopoliseerde sector die leidt tot een relatieve daling van de daar geproduceerde gebruikswaarden. De marktprijzen van die waren zullen stijgen, ook ten opzichte van de door de monopolies voortgebrachte waren, en de meerwaardeoverdracht wordt daardoor periodiek ongedaan gemaakt. In dit geval zal onder druk van de vraag een nivellering van de winstvoet inzetten, eventueel gecombineerd met een versnelde accumulatie van het kapitaal in de niet-gemonopoliseerde sector, d.w.z. met een aanpassing van de organische samenstelling van dat kapitaal aan die van de monopolies. Met periodieke tussenpozen voltrekt zich ditzelfde proces op afzonderlijke terreinen van de niet-gemonopoliseerde grondstoffenproductie resp. de landbouw.[\[23\]](#)

Het vermogen van de monopolies om zich op lange termijn definitief van een monopolistische surpluswinst te verzekeren — d.w.z. zich te onttrekken aan de werking van de waardewet en de concurrentie tussen de kapitalen via welke deze wet zich in het kapitalisme doorzet —, staat of valt dus met hun vermogen om een voortdurende afzet voor hun specifieke waren te waarborgen en wel in nauwkeurig bepaalde verhoudingen (zowel in verhouding tot de totale effectieve vraag als in verhouding tot de door de accumulatie van het monopoliekapitaal gestegen productiecapaciteit voor gebruikswaarden in die gemonopoliseerde sector). Men kan met Galbraith de geweldige ontplooiing van de reclame, van marktonderzoek en marketing interpreteren als *de poging om die specifieke vraag* in precieze hoeveelheden *veilig te stellen*;[\[24\]](#) de rationaliteit van die poging is op zijn minst twijfelachtig.[\[25\]](#) Het eindresultaat spreekt echter voor zich: geen enkel monopolie in geen enkele productietak kan zich op den duur aan de waardewet onttrekken; na een beginfase van aanzienlijke monopolistische surpluswinsten hebben ze allemaal vroeg of laat fasen van cyclische daling van de afzet doorgemaakt. Ze worden dus

allemaal bedreigd door permanente overcapaciteit resp. structurele relatieve daling van de afzet, als ze daar al niet door getroffen zijn. Het veronderstelde vermogen van de monopolies om zich duurzaam van stabiele winsten te verzekeren, waar een aantal burgerlijke en zich op het marxisme beroepende auteurs aan vasthouden, is een sprookje.[\[26\]](#)

Als de monopolies niet in staat zijn een duurzame groei van de afzet voor hun specifieke waren te bewerkstelligen, dan komt de concurrentie, ook tussen de monopolies, volledig tot haar recht. Het gevaar van een daling van de monopolistische surpluswinsten — d.w.z. van een geleidelijke assimilatie van de monopolistische winstvoet aan de tendentieel dalende gemiddelde winstvoet — kan slechts effectief worden tegengegaan door een voortdurende uitbreiding van de afzetgebieden en productdifferentiatie. Een zeer sterke drang tot productdifferentiatie gaat ook uit van het feit, dat monopolistische ondernemingen de neiging hebben om hun productie te beperken, terwijl hun kapitaal en productiecapaciteit de neiging hebben om sneller te groeien dan gemiddeld, juist als gevolg van de accumulatie van surpluswinst. Zij worden daardoor geconfronteerd met het probleem van de onderbezetting van de productiecapaciteit, een probleem dat door diversificatie van de productie tijdelijk kan worden opgelost: ‘Bij een gegeven vraag is het voor een monopolistische firma irrationeel om te investeren in de uitbreiding van de capaciteit van het oorspronkelijke product als de gemiddelde kosten ongewijzigd blijven, behalve als maatregel om penetratie te verhinderen of als begin van de strijd om een groter marktaandeel. (...) Bij een ongewijzigde vraagcurve, en afgezien van investeringen in kostenverlagende verbeteringen die het probleem alleen maar verschuiven naar een later stadium blijft slechts investering in nieuwe producten over. (...) De tendens tot diversificatie is waarschijnlijk groter, naarmate de vraagelasticiteit van het originele product kleiner is, de overtollige capaciteit groter is, en de specialisatiegraad van de productieve voorzieningen in de onderneming lager is.’[\[27\]](#)

Vandaar de tendens tot een geweldige ontplooiing van de onderzoeks- en ontwikkelingsactiviteit, de voortdurende jacht op ‘technologische rentes’, de versnelde technologische vernieuwing, de pogingen om door de internationale centralisering van het kapitaal — de multinationale concerns — en door de vorming van conglomeraten de gevaren van de conjuncturele en vooral structurele relatieve daling van de specifieke vraag te ontlopen. Hoe verder dit proces doorzet, hoe meer het door de monopolies geproduceerde warenpakket de verscheidenheid van de maatschappelijke productie benadert, des te geringer de monopolistische surpluswinst tendentieel moet worden, des te meer de monopolistische winstvoet zich aan de gemiddelde winstvoet moet aanpassen en des te sterker ook de monopolies in de draaikolk van de tendentiële daling van die gemiddelde winstvoet worden meegesleurd.

Sweezy ontwikkelt de stelling, dat onder monopoliekapitalistische verhoudingen monopoliekapitaal kan wegvloeden van sectoren met een hogere naar sectoren met een lagere winstvoet; alleen de extra winst op de extra kapitalen zou hierbij de doorslag geven.[28] Het is inderdaad duidelijk dat de monopolies autonoom zijn in de keuze van investeringsvelden voor nieuwe kapitalen dan 19de eeuwse firma's. Maar Sweezy ziet de *grenzen* van deze autonomie niet. Als supplementaire kapitalen *systematisch* geïnvesteerd worden in sectoren waar de winstvoet lager is dan het gemiddelde of zelfs gelijk is aan het gemiddelde, zal de gehele winstvoet van dit concern dalen. Vergeleken met zijn concurrenten zal daardoor zijn zelffinancieringsquote en uiteindelijk ook zijn groeivoet dalen. En daardoor komt weer zijn hele positie in gevaar. Juist als we de grenzen van de autonomie van het grote concern vaststellen, de verregaande onzekerheid die daaraan op lange termijn inherent is, vinden we de werking van de waardewet weer terug.[29]

Dat de monopolistische concerns zich grotendeels aan de klassieke prijsconcurrentie kunnen onttrekken, is nu echter geen nieuwe ontdekking; het is één van de hoofdpeilers van Lenins theorie van het monopoliekapitalisme. Galbraith's stelling, dat de 'bevrijding' van de grote concerns (*corporations*) van de druk van de prijsconcurrentie gelijkstaat met een bevrijding van de concurrentiedruk zonder meer, d.w.z. met een 'emancipatie' van de markt en de markt wetten,[30] berust op een dubbele verwarring. Ten eerste verwacht hij winstmaximalisering op *korte* en op *lange* termijn; ten tweede verwacht hij prijsconcurrentie met concurrentie zonder meer.[31]

Empirisch zou men het prijsgedrag in de laatkapitalistische economie kunnen reduceren tot twee sectoren: de sector met *administered prices* en de sector met concurrerende prijzen.[32] Maar de interferenties tussen beide zijn talrijk. Concurrentie binnen de gemonopoliseerde sector, met het doel om een zo groot mogelijk(e) groei (bezet) te bereiken, voortdurend op zoek naar kostenbesparende technologische vernieuwingen en de uitbreiding van het afzetgebied door productdiversificatie, roept tendentieel opnieuw de vraag op naar de scheidslijn tussen monopolies met aanvullende en monopolies met rivaliserende belangen. Als de vraag naar een bepaald product inzakt, moeten zelfs monopolies tot prijsverlaging overgaan. In de concurrerende sector kan een groot aantal concurrenten proberen om door prijs-overeenkomsten tijdelijk slechte marktsituaties te overwinnen. Op den duur zullen die niet doeltreffend zijn, maar zij kunnen korte tijd succes hebben.[33]

Galbraith gaat terecht uit van het primaire belang van de groei voor de monopolistische grote concerns. Maar waaruit ontstaat die *groeidwang* anders dan uit de concurrentie? Zijn poging om die groeidwang in het kader van zijn theorie van de 'technostructuur' uit socio-politieke factoren te verkla-

ren, door de 'technostructuur' te identificeren met morele en patriottistische overwegingen, is niet serieus te nemen.[34] Het is een feit, dat de concurrentie tussen de hedendaagse grote monopolistische concerns andere vormen heeft dan die tussen de concurrerende lakenfabrikanten van de 19de eeuw of groothandelaars van de 20ste eeuw. Maar wat anders dan de monopolistische concurrentie dwingt de grote concerns tot een voortdurende beperking van hun productiekosten, tot een constante jacht op technische vernieuwingen, tot een ononderbroken voortbrenging van 'nieuwe' producten, tot een voortdurende uitbreiding van hun actieradius? Vereist de groeidwang geen dwang tot maximalisering van de zelffinanciering? En hoe kan die bereikt worden, tenzij via winstmaximalisering op lange termijn?[35]

Door de groeidwang van de monopolies in laatste instantie te herleiden tot concurrentiedwang, d.w.z. tot hun onvermogen om zich te onttrekken aan de werking van de waardewet, kunnen we ook de problematiek van de 'dubbele gemiddelde winstvoet', die we in onze *Traité d'économie marxiste* behandeld hebben,[36] nauwkeuriger omlijnen. Deze stelling is door sommigen scherp gekritiseerd.[37] Empirisch kan zij voor het hele tijdperk van het monopoliekapitalisme, inclusief de 'klassieke' periode van het imperialisme tussen 1890 en 1940, bevestigd worden. Oorsprong en functie van die 'dubbele gemiddelde winstvoet' hangen samen met de essentie van het monopolie zelf; wij bedoelen de kwalitatief, door de concentratie en centralisatie van het kapitaal bemoeilijkte kapitaalstroom naar bepaalde sectoren, en het feit, dat dit de surpluswinsten verhindert op te gaan in de algemene winstnivellering.[38]

Nu kan een kapitaalstroom naar een bepaalde sector altijd slechts relatief en nooit absoluut verhindert worden: ten eerste, omdat door monopolieprijzen veroorzaakte surpluswinsten tot — relatieve en absolute — stremming van de afzet leiden en substitutieverschijnselen oproepen; ten tweede, omdat te hoge surpluswinsten de aantrekkelijkheid voor concurrerende grote kapitalen onweerstaanbaar maken. Deze twee economische krachten, die de concurrentie in de gemonopoliseerde sector beperken *maar niet uitschakelen*, bewerken een nivellering van de surpluswinsten, d.w.z. een tendentiële nivellering van de monopolistische winstvoet. Als enkele monopolies die gemiddelde winstvoet van alle monopolies overtreffen, zal er ondanks alles kapitaal naar die sector stromen en aldus de surpluswinsten drukken. (Een goed voorbeeld hiervan is de Amerikaanse elektronische industrie in de jaren '60.[39]) Als de surpluswinst van bepaalde monopolies onder dit gemiddelde ligt, zal een verhoging van de monopolistische prijzen hen op dit gemiddelde kunnen brengen, zonder op grote tegenstand te stuiten.

Maar omdat in de niet-gemonopoliseerde sectoren tegelijkertijd de vrije flux en reflux der kapitalen verder werkt, moet zich ook in die sectoren een proces van tendentiële nivellering der winstvoeten voltrekken. Zo ontstaan er in het monopoliekapitalisme twee door de gemiddelde surpluswinstvoet van el-

kaar gescheiden gemiddelde winstvoeten: één in de gemonopoliseerde sector en één in de niet-gemonopoliseerde sector.

Zo heeft Joe Bain voor de periode 1936-1940 aangetoond, dat grote bedrijven in industrietakken, waarin de acht grootste firma's meer dan 70 % van de totale productie voortbrachten, een aanzienlijk hogere winstvoet kenden dan grote concerns die in minder gemonopoliseerde industrietakken actief waren (gemiddeld 12,1 % tegen 6,9 %). De volgende tabel verduidelijkt eveneens het bestaan van twee gemiddelde winstvoeten in de VS en hun consolidering op lange termijn:[\[40\]](#)

<i>industrietak</i>	1958	1968	1972
gemiddelde winstvoet in de hele verwerkende industrie	10,9 %	12,1 %	10,6 %
winstvoeten boven het gemiddelde:			
vliegtuigindustrie	17,8 %	14,2 %	7,4 %
chemische industrie	13,2 %	13,3 %	12,9 %
elektrische machines	12,6 %	12,2 %	10,8 %
automobiellindustrie	12,5 %	15,1 %	14,5 %
olie-industrie	12,4 %	12,3 %	8,6 %
wetenschappelijke apparatuur	12,0 %	16,6 %	14,3 %
winstvoeten beneden het gemiddelde:			
metaalindustrie	9,3 %	11,7 %	11,0 %
papier en drukkerijen	8,9 %	9,7 %	9,0 %
voedingsindustrie	8,6 %	10,8 %	11,2 %
textiel en kleding	4,8 %	8,8 %	7,5 %

Bij deze cijfers moeten twee opmerkingen worden gemaakt. Ten eerste: afgezien van bijzondere gevallen (zoals de vliegtuigindustrie, die sterk wordt beïnvloed door de schommelingen in de specifiek militaire uitgaven) zijn de overeenkomsten op lange termijn duidelijk. Het geval van de olieraffinage in 1972 is een duidelijke uitzondering. Tussen 1968 en 1972 genoot deze industrie in ieder afzonderlijk jaar bovengemiddelde winstvoeten, behalve in 1972, en in 1973-1974 nam zij sensationeel 'wraak' voor haar buitengewoon lage winstvoet van 1972. Ten tweede: de surpluswinstvoet dreigt op de zeer lange duur te worden aangetast, wat tot uiting komt in het feit, dat het verschil tussen de gemiddelde winstvoet in alle industrietakken en de gemiddelde winstvoet in de meest concurrerende takken kleiner wordt: in de textielindustrie bedroeg dat verschil in 1958 -6,1 %, in 1968 — 3,3 % en in 1972 -3,1 %; in de drukkerij was dat in 1958 -2 %, in 1968 -2,4 % en in 1972 -1,16 %.[\[41\]](#)

We hebben al aangetoond, dat de tendentiële uitbreiding van de actieradius van de monopolies de omvang van de surpluswinsten *op den duur* moet beperken. Het ontstaan van twee 'gemiddelde winstvoeten' in het monopoliekapitalisme betekent dus in laatste instantie niets anders dan een *vertraging maar geen opheffing van het ontstaansproces van de totaalmaatschappelijke gemiddelde winstvoet*. Terwijl in de tijd van de vrije concurrentie de gemiddelde winstvoet over het algemeen tot stand kwam in het kader van een zeven- tot tienjarige industriële cyclus, ontstaan er door de relatieve economische macht van de monopolies aanzienlijke hindernissen voor die nivellering, die zich nog slechts over een langere periode kan doorzetten.

In overeenstemming met één van de fundamentele hypothesen van dit boek, zou men de 'lange conjunctuurgolf' kunnen zien als de periode die sinds 1893 samenvalt met de nivellering van de winstvoet tussen gemonopoliseerde en niet-gemonopoliseerde sectoren. Iedere 'lange golf met expansieve grondtoon' onderscheidt zich, juist vanwege de expansie, door een tijdelijke uitbreiding van de niet-gemonopoliseerde sectoren, d.w.z. door de mogelijkheid van groeiende surpluswinsten. In de eindfase van die golf en vooral tijdens de 'lange golf met stagnerende grondtoon' wordt daarentegen het tempo van de concentratie en centralisering van het kapitaal sneller, wordt de actieradius van de niet-gemonopoliseerde sectoren kleiner, wordt dus de in die sectoren voortgebrachte meerwaardemassa en dienovereenkomstig ook de bron van surpluswinsten kleiner, d.w.z. benadert de monopolistische winstvoet de gemiddelde winstvoet. We willen die hypothese hier niet in detail ontwikkelen; daarvoor zijn speciale studies nodig.

Alles wijst erop, dat de gemiddelde monopolistische winstvoet geen pure abstractie is, maar de grote concerns zeer duidelijk voor ogen staat. Zo hebben directeurs van talrijke concerns te kennen gegeven, dat ze bepaalde winstvoeten als 'normaal' beschouwen en hun prijsberekening (in een gemonopoliseerde markt!) daarop afstemmen. Gardiner S. Means spreekt in die zin van een 'target rate of return on investment', die Lanzillotti in de Amerikaanse verwerkende industrie heeft onderzocht. Voor de periode 1947-1955 moet deze bij General Motors, Du Pont de Nemours en General Electric 20 %, bij Union Carbide 18 % en bij Standard Oil of New Jersey 16 % (in dit geval: gemiddeld gerealiseerde winstvoet) bedragen hebben. Dat de grote concerns zich hierbij ook kunnen misrekenen, dat de verwachte gemiddelde monopolistische winstvoet zich bij een groeiende overcapaciteit op den duur niet voordoet en zich dan de nivellering tot de gemiddelde winstvoet voltrekt, wordt aangetoond door het voorbeeld van de sterk geconcentreerde synthetische vezelindustrie. Veertien concerns leveren op dit gebied 80 % van de productie van de hele kapitalistische wereld (Du Pont, Celanese en Monsanto in de VS; ICI en Courtaulds in Groot-Brittannië; Toray, Toyobo en Asahi in Japan; Rhône-Poulenc in Frankrijk; Monte-

dison en Snia Viscona in Italië; AKZO in de Benelux, de Bondsrepubliek en Zwitserland; Hoechst en Bayer in de Bondsrepubliek). De prijs per kilo polyestervezel is van \$ 1,25 in 1970 gedaald tot \$ 0,8 in 1972. De winstvoet daalde snel.[\[42\]](#)

Elmar Altvater heeft scherpe kritiek geleverd op de stelling van de twee gemiddelde winstvoeten in het monopoliekapitalisme, de gemiddelde winstvoet in de niet-gemonopoliseerde sectoren en de monopolistische gemiddelde winstvoet. Daarbij moeten wij verschil maken tussen zijn kritiek op de argumentatie, waarmee wij en enkele andere auteurs die zich op het marxisme beroepen, zoals Varga en Maurice Dobb, het bestaan van deze twee gemiddelde winstvoeten hebben verklaard en gefundeerd, en zijn conclusie dat er helemaal geen twee gemiddelde winstvoeten bestaan maar slechts één enkele gemiddelde winstvoet, die zich in het monopoliekapitalisme alleen langzamer doorzet dan in het kapitalisme van de vrije concurrentie.

Bij zijn weerlegging van onze argumentatie over het bestaan van twee gemiddelde winstvoeten gaat Altvater ervan uit, dat het bestaan van twee nivelleringsbewegingen en tendensen in één kapitalistische samenleving het mogelijke bestaan van ‘eeuwige’ monopolies, en daarmee ‘het uiteenvallen van de kapitalistische samenleving in twee samenlevingen en niet slechts in twee sectoren’ zou impliceren.[\[43\]](#) Die conclusie is onjuist. Het bestaan van twee gemiddelde winstvoeten impliceert uiteraard slechts één enkele nivelleringsbeweging en één enkele waardewet. Nivelleringsbeweging en waardewet betekenen allereerst, dat kapitaal wegvloeit uit sectoren waar minder dan de gemiddelde winstvoet wordt behaald, en naar sectoren stroomt waar meer dan de gemiddelde winstvoet wordt behaald. Het bestaan van twee gemiddelde winstvoeten drukt dus zowel het bestaan van één enkele nivelleringsbeweging uit als de hindernissen waar deze nivellering mee te kampen heeft, d.w.z. het bestaan van de monopolies. Wie de nivelleringsbeweging onder het monopoliekapitalisme met fundamenteel dezelfde resultaten wil laten opereren als onder het kapitalisme van de vrije concurrentie, bagatelliseert daarmee het bestaan van deze hindernissen, d.w.z. denkt de monopolies uit de theorie weg. Wie meent, dat de monopolies zich met ‘buiteneconomische’ middelen, manipulatie, bedrog enz. duurzaam zouden kunnen afschermen van de gevolgen van de waardewet, verlaat de grondslagen van de marxistische theorie. Beide onjuiste extremen kunnen dialectisch overwonnen worden in het inzicht, dat de nivelleringsbeweging plus de geweldige hindernissen die de monopolies opwerpen[\[44\]](#) tegen het culminereren daarvan in één enkele gemiddelde winstvoet, in eerste instantie lange tijd twee gemiddelde winstvoeten tot gevolg hebben, tot die ene gemiddelde winstvoet zich uiteindelijk toch doorzet.

Dat er geen ‘eeuwige’ monopolies bestaan en dat het bestaan van een gemiddelde surpluswinstvoet in de gemonopoliseerde sectoren niet in tegenspraak is met, maar juist voortvloeit uit de waardewet, hebben wij al vóór Altvaters kritiek beklemd toond in de eerste (Duitse) editie van *Der Spätkapitalismus*.[\[45\]](#) Als in een gemonopoliseerde sector (bijv. de auto-industrie) door prijsverhoging een surpluswinst wordt gehaald die boven het gemiddelde van de gemonopoliseerde sectoren ligt, dan treedt juist onder druk van de waardewet een dubbel mechanisme in werking:

1. Er zal kapitaal naar de autobranche vloeien. Maar omdat slechts concerns die over honderden miljoenen mark of dollar kunnen beschikken een nieuwe rendabele autofabriek kunnen stichten, *zullen slechts kapitalen van andere monopolies aan deze ‘nivelleringsbeweging’ deelnemen*. Schoenfabrikanten en drukkerijbezitters zullen niet het benodigde kapitaal bijeen kunnen schrapen om een nieuw autoconcern te stichten en de bovengemiddelde winstvoet in de wacht te slepen.[\[46\]](#) Dat is het belangrijkste mechanisme dat werkzaam is bij de totstandkoming van de monopolistische gemiddelde winstvoet.

2. De afzet van de met een verhoogde surpluswinst verkochte waren zal ofwel absoluut ofwel relatief dalen (relatief in vergelijking met de afzet die er bij lagere prijzen zou zijn geweest), d.w.z. ook via de maatschappelijke vraag drukt de waardewet op de surpluswinst. Als wij niet de autobranche in gedachten nemen maar een gemonopoliseerde branche die grondstoffen of halffabricaten aan andere monopolies levert (bijv. de Amerikaanse staalindustrie), dan verduidelijkt de mogelijkheid van een substitutie (lichte metalen of kunststoffen in plaats van staal) opnieuw het mechanisme dat onder druk van de waardewet tot een nivellering van de monopolistische gemiddelde winstvoet leidt. Maar dit geldt zeker ook voor andere sectoren. Te grote surpluswinst- resp. prijsstijgingen zullen een daling van de afzet en daarmee een daling van de surpluswinst tot gevolg hebben.

Deze concrete fundering, die voor een deel al in de eerste editie van *Der Spätkapitalismus* is uiteengezet, weerlegt Altvater met geen woord, maar hij vlucht slechts in de apodictische vaststelling, dat door de erkenning van ‘een wetmatigheid in de verhouding tussen concurrentie en monopolie’ (die wij nooit ontkend hebben) ‘de stelling van de twee gemiddelde winstvoeten fundamenteel bekritiseerd is’.[\[47\]](#) Waarom dat zo zou moeten zijn, zegt hij niet.

De tegenstrijdigheid van Altvaters positie wordt pas volledig duidelijk, als hij van de kritiek op de positie van andere auteurs overgaat tot de formulering van zijn eigen theorie over de monopolistische winstvoet, d.w.z. bewijzen wil, dat de waardewet onder monopolistische verhoudingen weliswaar nog steeds werkzaam is, maar slechts in gemodificeerde vorm kan toewerken naar de totstandkoming van de

gemiddelde winstvoet: ‘Modificatie van de waardewet kan na deze uiteenzettingen slechts betekenen dat de in de waardebeweging aanwezige tendensen zich niet binnen één cyclus maar slechts in het verloop van meerdere cycli kunnen doorzetten.’^[48] Nu duren volgens Altwater ‘meerdere cycli’ minstens 8-12, waarschijnlijk 12-18 of zelfs 16-24 jaar. Terecht stelt hij in het ‘hoogontwikkelde kapitalisme’ een daling van de cyclusduur tot 4-6 jaar vast. Juist de meer dan 1 cyclus lange ‘fixering van de extrawinst’ vormt immers de ‘modificatie van de waardewet’. Wij stellen nu de vraag: wat gebeurt er nu tijdens die langere perioden met de monopolistische surpluswinsten? Kunnen die zich in alle mogelijke richtingen ontplooiën, bijv. van cyclus tot cyclus stijgen? Als Altwater dat aan zou nemen, dan was hij afgeleden naar de door hem terecht bestreden opvatting, dat monopolies zich duurzaam kunnen onttrekken aan de werking van de waardewet. Zijn hun bewegingen volledig onbepaald, willekeurig, op en neer gaand? Ook dan zouden wij weer uitkomen bij de stelling, dat de waardewet ook tijdens de 12-18-jarige of zelfs 24-jarige periode niet meer geldt voor de monopolies!

Als men deze absurde conclusies niet aanvaarden wil en van mening is, dat de monopolies zich ook niet aan de werking van de waardewet kunnen onttrekken in de tijd dat zij in het genot van surpluswinsten blijven (d.w.z. meerdere cycli lang), dan blijft er geen andere mogelijkheid dan de opvatting die wij uiteen hebben gezet, nl. de totstandkoming van twee gemiddelde winstvoeten, in de gemonopoliseerde en in de niet-gemonopoliseerde sectoren, als tussenstadium op de lange weg naar de totstandkoming van één enkele gemiddelde winstvoet.

Naar onze mening vloeit Altwaters fout in laatste instantie voort uit het feit, dat hij het begrip ‘monopolie’ te sterk bindt aan hindernissen bij de nivellering van de winstvoet, die samenhangen met productietechnische (patenten enz.) en marktbeheersingsmomenten, en te weinig rekening houdt met de doorslaggevende hindernissen die voortvloeien uit de groeiende concentratie en centralisatie van het kapitaal. Als voor een effectieve concurrentie in een bepaalde branche een half, een heel of anderhalf miljard mark (of dollar) nodig is, dan is de omvang van dit kapitaal verreweg de grootste belemmering voor een vrije toevloed van kapitaal, d.w.z. voor de onbeperkte totstandkoming van een winstvoetnivellering van alle branches. Dan verklaart deze omvang tegelijk ook, waarom de concurrentie daar zo beperkt is en waarom deze slechts in relatie met andere reuzenkapitalen weer kan opvlammen, wanneer de behaalde surpluswinst hoger ligt dan de gemiddelde surpluswinst waar de monopolies naar streven.^[49] Af en toe kruipt een ‘kleintje’ toch nog door de mazen van het net. Maar deze uitzondering zal prompt de regel bevestigen, want hij wordt door het monopolie opgeslokt.^[50]

Men mag Marx’ stelling niet vergeten, dat de gemiddelde winstvoet een gegeven economisch *fact of life* is waarvan de kapitalisten zich bewust zijn en dat de basis is van hun berekeningen.^[51] Wij moeten ons daarom afvragen: welke ‘gemiddelde winstvoet’ is de calculatiebasis van de monopolisten? Een abstract ‘algemeen gemiddelde’ dat zich slechts iedere 16 of 24 jaar kan realiseren? Of de gemiddelde monopolistische surpluswinstvoet, die — zoals wij hebben gezien — niets anders is dan de 15-20 % *expected rate of return*, die de monopolies optellen bij hun productiekosten?

Marx zelf bracht de kwestie van de nivellering van de surpluswinstvoet naar voren, ofschoon met betrekking tot de probleem van de grondrente: ‘Staan deze nivellering van de warenwaarden tegen productieprijzen geen hindernissen in de weg, dan lost de rente zich op in differentiële rente, d.w.z. zij is beperkt tot de nivellering van de surpluswinsten die de regulerende productieprijzen aan een deel van de kapitalisten zou toestaan, en die nu door de grondbezitters wordt toegeëigend. Hier heeft dus de rente haar waargrens in de afwijkingen van de individuele winstvoeten, die de regulering van de productieprijzen door de algemene winstvoet tot stand brengt. Maar stuit tenslotte de nivellering van de meerwaarde tegen een gemiddelde winst in de verschillende productiesferen op een hindernis van kunstmatige of natuurlijke monopolies, en met name op het monopolie van grondbezit, zodat een monopolieprijs mogelijk zou worden die de productieprijs en de warenwaarde zou overtreffen waar het monopolie op inwerkt, dan zouden de door de warenwaarde aangegeven grenzen daardoor niet opgeheven worden. De monopolieprijs van bepaalde waren zou slechts een deel van de winst van de andere warenproducenten overdragen op de waren met de monopolieprijs. Indirect zou een plaatselijke verstoring van de meerwaardeverdeling over de verschillende productiesferen plaatsvinden, maar de grenzen van deze meerwaarde zelf zouden daarmee onveranderd blijven.’^[52] Wat voor de particuliere pogingen tot regulering van de economie door de monopolies geldt, geldt eveneens voor de regulering door de staat. We willen hier niet ingaan op de maatschappelijke functie van die regulering. We hebben in hoofdstuk 15 al uiteengezet, dat in het laatkapitalisme, net als in het kapitalisme van de 19de eeuw, de staat een burgerlijke staat is, die in laatste instantie slechts de belangen van de burgerlijke klasse — van het ‘gehele kapitaal’ — en vooral van de sociaaleconomisch meest beslissende lagen daarin kan vertegenwoordigen. In de hier bestudeerde samenhang willen wij de economische functie van de regulering door de staat onderzoeken, haar zogenaamde vermogen om het functioneren van de laatkapitalistische economie te emanciperen van de werking van de waardewet en de bewegingswetten van de kapitalistische productiewijze. De staatsinterventie in de laatkapitalistische economie kan in drie punten worden samengevat: stimulering, inflatie, subsidiëring. De poging om door anticyclische geld- en kredietschepping de industriële cyclus te beteugelen hebben we al uitvoerig beschreven in hoofdstuk 13 en 14. In het optimale geval, d.w.z. als die poging beperkt is tot een staatsinterventie die de werkgelegenheid verhoogt resp. de

capaciteitsbezetting bevordert en tegelijk de inflatie van circuliatiemiddelen en giraal geld vermijdt, heeft ze, zoals we hebben aangetoond, ongetwijfeld een zekere doeltreffendheid. Om twee redenen is echter de duurzaamheid daarvan beperkt: ten eerste omdat die poging slechts een stimulerende werking kan hebben, als die tegelijk de meerwaardevoet verhoogt, en op die manier automatisch de realiseringsoeijlijkheden vergroot naarmate de valoriseringsvoorwaarden beter worden (voor het kapitaal in het algemeen zou dit gelijkstaan met het ‘overslaan’ van een cyclus in de reeks cycli van de uitgebreide reproductie). Ten tweede omdat door de tijdelijke beperking van de cyclische fluctuaties ook de voor het gehele kapitaal positieve werking van de crisis wordt beperkt. De devalorisering van het gehele kapitaal wordt erdoor geremd, maar tegelijk ook de stijging van de gemiddelde winstvoet als gevolg van die devalorisering. Samenvattend kunnen we zeggen dat zelfs de optimale, niet-inflatoire, stimulerende staatsinterventie in de economie de tegenspraken van de kapitalistische productiewijze heel duidelijk niet verzacht, laat staan opheft, maar het uitbarsten ervan alleen uitstelt. De stimulerende regulering van de economie door de staat werkt in dit geval net zoals het klassieke 19de eeuwse krediet- en geldwezen.

Om redenen die wij al uiteen hebben gezet is er in de hele 20ste eeuw praktisch geen voorbeeld van een dergelijke ‘optimale’ stimulering van de economische opgang door de staat na het uitbreken van een overproductiecrisis. Dergelijke gevallen hebben tot dusver steeds een inflatoire werking gehad. De voornaamste oorzaak hiervan hebben we eveneens al aangegeven en was ook voor Keynes geen geheim.^[53] Alleen de consumentenvraag stimuleren heeft onder kapitalistische voorwaarden in dubbel opzicht geen effect: ten eerste omdat daardoor de meerwaardevoet en dus de winstvoet gedrukt wordt; ten tweede omdat dit de investeringen van de ondernemingen — met de mogelijke uitzondering van een beperkte stijging van de investeringen in afdeling II — geenszins kan stimuleren. Als de staat niet alleen de effectieve vraag van de ‘laatste consumenten’, maar ook het totale investeringsvolume wil vergroten, dan kan dit slechts als de staatsinvesteringen niet met die van de privékapitalistische ondernemingen concurreren, d.w.z. hen de toch al beperkte markt niet ontnemen. Daarom zijn staatsinvesteringen slechts dan stimulerend, als ze een ‘extra markt’ scheppen. In de loop van de geschiedenis hebben wapenproductie en infrastructurele werken steeds die rol vervuld.

Maar het gaat niet alleen om een probleem van de diverse gebruikswaarden resp. ‘diensten’, waarvan de productie door de staat bevorderd moet worden. Het gaat ook om een probleem van de verdeling van de meerwaarde, resp. om een valoriseringsprobleem. Als de staatsuitgaven namelijk volledig door belastingen gedekt worden, blijft de totale vraag ongewijzigd en dan leiden staatsinvesteringen slechts tot een relatieve — of zelfs absolute — afzettaling in de privésector. Alleen als die investeringen de effectieve koopkracht minstens voor een deel direct nominaal vergroten — d.w.z. extra betaalmiddelen in

omloop brengen — zullen ze stimulerend werken (*deficit financing*). Maar omdat zulke investeringen de massa circulerende waren niet in dezelfde mate vergroten als de extra betaalmiddelen, hebben ze onvermijdelijk een inflatoire tendens (*inflationary bias*).

Concreet leidt dus het probleem van de stimulering van de economie (het overwinnen resp. de verzachting van crises) door de staat tot het probleem van de inflatie. Op dit probleem hoeven we hier niet dieper in te gaan, omdat we er al een hoofdstuk aan hebben gewijd. Overigens hebben we in hoofdstuk 9, bij het onderzoek naar het effect van de bewapeningsproductie op de bewegingswetten van de kapitalistische productiewijze, aangetoond dat de inflatie die bewegingswetten noch kan uitschakelen noch verzwakken. Ook hier gaan de tegenspraak-bevorderende en tegenspraak-verzachtende effecten van de economische regulering door de staat langzaam in elkaar over.

De staatssubsidiëring ligt feitelijk al besloten in de in hoofdstuk 15 behandelde functie van de burgerlijke staat, die bestaat in het scheppen van de algemene voorwaarden voor de kapitalistische productie. Staatsinterventie op het gebied van de openbare werken en de infrastructuur brengt meestal ‘vrije goederen’ en diensten voort, die de valorisering van het hele kapitaal vergemakkelijken. Als de middelen om die activiteit te financieren niet uitsluitend van de winsten van de kapitalistische ondernemingen afkomstig zijn, betekent de afwenteling van *de indirecte kosten van de meerwaardeproductie en -realisering* op de staat dan ook een waardewinst voor de kapitalistenklasse als geheel. Het belasten van de inkomens van de kleine zelfstandige producenten, de kleine burgerij in het algemeen en de bruto loonsom van het proletariaat heeft dus langs de omweg van de uitbreiding van het maatschappelijke (staats-)kapitaal (terwille van een grotere meerwaardeproductie) een herverdeling van het maatschappelijk inkomen tot gevolg. In die zin betekent de stijgende infrastructurele staatsactiviteit al een subsidiëring van het privékapitaal, als uitdrukking van een steeds scherpere structurele crisis van de kapitalistische productiewijze; in de bloeitijd van het opkomende kapitalisme probeerde het kapitaal de staatsactiviteit ook bij het scheppen van de algemene voorwaarden voor de kapitalistische productie immers te beperken in plaats van uit te breiden.^[54] Hoe meer de structurele crisis in het monopoliekapitalisme en in het bijzonder in zijn laatkapitalistische fase op de voorgrond treedt, des te sterker moet ook die subsidiëring naar voren komen, die bovendien in tijden van verslechtering van de valorisering sprongsgewijze toeneemt^[55] en in perioden met een stijgende gemiddelde winstvoet tijdelijk beperkt wordt. De verbinding van structureel bepaalde en conjunctureel bepaalde staatsactiviteit op het gebied van de infrastructurele uitbreiding schept een voor het laatkapitalisme typerende tegenstelling tussen de belangen van die fracties van de gehele bourgeoisie, die zich richten op het anticyclische gebruik van de uitgaven, en de belangen van die kapitalistische bedrijven (waaronder individuele monopolies), die gespecia-

liseerd zijn in de uitvoering van dergelijke opdrachten, deze misschien al verscheidene jaren tevoren gepland hebben en daarom de voorkeur geven aan een permanente infrastructuurpolitiek die een continue bezetting van hun eigen productiecapaciteit kan waarborgen.[56]

We moeten twee vormen van staatsubsidiëring onderscheiden, de indirecte en de directe.[57] De indirecte subsidiëring van het kapitaal door de staat kan samengaan met directe meerwaardeproductie, nl. wanneer door nationalisering van bepaalde industrieën van grondstoffen, energie of halffabricaten de waren uit de staatssector beneden de gemiddelde winstvoet of zelfs met verlies aan de privébedrijven worden verkocht. In dit geval wordt een deel van de door de producenten in de staatssector voortgebrachte meerwaarde overgedragen naar het privékapitaal, wat hetzelfde effect heeft als een algemene subsidiëring van de kapitalistische privébedrijven resp. een algemene verhoging van de winstmassa die het privékapitaal zich toeëigent.[58] Als A de genationaliseerde sector is (bijv. van Groot-Brittannië, Frankrijk of Italië) en B de particuliere sector, dan krijgt de waardeschepping bijv. de volgende vorm:

$$A. 2.000c + 1.000v + 1.000m = 4.000$$

$$B. 6.000c + 3.000v + 3.000m = 12.000$$

Als nu de in A geproduceerde waren (die we ons als elementen van het constante kapitaal van B denken) aan B voor 3.000 worden verkocht, eigent B zich 1.000 (in A geproduceerde) eenheden meerwaarde toe; door die subsidiëring stijgt de winstvoet van het privékapitaal van 33,3 % tot 44,4 %.

Maar omdat de genationaliseerde industrietakken — ook in het belang van het privékapitaal — een proces van uitgebreide reproductie moeten blijven doorlopen (hoewel niet allemaal en niet noodzakelijk in hetzelfde tempo als de privésectoren),[59] moet de afroming van de daar geproduceerde meerwaardemassa minstens gedeeltelijk gecompenseerd worden, zodra het systeem van indirecte subsidies gaat leiden tot een systematische rentabiliteitsdaling in de staatssector. De arbeidskwanta die daarvoor noodzakelijk zijn, kunnen alleen ten koste van het arbeidsloon (door een zwaardere belasting van het bruto inkomen der loontrekkenden), ten koste van de kleine zelfstandige producenten of ten koste van elders geproduceerde meerwaarde worden opgebracht. Dat betekent dat indirecte subsidiëring ofwel een stijging van de maatschappelijke meerwaardevoet ofwel een herverdeling van de maatschappelijke meerwaarde ten gunste van bepaalde en ten nadele van andere kapitalistische groepen tot stand brengt. — Indirecte subsidiëring kan ook de vorm krijgen van overdreven hoge winsten bij staatsopdrachten, die tot stand komen door een overdracht van meerwaarde ten koste van privéfirma's die niet voor de staat

werken, door een hogere belasting van proletariaat en kleinburgerij of door een combinatie van al die factoren.

Directe subsidiëring is in de regel compensatie van verliezen van privékapitalistische ondernemingen of de garantie van extra winsten door de staat of het overnemen van bepaalde productiekosten — bijv. de kosten voor onderzoek en ontwikkeling — door de staat.[60] Net als de indirecte subsidiëring komt ook deze activiteit neer op een stijging van de maatschappelijke meerwaardevoet of een herverdeling van de maatschappelijke meerwaarde, en hiermee kunnen de aan het systeem inherente tegenspraken gezinszins overwonnen worden. Deze blijven integendeel werkzaam ondanks de stijging van de meerwaardevoet — die maatschappelijk en economisch beperkt moet blijven — en worden niet beïnvloed door de winstverdeling over de verschillende kapitaalsectoren.

Dat betekent niet, dat de economische staatsinterventie, die samengevat kan worden in de begrippen stimulering, inflatoire kredietgeldschepping en subsidiëring van het privékapitaal, van geen belang zou zijn: deze hoort veeleer tot het wezen van het laatkapitalisme, en wel in twee opzichten. Ten eerste wordt op die manier de functie van het gehele kapitaal als *clearinghouse* bij de oriëntering van de totaalmaatschappelijke meerwaardedistributie over de verschillende bedrijfstakken (een functie, die in de tijd van het klassieke monopoliekapitalisme hoofdzakelijk door de banken en het financierskapitaal werd uitgeoefend)[61] nu steeds meer collectief door de staat en de grote monopolies vervuld. Ten tweede blijkt uit de toenemende staatsinterventie, dat het bereikte niveau van objectieve vermaatschappelijking van de arbeid en productiekrachten niet alleen in botsing komt met het privébezit van de productiemiddelen, maar daar op veel gebieden rechtstreeks, *hic et nunc*, onverenigbaar mee is geworden. De algemene productievoorwaarden, die de staat moet scheppen, breiden zich tendentieel steeds meer uit tot oorspronkelijke productieve terreinen: van de eigenlijke infrastructuur, de sector van de opleiding en het beheer, tot de productie van bepaalde grondstoffen, het transportwezen en zelfs de technologisch 'te ver gevorderde' productietakken (atoomenergie enz.).

Het specifieke van deze pogingen tot staatsregulering, de rol van *clearinghouse* voor de uitbreiding, investering en verdeling van beschikbare kapitalen die de laatkapitalistische staat op zich neemt, ligt in de koppeling van die rol aan de bewegingswetten van de kapitalistische productiewijze. In een op productie en realisering van meerwaarde berustende economie, die door de waardewet draadloos geleid en door de concurrentie tussen de 'vele kapitalen', de valoriseringsdwang en de daarmee verbonden groeidwang beheerst wordt, kan de staat op den duur geen enkele tegenspraak (resp. geen enkele bewegingswet) van die productiewijze verzwakken, laat staan opheffen, en dit des te minder omdat de staat

nog steeds een instrument is dat de belangen van de burgerlijke klasseheerschappij moet behartigen. En hoewel de staat daarbij soms de bijzondere belangen van de monopolies verdedigt, is dit slechts mogelijk zolang en voor zover het voortbestaan van het systeem niet in gevaar komt. Het is uitgesloten dat de staat de winsten van de monopolies ‘produceert’, laat staan de uitgebreide reproductie op zich neemt.

Op den duur is de staat niet bij machte om de valoriseringsvoorwaarden van het kapitaal te verbeteren en tegelijkertijd de realiseringsmoeilijkheden te verkleinen. Als de winstvoet daalt zal de accumulatie van het kapitaal worden afgeremd, ook al breidt de markt zich uit; als de winstvoet hoog is of stijgt zal de accumulatie van het kapitaal eveneens worden afgeremd, als tegelijkertijd de markt relatief kleiner wordt resp. de capaciteitsbezetting daalt. Het probleem om op lange termijn een stijgende winstvoet én een grotere afzetmarkt (een hoge capaciteitsbezetting in beide afdelingen) te waarborgen, is nog door geen enkele combinatie van particuliere en staatsregulering opgelost. — Paul Mattick komt tot een soortgelijke conclusie: de economische regulering door de staat kan op den duur de tegenspraak van de kapitalistische productiewijze niet oplossen.[62] Hij bereikt deze conclusie echter via een verkeerde argumentatie, nl. de bewering dat staatsuitgaven worden afgetrokken van de meerwaardemassa en dus een vertraagde kapitaalaccumulatie impliceren. Dit is onjuist. We hebben aangetoond, dat staatsuitgaven zeer wel een stijging van de meerwaardevoet (en dus een versnelde kapitaalaccumulatie) met zich mee kunnen brengen. De beslissende fout van Mattick is dat hij, evenals de neoklassieke burgerlijke economen, uitgaat van de hypothese van volledige werkgelegenheid d.w.z. van de veronderstelling dat het hele kapitaal geïnvesteerd is en de gemiddelde winstvoet afwerpt. Deze hypothese is in het monopoliekapitalisme niet van toepassing. Als men ervan uitgaat, dat een deel van de overgeaccumuleerde kapitalen alleen de gemiddelde rentevoet afwerpt, d.w.z. vanuit het gezichtspunt van de meerwaardeproductie braak ligt,[63] dan betekent het gebruik daarvan voor de productie van door de staat gekochte wapeningsgoederen of infrastructurele investeringen ongetwijfeld een toename van de meerwaardemassa en dus een versnelde kapitaalaccumulatie, ook als de staat die aankopen deels door schulden, deels door belastingen financiert. De assignatie op een deel van de toekomstige meerwaarde is geenszins in tegenspraak met een stijging van de huidige meerwaarde, zolang er inderdaad een uitgebreide reproductie plaatsvindt. Ook de productie van waren die niet aan het reproductieproces deelnemen kan de meerwaardemassa verhogen.

We kunnen nu onze schets van het laatkapitalisme in het kader van de geschiedenis van de kapitalistische productiewijze en de ontplooiing van haar interne tegenspraken, die we in de hoofdstukken 2, 3 en 4 van dit boek hebben gegeven, aan de hand van de werking van de waardewet verduidelijken en samenvatten. De laatkapitalistische fase begon, toen het fascisme en de Tweede Wereldoorlog voor het

‘kapitaal in het algemeen’ de mogelijkheid schiepen om door een aanzienlijke stijging van de meerwaardevoet (verlengd door een aanzienlijke prijsdaling van belangrijke elementen van het constante kapitaal) de langdurige daling resp. stagnatie van de gemiddelde winstvoet op te vangen. Aldus ontstond een permanente bewapening, die sinds meer dan 10 jaar rijpende uitvindingen en vernieuwingen ging benutten en tot een derde technologische revolutie leidde.

Onder die specifieke voorwaarden heeft de versnelde kapitaalaccumulatie een dubbel en voor de winstvoet gunstig effect. Ten eerste wordt er permanent arbeidskracht vrijgemaakt, zodat de meerwaardevoet hoog kan blijven. Ten tweede blijven de elementen van het constante kapitaal goedkoper worden, zodat de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal veel langzamer en gematigder gebeurt dan op het eerste zicht lijkt. Aldus blijft de winstvoet voor een vrij lange periode op een relatief hoog peil. Dat betekent dat het laatkapitalisme lange tijd gekenmerkt wordt door een snelle groei van de productiekrachten. De algemene ontwikkeling wordt echter niet gelijkmatig over alle delen van het wereldkapitaal verdeeld. Een (weliswaar minder belangrijk) deel van die klasse werd in die periode volledig onteigend.[64] In de imperialistische metropolen hebben een reeks monopolies in de ‘groeisectoren’ beslag weten te leggen op aanzienlijke technologische surpluswinsten, in sommige gevallen aangevuld met de opbrengst van de ongelijke ruil met de kolonies en halfkolonies. Het feit dat de versnelde kapitaalaccumulatie zich vooral op die gebieden — de eigenlijke ‘dragere’ van de expansieve ‘lange golf’[65] — heeft voorgedaan, veroorzaakt een aanzienlijke wijziging in de vraagstructuur, zodat een reeks productiesectoren een relatieve of absolute daling van het winstcijfer ondergaan: steenkool, landbouw, traditionele textielindustrie (voor een deel zelfs het confectiebedrijf), de kleinhandel enz. De snelle expansie maakt het echter mogelijk om de arbeiders uit die sectoren over te brengen naar de groeisectoren van het laatkapitalisme (naar industriële en dienstensectoren), zodat de ‘expansieve lange golf’ de vorm krijgt van een nieuwe industrialiseringsgolf (in de breedte vooral in landen als Frankrijk, Italië, Japan, Nederland, Scandinavië, de zuidelijke staten van de VS, Spanje en enkele halfkolonies als Brazilië, Mexico, Hongkong en Singapore, en ‘industrialisering’ in de diepte van de landbouw, de boekhouding, het bankwezen, bepaalde diensten, de bouwnijverheid enz.). Maar juist door de aldus behaalde aanzienlijke monopolistische surpluswinsten vindt in de groeisectoren een accumulatietyempo plaats, waarmee de vraagontwikkeling van de ‘laatste consumenten’ geen gelijke tred kan houden. Zo ontstaat er in alle industrietakken die de *boom* dragen een overcapaciteit, die in de stagnerende of achteruitgaande productiesectoren al in het midden van de jaren ’60 zichtbaar was geworden.

De kredietexpansie, de ‘industrialisering’ van de groot- en detailhandel, de expansie van de dienstensector, de gevolgen van de derde technologische revolutie, zowel in de transport- en telecommunicatie-

sector als voor activiteiten zoals voorraadcontrole, maken een aanzienlijke versnelling van de rotatietijd van het circulerende kapitaal mogelijk, die een extra en duurzame bijdrage vormt tot een verhoging van de winstvoet na de Tweede Wereldoorlog. Maar de stijgende kosten van investeringsprojecten van vast kapitaal, de steeds langere tijd die nodig was om fabrieken en productiecomplexen te bouwen, de dalende zelffinancieringsvoet en de groeiende neiging tot kredietrestrictie beperkten op een gegeven moment de verkorting van de rotatietijd van vast en circulerend kapitaal en bevroren steeds meer kapitaal in omstandigheden waarin het niet langer productief kon zijn, waardoor de winstvoet opnieuw onder druk kwam.

Tegelijk wordt door de langdurige en meer dan gemiddelde groei het industriële reserveleger in de belangrijkste imperialistische landen geleidelijk geabsorbeerd — ondanks de massale invoer van gastarbeiders uit de halfkapitalistische periferie naar de laatkapitalistische centra. Bovendien bedreigt de daling van de meerwaardevoet ook de winstvoet, die daarbij nog de nadelige gevolgen ondervindt van de langdurige, hoewel langzame verhoging van de organische samenstelling van het kapitaal.

De derde technologische revolutie, de kortere rotatietijd van het vaste kapitaal, de toenemende betekenis van de reproductie van de arbeidskracht op een hoger intellectueel-technisch niveau, de groeiende betekenis van de steeds meer gesocialiseerde uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling, dwingen tot planning op concern niveau en tot programmering op het niveau van de economie als geheel. Door zijn grotere gevoeligheid voor storingen en door de grotere mogelijkheden daartoe vereist het ingewikkelde systeem steeds meer pogingen tot particuliere en openbare regulering van de economie en sturing van de samenleving. Deze regulering komt echter in botsing met het warenkarakter van de productie en met de valoriseringsdwang van het kapitaal — met grenzen die zij niet doorbreken kan. Op den duur blijven zowel de monopolistische surpluswinsten als de gemiddelde winstvoet, zowel de afzet van specifieke waren als het groeitempo van specifieke concerns, onzeker en onderworpen aan de waardewet.

De toenemende pogingen tot regulering van de industriële cyclus waren op hun beurt alleen mogelijk bij een relatieve autonomie van de verschillende nationale valuta's van de imperialistische grootmachten. Deze relatieve autonomie was slechts verenigbaar met een permanente uitbreiding van de wereldmarkt^[66] die de expansie voedde, zolang naast het goud de valuta van de sterkste imperialistische macht als wereldgeld resp. wereldkredietgeld kon fungeren. De uitholling van de koopkracht van de dollar als gevolg van moeilijkheden bij de realisering van de meerwaarde en de kapitaalvalorisering in de Verenigde Staten, ondermijnt de functie van de dollar als wereldgeld. Daardoor komt het hele systeem van nationaal gemanipuleerde valuta's in gevaar, keert de ontwikkeling terug naar een algemeen

aanvaardbaar en van de ingrepen van nationale groepen van het 'kapitaal in het algemeen' bevrijd, algemeen equivalent op de wereldmarkt. Bijgevolg dreigt de anticyclische rol van de 'nationale' monetaire en kredietpolitiek beslissend te worden beperkt. Dit gebeurt inderdaad naarmate de 'lange golf' van versnelde expansie onder voorwaarden van een nieuwe technische omwenteling gaat leiden tot een nieuwe fase van versnelde concentratie en centralisatie van het kapitaal, die de multinationale concerns tot de beslissende organisatievorm van het laatkapitalistische concern maakt. Op deze organisatievorm heeft de laatkapitalistische nationale staat veel minder invloed dan op de 'nationale' trusts en monopolies uit het verleden. Doordat de productiekrachten de nationale staat ontgroeien, ontgroeien ze geleidelijk ook de conjunctuur- en groeibevorderende rol van de staat. *Hoe meer de monopolies zich nationaal aan de werking van de waardewet menen te onttrekken, des te meer zijn ze er internationaal aan onderworpen.*

Tenslotte heeft dit hele proces, dat beheerst wordt door de jacht op en de toe-eigening van technologische surpluswinsten, aan beide polen van de kapitalistische wereldeconomie een reusachtige hoeveelheid explosieven opgestapeld. Doordat de internationale kapitaalbeweging tegenwoordig meer dan ooit beheerst wordt door de belangen van imperialistische monopolies, door het gebrek aan eenheid op de internationale kapitaalmarkt en aan homogeniteit van de productieverhoudingen, groeit het verschil in productiviteit, inkomen en welvaart tussen de inwoners van de metropolen enerzijds en die van de kolonies en halfkolonies anderzijds, wat op zijn beurt de revolutionaire bevrijdingsbeweging bevordert. Hoe minder het laatkapitalisme de door de derde technologische revolutie in het leven geroepen behoeften van de werkende massa's in de metropolen — ook de behoefte aan een kwalitatieve verandering in vorm en inhoud van de arbeid — kan bevredigen, en binnen de *universele strijd om de meerwaardevoet* zelfs gedwongen is om 'rechten' die het proletariaat vroeger waren toegestaan (vooral dat van volledige werkgelegenheid en autonomie bij de loononderhandelingen) in de praktijk weer te ontkennen, des te scherper de maatschappelijke tegenspraken en spanningen ook in de metropolen worden. Deze komen voort uit een steeds algemenere maatschappijcrisis, waarvan wij oorzaken in het volgende hoofdstuk uiteen zullen zetten.

[1] Karl Marx, *Das Kapital* III, p. 454 (onze cursivering). Een interessant commentaar op en veel concrete voorbeelden van de manier waarop de 'niet-bezitters' hun zeggenschap over het kapitaal gebruiken, zijn te vinden in het geestige boek van Robert Heller, *The Naked Manager*, Coronet Books, Londen 1974.

[2] Karl Marx, *Das Kapital* III, p. 457 (onze cursivering).

[3] ‘Er rijst integendeel een derde probleem, dat overigens in het laatst behandelde al ten dele besloten is. Namelijk, of de geweldige ruimtelijke uitbreiding van de wereldmarkt samen met de buitengewone verkorting van de voor communicatie en transport vereiste tijd de mogelijkheid van een *nivellering* van storingen niet zodanig vergroot hebben, en of de enorm toegenomen rijkdom van de Europese industriestaten samen met de elasticiteit van het moderne kredietwezen en de opkomst van de industriële kartels het *reactievermogen* van lokale of specifieke storingen op het algemene zakenleven niet zo hebben verkleind, dat minstens voor een langere periode algemene industriële crises zoals zich vroeger voordeden als onwaarschijnlijk zijn te beschouwen’ (Eduard Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Stuttgart 1921, pp. 113-114). Zie ook Paul Sering, *Jenseits des Kapitalismus*, 3de druk, Neurenberg 1948 (de eerste druk verscheen in 1946); John Strachey, *Contemporary Capitalism*, Londen 1956, pp. 278-279, 289-290 enz., C.A.R. Crosland, *The Future of Socialism*, 1956 (we citeren uit de Schocken-Paperback, New York 1963, pp. 1-42). Wij herinneren ook aan Joseph Schumpeters *Capitalism, Socialism and Democracy*, dat al in 1942 (p. 131-134, New York 1962 — de eerste druk verscheen in 1942) vooruitliep op Galbraith’s stelling van het verdwijnen van de kapitalistische ondernemers en het kapitalistische winstmotief.

[4] Dat geldt o.a. voor al die theoretici, die wel spreken van het vermogen van het laatkapitalisme om zijn economische moeilijkheden op te lossen, maar tegelijkertijd zijn kwetsbaarheid voor maatschappelijke crises blijven zien in de onoplosbare tegenspraak tussen producenten en uitpersers van meerwaarde.

[5] Deze problematiek is van bijzonder belang voor de marxistische analyse van de productieverhoudingen in de overgangsmaatschappij tussen kapitalisme en socialisme, resp. voor het begrip van het maatschappelijke karakter van de USSR, de VR China enz. Ons volgende boek is aan dit probleem gewijd. De verwijten van de Duitse Communistische Partij of de Duitse Democratische Republiek, als zouden wij voorstander zijn van de convergentietheorie, berusten ofwel op onwetendheid ofwel op bewuste vervalsing. Samen met onze kameraden met wie we dezelfde overtuiging delen, hebben we steeds het fundamentele sociale verschil benadrukt tussen de laatkapitalistische economie en die van de Sovjet-Unie resp. van het Oostblok. Er zou een sociale revolutie nodig zijn om de eerste aan te passen aan de tweede, en een sociale contrarevolutie om de tweede terug te brengen tot de structuur van de eerste.

[6] Er bestaat een rijke literatuur over deze opvatting. Zie bijv. Carl Kaysen: ‘De managers van de reuzenconcerns (hij noemt hen ‘onverantwoordelijke oligarchen’!) hebben veel ruimte bij hun besluitvorming zonder door krachten op de markt in bedwang te worden gehouden (...) waarmee het management rekening houdt is datgene waartoe het management besluit om rekening te houden’ (‘The Social Signi-

ficance of the Modern Corporation’, in: *American Economic Review*, mei 1957, p. 316). A.A. Berles theorie van het ‘maatschappelijk geweten der monopolies’ evenals John K. Galbraith’s *The New Industrial State* berusten op soortgelijke beschouwingen. — Zie daarentegen de nuchtere Britse studie van C.F. Carter en B.R. Williams: ‘In de naoorlogse periode die we bestudeerd hebben blijkt de omvang van de onzekerheid, die het zeer moeilijk maakt om voorspellingen te doen (over het succes van vernieuwingsinvesteringen) gewoonlijk gering te zijn geweest. (...) De voornaamste reden voor deze “onbelangrijkheid van de onzekerheid” was de mate waarin firma’s tot vernieuwing werden aangespoord door een te grote vraag of een te klein aanbod, of de ondernemersgeest van de leveranciers van fabrieken en machines. (...) Het was inderdaad een periode van optimisme, waarin de innovaties werden voortgestuwd onder druk van de onmiddellijke vraag of van een algemeen gekoesterde hoop voor de toekomst’ (*Investment in Innovation*, Londen 1969, p. 99, onze cursivering). — Dergelijke dingen kunnen vanzelfsprekend bij elke ‘lange golf met expansieve grondtoon’, bijv. de fase 1893-1913, vastgesteld worden.

[7] Paul Mattick (*Marx and Keynes*, Londen 1969, pp. 32-35) levert terecht kritiek op Hilferdings visie, als zou de rol van de waardewet voortvloeien uit ahistorische ‘objectieve voorwaarden’ en niet uit een verdeling van de economische rijkdommen over verschillende productietakken, die *specifiek* is voor de logica van de *kapitalistische* productie- en distributiewijze.

[8] Karl Marx, *Das Kapital* III, p. 196 e.v.

[9] Ongeacht het feit, of de verandering in de consumptiestructuur aan het afvloeien van kapitaal voorafgaat (bijv. de steenkoolindustrie), zich daarmee gelijktijdig voordoet (bijv. de katoenindustrie) of daarop volgt (bijv. de koperindustrie).

[10] Vgl. Karl Marx: ‘Het monopolie brengt de concurrentie voort, de concurrentie het monopolie. De monopolisten zijn elkaars concurrenten, de concurrenten worden monopolisten. Als de monopolisten hun onderlinge concurrentie beperken door declassificaties, dan groeit de concurrentie onder de arbeiders, en hoe groter de massa van de proletariërs tegenover de monopolisten van een natie wordt, des te ongebreidelder wordt de concurrentie onder de monopolisten van verschillende naties. De synthese is zodanig, dat het monopolie zich slechts kan handhaven door voortdurend de concurrentiestrijd aan te gaan’ (*Das Elend der Philosophie*, MEW 4, pp. 163-164).

[11] De 100 grootste industriële concerns in de VS bezaten in 1950 39,7 % van alle industriële activa en in 1970 48,9 % daarvan. 700 reuzenondernemingen met meer dan \$ 100 miljoen aan activa vormen slechts 0,1 % van alle ondernemingen; zij bezaten in 1950 de helft van alle activa en in 1970 tweederde daarvan. 115 industriële ondernemingen bezaten in 1972 \$ 1 miljard of meer; zij bezaten 51 % van alle activa en ontvingen 56 % van alle winsten.

[12] ‘Dan moet de som der winsten in al de verschillende productietakken gelijk zijn aan de totale meerwaarde, en de som van de productieprijsen van het maatschappelijk totaalproduct gelijk aan zijn totale waarde’ (Karl Marx, *Das Kapital* III, p. 182).

[13] In de eerste cyclus worden in afdeling I 500 en in afdeling II 495 waarde-eenheden winst onproductief geconsumeerd, in de tweede cyclus 600 in afdeling I en 480 in afdeling II.

[14] In de eerste cyclus werd de winst in afdeling I als volgt verdeeld: 500 waarde-eenheden onproductief verbruikt, 1.350 geaccumuleerd in c en 350 in v; in afdeling II: 100 waarde-eenheden onproductief geconsumeerd, 350 geaccumuleerd in c en 50 in v.

[15] In de tweede cyclus werd de winst als volgt verdeeld: afdeling I: 400 waarde-eenheden onproductief verbruikt, 2.260 geaccumuleerd in c en 220 in v; afdeling II: 50 waarde-eenheden onproductief verbruikt, 120 geaccumuleerd in c en 50 geaccumuleerd in v.

[16] In de eerste cyclus wordt de winst als volgt verdeeld: afdeling I: 400 waarde-eenheden onproductief verbruikt, 1.025 geaccumuleerd in c en 500 in v; afdeling II: 150 waarde-eenheden onproductief verbruikt, 400 geaccumuleerd in c en 225 in v. In de tweede cyclus: afdeling I: 500 onproductief verbruikt, 1.424 geaccumuleerd in c en 500 in v; afdeling II: 200 onproductief verbruikt, 500 geaccumuleerd in c en 201 in v. In de derde cyclus: afdeling I: 300 onproductief verbruikt, 1.968 geaccumuleerd in c en 529 in v; in afdeling II: 200 onproductief verbruikt, 529 geaccumuleerd in c en 200 in v. In de vierde cyclus: afdeling I: 500 onproductief verbruikt, 2.971 geaccumuleerd in c en 500 in v; afdeling II: 100 onproductief verbruikt, 500 geaccumuleerd in c en 184 in v. In de vijfde cyclus: afdeling I: 300 onproductief verbruikt, 4.536 geaccumuleerd in c en 350 in v; afdeling II: 50 onproductief verbruikt, 150 geaccumuleerd in c en 53 in v.

[17] J. Huffschild, *Die Politik des Kapitals, Konzentration und Wirtschaftspolitik in der Bundesrepublik*, Frankfurt 1969, p. 70. Drie Italiaanse auteurs hebben aan de hand van het voorbeeld van de metaalverwerkende industrie in de Italiaanse provincie Emilia Romagna aangetoond, dat het overleven van de ambachtelijke en kleinindustriële bedrijven, die in dit gebied toch nog de helft van de werkgelegenheid in die industrietak voor hun rekening nemen, in de overweldigende meerderheid der gevallen afhankelijk is van de wil der concerns en uitsluitend te verklaren is door de sterkere uitbuiting — de grotere meerwaardeproductie — in die bedrijven (Garibaldo, Rinaldini, Zappelli, ‘Un’ analisi suil’ impresa minore in Emilia - Ristrutturazione capitalistica e sfruttamento operaio’, in: *Fabbrica e Stato*, eerste jaargang nr. 2, maart-april 1972, p. 29 e.v.).

[18] In de hoofdstukken 12, 13 en 14 van dit boek hebben we de zwakten en tegenspraken van dit ‘surplus’-begrip al aangetoond. Een bredere kritiek op het werk van Baran en Sweezy is te vinden in twee artikelen van onze hand, die samen met de kritiek van andere auteurs verschenen zijn in de bundel *Het*

monopoliekapitaal, Van Gennep, Amsterdam 1971.

[19] Baran, Sweezy, *Monopoly Capital*, pp. 15-20; *Monthly Review*, vol. 22, nr. 4, sept. 1970; Sweezy’s artikel in *Monthly Review*, vol. 23, nr. 6, nov. 1971.

[20] Zie daarover bijv. Anne P. Carter, *Structural Change in the American Economy*, Cambridge (Mass.) 1970.

[21] Zie hierover de argumentatie tegen het begrip ‘crisisvrij algemeen kartel’ en de overeenkomstige citaten van Marx in de hoofdstukken 1 en 14 van dit boek. Een van de belangrijkste oorzaken van Boecharins misvatting, dat het financierskapitaal de anarchie van de productie althans binnen één imperialistische staat kan opheffen (*Ökonomik der Transformationsperiode*, p. 5), is zijn gebrek aan begrip voor de tegenspraak tussen ruilwaarde en gebruikswaarde, d.w.z. het onvermogen van het kapitaal om een evenredige distributie te ‘organiseren’ van honderden verschillende gebruikswaarden onder miljoenen onafhankelijke consumenten met individuele inkomens onder voorwaarden van warenproductie.

[22] In de VS is dat de laatste 20 jaar, in West-Europa en Japan de laatste 10 tot 15 jaar in toenemende mate het geval geweest in de textiel- en confectie-industrie, de voedingsindustrie, de kleinhandel, enz.

[23] Dit gebeurde bijv. de laatste jaren eerst met rundvlees-, later met de graanproductie, in eerste instantie in West-Europa en vervolgens ook op bredere schaal.

[24] Zie J.K. Galbraith, *The New Industrial State*, hoofdstuk 18, Penguin Books, 1969.

[25] ‘Rond £ 7 miljard per jaar — £ 20 miljoen per dag — wordt er in de VS, voornamelijk door grote maatschappijen, aan reclame uitgegeven, en £ 500 miljoen per jaar in het VK. Dit gebeurt meestal zonder expliciete of zelfs maar begrepen doelen en zonder enige poging om de doeltreffendheid ervan te meten’ (Robert Heller, p. 18).

[26] Ook Baran en Sweezy hadden geargumenteed, dat de grote concerns zich op den duur grotendeels aan iedere concurrentie onttrokken (*Monopoly Capital*, pp. 47, 51, 74 e.v.). In werkelijkheid blijkt uit een vergelijking van de lijst van de grootste concerns van vóór de Tweede Wereldoorlog met die van dertig jaar later, dat de derde technologische revolutie en het grote verschil in groei tussen economische sectoren en tussen industriële concerns, de relatieve kwetsbaarheid van het systeem dikwijls vergrooten en de concurrentiepositie dikwijls verzwakten. — Een zeer recent voorbeeld is de enorme surpluswinst (voornamelijk technologische rente) die het Amerikaanse concern Texas Instruments aanvankelijk met zijn ‘microcircuits’ wist te behalen, om die daarna prompt te verliezen, vanaf het moment dat de toeloop van kapitaal naar die tak tot een plotselinge prijsdaling ging leiden. Hetzelfde geldt voor de Control Data Corporation, die grote computers vervaardigt. Over de crisis in de Amerikaanse elektronische industrie in 1970-1971, zie *Le Monde*, 12 september 1972.

[27] Meir Merhav, pp. 88-89.

[28] Paul Sweezy, 'On the Theory of Monopoly Capitalism', in: *Monthly Review*, vol. 23, nr. 11, april 1972. — Een mooie illustratie is de Xerox Corporation, waarvan de kopieermachineafdeling zeer winstgevend is, de educatieve afdeling een gemiddelde winst oplevert maar de computerafdeling met verlies werkt en in een dergelijke positie niet lang levensvatbaar is (Nubuo Kanayama, 'Encounter with Inscrutability' in: *The Oriental Economist*, vol. 40, nr. 740, juni 1972).

[29] Gardiner C. Means stelt de grenzen van de beslissingsautonomie van de grote concerns in de Amerikaanse staalindustrie in de volgende nuchtere bewoordingen vast: 'Het feit, dat het prijsbepalende concern in de staalnijverheid over een beslissingsmarge beschikt bij het vastleggen van de staalpijzen, betekent niet, dat het een willekeurige prijs zou kunnen bepalen. Het is duidelijk dat de prijs de kosten moet dekken en een winst moet opleveren. (...) Op dezelfde wijze kan het prijsbepalende concern geen prijs kiezen, die de concerns die zijn voorbeeld volgen te hoog zouden vinden. Op een verkopersmarkt zouden de kleinere concurrenten een premie eisen boven de richtprijs; op een kopersmarkt zouden ze de prijzen onder die van de *price leader* kunnen drukken. Er zouden zich waarschijnlijk geografische en andere verschillen gaan voordoen. Maar in grote lijnen bestaat er een beslissingsmarge tussen de twee grenzen van de noodzakelijke winst en de bereidheid van de concurrentie om te volgen, waartussen het prijsbepalende concern zijn oordeel kan laten gelden' (*Pricing Power and the Public Interest*, Harper & Bro., p. 114).

[30] J.K. Galbraith, *The New Industrial State*, pp. 123-128, 268 e.v.

[31] In een interessante discussie over het probleem van de verhouding tussen concerns ('corporations') en kapitalisme in het februarinummer 1965 van het tijdschrift *Quarterly Journal of Economics* waren de drie deelnemers, Shorey Peterson, A. A. Berle en Carl Kaysen, het minstens op één punt eens, nl. over het feit dat winst- resp. groeimaximalisering op lange termijn de topprioriteit van de concernmanagers blijft. Over de winstmaximalisering op lange termijn als belangrijkste doel van de grote monopolistische concerns, hebben we in de hoofdstukken 6, 7 en 8 van dit boek diverse bronnen geciteerd.

[32] Voor de discussie over de *administered prices*, zie hoofdstuk 13.

[33] Over het prijsgedrag in beide sectoren, zie James O'Connor, pp. 19-20.

[34] Galbraith's bewering, als zouden de topexperts in hoge mate zeker zijn van hun positie, d.w.z. 'geëmancipeerd' van de conjuncturele schommelingen en de gevolgen van de dalende winstvoet, is noch empirisch noch theoretisch te bewijzen. Deze is slechts de extrapolatie van een conjunctureel beperkte trend, d.w.z. een illusie die kan ontstaan tijdens een bijzonder langdurige hoogconjunctuur (tussen 1962 en 1969 heeft de Amerikaanse economie geen echte recessie gekend). In werkelijkheid zit geen enkele employé van een groot kapitalistisch concern, hoe hooggeplaatst ook, een inkomenszekerheid die die van een hoge staatsambtenaar evenaart. Voor hen geldt het aloude gezegde, dat de Tarpeji-

sche rots naast het Capitool staat. Niet alleen kan hij zijn post verliezen, als het rendement te sterk daalt; hij kan die vooral verliezen, als de firma massaontslagen moet doorvoeren of bankroet gaat. Het voorbeeld van de Amerikaanse luchtvaartindustrie van de laatste jaren is zeer duidelijk. Toen we dit hoofdstuk begonnen te schrijven, waren er in de VS 65.000 wetenschapsmensen en technologen werkloos, met in sommige industrietakken hoge percentages (*Le Monde*, 28 juli 1971). Rare 'heren' van de 'moderne industriële samenleving', die zichzelf brodeloos maken! Omdat het bestaan van alle salarisonvangers gekenmerkt wordt door een fundamentele 'insecurity of tenure', bestaat er voor hen maar één middel om een feitelijke economische zekerheid te verwerven: het veroveren van *privébezit*, d.w.z. van *kapitaal* (aandelen, onroerend goed enz.). Hiermee is het gedrag van de 'technostructuur' opnieuw fundamenteel bepaald door de hoofdkenmerken van de kapitalistische productiewijze en niet door sociaal-politieke of esthetische motieven.

[35] In laatste instantie is het begrip 'technostructuur' niets anders dan een ietwat geraffineerdere versie van Burnhams 'revolutie der managers'. Het volgende citaat uit Serings (Löwenthals) *Jenseits des Kapitalismus* bewijst, hoe weinig origineel Galbraith's begrip in feite is: 'Verwetenschappelijking van de productie heeft geleid tot een groeiende specialisering, van de behoefte aan mensen met een langdurige en gespecialiseerde opleiding. De organisatorische taken van de moderne massaproductie en het staatsapparaat dat zich daarmee bezighoudt, zijn met de uitbreiding van het gebied van de organisatie niet eenvoudiger, maar ingewikkelder geworden. (...) De tendens tot het ontstaan van een professionele hiërarchie is dus even inherent aan de moderne productie als de moderne staat. We hebben gezien, hoe het skelet van zo'n hiërarchie onder het omhulsel van de kapitalistische markteconomie zelf in dezelfde mate tot stand komt als de meeste kapitalistische bezitters hun ondernemersfunctie en velen ook iedere feitelijke functie verliezen' (pp. 67-68).

[36] Ernest Mandel, *Marxistische Wirtschaftstheorie*, pp. 433-437.

[37] Bijv. het auteurscollectief van 'Marxistische Wirtschaftstheorie — ein Lehrbuch der Politischen ökonomie?', in: *Das Argument*, 12de jaargang, mei 1970, nr. 57, pp. 233-234.

[38] 'Op langere termijn bestaat er de dreiging van nieuwe concurrentie, substitutieproducten en volkomen nieuwe technieken. Zelfs de machtigste zakenlieden voelen zich waarschijnlijk veel minder veilig in hun oligopolistische situatie dan de theoreticus dikwijls aanneemt' (Shorey Peterson, 'Corporate Control and Capitalism', in: *The Quarterly Journal of Economics*, februari 1965, p. 10) — In de jaren '50 leidden de dertig jaar lang systematisch boven het normale peil gehouden staalpijzen in de VS (en daarna ook in West-Europa en Japan) tot een toenemende vervanging van staal door lichte metalen en plastics als grondstof in de industrie en de bouw (Anne P. Carter, *Structural Change in the American Economy*, p. 84 e.v.)

[39] Talrijke empirische onderzoeken in de VS bevestigen de beslissende rol, die de toegangsmoeilijkheden voor het kapitaal in bepaalde sectoren van de economie — ‘difficulties of entry’ — spelen bij de stabilisering van monopolistische prijzen en winsten, en het feit, dat het hierbij steeds om een *relatieve* moeilijkheid gaat. Zie hierover o.a. Joe S. Bain, *Barriers to New Competition*; Richard R. Nelson, Merton J. Peck, D. Kalachek, *Technology, Economic Growth and Public Policy*, pp. 70-71; Gardiner C. Means, *Pricing Power and the Public Interest*, p. 230 e.v., enz.

[40] Joe S. Bain, ‘Relation of Profit Rate to Industrial Concentration: American Manufacturing 1936-1940’, in: *The Quarterly Journal of Economics*, augustus 1951; Joe S. Bain, *Barriers to New Competition*, Harvard University Press, derde druk, 1965, p. 195. — *Statistical Abstract of the United States*, 1961, 1971, 1973.

[41] Men heeft de vraag opgeworpen: is het juist om de winstvoet van industrietakken te gebruiken als uitdrukking van het bestaan of de afwezigheid van monopolievorming? Strikt genomen zou een combinatie van twee factoren gebruikt moeten worden om monopolistische surpluswinsten vast te stellen: onderscheidingen naar industrietak en onderscheidingen naar omvang. De omvang is op zichzelf geen aanwijzing voor monopolistische omstandigheden. In concurrentiesectoren zijn zelfs zeer grote firma’s niet in staat om monopolistische voorwaarden te bereiken, als hun aandeel in de totale omzet te klein is, als het totale aantal firma’s te groot is, en als de prijsconcurrentie niet uitgeschakeld kan worden. De ideale combinatie is te vinden in de auto-industrie: een klein aantal zeer grote firma’s.

[42] Gardiner S. Means, p. 240; *Manager-Magazin*, juni 1972.

[43] Elmar Altvater, *Monopolprofit und Durchschnittsprofit*, pp. 2-4 van het ons ter beschikking gestelde manuscript.

[44] Zelfs technologische barrières worden meer en meer identiek met omvangbarrières. Vgl. C. Freeman: ‘Het succes van de Amerikaanse aannemers in de concurrentie om de grootste opdrachten voor de bouw van (chemische) fabrieken hangt voor een deel samen met hun absolute omvang (...)’ ‘De voltooiing van meer dan driekwart van de (nieuwe) procedés die werden onderzocht nam meer dan vier jaar in beslag. (...) Als de investeringen groot zijn kunnen dergelijke periodes zeer aanzienlijke financiële uitgaven met zich meebrengen voordat het eerste geld terugkomt om de onderzoeks- en ontwikkelingskosten terug te verdienen die zich in de voorafgaande 4-10 jaar hebben opgestapeld’ (‘Chemical Process Plant: Innovation and World Market’, in: *National Institute Economic Review*, nr. 45, augustus 1968, p. 36, 46).

[45] *Der Spätkapitalismus*, Suhrkamp, Frankfurt 1972, pp. 470, 471-472, 476 enz. Zie pp. 441, 442-443, 447 van de Nederlandse uitgave.

[46] Het kapitaal wordt hier beschouwd in zijn functionerende organisatievorm als firma, concern enz.,

niet als een bezittitel van aandelen. Natuurlijk kan een schoenfabrikant of zelfs een groenteman tien aandelen van een autotrust kopen; daarvoor zijn geen honderden miljoenen nodig. Maar juist daarom ontvangt hij ook in dit geval noch de monopolistische gemiddelde surpluswinst, noch een bovengemiddelde surpluswinst, maar slechts de gemiddelde rente als dividend op zijn aandelen, en soms zelfs dát niet eens...

[47] Elmar Altvater, p. 5.

[48] Idem, pp. 16, 21, 22.

[49] Men zou kunnen zeggen dat de gewelddadige schokken op de markt van de imperialistische landen in 1973-1974 als gevolg van de reusachtige stijging van de olieprijs, leidde tot een massieve kapitaalstroom naar de olie- (en vervolgens naar de hele energieproducerende) sector en een reusachtige afvloeiing van kapitaal uit de autosector. Maar juist de omvang van het autokapitaal en de rampzalige gevolgen van een massieve afvloeiing voor de werkgelegenheid, leidde tot een niet minder massieve staatssteun om die afvloeiing te beperken, beperkingen die op die schaal niet voorkomen in de concurrentiesector van de economie.

[50] In Groot-Brittannië bracht de relatief kleine firma Alexander Duckham als eerste hoogwaardige (‘multigrade’) smeerolie voor auto’s op de markt. Dit bedrijf beschikte slechts over 0,25 % van de activa van BP, maar wist in vier jaar tijd een kwart van de Britse markt te veroveren. Toen kwam de tegenaanval. BP bracht een gelijkwaardig product op de markt, verlaagde de prijzen en slokte Alexander Duckham tenslotte op (Robert Heller, p. 61).

[51] Karl Marx: ‘De basisvoorstelling daarbij is de gemiddelde winst zelf, de voorstelling dat kapitalen van gelijke omvang in gelijke periodes even grote winsten moeten opleveren. Daaraan ligt weer de gedachte ten grondslag, dat het kapitaal van iedere productiesfeer naar rato van zijn omvang deel moet hebben aan de door het maatschappelijke totaal kapitaal uit de arbeiders geperste meerwaarde; of dat ieder afzonderlijk kapitaal slechts als een part van het totaal kapitaal, iedere kapitalist in feite als aandeelhouder in de totaalonderneming beschouwd moet worden, die naar rato van de omvang van zijn kapitaal aandeel meedeelt in de totaalwinst. Op deze voorstelling is dan de berekening van de kapitalist gebaseerd, bijv. dat een kapitaal dat een langere rotatietijd heeft, ofwel omdat de waar langer in het productieproces verblijft, ofwel omdat deze op ver verwijderde markten verkocht moet worden en daardoor een deel van de winst verliest, dit deel tóch in rekening brengt en zich dus schadeloos stelt door een toeslag op de prijs’ (*Das Kapital* III, pp. 219-220).

[52] Idem, pp. 868-869.

[53] J.M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, p. 131, de beroemde uitspraak: ‘Twee piramiden of twee dodenmissen zijn tweemaal zo goed als één; maar dat geldt niet voor

twee spoorwegen van Londen naar York.’

[54] Zie de passages uit Marx’ *Grundrisse* en *Theorien über den Mehrwert*, die in hoofdstuk 8 van dit boek zijn geciteerd.

[55] Zie de in hoofdstuk 14 van onze *Marxistische Wirtschaftstheorie* genoemde voorbeelden van onder staatsdruk gerealiseerde gedwongen kartellisering tijdens de grote economische wereldcrisis (pp. 515-519), de nationalisering van niet-renderende bedrijven en het terugkopen ervan door particuliere kapitalisten, zodra de rentabiliteitsgrens overschreden werd (pp. 524-528), enz.

[56] Zie hierover o.a. Duccio Cavalieri, ‘La politica dei lavori pubblici: sviluppi teorici e indirizzi programmatici’, in: *Pianificazione*, 3de jaargang, sept.-dec. 1966, met een uitvoerige bibliografie.

[57] In een interessant artikel onderscheidt James O’Connor tussen ‘complementaire’ en ‘discretionaire’ staatsinvesteringen. De eerste scheppen instellingen, die voor de rentabiliteit van de productie in de privésector onmisbaar zijn (bijv. investeringen in de infrastructuur), de tweede doen investeringen die door hun gebrek aan rentabiliteit door de privésector opgegeven resp. niet ondernomen worden (‘The Fiscal Crisis of the State’, p. 101 e.v.).

[58] Deze verhoging van de totale winstmassa, die het privékapitaal zich toeigent, komt natuurlijk niet aan elk afzonderlijk kapitaal proportioneel ten goede. Ook die toename van de totale winstmassa vloeit voort uit een herverdelingsproces van de meerwaarde tussen individuele kapitalen:

[59] In industrietakken waar de vraag relatief of zelfs absoluut daalt, kan de nationalisering natuurlijk gepaard gaan met een duidelijke devalorisering van het genationaliseerde kapitaal. Maar ook die toestand is zonder meer verenigbaar met de dwang tot modernisering resp. herinvestering, vgl. het voorbeeld van de kolenindustrie.

[60] Dit probleem (evenals dat van de maatschappelijke betekenis van het selectieve investeringsbeleid) behandelen we in hoofdstuk 18 van dit boek.

[61] R. Hilferding, *Das Finanzkapital*, pp. 230, 283 e.v., 473.

[62] Paul Mattick *Marx and Keynes*, p. 115 e.v.

[63] Sinds de jaren ’20 bestaat in Duitsland de mode van een door Lederer en Heimann in omloop gebrachte Marxkritiek, die de marxistische economische theorie verwijt dat deze het probleem van de monopolieprijzen niet kan doorgronden resp. oplossen. Die kritiek, die onlangs door Sweezy is overgenomen, miskent het feit dat de productie van meerwaarde maatschappelijk en hoegenaamd niet door monetaire omstandigheden bepaald wordt. Daarop wijst Marx’ formule: ‘som der waarden = som der productieprijsen’. Het feit dat er naast een herverdeling van de meerwaardemassa ten gunste van de monopolies ook een verhoging van die massa kan plaatsvinden door het opvoeren van de meerwaardevoet is volkomen in overeenstemming met Marx’ opvattingen. Zie over deze controversale Emil Lederer,

Grundzüge der ökonomischen Theorie, Tübingen 1922; Eduard Heimann, *Kapitalismus und Sozialismus*, Potsdam 1931. Een samenvatting van de kritiek is te vinden bij Karl Kühne, *ökonomie und Marxismus. Zur Renaissance des Marxschen Systems*, deel 1, Neuwied 1972, pp. 212-216, 223-230, 366-372.

[64] Het gaat hier om de bezitters van de zonder schadeloosstelling genationaliseerde bedrijven in Centraal- en Oost-Europa, de Volksrepubliek China, Korea, Vietnam en Cuba, resp. om dat deel van de kapitalistenklasse van die landen, dat deze na de overwinning van de socialistische revolutie verlaten heeft. Dat betekent niet, dat deze heren niet langer als kapitalisten fungeren. Ze zijn erin geslaagd, in de Bondsrepubliek, in West-Europa, in de VS, Canada en Australië, in Hongkong en Singapore of elders met een deel van het geredde kapitaal nieuwe kapitalistische ondernemingen op te richten. Deze regel geldt nog sterker voor de bezitters van genationaliseerde ondernemingen in landen, waar het kapitalisme niet ten val is gebracht. De Compagnie du Canal de Suez, de Boliviaanse tinkoning Patino of de Union Minière bezitten tegenwoordig meer kapitaal dan voor de nationalisering van hun oorspronkelijke bedrijven.

[65] Geografisch werd de versnelde accumulatie door de volgende factoren bepaald: de VS, de van het Amerikaanse kapitaal uitgaande kapitaalexport die de expansie van het internationale kapitaal bevorderde en de inflatie van het wereldkredietgeld (de dollar); de Bondsrepubliek en Japan, waar de exogene factoren van versnelde accumulatie samengingen met belangrijke endogene factoren (wederopbouw, autonome voortzetting van de derde technologische revolutie enz.). In de rest van de kapitalistische wereld berust de versnelde expansie op de gestegen kapitaalaccumulatie in de centra, ofschoon ook daar in enkele gevallen secundaire endogene factoren werkzaam waren.

[66] De dialectiek van de ontwikkeling blijkt in het feit, dat een geografische beperking van de wereldmarkt gepaard kan gaan met een uitbreiding daarvan, zowel in waardetermen als wat betreft de fysieke omvang van de verhandelde gebruikswaarden. Overigens werd deze expansie pas in de jaren ’60 werkelijk aanzienlijk, als men de wereldhandel per hoofd van de bevolking resp. het exporttaandeel van de belangrijkste producten van de eindproductenindustrie vergelijkt met die van 1913 of 1929.

De crisis van de kapitalistische productieverhoudingen

Het laatkapitalisme is die periode in de ontwikkelingsgeschiedenis van de kapitalistische productiewijze, waarin de tegenspraak tussen de groei van de productiekrachten en de verouderende kapitalistische productieverhoudingen een explosieve vorm aanneemt. Deze tegenspraak heeft een steeds algemenere crisis van de kapitalistische productieverhoudingen tot gevolg.

Eerst zullen we het wezen van de kapitalistische productieverhoudingen nader omschrijven. Voor Marx zijn productieverhoudingen *alle* fundamentele betrekkingen die de mensen in de productie van hun materiële leven onderling aangaan. Het is dus onjuist, deze verhoudingen tot slechts één aspect van de kapitaalverhouding te reduceren, bijv. tot de onderschikking van de levende aan de dode arbeid of de verhouding van de producenten tot hun productiemiddelen.^[1] Het specifieke van de kapitalistische productieverhoudingen is gebaseerd op de veralgemening van de warenproductie. Deze bepaalt de bijzondere vorm van de scheiding tussen producent en productiemiddel, die anders is dan ten tijde van de slavenarbeid; de bijzondere vorm waarin de toe-eigening van het meerproduct geschiedt, die anders is dan ten tijde van het feodalisme; de bijzondere vorm waarin de reconstitutie van de maatschappelijke arbeid plaatsvindt, de onderlinge samenhang van de productie-eenheden, enz. Zij houdt in dat arbeidskracht en arbeidsmiddelen zelf koopwaren geworden zijn. De kapitalistische productieverhoudingen kunnen dus niet herleid worden tot de onderschikking van de producenten aan de ‘beheerders’ of ‘accumulatoren’, die in iedere klassenmaatschappij bestaan heeft, maar betekenen de *verkoop* van de waar arbeidskracht aan de *bezitters* van de productiemiddelen, de splitsing van die bezitters in verschillende, onderling concurrerende kapitalen,^[2] die de waardemassa’s die ze zich toegeëigend hebben tegen geld moeten *ruilen*, om de meerwaarde die ze bevatten te realiseren en de productie op steeds uitgebreidere schaal voort te zetten, evenals de *accumulatie* van die extra kapitalen op een door concurrentiedwang bepaalde, onderling gescheiden manier.

Zonder regelmatige toevoer van grondstoffen, machines en andere arbeidsinstrumenten, hulpmiddelen en energiebronnen, was de materiële productie even ondenkbaar als zonder een bepaalde verhouding tussen arbeiders en arbeidsmiddelen. Als Marx dus het kapitaal als een specifieke verhouding tussen mensen — d.w.z. als een specifieke vorm van productieverhoudingen — definieert, dan definieert hij tegelijkertijd de warenproductie als zo’n specifieke verhouding tussen mensen.^[3]

Daarom is het feit dat bedrijven productiemiddelen, grondstoffen, energie enz. als ruilwaarden van elkaar kopen, eveneens een specifiek moment van de voor de kapitalistische productiewijze kenmerkende productieverhoudingen. Als men de verhouding arbeid-kapitaal binnen de bedrijven volledig zou opheffen (bijv. door de omvorming van de bedrijven in productiecoöperaties), maar tussen die coöperaties de veralgemeende warenruil (d.w.z. wederzijdse koop en verkoop van productiemiddelen als waren) zou handhaven, dan zou het maar een kwestie van tijd zijn, vóór uit dit element van de kapitalistische productieverhoudingen ook de scheiding van de producenten van hun productiemiddelen weer hersteld zou zijn.^[4]

De mensen produceren waren, omdat de maatschappelijke arbeidskracht waarover ze beschikken, *bij voorbaat* in onafhankelijk van elkaar uitgevoerde particuliere arbeidsprestaties is opgedeeld.^[5] Dit kenmerk van de arbeid hangt op zijn beurt af van een door de ontwikkeling van de maatschappelijke arbeidsdeling en de maatschappelijke arbeidsinstrumenten bepaalde dialectiek. Zolang de maatschappelijke arbeid zich in kleine, min of meer autarkische productie-eenheden voltrekt (horde, stam of dorpsgemeenschap), kan dit directe maatschappelijke karakter van de arbeid door een eenvoudige, op gewoonte, rite en elementaire organisatie berustende *a priori*-regel zonder moeilijkheden gewaarborgd worden. De ontwikkeling van de arbeidsdeling, de ruil, het privébezit en de eenvoudige warenproductie versplintert geleidelijk aan dit maatschappelijke arbeidsvermogen in particuliere arbeidsprestaties, waarvan het sociale karakter *a posteriori*, langs de omweg van de waren- en marktverhoudingen, en pas na de vuurproef van de realisering van de warenwaarde (in het kapitalisme: de gemiddelde winst) volledig, slechts gedeeltelijk of helemaal niet erkend wordt.

Terwijl echter enerzijds dit lange historische proces van atomisering van de maatschappelijke arbeid in onafhankelijk van elkaar uitgevoerde particuliere arbeid in het eerste stadium van de kapitalistische productiewijze zijn hoogtepunt bereikt, begint met de ontplooiing van die productiewijze en de daarmee corresponderende techniek een tegengestelde tendens. Het kapitaal laat een steeds groter aantal producenten in een bewust georganiseerd arbeidsproces objectief met elkaar samenwerken. Het verbindt steeds grotere gedeelten van de mensheid in objectief vermaatschappelijkte, door duizend draden van

wederzijdse afhankelijkheid onderling verbonden productieprocessen. De fundamentele tegenstelling van de kapitalistische productiewijze — de tegenstelling tussen de groeiende objectieve vermaatschappelijking van de arbeid en het voortbestaan van de particuliere toe-eigening[6] — correspondeert dus met de tegenstelling tussen enerzijds het afnemende privé-karakter van de arbeid (niet alleen in de afzonderlijke fabrieken, maar ook in de grote en zelfs wereldconcerns) en anderzijds het voortbestaan van de op privé-arbeid berustende warenvorm van de ruilwaarde of winst als doel van de productie, waarin de hele productie gevangen blijft.

De kapitalistische productiewijze is slechts mogelijk op een bepaald ontwikkelingsniveau van de productiekrachten — nl. zodra de materiële voorwaarden, eerst voor de formele en later voor de reële onderschikking van de arbeid aan het kapitaal, gegeven zijn. De boven beschreven maatschappelijke voorwaarden gaan vanzelfsprekend aan die materiële vooraf en zijn daaraan ook bovengeschikt. De kapitalistische productiewijze veronderstelt dus een bepaalde, tegelijk reële en tegenstrijdige ontwikkeling van de vermaatschappelijking van de arbeid. Bij een elementaire arbeidsdeling, ingevoren op het niveau van volledig particulier uitgevoerde arbeid, die met een klein aantal onveranderlijke arbeidsinstrumenten afgewerkte gebruikswaarden voor kleine consumenteneenheden voortbrengt, een arbeidsdeling waarbinnen de wederzijdse afhankelijkheid van de producenten te herleiden is tot gedeeltelijke afhankelijkheid van enkele behoeften die door de arbeid van anderen bevredigd moeten worden, kan zich wel een eenvoudige, maar geen kapitalistische warenproductie ontplooiën. De te geringe vermaatschappelijking van de arbeid, het lage peil van de arbeidsproductiviteit,[7] de te geringe ontwikkeling van het maatschappelijk meerproduct maken op dit niveau een veralgemeende kapitalistische warenproductie onmogelijk.

Om deze mogelijk te maken moet de vermaatschappelijking van de arbeid het individuele karakter daarvan beginnen op te heffen. De arbeidsdeling tussen de verschillende beroepen moet aangevuld worden met een arbeidsdeling binnen de manufactuur en het grote bedrijf. De meerderheid van de producenten mogen niet meer voor de eigen behoeften produceren en moeten alle behoeften pas via de markt bevredigen. Dat vereist een ontwikkeld machinaal systeem, d.w.z. een veel groter maatschappelijk meerproduct, zonder welke immers de extra, geweldig uitgebreide machinerie in het geheel niet verwezenlijkt kan worden. Productie van machines, ontplooiing van de materiële productiekracht van de arbeid, versnelling van het objectieve vermaatschappelijkingsproces van de arbeid vormen de historisch progressieve functie van de kapitalistische productiewijze.[8]

Het antagonistische karakter van de vermaatschappelijking van de arbeid door het kapitaal manifesteert zich in het feit, dat zowel het product van de arbeid als het arbeidsmiddel zich nu aan de arbeider voordoen als een vreemd, vijandig en van hem gescheiden attribuut van het kapitaal. Marx heeft erop gewezen dat deze tegenover de arbeider vijandelijke vorm van objectieve vermaatschappelijking van de arbeid in het kapitalisme o.a. toe te schrijven is aan het feit, dat de arbeider zich *afzonderlijk*, dat de massa der arbeiders zich geatomiseerd in een productieproces moeten laten inschakelen, waarin hun eigen *gemeenschappelijke* productiekracht een van hen gescheiden *ding* wordt: ‘De collectieve eenheid ligt inderdaad in de coöperatie, de combinatie in de arbeidsdeling, de toepassing van de natuurkrachten en wetenschappen, van de producten van de arbeid als *machinaal systeem* — dit alles treedt de afzonderlijke arbeiders als iets *vreemds*, een *ding*, een *gegeven*, los van en dikwijls tegen hun toedoen tegemoet, iets zelfstandigs, als bestaansvormen zonder meer van de van hen onafhankelijke en hen *beheersende arbeidsmiddelen*, voor *zover ze materieel*, en van de in de kapitalist of zijn onderstrappers (vertegenwoordigers) geïncarneerde inzicht en wil van het collectieve atelier, voor *zover dit door hun eigen combinatie gevormd is* — als *functies* van het kapitaal, dat in de kapitalist leeft. De maatschappelijke vormen van hun arbeid — subjectief-objectief — of de vorm van hun eigen maatschappelijke arbeid zijn verhoudingen die volledig onafhankelijk van de individuele arbeiders tot stand komen. De arbeiders, aan het kapitaal ondergeschikt, worden elementen van die maatschappelijke vormen, die hen evenwel niet toebehoren. Ze treden hen dus tegemoet als *vormen* van het kapitaal zelf, als in tegenstelling tot hun individuele arbeidsvermogens aan het kapitaal toebehorende, daaruit voortkomende en daarin belichaamde combinaties. En dit krijgt des te reëlere vormen, naarmate enerzijds hun arbeidsvermogen zelf door die vormen zo gewijzigd wordt, dat het in zijn zelfstandigheid, dus *buiten* dit kapitalistische verband machteloos wordt, zijn zelfstandige productievermogen gebroken wordt, en anderzijds met de ontwikkeling van het machinale systeem ook technologisch de arbeidsvoorwaarden de arbeid blijken te beheersen en tegelijk vervangen, onderdrukken en overbodig maken in zijn zelfstandige vormen. In dit proces, waarin de *maatschappelijke kenmerken* van hun arbeid de arbeiders om zo te zeggen *gekapitaliseerd* tegemoet treden — zoals bijv. in het machinale systeem de zichtbare producten van de arbeid als beheersers van de arbeid verschijnen — vindt natuurlijk hetzelfde plaats met de natuurkrachten en de wetenschap, product van de algemene historische ontwikkeling in haar abstracte kwintessens, die de arbeiders als *machten* van het kapitaal tegemoet treden. Zij worden inderdaad gescheiden van de vaardigheid en kennis van de individuele arbeider — en hoewel ook zij naar hun oorsprong het product van de arbeid zijn, verschijnen ze overall, waar ze in het arbeidsproces intreden, als *ingelijfd* in het kapitaal.’[9] En: ‘De maatschappelijke natuurkracht van de arbeid ontwikkelt zich niet in het *valoriseringsproces* als zodanig, maar in het *reële arbeidsproces*. Zij vertoont zich dus als eigen-

schappen, die het kapitaal als ding toekomen, als zijn gebruikswaarde. De productieve arbeid, d.w.z. waardeproducerende arbeid, staat tegenover het kapitaal als arbeid van de *geïndividualiseerde* arbeider, ongeacht welke maatschappelijke combinaties deze arbeiders in het productieproces ook aangaan. Terwijl het kapitaal aldus tegenover de arbeiders de maatschappelijke productiekraft van de arbeid vertegenwoordigt, vertegenwoordigt de productieve arbeider tegenover het kapitaal altijd slechts de arbeid van de geïndividualiseerde arbeider. [10]

Dit is ook de reden, waarom de socialistische maatschappij bij Marx altijd als een samenleving van *geassocieerde producenten* verschijnt. Want zodra deze atomisering in het productie- en arbeidsproces definitief en volledig is opgeheven en de producenten hun arbeidsproces nu gemeenschappelijk, in *vrijwillige* associatie organiseren, plannen, [11] overwegen en realiseren, dan valt het geheim van de *maatschappelijke* productiekraft van de arbeid weg. Deze verschijnt dan niet meer als een collectieve macht ‘buiten’ de producenten, maar als het resultaat van de gemeenschappelijke, gemeenschappelijk geplande en gemeenschappelijk georganiseerde arbeidsvermogens van al degenen die werken.

Door de ontwikkeling van de techniek, de natuurwetenschappen, de productiekraften, is de objectieve vermaatschappelijking van de menselijke arbeid een onomkeerbaar proces. Maar hoe deze concreet verbonden is met de maatschappelijke structuur verschilt al naar gelang we met een kapitalistische of een niet-kapitalistische economische structuur te maken hebben. In de kapitalistische productiewijze komt de vermaatschappelijking van de arbeid altijd slechts langs een omweg tot stand. Het is nog steeds de waardewet die de economische rijkdommen over de verschillende sectoren van de economie, overeenkomstig de schommelingen van en de afwijkingen tegenover de gemiddelde winstvoet, verdeelt. (Kapitalen, d.w.z. economische rijkdommen stromen bij voorkeur naar die sectoren, waar surpluswinsten gerealiseerd kunnen worden.) Is daarentegen de kapitalistische productiewijze, d.w.z. de veralgemeende warenproductie, opgeheven, dan kan de objectieve vermaatschappelijking van de arbeid *a priori* door de geassocieerde producenten erkend worden. Onder die omstandigheden worden de economische rijkdommen volgens een plan en volgens *maatschappelijk* bepaalde prioriteiten over diverse sectoren van de economie verdeeld. Als de arbeid een direct maatschappelijk karakter heeft, zijn de categorieën ‘maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd’ en ‘valorisering van het kapitaal’ niet meer van toepassing. [12]

Hier komen we aan een tweede misverstand over Marx’ categorie ‘productieverhoudingen’, nl. de poging om die te verdelen in ‘technische’ en ‘maatschappelijke’. [13] Er bestaan ongetwijfeld technische *voorwaarden* voor bepaalde productieverhoudingen. Het is even onmogelijk de reële onderschik-

king van de arbeid aan het kapitaal door te voeren zonder de toepassing van de moderne machines, als op primitieve ambachtelijke techniek gebaseerde kleine bedrijfjes effectief te socialiseren zonder een omwenteling in de techniek. [14] Maar daaruit de conclusie trekken dat de warenproductie zou moeten voortbestaan zolang de ‘technische productieverhoudingen’ geen ‘volledige vermaatschappelijking’ van de arbeid of een ‘volledige toe-eigening van de producten’ door de maatschappij toelaten, [15] betekent dat men Marx’ formule, die de productieverhoudingen als verhoudingen tussen mensen ziet, verlaagt tot verhoudingen tussen mensen en dingen, d.w.z. dat men een nieuw techniek-fetisjisme invoert.

Het karakter van de arbeid wordt niet *direct* door de techniek, d.w.z. door de ontwikkelingsgraad van de productiekraften bepaald. Dat is al niet het geval in iedere afzonderlijke productie-eenheid, [16] en geldt zelfs niet voor de maatschappij als geheel. Met een bepaalde stand van de techniek kunnen twee fundamenteel verschillende maatschappelijke en economische structuren overeenkomen. Dit is altijd het geval in een periode van sociale revolutie. [17] Een dergelijke periode betekent nl. dat de nieuwe techniek, die boven de productieverhoudingen uitstreeft, zich binnen de bestaande maatschappelijke orde steeds onvollediger, tegenstrijdiger en destructiever ontplooit, terwijl anderzijds de invoering van nieuwe, revolutionaire productieverhoudingen — die, zoals alle structuren, niet ‘stapsgewijze’ ingevoerd kunnen worden — op de gegeven stand van de techniek vooruitloopt (juist daardoor schept ze een voldoende brede ruimte om een nieuwe, sprongsgewijze ontplooiing van de productiekraften mogelijk te maken). De parallele, maar verschillende problematieken van het laatkapitalisme en van de overgangsmatschappij tussen kapitalisme en socialisme is tot die bijzondere dialectiek van productiekraften en productieverhoudingen te herleiden. [18]

Het is daarom onjuist om bij een groeiende *tegenspraak* tussen de productiekraften en de maatschappelijke productieverhoudingen te verwachten, dat de door wetenschap en techniek mogelijk gemaakte vernieuwing van de technische productieverhoudingen zich kan voltrekken vóór de maatschappelijke productieverhoudingen veranderd zijn. Deze tegenspraak drukt zich o.a. uit in het feit dat de *potentiële* technisch-wetenschappelijke revolutie in de bestaande productieverhoudingen slechts *ten dele* gerealiseerd kan worden. Een algemene automatisering van de grote industrie is in het laatkapitalisme onmogelijk. Op een dergelijke veralgemeende automatisering wachten, omdat de kapitalistische productieverhoudingen pas dan opgeheven zouden kunnen worden, is even verkeerd als van de voortschrijdende automatisering zelf de opheffing van die kapitalistische productieverhoudingen te verwachten. [19]

De crisis van de kapitalistische productieverhoudingen moet worden gezien als een algemene sociale crisis, een crisis als onderdeel van de historische neergang van een sociaal systeem, van een productiewijze. Dat is niet identiek aan een kapitalistische overproductiecrisis, maar sluit zo'n crisis ook niet uit. Deze crisis is de hele laatkapitalistische periode werkzaam geweest, zelfs al vanaf het eind van de Eerste Wereldoorlog. De pieken daarvan zijn hoogtepunten van klassenstrijd en prerevolutionaire situaties, waarin de crisis culmineert in een crisis van de kapitalistische staatsmacht, waarin de stootkracht van de klassenstrijd objectief de mogelijkheid schept voor de werkende klasse om de burgerlijke staat omver te werpen en de staatsmacht te veroveren.

Dergelijke hoogtepunten worden krachtig voorbereid en geholpen door al die aspecten van de crisis van de kapitalistische productieverhoudingen, die de arbeiders aanzetten om organen van dubbelheerschappij te vestigen in fabriek, industrie en industrietak, op lokaal, regionaal en nationaal niveau. Of dit nu gebeurt in omstandigheden waarin geen sprake is van een economische recessie (zoals in mei 1968 in Frankrijk en in 1969 in Italië) of juist wél (zoals in Spanje in 1974-1975) hangt van conjuncturele factoren af en is niet wezenlijk voor de aard van de periode. Het is wél essentieel om te begrijpen, dat het einde van de naoorlogse periode van versnelde economische groei en de fellere strijd om de meerwaardevoet die begint in de tweede helft van de jaren '60, een algemene tendens tot kwalitatief verscherpte klassenconflicten heeft en de crisis van de kapitalistische productieverhoudingen periodiek op een explosief punt brengt.

De crisis van de kapitalistische productieverhoudingen komt dus te voorschijn als de crisis van een systeem van betrekkingen tussen mensen, binnen de productie-eenheden en tussen de productie-eenheden (de bedrijven), een systeem dat met de bestaande en de potentieel te ontwikkelen technische basis van de arbeid steeds minder in overeenstemming is te brengen. Als we deze crisis niet alleen als crisis van de kapitalistische toe-eigenings-, valoriserings- en accumulatievoorwaarden, maar ook als crisis van de warenproductie, crisis van de kapitalistische arbeidsdeling, crisis van de kapitalistische bedrijfsstructuur, crisis van de burgerlijke nationale staat en crisis van de onderschikking van de arbeid aan het kapitaal karakteriseren, dan gaat het daarbij slechts om verschillende aspecten van één realiteit, d.w.z. van één gegeven socio-economische totaliteit: de kapitalistische productiewijze.^[20]

De crisis van de kapitalistische productieverhoudingen verschijnt als crisis van de kapitalistische toe-eigenings-, valoriserings- en accumulatievoorwaarden. We hebben in dit hoofdstuk over de permanente inflatie al benadrukt, hoe onder 'normale' voorwaarden van stabiele geldwaarde, d.w.z. zonder permanente krediet- en kredietgeldinflatie, het systeem een aanzienlijk deel van zijn capaciteit niet meer be-

nutten kan. Voor een onder de oppervlakte van de economische verschijnselen gravende theoretische analyse waren de fundamentele realiseringsoeijkheden nog nooit zo duidelijk aanwezig als juist in de 'lange golf met expansieve grondtoon' van na de Tweede Wereldoorlog.

De door de concurrentie veroorzaakte druk tot reductie van de kostprijs, stijging van de arbeidsproductiviteit, vermaatschappelijking van de arbeid, verbetering van de machines, stijging van de organische samenstelling van het kapitaal, weerspiegelt zich onvermijdelijk in *een buiten alle proporties groeiende berg gebruikswaarden*.^[21] Zo ontstaat voor de 'vele kapitalen' de dwang tot permanente kunstmatige uitbreiding van de markt, van de behoeften van de massa. Terwijl iedere kapitalist afzonderlijk de consumptie van 'zijn' arbeiders wil beperken, moet de kapitalistenklasse als geheel het afzetgebied voor consumptiegoederen uitbreiden, maar tegelijkertijd de valorisering van het kapitaal veilig stellen. Deze tegenspraak is op de volgende manieren voor een deel overbrugbaar: ten eerste doordat de productie van consumptiegoederen steeds 'indirecter' wordt (d.w.z. dat een groeiend deel van de totale productie uit productiemiddelen en niet uit consumptiegoederen bestaat);^[22] ten tweede doordat een aanzienlijk deel van de productie van consumptiegoederen aan andere sociale klassen dan aan de arbeiders verkocht wordt (boeren en ambachtsslui in binnen- en buitenland) of doordat er een koopkrachtverschuiving plaatsvindt ten nadele van de eenvoudige warenproductie of van andere kapitalisten (ook van 'vreemde' kapitalisten, d.w.z. een herverdeling van de wereldmarkt); ten derde doordat een groeiend deel van de consumptiegoederen niet tegen inkomen, maar tegen krediet wordt verkocht (toenemende privéschuld); ten vierde doordat de massaconsumptie (ook van de eigen arbeiders) wel groeit, maar niet even snel als de totale warenwaarde, d.w.z. dat de productie van relatieve meerwaarde toeneemt.

Al die hulpmaatregelen kunnen evenwel niet verdoezelen, dat de realiseringsoeijkheden van het kapitaal bij gelijktijdige verhoging van de meerwaardevoet in de kapitalistische productiewijze zelf verankerd liggen, dat het reproductieproces van het kapitaal een eenheid is van arbeids- en valoriseringsproces enerzijds, van circulatie- en realiseringproces anderzijds, waarbij het kapitaal het eerste proces slechts kan waarborgen met middelen die het veilige verloop van het tweede proces op den duur gaan bedreigen, en omgekeerd.

Handel en krediet (ook de voor het laatkapitalisme specifieke vorm van permanente kredietgeldinflatie) zijn de twee fundamentele middelen om de oeijkheden bij de realisering van de meerwaarde tijdelijk op te heffen. De verzelfstandiging van het handels- en bankkapitaal, de ontplooiing van een zelfstandige waren- en geldcirculatiesfeer zijn de prijs die het industriële kapitaal moet betalen om de permanente realiseringsoeijkheden althans periodiek en gedeeltelijk te kunnen verminderen. De aldus

bereikte versnelde rotatie van het circulerende kapitaal maakt de vergroting van de jaarlijks geproduceerde meerwaardemassa mogelijk, zodat het industriële kapitaal door die autonomisering niet *noodzakelijk* een deel van de toegeëigende winst hoeft te verliezen. Maar zo ontstaat naast de algemene druk tot stijging van de organische samenstelling van het kapitaal een druk tot beperking van het aandeel van het circulerende aan het totale productieve kapitaal, een druk tot omzetting van het totale kapitaal in vast kapitaal, hetgeen de organische samenstelling van het kapitaal weer moet doen stijgen en op lange termijn een ongunstig gevolg voor de winstvoet moet hebben.

Het opblazen van de circulatie- en dienstensector in de kapitalistische productiewijze heeft echter nog een andere functie. Het is een noodzakelijk middel voor de uitbreiding van de geld- en dus de warenconomie, om de geld- en waarverhoudingen permanent uit te breiden tot terreinen die daar vroeger voor gesloten waren: ‘Naarmate de productie zich steeds meer als productie van waren ontwikkelt, moet iedereen en wil iedereen *warenhandelaar* worden, geld maken, hetzij uit zijn product, hetzij uit zijn *diensten*, als zijn product uit hoofde van zijn natuurlijke eigenschappen slechts in de vorm van diensten kan bestaan, en het *geldmaken* verschijnt als het uiteindelijke doel van elke soort activiteit (zie Aristoteles). In de kapitalistische productie wordt nu enerzijds de productie van producten als waren, anderzijds de vorm van de arbeid als *loonarbeid* absoluut. Een massa functies en activiteiten die een aureool om zich hadden, als doel op zichzelf golden, gratis uitgevoerd werden of langs omwegen betaald werden (zoals alle vrije beroepen, geneesheren, advocaten enz. in Engeland, waar de advocaat en de geneesheer juridisch geen betaling konden of kunnen afdwingen), veranderen enerzijds direct in *loonarbeiders*, hoe verschillend hun inhoud en *betaling* ook zijn mag. Anderzijds vallen zij — de schatting van hun waarde; de prijs van deze uiteenlopende *activiteiten* van de hoer tot de koning — onder *de wetten die de prijs van de loonarbeid regelen*.’^[23] Het is slechts een logisch gevolg van dit absurde en inhumane systeem, dat de systematische beperking van de productie en de inkrimping van het landbouwareaal in de agrarisch rijkste landen (1968-1972), in 1973 en 1974 tenslotte leidden tot de dreiging van een verschrikkelijke hongersnood in Azië en Afrika.

Achtereenvolgens worden het zelfstandige handwerk, de huisindustrie, het kleine landbouwbedrijf (alleen voor eigen verbruik), de kleinhandel, het wetenschappelijke onderzoek, de privédiensten en de productie van ‘cultuurgoederen’ aan ‘het geldmaken als georganiseerd bedrijf’ onderworpen. Zoals we boven uiteengezet hebben, wordt dit proces in het laatkapitalisme afgesloten met de veralgemeende commercialisering van de kunst, het onderwijs, het wetenschappelijk onderzoek en de voorheen individueel uitgeoefende ‘vrije beroepen’.

Terwijl aan de ene kant de realisering en toe-eigening van de in de totale warenproductie belichaamde meerwaarde nog slechts door een permanente inflatie mogelijk is, doet zich anderzijds een groeiende overkapitalisering voor, een toenemende hoeveelheid kapitaal die niet gevaloriseerd kan worden, die slechts door directe interventie van de laatburgerlijke staat in het economische leven tijdelijk gevaloriseerd kan worden. Steeds meer industrietakken leven van staatsopdrachten.

In het hoofdstuk over de bewapeningseconomie hebben wij gewezen op de betekenis van de bewapeningssuitgaven voor de Amerikaanse economie na de Tweede Wereldoorlog (de rol die de bewapeningseconomie *internationaal* gespeeld heeft om de grote economische wereldcrisis uiteindelijk te overwinnen, hoeft hier niet benadrukt te worden).

Steeds meer onderzoeksprojecten worden rechtstreeks door de maatschappij gefinancierd. Woordvoerders van de Britse ondernemers hebben zelfs een socialisering van bijna alle onderzoekskosten geëist.^[24] Steeds meer investeringen zijn alleen nog mogelijk door directe of indirecte staatsubsidies, niet omdat het de bourgeoisie absoluut gezien aan kapitaal ontbreekt, maar omdat de valoriseringsvoorwaarden zo verslechterd zijn, dat de ondernemers geen risico meer willen lopen tenzij de burgerlijke staat hun winsten garandeert. De recente ontplooiing van de productiekrachten in het laatkapitalisme (in het kader van de derde technologische revolutie), heeft de grondslag van de kapitalistische productiewijze zelf, met name de veralgemeende warenproductie, aan het wankelen gebracht, en wel van twee kanten tegelijk.^[25] Enerzijds brengt de vooruitgang van de techniek in de geïndustrialiseerde landen verzadigingsverschijnselen met zich mee, die de markteconomie *ad absurdum* voeren. Het voorbeeld van de landbouw is hier het treffendst. Sinds tientallen jaren bestaat er in de VS en in Canada een kunstmatig systeem van *productiebeperking*, dat sinds de oprichting van de EEG ook naar West-Europa is overgewaaid en nu ook in Japan bestaat. Omdat het ontzaglijk veel goedkoper geworden arbeidsproduct in de kapitalistische productiewijze zijn warenvorm niet kan afleggen, kan ook de toenemende overvloed aan die producten niet gewoon verdeeld worden onder de nog steeds talrijke behoeftigen in de ‘rijke’ landen en vooral de hongerigen van de onderontwikkelde landen. Daarentegen moet een absurd subsidiesysteem in het leven worden geroepen dat zowel de beperking van de productie van levensmiddelen als de vernietiging van al geproduceerde levensmiddelen bevordert, de mogelijke consumptie kunstmatig beperkt en uiteindelijk de agrarische producenten toch niet de verwachte opbrengst per geleverd arbeidsuur kan waarborgen.

In het tijdperk van het laatkapitalisme leidt anderzijds de voor de kapitalistische productiewijze kenmerkende objectieve tegenspraak tussen partiële rationaliteit en algemene irrationaliteit,^[26] die op zijn

beurt wortelt in de tegenspraak tussen de toenemende vermaatschappelijking van de arbeid en de particuliere toe-eigening, tot een dergelijke cumulatie van deze algemene irrationaliteit, dat daarmee op middellange termijn niet alleen de bestaande maatschappijvorm, maar de hele menselijke beschaving in gevaar komt. Inmiddels begrijpt ieder kind, dat het toelaten van de ‘vrije koop en verkoop’ van atombommen en gifgas niet alleen irrationeel en zinloos, maar ronduit een bedreiging voor de gemeenschap is. En zelfs de wetenschap zelf levert de bewijzen, dat het aan het winstbejag overgelaten privé-initiatief tot ‘vrije productie en verkoop’ van vergiftigde levensmiddelen, voor de gezondheid schadelijke farmaceutische producten en drugs, onveilige auto’s, milieubedreigende chemicaliën, de mensheid evenzeer met vernietiging bedreigt als kernwapens.^[27] Alleen weigeren de experts de noodzakelijke totaalmaatschappelijke consequenties uit die analyse te trekken:^[28] de oorzaak van het kwaad ligt in het voortbestaan van de warenproductie, d.w.z. van de hereniging van de gehele maatschappelijke arbeidskracht, gefragmenteerd in particuliere arbeidskrachten, langs de omweg van de markt wetten; de oorzaak ligt in de ‘Verdinglichung’ van alle menselijke betrekkingen en in de verandering van alle economische activiteit van een middel om een doel te bereiken — bevrediging van de rationele menselijke behoeften, uitbreiding van de menselijke *levensmogelijkheden* — tot een doel op zichzelf.^[29] Alleen een directe vermaatschappelijking van de productie en de bewuste onderwerping daarvan aan democratisch bepaalde algemene levens- en ontwikkelingsbehoeften van alle mensen, kunnen tot een nieuwe ontwikkeling van technologie en natuurwetenschap leiden, die de zelfrealisering en niet de zelfvernietiging van de individuen inhoudt.^[30] Zuiver economisch gezien kan de objectieve algemene irrationaliteit van de kapitalistische productiewijze worden verduidelijkt aan de hand van de tegenstelling tussen de calculatie van de ‘particulier’ betaalde productiekosten op bedrijfs- (resp. concern-)niveau en de feitelijke totaalmaatschappelijke directe en indirecte productiekosten, d.w.z. aan de hand van de tegenstelling tussen de individuele rentabiliteit van de firma en de totaalmaatschappelijke balans van de kosten en baten,^[31] en aan de hand van irrationele investeringsbeslissingen, die uit deze tegenspraken voortvloeien, tot enorme maatschappelijke verspilling leiden en los staan van algemene rationele sociale doelen als een zo zuinig mogelijk gebruik van menselijke arbeid en optimale ontwikkeling van de individuele menselijke vermogens. De burgerlijke economische theorie werkt in dit verband met de verzakelijkte en mystificerende terminologie van de ‘opbrengsten’ die door de ‘vrije goederen’ mede geproduceerd worden.^[32]

De toenemende milieubedreiging die van de hedendaagse techniek uitgaat wordt daarom ofwel toegeschreven aan het feit dat die ‘vrije goederen’ steeds schaarser worden, ofwel als ‘negatieve waren’ of ‘negatieve opbrengsten’ berekend.^[33] Langs die omweg moeten de toekomst van de warenproductie en de eeuwige schaarste verzekerd worden. De in mensenverachting omslaande logica van deze fanatici

van de markteconomie hoeft hier niet gedetailleerd uiteengezet te worden. Omdat de concerns omwille van hun winstmaximalisering de lucht vervuilen, moet ieders recht op frisse lucht ontkend worden en moet ieder individu uiteindelijk worden gedwongen om de ‘toegang’ tot deze ‘schaarse goederen’ met een ‘belasting’ te betalen.^[34] In werkelijkheid gaat het erom, door emancipatie van de productie van rentabiliteitsberekeningen op bedrijfs- of concernniveau, d.w.z. van het privébezit en de warenproductie, de rationele bevrediging van de behoeften, d.w.z. het vermijden van reusachtige verspilling, mogelijk te maken.^[35] Het is meer dan waarschijnlijk, dat - onder dergelijke voorwaarden en bij een bewuste en democratische planning - de ‘bevolkingsexplosie’ en de ‘goederenberg’ de lucht, het water, de aarde en de mens niet langer zullen bedreigen. Zoals wij in hoofdstuk 15 al uitvoerig uiteen hebben gezet, zijn het niet de natuurwetenschap en de hedendaagse technologie ‘op zichzelf’, maar de kapitalistisch gestructureerde natuurwetenschap en techniek, die het voortbestaan van de mens bedreigen. De jacht op technologische rentes schept voorwaarden die direct in botsing komen met de bescherming van de menselijke gezondheid. Zo is de chemische industrie bijv. gedwongen om elke 4 of 5 jaar nieuwe synthetische producten op de markt te brengen, vóórdat men de mogelijke biologische en ecologische risico’s volledig heeft kunnen onderzoeken.^[36] Marx heeft dit meer dan 100 jaar geleden al ingezien; toen schreef hij dat het kapitaal (en de productiekrachten) slechts tot ontplooiing komen door roofbouw te plegen op de beide bronnen van de menselijke rijkdom tegelijk, de aarde en de arbeid.

In het laatkapitalisme zijn deze roofbouw en de kapitalistische warenproductie tot in het onmetelijke gestegen. De tegenstelling tussen ruilwaarde en gebruikswaarde, die in de opgaande fase van het kapitalisme slechts bij uitzondering en in tijden van economische crisis onmiddellijk aan het licht kwam, is in het laatkapitalisme permanent zichtbaar. Terwijl in de massaproductie van vernietigingsmiddelen (niet alleen van wapens, maar van alle middelen voor de fysieke, psychische en morele vernietiging van de mens) deze tegenstelling scherp te voorschijn komt, moet die ook zichtbaar worden gemaakt op die gebieden van de economie, waar maatschappelijke prioriteiten en niet meer de rentabiliteitsberekeningen binnen het bedrijf het handelen bepalen. Het belangrijkste voorbeeld in dit verband is ongetwijfeld de maanlanding, waartoe president Kennedy ‘kost wat kost’ besloot.^[37] De productiekrachten, de belangen van de mensheid, de ‘autonome’ ontwikkelingstendensen van de wetenschap stuwen steeds meer in die richting. Binnen de kapitalistische productiewijze blijven dergelijke pogingen echter steeds marginaal. De prioriteitsbepaling door een kleine groep vertegenwoordigers van de heersende klasse dreigt nog meer oorzaken van verkwisting van materiële rijkdommen en van bedreiging van het menselijk bestaan te creëren (men denke slechts aan de toepassing van de ruimtevaart voor militaire doelen, aan biologische ingrepen door staatsapparaten en privébelangen).^[38] Op dezelfde manier horen ook de plannen voor een individuele ‘persoonsregistratie’ voor iedere burger, die in codetekens alle ‘voorvallen’ uit

het persoonlijke en sociale leven geknopt mechaniseert en oversimplificeert en die een totale politieke bewaking met behulp van computers impliceert, tot dit misbruik van de huidige techniek op een manier die vijandig is aan de mens maar nuttig voor de handhaving van het sociale systeem.[39]

De koppeling van privé toe-eigening en staatsinterventie in de economie — waarvan we de ideologische gevolgen al in hoofdstuk 16 behandeld hebben — heeft echter ook een economisch gevolg, dat nader onderzocht moet worden. Kapitalistisch privébezit, concurrentie tussen de ‘vele kapitalen’, leidt op bedrijfsniveau tot een nauwkeurige calculatie en partiële rationaliteit bij de vermindering van de productiekosten. De strengste zuinigheid met de economische rijkdommen is hier het dominerende principe.[40] Maar in de staatssector, waar geen objectief mechanisme bestaat dat een voortdurende kostenbesparing waarborgt, domineert het principe van de *toewijzing*, dat verkwisting van rijkdommen inhoudt voor zover de in die sector werkzame individuen materieel belang hebben bij de verhoging van die toewijzingen[41] en beheerst blijven door de in een warenproducerende economie veralgemeende drang tot particuliere verrijking.[42] Deze tegenstelling wordt economisch versterkt door het feit, dat de verhoging van de toewijzingen uit de staatssector een bron van hogere privéwinsten van concerns en privékapitalisten kan zijn of hun concurrentiepositie tegenover andere kapitalen kan verbeteren.[43] Zo leidt nationalisering van bepaalde economische sectoren in combinatie met particuliere toe-eigening van de meerwaarde tot een grotere irrationaliteit van het systeem als geheel — d.w.z. o.a. een groeiende verkwisting van economische rijkdommen — die ook door rentabiliteits*simulatie* in de staatssector niet overwonnen kan worden.[44]

De problematiek, die in de kapitalistische productiewijze ten grondslag ligt aan de koppeling van particulier ondernemerschap en staatsinmenging in de economie, is historisch goed te begrijpen. Vroeger liep het kapitaal, opgejaagd door de concurrentie en de accumulatie*dwang*, d.w.z. de dwang tot valorisering op steeds uitgebreidere schaal, ver vooruit op de technische vooruitgang, initieerde die, leidde die in productieve banen en hield die stevig in zijn macht. De centralisering van het kapitaal (bijv. in de banken) was duidelijk superieur aan die van het feitelijke arbeidsproces. Daarin lag de materiële basis van de ‘economische autonomie’ van het kapitaal in de 19de eeuw. Tegenwoordig is de ontwikkeling van de techniek definitief voorgeraakt op de centralisering van de ‘vele kapitalen’. De objectieve vermaatschappelijking van de arbeid en de moderne productiemethodes laten de verst gevorderde concentratie en centralisering van het kapitaal steeds opnieuw achter zich. Het kapitalistische privébezit, de particuliere toe-eigening van de meerwaarde en de particuliere accumulatie ervan worden een steeds grotere hindernis voor de verdere ontplooiing van de productiekrachten. *Nationale (en supranationale) centralisatie van een deel van het maatschappelijke meerproduct is opnieuw* — net als in talrijke preka-

pitalistische samenlevingen — *steeds meer de materiële voorwaarde geworden voor een verdere ontplooiing van de materiële productiekrachten*. Maar hoewel de toenemende centralisatie van de maatschappelijke meerwaarde op staatsniveau in het laatkapitalisme beter is aangepast aan de objectieve vermaatschappelijking van de arbeid dan de privékapitalistische concurrentie is geweest, blijft ook zij steeds verder achter bij de meest geavanceerde techniek. Dit blijkt het duidelijkst in het verschijnsel van de *multinationale ondernemingen* en hun problematiek. Uit de versterking van de staat in het laatkapitalisme blijkt dus *zowel* de poging van het kapitaal om zijn explosief wordende interne tegenspraken te overwinnen als het feit dat die poging noodzakelijk moet mislukken. Alleen een associatie van de producenten op wereldschaal correspondeert met de huidige ontwikkelingsstand van de materiële productiekrachten en de objectieve vermaatschappelijking van de arbeid. Elke ‘tussenoplossing’ zou de concurrentie (d.w.z. de anarchie) op het ene niveau opheffen, om die op een hoger niveau en met een des te vernietigende explosiviteit te reproduceren. Dat geldt voor de laatburgerlijke staat evenzeer als voor de laatkapitalistische multinationale monopolies.

Evenzeer als de verdere groei van de productiekrachten in botsing komt met de warentorm van de *productie*, de privé toe-eigening ervan en het vastleggen van de productieprioriteiten door de individuele rentabiliteit van de grote concerns, botst deze met de warentorm van de *arbeidskracht*. Zoals in hoofdstuk 8 uiteengezet, is de uit de warentorm voortvloeiende *bevrozing* van de arbeidsdeling en arbeidskwalificatie door de versnelde technologische vernieuwing evenzeer *ad absurdum* gevoerd als de warentorm van boter of appels door de permanente ‘overproductie’ in West-Europa. De noodzaak van een periodieke ‘omscholing’, die voortvloeit uit de permanente verandering van de fundamentele arbeidstechniek, breidt zich uit tot het terrein van de intellectuele arbeid, schept zelfs binnen de kapitalistische plannen tot universitaire hervorming marginale tendensen tot permanente deelstudie en bevestigt aldus één van Marx’ voorspellingen. Maar in de context van de kapitalistische productieverhoudingen kan deze potentiële tendens zich niet doorzetten, en wordt hij begeleid en overwoerd door de tendens van de ‘directe’ rentabilisering van het universitaire bedrijf en het opleidingsbedrijf in het algemeen. Met de objectieve dwang tot verlenging van de studie over het grootste deel van het leven wordt het ‘privé’-karakter van de eigendom van de arbeidskwalificatie echter eveneens ondermijnd. Dat was zinvol, zolang de individuele kwalificatie hoofdzakelijk een functie was van individuele inspanning en betaald werd door het individuele gezin (of door het individu zelf). Tegenwoordig zijnde productiekosten van de individuele opleiding echter grotendeels gesocialiseerd. De overweldigende meerderheid van de uitvinders, onderzoekers, wetenschapsmensen en artsen hadden niet kunnen bereiken wat ze bereikt hebben, als niet honderdduizenden, zelfs miljoenen arbeiders de laboratoria, gebouwen, machines, apparaten, instrumenten, materialen waarmee ze werken hadden voorgebracht; als het maatschappelijk

meerproduct, dat door de totaliteit van de producenten wordt voortgebracht, hen niet de noodzakelijke en van de reproductie van het directe bestaan bevrijde arbeidstijd verzekerd had, zonder welke ze hun wetenschappelijk werk niet hadden kunnen doen; als de oudere en tegenwoordige generaties van uitvinders, onderzoekers, wetenschappers en artsen niet het noodzakelijke intellectuele voorbereidings- en begeleidingswerk hadden verricht, zonder welke de individuele wetenschapsbeoefening in de meeste gevallen onmogelijk zou zijn geweest zijn. Iedere hedendaagse mens kan zijn particuliere talenten dus slechts als onderdeel van het maatschappelijke arbeidsvermogen realiseren. Juist bij de intellectuele arbeid komt de achtergebleven vermaatschappelijking van het arbeidsproces bijzonder duidelijk naar voren en ontnemt elk bestaansrecht aan de sociaal-hiërarchische arbeidsdeling tussen ‘producenten’ en ‘beheerders’ tussen slecht betaalde ‘materiële’ en beter betaalde ‘intellectuele’ producenten.[45]

Maar de objectieve ondermijning van de kapitalistische arbeidsdeling en de waar als specifieke verschijningsvorm van de arbeidskracht, krijgt nog een andere, onverwachte vorm die Marx’ analyse bevestigt.[46] Doordat nl. de productiekraft van het individu zich steeds meer emancipeert van de individuele fysieke en neurologische inspanning (het verbruik van energie), steeds meer functie wordt van de technisch-wetenschappelijke apparatuur enerzijds en van de technisch-wetenschappelijke kwalificatie van het individu anderzijds, begint ook de grens tussen arbeidstijd en vrije tijd te vervagen. Het objectieve resultaat van de arbeid in de technisch verst ontwikkelde bedrijven en industrietakken wordt een functie van de aandacht en de belangstelling van de arbeider voor zijn werk, die omgekeerd evenredig zijn met de arbeidsduur en de vervreemdingsgraad van de arbeid en direct samenhangen met de mogelijkheid tot zelfbevestiging en zelfbepaling van het onmiddellijke arbeiderscollectief.[47] De ontwikkeling gaat in een richting, *dat het rendement van de arbeid steeds meer gaat afhangen van de toename van de vrije tijd*, in de zin van vrije tijd als leertijd en in de zin van vrije tijd als ontwikkeling van de individuele talenten, wensen, begeerten, die juist de interesse en het potentieel aan *creatieve* arbeid pas kunnen openleggen. Met de ondergang van de mechanisch-repetitieve arbeid als gevolg van de automatisering is ook de kwantitatief streng afgemeten arbeidstijd - als middel om uit iedere producent het maximum aan meerarbeid te persen — tot ondergang gedoemd. De arbeidsorganisatie gebaseerd op transportbanden, Taylorsysteem en interne fragmentatie van de arbeid binnen de fabriek vloeide noch voort uit een absolute technisch-wetenschappelijke noodzaak, noch uit een poging tot een maximaal efficiënt gebruik van de levende menselijke arbeid, maar hing samen met het *kapitalistische* doel om een scherpe daling van de productiekosten te combineren met een maximale stijging van de meerwaarde of winst die firma’s met deze technieken wisten te verwerven. Daarmee ontstond de behoefte aan een totale controle over en regulatie van het arbeidsproces van iedere afzonderlijke producent, dat gereduceerd werd tot een bijna-mechanisch en gemakkelijk kwantificeerbaar deel van het totale

machine-systeem.[48] Maar in halfautomatische en automatische fabrieken wordt de kapitaal-instandhoudende functie van de levende arbeid belangrijker dan zijn eigenschap als meerwaardeproducent, omdat deze fabrieken (firma’s) zich in wezen delen van de maatschappelijke meerwaarde toe-eigenen die in andere firma’s zijn voortgebracht. De buitengewoon complexe en dure machinerie in deze fabrieken, die door levende arbeidskracht onderhouden en gerepareerd moet worden, vereist een grote aandacht en vakkennis, die niet zo snel en mechanisch verworven kan worden. Daarom wordt een groot verloop en een grote onverschilligheid tegenover het werk en de machines in dergelijke fabrieken een bedreiging voor het kapitaal, net zoals in fabrieken van precisie-instrumenten die de uiterste aandacht vragen voor de kwaliteit van de productie.

Onder deze omstandigheden is het niet alleen om ‘de sociale spanningen af te bouwen’ of de explosiviteit van de algemene crisis van de kapitalistische productieverhoudingen op een of andere manier te verlagen, maar ook voor het meer directe doel van winstmaximalisering, dat de firma’s technieken beginnen in te voeren als *job enrichment*, grotere mobiliteit van de arbeidskracht binnen de fabriek en afschaffing van de lopende banden enz.[49] Maar de afpersing van meerwaarde en meerarbeid kan niet worden vernietigd onder de kapitalistische productieverhoudingen die nog volledig van kracht zijn in het laatkapitalisme, d.w.z. privébezit, particuliere toe-eigening en de dwang tot kapitaalaccumulatie die voortvloeit uit de concurrentie en het privébezit.

De voor de kapitalistische productiewijze kenmerkende vorm van maatschappelijke arbeidsdeling — tussen producenten van meerwaarde en al degenen, die het valoriseringsproces van het kapitaal moeten uitbreiden resp. garanderen — resulteert in een hiërarchische bedrijfsstructuur, die opgebouwd is op een strenge handhaving van de deelrationaliteit en het prestatieprincipe. De objectieve tendensen tot vermaatschappelijking en hogere kwalificering van de arbeid, die inherent zijn aan de derde technologische revolutie, komen dan ook bijzonder scherp in conflict met die hiërarchische bedrijfsstructuur.

Het maatschappelijke arbeidsvermogen is nog altijd geen vermogen van vrije geassocieerde producenten, die dat zelf beheren, bewust besturen, d.w.z. op democratisch-centralistische wijze plannen, maar staat tegenwoordig meer dan ooit onder het gecentraliseerde bevel van een hiërarchie. Dit is inderdaad de achilleshiel van het laatkapitalisme, ook in tijden van ‘gunstige’ conjunctuur, ‘zeer snelle’ groei en aanzienlijk gestegen ‘massaconsumptie’. Want hoe meer het arbeidsproces objectief vermaatschappelijkt is en totaalmaatschappelijk nog slechts op basis van bewuste coöperatie rationeel kan worden doorgevoerd, hoe meer de directe schaarste gaat verdwijnen, hoe hoger het opleidingsniveau en de gemiddelde kwalificatie van de gemiddelde producent is, des te onverdragelijker de directe organisato-

risch-technische onderschikking van de arbeid aan het kapitaal moet worden, terwijl zonder die onderschikking de sociaaleconomische onderschikking zelf steeds minder gerealiseerd kan worden.

Dat heeft tot gevolg dat de crisis van de kapitalistische productieverhoudingen tot uiting komt in een crisis van de bedrijfsstructuur en de autoriteit van de ondernemer. En hoewel het kapitaal die crisis probeert op te vangen en in vormen probeert te houden die het systeem verdragen kan,[\[50\]](#) ontspringt hier een nieuwe ontwikkelingstendens van de directe klassenstrijd, die de crisis niet alleen verduidelijkt en versterkt, maar ook een uitgangspunt kan worden voor antikapitalistische massabewegingen van loontrekkenden. Het zwaartepunt van de klassenstrijd verschuift van de verdeling van de door de arbeid nieuwgeschapen waarde tussen loon en meerwaarde naar het probleem van het beschikkingsrecht over machine en arbeidskracht. Een groeiend aantal directe arbeidsconflicten ontstaat door de weigering van de loontrekkenden om de ondernemer het recht toe te kennen tot verlaging van het aantal werknemers, verplaatsing van machines en opdrachten, vaststelling van het tempo van de lopende band, wijziging van de arbeidsorganisatie en het loonsysteem, vergroting van het verschil tussen de hoogste en de laagste lonen en salarissen (of het gemiddelde verschil daartussen), sluiting van niet-winstgevend bedrijven.[\[51\]](#)

Maar de kapitalistische productiewijze bestaat niet uit losse en slechts toevallig met elkaar verbonden productie-eenheden. De objectieve vermaatschappelijkingsgraad van de arbeid die in het kapitalisme bereikt is en die in laatste instantie bepaald wordt door arbeidsdeling, techniek, voortdurende druk op de productiekosten, rusteloze verhoging van de relatieve meerwaarde, maakt het voor de arbeidersklasse zowel economisch als sociaal onmogelijk om de controle over de productiemiddelen die zij in beweging zet direct in het bedrijf te heroveren.[\[52\]](#) De manier waarop de staat als collectieve vertegenwoordiger van de kapitaalsbelangen de arbeids- en inkomensvoorwaarden van de arbeidersklasse beïnvloedt (levensduurte, belastingen, inflatie, werkgelegenheidspolitiek, kredietpolitiek, monetaire politiek, internationale handelspolitiek, landbouwpolitiek enz.) is daarom voor het proletariaat een scholing in de hogere vorm van de klassenstrijd. Het is de vorm, waarin de strijd om het beschikkingsrecht over de productiemiddelen geleidelijk verbonden wordt met de strijd om de verovering van de politieke macht, de opheffing van de kapitalistische productiewijze als geheel, het afsterven van de waren- en geldeconomie en de maatschappelijke arbeidsdeling. De toenemende tegenstelling tussen objectief gesocialiseerde arbeid en particuliere toe-eigening wordt niet alleen bepaald door de derde technologische revolutie, door de nadrukkelijke vraag naar technisch hooggekwalificeerde arbeid, door de ruimere culturele en politieke horizon van de loontrekkenden, maar ook door de kloof tussen potentiële overvloed enerzijds en groeiende vervreemding en verzakelijking anderzijds. Terwijl in het klassieke kapitalisme de span-

ning tussen wat is en wat was de voornaamste prikkel van de arbeidersstrijd was, is dit tegenwoordig de spanning tussen wat is en wat mogelijk is.

Tegenover de potentiële overvloed en de mogelijke ontplooiing van alle creatieve krachten van het individu zijn de uitputting bij de zinloze voortbrenging van minderwaardige producten,[\[53\]](#) de vereenzaming van de massa, de wijdverbreide angstigheid onder zowel arbeiders als kapitalisten als gevolg van de onderdrukking van spontane activiteit en de verspreiding van algemene onzekerheid, de dwang om zich ‘aan te passen’ en te ‘slagen’, en gevoelens van mislukking die uit deze dwang voortvloeien en die karakteristiek zijn voor de burgerlijke samenleving,[\[54\]](#) de frustratie als gevolg van de reclame die aanzet tot een voortdurende differentiëring van de consumptie, de crisis van het massatransport, van de sociale woningbouw en van de huidige verstedelijking onverdraaglijk. De kans op zelfontplooiing van het individu die op het ogenblik onvergelijkbaar gemakkelijker te bereiken zou moeten zijn dan ooit tevoren het geval is geweest, lijkt steeds verder weg te schuiven.

Voor Marx is vervreemding niet alleen een subjectieve, maar ook een objectieve categorie. Ook een individu dat vervreemd is van het bewustzijn van zijn vervreemding, blijft een vervreemd individu. En aangezien die objectieve toestand op den duur sterker is dan alle manipulatie, groeit uiteindelijk uit de objectieve vervreemding van de arbeid in het laatkapitalisme — versterkt door de vervreemdingsverschijnselen op het gebied van de consumptie, de vrijetijdsbesteding en de bovenbouw — de mogelijkheid dat de loontrekkenden inzicht verwerven in de vervreemding waaraan ze onderhevig zijn, d.w.z. de mogelijkheid tot vorming van klassebewustzijn, d.w.z. de mogelijkheid van socialistische zelfbevrijding. Ook onder voorwaarden van aanhoudende ‘welvaart’ zijn de fundamentele tegenspraken van het kapitalisme in ons tijdperk onoplosbaar en onafbreekbaar gebleken. De arbeider zal nooit vrede hebben met een arbeidstijd die hem als verloren levenstijd voorkomt, met een arbeidsproces dat hem als een dwangarbeidsproces voorkomt, en met een ondernemingsstructuur die hem slechts de status van onderdaan kan bieden.

Dat de loonarbeiders in het bedrijf het ondernemersgezag niet alleen moreel en politiek, maar ook door praktisch handelen ondermijnen, duidt op een diepe crisis van de kapitalistische productieverhoudingen. Hetzelfde geldt, als de massa van de loontrekkenden op maatschappelijk gebied de basiswaarden en -prioriteiten aantasten die eigen zijn aan de kapitalistische productiewijze. Het totaalmaatschappelijke, tegen de kapitalistische productieverhoudingen als geheel gerichte ‘contestatieproces’, komt in de beginfase van het tijdperk van de sociale revolutie vooral op drie manieren tot uiting:

1. Kritische problematisering van de tegenstelling tussen de stijgende overvloed aan consumptiegoederen en de duidelijke onderontwikkeling van de maatschappelijke consumptie (van de *collectieve diensten*). Deze situatie, die ook door liberalen wordt erkend,^[55] speelt een belangrijke rol bij de ondermijning van de burgerlijke en kleinburgerlijke ideologieën, die op de verheerlijking van de ‘vrije markteconomie’ en de ‘sociale welvaartsstaat’ berusten. De stijgende behoeften, die door de ontwikkeling van de productiekrachten en door de langdurige hoogconjunctuur zelf veroorzaakt zijn, hebben bepaalde diensten — gezondheidszorg, woningbouw, onderwijs, lokaal transport, vakantiebedrijf — niet alleen in de ‘objectieve’ consumptiestructuur, maar ook in het bewustzijn van de loontrekkenden steeds belangrijker gemaakt. Deze behoeften zijn naar hun essentie slechts marginaal door kapitalistische warenproductie te bevredigen en worden derhalve ook systematisch door de privékapitalistische economie ‘onderontwikkeld’. Dit verscherpt op zijn beurt de druk tot collectieve bevrediging daarvan en werpt het probleem op van de volledige socialisering van de kosten van die behoeftebevrediging als sociale prioriteit. Zo ontstaat de strijd om de ontwikkeling van een distributievorm die diep vijandig staat tegenover de kapitalistische productiewijze: de optimale behoeftebevrediging met uitschakeling van de markt wetten (gratis gezondheidszorg, onderwijs, lokaal transport, huisvesting enz.). De ‘dogmatisch-kapitalistische’ verklaring van de Britse politicus Enoch Powell, dat de behoeften aan gezondheidszorg ‘onbegrensd’ zijn en hun ‘prijs’ dus door een ‘vrije markteconomie’ bepaald moet worden,^[56] wordt tegenwoordig door de meerderheid van de bevolking van vele, of zelfs de meeste geïndustrialiseerde landen als barbaars ervaren.

2. Versterkt verzet tegen de mechanismen, die de investeringen bepalen. In de kapitalistische productiewijze stromen de kapitalen theoretisch uit sectoren die minder dan de gemiddelde winstvoet opleveren naar sectoren die meer dan de gemiddelde winst realiseren. Omdat een technologische voorsprong (en technologische monopolieposities) dergelijke surpluswinsten mogelijk maakt, wordt aangenomen dat zo’n mechanisme ter bepaling van grote investeringsmassa’s de algemene economische efficiëntie en rationaliteit minstens tot een bepaald punt bevordert. In de praktijk echter worden — zoals boven beschreven — de strategisch doorslaggevende investeringsmassa’s van de grote concerns door een hele reeks afzonderlijke momenten afgehouden van die beweging (die de algemene economische rationaliteit althans gedeeltelijk bevordert). Monopolistische en oligopolistische marktsituaties hebben de relatieve identificering van marktsucces en maximale arbeidsproductiviteit allang opgeheven. Staatssubsidies, staatsgaranties voor monopolistische winsten en permanente inflatie beïnvloeden de investeringsbeslissingen van de grote firma’s, en dit vaak direct tegen de toenemende economische rationaliteit in. De logica van de ‘monopolistische concurrentie’ en het ‘spel van de concurrentie’ heeft niet veel uitstaande met de logica van de systematische vermindering van de productiekosten. In deze omstandig-

heden wordt het voor vele loontrekkenden steeds onverdraaglijker, dat dergelijke investeringsbeslissingen van een zeer klein aantal commissarissen van grote concerns de werkgelegenheid, het inkomen en zelfs de woonplaats van honderdduizenden gezinnen kunnen bepalen. De vermaatschappelijking van de investeringsbeslissingen — en de openbaarheid van de sociale prioriteiten die aan die beslissingen ten grondslag liggen — zal een tweede eis van steeds meer loontrekkenden worden, die de kapitalistische productieverhoudingen tendentieel vernietigt.

3. De tegenspraak tussen de periodiek terugkerende afhankelijkheid van de grote concerns van staats-subsidies, staatsopdrachten en staatshulp in tijden van neergaande conjunctuur en de jaloerse handhaving van het zaken- en bankgeheim door diezelfde concerns krijgt soms nu al explosieve vormen.^[57] De eis tot opheffing van het bankgeheim, opening van de boeken, arbeiderscontrole over de productie zowel op het niveau van de werkplek, het bedrijf en het concern als op dat van de hele economie lijkt tegenwoordig niet meer tegen te houden. Deze eis vernietigt de peilers van de kapitalistische productieverhoudingen, voor zover het privébezit, de concurrentie, de beschikkingsmacht van het kapitaal over productiemiddelen en arbeidskrachten wordt aangetast. Daarbij komt het toenemende verzet tegen de (in hoofdstuk 8 behandelde) voor het laatkapitalisme karakteristieke tendens tot integratie van de vakbonden in het staatsapparaat resp. tot beperking of zelfs opheffing van het vakbondsrecht op autonome loononderhandelingen — een tendens die voortvloeit uit de intensievere kosten- en investeringsplanning van de grote concerns en uit de programmering van de economie door het kapitaal als geheel.

De crisis van de burgerlijke nationale staat is een onlosmakelijk deel van de crisis van de kapitalistische productieverhoudingen. De groeiende internationalisering van de productiekrachten, de geweldige onbevredigde basisbehoeften van de massa van de bewoners van de halfkolonies, de reusachtige en op nationaal niveau onoplosbare en zelfs onoverzienbare problemen van de milieubedreiging vereisen een bewuste planning van de fundamentele economische rijkdommen op wereldschaal. Maar het voortbestaan van de nationale staat is even sterk aan de kapitalistische resp. imperialistische concurrentie en warenproductie gebonden als de productie van nutteloze en schadelijke waren, het braakleggen van economische rijkdommen door werkloosheid en de onderbezetting van machines en andere productiemiddelen. Al deze problemen zijn onoplosbaar, zolang de beschikkingsmacht over de productiekrachten niet aan het kapitaal onttrokken wordt. De overname van het bezit van de productiemiddelen door de geassocieerde producenten, het geplande gebruik van die middelen volgens democratisch door de massa der arbeiders bepaalde prioriteiten, de radicale verkorting van de arbeidstijd als voorwaarde voor het actieve zelfbeheer in de economie en de maatschappij, de opheffing van de warenproductie en de geldbetrekkingen, zijn voorwaarden om tot een oplossing van die problemen te komen. De opheffing van de

kapitalistische productieverhoudingen is het hoofddoel van de komende revolutionaire massabeweging van het loontrekkende proletariaat.

[1] Karl Marx: ‘In de maatschappelijke productie van hun leven gaan de mensen bepaalde, noodzakelijke, van hun wil onafhankelijke verhoudingen aan; productieverhoudingen, die met een bepaald ontwikkelingspeil van hun materiële productiekrachten overeenstemmen. *Het geheel* van die productieverhoudingen vormt de economische structuur van de maatschappij’ (MEW 13, p. 8 — onze cursivering).

[2] Karl Marx: ‘Omdat de waarde de grondslag van het kapitaal is en het dus niet anders dan door ruil tegen een *tegenwaarde* kan bestaan, stoot het zich noodzakelijkerwijze van zichzelf af. Een *universeel kapitaal*, zonder vreemde kapitalen tegenover zich, waarmee het geruild kan worden — en vanuit dit standpunt heeft het niets tegenover zich staan dan loonarbeid of zichzelf — is bijgevolg een onding. De onderlinge afstoting van de kapitalen ligt daarom al besloten als gerealiseerde ruilwaarde’ (*Grundrisse*, p. 324). — Zie ook de al geciteerde passage uit de *Grundrisse*: ‘Kapitaal bestaat en kan alleen bestaan als vele kapitalen, en zijn zelfbepaling verschijnt bijgevolg als hun onderlinge wisselwerking’ (p. 317).

[3] ‘In de formule kapitaalwinst of beter nog kapitaalrente, bodem-grondrente, arbeid-arbeidsloon, in die economische drievuldigheid als de samenhang tussen de bestanddelen van de waarde en van de rijkdom überhaupt met zijn bronnen, is de mystificatie van de kapitalistische productiewijze, de verzakelijking van de maatschappelijke verhoudingen, het directe samengroeien van de materiële productieverhoudingen met hun historisch-sociale bepaling voltooid: de betoverende, omgekeerde en op zijn kop gestelde wereld, waarin Monsieur le Capital ‘en Madame la Terre als sociale karakters maar tegelijk direct, als naakte dingen rondspoken’ (*Das Kapital* III, p. 838).

[4] Vgl. Marx’ polemiek tegen Proudhon: *Misère de la Philosophie* (*Das Elend der Philosophie*, MEW 4). — ‘Maar aan de heer Proudhon en zijn school bleef het voorbehouden, de degradatie van het *geld* en de hemelvaart van de *waar* in alle ernst als de kern van het socialisme te prediken en daarmee het socialisme op te lossen in een elementair wanbegrip over de noodzakelijke samenhang tussen waar en geld’ (Karl Marx, *Zur Kritik der politischen ökonomie*, MEW 13, pp. 68-69). — ‘In die twee hoofdstukken wordt tegelijk het socialisme à la Proudhon, dat op het ogenblik in Frankrijk in de mode is, dat de privéproductie wil laten voortbestaan, *maar* de ruil van de privéproducten wil *organiseren*, dat de *waar* wil, maar het *geld* niet wil, fundamenteel de grond in geboord’ (K. Marx, *Brief aan Joseph Weydemeyer*, 1 februari 1959, MEW 29, p. 573).

[5] Karl Marx: ‘Gebruiksvoorwerpen worden pas waren, omdat ze het product zijn van onafhankelijk van elkaar geleverde particuliere arbeidsprestaties. Het complex van de particuliere arbeidsprestaties vormt de maatschappelijke totaalarbeid. Omdat de producenten pas door de ruil van hun arbeidsproduc-

ten in maatschappelijk contact treden, komt ook het specifiek maatschappelijke karakter van hun particuliere arbeidsprestaties pas in die ruil tot uiting. Anders gezegd: de particuliere arbeidsprestaties fungeren pas daadwerkelijk als onderdelen van de maatschappelijke totaalarbeid door de betrekkingen, waarin de ruil de arbeidsproducten en via deze de producenten plaatst’ (*Das Kapital* I, p. 87).

[6] Friedrich Engels: ‘Productiemiddelen en productie zijn essentieel maatschappelijk geworden. Maar ze worden onderworpen aan een toe-eigeningsvorm, die de individuele privéproductie veronderstelt, waarbij dus iedereen zijn eigen product bezit en op de markt brengt. De productiewijze wordt aan die toe-eigeningsvorm onderworpen, hoewel deze de voorwaarde daarvan opheft. In deze tegenspraak die aan de nieuwe productiewijze haar kapitalistische karakter verleent, *ligt het hele conflict van het hedendaagse tijdperk al in de kiem besloten*.’ (*Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*’ MEW 19, pp. 213-214. Zie ook de daarop volgende bladzijden).

[7] Karl Marx, *Grundrisse*, pp. 301-302.

[8] Idem, pp. 215, 587.

[9] Karl Marx, *Resultate*, pp. 158, 160.

[10] Idem, p. 162.

[11] ‘Laten we ons tenslotte, voor de verandering, een vereniging van vrije mensen voorstellen, die met gemeenschappelijke productiemiddelen werken en hun veelsoortige individuele arbeidskrachten zelfbewust als één enkele maatschappelijke arbeidskracht besteden. (...) De arbeidstijd speelt (...) een dubbele rol. De maatschappelijke planmatige verdeling van de arbeidstijd regelt de juiste verhouding tussen de verschillende arbeidsfuncties en de verschillende behoeften (*Das Kapital* I, pp. 92-93).

[12] Dat betekent natuurlijk niet dat economische calculatie en vergelijking van de arbeidskosten — met het doel om arbeid te besparen — eveneens wegvallen. Die worden integendeel nog belangrijker dan tevoren. Maar ten eerste kunnen die berekeningen preciezer worden uitgevoerd, nl. op maatschappelijk niveau, rekening houdend met alle kosten die in de warenproductie niet meeberekend worden, d.w.z. achter de rug van de maatschappij ‘gesocialiseerd’ worden. En ten tweede kunnen ze geschieden door een precieze boekhouding van alle feitelijk verbruikte arbeidskwanta (onafhankelijk van het feit, of deze nu in arbeidsuren of in rekengeld worden uitgedrukt. Want omdat de maatschappij zelf de economische rijkdommen over de verschillende economische sectoren verdeelt, kan zij haar verantwoordelijkheid niet versluieren door van een deel van de collectief verbruikte arbeid plotseling het direct maatschappelijke karakter te ontkennen.

[13] Zie o.a. Nicos Poulantzas, pp. 65-67.

[14] Een dergelijke vermaatschappelijking kan desondanks de ontplooiing van de productiekrachten versnellen, waar deze, zoals bij de Chinese volkscommunes, door eenvoudige coöperatie op brede basis

arbeid helpt besparen.

[15] Die stelling is uitvoerig verdedigd door Charles Bettelheim in zijn boek *La transition vers l'économie socialiste* (Parijs 1968).

[16] Vgl. Bettelheims bewering in zijn in voetnoot 15 geciteerde boek.

[17] 'Op een bepaald ontwikkelingsniveau komen de materiële productiekrachten van de maatschappij in tegenspraak met de gegeven productieverhoudingen of, wat slechts de juridische uitdrukking daarvan is, met de eigendomsverhoudingen waarbinnen die zich tot dan toe bewogen hadden. Van ontwikkelingsvormen van de productiekrachten slaan die verhoudingen om in hindernissen. Dan treedt een periode van sociale revolutie in.' (Karl Marx, voorwoord bij *Zur Kritik der politischen ökonomie*, MEW 13, p. 9).

[18] Om deze dialectiek volledig tot zijn recht te laten komen, zou men eraan toe moeten voegen: 1. dat de rijpheid van de bestaande productiekrachten voor nieuwe gesocialiseerde productieverhoudingen gegeven is op het niveau van de imperialistische wereldeconomie; 2. dat de sociale crisis die door die rijpheid in het leven geroepen wordt door de werking van de wet van de ongelijkmatige en gecombineerde ontwikkeling zich evenwel niet gelijktijdig, maar discontinu in tijd en ruimte ontwikkelt, hetgeen bepalend is voor de mogelijkheid en de noodzaak van socialistische revoluties die aanvankelijk slechts binnen het nationale kader zegevierden; 3. dat daardoor een bredere tegenspraak ontstaat tussen de internationale ontwikkeling van de productiekrachten en de nationale poging om de productieverhoudingen te revolutioneren; 4. dat al die extra momenten van de dialectiek tussen productiekrachten en productieverhoudingen verder op elkaar inwerken, enz.

[19] Een dergelijke hoop ligt o.a. ten grondslag aan de visie van Roger Garaudy (*Le grand tournant du socialisme*, Parijs 1969) en gedeeltelijk ook aan het Richta-rapport (*Politische ökonomie des 20. Jahrhunderts*, Frankfurt 1970).

[20] 'Er zijn twee kenmerken, die de kapitalistische productiewijze van meet af aan onderscheiden. *Ten eerste*: ze brengt haar producten als waren voort. Niet door de warenproductie onderscheidt ze zich van andere productiewijzen, maar wel door het feit dat de warenvorm het dominerende en bepalende kenmerk van haar productie is. (...) *Wat ten tweede* de kapitalistische productiewijze in het bijzonder onderscheidt, is de productie van meerwaarde als direct doel en bepalend motief van de productie. Het kapitaal brengt in essentie kapitaal voort en dit slechts voor zover het meerwaarde voortbrengt. We hebben bij de behandeling van de relatieve meerwaarde en voorts bij die van de verandering van de meerwaarde in winst gezien, hoe zich hierop een voor de kapitalistische periode specifieke productiewijze vestigt — een bijzondere ontwikkelingsvorm van de maatschappelijke productiekrachten van de arbeid, maar als tegenover de arbeider verzelfstandigde krachten van het kapitaal, en dus direct tegengesteld aan "ei-

gen ontwikkeling" van de arbeider' (*Das Kapital* III, p. 886 e.v.).

[21] 'Als waardevolle machines gebruikt zouden worden om een geringe massa producten op te leveren, dan zouden ze niet als productiekracht werken, maar het product oneindig veel duurder maken dan als men zonder machines gewerkt had. Ze scheppen slechts meerwaarde, niet voor zover ze waarde hebben — want die wordt eenvoudig vervangen — maar doordat ze de relatieve surplustijd vergroten, of de noodzakelijke arbeidstijd verminderen. In dezelfde mate dus waarin hun omvang toeneemt, moet de productenmassa toenemen en de aangewende levende arbeid relatief afnemen. *Hoe geringer de waarde van het vaste kapitaal in verhouding tot zijn effectiviteit, hoe meer het zijn doel dient*' (Karl Marx, *Grundrisse* p. 626 e.v.).

[22] Volgens officiële gegevens is de productie van consumptiegoederen als deel van de totale industriële productie in de VS gedaald van 39 % in 1939 tot 28 % in 1969 (*Federal Reserve Bulletin*, juli 1971).

[23] Karl Marx, *Resultate*, p. 132.

[24] *The Times*, 26 juli 1968.

[25] Enkele andere aspecten van die crisis van de markteconomie: het werkgeversverbond van de West-Duitse stikstofindustrie overweegt, 'of men de transportkosten niet zou kunnen drukken, door de verbruikers steeds vanuit de dichtstbijzijnde fabriek te bevoorraden, onverschillig aan welke producent die fabriek toebehoort' (*FAZ*, 15 november 1971).

[26] Zie hierover hoofdstuk 15 van dit boek.

[27] Zie o.a., naast het in hoofdstuk 16 geciteerde boek van Barry Commoner: Max Nicholson, *The Environmental Revolution*; J.C. Esposito, *Vanishing Air*, Center for the Study of Responsible Law, Washington 1969; H. Nicol, *The Limits of Man*, enz. De literatuur over dit thema groeit volgens een exponentiële curve — net als het probleem zelf. Het tot dusver beste marxistische boek, dat het hele probleem van de milieubedreiging en de mogelijke tegenmaatregelen behandelt, is van de hand van onze vriend Harry Rothman (*Murderous Providence — A Study of Pollution in Industrial Societies*, Londen 1972). Om slechts twee citaten aan te halen over de omvang en de nabijheid van het gevaar: 'Tijdens hetzelfde juliweekend (1969) dat Neil Armstrong de maan betreden heeft, overtrof het zwaveldioxidegehalte van de lucht in de wijk Gary in Oost-Chicago tienmaal de wettelijke grens. Laat op de zondag begon het te regenen en de zwaveldioxide verbond zich met het regenwater tot een product dat dicht bij zwavelzuur stond. Grasvelden werden terstond bruin gebrand, er ontstonden kreeftvormige gaten in de bladeren van de bomen en er waren vogels die hun veren verloren' (*Newsweek*, 26 januari 1970). — 'Tegenwoordig wordt in de Bondsrepubliek jaarlijks 15 miljoen ton brandstof voor carburateurs verbruikt. (...) Dat betekent dat tegenwoordig ca. 8 miljoen kg. lood door automotoren in ons milieu geblazen wordt. (...) In

drukke stadsstraten wordt de tolerantiegrens al dikwijls genoeg overschreden. Veelzeggend is het resultaat van de recentste onderzoeken van bedrijfsgeneeskundigen van de Universiteit van Erlangen bij 158 Frankfurter vuilnismannen en straatvegers. Bij één vijfde is al een “biochemisch bedenkelijke vergiftigingsgraad” bereikt. (...) Aanzienlijk hoger is de loodconcentratie in regenwater en in de kustwateren. Bij het op een paar kilometer van San Diego (Californië) gelegen maritieme onderzoeksstation van het Scripps-instituut in La Jolla bedraagt die 40 gamma en in de rivieren in industriegebieden een paar honderd gamma. De toegelaten limiet voor lood in drinkwater ligt rond 50 microgram (= miljoenste van een gram of gamma). (...) Terwijl in de Bondsrepubliek een grens van 200 gamma lood per kubieke meter lucht in loodverwerkende bedrijven nog als aanvaardbaar geldt, heeft het Californische gezondheidsbureau een bovengrens van 6 gamma vastgelegd en de American Industrial Hygiene Association beveelt 10 gamma per kubieke meter als grensbelasting aan. Daarentegen tolereert de Sovjet-Unie een bovengrens van slechts 0,7 microgram (...) Dat is een grens die in onze steden met gemak tienmaal overschreden wordt. Als de Sovjet-Unie de grenswaarde van de loodbelasting zo laag gesteld heeft, dan is dit een gevolg van de aldaar zeer intensief bedreven microtoxicologische onderzoeken, een gebied, dat in het Westen tot zeer onlangs praktisch volledig is verwaarloosd. (...) Eveneens stelden Schwanitz, Lehnert en Gebhart, Universiteit van Erlangen-Nürnberg, onlangs vast dat beroepsmatige loodbelasting aanzienlijke schade aan de chromosomen en storingen in de celdeling kan veroorzaken’ (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2 sept. 1970).

[28] Voorbeelden hiervan zijn de boeken van E.J. Mishan (*The Costs of Economic Growth*, Pelican Book, 1969) en van Dennis Gabor, die veel van de hier kort samengevatte problemen op deelgebieden behandelen, maar de vraag naar het ‘waarom’ ofwel helemaal niet stellen, ofwel toeschrijven aan banaliteiten als de ‘menselijke agressiviteit’ of ‘onwetendheid’. Ze weigeren het verband tussen warenproductie, positivistische deelrationaliteit en totaalmaatschappelijke irrationaliteit bloot te leggen. Daarom blijven ze zelf gevangen in het complex van vakidiote deelrationaliteit en algemene irrationaliteit. Een goede kritiek op beide boeken verscheen in het tijdschrift *Contemporary Issues*, vol. 14, nr. 55, april 1971 (Andrew Maxwell, ‘On the Notion of “Wealth”’).

[29] In zijn intelligente behandeling van het warenfetisjisme (we verwijzen hier naar een nog niet gepubliceerd manuscript) benadrukt Herbert Gintis terecht hoe misleidend het basisaxioma van de burgerlijke politieke economie is, nl. dat iedere consumptie die door een effectieve vraag is bewerkstelligd *ipso facto* een rationele consumptie zou zijn. Als de verkondigers van dit dogma consequent waren, zouden ze de verspreiding van de gevaarlijkste drugs eveneens als ‘rationeel’ bestempelen, aangezien die toch ook kopers vinden. Marx heeft al verklaard, dat de consumptie grotendeels door de productie bepaald wordt en dat de ontwikkelingstendensen daarvan bijgevolg afhankelijk zijn van de productieverhoudin-

gen. Na Galbraith en Mishan gelooft niemand meer in het sprookje van de ‘sovereiniteit van de consument’.

[30] Deskundigen schrijven, dat een uitbreiding van de huidige Amerikaanse productiestructuur tot de hele wereld vóór het einde van de eeuw alle grondstofbronnen zal vernietigen en zelfs de zuurstofgordel van de aarde in gevaar brengen (zie bijv. Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jorgen Randers, William Randers, William W. Behrens III, *The Limits to Growth*, New York 1972). Het is mogelijk dat ze gelijk hebben, hoewel ze ongetwijfeld op een overdreven wijze de methode van het extrapoleren van actuele ontwikkelingstendensen gebruiken. Het valt niet in te zien, waarom na een radicale verandering van het maatschappelijk systeem en dus van de verdeling van de materiële hulpbronnen en de maatschappelijke prioriteiten geen kwalitatief verbeterde tegentechnieken, een radicale wijziging in de milieubeschermdende technologie en een kwalitatieve stijging van de productie van substitutiemiddelen voor zeldzame grondstoffen ontwikkeld zouden kunnen worden. Dat de uitbreiding van het Amerikaanse model van verkwistingskapitalisme geen ideaal is, staat buiten kijf. Maar daaruit mag men niet concluderen, dat het er nu om zou gaan de groei zelf stop te zetten. De enige logische conclusie is, dat een bewust geplande groei die alle ‘indirecte maatschappelijke kosten’ in de berekening opneemt; het anarchistische en verkwistende groeimodel zou moeten vervangen.

[31] De techniek van de zgn. ‘cost-benefit analysis’ (zie o.a. E.J. Mishan, *Cost-Benefit Analysis*, Londen 1971) maakt het mogelijk om bij de keuze tussen verschillende investeringsprojecten rekening te houden met de ‘indirecte maatschappelijke kosten’, maar is wél gedwongen om het aantasten van de gezondheid en zelfs mensenlevens in ‘geldwaarden’ uit te drukken, wat slechts mogelijk is op basis van de kapitalisering van de... inkomens. De onmenselijke beschouwingwijze die deze techniek inhoudt en de onmenselijke gevolgen ervan zijn duidelijk (zie een goede kritiek bij Harry Rothman, pp. 312-316). Deze poging maakt ondubbelzinnig en afdoende de grenzen duidelijk van de economische deelrationaliteit, ook als die veralgemeend wordt en ‘indirecte’ kosten meeberekent.

[32] Zie bijv. Robert Dorfman, *Prices*, New Jersey 1964, pp. 119-121.

[33] Tibor Scitovsky, *Welfare and Competition*, Londen 1952, p. 187; E.A.C. Pigou, *The Economics of Welfare*, 1920, hier geciteerd naar de 4de druk (Londen 1960, pp. 134-135, 183-187).

[34] Zie hierover Dieter Weiss: ‘Het fundamenteel problematische (van de boven genoemde pogingen tot monetarisering) ligt hierin, dat oorspronkelijke fysieke behoeften aan rust, schone lucht, onbezoeeld water, lichamelijke ongeschondenheid op een ontoelaatbare manier geherinterpreteerd worden in behoeften naar geldinkomens. De genoemde behoeften kunnen juist niet door het marktmechanisme gearticuleerd en bevredigd worden’ (‘Infrastrukturplanung’, in: *Ziele, Kriterien und Bewertung von Alternativen*, Berlijn 1971, p. 46). Als men alleen de industrie met die ‘prijzen’ zou ‘belasten’, zou het

enige resultaat zijn dat onder de gegeven monopoliekapitalistische omstandigheden de meeste concerns die 'extra kosten' prompt op de verbruiker zouden afwentelen. Een uitstekende en nu al klassieke anticipatie op deze hele problematiek is afkomstig van K. William Kapp, *The Social Costs of Private Enterprise*, Harvard University Press, 1950. Onlangs is deze vanuit verschillende standpunten geanalyseerd in K. William Kapp en Fritz Vilmar (eds.), *Sozialisierung der Verluste?*, München 1972.

[35] Barry Commoner, pp. 260-261. Zie ook de volgende uitspraken van het International Congress of Cancer Research in Florence, oktober 1974: 'Elk jaar worden ca. 30.000 nieuwe chemische stoffen in de industrie gebruikt. Bij een dergelijke stroom nieuwe producten is het onmogelijk om systematisch nauwkeurige en langdurige proeven te doen waarvoor gemiddeld 2 tot 3 jaar lang meer dan 500 dieren nodig zijn' (*Le Monde*, 26 oktober 1974).

[36] Zie bijv. de angstaanjagende afvalproductie, die kenmerkend is voor het laatkapitalisme: in 1920 in de VS 1,25 kg per dag en per hoofd, in 1970 2,5 kg (in België was het in 1960 nog 250 gr. per dag en per hoofd), d.w.z. meer dan 180 miljoen ton afval per jaar.

[37] Tegelijk was het ineengrijpen van willekeurig gekozen 'maatschappelijke prioriteiten' (in laatste instantie bepaald door de bewapeningswedloop en de 'concurrentie der systemen' met de USSR) en privékapitalistische productieverhoudingen zodanig dat de onderneming uitgroeide tot een reusachtige bron van monopolistische surpluswinsten en verkwisting van rijkdommen. Zie hierover het boek van de *Sunday Times*-reporters Hugo Young, Bryan Silcock en Peter Dunn.

[38] Over de gevaren van de 'biologische tijdbom', zie o.a. G. Rattray Taylor, *The Biological Timebomb*, Londen 1969, en David Fishlock, *Man Modified*, Londen 1971. Prof. Skinner stelt openlijk voor om het menselijke gedrag te veranderen met 'technologische' (d.w.z. chirurgische) ingrepen in de hersenen. De eerste experimenten van deze aard zijn in de VS al verricht, met het doel om 'gewelddadig gedrag' van gevangenen te veranderen. Over het zgn. START-programma, zie de *New York Review of Books*, 7 maart 1974, en de *Financial Times*, 23 april 1974.

[39] Zie Gerald Massadié, *La fin de la vie privée*, Calmann-Lévy, Parijs 1974.

[40] In het monopoliekapitalisme geldt dit natuurlijk veel minder dan in het kapitalisme van de vrije concurrentie.

[41] In een op toewijzing gebaseerde economie leidt een besparing van uitgaven tot een vermindering van de toewijzingen. De belanghebbenden, die een verhoging van de toewijzingen — en geen kapitalistische winstmaximalisering — willen bereiken, hebben dus automatisch belang bij een voortdurende verhoging van de uitgaven. In een maatschappij die gebaseerd is op warenproductie en geldeconomie worden alle openbare bestuursorganen door dit principe beheerst.

[42] Voor zover de bureaucratie in de staat en de economie van de gebureaucratiseerde overgangsmaat-

schappijen in het Oosten zich met succes onttrokken heeft aan de publieke controle — met name door de massa van de producenten die uit hoofde van een evidente drang naar besparing van hun arbeidstijd belang hebben bij een algemene economische rationaliteit —, maar bij een verdere uitbreiding van de geldeconomie nog steeds de tendens tot persoonlijke verrijking vertoont, geldt dit principe eveneens voor de bureaucratie van die staten.

[43] Zo wordt bijv. de combinatie van gratis genationaliseerde gezondheidszorg en particuliere farmaceutische industrie een reusachtige machine voor de voortdurende verrijking van die industrietak en verbetering van diens concurrentiepositie tegenover andere takken van de chemische industrie.

[44] De poging tot een dergelijke simulatie is o.a. in het Amerikaanse Pentagon op hoog niveau ingevoerd door de Fordtechnocraat MacNamara.

[45] Burgerlijke sociologen klampen zich nog steeds vast aan de 'onwetendheid' van de arbeiders, resp. aan 'hun gevoel van onwetendheid', om de maatschappelijke hiërarchie — waarvan ze het klassekarakter meestal loochenen — goed te keuren of onvermijdelijk te verklaren (zie o.a. het opstel van Irving Louis Horowitz, 'La conduite de la classe ouvrière aux Etats-Unis', in: *Sociologie du Travail*, 1971, nr. 3).

[46] Zie de al geciteerde passage uit de *Grundrisse*, p. 599: 'De besparing van arbeidstijd is gelijk het vermeerderen van de vrije tijd, d.w.z. tijd voor de volledige ontwikkeling van het individu, die op haar beurt zelf als de grootste productiekracht terugwerkt op de productiekracht van de arbeid.'

[47] Pogingen om in de VS de vierdaagse werkweek en in de VS en Zwitserland de arbeidstijd 'naar maat' in te voeren, bleken de arbeidsproductiviteit te verhogen. Ze worden echter allemaal bepaald door de wens tot verhoging van de rentabiliteit in het bedrijf (anders zouden ze niet ingevoerd zijn) of door bijzondere monopolie situaties (zie bijv. Lou Gomolak, 'Quattro giorni di lavoro e tre di festa', in het tijdschrift *Espansione*, april 1971).

[48] Op dit punt heeft André Gorz gelijk. Zie zijn essay 'Technique, techniciens et lutte de classe', in: *Critique de la division du travail*, Le Seuil, Parijs 1973.

[49] Zie de interessante analyse van de arbeidsorganisatie in de Italiaanse IBM-fabriek in *Per la critica delta organizzazione del lavoro*, nr. 3, februari 1973, Edizione Sapere, Milaan. Over ervaringen bij Norsk Hydro, zie *Le Monde*, 5 april 1972; bij Volvo, zie de *Neue Zürcher Zeitung*, 16 juni 1974; bij Donnelly Mirros Co., zie Gorz, p. 105 e.v., enz.

[50] Vandaar van alle kanten pogingen van het grootkapitaal om met vormen van 'participation', 'Beteiligung', 'medebeheer' de revolutionaire tendens van die nieuwe ontwikkeling van de 'spontane' klasstrijd althans gedeeltelijk af te zwakken en te veranderen in een integratiebevorderend instrument van de laatkapitalistische economische programmering. Daartegenover stellen de revolutionaire marxis-

ten hun strijd voor de arbeiderscontrole als vetomacht zonder medeverantwoordelijkheid voor het winstbejag ('Nicht Betriebsrentabilität, sondern Klassensolidarität').

[51] Dit blijkt duidelijk uit de statistieken over de stakingen van de laatste jaren in Engeland, Frankrijk, Italië en België. Het is interessant te constateren, dat die tendens zich langzaam maar zeker ook in de VS doorzet. Vgl. bijv. de grondige analyse van de arbeidersrevolutie in de modernste autofabriek van General Motors in Lordstown (Ohio) door Emma Rothschild (*The New York Review of Books*, 23 maart 1972).

[52] Zie de inleiding bij de door ons gepubliceerde bloemlezing *Arbeiterkontrolle, Arbeiterrate, Arbeiterselbstverwaltung*, Frankfurt 1970.

[53] Elk jaar worden 20 miljoen Amerikanen bij ongevallen die samenhangen met de veiligheid van producten ernstig genoeg gewond om medische behandeling noodzakelijk te maken. Ca. 110.000 van hen worden invalide en 30.000 sterven. De kosten voor de economie bedragen jaarlijks meer dan \$ 5,5 miljard.

[54] Zie de belangwekkende studie van Dieter Duhm, *Angst im Kapitalismus*, Kübler Verlag, Lampertheim 1972. Bij zijn overzicht over een indrukwekkende hoeveelheid literatuur stelt Joe Eyer in zijn nog steeds ongepubliceerde dissertatie, dat 'het redelijk lijkt om het langdurig stijgende aantal geesteszieken te beschouwen als een gevolg van de gestegen sociale stress die gepaard ging met de moderne kapitalistische ontwikkeling. Als het voor de meerderheid feitelijk onmogelijk is om op te klimmen in het machts- en statusstelsel, dan garandeert het geloof dat een dergelijke stijging door individuele inspanningen op grond van individuele talenten wél mogelijk is een gevoel van waardeloosheid bij de meerderheid die daar niet in slaagt' (*Stress Related Mortality and Social Organisation*). Zie de uitgebreide bibliografie in deze dissertatie over hetzelfde onderwerp.

[55] Galbraith's *Affluent Society* en de werken van het Nader-centrum in de VS hebben in dit verband een beslissende invloed gehad.

[56] Het argument is bijzonder geschikt, om de zinloosheid van de 'orthodox'-burgerlijke economische ideologie te ontmaskeren. Geloof men werkelijk, dat de mensen 'steeds meer' medicamenten zullen slikken, 'steeds langer' in het ziekenhuis zullen verblijven, 'steeds meer' chirurgische ingrepen laten doen, alleen omdat die goederen en diensten kosteloos op basis van behoeftebevrediging verdeeld worden? Is een dergelijke overconsumptie niet 1. schadelijk voor de gezondheid en kan 2. het irrationele karakter ervan niet door massale voorlichting aan de bevolking bijgebracht worden? Is het 3. niet juist de logica van de winstmaximalisering en de markteconomie, die via reclame en andere media (ook onbewuste vluchtprocessen) in het kapitalisme tot een dergelijke overconsumptie leidt?

[57] Vgl. bijv. de opwinding die in Frankrijk ontstaan is na de devaluatie van de franc in 1969 en die

ertoe leidde, dat een voorstel van de bourgeoisie om speculanten te vervolgen, slechts met een geringe meerderheid werd verworpen.

Bibliografie

- T.F.M. Adam, I. Hoshi. *A Financial History of the New Japan*, Tokio 1972.
- G. Adelman, 'Structural Changes in the Rhenish Linen and Cotton Trades at the Outset of Industrialization', in: F. Crouzet, W.H. Chaloner, W.M. Stern (eds.), *Essays in European Economic History 1789-1914*, Londen 1969.
- T.W. Adorno, 'Marginalien zu Theorie und Praxis', in: *Stichworte, Kritische Modelle 2*, Frankfurt 1969.
- A. Aftalion, *Les crises périodiques de surproduction*.
- M.S. Ahbwalia, 'Inégalité des revenus: quelques aspects du problème', in: *Finances et développement*, deel 2, nr. 3, sept. 1974.
- U. Albrecht, *Der Handel mit Waffen*, München 1971.
- D. Aldcroft, P. Fearon (eds.), *British Economic Fluctuations 1790-1939*, Londen 1972.
- L. Althusser, E. Balibar, *Lire le Capital*, Parijs 1968.
- D. Altwater, *Gesellschaftliche Produktion und ökonomische Rationalität*, Frankfurt 1969.
- E. Altwater, *Die Weltwährungskrise*, Frankfurt 1969.
- E. Altwater, 'Zu einigen Problemen des Staatsinterventionismus', in: *Probleme des Klassenkampfes*, nr. 3.
- E. Altwater, F. Huisken, *Materialien zur politischen ökonomie des Ausbildungssektors*, Erlangen 1971.
- S. Amin, *L'accumulation à l'échelle mondiale*, Parijs 1970.
- Amman, Einhoff, Helmstädter, Isselhorst, 'Entwicklungsstrategie und Faktorintensität', in: *Zeitschrift für allgemeine und textile Marktwissenschaft*, 1972, nr. 2.
- C.A. Andreae, *Ökonomik der Freizeit*, Hamburg 1972.
- H.I. Ansoff, *Corporate Strategy*, Londen 1968.
- H.I. Ansoff, T.A. Anderson, F. Norton, J.F. Weston, 'Planning for Diversification through Merger', in: H.I. Ansoff (ed.), *Business Strategy*, Londen 1969. W.H.G. Armytage, *A Social History of Engineering*, Londen 1969.
- R. Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, Parijs 1962.
- T.S. Ashton, 'The Standard of Life of Workers in England 1790-1830', in: *Journal of Economic History*, supplement IX, 1949.
- J. Backman, *The Economics of the Chemical Industry*, Washington 1970.
- A.D. Bain, *The Control of Money Supply*, Penguin Books, 1971.
- J.S. Bain, *Barriers to New Competition*, Harvard University Press, 1965.
- J.S. Bain, 'Relation of Profit Rate to Industrial Concentration: American Manufacturing 1936-1940', in: *The Quarterly Journal of Economics*, augustus 1951.
- P. Bairoch, *Diagnostic de l'évolution économique du tiers-monde 1900-1966*, Parijs 1967.
- Bank of International Settlements, *Twenty-Second Annual Report*, Basel 1972.
- P.A. Baran, *The Political Economy of Growth*, New York 1957.
- P.A. Baran. P.M. Sweezy, *Monopoly Capital*, New York 1966.

- R.J. Barnet, *Roots of War*, Baltimore 1973.
- R.J. Barnet, R. Müller, *Global Reach: The Power of the Multinational Corporation*, New York 1974.
- M. Barratt-Brown, *After Imperialism*, Londen 1963.
- M. Barratt-Brown, *From Labourism to Socialism*, Spokesman Books, 1972. P. Bauchet, *La planification française*, Parijs 1966.
- O. Bauer, 'Die Akkumulation des Kapitals', in: *Die Neue Zeit*, 31ste jrg., deel 1, nr. 23-24.
- O. Bauer, 'Goldproduktion und Teuerung', in: *Die Neue Zeit*, 30ste jrg., deel 2, nr. 27.
- O. Bauer, 'Marx' Theorie der Wirtschaftskrisen', in: *Die Neue Zeit*, 23ste jrg., deel I, nr. 5-6.
- O. Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Wenen 1902.
- O. Bauer, *Zwischen zwei Weltkriegen?* Bratislava 1936.
- R. Behrendt, 'Chancen des überlebens', in: *Information der Internationalen Treuhand AG*, Basel, februari 1970.
- D. Bell, *The End of Ideology*, Glencoe 1960.
- D. Bell, *The Reforming of General Education*, New York 1966.
- R. Bernerl, F.O. Bonhoeffer, W. Strigel, 'Wie plant die Industrie?', in: *Wirtschaftskonjunktur*, 19de jrg., nr. 1.
- A.A. Berle, G.C. Means, *The Modern Corporation and Private Property*, New York 1933.
- J.D. Bernal, *The Social Function of Science*, Londen 1939.
- J.D. Bernal, *Die Wissenschaft in der Geschichte*, Berlijn 1967 (Engelse uitgave: *Science in History*, Pelican Books, 1969).
- E. Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Stuttgart 1921.
- K. Berrill, 'International Trade and the Rate of Economic Growth', in: *Economic History Review*, 2de reeks, deel 12, nr. 3, april 1960.
- C. Bettelheim, *L'économie allemande sous le nazisme*, Parijs 1946.
- C. Bettelheim, *La transition vers l'économie socialiste*, Parijs 1968.
- C. Bettelheim, voorwoord en commentaar bij: A. Emmanuel, *L'échange inégal*, Parijs 1969.
- K. Bieda, *The Structure and Operation of the Japanese Economy*, Sydney 1970.
- M. Blaug, 'The Productivity of Capital in the Lancashire Cotton Industry during the 19th Century', in: *The Economic History Review*, 2de reeks, deel 13, april 1961.
- M. Blaug (ed.), *Economics of Education*, twee delen, Londen 1968-1969.
- K.G.H. Binning, 'The Uncertainties of Planning Major Research and Development', in: B.W. Denning (ed.), *Corporate Long Range Planning*, Londen 1969.
- A. Blechschmidt, G. Hoffmann, R. v.d. Marwitz, *Das Zusammenwirken von Konzentration, Weltmarktentwicklung und Staatsintervention am Beispiel der BRD*, Lampertheim 1974.
- E. Bloch, *Das Materialismusproblem, seine Geschichte und Substanz*, Frankfurt 1972.
- E. Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, Frankfurt 1969.
- P. Boccara, 'La crise du capitalisme monopoliste d'état et les luttes des travailleurs', in: *économie et politique*, nr. 185, december 1969.
- P. Boccara (ed.), *Le capitalisme monopoliste d'état*, twee delen, Parijs 1970.
- A. Bönisch, 'Theoretische Probleme gesamtwirtschaftlicher Prognosen im modernen Kapitalismus', in: *Probleme der politischen ökonomie*, deel 9, Berlijn 1966.
- G. Borgström, *Overflödets Kris*, Stockholm 1966.
- L. von Bortkiewicz, 'Zur Berichtigung der grundlegenden theoretischen Konstruktion von Marx im Dritten Band des "Kapital"', in: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, juli 1907.
- L.B. Boudin, *The Theoretical System of Karl Marx*, New York 1967 (reprint). J.R. Bright, *Automation and Management*, Cambridge (Mass.) 1958.

J.R. Bright, 'Lohnfindung an modernen Arbeitsplätzen in den USA', in: *Automation und technischer Fortschritt in Deutschland und den USA*, Frankfurt 1963.

J.R. Bright (ed.), *Technological Planning on Corporate Level*, Boston 1962.

F. Brito, *Venezuela Siglo XX*, Havana 1967.

S. Brittan, *The Treasury under the Tories 1951-1964*, Londen 1964.

S. Broadbridge, *Industrial Dualism in Japan*, Chicago 1966.

H. Brooks, 'What's Happened to the US Lead in Technology?', in: *Harvard Business Review*, mei-juni 1972.

F.S. Brooman, *Macro-Economics*, Londen 1963.

A.J. Brown, *Introduction to the World Economy*, 2de druk, Londen 1965. S. de Brunhoff, *L'offre de monnaie*, Parijs 1971.

N. Bucharin, *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals*, Wenen 1926.

N. Bucharin, *Imperialismus und Weltwirtschaft*, Wenen 1929.

N. Bucharin, *ökonomik der Transformationsperiode*, Hamburg 1922.

N. Bucharin, *Theorie des Historischen Materialismus*, Hamburg 1922.

Bureau International du Travail, *L'automation — Méthodologie de la recherche*, Genève 1964.

G.J. Burgess, A.J. Webb, 'The Profits of British Industries', in: *Lloyd's Bank Review*.

J. Burnham, *The Managerial Revolution*, New York 1941.

Busch, Schiller, Seelow, *Weltmarkt und Weltwährungskrise*, Bremen 1972.

G.C. Cain, R.B. Freeman, W. Lee Hansen, *Labor Market Analysis of Engineers and Technical Workers*, John Hopkins University Press, 1973.

Cambridge Economic History of Europe, deel 6, Cambridge 1966.

A. Caracciolo, *La formazione dell' Italia industriale*, Bari 1970.

A.Z. Carr, 'Carl an Executive Afford a Conscience?', in: *Harvard Business Review*, juli-aug. 1970.

A.P. Carter, *Structural Change in the American Economy*, Harvard University Press, 1970.

C.F. Carter, B.R. Williams, *Investment and Innovation*, Londen 1969.

S. Castles, G. Kossack, *Immigrant Workers and the Class Structure in Western Europe*, Oxford 1973.

D. Cavalieri, 'La politica dei lavori pubblici: sviluppi teoretici e indirizzi programmatici', in: *Pianificazione*, sept.-dec. 1966.

M. de Cecco, *Economia e finanza internazionale dal 1890 al 1914*, Bari 1971.

N.W. Chamberlain, *The Limits of Corporate Responsibility*, Basic Books, 1973.

E.H. Chamberlin, *The Theory of Monopolistic Competition*, Cambridge (Mass.) 1933.

A.D. Chandler, *Strategy and Structure*, New York 1961.

R.A. Charpie, 'Technological Innovation and the International Economy', in: M. Goldsmith (ed.), *Technological Innovation and the Economy*, Londen 1970.

H.B. Chenery, L. Taylor, 'Development Patterns Among Countries and Over Time', in: *Review of Economics and Statistics*, 1968, nr. 4.

J. Chombart de Lauwe, J. Poitevin, J.C. Tirel, *Nouvelle gestion des exploitations agricoles*, Parijs 1963.

P. Cinanni, *Emigration und Imperialismus*, München 1970.

M. von Clamm, 'The Rise of Consortium Banking', in: *Harvard Business Review*, mei-juni 1971.

C. von Clausewitz, *Vom Kriege*, Berlijn.

J. Clavera, J.M. Esteban, M. Antonio Monés, A. Montserrat, J. Ros Hombravella, *Capitalismo espanol. De la autarquia a la estabilizacion (1939-1959)*, twee delen, Madrid 1973.

T. Cliff, *The Employers' Offensive*, Londen 1970.

T. Cliff, *Stalinist Russia — A Marxist Analysis*, Londen 1955.

W.W. Cochrane, 'Farm Technology, Foreign Surplus Disposal and Domestic Supply Control', in: *Journal of Farm Economics*, december 1959.

A.C. Comin, *Espana del sur*, Madrid 1965.

Commerce Research Bureau, *Basic Statistics Relating to the Indian Economy*, Bombay 1973.

Commission économique pour l'Europe des Nations Unies, *étude sur la situation économique de l'Europe en 1954*, Genève 1955.

Committee on Invisible Exports, *Britain's Invisible Earnings*, British National Export Council, Londen 1967.

B. Commoner, *The Closing Circle: Nature, Man and Technology*, Londen 1972.

C. Conner, 'US Agribusiness and World Famine', in: *International Socialist Review*, september 1974.

J. O'Connor, 'The Fiscal Crisis of the State', in: *Socialist Revolution*, jan.-feb. 1970.

F.J. Cook, *The Corrupted Land*, Londen 1967.

F.J. Cook, *The Warfare State* (Franse uitgave: *Les Vautours de la Guerre*, Parijs 1964).

M.H. Cooper, *Prices and Profits in the Pharmaceutical Industry*, Oxford 1966.

R.N. Cooper (ed.), *International Finance*, Londen 1969.

O.C. Cox, *Capitalism as a System*, New York 1964.

C.A.R. Crosland, *The Future of Socialism*, New York 1963.

F. Crouzet, W.H. Chaloner, W.M. Stern (eds.), *Essays in European History 1789-1914*, Londen 1969.

H. Cunow, 'Die Zusammenbruchstheorie', in: *Die Neue Zeit*, 16de jrg., deel 2, 1898.

H. Cunow, *Die Marxsche Geschichts- und Gesellschafts- und Staatstheorie*, Verlag Vorwärts, 1921.

P. Deane, W.A. Cole, *British Economic Growth 1688-1959*, 2de druk, Cambridge 1967.

L. Dechesne, *Histoire économique et sociale de la Belgique*, Parijs 1932. J. Denizet, 'Chronique d'une décennie', in: F. Perroux, J. Denizet, H. Bourguinat, *Inflation, Dollar, Euro-Dollar*, Parijs 1971.

B.W. Denning (ed.), *Corporate Long Range Planning*, Londen 1969.

Deutsche Bundesbank, *Jahresbericht 1971*.

J. Dhont, 'The Cotton Industry at Ghent during the French Regime', in: F. Crouzet, W.H. Chaloner, W.M. Stern (eds.), *Essays in European Economic History 1789-1914*, Londen 1969.

J. Diebold, *Man and the Computer*, New York 1970.

M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, Londen 1963.

G.W. Domhoff, *Who Rules America?* Englewood Cliffs (N.J.) 1967.

G.W. Domhoff, 'State and Ruling Class in Corporate America', in: F.R. Harris (ed.), *In the Pockets of a Few*, New York 1974.

R. Dorfman, *Prices*, New Jersey 1964.

T. Dos Santos, *Dependencia economica y cambio revolucionario en America Latina*, Caracas 1970.

Dow, *The Management of the British Economy*, Londen 1964.

H.O. Draker, 'Internationale Wirtschaftsstatistiken I', in: *WISO Korrespondenz für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, deel 22, 15 november 1960.

D. Duhm, *Angst im Kapitalismus*, Lampertheim 1972.

D. Dumazedier, *Vers une civilisation du loisir?* Parijs 1962.

L.H. Dupriez, *Des mouvements économiques généraux*, twee delen, Leuven 1947.

L.H. Dupriez, *Konjunkturphilosophie*, Berlijn 1963.

Economic Commission for Europe of the UN, *Economic Survey of Europe in 1970*, Genève 1971.

- Economic Report of the President Transmitted to the Congress January 1962*, Washington 1962.
- Economic Report of the President Transmitted to the Congress February 1970*, Washington 1970.
- P. en A. Ehrlich, *Population, Resources, Environment*, San Francisco 1970.
- P. Einzig, *The Euro-Dollar System*, Londen 1967.
- H. Eisenhaus, G. Junne, 'Zu den Hintergründen der gegenwärtigen Ölkrise', in: *Blätter für Deutsche und internationale Politik*, nr. 12, Keulen 1973.
- A. Emmanuel L 'échange inégal, Parijs 1969.
- A. Emmanuel, 'White-Settler Colonialism and the Myth of Investment Imperialism', in: *New Left Review*, nr. 73, mei-juni 1972.
- F. Engels. *Rezension von Karl Marx: 'Zur Kritik der politischen ökonomie'*, MEW 13, Berlijn 1961.
- F. Engels, *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, MEW 19, Berlijn 1962.
- F. Engels. *Ergänzungen und Nachtrag zum 3. Band des 'Kapital'*, MEW 25, Berlijn 1969.
- F. Engels, *Brief an Conrad Schmidt vom 12. März 1895*, MEW 39, Berlijn 1968.
- F. Engels, *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*, Verlagsgenossenschaft ausländischer Arbeiter in der UdSSR, Moskou-Leningrad 1934.
- J.L. Enos, 'Invention and Innovation in the Petroleum Refining Industry', in: R.R. Nelson (ed.), *The Rate and Direction of Inventive Activity*, Princeton University Press, 1962.
- J.C. Esposito, *Vanishing Air*, Washington 1969.
- W. Eucken, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 4de druk, Jena 1944.
- J. Fedder, 'Springvloed — Beschouwingen over industriele ontwikkeling en prijs-beweging', in: *De Nieuwe Tijd*, 18de jrg., april-juni 1913.
- G. Fels, 'The Choice of Industry-Mix in the Division of Labour Between Developed and Developing Countries', in: *Weltwirtschaftliches Archiv*, nr. 1, 1972.
- L. Fenster, 'The Mexican Auto Swindle', in: *The Nation*, 2 juni 1969.
- I. Fetscher (ed.), *Sechs konkrete Utopien*, Frankfurt 1970.
- L. Finkelstein, 'The Businessman's Moral Failure', in: *Fortune*, sept. 1968.
- D. Fishlock, *Man Modified*, Londen 1971.
- H. Fleischer, *Marxismus und Geschichte*, Frankfurt 1969.
- E. Forthoff, *Der Staat der Industriegesellschaft*, München 1971.
- W. Förster, D. Lorenz (ed.), *Beiträge zur Theorie und Praxis von Wirtschaftssystemen*.
- J. Fourastié, *Les 40.000 Heures*, Parijs 1965.
- C. Freeman, 'Research and Development in Electronic Capital Goods', in: *National Institute Economic Review*, nr. 34, november 1965.
- C. Freeman, 'Chemical Process Plant, Innovation and World Market', in: *National Institute Economic Review*, nr. 45, aug. 1968.
- G. Friedmann, P. Naville, *Traité de sociologie du travail*, Parijs 1961.
- M. Friedman, *The Optimum Quantity of Money and Other Essays*, Londen 1969.
- M. Friedman, A.J. Schwartz, *Monetary Statistics of the United States*, New York 1970.
- B. Fritsch, *Die Geld- und Kredittheorie von Karl Marx*, Frankfurt 1968.
- J.N. Froomkin, 'Automation', in: *International Encyclopedia of Social Sciences*, deel 1, New York 1968.
- D. Gabor, *Inventing the Future*, Pelican Books, 1964.
- J.K. Galbraith, *American Capitalism, The Concept of Countervailing Power*, Londen 1956.
- J.K. Galbraith, *The Affluent Society*, Pelican Books, 1962.
- J.K. Galbraith, *The New Industrial State*, Pelican Books, 1969.
- J.K. Galbraith, *How to Control the Military*, Garden City (N.Y.) 1969.
- R.E. Gallman, 'Commodity Output 1839-1899', in: National Bureau of Economic Research, *Trends in the American Economy in the 19th Century*, Princeton 1960.
- R. Garaudy, *Le grand tourment du socialisme*, Parijs 1969.
- D. Garcia, 'La durée des biens et la dégradation en l'environnement', in: *économie et sociétés*, sept. 1973.
- Garibaldi, Rinaldini, Zappelli, 'Un' analisi sull' impresa minore in Emilia — Ristrutturazione capitalistica e sfruttamento operaio', in: *Fabbrica e stato*, maart-april 1972.
- G. Garvy, 'Kondratieff's Theory of Long Cycles', in: *The Review of Economic Statistics*, deel 25, nr. 4, november 1943.
- G. Garvy, 'N.D. Kondratieff', in: *International Encyclopedia of Social Sciences*, deel 66, New York 1968.
- GATT, *Le commerce international 1973/1974*, Genève 1974.
- C. de Gaulle, *Mémoires de guerre*, deel 3, Parijs 1959.
- A.J. Gellman, 'Market Analysis and Marketing', in: M. Goldsmith (ed.), *Technological Innovation and the Economy*, Londen 1970.
- E.D. Genovese, *The Political Economy of Slavery*, New York 1965.
- B. Gille, *Les investissements français en Italie 1815-1940*, Turijn 1968.
- J.M. Gillman, *Das Gesetz des tendenziellen Falls der Pro fitrate*, Frankfurt 1969. F.G. Gilmore, R.G. Brandenburg, 'Anatomy of Corporate Planning', in: *Harvard Business Review*, nov.-dex. 1962.
- A. Glynn, B. Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, Penguin Books, 1972.
- A. Glynn, B. Sutcliffe, *Capitalism in Crisis*, New York 1972.
- A. Glynn, B. Sutcliffe, 'The Critical Condition of British Capitalism', in: *New Left Review*, nr. 66, maart-april 1971.
- M. Godelier, *Rationalité et irrationalité en économie*, Parijs 1966.
- B. Gold, *Explorations in Managerial Economics — Productivity, Costs, Technology and Growth*, Londen 1971.
- S.M. Goldfeld, *Commercial Bank Behaviour and Economic Activity*, Amsterdam 1966.
- L. Goldmann, *Immanuel Kant*, Londen 1971.
- M. Goldsmith (ed.), *Technological Innovation and the Economy*, Londen 1970.
- L. Gomolak, 'Quattro giorni di lavori e tre di festa', in: *Espansione*, april 1971. A. Gorz, *Critique de la division du travail*, Parijs 1973.
- J. Gouverneur, *Productivity and Factor Proportions in Less Developed Countries*, Oxford 1971.
- A. Gramsci, *Quaderni del carcere*, deel 2, Turijn 1964.
- M. J. Green, *The Monopoly Makers*, New York 1973.
- H. Grossmann, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, Frankfurt 1967.
- H. Grossmann, *Aufsätze zur Krisentheorie*, Frankfurt 1971.
- R. Gündel, H. Heiningner, P. Hess, K. Zieschang, *Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, Berlijn 1967.
- A. Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York 1967.
- A. Gunder Frank, *Lompenbourgeoisie en lompenontwikkeling*, Van Gennep, Amsterdam 1975.
- A. Gunder Frank, *Towards a Theory of Underdevelopment* (ongepubliceerd manuscript).
- R. Güsten, *Die langfristige Tendenz der Profitrate bei Karl Marx und Joan Robinson*, München 1960 (diss.).
- J. Habermas, *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*, Frankfurt 1969.

- A. Hahn, *Volkswirtschaftliche Theorie des Bankkredits*, Tübingen 1920.
- E. Hahn, *Historischer Marxismus und marxistische Soziologie*, Berlijn 1968.
- G.W.F. Hallgarten, 'Zur Geschichte der Abrüstung im 20. Jahrhundert', in: *Zeitschrift für Politik*, nr. 2, 1960.
- G. W. F. Hallgarten, *Imperialismus vor 1914*, München 1963.
- M. Hammer, *Vergleichende Morphologie der europäischen Automobilindustrie*, Basel 1959.
- B. Hammond, *Banks and Politics in America from the Revolution to the Civil War*, Princeton University Press, 1957.
- A. Hansen, Clemence, *Readings in Business Cycles and National Income*, Londen 1953.
- F.H. Harbison, C.A. Myers, 'Education, Manpower and Growth', in: M. Blaug (ed.), *Economics of Education*, deel 2, Londen 1969.
- C. Harman, 'The Inconsistencies of Ernest Mandel', in: *International Socialism*, nr. 41. dec. 1969-jan. 1970.
- B. Harms, *Volkswirtschaft und Weltwirtschaft*, Jena 1912.
- M. Harrington, *The Other America*, Londen 1963.
- R.F. Harrod, *Money*, Londen 1969.
- Von Hayek, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 19 augustus 1974.
- M. Heckmann, 'Ein synergistisches Modeli des Long Range Planning', in: *Fortschritt-Berichte des Vereins Deutscher Ingenieure*, nr. 16, 1965.
- G.W.F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Leipzig 1848.
- H. Heide, *Langfristige Wirtschaftsplanung in Schweden*, Tübingen 1965.
- R.L. Heilbroner, 'The Multinational Corporation and the Nation State', in: *The New York Review of Books*, 11 februari 1971.
- R.L. Heilbroner e.a., *In the Name of Profit*, New York 1972.
- E. Heimann, *Kapitalismus und Sozialismus*, Potsdam 1931.
- R. Heller, *The Naked Manager*, Londen 1974.
- W.O. Henderson, *The Industrial Revolution on the Continent*, Londen 1961.
- B. Herman, 'Optimale internationale arbeidsverdeling', in: *Internationale Spectator*, 8 sept. 1973.
- F. Hermanin, K. Monte, C. Rolshausen (eds.), *Het monopoliekapitaal*, Van Gennep, Amsterdam 1971.
- S.J. Hiemstra, 'How Much in Being Spent this Year for Food?', in: *Agricultural Situation*, sept. 1963.
- R. Hilferding, *Das Finanzkapital*, Wenen 1923.
- R. Hilferding, 'Geld und Ware', in: *Die Neue Zeit*, 30ste jrg., deel 1, nr. 22.
- R. Hilferding, 'Organisationsmacht und Staatsgewalt', in: *Die Neue Zeit*, 32ste jrg., deel 2, nr. 4.
- F. Hinkelammert, 'Teoria de la dialectica del desarrollo desigual', in: *Cuadernos de la Realidad Nacional*, Universidad Catolica de Chile, nr. 6, dec. 1970.
- Herzenstein, 'Gibt es grosse Konjunkturzyklen?', in: *Unter dem Banner des Marxismus*, nr. 1 en 2, 1929.
- J.R. Hicks, *The Theory of Wages*, 2de druk, Londen 1966.
- F. Hirsch, in: *The Economist*, nr. 5, aug. 1972.
- J. Hirsch, *Wissenschaftlich-technischer Fortschritt und politisches System*, 2de vermeerderde druk, Frankfurt 1971.
- M.W. Hoag, 'Increasing Returns in Military Production Functions', in R. MacKean (ed.), *Issues in Defence Economics*, New York 1967.
- E.J. Hobsbawm, 'The British Standard of Living', in: *Economic History Review*, 1957.
- A. Höner-Van Gogh, 'Der Umsatz geht um in der Kunst', in: *Information der Internationalen Treuhand AG*, Basel, november 1971.
- W.G. Hoffmann, *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Berlijn 1965.
- W. Hofmann, *Die sekuläre Inflation*, Berlijn 1962.
- I.L. Horowitz, 'La condition de la classe ouvrière aux Etat-Unis', in: *Sociologie du travail*, nr. 3, 1971.
- P. Hrubesch, 'Konstruktion eines Input-Output-Index zur Messung der Produktivitätsentwicklung in der westdeutschen Landwirtschaft 1950/51 bis 1964/65', in: *Berichte über Landwirtschaft*, deel 45 NF, nr. 3 en 4, 1967.
- J. Huffschild, *Die Politik des Kapitals, Konzentration und Wirtschaftspolitik in der Bundesrepublik*, Frankfurt 1969.
- W.D. Hund, *Geistige Arbeit und Gesellschaftsformation*, Frankfurt 1973.
- S.H. Hymer, 'The Efficiency (Contradictions) of Multinational Corporations', in: *The American Economic Review*, deel 15, nr. 2, mei 1970.
- S.H. Hymer, *The United States Multinational Corporations and Japanese Competition in the Pacific*, lezing voor de Conferencia del Pacifico, Vina del Mar, Chili, 27 sept.-3 okt. 1970.
- N. Ikonokoff, 'Concentration du revenu, grandes firmes multinationales et modèle de développement en Argentine', in: *Tiers-Monde*, april-juni 1974.
- E.V. Ilenkov, *La dialettica dell' astratto e del concreto nel 'Capitale' di Marx*, Milaan 1961.
- G. Imbert, *Des mouvements de longue durée Kondratieff*, Aix-en-Provence 1959.
- Imlah, 'The Terms of Trade of the United Kingdom', in: *Journal of Economic History*, nov. 1950.
- IG Metall, *Zweites Weissbuch zur Unternehmermoral*, Frankfurt 1967.
- Institut für Philosophie der Karl-Marx-Universität Leipzig, *Die Wissenschaft von der Wissenschaft*, Berlijn 1968.
- Internationaler Metallarbeiterbund, *Alljährliche Erhebung über Lohn- und Arbeitsbedingungen, Produktion und Beschäftigte in den wichtigsten Zweigen der Metallindustrie*, Genève 1968.
- W. Isard, 'A Neglected Cycle: The Transport-Building Cycle', in: *Review of Economic Statistics*, deel34, 1942.
- W. Isard, J. Cumberland, 'Regional Input-Output Analysis', in: *Bulletin de l'Institut International de Statistique*, Stockholm 1958.
- G. Jacquemyns, *Histoire de la crise économique des Flandres 1845-1850*, Brussel 1929.
- G. Jacquemyns, *La société beige sous l'occupation allemande*, Brussel 1950.
- P. Jalée, *L'impérialisme en 1970*, Parijs 1970.
- F. Janossy, *Das Ende der Wirtschaftswunder*, Frankfurt 1969.
- P. Jeffries, 'Marx and Classical Political Economy', in: *Workers Press*, 30 en 31 mei 1970.
- L.H. Jenks, *The Migration of British Capital to 1875*, Londen 1927.
- L.H. Jenks, 'Railroads as an Economic Force in American Development', in: *Journal of Economic History*, nr. 4, 1944.
- J. Jewkes, D. Sawers, R. Stillerman, *The Sources of Invention*, 2de druk, Londen 1969.
- H.G. Johnson, 'Theoretical Problems of the International Monetary System', in: R.N. Cooper (ed.), *International Finance*, Londen 1969.
- G. Jung, 'Zur Diskussion um den Inhalt des Begriffs "Arbeiterklasse" und zu Strukturveränderungen in der westdeutschen Arbeiterklasse', in: *Das Argument*, nr. 61, dec. 1970.
- E. Kaemmel, *Finanzgeschichte*, Berlijn 1966.
- H. Kahn, *The Year 2000*, New York 1967.
- H. Kahn, *The Emerging Japanese Superstate*, Londen 1971.
- N. Kaldor, 'Capital Accumulation and Economic Growth', in: F.A. Lutz, D.C. Hague (eds.), *The Theory of Capital*, Londen 1961.

M. Kalecki, 'Economic Situation in the USA as Compared with Prewar', in: *Monthly Review*.

M. Kalecki, *Theorie der wirtschaftlichen Dynamik*, Wenen 1966.

N. Kanayama, 'Encounter with Inscrutability', in: *The Oriental Economist*, juni 1972.

K.W. Kapp, *The Social Costs of Private Enterprise*, Cambridge (Mass.) 1950. W. Kapp, F. Vilmar (eds.), *Sozialisierung der Verluste?* München 1972.

R. Kaufmann, *The War Profiteers*, Indianapolis 1970.

K. Kautsky, *Die Agrarfrage* (Franse uitgave: *La question agraire*, Parijs 1900).

K. Kautsky, 'Krisentheorie', in: *Die Neue Zeit*, 20ste jrg., deel 2, nr. 2-5.

K. Kautsky, *Die sociale Revolution* (Franse uitgave: *La révolution sociale*, Parijs 1921).

K. Kautsky, 'Gold, Papier und Ware', in: *Die Neue Zeit*, 30ste jrg., deel 1, nr. 24.

K. Kautsky, 'Die Wandlungen der Goldproduktion und der wechselnde Charakter der Teuerung', in: *Die Neue Zeit*, Ergänzungsheft 16, 24 jan. 1913.

K. Kautsky, 'Der Imperialismus', in: *Die Neue Zeit*, 32ste jrg., deel 2, nr. 21.

G. Kay, *Development and Underdevelopment: A Marxist Analysis*, Londen 1974.

C. Kaysen, 'The Social Significance of the Modern Corporation', in: *American Economic Review*, mei 1957.

T. Kemp, *Theories of Imperialism*, Londen 1967.

T. Kemp, *Industrialization in Nineteenth Century Europe*, Londen 1969.

J.M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Londen 1936.

J.M. Keynes, *How to Pay for the War*, New York 1940.

M. Kidron, *Western Capitalism since the War*, Londen 1968.

N. Kidron, 'Maginot Marxism', in: *International Socialism*, nr. 36, april-mei 1969.

C.P. Kindleberger, *American Business Abroad*.

C.P. Kindleberger, *The Terms of Trade, A European Case Study*, Cambridge (Mass.) 1956.

C.P. Kindleberger, *Europe and the Dollar*, Cambridge (Mass.) 1966.

C.P. Kindleberger, *Europe's Postwar Growth — The Role of Labor Supply*, Cambridge (Mass.) 1967.

W.T.C. King, *History of the Londen Discount Market*, Londen 1936. J.D. Kingsley, *Representative Bureaucracy*, Yellow Springs (Ohio) 1944.

A. Knoppers, 'A Management View of Innovation', in: B.W. Denning (ed.), *Corporate Long Range Planning*, Londen 1969.

L. Kofler, *Zur Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft*, Halle 1948.

L. Kofler, *Geschichte und Dialektik*, Hamburg 1955.

L. Kofler, *Technologische Rationaliteit im Spätkapitalismus*, Frankfurt 1971.

G. Kohlmeij, 'Karl Marx' Theorie von den internationalen Werten, mit einigen Schlussfolgerungen für die Preisbildung im Aussenhandel zwischen den sozialistischen Staaten', in: *Probleme der politischen ökonomie*, deel 5, Berlijn 1962.

N.D. Kondratieff, *Die Weltwirtschaft und ihre Bedingungen während und nach dem Krieg*, Moskou 1922 (Russisch).

N.D. Kondratieff, 'Die langen Wellen der Konjunktur', in: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, deel 56, nr. 3, 1926.

N.D. Kondratieff, 'Die Preisdynamik der industriellen und landwirtschaftlichen Waren', in: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, deel 60, nr. 1, 1928.

K. Kosik, *Die Dialektik des Konkreten*, Frankfurt 1967.

H.-J. Krahl, 'Thesen zum allgemeinen Verhältnis von wissenschaftlicher Intelligenz und proletarischem Klassenbewusstsein', in: *Konstitution und Klassenkampf*, Frankfurt 1971.

O. Kratsch, *Die Wirking der Amortisationen auf die Akkumulation des Kapitals im staatsmonopolistischen Kapitalismus*, Berlijn 1962.

F.W.J. Kriellaars, *Landbouwproblematiek bij economische groei*, Leiden 1965. L.N. Kritzman, *Die heroische Periode der grossen russischen Revolution*, Frankfurt 1971.

Kruse, Kunz, Uhlmann, *Wirtschaftliche Auswirkungen der Automatisierung*.

J. Kuczynski, *Die Theorie der Lage der Arbeiter*, Berlijn 1948.

J. Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland*, twee delen, Berlijn 1949.

J. Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, deel 28, Berlijn 1964.

R. Kuczynski, *Arbeitslohn und Arbeitszeit in Europa und Amerika 1870-1909*, Berlijn 1913.

T.S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1964.

K. Kühne, *ökonomie und Marxismus. Zur Renaissance des marxistischen Systems*, Neuwied 1972.

J. Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, twee delen, Berlijn 1958.

A.-M. Kumps, M. Cardon de Lichtbuer, 'La concentration conglomerale', in: *Réflexions et perspectives de la vie économique*, nr. 2, 1971.

C. Kuusinen (ed.), *Les principes du marxisme-léninisme*, Moskou 1961.

S. Kuznets, *Long Term Changes in National Income of the United States since 1869*, Cambridge 1952.

S. Kuznets, 'Schumpeter's Business Cycles', in: *Economic Change, Selected Essays*, New York 1953.

S. Kuznets, 'Quantitative Aspects of Economic Growth of National Income Level and Structure of Foreign Trade', in: *Economic Development and Cultural Change*, deel 15, nr. 2/11, Chicago, jan. 1967.

E. Labrousse, P. Leon, P. Goubert e.a., *Histoire économique et sociale de la France*, deel 2, Parijs 1970.

E. Laclau, 'Feudalism and Capitalism in Latin America', in: *New Left Review*, nr. 67, mei-juni 1971.

E. Laclau, *Modos de Produccion, sistemas economicos y poblacion excedente*.

D. Landes, *Bankers and Pashas*, Londen 1958.

D. Landes, *The Unbound Prometheus*, Cambridge 1970.

H. Lange, *Die Revolution als Geisterschiff — Massenemanzipation und Kunst*, Hamburg 1973.

O. Lange, *Entwicklungstendenzen der modernen Wirtschaft und Gesellschaft*, Wenen 1964.

O. Lange, *Theory of Reproduction and Accumulation*, Warschau 1969. O. Lange, *Politische ökonomie*, twee delen, Frankfurt 1969.

P. Lapinski, 'Der "Sozialstaat" — Etappen und Tendenzen seiner Entwicklung', in: *Unter dem Banner des Marxismus*, 2de jrg., nr. 4, november 1928.

D. Läßle, *Staat und allgemeine Produktionsbedingungen*, Berlijn 1973.

R. Lattes, *Mille milliards de dollars*, Parijs 1969.

E. Lederer, *Grundzüge der ökonomischen Theorie*, Tübingen 1922.

M.M. Leiman, *Jacob N. Cardozo, Economic Thought in the Antebellum South*, New York 1966.

A. Lemnitz, 'Die westdeutsche Bundesrepublik — ein Staat der Monopole', in: *Einheit*, II/1964.

W.I. Lenin, *Aus dem philosophischen Nachlass*, Berlijn 1949.

W.I. Lenin, 'Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus', in: *Ausgewählte Werke*, deel 1, Berlijn 1951.

W.I. Lenin, 'Staat und Revolution', in: *Ausgewählte Werke*, deel 2, Berlijn 195-1. W.I. Lenin, 'Le développement du capitalisme en Russie', in: *Oeuvres*, deel 3, Parijs 1965.

W.I. Lenin, *Oeuvres*, deel 24, Parijs 1967.

W.I. Lenin, *Oeuvres*, deel 29, Parijs 1962.

W.I. Lenin, *Werke*, deel 27, Berlijn 1960.

W.I. Lenin, *Sämtliche Werke*, deel 25, 2de druk, Berlijn 1930.

W.I. Lenin, *Heften zum Imperialismus*, Berlijn 1957.

W.I. Lenin, G. Zinoviev, *Gegen den Strom*, Hamburg 1921.

J. Lescure, *Des crises générales et périodiques de surproduction*, Parijs 1907.

A. Lettieri, 'Qualifiche scuola e orari di lavoro', in: *Problemi del Socialismo*, nieuwe reeks, jrg. 12, nr. 49, nov.-dec. 1970.

H. Levlèvre, *Vers le cyberanthrope*, Parijs 1971.

H. Levlèvre, *La pensée marxiste et la ville*, Casterman, 1972.

C. Levinson, *The Multinational Pharmaceutical Industry*, Genève 1973.

C. Levinson, *Kapitaal, inflatie en de multinationale ondernemingen*, 2de druk, Van Gennep, Amsterdam 1975.

M. Lévy-Leboyer, *Les banques européennes et l'industrialisation internationale dans la première moitié du 19e siècle*, Parijs 1964.

B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2de druk, Londen 1968.

G.K. Lewis, *The Growth of the Modern West Indies*, New York 1968.

W.A. Lewis, 'Development with Unlimited Supplies of Labor', in: *The Manchester School of Economic and Social Studies*, deel 22, mei 1954.

W.A. Lewis, 'Unlimited Labor — Further Notes', in: *The Manchester School of Economic and Social Studies*, deel 26, nr. 1, 1958.

S. Lilley, *Essays in the Social History of Science*, Kopenhagen 1953.

E. Lipson, *The Economic History of England*, Londen 1931.

W.W. Lockwood, *The Economic Development of Japan*, Princeton 1954.

E. Löbl, *Geistige Arbeit, die wahre Quelle des Reichtums*, Wenen 1968.

F. M. Lohmann, *Der Wirtschaftsplan des Betriebes und der Unternehmung*, Berlijn 1928.

H. Ludwig, *Die Grössendegression der technischen Produktionsmittel*, Keulen 1962.

G. Lukács, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Berlijn 1923.

G. Lukács, *Die Zerstörung der Vernunft*, Neuwied 1962.

F. Lundberg, *The Rich and the Super-Rich*, New York 1968.

R. Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, Berlijn 1923.

R. Luxemburg, *Einführung in die Nationalökonomie*, Berlijn 1925.

R. Luxemburg, 'Sozialreform oder Revolution', in: *Schriften zur Theorie der Spontaneität*, Hamburg 1970.

R. MacKean (ed.), *Issues in Defence Economics*, New York 1967.

N. Macrae, 'The Future of International Business', in: *The Economist*, 22 jan. 1972.

I. Maddock, in: B.W. Denning (ed.), *Corporate Long Range Planning*, Londen 1969.

H. Magdoff, *The Age of Imperialism*, New York 1969. (Duitse uitgave: *Das Zeitalter des Imperialismus*).

R. Mage, *The 'Law of the Falling Tendency of the Rate of Profit', Its Place in the Marxian Theoretical System and Relevance to the US Economy*, Columbia University, 1963 (diss.).

J. Mairesse, *L'évaluation du capital fixe productif*, Collections de l'INSEE, série C, nr. 18-19, nov. 1972.

E. Mandel, *Traité d'économie marxiste*, Parijs 1962 (Duitse uitgave: *Marxistische Wirtschaftstheorie*, Frankfurt 1968).

E. Mandel, 'The Economics of Neocapitalism', in: *The Socialist Register 1964*, Londen.

E. Mandel, 'Marx' theorie van de oorspronkelijke accumulatie en de industrialisering van de Derde Wereld', in: *Vervreemding en revolutionaire perspectieven*, Van Gennep, Amsterdam 1973.

E. Mandel, *Die EWG und die Konkurrenz Europa-Amerika*, Frankfurt 1968.

E. Mandel, *Entstehung und Entwicklung der ökonomischen Lehre von Karl Marx*, Frankfurt 1968.

E. Mandel, *Die deutsche Wirtschaftskrise — Lehren der Rezession 1966/67*, Frankfurt 1969.

E. Mandel, *Friedliche Koexistenz und Weltrevolution*, Mannheim 1970.

E. Mandel, 'Lenin und das Problem des proletarischen Klassenbewusstseins', in: *Lenin, Revolution und Politik*, Frankfurt 1970.

E. Mandel, *Arbeiterkontrolle, Arbeiterräte, Arbeiterselbstverwaltung*, Frankfurt 1970.

E. Mandel, *Die Widersprüche des Imperialismus*, Berlijn 1971.

E. Mandel, 'Imperialismo y burguesia nacional en America Latina', in: *Cuarta Nacional*, nr. 2, feb. 1971.

E. Mansfield, *The Economics of Technological Change*, Londen 1969.

H. Marcuse, *One-Dimensional Man*, Londen 1964.

R.M. Marini, *Subdesarrollo y Revolucion*, Mexico 1969.

R. Marris, *The Economic Theory of Managerial Capitalism*, Londen 1967.

A. Marshall, *Principles of Economics*, 8ste druk, Londen 1920.

G. Massadié, *La fin de la vie privée*, Parijs 1974.

K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie*, Berlijn 1953.

K. Marx, *Das Elend der Philosophie*, MEW 4, Berlijn 1969.

K. Marx, *Der 18. Brumaire des Louis Bonaparte*, MEW 8, Berlijn.

K. Marx, *Zur Kritik der politischen ökonomie*, MEW 13, Berlijn 1961.

K. Marx, *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, deel 2, Moskou 1933 (Duits-Russische uitgave).

K. Marx, *Lohn, Preis und Profit*, MEW 16, Berlijn 1964.

K. Marx, *Entwurf eines Vortrags zur irischen Frage*, MEW 16, Berlijn 1964.

K. Marx, *Der Bürgerkrieg in Frankreich*, MEW 17, Berlijn.

K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, vier delen, Stuttgart 1919.

K. Marx, *Das Kapital I*, MEW 23, Berlijn 1969.

K. Marx, *Das Kapital II*, MEW 24, Berlijn 1969.

K. Marx, *Das Kapital III*, MEW 25, Berlijn 1969.

K. Marx, *Randglossen zu Wagners 'Lehrbuch der politischen ökonomie*, MEW 19, Berlijn 1962.

K. Marx, F. Engels, *Briefwechsel*, MEW 27-39, Berlijn.

K. Marx, F. Engels, *Die Deutsche Ideologie*, MEW 3, Berlijn 1969.

K. Marx, F. Engels, *Manifest der Kommunistischen Partei*, MEW 4, Berlijn 1969.

K. Marx, F. Engels, *ökonomisch-philosophische Manuskripte*, MEW Ergänzungsband 1, Berlijn 1968.

P. Massé, *Le plan ou l'anti-hasard*, Parijs 1965.

H.M. Mata, *Dialectica de la inflacion*, Venezuela 1972.

P. Mattick, *Marx and Keynes*, Londen 1969.

P. Mattick, 'Werttheorie und Kapitalakkumulation', in: C. Rolshausen (ed.), *Kapitalismus und Krise*, Frankfurt 1970.

P. Mattick, in: F. Hermanin, K. Monte, C. Rolshausen (eds.), *Het monopoliekapitaal*, Van Gennep, Amsterdam 1971.

A. Maxwell, 'On the Notion of "Wealth"', in: *Contemporary Issues*, deel 14, nr. 55, april 1971.

H. Mayr, N. Weinberg, H. Porschlegel e.a., *Automation: Risiko und Chance*, twee delen, Frankfurt 1965.

J. McGuffin, *The Guinee Pigs*, Penguin Special, 1974.

D.H. Meadows e.a., *The Limits to Growth*, New York 1972.

G.C. Means, *Pricing Power and the Public Interest*, New York 1962.

G.C. Means, 'The Administered Price Thesis Confirmed', in: *American Economic Review*, juni 1972.

B. Meier, *Salaires, systématique de rendement*, Luzern 1968.

L. Meldolesi, *Disoccupazione ed esercito industriale di riserva in Italia*, Bari 1972.

S. Melman, *Pentagon Capitalism*, New York 1970.

M. Merhav, *Technological Dependence, Monopoly and Growth*, Oxford 1969. A.J. Merrett, 'Incomes, Taxation, Managerial Effectiveness and Planning', in: B.W. Denning (ed.), *Corporate Long Range Planning*, Londen 1969.

J. Meyand, *La technocratie*, Parijs 1964.

J.C. Michaud, *Théorie et histoire dans le 'Capital' de Marx*, Milaan 1960.

Milgram, *Obedience to Authority*, Londen 1974.

R. Miliband, *The State in Capitalist Society*, Londen 1969.

A. Mill (ed.), *The Mining Industry*, deel 19, New York 1910-1911.

B.S. Minhas, *An International Comparison of Factor Costs and Factor Use*, Amsterdam 1963.

E.J. Mishan, *The Costs of Economic Growth*, Penguin Books, 1969.

E.J. Mishan, *Cost-Benefit Analysis*, Londen 1971.

R. Miliband, *The State in Capitalist Society*, Londen 1969.

B.R. Mitchell, P. Deane, *Abstract of British Historical Statistics*, Cambridge 1962.

MITI, *Statistics on Japanese Industries 1966*, Tokio 1966.

A.A. Mola, *L'economia italiana dopo l'unità*, Turijn 1971.

Editors Monthly Review, 'The Long-Run Decline in Liquidity', in: *Monthly Review*, deel 22, nr. 4, sept. 1970.

O. Morf, *Das Verhältnis von Wirtschaftstheorie und Wirtschaftsgeschichte bei Karl Marx*, Bern 1951.

N. Morf, *Geschichte und Dialektik in der politischen ökonomie*, Frankfurt 1970.

J. Morris, 'Inflation', in: *Monthly Review*, sept. 1973.

N. Moszkowska, *Zur Dynamik des Spätkapitalismus*, Zürich 1943.

W.F. Mueller, 'A Theory of Conglomerate Mergers', in: *Quarterly Journal of Economics*, november 1969.

R. Müller, 'The Multinational Corporation and the Underdevelopment of the Third World', in: G.K. Wilbers (ed.), *The Political Economy of Development and Underdevelopment*, Random House, 1973.

U. Müller Plantenberg, 'Technologie et dépendance', in: *Critiques de l'économie politique*, nr. 3, april-juni 1971.

W. Müller, C. Neusüss, 'Die Sozialstaatillusion und der Widerspruch von Lohnarbeit und Kapital', in: *Sozialistische Politik*, nr. 6-7, juni 1970.

Mulhall, *Dictionary of Statistics*, Londen 1899.

Mulhall, Harper, *Comparative Statistical Tables and Charts of the World*, Philadelphia 1899.

B. Munk, 'The Welfare Costs of Content Protection: The Automotive Industry in Latin America', in: *Journal of Political Economy*.

R. Murray, 'Internationalization of Capital and the Nation-State', in: *New Left Review*, nr. 67, mei-juni 1971.

H. Myint, *The Economics of the Developing Countries*, Londen 1964.

J. Nagels, *Travail collectif et travail productif dans l'évolution de la pensée marxiste*, Brussel 1974.

M. Namiki, *The Farm Population in Japan 1872-1965*, Tokio.

P. Naville, 'Division du travail et répartition des tâches', in: G. Friedmann, P. Naville (eds.), *Traité du sociologie du travail*, deel 1, Parijs 1961.

P. Naville, *Le salaire socialiste*, twee delen, Parijs 1970.

P. Naville, P. Rolle, 'Problèmes posés par la mesure des effets de l'automation dans les études de cas en France', in: *Cahiers d'étude des sociétés industrielles et de l'automation*, nr. 6, 1964.

H.R. Necochea, 'Englands wirtschaftliche Vorherrschaft in Chile', in: *Latein-amerika zwischen Emanzipation und Imperialismus*, Berlijn 1961.

H.R. Necochea, *Historia del imperialismo en Chile*, Havana 1966.

E.L. Nelson, F. Cutler, 'The International Investment Position of the United States in 1967', in: *Survey of Current Business*, deel 48, nr. 10, oktober 1968.

R.R. Nelson, M.J. Peck, E.D. Kalachek, *Technology, Economic Growth and Public Policy*, Brookings Institution, 1967.

F. Neumann, *Behemoth*, New York 1963.

Neusüss, Blanke, Altvater, 'Kapitalistischer Weltmarkt und Weltwährungskrise', in: *Probleme des Klassenkampfs*, nr. 1, nov. 1971.

H. Nick, *Technische Revolution und ökonomie der Produktionsfonds*, Berlijn 1967.

M. Nicholson, *The Environmental Revolution*, Londen 1969.

H. Nicol, *The Limits of Man*, Londen 1967.

M. Nikolaus, *Kontroverse über die Möglichkeit einer Revolution in den USA*, Berlijn 1970.

M. Nikolaus, *Die Objektivität des Imperialismus*, Berlijn 1971.

M. Nikolinos, *Politische ökonomie der Gastarbeiterfrage*, Rohwohlt, 1973.

K. Nkrumah, *Neo-Colonialism, the Last Stage of Imperialism*, Londen 1965.

T. Noguchi, 'Recent Japanese Speculation', in: *Kapitaliste*, nr. 2, 1973.

W.D. Nordhaus, 'The Falling Share of Profits', in: A.M. Okun, L. Perry (eds.), *Brookings Papers on Economic Activity*, nr. 1, 1974.

G. Novack, 'US Capitalism: National or International?', in: *Essays on American History*, New York 1969.

G. Novack, 'The Permanent Revolution in Latin America', in: *Intercontinental Press*, deel 8, nr. 38, 16 nov. 1970.

G. Novack, 'Hybrid Formations and the Permanent Revolution in Latin America', in: *Understanding History*, Pathfinder Press, 1972.

OECD, *Economic Survey Australia*, dec. 1972.

OECD, *Inflation*.

OECD, *Government and Technical Innovation*.

ONU, *étude sur l'économie mondiale*, deel 1, New York 1963.

ONU, *Les sociétés multinationales et le développement mondial*, New York 1973.

H. Ortmann, *Arbeiterfamilie und sozialer Aufstieg*, München 1971.

E.R.J. Owen, 'Cotton Production and the Development of the Cotton Economy in 19th Century Egypt', in: C. Isawi (ed.), *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Chicago 1966.

V. Packard, *The Waste Makers*, New York 1960.

V. Packard, *The Naked Society*, New York 1964.

G. Padmore, *Africa, Britain's Third Empire*, Londen 1948.

F.W. Paish, 'The Limits of Income Policies', in: F.W. Paish, Hennessy, *Policy for Incomes*, 4de druk, Hobart Paper 29, Londen 1968.

C. Palloix, *Problèmes de la croissance en économie ouverte*, Parijs 1969.

C. Palloix, *Firmes multinationales et analyse du capitalisme*, Grenoble 1971 (stencil).

L. dal Pane, *Lo sviluppo economico dell' Italia industriale*, Bari 1970.

F. Parkin, *Class Inequality and Political Order*, Londen 1971.

Parvus, *Die Handelskrisis und die Gewerkschaften*, München 1901.

E.B. Pasukanis, *La théorie générale du droit et le marxisme*, Parijs 1970.

A. Patton, 'Are Stock Options Dead?', in: *Harvard Business Review*, sept.-okt. 1970.

T. Pavel, 'Tour un juste calcul de la rentabilité et l'efficacité du commerce extérieur socialiste', in: *Etudes économiques*, nr. 106-107, 1957.

L.B. Pearson, *Partners in Development, Report of the Commission on International Development*, Londen 1969.

M.J. Peck, F.M. Scherer, *The Weapons Acquisition Process, An Economic Analysis*, Boston 1962.

F. Perroux, *La coexistence pacifique*.

F. Perroux, *L'économie du XXe siècle*, Parijs 1964.

F. Perroux, 'Inflations importées et structures sectorielles', in: F. Perroux, J. Denizet, H. Bourguinat, *Inflation, Dollar, Eurodollar*, Parijs 1971.

S. Peterson, 'Corporate Control and Capitalism', in: *The Quarterly Journal of Economics*, feb. 1965.

W. Petrowsky, 'Zur Entwicklung der Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus', in: *Probleme des Klassenkampfes*, nov. 1971.

E.H. Phelps Brown, M.H. Brown, *A Century of Pay*, Londen 1968.

E. Phelps Brown, S.V. Hopkins, 'Seven Centuries of the Prices of Consumables, Compared with Builders' Wages', in: *Economica*, 1956.

A.W. Phillips, 'The Relation Between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1861-1957', in: *Economica*, deel 15, nov. 1958.

J.D. Phillips, 'Labor's Share and Wage Parity', in: *Review of Economics and Statistics*, mei 1960.

A.C. Pigou, *The Economics of Welfare*, Londen 1960.

A. Pinto, *Inflacion: raices estructurales*, Mexico 1973.

E. Pollock, *Automation*, Frankfurt 1964.

R. Portal, 'The Industrialization of Russia', in: *Cambridge Economic History of Europe*, deel 6/III, Cambridge 1966.

Potter, Christie, *Trends in Natural Resource Commodities*, Baltimore 1962.

N. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, Parijs 1968.

T. Prager, *Wirtschaftswunder oder keines?* Wenen 1963.

P. Prebisch, *The Economic Development of Latin America and Its Problems*, UNO, New York 1950.

R. Presthus, *The Organizational Society*, 1962.

Programme du Parti Communiste de l'Union Soviétique (ontwerp), Moskou 1961. Proxmire, *Report from Wasteland*, New York 1970.

A. Quijano, 'Nationalism and Capitalism in Peru', in: *Monthly Review*, deel 23, nr. 3, juli-aug. 1971.

A. Quijano, *Redefinicion de la dependencia y proceso de marginalizacion en America Latina*.

G. Ranis, 'Factor Proportions in Japanese Economic Development', in: *American Economic Review*, sept. 1957.

R. Rawthorn, 'Komplizierte Arbeit im Marxschen System', in: H.G. Nutzinger, E. Wulstetter (eds.), *Die Marxsche Theorie und ihre Kritik*, Frankfurt 1974.

K. Renner, *Die Wirtschaft als Gesamtprozess und die Sozialisierung*, Berlijn 1924.

G.E. Reuss, *Management im Zeitalter des Elektronenrechners*, Basel 1965.

H. Reuker, 'Einfluss der Automatisierung auf Werkstück und Werkzeugmaschine', in: *Fortschritt-Berichte des Vereins Deutscher Ingenieure*, nr. 8, okt. 1966.

J. Rezler, *Automation and Industrial Labor*, New York 1969.

Richta Report, *Politische ökonomie des 20. Jahrhunderts*, Frankfurt 1970.

J. Ridgeway, *The Politics of Ecology*, New York 1970.

J. Robinson, *The Accumulation of Capital*, Londen 1956.

J. Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, Londen 1966.

S.E. Rolfe, W. Danim (eds.), *The Multinational Corporation in the World Economy*, New York 1970.

R. Romeo, *Risorgimento e capitalismo*, Bari 1963.

R. Rosdolsky, *Zur Entwicklungsgeschichte des Marxschen Kapital*, twee delen, Frankfurt 1968.

G. Rose, *Industrie-Gesellschaft und Konvergenztheorie*, Berlijn 1971.

H. Rosenberg, 'Political and Social Consequences of the Great Depression of 1773-1896', in: *The Economic History Review*, nr. 1-2, 1943.

M. Rosenthal, *Les problèmes de la dialectique dans le 'Capital' de Marx*, Moskou 1959.

A. Ross, 'Trends bei multinationalen Konzernen', in: *Gottlieb-Duttweiler-Institut-Topics*, 3de jrg., nr. 5, mei 1972.

K.-H. Roth, E. Kanzow, *Unwissen als Ohnmacht — Zum Wechselverhältnis von Kapital und Wissenschaft*, Berlijn 1970.

H. Rothman, *Murderous Providence — A Study of Pollution in Industrial Societies*, Londen 1972.

E. Rothschild, in: *The New York Review of Books*, 23 maart 1972.

R. Rowthorn (samen met Stephen Hymer), *International Big Business 1957-1967*, Cambridge 1971.

R. Rowthorn, 'Imperialism, Unity or Rivalry?', in: *New Left Review*, nr. 69, sept.-okt. 1971.

J. Rueff, *L'âge de l'inflation*, Parijs 1967.

Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung, *Jahresgutachten 1969*, Drucksache VI/100, Deutscher Bundestag, 6. Wahlperiode. Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung, *Jahresgutachten 1971/72*, Stuttgart 1971.

Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung, *Jahresgutachten 1974*.

P. Salama, *Le procès de sous-développement*, Parijs 1972.

P. Salama, in: *Critiques de l'économie politique*, nr. 16-17, april-sept. 1974.

E. Sader, 'Sur la politique économique brésilienne' in: *Critiques de l'économie politique*, nr. 3, april-juni 1971.

W.E.G. Salter, *Productivity and Technical Change*, Cambridge 1960.

A. Sampson, *The Sovereign State — The Secret History of ITT*, Londen 1973.

O. C. Sarc, 'The Tanzimat and Our Industry', in: C. Issawi (ed.), *The Economic History of the Middle East*, Chicago 1966.

L. Sartre, *Esquisse d'une théorie marxiste des crises périodiques*, Parijs 1937.

R.S. Sayers, *Modern Banking*, 7de druk, Oxford 1967.

F.M. Scherer, *The Weapons Acquisition Process: Economic Incentives*, Boston 1964.

F.M. Scherer, 'The Determination of Industrial Plant Sizes in Six Nations', in: *Review of Economics and Statistics*, mei 1973.

K.-T. Schuch, 'Wissenschaft und Politik in der spätkapitalistischen Klassengesellschaft', in: *Das Argument*, nr. 65, aug. 1971.

C.C. Schultze, *Recent Inflation in the United States*, Washington 1959.

K. Schulz-Hanssen, *Die Stellung der Elektro-Industrie im Industrialisierungsprozess*, Berlijn 1970.

J.A. Schumpeter, *The Theory of Economic Development*, New York 1961.

J.A. Schumpeter, *Business Cycles*, twee delen, New York 1939.

J.A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, New York 1954.

J.A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York 1962.

D. Schwartzmann, 'The Effect of Monopoly on Price', in: *Journal of Political Economy*, aug. 1959.

T. Scitovsky, *Welfare and Competition*, Londen 1952.

T. Scitovsky, *Economic Theory and Western European Integration*, 3de druk, Londen 1967.

W. Scombe, 'Housework under Capitalism', in: *New Left Review*, jan.-feb. 1973.

F. Sellier, 'Investitionspolitik bei technischem Fortschritt', in: H. Mayr, N. Weinberg, H. Porschlegel e.a. (eds.), *Automation, Risiko und Chance*, deel I, Frankfurt 1965.

E. Sereni, *Il capitalismo nelle campagne*, Turijn 1968.

E. Sereni, *Capitalismo e mercato nazionale in Italia*, Rome 1968.

P. Sering, *Jenseits des Kapitalismus*, 3de druk, Neurenberg 1948.

J.-J. Servan-Schreiber, *Le défi américain*, Parijs 1967.

S.R. Shenoy (ed.), *A Tiger by the Tail — The Keynesian Legacy of Inflation*, Londen 1972.

M. Shinohara, *Structural Changes in Japan's Economic Development*, Tokio 1970. A. Shonfield, *Modern Capitalism*, Oxford 1969.

V. Siebrecht, in: H. Mayr, N. Weinberg, H. Porschlegel e.a. (eds.), *Automation, Risiko und Chance*, deel 1, Frankfurt 1965.

L.S. Silk, *The Research Revolution*, New York 1960.

K. Simmonds, in: Courtney Brown, *World Business, Promise and Problems*, New York 1969.

SIPRI, *The Arms Trade with the Third World*, Stockholm 1971.

SIPRI, *World Armaments and Disarmaments Yearbook 1972*.

I.M. Smilianskaya, 'The Desintegration of Feudal Relations in Syria and Lebanon in the Middle of the 19th Century', in: C. Issawi (ed.), *The Economic History of the Middle East*, Chicago 1966.

G.W. Smith, *Engineering Economy: Analysis of Capital Expenditures*, Iowa State University Press, 1968.

T.C. Smith, *Political Change and Industrial Development in Japan, Government Enterprise 1868-1880*, 2de druk, Stanford University Press, 1965.

K. Spiethoff, *Die wirtschaftlichen Wechsellagen*, Tübingen 1955.

J. Stanley, M. Pearton, *The International Trade in Arms*, Londen 1972.

Statistical Abstract of the United States, 1938, Washington.

Statistical Abstract of the United States, 1948, Washington.

Statistical Abstract of the United States, 1968, Washington.

Statistical Abstract of the United States, 1971, Washington.

Statistical Abstract of the United States, 1973, Washington.

Statistical Abstract of the United States, 1974, Washington.

Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1969.

F. Sternberg, *Der Imperialismus*, Frankfurt 1971 (reprint).

F. Sternberg, *Der Imperialismus und Seine Kritiker*, Berlijn 1929.

F. Sternberg, *Eine Umwälzung der Wissenschaft?* Berlijn 1930.

G. Stigler, J.K. Kindall, *The Behaviour of Industrial Prices*, New York 1970.

G.W. Stocking, M.W. Watkins, *Cartels in Action*, New York 1946.

J. Strachey, *Contemporary Capitalism*, Londen 1956.

S. Strumilin, 'Industrial Crises in Russia 1847-1867', in: F. Crouzet, W.H. Chaloner, W.M. Stern (eds.), *Essays in European History 1789-1914*, Londen 1969.

K.K. Subrahmanian, *Import of Capital and Technology*, New Delhi 1972.

I. Svenilsson, *Growth and Stagnation in the European Economy*, United Nations Economic Commission for Europe, Genève 1954.

P.M. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, New York 1942.

P.M. Sweezy, 'On the Theory of Monopoly Capitalism', in: *Monthly Review*, april 1972.

P.M. Sweezy, 'Some Problems in the Theory of Capital Accumulation', in: *Monthly Review*, mei 1974.

P. Sylos Labini, *Oligopolo e progresso tecnico*, Turijn 1967.

P. Sylos Labini, *Problemi dello sviluppo economico*, Bari 1970.

P. Sylos Labini, *Saggio sulle classe sociali*, Laterza, 1974.

N. Taghi Farvar, J.P. Milton (eds.), *The Careless Technology*, Washington 1971.

S.J. Tambia, *The Role of Savings and Wealth in Southern Asia and the West*, UNESCO, Parijs 1963.

A.J. Taylor, 'Progress and Poverty in Britain 1780-1850', in: *History*, 1960.

G.R. Taylor, *The Biological Timebomb*, Londen 1969.

V. Tchepakov, *Le capitalisme monopoliste d'état*, Moskou 1969.

P. Templé, 'Répartitions des gains de productivité et hausses des prix de 1959 à 1973', in: *économie et Statistique*, nr. 59, sept. 1974.

G. Terborgh, *Business Investment Policy*, Machinery and Allied Products Institute, Washington 1962.

H. Timberlake-Weber, 'Anpassungsprobleme der Landwirtschaft im Wachstumsprozess der amerikanischen Wirtschaft', in: *Berichte über Landwirtschaft*, deel 41 NF, nr. 3-4, 1963.

J. Tinbergen, *Wirtschaftspolitik*, Freiburg 1968.

J. Tinbergen, H. Linnemann, J.P. Reonk, 'Convergence of Economic Systems in East and West', in: E. Benoit (ed.), *Disarmament and World Economic Interdependence*, New York 1967.

J. Tinbergen, Polak, *The Dynamics of Business Cycles*, Londen 1950.

R. Triffin, *Monopolistic Competition and General Equilibrium Theory*, Cambridge 1940.

R. Triffin, *Europe and the Money Muddle*, New Haven 1957.

R. Triffin, *Gold and the Dollar Crisis*, New Haven 1961.

L. Trotsky, *Die neue Etappe*, Hamburg 1921.

L. Trotsky, 'The Curve of Capitalist Development', in: *Vjestnik Sotsialistisjeskoi Akademii*, rir. 4, april-juni 1923.

L. Trotsky, 'Flood Tide: The Economic Conjuncture and the World Labor Movement', in: *The First Five Years of the Communist International*, New York 1953.

L. Trotsky, 'Report on the World Economic Crisis and the Tasks of the Communist International', in: *The First Five Years of the Communist International*, New York 1953.

L. Trotsky, *The Third International After Lenin*, New York 1970.

L. Trotsky, 'The Death Agony of Capitalism and the Tasks of the Fourth International', in: *The Founding Conference of the Fourth International*, New York 1939.

L. Trotsky, 'Trade-Unions in the Epoch of Imperialist Decay', in: *Leon Trotsky on the Trade Unions*, New York 1969.

S. Tsuru, *Adonde va el capitalismo?* Barcelona 1967.

M. Tugan-Baranowski, *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, 1901.

C. Tugendhat, *The Multinationals*, Penguin Books, 1973.

UNO, *Relative Prices of Exports of Underdeveloped Countries*, New York 1949.

UNO, *The Economic and Social Consequences of Disarmament*, US Bureau of Internal Revenue, Bulletin I, 1942.

US Congress, *Background Material on Economic Aspects of Military Procurement and Supply*.

US Department of Commerce, *Long-Term Economic Growth 1860-1965*, Washington 1966.

US Department of Commerce, *The National Income and Products of the USA 1929-1965*, Washington 1967.

US Department of the Interior, Bureau of the Mines, *Mineral Yearbook 1967*, Area Reports: International, Wash-

ington 1968.

A.P. Usher, *A History of Mechanical Inventions*, herziene druk, Harvard University Press, 1954.

J. Valier, G. Jourdain, 'L'échec des explications bourgeoises de l'inflation', in: *Critiques de l'économie politique*, nr. 1, sept.-dec. 1970.

J. Valier, G. Jourdain, 'Accumulation monopolistique, inflation rampante et inflation', in: *Critiques de l'économie-politique*, nr. 1, sept.-dec. 1970.

T.N. Vance, *The Permanent War Economy*, Berkeley (Cal.) 1970.

E. Varga, 'Goldproduktion und Teuerung', in: *Die Neue Zeit*, 30ste jrg., deel 1, nr. 7.

E. Varga, 'Goldproduktion und Teuerung', in: *Die Neue Zeit*, 31ste jrg., deel 1, nr. 16.

E. Varga, 'Geld und Kapital in der Kriegswirtschaft', in: *Die Neue Zeit*, 34ste jrg., deel 1, nr. 26.

E. Varga, *Die wirtschaftspolitischen Probleme der proletarischen Diktatur*, Wenen 1920.

E. Varga, *Die Niedergangsperiode des Kapitalismus*, Hamburg 1922.

E. Varga, *Die Krise der kapitalistischen Weltwirtschaft*, 2de druk, Hamburg 1922.

E. Varga, *Die Krise des Kapitalismus und ihre politischen Folgen*, Frankfurt 1969.

E. Varga, *Essais sur l'économie politique du capitalisme*, Moskou 1967.

E. Varga, L. Mendelsohn (eds.), *New Data for Lenin's 'Imperialism'*, New York 1940.

B. Verhaegen, *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, twee delen, Leuven 1961.

R. Vernon, *Sovereignty at Bay*, Penguin Books, 1971.

F. Vilmar, *Rüstung und Abrüstung im Spätkapitalismus*, Frankfurt 1965.

E. Wagemann, *Wo kommt das viele Geld her?* Düsseldorf 1940.

M. Weidenbaum, 'Friedliche Nützung der Rüstungsindustrie', in: *Atomzeitalter*, nr. 5, 1964.

D.R. Weigel, 'Vues multinationales sur les sociétés multinationales', in: *Finances et Développement*, deel 11, nr. 3, sept. 1974.

U. Weinstock, *Das Problem der Kondratieff-Zyklen*, Berlijn/München 1964.

D. Weiss, 'Infrastrukturplanung', in: *Ziele, Kriterien un Bewertung von Alternativen*, Berlijn 1971.

H. Wellford, *Sowing the Wind*, Bantam, 1973.

L.J. White, *The Automobile Industry since 1945*, Harvard University Press, 1971. W.H. Whyte, *The Organization Man*, Londen 1960.

E. Williams, *Capitalism and Slavery*, Londen 1964.

O.E. Williamson, 'The Economics of Defence Contracting: Incentives and Performances', in: R. MacKean (ed.), *Issues in Defence Economics*, New York 1967.

G. Wills, D. Ashton, B. Taylor (eds.), *Technological Forecasting and Corporate Strategy*, Bradford University Press, 1969.

C. Wilson, 'Dutch Investment in 18th Century England', in: *Economic History Review*, april 1960.

Century England', in: *Economic History Review*, april 1960.

S. de Wolff, *Het economisch getij*, Amsterdam 1929.

S. de Wolff, 'Prosperitäts- und Depressionsperioden', in: Otto Jensen (ed.), *Der lebendige Marxismus*, Jena 1924.

A.D. Woronoff, 'Les bourgeoisies immobilières du Sud-Ouest', in: *Politique aujourd'hui*, jan. 1971.

D. Yaffe, 'Value and Price in Marx' Capital', in: *Revolutionary Communist*, nr. 1, jan. 1975.

G. Yewdall (ed.), *Management Decision Making*, Londen 1969.

A.H. Young, 'Alternative Estimates of Corporate Depreciation and Profits', in: *Survey of Current Business*, deel

48, nr. 4-5, april-mei 1968.

E. Zahn, 'Unfilled Orders, Price Changes and Business Fluctuations', in: *Review of Economics and Statistics*, nov. 1962.

J. Zelený, *Die Wissenschaftslogik und 'Das Kapital'*, Frankfurt 1969.

H. Zschocke, *Kapitalstruktur und Kapitalverwertung in der BRD-Industrie*, IPW-Forschungshefte, 9de jrg., nr. 2, 1974.